МОНГОЛ УЛС
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН

ДОМИЙН ТӨМӨРТОГОО

МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ҮГИЙН ГАРАЛЫН ТАЙЛБАР ТОЛЬ

МОНГОЛ УЛС
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН

Номын сан

ДОМИЙН ТӨМӨРТОГОО

2018.10.05

МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ҮГИЙН ГАРАЛЫН ТАЙЛБАР ТОЛЬ

(Эрдэм шинжилгээний хэрэглэгдэхүүн)

Улаанбаатар
2018

ННА 81.2-8
ДАА 411
Т-587

МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ҮГИЙН ГАРАЛЫН ТАЙЛБАР ТОЛЬ
Эрдэм шинжилгээний хэрэглэгдэхүүн

Хэвлэлийн эх бэлтгэсэн: Д.Оюун
Цаасны хэмжээ: 172х245 1/10
Хэвлэлийн хуудас: 44,6

«Адмон Принт» ХХК-д эхийг бэлтгэж хэвлэв. 2018

ISBN 978-99978-892-9-4

MONGOLIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF LANGUAGE AND LITERATURE

AN ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF MONGOLIAN LANGUAGE

BY TUMURTOGOO DOMII

ULAANBAATAR. 2018

ӨМӨНӨХ ҮГ

Монгол хэлний судалгаа үүсэн хөгжиж ирсэн хоёр зуу шахам жилийн хугацаанд монгол хэл аялгууны толь, орчуулгын толь, тайлбар толь, бичигийн дурсхал, сурвалж бичгийн үгсийн хэлхээ, үгийн бүтэцийн толь, харь үгийн толь, нэр томъёоны толь зэрэг үгсийн сангийн олон талын зорилалттай толь бичгүүд олоноор гарч сургалт, судалгааны ажилд өргөн хэрэглэгдсээр байгаа билээ. Харин монгол хэлний сургалт, судалгааны ажил болон бүх нийтийн бичгийн хэрэглээнд нэн шаардлагатай үгийн гаралын толь бичиг гаралгүй хүлээгдсээр эдүгээ хүрчээ.

Монгол хэлний үгсийн сангийн судалгааны олон жилийн судалгааны үр дүнд үгийн гаралын толь боловсруулан гаргах таатай нөхцөл бүрдсэн гэж үзсэн тул миний бие энэхүү толийг эмхэдхэн боловсруулах ажилыг 2012 онд эхлүүлж, уламаар 2014 оноос уг ажилыг эрдэм шинжилгээний суурь судалгааны төсөлт ажил болгон батлуулсан билээ. Тус толийг хийхийн тул нэг талаас, XIII-XIV зууны үеэс уйгуржин бичигийн дурасхал болон XVII-XIX зууны үеийн түүхэн сурвалж бичигүүд, бүддийн гүн ухааны зохиол бүтээлүүдийн үгийн сангийн материал, нөгөө талаас, монгол хэл аялгуу, ардын аман зохиолын үгсийн сангийн материал цуглуулж, хөмөрөг бүрдүүлэх шаардлагатай болсон билээ. Тийнхүү хөмөрөг бүрдүүлэх ажилд академич Д. Цэрэнсодном, профессор Ш. Чоймаа, Ц. Шагдарсүрэн, Ц. Өнөрбаян, Г. Гантогтох, доктор О. Самбуудорж, Б. Катуу, М. Баярсайхан, Ю. Цэндээ, эрдэм шинжилгээний ажилтан Г. Сүлд-Эрдэнэ, Б. Энхсувд нар оролцож баялаг материал цуглуулсан билээ. Мөн акад. Д. Цэрэнсодном, проф. Ц. Шагдарсүрэн, Ш. Чоймаа нар зарим үгийн гаралд холбогдох тусхай материал бэлдхэж өгсөнийг онцлон дурдвал зохино. Түүнчилэн монгол хэлэнд орсон хитад, төвөд, энэдхэг-европ хэлний үгсийн хөмөрөг бүрдүүлэхэд доктор Ш. Эгшиг, С. Мөнхсайхан, С. Батхишиг, Б. Отгонсүрэн, П. Ням-Очир, Н. Балжинням нар оролцсоны дотор С. Мөнхсайхан, С. Батхишиг, Н. Балжинням нар нэн их идэвхи зүдхэлтэй ажиллаж, хитад, энэдхэг-европ гаралтай үгсийн баялаг хөмөрөг бүрдүүлсэнийг тусхайлан дурдмаар байна. Мөн төвөдөч эрдэмтэн, профессор Д. Бүрэнээ төвөд хэлнээс монгол хэлэнд орсон гурван зуу гаруй үгсийн бичлэгийг жигдлэн засаж өгсөн болно.

Миний бие олон эрдэмтэн нөхөдийн бүрдүүлсэн баялаг материалыг эмхэлэн цэгцлэсэний дээр монгол, дөрвөлжин, хитад, араб үсэгийн дурасхалууд болон хожуу үеийн түүхэн сурвалж бичиг, бүддийн гүн ухааны зохиол бүтээлүүдээс жишээ сэлт түүвэрлэн авах, мөн монгол хэлэнд орсон түрэг, уйгур, манж-түнгүс санскрит, перс хэлний үгсийг тухай тухайн хэлний толь бичигүүдээс шүүрдэн авч боловсруулах, түүнчилэн монгол хэлэнд орсон энэдхэг-европ хэлний үгс хаагуур дамжин хэрхэн хувисч ирсэн байдалыг тогтоох зэрэг ажилыг сүүлийн дөрвөн жилийн хугацаанд хийж гүйцэдхэсэн болно.

Монгол хэлний үгийн гаралын толийн бүтэц, арга зүйг анх боловсоруулж эхлэх үед үлгэр загвар болохуйц толь бичиг гараагүй, алтайн төрөл хэлнүүдийн үгийн гаралын талаар хэд хэдэн томоохон толь бичиг[1] гарсан боловч тэдгээрт тухайн хэлнийхээ үгсийн гарал үүсэл, дотоод бүтэц, хувьсан өөрчлөгдөж ирсэн байдалыг тусхасан нь нэн цөөн, их толөв хэл аялгуунуудын үгсийн сангийн харьцуулсан судалгааны шинжтэй болсон байлаа. Тийм учираас миний бие өөрийнхөө төсөөлөн бодсоны дагуу, цуглуулж буй өргөн хүрээтэй материалаа аль болохоор шингээн багтаасан бүтэц, арга зүйг боловсоруулан мөрдөж ирлээ. Тухайлвал, сонгож авсан толгой үг тус бүрийн ард монгол бичигийн тогтсон бичлэг, тухайн үгийн дотоод бүтэц, үндэсэн утга, агуулгын тайлбар, нийтлэг шинжтэй хоршоо үг, тогтвортой хэлц, тус үгийн язгуураас салбарлан гарсан нийлмэл бүтэцтэй үгс, бичигийн дурасхал болон түүхэн сурвалж, утга зохиолоос эшилж авсан бодит жишээ, зонхилох аялгуунуудын дуудлага зэрэгийг дагалдуулсан болно. Монгол хэлэнд орсон гадаад үгсийн хувьд, үг тус бүрийн хамаарал, эртний хэлбэр, дамжиж ирсэн байдал, илэрхийлэх үндэсэн ба шилжсэн утга, бичигийн дурасхал болон түүхэн сурвалж бичиг, ном бичигийн жишээ зэрэгийг багтаалаа. Харин өрөнө, доронын олон хэлний үгсийг тухай тухайнх нь үсэгээр бүрэн жигд тэмдэглэх боломж хизгаарлагдмал байгаа учир нийтэд нь латин галигаар тэмдэглэсэн болно. Мөн зарим үгийн гаралын талаар гарсан эрдэмтэдийн саналыг харьцуулан дурдсанаас гадана тодорхой нэгэн үгийн бүтэц ба утгын талаар гарсан тусхай судалгааны нэрийг дагалдууллаа. Шаардлагатай зарим тохиолд тухайн үгийн дотоод бүтэцэд гарсан авианы түүхэн хувьсалыг цуваа цагийн үүднээс авч үзсэн бий.

Монгол хэлний үгийн гаралын толийг бүрэн гүйцэд хийнэ гэвэл олон хүний хүч оролцоо, бичигийн хэл, аман аялгууны баялаг материал, хүрэлцээтэй цаг хугацаа шаардлагатай тул эхний ээлжинд энэ хүртэл хийж гүйцэдхэсэн ажилаа цэгцлэн нийтлүүлэхээр шийдлээ. Энэ удаагийн бэлдхэсэн толь бичигт нийт 3700 орчим толгой үг багтсаны дотор 2200 орчим монгол үг, 1500 орчим гадаад хэлний үгийг багтаалаа. Мөн монгол хэлний үгийн гаралын талаар гарсан судалгааны ном зүй, товчилсон нэрсийн жагсаалт зэрэгийг хавсаргасан болно. Цаашид монгол хэл судалалын залгамж үеийн залуу судлаачид энэхүү толийг үргэлжилүүлэн улам боловсронгуй, илүү өргөн хүрээтэй болгоно гэдэгт итгэж байна.

---

[1] M. Räsänen, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki, 1969, XVI + 1-533 // G. Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972, 48 + 989 pp. // Э. В. Севортян, Этимологический словарь тюркских языков, М., 1974 (768 стр. // pdf, 44Mb), 1978 (349 стр. // pdf, 29Mb), 1980 (395 стр. // pdf, 22Mb), 1989 (pdf, 19Mb), 1997 (pdf, 19Mb), 2000 (pdf, 4Mb), 2003 (pdf, 4Mb) // Б. И. Татаринцев, Этимологический словарь тувинского языка, Новосибирск, т. I (2000) 344 стр. т. II (2002) 388 стр. т. III (2004) 440 стр. т .IV (2008) 442 стр. // М. Р. Федотов, Этимологический словарь чувашского языка, в двух томах, Чебоксары, 1996 // S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak, An Etymological of the Altaic Languages, Leiden / Boston: Brill, 2003, vol. I-III (2003), 2096 pp.

Бидний энэхүү толь бичгийн ажил эхэлсэнээс хойш Оросын Холбооны Улсад монгол хэлний үгийн гаралын тухай судалгааны зарим бүтээл гарлаа. Түүний нэг нь профессор Г. Д. Санжеевын удирдлагаар дөч гаруй жилийн өмнө эхлэн хийсэн томоохон бүтээлийн эхний хоёр дэвтэр саяхан нийтлэгдлээ.[2] Тэрхүү бүтээлд толь бичгийн толгой үгийг бүрдүүлэн, зарим үгийн харьцуулсан жишээг хавсаргаж, харь гаралтай цөөн үгийн гаралыг тодорхойлсон байна. Тус толь бичгийн толгой үгийн бүрдүүлэлтээс ажиглавал, монгол хэлний үгийн сангийн үлэмж өргөн хүрээг хамарсан доривтой томоохон бүтээл болох байсан нь тодорхой харагдаж байна. Харамсалтай нь 1982 онд проф. Санжеев таалал төгссөний дараа тэрхүү ажил цааш нь үргэлжилж чадсангүй. Мөн саяхан профессор Ангархаевын удирдлагаар буриад хэлний үгийн гаралын толийн эхний боть хэвлэгдэн гарчээ.[3] Дээрхээс гадана өрөнө дахины зарим эрдэмтэд ч бас ийм толь бичиг бэлдэж байгаа тухай мэдээлэл бий. Тийм учираас эх хэлнийхээ үгийн гаралын тухай асуудалыг орхигдуулалгүй судалах шаардлагатай байгааг залгамж үеийн залуу судлаачиддаа сануулмаар байна.

Эцэст нь, энэхүү толь бичгийн сан хөмөрөг бүрдүүлэхэд идэвхи зүдхэлтэй оролцсон эрдэмтэн нөхөд, залуу судлаач нартаа чин сэдхэлийн талархалаа илэрхийлэе.

Академич Д. Төмөртогоо

---

[2] Г. Д. Санжеев, М. Н. Орловская, З. В. Шевернина, Этимологический словарь монгольских языков, Том I (А-Е) Москва, 2015, 3-222, Том II (G-P) Мосвка, 2016, 3-230

[3] А. Л. Ангархаев, Этимологический словарь бурятского языка, том I. (А-М) Улан-Удэ, 2016, 342 стр.

ТОЛЬ БИЧИГ АШИГЛАГЧИДЫН АНХААРАЛД

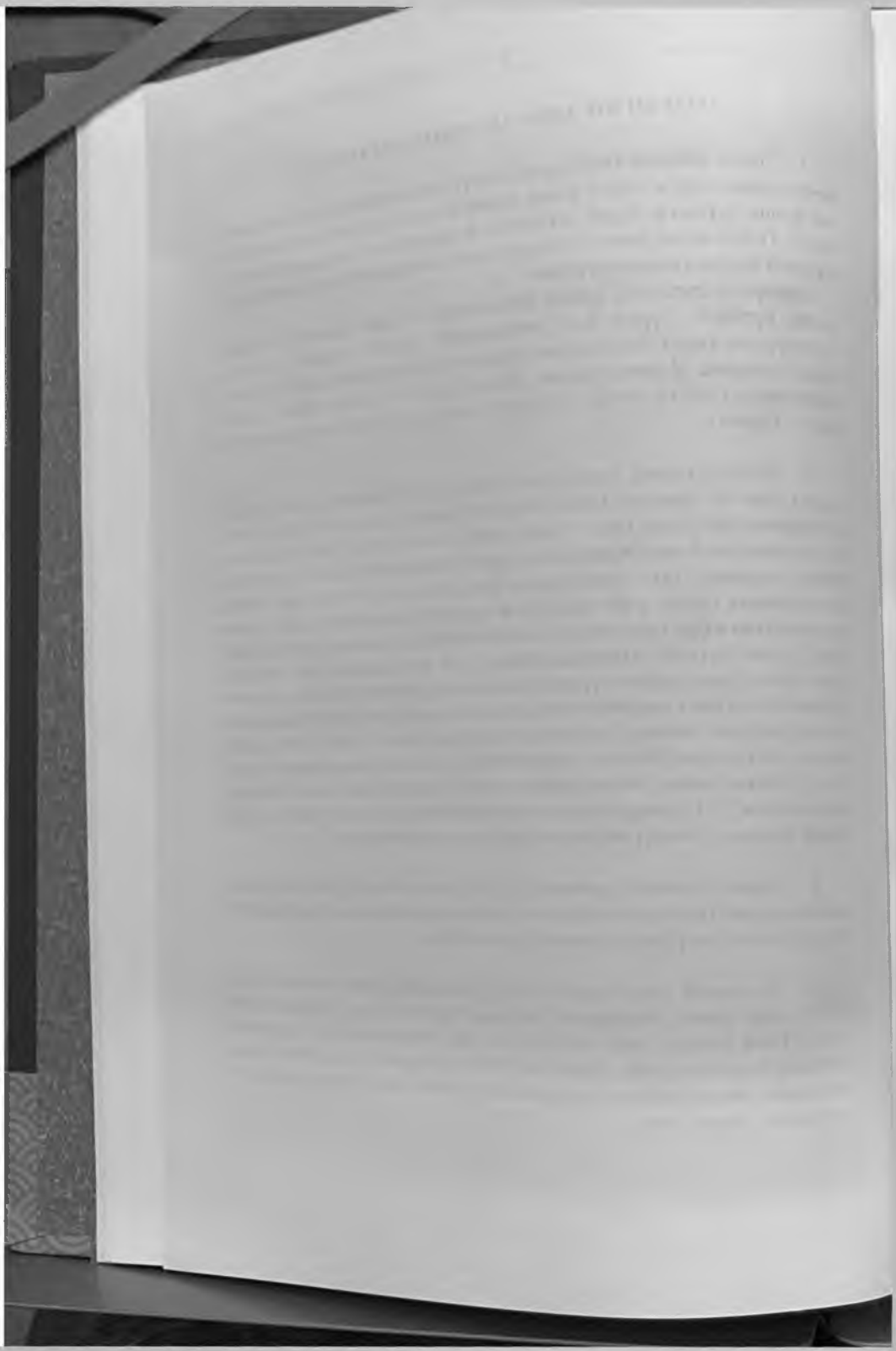
1. Эрдэм шинжилгээний хэрэглэгдэхүүн болгон нийтлэж буй энэхүү толь бичигт орсон зарим толгой үгийн эртний бүтэцийг одоогийн мөрдөж байгаа зөв бичих дүрэмээр бүрэн зөв тусхах боломжгүй тул өөрөөр тэмдэглэсэн болно. Тийм учираас толгой үг болон түүний тайлбарын бичлэг өөр хоорондоо зөрөөтэй болсон газар цөөнгүй бий.

Таширамд дурдахад, миний бие монгол хэлнийхээ авианы тогтолцоо, үгийн бүтэцийг түүхэн хэл шинжилэлийн үүднээс судалан тогтоосон бүтээлүүддээ кирил бичигийн зөв бичих зүйн талаар ахмад үеийн эрдэмтэн багш нарынхаа боловсоруулсан онолын үндэслэлтэй зарчимын саналыг баримтласаар ирсэн бөгөөд энэ удаа ч мөн тэрхүү зарчимаа баримталсан болно. Хойшид ч...

2. Монгол хэлэнд шинэ тутам орсон европ гаралтай толгой үгсийг эдүгээ нийтээр хэрэглэж байгаа бичлэгийг баримтлан бичсэн бөгөөд харин тэдгээрийн тайлбарын хэсэгт тухайн үгийг монгол хэлний бодит дуудлагаар нь тэмдэглэсэн болно. Жишээлэхэд, орос хэлээр дамжиж монгол хэлэнд орж ирсэн *'трактор'* гэдэг үгийг монгол хүн *'тараахтар'* гэж дууддаг бөгөөд энэ нь гадаад хэлний үгийг зөв дуудаж чаддаггүй, хэлний боловсорол доройн шинж огтхон ч бус, харин монгол хэлнийхээ эгшигийн зохьцол, гийгүүлэгчийн байр, үеийн бүтэцэд захирагдаж байгаа хэрэг юм. Цаашдаа япон, солонгос зэрэг Азийн бусад үндэстэнүүдийн нэгэн адил эх хэлэндээ орсон харь гаралтай үгсийн бичлэгийг хэлнийхээ бодит дуудлагад тохируулан, зөв бичих дүрэмийн толиор жигдлэн тогтоож, нийтээр дагаж мөрдөх нь зөв буй заа. Харин тухайн гадаад хэлээр ярьж, бичихдээ угийн бичлэг, дуудлагыг дагаж мөрдөх нь зүйн хэрэг. Саяхан дахин боловсоруулсан кирил бичигийн зөв бичих дүрэмийн тольд *гараж* {< Fr. garage} гэх мэт европ гаралтай зарим үгийг монгол хэлний бодит дуудлагад нийцүүлэн *гарааш* гэж бичсэн нь сайшаалтай.

3. Эртний бичигийн дурасхал, түүхэн сурвалж бичигүүдээс эшлэн авсан жишээнүүдийг галиг үсэгээр буулгаад, уламаар түүний хөрвүүлэгийг одоогийн монгол хэлэнд дөхүүлэн утгачилж буулгасан болно.

4. Тус толийн толгой үгсийн дотор биеэ даасан үгийн сангийн утгагүй, аль ч үгийн аймагт хамааруулах боломжгүй анхдагч язгуур цөөнгүй байгаа билээ. Тийм учираас нийт толгой үгийн ард үгсийн аймагийн ялган заасан товчилол бичээгүй болно. Харин үйл үгийн ард зураас (-) тавьсанаас гадана дангаараа үгийн сангийн утга илэрхийлэхгүй байгаа анхдагч язгуурын дээр од (*) тэмдэг тавьсан болно.

А

Абури |aburi|{< *ayuri / egüri*} х у у ч : *'үүрд мөнх'* (Монгол бичигийн хэлний *egüri* 'үүрд' гэсэн үгийн хувилбар: *aburi/egüri.* Энэ үг бичигийн хэлэнд гагцхүү өгөх-оршихын тийн ялгалын хэлбэрээр тохиолддог) || Ж= *'nayarbai gür ulus nayadun čenggen-iyer nasu **aburi-da** nasulan jiryatuyai'* [нармай гүрэн улас наадам цэнгэлээр насан үүрд наслан жаргатугай](ВТ 167a) // *'naran **aburi-du** gerel-i yaryayu'* [наран үүрд гэрэл гаргаюу](Sub.VI) // *'sayin ner-e tanu **egüri-de** aldaršiyuldamui'* [сайн нэр чинь үүрд алдаршмуй](Hin. 10)

Ав |aba| *'хоморголон горөөлох', 'ан ав'* (олуулаа хамтарч ан ав хийх) || Cf. Turk. ***aw*** 'Jagd' (Gabain 297), ***aw*** 'дичь, охота' (Радлов I:636), *aba* 'охота', 'ловля' (Щербак, 2005, 19) || Ж= *'Čiŋgis qahān **aba** bawu'ād'* [Чингис хаан ан аваас буугаад](MNT 191) // ***aba*** 'охота' (Mu. 93) || Энэ үгээс *abačin* [= aba-čin] 'авчин' гэсэн үг үүссэн нь зарим дурасхалд тэмдэглэгджээ. (Ayiladqal 16). Мөн түүнээс *abala-* [= aba-la] 'авла' гэсэн үйл үг үүсч, улам түүнээс *abalayčin* [= aba-la-yčin] 'авлагчин' гэсэн үг үүсчээ. || Ж= ***'abalayčin** aran-a ayula-dur keger-tür üldegüljü alaydan qarbuydan jobamui'* [авлагчин хүнээ ууланд, хээрт үлдээж алагдан харвагдан зовмуй] (Turf. IX:7) || х о р ш : *'ан ав', 'ав хоморго'* || Kha. *aw,* Ord. *awa,* Bur. *aba,* Oir. *ab*

Авааль |abali|[= aba-li] *'анхны эхнэр'* (амьдаралаа холбохоор сонгож авсан анхны гэргий) || Ж= *'Bodončar-un abalin eme-deče töregsen Barim-ši'iratu Qabiči neretü büle'ē'* [Бодончарын анхны гэргийгээс төрсөн Барим шийрт нэртэй билээ](MNT 43) || Kha. *awaal'*, Ord. *awaal,* Bur. *abāli,* Oir. *awāl'ı*

Т у с х а й с у д а л г а а: П. О. Рыкин, О семантики и этимологии термина свойство *abulin ete* в *'Тайной истории монголов'*, *'Радловский сборник'*, СПб., 2008, 362-368

Авид I |abida|{< Skr. *amitābha*} *'цаглашгүй гэрэлт'* (Бүддийн сургаалын ном зохиолд Сугавадын орон дахь язгуурын таван бурханы нэгийг *'авид'* гэдэг) || Ж= *'čindamani-yin yurban tarni **abida** burqan-u tarni'* [чандманы гурван тарни авид бурханы тарни](Bud. col.1a) || Kha. *awid,* Ord. *awid*

Авид II |abid| х у у ч : *'хос'* (мал амьтаны хошного) || Ж= *'uriyāŋqadai kü'ün čö'ē buğu alaju, qabirğas inu, **abid** inu širaju'* [урианхай хүн цаа буга алж, хавирга, хосыг нь шарж](MNT 12) || Oir. *abid*

Авидарма |abidarma|{< Uig. *abidarim* < Skr. *abhidharma*} *'илт ном'* (сав ертөнц, шим ертөнц тогтсоноос эхлээд дээд үнэнийг ухаарах хүртэлхи гүн ухааны цогц ойлголтыг багтаасан бурханы зарлиг номын гурван аймаг савын нэг, дотоод хөлгөний ном) || Ж= *'nirvan-daqi jiryalang-ud-i törügülüči vinai sudur **abidarim** kiged jrly nom-ud'* [нирваан дахь жаргаланг төрүүлэгч винай судар авидарим хийгээд зарлиг номууд](ВТ 165a)

Авидла |abidla|[= abid-la] *'майвшируул-', 'майдхаруул-', 'аргад-'* || Ж= *'irgen orğa altan, möŋgün, adu'ūsun ide'ēn joli'ā öggüye ke'ēn **abidla'āsu** ülü talbiran, düled türgün-e adalamui* [иргэн оргон, алт мөнгө, адуусан идээгээр золио өгөө хэмээн аргадваас эс тайдхаран улам илүү адгав](MNT 272)

Авлига |abliγ-a|[= ab-liγa] *'авлага'* (анхандаа *'авлага'* гэсэн утга илэрхийлж байгаад хожим хувийн ажил үйлээ бүтээхийн тул бусадад өгдөг хээл хахуулийг нэрлэх болжээ) || Ж= *'uridu qoidu qaučin šin-e* ***abliγ-a*** *buyu'* [урид хойд, хуучин шинэ авлига буюу](Turf. XXII:10) // *'Quyildar-un urug-un urug-a kürtele Quyildar-un tusa-yin tula önečid-ün* ***abliga*** *abun atuγai'* [Хуйлдарын урагийн урагт хүртэл Хуйлдарын тусын тул өнчидийн авлага авч байтугай] (MNT 185) || Kha. *awilaγ*, Bur. *abalga*, Ord. *awɮyn*, Bur. *abalga*

Автобус |autobus|{< Rus. *автобус* < Ger. *autobus*} *'автобууc'* (эргэн тойрон цонхтой, олон суудалтай хүн тээвэрийн машин) || Kha. *awtɒbūs*, Bur. *avtóbus*

Автомат |automat|[= auto-mat]{< Rus. *автомат* < Gr. *αυτο'ματος*} *'автомаат'* (хүний оролцоогүйгээр нарийн үйл ажиллагаа гүйцэдхэдэг машин).

Авч |abači|[= aba- či] *'анчин'* || Ж= *abačin* (Ail.16) // *abači* 'chasseur' (HY M33) || Oir. *awašin*, Oir. *awᵉšⁱ*

Авшиг |abišig|{< Skr. *abhiṣeka*} *'аршаанаар ариудхасан', 'эрх соёрхсон'* (эртний энздхэгт хаан ор суух хүний толгой дээр нь дөрвөн мөрөний уснаас дусааж, магнайд нь энгэсэг түрхэж, төр барих эрх олгож байсан ёслолын нэр) Хожимоо бүддийн сургаалын нууц үндэсийг соносох, номлох, бисалгах эрх олохыг *'авшиг хүртэх'* гэх болжээ || Ж= *'üdter* ***abišig-i*** *ögkü'* [үтэр авшиг өгөх] (Tara 23) // *Gowa dan noyan yekede bayarlaju tabiγ kündülel üyiledüged kew včir-un abičü abču'* [Годан ноён ихэд баярлаж тавиг хүндлэл үйлдээд хий очирын ашиг авч](JT 4a) || х э л ц : *'авшиг авах'* || Kha. *awšig*, Oir. *äwšig*

Авъяас |abiyas|{< Skr. *abhyāsa*} *'мөрөлхи билиг', 'дадал зуршил'* (бусадаас онцгой төрөлхийн билиг чадвар) || Ж= *'buyan-u* ***abiyas*** *qola abču odumui'* [буяны авъяас хол авч одмуй](Sub. IX) || х о р ш : *'авъяас билиг', 'авъяас сонирхол', 'авъяас чадвар'* || Kha. *awyās*, Ord. *awijas*, Bur. *abʲyas*, Ord. *äwäs*

Аг |aγ|{< Tib. *sngags*} *'сэдхэлийг аварах'* (Бурханы шашины хурал номын уншилга залбирал) || х э л ц : *'аг тарнийн ёс'* (бүддийн шашины уншилга, залбиралын ёс жаяг)

Агай |aγai|[= *a-γai] *'байгаа'* (**a* язгуурт дутмаг үйл үгийн одоо цагийн хэлбэр) || Ж= *'imada barilju* ***aγai*** *altan gerege'* [түүнд өргөн барьж байгаа алтан гэрэгэ](Teh. B6-7) // *'te'über barilju* ***a'ai*** *jarliq ökbe'* [тэрвээр барьж байгаа зарлиг өгөв](KMQB. A12a)

Агам |agam|{< Skr. *āgama*} *'бурханы сургаалыг уранаар үгүүлэхүй'* || Ж= *agam yugti nom-ud-tur sayitur daduγsan bi Čosgi-odsir'* [агам юүгти номыг сайтар сурсан Чойжи-Одсэр би](BT 166a)

Агар |agaru|{< Tib. *a ga ru* < Skr. *akaru*} *'анхилуун үнэрт мөнх ногоон мод'* (том бөөрөнхий боргоцойтой, анхилам сайхан үнэртэй халуун мөнх ногоон мод) || Ж= *agaru čindan terigüten čay čay-tur tülekü küjïs-i bariγsan'* [агар зандан тэргүүтэн цаг цагт түлэх хүжисийг барьсан](Burq. 46) || х о р ш : *'агар зандан'* || Kha, Bur. *agar*, Ord. *agur*, Oir. *agʊr*

Агент |agent|{< Lat. *agēns*} *'аагент', 'төлөөлөгч'* (албан даалгавар биелүүлдэг этгээд)

Агентлаг |agentlig|[= agent-lig]{< Eng. *agency* < L. *agentia*} *'аагентлаг', 'үүрэг хүлээсэн байгууллага'* (төр засаг, мэдээлэл зэрэг аль нэгэн байгууллагын өмнөөс үүрэг хүлээсэн гүйцэдхэх байгууллага)

Аги |agi|{< Man. *age*} *'хаан ховүүн'* (Чин уласын үед хаад ноёдын ховүүдийг *'аги'* хэмээн хүндэдхэн нэрлэж байгаад хожим нь *хошой чин ван* цол өргөмжилдөг болжээ.) || Ж= *'Цэрэнгийн хүүхэнийг Чин сүжигт вангийн агид өгөе'* (Д. Нацагдорж, Их авхай) || Kha, Ord, Bur. *agi*, Oir. *äg*[a]

Аглаг |aγlaγ| *'зэлүүд орон', 'буйд газар'* (ном бисалгах аглаг орон) || Cf. AT. *aylaq* 'lonely, uninhabited place' (Starostin, 276), *aylay* 'безлюдный' (Щербак 1997, 94), *aglag* 'уединенный' (Щербак, 2005, 19) || Ж= *'ayay-qa tegimlig-üd joqistu aylay oron sayurin-i olqu boltuγai'* [*аяга-ха тэгимлэгүүд зохист аглаг орон сууриныг олох болтугай*] (BT160a) // *'aylaq kibe tere kü'ünlē'* [я уединился с таким-то человеком](Mu. 96) || х о р ш : *'аглаг зэлүүд'* || х э л ц : *'аглагт суух'* (буйд газар удаан сууж, ном уншиж, бисалгал үйлдэх) || Kha, Bur. *aglag*, Oir. *aglig*

Агниста |aginasda|{< Skr. *akaniśtha*} *'эрхэм дээд'* (дээд таван ариун ороны нэг) || Ж= *'tere dayun ... **aganisda**-dur kürtele sonosdabai'* [тэр дуу ... аганистад хүртэл соносдов](Burq. 26)

Аграмба |aγramba|{< Tib. *sngags ram pa*} *'агарамба', 'тарни дэмнэгч'* (Буддийн шашины жүдийн дацанд 10-15 жил суралцан дамжаа барьж, тарнийн аймагийн номлолд мэргэжсэн хүнд олгодог эрдэмийн дээд зэрэг)

Агроном |agronom|{< Rus. *агроном* < Ger. *αγρονόμος*} *'агарноом'* (газар тариалангийн мэргэжилтэн) || Kha. *agarnōm*, Bur. *agronom*

Агсам |aγsum| *'агсагнан дайрах байдал', 'довтлон тэмүүлэх зан'* || Cf. AT *aχsum* 'drunk', 'stubborn', 'bad-tempered' (Clauson 95), *agsam* 'горячий', 'буйный' (Щербак, 2005, 20) || х о р ш : *'агсам согтуу'* || Kha, Bur. *agsam*, Ord. *agsum*, Oir. *aksʊm*

Агт |aγta| *'хүлэг морь', 'агталсан адуу'* (угтаа агталсан адууг ийн нэрлэж байгаад хожим хүлэг морийн ерөнхий утгыг илдхэх болжээ.) || Cf. Turk. *akta* 'оскопленный' (Радлов I:116), *agta* 'скакун', 'холощенный конь' (Щербак 2005, 20); Man. *akta* 'gelding' (Norman 12) || Ж= *'Činggis qaγan er-e-yi ülü jobaγan aγta-yi ülü kölürgen'* [Чингис хаан эрийг үл зовоон, агтыг үл хөлөргөн] (Hin.16) // *'qarγam sayin **ağta** qatara'ūljʊ'* [хондлой сайт агтыг хатируулж] (MNT 123) // *aqta* 'cheval hongre' (HY M36) // *ahta* 'gelding' (Ras. 204 A-21) || х о р ш : *'агт морь'* || Kha, Bur. *agta*, Ord. *ata*, Oir. *akt*[a]

Агтач |aγtači(n)|[= aγta-či(n)] *'морь маллагч', 'адуучин'* || Ж= *'aγtači Unuγučar'* [агтач Унугучар](ND 28) // *'mori-iān Kököčü **ağtači** da-'ān bari'ū-ljʊ'ūi* [морио Хөхөчү агтачдаа бариулжээ](MNT 188) // *'ağta baritugai, **ağtačin** boltugai'* [агт барьтугай, агтчин болтугай](MNT 124) // *aqtači* 'palefrenier' (Ist. 16)

Агуураг |aγuriγ| х у у ч : *'орд өргөө', 'хүрээ'* || Ж= *'Činggis qahan-u **a'uruγ** Hariltu na'ur-a büle'ei'* [Чингис хааны хүрээ Арилт нуурын эрэгт байв](MNT 136). Энэ үгийг проф. Igor de Rachewiltz *'camp'* хэмээн орчуулсан (*The Secret*

History of the Mongols, 2004, 58) бол академич Д. Цэрэнсодном *'суурин'* (*Монголын нууц товчоо*, 263-264), Ш. Чоймаа *'гэр хүрээн'* (*Монголын нууц товчоо*, 82) гэж буулгасан нь үгтаа адил юм. Мөн профессор F. W. Cleaves 1362 онд Индү вангийн дурасхалд зориулан босхосон хөшөөний бичээст буй *'ayruγ'* гэсэн үгийг дээр дурдсан *'ayurïy'* гэдэг үгийн хувилбар гэж үзжээ. (*The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Hindu*, HJAS 12, 1949, 87, 112-113)

Агшин |gšan|{< Uig. *kšan* < Skr. *kṣaṇa*} *'агшин'*, *'хором'* (юмс үзэгдэлийн бүтэх, эвдэрэх цаг хугацааны хамагийн бага нэгж. Энэ хугацааг улас үндэстэн өөр өөрөөр тайлбарладаг байна. Энэдхэгүүд нүд нэг ирмэх хугацааг, төвөдүүд хуруугаа инчидэхийн тавны нэг хувьтай дүйцэх хугацааг, монголчууд хуруу инчдэхийн аравны нэг хувьтай тэнцэх хугацааг *'агшин'* гэж үздэг байжээ. Мөн *'Сандуйн жүд'* (Нууц хураангуйн үндэс) хэмээх төвөд сударт хуруугаа нэг удаа инчдэхийн жаран дөрөвний нэг хувьтай тэнцэх хугацааг *'агшин'* гэж тэмдэглэсэн байдаг байна. Орчин үеийн монгол хэлэнд түр зуурын богино хугацааг ийн нэрлэнэ) || Ж= *'Bodistv ger-teče yaruysan tere* ***gšan****-dur tngri-eče čečeg-üd oruǰu'* [Бодисадва гэрээсээ гарсан тэр агшинд тэнгэрээс цэцэгс орж](Burq. 17) // *'inčidqui dayun nigen bolbasu* ***gšan*** *kemeyü'* [нэг инчидхүйн дууг агшин хэмээнэ](Chimeg 42a) || х о р ш : *'агшин зуур'* || Kha. *agšin*, Bur. *agšan*, Oir. *akšṃ*

Ад |ada|{< Uig. *ada* < Skr. *ata*} *'гай тодхор'* (үйлийн үрээр ирэх гай зовлон) || Cf. Turk. ***ada*** 'чорт, злой дух' (Радлов I:477), ***ada*** 'Gefahr' (Gabain 292) || Ж= *'Oločin küregen-i ene* ***ada*** *tülegen-eče aburan tonilyayulun čidaquyu'* [Олочин хүргэнийг энэ ад түлгэнээс аваран тонилгон чадах уу](Chang. 21) // *'ilčin-dür qour* ***ada*** *kürgekügü kemen sedkiǰü'* [элчинд хор ад хүргэх хэмээн сэдхэж](Chang. 32) // *amurliysan sedkil-tü bögetele* ***ada*** *todqod-i ayuyulur-un'* [Махагал амирласан сэдхэлт бөгөөс ад тодхорыг айлгаруун](Maha. B) // *ada* 'malheur envoyé par un espirit' (HY M34) || Проф. F. W. Cleaves *'ada tülegen'* гэсэн хэллэгийн эхний үгийг *'хэцүү бэрх, аюул зовлон'*, дараагийн үгийг *'гай гамшиг'*, *'хор аюул'* гэсэн утгатай гэж үзжээ. (*The Sino-Mongolian Inscription of 1335 in Memory of Chang Ying Jui*, HJAS 13, 1950, 117). Мөн *'qour ada'* гэсэн хэллэгийг F. W. Cleaves *'harm and disaster'* (*The Sixth Chapter of an Early Mongolian Version of the Hsiao Ching, Mongolian Studies*, 17. 1994, 11), W. Fuchs, A. Mostaert нар *'malheur, calamité'* (*Ein Ming-Druck einer chinesisch-mongolischen Ausgabe des Hsiao-ching*, Mon. Ser. 4, 1939/1940, 328) хэмээн орчуулсан нь өөр хоорондоо адил утгатай байна. || х о р ш : *ada tülegen* 'ад түлигэн', *qour ada* 'хор ад', *ada todqur* 'ад тодхор', 'ад зздхэр' // х э л ц : *'ад нөхцөх / ад шүглэх'* (муу үйлд татагдах), *'ад үзэх'* (шооводорлох, гадуурхах) || Kha. *ad*, Ord, Bur. *ada*, Oir. *ad*[e]

Адаг |adaγ| 1. *'хөл'* 2. *'эцэс'*, *'сүүл'*, *'төгөсхөл'* **1.** Эртний монгол, түрэг хэлэнд *'хөл'*-ийг *adaγ* 'адаг' гэсэн утгаар хэрэглэдэг байжээ. || Cf. *adaq* 'нога' (ДТС 8), AT *adak* 'leg', 'foot' (Clauson 45), *adag* 'нога', 'конец' (Щербак, 2005, 19) || Монгол хэлний эртний бичигийн дурасхалуудад *'хөл'* гэсэн утгаар орсон жишээ ганцхан удаа тохиолдож байна. Ж= *'kölgen-ečegen bayuǰu* ***adaγ****-tur inu mörgübei'* [мориноосоо бууж, хөлд нь мөргөв](Burq. 32). Таширамд

дурдахад, эртний монгол хэлэнд *'толгой'*-г *ekin* 'эхин' гэдэг үгээр илэрхийлж байжээ. Монгол хэлэнд *'эх адаггүй'* гэсэн хэлц байдаг нь угтаа *'хөл толгой нь ялгагдахгүй'* гэсэн утгыг илэрхийлж байжээ. **2.** Монгол, түрэг хэлэнд тус үг нь бас *'эцэс', 'сүүл', 'төгөсхөл'* гэсэн утгаар өргөн хэрэглэгдэж байжээ. || Cf. Turk *адак* 'послед ный, самый плохой' (Радлов, I:436) Эдүгээ бидний үед үлдсэн эртний болон дундад үеийн монгол хэлний бичигийн дурасхалд ийм жишээ тохиолдохгүй байгаа боловч XVII зууны зарим сурвалж бичигт *'эцэс, сүүл'* гэсэн утгатай тохиолдож байна. || Ж= *'qabur-un **aday** sara-yin arban qoyar'* [хаварын сүүл сарын арван хоёр] (Asaraγči, 32) || х о р ш : *'адаг сүүл', 'эх адаг'* || х э л ц : *'адагийн наад зах нь'* (at least, in the last resort), *'адагийн амьтан'* (хамагийн муу хүн) || Kha, Bur. *adag,* Ord. *adak,* Oir. *adᵊg*

Адаптер |adapter|{< Rus. *адаптер* < Eng. *adapter* < Lat. *adaptare*} *'адаптар'* (тохируулагч цахилгаан хэрэгсэлийн хүчдэлийг тохируулагч)

Адарт- |adarta| *'хадарах', 'шударах'* || Ж= *'ara'ātu moğai-a **adarta'āsu** adar-qan-i inu bü abulčaya'* [араат могойд хадаруулваас хадараанд нь бүү ороё] (MNT 164)

Адис |adis|{< Skr. *ādisa*} *'аварал', 'ерөөл'* (Бурханы шашины ёсонд богд, дээд ламтан сүсэгтэн хүний зулайд ном судар болон мутараа хүргэж, ерөөл, өршөөл соёрхох үйлийг хэлнэ) || х э л ц : *'адис авах'* (адис хүртэх), *'адис хүртээх'* (адислах || Kha, Ord, Bur. *adis,* Oir. *ädɒs*

Адистид |adistid|{< Skr. *adhiṣṭhita*} *'аварал', 'хишиг', 'соёрхол'* (Бурханы шашины ёсонд бисалгалын хүчээр хамаг амьтаныг ивээн нигүүлсэх оюуны хүч чадал олох үйлийн нэр). Tib. *byin rlabs* 'жинлав' || Ж= *'arban jüg-ün burqan-nuγud-un **adistid'*** [арван зүгийн бурхадуудын адистид](Burq. 2b)

Адмирал |admiral|{< Rus. *адмирал* < Swed. *amiral* < Fr. *amiral*} *'адмираал', 'далай тэнгисийн эзэн'* (усан цэрэгийн дээд командлагч)

Адуус / адгуус |aduγusun|[= aduγu-sun] *'адгуус', 'мал'* (араатан амьтадаас бусад хөхтөн амьтадын ерөнхий нэр) || Ж= *'ödür-tür γurban qošiγun **aduγusun**-u miqabar tabiγlabasu'* [өдөрт гурван хошуу адуусаны махаар тавиглаваас] (Taq.23) // *'aqa-nar de'ü-ner tabu'ūla **adūsun** ide'ē-bēn qubiyaldurun'* [ах дүү тавуулаа мах, сүүн хүнэсээ хуваалцан](MNT 23) // *'ebesün usun-u ǰoqimǰi-bar **adūsun** teǰē'ülü'ēd'* [өвөс усны зохисоор адуу малаа тэжээгээд](KMQB A 27) // *adūsun* 'скотина' (Mu. 96) // *adūsun* 'animals' (Ras.199 B5) || х о р ш : *'adusun ide'ē'* (мах шөл, цагаан идээ), *'адуусан амьтан', 'мал адгуус'* || Kha. adūs, Ord. *adaġūs,* Bur. *adūhan,* Oir. *adūsᵊn*

Адхаг |adqaγ| *'далд муу* санаа' (уридын өш хонзонгоо санаж, хариугаа авах сэдхэлгээ) || Ж= *'**adqaγ** ügei linqu-a bariγsan-a mörgümü'* [адхаггүй линхуа барьсанд мөргүмү](Arj. I) // *'Amaramaγ tngri tabun sumun qarbuγsan dur ... **adqaγ**-un tedüi ber ese bolba'* [Амармаг тэнгэр таван сум харвасанд ... адхагийн төдий эс болов](Chimeg 22b) || Kha. Bur. Oir. *adxag,* Oir. *atxɒg*

Адъяа |adiya|{< Skr. *āditya*} *'наран гараг'* буюу *ням* гараг (гал махбодтой, их хүмүүсийн сүлд гараг. Энэ өдөр шүтээнийг амилуулах, хурим найр хийх, хөрөнгө тавих, эм найруулах үйлд сайн гэж зурхайн сударт заасан байдаг

байна) || Ж= *'Aditiya gergei yügen erijü odıyad'* [Адъяа гэргийгээ эрж олоод] (Chimeg 41b) || Эдүгээ энэ үг зөвхөн хүний нэрд хэрэглэгдэнэ. || Kha. *adiyā*, Oir. *aḍā*

Ажи* |aji| *'ажир-'* гэдэг үгийн уттыг хадгалсан анхдагч язгуур. Энэхүү язгуураас *ajïy* [ajïy] 'ажиг', *ajïra-* [ajïra] 'ажир-' зэрэг үгс үүсчээ.

Ажиг |ajïγ|[= aji-γ] *'ажигла'* гэсэн уттыг хадгалсан үүсмэл үг. Энэ үгээс *ajïγči* [aji-γ-či] 'ажигч', *ajïyla-* [aji-γ-la] 'ажигла-' гэх зэрэг шинэ үг үүссэн байна. || х о р ш : *'сураг ажиг', 'ажиг сэжиг'* || х э л ц : *'ажиг ав'* (сэжиг олж мэдэх) || Kha. *aǰig*, Ord. *aǰik*, Bur. *ažag*, Oir. *aǰ'g*

Ажир- |ajïra|[= aji-ra] *'орших', 'тавтай бай-'* || Ж= *'tede ... Burqan-qaldunnača bawuju geyid-tür iyen ajïraba'* [тэд ... Бурхан халдунаас бууж гэр орондоо саатан суув](MNT 102) // *'Maqamayi qatun ... öber-ün oron-dur-iyan ajïrabai'* [Махамай хатан ... өөрийн орондоо тухлан суув](Burq. 37b) || Орчин цагийн монгол хэлэнд гагцүү үгүйсхэх *-гүй* дагавар авч, *'айлтгүй', 'зоволтгүй'* гэсэн утга илэрхийлдэг. || Ж= *зүгаан дээлтэй хүн өвөлийн хүйтэнд ажирахгүй.* || Kha. *aǰir*, Ord. *aǰira-*, Oir. *aǰ'r*

Ажинай |ajïnai|{< Skr. *ājaneya*} *'өндөр язгуурт', 'сэцэн билигт'* (эртний энэдхэг үлгэр домогт гардаг хүний хэл мэддэг төгөс дээд тэнгэрийн хүлэг) Монгол хэлэнд *'хурдан хөлөг'* гэсэн утгаар хэрэглэгддэг байна. || Ж= *'ajïnai morin-ača anggida sayin morin'* [хурдан хөлөг мориноос өөр сайн морь](Sub. III) || х о р ш : *'ажнай хөлөг'* || Kha. *adžnai*, Ord. *adžinān*

Азар |ajar|{< Skr. *ācārya*} *'номын багш', 'номлогч', 'айлдагч'* (Эртний энэдхэгт ведийн сургаалыг айлдагчийг тийн нэрлэдэг байжээ)

Азарга |ajïrγa| *агтлагдаагүй эр адуу* || Cf. AT *adyïr* 'жеребец' (ДТС 10), *adğir* 'stallion' (Clauson 47), *adyïr* 'жеребец' (Щербак 1997, 94); Man. *ajïrga* 'жеребец' (Цинциус I:17), *ajïrgan* 'a male horse' (Norman, 11) || Ж= *'gegüd qoyar unuyad qoyar nigen ajïrγa'* [гүүнүүд, хоёр унага, хоёр нэгэн азарга](Turf. 54) // *'ajïrğa ge ün čabčilalduju'* [азарга гүү цавчилдаж](MNT 141) // *ajïrqa* 'ėtalon' (HY M34) // *ajïrγa* 'жеребец' (Mu. 97) // *ajïrya* 'ėtalon' (Ist. 15) // *ajïrya* 'жеребец' (IM M119) // *ajirya* 'Testikel habend' (LH 1255) // *ajirğa* 'stallion' (Ras.199 B6) || ш и л ж : *'том', 'бүдүүн', 'хүчтэй'* || Ж= *'азарган чоно'* (бүдүүн чоно), *'азарган бороо'* (ширүүн бороо) || Kha. *adzarʊğʊ*, Ord. *adžarğa*, Bur. *azarğa*, Oir. *aǰirğʊ*

Ази |azi|{< Rus. Азия < Gr. *Ασία*} *'Аз'* (дэлхийн хамагийн том тив)

Азот |azot|{< Rus. *азот* < Gr. *άζωτο*} *'азоот'* (өнгө, амтгүй хий) || Kha. *adzōt*, Bur. *azōt*

Ай- |ayu- /ayi-| *'эмээх', 'түгших'* (эртний монгол хэлэнд энэ утгыг хадгалсан *ayi-*, *ayu-* гэсэн хоёр өөр язгуур байжээ.) || Ж= **1**. *'nigeken ber amitan ülü jobon* ***ayuqui*** *dorumjilaqui ügei boluyad'* [нэгээхэн бээр амьтан үл зовон айх, доромжилох үгүй болоод](BT 158a) // *'amaray sayin eǰen-ečegen anggijiraqui jobalang bolqu bolbau kemen* ***ayuǰu****'* [дотоно сайн эзэнээсээ ангижирахын зовлон болох болов уу хэмээн айж](Burq.12) // *'anda bü* ***ayū****! qata'üǰi'* [анд минь бүү ай! хатууж!](MNT 170) // ***ayuba*** 'ängstigte sich' (LH 1264) || Ж= **2**. *'yayud*

kedi anu buliju tataju abubasu yeke jrly-un yosuyar ülügü ***aiqun'*** [юм хүмийг нь булааж татаж авсан ч их зарлигийн ёсоор үл айх] (Abaga II:14) // *'bi kemen gemšikü-eče ülü* ***aiqu*** *bögesü'* [би хэмээн гэмшихээс үл айх бөгөөс](Sul. 12a) // *tengriyēse* ***ai*** 'побойся тенгри!'(Mu. 347) // *ayiqsan* 'испуганный' (Mu.109) // *aiba* 'бояться' (IM M126) // *ai* 'fear, be afraid' (Zir. 88) || Дундад үеийн монгол хэлний онцлогийг тусхасан араб бичигийн монгол дурасхалд *ayi-* болон түүний хувьсалын үр дүнд үүссэн *aï-*гийн аль аль нь тохиолдож байна. Харин МНТ болон дөрвөлжин бичигийн дурасхалуудад зөвхөн *ayu-* гэсэн язгууртай тохиолдож буй. Дундад үеийн монгол хэлний сүүлч үеэс *ayu-* нь бичигийн хэлэнд, *ai-* {< *a'i-* < *ayi-*} гэсэн нь амид хэл аялгуунуудад хэрэглэгдэх болсон байна. Энэхүү язгуураас *ayidas* [ayi-das] 'айдас', *ayilya-* [ayi-lya] 'айлга-', *ayumsiy* [ayu-msiy] 'аймшиг', *ayumaqai* [ayu-ma-qai] 'аймхай', *ayul* [ayu-l] 'аюул' гэх мэт нилээд олон шинэ үг үүсчээ. || х о р ш : *'айж ичих', 'айж сандарах', 'айж цочих', 'айж эмээх'* || Kha. *aī-*, Bur. *aj-*, Ord, Oir. *ā-*

Ай II |ayi|{< **ayï*} *гарал, угсаа нэгтэй 'ayil', 'ayimay'* гэсэн үгсийн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур.

Ай-кю [ai kiyu]{< Eng. IQ (*Intelligence Quotient*)} *'айкүү', 'оюуны чадамжийн хэр хэмжээ'* (хүний ой тогтоолт, сэтгэхүйн хурд, гүйлгээ ухааны түвшинг тусгай үзүүлэлтээр тогтоох арга)

Айл |ayil|[= ayil-]{< *ayïl*} *'гэр', 'хөрш оршин суугчид', 'өрөх', 'орон байр'* || Cf. *ayïl* (ДТС 18), *ail* 'юрта', 'деревня' (Радлов, I:33), *ajl* 'семья' (Щербак 2005, 20) || Ж= *'ailun tedüi* [гэрийн төдий](Alt.24a) // *'Temüjin-i ...* ***ayīl****-dur nigen qono'ūlun, bitü'ūlün yabu-qui-dur* [Тэмүжинийг ... айлд нэг хонуулан нууж явахауйд](MNT 81) // *'****ayil****-un tedüi kegeli-tü'* [гэрийн чинээ гэдэстэй] (Turf. 6) Энэхүү үгээс *ayilčila-* [ayi-l-čila] 'айлчил-', *ayilčin* [ayi-l-čin] 'айлчин', *ayilla-* [ayi-l-la] 'айллах' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || х о р ш : *'айл амьтан', 'айл гэр', 'айл хөрш', 'айл саахалт', 'айл аймаг', 'айл хунар'* || Kha, Bur. *ail*, Ord, Oir. *āl*

Айлд- |ayilad| *'үгүүлэх'* (ихэс дээдэс, лам ноёд сургаал үгээ хайрлах) Энэ үгээс *ayiladburi* [ayilad-buri] 'айлдвар', *ayiladqa-* [ayilad-qa] 'айлдха-', *ayilad-qal* [ayilad-qa-l] 'айлдхал' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || Kha. *aildɒ-*, Ord. *ālldχa-*, Bur. *ailada-*

Айлдха- |ayiladqa|[= ayilad-qa] *'өргөн мэдээлэх'* (хаад ихэст санал хүсэлээ илэрхийлэн мэдүүлэх)

АйИЛТС [ailtes]{< Eng. IELTS (International English Language Testing System) *'айлтэс', 'англи хэлний олон улсын хэмжээний сорил'* (англи хэлний мэдлэгийн түвшин тогтоох тусхай сорил)

Аймаг |ayimay|[= ayi-may]{< **ayï-may*} *'угсаатаны холбоо', 'гарал нэгтэн', 'засаг захиргааны нэгж', 'хэсэг бөлөг'* || Cf. Turk *aimak* 'народ', 'род' (Радлов, I:25), Uig. *aymaq* 'tribe' (Schwarz 38), Man. *ajmak* 'племя' (Цинциус I:22), *aiman* 'tribe' (Norman, 9) || Ж= *'qayaly-a sakiysan dörben* ***ayimay*** *čerig-üd'* [хаалга сахьсан дөрвөн хэсэг цэрэг](Burq.21b) // *'dayisun-u arban qoyar* ***ayimay*** *čerig-i Bandu terigüten-e daruydajuyui'* [дайсаны арван хоёр аймаг цэргийг Банду тэргүүтэнээ дарагджээ](Sub.VI:15a) // *'ta ede ele či'ūlugsad haran bügüde'ēr*

ayïmaḳ ayïmaḳ *bayïd-qun'* [энд цугларсан та бүгэд аймаг аймагаараа байгтун] *(MNT 154) // aimaq* 'tribu' *(HY M34)* || х о р ш : *'овог аймаг', 'айл аймаг'* || Kha, Bur. *aimag,* Ord. *ǎmak,* Oir. *ǎmvǧ*

Аймас- |ayimas|[= ayimas] *'зэвүүцэх', 'хилигнэх'* || Ж= *'ulus-un eǰen* ***ayimasbasu*** *ber bayasqu-lang-iyar imadur šitüǰü'* [уласын эзэн хилигнэвээс баясхалантайгаар түүнд шүтэж](Sub. VIII:5a) *// 'yeke köbegün-diir* ***ayimasqu*** *ary-a-yi eriye kemen eyeteldüǰü'* [их хүвүүнд аймасах аргыг эрэе хэмээн эетэл-дээд] *(Chimeg 6/7b)*

Айраг |ayiraγ| *'исхэж боловсоруулсан сүү'* || Cf. Turk. *airan* 'питье, приготовляемое из кислого коровья молока' (Радлов, I:25), *airān* 'butter milk' (Clauson 276), *ayran* 'fermented milk' (Schwarz 36), *ajran* 'kumys' (Starostin 280), *ajran* 'напиток из кислого молока' (Щербак 1997, 95), *ajrag* 'кислое молоко' (Щербак 2005, 20) || Ж= *ayiraq* 'lait de chamelle' *(HY M38) // airan* 'mare's milk' *(Ras. 187 C26)* || х о р ш : *'айраг арих', 'айраг сархад', 'айраг цагаа'* || Kha, Bur. *ajrag,* Ord. *ǎrəg,* Oir. *ǎrvǧ*

Ай-Ти [ai ti]{< Eng. IT (*Information Technology*)} *'айти'* (мэдээлэлийн технологи)

Ай-Эс-Би-Эн [ai-es-bi-en]{< Eng. ISBN (*International Standard Book Number*)} *'олон улсын стандарт номын дугаар'* (хэвлэгдэн гарч буй номыг нэгдмэл тогтолцоогоор бүрдхэх стандартчилал)

Ай-Эс-О [ai-es-o]{< Eng. ISO (*International Organization for Standardization*)} *'Олон улсын Стандартын Байгууллага'*

Академи |akademi|{< Rus. *академия* < Pol. *akademia* < Gr. *ακαδεμία*} *'академий'* (эрдэм шинжилгээний үйл ажиллагааг удирдах дээд байгууллага) || Kha, Bur. *aimag,* Ord. *ǎmăg*

Акварium |akvariüm|{< Rus. *аквариум* < Lat. *aquārium*} *'аквариуум'* (усны амьтан үзүүлэх шилэн сав) || Kha. *akvāŕūm,* Bur. *akvarium*

Аккредитив |akreditiv|{< Fr. *accresditiff* < Lat. *accreditivus*} *'акардитийв', 'итгэмж'* (банк хоорондын мөнгөн гүйлгээ тооцооны батламж бичиг)

Акробат |akrobat|{< Rus. *акробат* < Fr. *acrobate* < Gr. *ἀκροβάτης*} *'акарбаат', 'утасан дээгүүр явагч'* (циркийн хүнд хэлбэрийн үзүүлбэр)

Акт [akt]{< Rus. *акт* < Lat. *actus*} *'аахт'* (албан ёсны баримт бичиг)

Акци |akci|{< Fr. *action*} *'аахц', 'үнэт цаас'* (хувь нийлүүлсэн компанийн үйл ажиллагаанд оролцох эрх олгодог үнэт цаас)

Ал I |al|{< Uig. *al* < Pers. *āl*} *'хурц улаан'* || Cf. Turk. *al* 'алый' (Радлов, I:25), *al* 'ярко-красный' (ДТС 31) || Ж= *'altan büse-yin ǧorki-dača,* ***al*** *de'ël-ün hürtesün-eče'* [алтан бүсийн аралаас, улаан дээлийн тасархайгаас](MNT 238) *// al* 'vermeil' *(HY M34) // 'imada bariju ayai altan gerige* ***al*** *tamyatai'* [түүнд барьж буй алтан гэрээ улаан тамгатай](Teh. b7) || Kha, Bur, Oir. *al*

Ал II |al / ala| *'салтаа', 'алцаа'* || Cf. Turk. *ala* 'внутреняя часть штанов' (Радлов, I:351), **āl* 'lower side' (ЭСТЯ 1, 214-215) || Ж= *'****Ala****-dur ši'ēgte-eče altan bosoǧa-dur činu aǰu'* [салтаандаа шээгтэй байхаасаа аваад алтан босгонд чинь байж](MNT 203) || Энэхүү язгууpаас *alča* [al-ča] 'алц' гэсэн үүсмэл

язгуур үүсч, уламаар түүнээс *alčaγ-a* [al-ča-γ-a] ‘алцаа’, *alčaγana-* [al-ča-γana] ‘алцгана-’, *alčaγar* [al-ča-γar] ‘алцгар’, *alčayi* [al-ča-yi] ‘алцай’, *alčan* [al-ča-n] ‘алцан’ гэх мэт үгс үүссэн байна. Энэ үг нь орчин цагийн аман ярианы хэлэнд эр, эм бэлгийн ерөнхий нэр болжээ. || Kha. *al,* Bur. *ala,* Oir. *alᵇ*

Алаг |alaγ|{< ala-γ} *‘өөр өөр өнгө хослосон’* || Cf. Turk. *ala* ‘полосатый’, ‘пестрый’ (Радлов I:25), *ala* ‘пегий’ (ДТС 31), PA **āla* ‘variegated’ (Starostin 291); *ala* ‘пестрый’ (Цинциус I:27) || Ж= *‘mingyan **alaγ** aduyun tüberege inü yaǰar ködegelekü’* [минган алаг адууны төвөргөөн нь газар хөдөлгөхүй](Bod. 20b) // *‘**alaγ** bulaγ önggeten’* [алаг булаг өнгөтөн](Burq. 55) // *‘bö’ēre **alaǧ** hüker köllejü’* [бөөр алаг үхэр хөллөж](MNT 100) // *alaq* ‘ta’un corbeau à cou blanc’ (HY M34) // *ala* ‘пегий’ (Mu. 97) // *ala* ‘пестрый’ (IM M122) // *ala* ‘grappled’ (Ras. 187 C6) / *alaq* ‘leprous’ (Ras. 204 A15) || х о р ш : *‘алаг эрээн’, ‘алаг булаг’* || Kha, Bur. *alag,* Ord. alak, Oir. *alᵇg*

Алангир |alangir| х у у ч : *‘харгай модон нум’* || Ж= *‘te’ün-ü qoyīna qabur **alaŋgir** numutan qarbiyāldun bükü-dür’* [Түүнээс хожим хавар нь алангир нумтан харвалдан байхуйд](MNT 116)

Алархай үз **Налархай**

Алачуг |alačuγ|{< Pers. *alāchiq* ‘felt tents’ (Steingass, 91)} х у у ч : *‘урц’, ’овоохой’* (модны холтосоор барьсан овоохой) || Cf. Turk. *alačyk* ‘юрта из коры’, ‘шалаш из ветвей’ (Радлов, I:362) Мөн умард Кавказад оршин суугч татарчуудын хэрэглэдэг байсан эсгий бүрээстэй мухлаг тэрэгийг *alačuq* гэдэг байжээ. || Ж= *‘adu’učin bidan-u **alačuq-a** kürtügei’* [адуучин бидний урц гэрт очтугай](MNT 118)

Алба(н) |alba(n)| х у у ч : *‘матвар’* (Юань гүрэний үед жирийн албатууд албан журамаар төлдөг байсан мал сүрэг, аму тариа. Чин уласын үед тогтмол авдаг татварыг ийн нэрлэх болжээ. Орчин үед төрийн өмөнөөс хариуцлага хүлээдэг аливаа ажил үүрэгийн нэр болжээ) || Cf. Man. *alban* ‘tax’, ‘duty’ (Norman, 12); Turk. *alba* ‘принуждение’, ‘насилие’ (Радлов, I:432) || Ж= *‘toyid erkegüd šingšingüd dašmad aliba **alba** γubčiri ülü üǰen’* [тойд, эрхүүд, шиншингүүд, дашмад аливаа алба гувчуур үл үзэн](Khub. I) // *‘**alba** ǰasaγ ulaγ-a šigüsü’* [алба засаг, улаа шүүс](Turf. 21) // *‘ulus-un **alban**-i qabčisuγai’* [уласын албыг хаасугай](ET 48a) || Энэ үгээс *albada-* [alba-da] ‘албад-’, *albaǰi-* [alba-ǰi] ‘албаж’, *alban* [alba-n] ‘албан’, *albarqa-* [alba-rqa] ‘албарх-’, *albatu* [alba-tu] ‘албат’ гэх мэт шинэ үгс үүсчээ. Академич Б. Я. Владимирцов энэ үгийг якут хэлний *al-* ‘авах’ гэсэн язгуураас үүссэн гэжээ. (Б. Я. Владимирцов, *Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм,* ‘Работы по истории и этнографии монгольских народов’, М., 2002, 452) || х о р ш : *‘ажил алба’, ‘алба матвар’* || х э л ц : *‘алба хаа- / алба хаш-’* (албан ажил үүрэг гүйцэдхэх) || Kha, Oir. *albă,* Bur. Oir. *alwᵽ*

Албат |albatu| *‘харъяат иргэн’* || Ж= *‘**albatu** ulus činu elbeg boltuγai’* [албат улас чинь элбэг болтугай](ET 35b) // *‘noyad anu **albatu** köbegüd-iyen ... dayu-daǰu’* [ноёд нь албат хүвүүдээ ... дуудаж](QJ 16a)

Албин |albin| *'чөдхөр', 'хорон санаа'* || Ж= ***'ablin-a eliy-e-de kürtegsen kümün'*** [ал чөдхөр шүтлэсэн хүмүүн](Sub. II:2) || х о р ш : *'албин чөдхөр'* || Kha. *alʹbin*, Ord. *albiŋ*, Bur. *alʹiban*, Oir. *ălwin*

Алгебра |algebra|{< Rus. *алгебра* < Pol. *algiebra* < Ger. *Algebra* Lat. *algebra*} *'айлгэбер', 'томьёоны ухаан'* || Kha. *ālgebār*, Bur. *álgebra*

Алгинч |alginči|[= algin + či]{< * alïn} х у у ч : *'толгойн харуул'* || Cf. Turk. ***alïn*** 'лоб' (ДТС 35) || Ж= *'Bodončar* ***alginčin*** *ha'ulqaba'* [Бодончар толгойн харуул болон дайрав](MNT37) Монгол хэлний бичигийн дурасхалд нэн ховор тохиолддог энэ үгийн утгыг N. Poppe *'vanguard'* (*On Some Military Terms in the Yüan ch'ao pi-shih*, Mon. Ser. 26, 1967, 509), Igor de Rachewiltz *'scout'* (*The Secret History of the Mongols*, I. 2004, 7) хэмээн орчуулжээ. Энэ үгээс *alginčila-* [algin-či-la] 'алгинчил-' гэсэн нийлмэл бүтэцтэй шинэ үг үүсчээ.

Алгинчил- |alginčila|[= algin-či-la] *'манлайлах', 'тэргүүлэх'* || Ж= *'Jebe, Qubilai qoyar-i* ***alginčilaǰu****, yabu'ad Sa'āri-ke'ēr-i kürü'ēsü'* [Зэв, Хубилай хоёр тэргүүлэн явж, Саарь-хээрт хүрвээс](MNT 193)

Алгоритм [algoritm]{< Rus. *алгоритм* < Lat. *algorismus*} *'алгарийтем'* (тодорхой тогтоосон нарийн дараалал бүхий үйлдэлийн дагуу хариу шийдэл гаргаж авах багц үйлдэл)

Алд |alda| *'дэлгэсэн хоёр гарын уртын хэмжээ'* (нэг алд нь таван тохойтой тэнцэнэ. 360 алд нь нэг *'газар'* болно.) || Cf. Man. *andan*, Ul. *alda*, Nan. *alda* || Ж= *'ǧurban* ***alda*** *beyetü, ǧunaǰin bodo idešitü'* [гурван алд биетэй, гунажин бодын идэштэй](MNT 195) // *alda* 'сажень' (Mu. 98) // *niken alda* 'une brasse' (Ist. 16) // *niken alda* 'one fathom' (Ras.201 C23) || х о р ш : *'алд дэлэм'* || Kha. *aldʊ*, Ord, Bur. *alda*, Oir. *aldᵒr*

Алдар |aldar| *'суу билиг', 'өндөр нэр хүнд'*. Энэ үгээс *aldarsi-* [aldar-si] 'алдарш-', *aldarsiyul-* [aldar-si-] 'алдарш-', *aldartu* [aldar-tu] 'алдарт' зэрэг үг үүсчээ. || Ж= *'uridus-uγan nere* ***aldar****-i yutuγdaqui-ača emiyekü-yin tula'* [уридасынхаа нэр алдарыг гутаагдахаас эмээхийн тул](Taq. 33a) // *'aldar nere yeketei, Alan-ǧo'ā neretei'* [алдар нэр ихтэй, Алан гоа нэртэй](MNT 7) || х о р ш : *'алдар гавъяа', 'алдар нэр', 'алдар хүнд', 'алдар суу'* || Kha, Ord, Bur. *aldar*, Oir. *aldᵒr*

Т у с х а й с у д а л г а а : F. W. Cleaves, *'Aldar čab ~ čab aldar'*, HJAS18, 1955, 221-233

Алдарт |aldartu|[= aldar-tu] *'суут', 'өндөр хүндэт'* || Ж= ***'aldartu*** *Činggis qaγan-u jirγudaγar üy-e'* [алдарт Чингис хааны зургаадугаар үе](BT 166b)

Алдарш- |aldarsi|[= aldar-si] *'нэр нь олоноо түгэн мандах'* || Ж= *'ečige eke-yin sedkil-i amuγulqui sayin ner-e-yi* ***aldaršiγulqui'*** [эцэг эхийн сэдхэлийг амараах сайн нэрийг алдаршуулахуй](Taq.28b) // *'merged sayin-u aldar inu bükü arban jüg-tür* ***aldaršituγai'*** [мэргэн сайны алдар нь бүх арван зүгтээ алдарштугай](BT 161a)

Алжаа- |alǰiya|[= alǰi-ya] *'зүдэрэх', 'зовох', 'ядарах'* || Ж= *'degedüs-ün sedkil ber* ***[a]lǰaγaǰu*** *čerigüd-iyer dayin aran-i bariγuluγad'* [дээдэсийн сэдхэл алжааж, дайсан этгээдийг цэрэгээр бариулаад](Chang. 53) // *'čima-dača* ***alǰiyā-qui****-ača*

ayūjū' [чамайг зүдэрэхээс айж](MNT 145) || Энэ үгээс *aljiyal* [alji-yal] 'алжаал', *aljiyangyui* [alji-ya-ŋyui] 'алжаангуй', *aljiyas* [alji-ya-s] 'алжаас' гэх мэт үгс салбарлан гарчээ. || Kha. *aldžā-*, Bur. *alžā*

Алжаангуй |aljiyangyui|[= alji-ya-ŋyui] *'ядарангуй', 'зүдэрэнгүй'* || Ж= *'elinčüg inü qar-a yiuǰing ebedčin kürteǰü* ***alǰangyu*** *boluɣsan-dur'* [элэнц нь хар йиүжин өвчин хүртэж зүдэрэнгүй болсонд](Hin. 18) || Kha. *aldžāŋ̄gui*

Алжаас |aljiyas|[= alji-ya-s] *'бууруу', 'осол гэм'* || Ж= *'erdem-i* ***alǰiyas*** *suruɣsan aran jöb suruɣsan-i dorumǰilayu'* [эрдэмийг бууруу сурсан хүн зөвийг сурсан хүнийг доромжилно](Sub. III:6) // *'ulus-un ejen qahān bö'ētele yosu ügei* ***alǰi'ās*** *üyile-dür dölesgekü minü nigen buru'ū ene bolba je'* [уласын эзэн хаан бөгөөтөл ёсгүй бууруу үйлд татагдах минь миний нэг бууруу болой](MNT 281) // ***alǰāstu*** *adalitqaba tūni* [приписал его ошибке](Mu. 99) || Kha. *aldžāl*

Алжи* |alji/alja| *'алжаах', 'алзах'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Энэхүү язгуураас *alǰiya* [alji-ya] 'алжаа-' гэсэн үг үүсчээ.

Алз |alja| *'алдах', 'эндэх'* || Ж= *'tendeče uɣubasu yayu* ***alǰaqu*** *ta kem/e/be'* [та тэндээс уувал юу алзах хэмээв](Sul.11b) || Энэ үг орчин цагийн монгол хэлэнд биеэ даан идэвхитэй хэрэглэгддэггүй, гагцхүү *-гүй* дагавар авч *'айлтгүй', 'ажирахгүй'* гэсэн утгыг илэрхийлдэг

Алигали |aligali|{< Skr. *aligali*} *'галиг'* (эртний энэдхэг хэл зүйн бичиг дэх *'а тэргүүтэн эгшиг,* ***ga*** *тэргүүтэн гийгүүлэгч'* гэсэн үгийн товчилол. Энэ нь уггаа бүх үсэгийг галиглан буулгасан *'цагаан толгой'* гэсэн утгыг илэрхийлж байжээ)

Алим |alim-a|{< Turk. *alma*} *'алим'* (их төлөв улаан, шар өнгөтэй, амтлаг, шүүслэг жимэс) || Cf. Turk. *alma* 'яблоко' (Радлов I:436), AT *alma* 'яблоко' (ДТС 36), *alma* 'apple' (Clauson 146), Uig. *alma* 'apple' (Schwarz 47) || Ж= *alima* 'poire' (HY Most 35) // *alma* 'яблока' (IM 432, IM M123) // *alima* 'apple' (Ras.202 B3) || х о р ш : *'алим жимэс'* || Kha. *alim*, Ord. *alima*, Oir. *al'mᵘn*

Алмаас |almas|{< Uig. *almas* < Pers. *almaz* < Gr. *ἀδάμας*} *'алмааз', 'эвдэршгүй'* (хамагийн хатуулаг эрдэнийн чулуу) || х о р ш : *'очир алмас', 'алмас эрдэнэ'* || Kha. *almās*, Bur. *almáz*, Oir. *almɒs*

Алмарад |almurad|{< *al* 'улаан) + Arab. *murād*} *'алмараад'* (ороонгын төрөлд багтах уданборын жимэс)

Алмас |almas|{< Arab. *almās*} *'алмас' (цасны хүн)'* || Kha, Ord. *almas*, Oir. *almɒs*

Алмуур |almaɣur|[= alma-ɣur] *'маяг'* (дээд талдаа хөндөлөвчтэй урт суга таяг)

Алоэ |aloe|{< Rus. *алоэ* < Ger. *Aloe* < Gr. *ἀλόη*} *'алой', 'зүүн настын шүүс'* (хурц өргөст навчтай кактусын төрөлийн модлог ургамалын шүүс)

Алт(н) |alta(n)| 'шар өнгөтэй үнэт метал' || Cf. Turk. *altyn* 'золота' (Радлов I:405) || Ж= *'bars terigütü* ***altan*** *gerege ögči'* [барын толгойтой алтан гэрэгэ өгч](Chang 35) // *'nigen* ***altan*** *süke tabun menggü süke basa qorin qibutan törges ögügsen ajuɣu'* [нэгэн алтан сүх, таван мөнгөн сүх, бас хорин хив торго өгсөн ажээ](Jig. 29) // *'* ***altan*** *büse jamuqa anda-da büsele'ūlbei'* [алтан бүс Жамухад

бүслүүлэв](MNT 117) // *altan* 'золота' (Mu. 99) || х о р ш : *'алт монгө', 'алт эрдэнэ'* || Kha. *altā*, Ord, Bur. *alta*, Oir. *altɔn*

А.ш |alča|[= al-ča] *'алчайх'* гэсэн утгыг хадгалсан үүсмэл язгуур. Энэхүү язгуураас *alčaya* [al-ča-ya] 'алцаа', *alčayar* [al-ča-yar] 'алцгар', *alčan* [al-ča-n] 'алцан', *алчай-* [al-ča-yi] 'алцай' гэх мэт үгс үүсчээ.

Алчай- |alčayi|[= al-ča-i] *'хөлөө хоёр тийш тэлэх'* || Ж= *'jarim-ud anu gedergü unaju alčayiqun terigüten eldeb jigergemšig-i üjejü'* [зарим нь гэдэргээ унаж алцайх зэрэг элдэв гайхамаарыг үзэж](Burq. 17b) || Kha. *altsai-*, Ord. *altš'ā-*, Bur. *alsai-*, Oir. *altšā-*

Алчуур үз **Арчуур**

Альбом |alibom|{< Rum. *альбом* < Fr. *album* < Lat. *album*} *'альбоом'* (зурагийн цомог) || Kha. *ál'bōm*, Bur. *alībōm*

Ам(ан) |am(an)| 1. 'идэж, уух эрхтэн' 2. *'амсар', 'завсар', 'сүв'*. 3. *'үг хэл'* || Ж= **1.** *'aman-ača šilüsün čuburiqun'* [амнаас шүлэс цуварах](Burq. 1b) // *'barsun aman-ača tonilju yaruyad'* [барын амнаас сугарч гараад](Chang 43) // *'aman čaγān qula'* [ам цагаан хул](MNT 147) // *aman* 'рот' (Mu. 99) // *aman* 'рот' (IM 432) *aman* 'bouche' (Ist. 16) // *aman* 'bouche' (HY M35) // *aman* 'Mund' (LH 1257) // *aman* 'mouth' (Ras.198 C27) // *aman* 'mouth' (Zir. 85) || Ж= **2.** *'qourtu mayui jayayan-u aman-dur oruysan amitan'* [хорт муу заяаны аманд орсон амьтан](Bod. 12a) // *'qamuγ-iyar γaγča ükül-ün aman-dur orumui'* [бүгэдээрээ гагц үхэлийн аманд ормуй](Burq. 5b) || Ж= **3.** Ж= *'aman aldan ögülegsen-i Sudadani qayan sonosču'* [үг алдан үгүүлсэнийг Сударани хаан соносч](Burq. 13a) // *'jrlγ nom-ud-i sonosqui kiged amaγar uriqui sayitur delge-retügei'* [зарлиг номуудыг соносхуй хийгээд амаар уншихуй сайтар дэлгэртүгэй](BT 158b) || Энэ үгээс *amada-* [ama-da] 'амд-', *amayai* [ama-γai] 'амгай', *amala-* [ama-la] 'амла-', *amančir* [ama-nčir] 'аманцар', *amsa-* [am-sa] 'амс-', *amasar* [ama-sar] 'амсар', *amta* [am-ta] 'амт' зэрэг мэт үгс үүсч, уламаар тэдгээрээс цааш нийлмэл бүтэцтэй олон үг үүссэн байна. || х о р ш : *'ам бул', ам өрх', 'ам өчиг', 'ам хамар'* // *'нүүр ам', 'хэл ам'* // *'аман зохиол', 'аман хуур', 'аман хүзүү'* || х э л ц : *'ам авах'* (амлалт хийлгэх), *'ам алдах'* (далд санаагаа санамсаргүй хэлэх), *'ам ангайх'* (үг хэлэх), *'ам асуух'* (тавлах), *'ам булаалдах'* (өрсөлдөн ярих), *'ам бузарлах'* (бүтэхгүй зүйлийг хүсэх), *'ам гарах'* (амлалт өгөх), *'ам дагах'* (хэлсэн үгийг биелүүлэх), *'ам зөрөх'* (хэрэлдэх), *'ам муруйх'* (маргалдах), *'ам нийлэх'* (санаа нийлэх), *ам нээх* (үг хэлэх), *'ам өгөх'* (амлах), *'ам таглах'* (хариу хэлэх аргагүй болгох), *'ам уралдах'* (өрсөлдөн ярих), *'ам хаах'* (амласан ажилаа ор нэрийн төдий хийх), *'ам халах'* (халуун яриа өрнүүлэх), *'ам хатах'* (цангах), *'ам хүрэх'* (амсах) // *'амаа алгадуулах'* (өнгөрсөн хойно нь харамсах), *'амаа ангайх'* (гайхах) *'амаа барих'* (харамсах), *'амаа билүүдэх'* (хов жив ярих), *'амаа татах'* (ярихаа зогсоох), *'амаа удэх'* (ярихгүй байх), *'амаа хамхих'* (үгээ хэлэхгүй чимээгүй суух), *'амаа хөдөлгөх'* (юм идэх) || н и й л : *'амны бэлгэ'* (сайхан зөгнөл), *'амны гарз'* (биелэхгүй зүйлийн тухай гуйх), *'амны уншилга'* (нэг зүйлийг дахин дахин ярих) *'амны хишиг'* (өндөр хувь заяа), || Kha. *amā*, Ord, Bur. *ama*, Oir. *amᵘn*

Амагалан |amuγulang|[= amu-qu-lan] *'амар тайван'* || Ж= *'nasuda* ***amuγulang-a*** *amiduraju ükübei dayun büü sonostuγai'* [насандаа амагалан амьдарч үхэлийн дуу бүү соностугай](ВТ 156b) // ***'amuγulang*** *Jögelen degedü kümün-i mayui aran düledte maši könügemüi'* [амагалан зөөлөн дээд хүнийг муу хүн маш халбараар хөнөөмүй](Sub. V) // *amuqulang* 'tranquillité, paix' (HY M35) // *ene amūlan* 'это отдых' (Mu. 155) Энэ үг авианы түүхэн хувьсалынхаа дагуу эдүгээ *amūlaŋ* 'амуулан' гэж дуудагдах ёстой боловч бичигийн хэлний тогтсон уламжилалаар *amagalaŋ* 'амагалан' хэмээн хэлэгдэж буй. || х о р ш : *'амагалан тайван', 'амар амагалан', 'тувшин амагалан', 'энх амагалан'* || Kha, *amağalaŋ,* Ord. *amugulaŋ,* Bur. *amğalaŋ,* Oir. *amğülŋ*

Амар |amur|[= amu-r] *'амарах'* гэсэн утгыг хадгалсан үүсмэл язгуур || Cf. *amul* 'смирный' (ДТС 42), *amul* 'quiet', 'peaceable', 'even-tempered' (Clauson 160), *amul* 'спокойный', 'тихий' (Щербак 1997, 98) || Ж= *'yirtinčü dekin ber* ***amur*** *sayid boltuγai'* [ертөнц дахин амар сайн болтугай](ВТ 158a) // *'baγsi ridi qubilγan-iyar qur-a oruγulju bey-e-dür dusuγsan-iyar yali* ***amuraba****'* [багш риди хувилгаанаар хур оруулж, биед дуссанаар яли амарав](Chimeg 5a) // *amuraba* 'спокойствие' (IM 432) // *amuraba* 'покоится', 'отдыхать' (IM M123) || Энэхүү язгуураас *amurji-* [amu-r-ji] 'амарж-', *amurli-* [amu-r-li] 'амарли-' зэрэг үйл үгс салаалан гарч, бие даасан үг болжээ. || х о р ш : *'амар амагалан', 'амар жимэр', 'амар мэнд', 'амар сайн', 'амар тувшин', 'амар хилбар'*

Амараг |amaraγ|[= amar-γ] *'дотоно', 'хайрт'* (анхандаа төрсөн үр, төрүүлсэн эхдээ хамаадуулан хэлдэг үг байгаад хожим янаг хайртай хүнээ нэрлэх болжээ) || Cf. Turk. *amrak* 'спокойный', 'мирный' (Радлов, I:650); *amraq* 'возлюбленный', 'любимый' (ДТС 42), AT *amraq* 'lieb' (Gabain 294), *amul* 'quiet', peaceable', 'even-tempered' (Clauson 160), *amarag* 'любимый' (Щербак 2005, 21), Kaz. *amyrak* (Базылхан 37) || Ж= *'****amaraγ*** *üri sadun-ača anggijiraqui ayultu jobalang'* [амараг үр сангаасаа ангижирах аюулт зовлон](Burq. 12) // ***amaraγ*** *köbegün-iyen tulada yasalumu bi'* [амараг хүүгийнхээ төлөө гасалму би](Burq. 37b) // *'****amarağ*** *de'ēre dabqur* ***amarağ*** *boluγa'* [амараг дээр давхар амараг болоё](MNT 165) // *amraq* 's'aimant l'un l'autre' (HY M35) // *amraq bolba yamadu* [полюбил вещь] (Mu. 101) // *amrax* 'возлюбленная' (IM 432, IM M123) // *amuraγ* 'друг' (IM 432) // *amraq* 'Freund' (LH 1257) // *amiraq* 'husband', 'wife' (Ras.186 C13) || х о р ш : *'амараг садан', 'амараг хонгор', 'амараг хайрт' // 'янаг амараг'* || Kha. *amʌrag,* Ord, Bur. *amarag,* Oir. *amrʊg*

Амаралд- |amaraldu|[= amar-ldu] *'зөрчилдөх', 'тэмцэлдэх'* || Ж= *'yirtinčü-dür temečeldükün olangkin* ***amaralduγsan-ača*** *boluγsan olan bui'* [ертөнцөд тэмцэлдэхийн олонхи нь зөрчилдсөнөөс болсон буй](Sub. VI:9a) // *'yeke keregür ber* ***amaralduqu-yin*** *šiltayan bolqui'* [их хэрүүл зөрчилдөхийн шалтгаан болохуй](Sub.VI:9a) // *'mayun-luγ-a* ***amaraldubasu*** *qour kürgeγü'* [муутай зөрчилдвөөс хор хүргэюү](Sub. IV:6a)

Амарли- |amurli|[= amur-li] *'амар амагалан байх'* || Ж= *'****amurliγsan*** *sedkiltü bögetele ada todqod-i ayuγulur-un'* [амарлисан сэдхэлт бөгөөс ад тодхорыг айлгаруун](Maha. B) // *'amurlingγui-ača ber* ***amurliγsan*** *sedkil-iyer yaburun'*

'амид', *amila-* [ami-la] 'амил', *amin* [ami-n] 'амь', *amisqa* [ami-s-qa] 'амисха', *amitan* [ami-tan] 'амьтан' зэрэг үг үүсчээ. || х о р ш : *'амь амьдарал', 'амь бие', 'амь гол', 'амь зуулга, 'амь нас'* || х э л ц : *'амь авах'* (алах), *'амь алдах'* (амь бие сүйдэх), *'амь гарах'* (амид үлдэх), *'амь дүйх'* (амиа үл хайрлах), *'амь зайлах'* (эсэн мэнд гарах), *'амь зуух'* (аж төрөх), *'амь орох'* (үр хөвөрөл амилах), *'амь өрсөх'* (амиа алдахад ойртох), *'амь тавих'* (гол тасарах), *'амь тэмцэх'* (амисхал хураахад хүрэх), *'амь эрэсдэх'* (амиа алдах) // *'амиа бодох'* (хувиа хичээх), *'амиа борлуулах'* (өөрийгөө авч явах), *'амиа хорлох'* (өөрийгөө егүүдхэх) // *'аминд орох'* (аварах) || Kha. *amĭ,* Ord, Bur. *ami,* Oir. *ämʲn*

Амид |amidu|[= ami-du] *'амьдаран буй'* || Ж= ***'amidu**-yin ečüs ükükü büi'* [амидын эцэст үхэх буй](Burq. 40a) // *'a'ūr-iān darun yadaqu arslan metü,* ***amidu** jalğisu'* [ууpаа даран ядах арслан мэт амидаар нь залгия](MNT 78) // *amidu* 'живой' (Mu. 100, IM 432, IM M123) // *amidu* 'living', 'alive' (Ras. 202 C29) || х о р ш : *'амид мэнд', 'амид сэрүүн'* || Kha, Ord. *amid,* Bur. *amida,* Oir. *ämdə*

Амидар- |amidura|[= ami-du-ra] *'амид байх', 'аж төрөх'* || Ж= *'ükükü-yin šiltayan mingyabar ülekü* ***amiduraqu**-yin šiltayan nigeken ber ügei büi'* [үхэхийн шалтгаан мингаар тогтохгүй, амидарахын шалтгаан нэгээхэн бээр үгүй буй] (Burq. 40a) || Kha. *amʲdar-,* Ord. *amidor-,* Bur. *amidar-,* Oir. *ämdɒr*

Амин |amin|[= ami-n] *'амь бие'* || Ж= ***'amin** bey-e-ben ber ülü qayiralan'* [амь биеэ үл хайрлан](Burq.19) // *'ğağčaqan* ***amin**-iān qayīralan'* [гагцхан амиа хайрлан](MNT 103) // *amin abuqči* [берущий душу](Mu. 100) || Kha. *ämĭ,* Ord, Bur. *ami,* Oir. *ämʲn*

Аминдаваа |amindav-a|{< Skr. *amitābha*} *'цаглашгүй гэрэлт'* (Сугавадийн ороноо ном номлон уудаг язгуур таван бурханы нэг)

Амитан |amitan|[= ami-tan] *'амид буй бүхэн'* || Ж= *'tede ele* ***amitan** bügüde čaylaši ügei urtu nasulatuyai'* [тэд эл амьтан бүгэд цаглашгүй урт наслатугай] (BT 156b) *'töregsen ele* ***amitan**-dur möŋke ügei aju'ū'* [төрсөн аливаа амьтан мөнхгүй] // *amitan* 'êtres vivants' (HY M35) || х о р ш : *'адгуусан амьтан', 'араатан амьтан', 'хүн амьтан', 'улас амьтан'* || х э л ц : *'адагийн амьтан'* (хамагийн муу хүн), *'хөгийн амьтан'* (өөдгүй хүн) || Kha. *amĭtan,* Ord. *amiʹtan,* Bur. *amitan,* Oir. *ämtᵛn*

Амс- |amsa|[= am-sa] *'амтлах'* || Ж= *'bögeljigsen-i mergen kümün qamiy-a* ***amsaqu'*** [мэргэн хүн бөөлжисийг хэрхэн амсах](Sub. III) // *amsa* 'goûter' (HY M35) // *amsaba idēni* [попробовал пищу](Mu. 101) || Kha. *amsɒ-,* Ord, Bur. *amsa-,* Oir. *amsᵛ-*

Амсар |amsar| *'ам', 'ангал'* || Ж= *'amanača aqui čayan* ***amsayuri** rašiyan-u em-ün amsayuri'* [амнаас ахуй цагаан амсар, аршааны эмийн амсуурь](Bod. 20) // *'ele* ***amsa'āri** a'ūla abarin baiya'* [эл амсараар уул авиран байя](MNT 195) || Kha. *amsar,* Ord. *amasar,* Bur. *amhar,* Oir. *amsɒr*

Амт(ан) |amta(n)|[= am-ta] идээний чанар хэлэнд мэдэрэгдэхүй. || Cf. Man. *amta* 'вкус' (Цинциус I:39), *amtan* 'taste' (Norman 16) Энэхүү үгээс *amtala-* [amta-la] 'амтла-', *amtatu* 'амтат' зэрэг үг үүсчээ. || Ж= *'amtatu-yi idebesü* ***amtan** inu ülü ayusdan'* [амтатыг идвээс амт нь үл уусах](Taq. 36) // amtan 'goût' (HY

35) // *amta ügei yama* [безвкусная вещь](Mu.101) || х о р ш : *'амт шимт', 'амт үнэр'* || Kha. *amtu*, Ord, Bur. *amta*, Oir. *amton*

Амтат |amtatu|[= amta-tu] *'амт сайтай'* || Ж= *'amtatu-yi idebesü amtan inu ülü ayusdan'* [амтатыг идвээс амт нь үл уусна](Taq. 36) // *'amtatu Gangga mören-ü usun ber dalai-dur neyilebesü quǰirtu bolɣu'* [Ганга мөрөний амтат ус далайд нийлвээс хужир амттай болно](Sub. IV) // *amtatu* 'сладкий' (Mu. 101)

Аму- |amu| *'амар-', 'амар амгалан байх', 'сэдхэл тайвшир-'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур || Cf. Turk. *amu-* 'to rest, 'peace' (Starostin 298) || Ж= *'egün-ü šiltayābār esen bükü-dür ečige eke-yin sedkil **amuɣu'*** [үүний шалтгаанаар эсэн бүхийд эцэг эхийн сэдхэл амарюу](Taq.15a) // *'čilegsen beye-e **amuqu**-yin tulada buɣu'* [чилсэн биеэ амараахын тул буюу](Chimeg 35b) // *'qoyar kö'ütü bolǰu **amusuɣai'*** [хоёр хүвүүнтэй болж, сэдхэл амарсугай](MNT 164) // *'duran **amuba** ere kü'ün'* [мужчина успокоился](Mu.145) // *amuba* 'to rest' (LH S18) || Энэ язгуураас *amuɣu* [amu-ɣu] 'амуу', *amuǰi-* [amu-ǰi] 'амужи-', *amur* [amu-r] 'амар', *amura* [amu-ra] 'амар-' гэх зэрэг үндэс үүсчээ. *Amu-* 'аму' гэсэн язгуураас үүссэн нийлмэл бүтэцтэй үгс нь орчин цагийн монгол хэлэнд эгшиг авианы өөрчлөлтийн уламаас эдүгээ *amar* 'амар', *amağalan* 'амагалан' гэх мэтээр хэлэгдэж, бичигдэх болжээ.

Амуу |amu| *'тариа будаа'* || Ж= *'qan-u sang **amu** büü čidqutuɣai'* [хааны сан амуу бүү дундартугай](Khub.1261) // *'yaǰar usun-u nayir ǰoqistu **amun** künesün elbegtü-yin tula'* [газар усны найр зохист амуу хүнэс элбэг учир](Hin. 23) // *amun* 'riz, millet' (HY M35) // *amun* 'просо' (Mu. 102) // *amun* 'millet' (Ras. 202 B18) || х о р ш : *'амуу будаа', 'амуу тариа'* || Kha, Ord, Oir. *amu*

Амуул- |amuɣul|[= amu-ɣul] *'амараах'* || Ж= *'degedüs-i **amuɣulqu** irgen-i ǰasasu kemebesü'* [дээдэсийг амараах иргэнийг засая гэвэл](Taq.25a) // *'ečige eke-yin sedkil-i **amuɣulqui** sayin ner-e-yi aldaršiɣulqui'* [эцэг эхийн сэдхэлийг амараах сайн нэрийг алдаршуулахуй](Taq. 28b) // *'Ta qoyar namayi se'üder-eče busu nökör ügei-dür se'üder bolǰu, sedkil minü **amu'ūlba** je ta'* [та хоёр намайг сүүдэрээс өөр нөхөргүйд сүүдэр болж, сэдхэлийг минь амараав](MNT 125) // ***amuɣūlba** tüni mūliyāsa* 'оградил его от зла' (Mu. 101) // ***amu'ūlba** tüni* 'дал ему отдохнуть' (Mu. 102)

Амь үз Ами

Амьд үз Амид

Амьдрал үз Амидарал

Ан I |ang| *'ан ав', 'ан гөрөө'* || Cf. Turk. *aŋ* 'дичь' (Радлов, I:182); Uig. *aŋ* 'wild beast' (Schwarz 33), *aŋ* 'зверь', 'дичь' (Щербак 2005, 2005:21) || х о р ш : *'ан ав', 'ан гөрөө'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *aŋ*

Ан II |ang| *'зай', 'завсар'* || Cf. Man. *aŋga* 'mouth', 'opening', 'hole' (Norman, 18); Tun. *aŋa* 'crack', 'hole' || Энэхүү язгуураас *angɣayi* [ang-ɣa-yi] 'ангай-', *angɣal* [ang-ɣal] 'ангал', *angɣaski* [ang-ɣa-ski] 'ангасхий-', *anggi* [ang-gi] 'анги' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || х о р ш : *'ан цав'* || Kha, Ord, Oir. *aŋ*

Ан* III |an| *'тэр хүн'* (ганц тоот гуравдугаар биеийн төлөөний үгийн анхдагч язгуур). Ж= *'anu ordu dotor-a aq-a degü yügen aldaysan metü'* [тэдний

ордон дотор ах дүүгээ алдсан мэт](Jig. 9) // *'an-a qariyatan ya'ū ked-in anu'* [тэдэнд харияатан юм хүмийг нь](Ph.TT 1343) // ***an-i*** *daruǰu kidu'ād* [тэднийг дарж хидаад](MNT 257)

Ана- |ana| *'илаарш-', 'эдгэ-'* || Ж= *'ebedügsen mariyā minu* ***anatuğai'*** [оводсон бие минь эдгэтүгэй](MNT 267) // *'busu yar-a-yi merged ǰasabasu* ***anaqu*** *ber bolai'* [оор шархыг мэргэд засваас эдгэх болно](Sub. V) // *'mingyan qumqan usun-iyar ukiyabasu* ***anaqu'*** [минган аяга усаар угааваас анагаана](Chimeg 51a) || Энэхүү язгууpаас *anaγa-* [= ana-γa] 'анагаа-' гэсэн үг үүсчээ || Ord. *anɒ-*

Анабад |anabad|{< Skr. *anavatapa*} 'далай' (Буддийн ном зохиолд Замбуу тивийн бүх гол мөрөний эх болсон их далайг ийн нэрлэдэг)

Анагаа- |anaγa|[= ana-γa] *'эдгээх', 'эрүүлжих'* || Ж= *'qanaǰu tögeneǰü ebed-čin-i* ***anayulqui*** *merged otačin-u belge inü büi* [өвчинийг ханаж төөнөж анагаах мэргэд эмч нарт эрдэм билиг бий](Sub. IX) // *'uridu yosuyar sayulyaysan-dur qabudar inu nebčireǰü em-iyer* ***anayabai'*** [уридын ёсоор суулгасанд хавдар нь нэвчиж, эмээр анагаав](Chimeg 51a) || Kha. *anağā-*, Ord, Bur. *anā*

Ананд |ananda|{< Uig. *anant* < Skr. *ānanda*} *'хотол баясхалант'* (Бурхан багшийн арван шадар шавийн нэг) || Ж= *'**Ananda** či eyin mede'* [Ананд чи ийн мэд](Turf. 12)

Анар |anar|{< Turk. *anar* < Pers. *anār*} **1.** *'анар жимэс'* (улаан хүрэн өнгөтэй, дотороо шүүстэй олон жижиг буржигар мөхлөг үртэй, хатуувтар халистай жимэс) || Cf. Turk. *anar* 'granat-apfel' (Räsänen 19) || Ж= *anar* 'pome-granate' (Ras. 202 B10) || **2.** *'нал эрдэнэ'* (үзэмний шүүс мэт хүрэн өнгөтэй эрдэнийн чулуу) || Kha. *anar*, Oir. *anɒr*

Анатом |anatomi|{< Rus. *анатомия* < Ger. *Anatom* < Gr. *ανατομία*} *'антоом'* (бие махбодын бүтэцийн судалал) || Kha. *anɒtōm*, Bur. *anatómi*

Ангараг |angγaraγ|{< Skr. *angāraka*} *'улаан нүдэн'* буюу *мягмар* гараг (гал махбодтой, аливаа тодхорыг номходхож, хатуу үйлийг зөөллөх сайн нигууртай гараг гэж зурхайн сударт заасан байдаг байна)

Анги |anggi|[= aŋ-gi] *'хэсэг', 'бөлөг'* (Орчин цагийн монгол хэлэнд бие биеэсээ тусхай өрөө тасалгаа, хэсэг бүлэг хүн, нийгэмийн давхарга зэрэгийг заасан нэр үг). Энэхүү язгууpаас *'өөр', 'салах, 'ялгах'* гэсэн утгатай *angida* [aŋ-gi-da] 'ангид', *anggiǰira-* [aŋ-gi-ǰi-ra] 'ангижир-), *angila-* [aŋ-gi-la] 'ангил-' гэх мэт үг дам үүсчээ. || х о р ш : *'анги салбар', 'анги нэгэдхэл', 'зүйл анги'* || Kha. *ɒ̀ŋ̀gi*, Ord. *aŋgi*, Oir. *ɒ̈ŋgɪ*

Ангид |anggida|[= aŋ-gi-da] *'саланги', 'тусхай'* || Ж= *'köbegün minü aqui ulus irgen-iyen tebčiǰü* ***anggida*** *öber-e qamiγ-a odbai či'* [хөвүүн минь ахуй улас иргэнээ орхиж өөр хаа одов чи](Burq. 28a) // *'altan bosoğa-dača činu* ***aŋgida*** *odu'āsu ami inu tasulǰu gēdkün'* [алтан босгоос чинь салж одвоос амийг минь тасалж хаяpай](MNT 137) // *angida* 'separated, apart' (Ras. 203 C20) || Kha. *aŋgid*

Ангижир- |anggiǰira|[= aŋ-gi-ǰi-ra] *'салах', 'тонилох'* || Ж= *'amaraγ sayin eǰen-eče-gen* ***anggiǰiraqui*** *ǰobalang bolqu bolbaγu'* [амараг сайн эзэнээсээ ангижирах зовлон болох боловуу](Burq. 28a) // *'nisvanis-ača* ***anggiǰiraysan***

Esrua kiged Kalabingka-yin daγun' [нисваанисаас ангижирсан Эсэрүа хийгээд Калабингагийн дуун](Burq. 61b) || Kha. *aŋgidžir-*, Ord. *aŋgidžira-*

Ангина |angina|{< Rus. *ангина* < Lat. *angina*} *'ангийна'* (хоолойн өрөвсөл)

Ангир |anggir|{< Tib. *ang gir*} *'лам шүүүр'* (Зүны улиралд нуур цөөрөмд нүүдэллэн ирдэг шаравтар зүстэй шувуу) || Ж= *'kō ūd-iyēn idekū* ***aŋgir*** *metü'* [үр зулзагаа идэх ангир мэт](MNT 78) // *anggir* 'canard mandarin' (HY M36)

Анд |anda| *'тангарагласан нөхөд'*, *'найз нөхөр'* || Cf. Turk. *and* 'клятва', (Радлов, I:238), AM *and* 'присяга' (ДТС 44), *anda* 'friend', 'companion' (Clauson, 380); Man. *anda* 'друг' (Цинциус I:42) || Ж= *'**anda** quda uruγ baril-duysan-ača ejīγ-e kūrtele egūri urtu-da soyurqaγdaqu'* [анд худ ураг барилдсанаас одоо хүртэл өнө удаан хугацаанд соёрхогдож](Hin. 8) // *'Yesügei qan ečige-lü ē Kereyid irgen-ü Oṅ-qan **anda** ke ēldūgsen aju ū'* [Хэрэйд иргэний Он-хаан Есүтэй хан эцэгтэй минь анд бололцсон ажээ](MNT 96) // *anda* 'друг' (Mu. 102) || х о р ш : *'анд нөхөр'*, *'анд найз'* || Kha. *andā*, Ord, Bur. *anda*, Oir. *and*ᵊ

Т у с х а й с у д а л г а а : F. Isona, A Few Reflections on the *anda* Relationship, *Aspects of Altaic Civilization* II. Proceedings of the XVIII PIAC, Bloomington, 1975, Bloomington, 1978, 81-87 // F. Isona, More About the *Anda* Relationship, JAMS, 8, 1983, 36-47

Андгар |andaγar| *'андгай тангараг'* || Ж= *'Moŋγol je **andaγartan** busu ū'* [Монголчууд заа андгай тангарагтан бус уу](MNT 108) // ***'andaγar** metü sedkijū uridaqi-yača ülemjī amralduju'* [андгай тангараг мэт сэдхэж уридынхаасаа илүү найрамдаж](Ölj.18) || Oir. *and*ᵊ*ğur*

Андроид [androyid]{< Eng. *android* < Gr. aner (andros) 'хүн' + *eidos* 'төрөл' (хүнтэй төстэй)} *'андароид үйлдэлийн систем'* (мэдэрэгч дэлгэцтэй гар утас, зөөвөрийн цахим хэрэгсэлүүдэд зориулан хүний хийх үйлдэлийг орлосон үйлдэлийн систем) || х о р ш : *'андройд програм'*

Андуу |anduu|{< Chin. *ānɡ-dou*} *'модон хавчиг'* (тэмээнд тэгнээд ус зөөдөг сэнж, оосортой том модон хувин)

Анекдот *see* **Онигоо**

Анжис |anǰisu|{< ***andi-sun**} *'анжис'* (хурц үзүүртэй газар хагалах хэрэгсэл) Pl. *anǰad* (KMQB B14) || Cf. Man. *anǯasu* 'соха' (Цинциус I:43) || Ж= *'adalidqabasu morin-i **anǰasun** ūlū tataγulun ūker-i ülü unuqu metü'* [адилдхаваас морины анжис үл татуулан үхэрийг үл унах мэт](Jig 32) // *anǯasun* 'charrue' (HY M36) // ***anǰa-sunu** šidūn* 'зубья сохи' (Mu. 103) || Kha. *ándžis*, Ord. *anǰasun*, Bur. *anzahan*, Oir. *ānd*ᵊ*sᵊn*, *andɔsn*

Ани |anu|[= an-i] *'мэднийг'* (эртний монгол хэлний гуравдугаар биеийн төлөөний үгийн заах тийн ялгалын хэлбэр) || Ж= ***'an-i** ese ire'ēsü odču* [тэднийг эс ирвээс явж](MNT 174) // ***'ani** cing ünen sedkil-i'ēr bayasqan'* [тэднийг чин үнэн сэдхэлээр баясхан](KMQB A14)

Анисха |anisqa|[= ani-s-qa] *'зовхи'* || Ж= ***'anisqatu** delgeregsen linqu-a-yin nabčin-dur adali nidūtū* [анисханд дэлгэрсэн линхуагийн навчтай адил нүдэт](Burq. 19a) // *hanisqa* 'sourcils' (HY M60) // *hanisqa* 'бровь' (Mu. 181) // *hanasqa* 'sourcils' (Ist. 31) // *hanišqa* 'Augenbraun' (LH 76) // *hanisqa* 'eyebrow' (Ras.198

B18) || Kha. *anisχɒ*

Анкет |anket|{< Rus. *анкета* < Fr. *enquête*} *'анкиаад', 'биеийн байцаал'* (хувь хүн өөрийнхөө ажилын туршилга, мэргэжилийн чадвараа танилцуулсан асуултын хуудас)

Антарктид |antarktid|{< Rus. *Антарктида* < Gr. *ant/i/* 'эсрэг' + *arktik* 'умард туйл' = (умард туйлын эсрэг туйл)} *'антарагтийд', 'өмөнөд туйл'* (дэлхийн бөмбөрцөгийн хамагийн өмөнөд туйлд байрлах тив)

Антен |anten|{< Rus. *антенна* < Lat. *antenna*} *'антийн'* (радио долгионы үелзэлийг дамжуулагч) || Kha. *antīn,* Bur. *anten*

Антибиотик |antidnktik|{< Rus. *антибиотик* < Gr. *anti* 'эсрэг' + *'bios'* амьдарал} *'антибиоотиг', 'хучтэй эм'* (нянг дарангуйлах чадвартай бодис)

Антропологи |antropologi|{< Rus. *антропология* < Fr. *anthropologue* < Gr. *ἀνθρωπολόγος*} *'антарпологч', 'хүн судалал'* (хүний олон талт үйл ажиллагааг судалдаг ухаан)

Анчир |ančar|{< Skr. *anuçara*} *'давирхайт мод'* (хорт давирхай ялгаруулдаг яламын төрөлийн мод)

Апарат |aparat|{< Rus. *аппарат* < Ger. *Apparat* < Lat. *apparatus*} *'апараад', 'машин', 'төхөөрөмж'* (аливаа үйлдэл үйлдэх машин төхөөрөмж) || х о р ш : *'зурагийн апарат'* || Kha. *aparāt,* Bur. *aparát*

Апликэшн |aplikesin|{< Eng. *application*} *'апликэшин'* (хэрэглэгчидэд зориулсан цахим програм)

Араа |ariyan|[= ar-(i)yan]{< * *arayan/ariyan* > *arayan/ariyan* > *ara'an / ari'an* > *ara'an* > *arā*} *'арын шүд'* || Cf. Pers. *āra* 'root of the teeth' (Steingass, 40) || Энэхүү үгээс *ariyatan* [= ar-(i)ya-tan] 'араатан' гэдэг үг үүсчээ. || Ж= ***'ariyatu*** *görügen oi-dur bögetele kiling-tü, sayin morin ger-tür bögetele notuqan'* [араат гөрөөс ойд байхдаа хилинт, сайн морь гэрт байхдаа номхон](Sub. IV) // ***'ara'ātu*** *moğai-a adarta'āsu'* [араат могойд хадарагдваас](MNT 164) // *arā* 'клык' (IM 432) || х о р ш : *'араа шүд'* || Энэ үг нь хөрөөний шүд мэт олон жижиг шүдний дүрстэй зүйлийг бас нэрлэх болжээ. || Kha, Ord, Bur, Oir. *arā*

Араатан |ariyatan|[= ar-ya-tan] *'махчин амьтад'* || Ж= *'doyšin* ***ariyatan-*** *iyar dügürügsen aylay oron'* [догшин араатанаар дүүрсэн аглаг орон](Bur 24) // *'aburi-da sayin sedkilten görüged-i* ***ariyatan*** *idegen kemen sedkin büi'* [үүрд сайн сэдхэлт гөрөөсийг араатан идээн хэмээн сэдхэн буй](Sub.VIII) || х о р ш : *'араатан амьтан', 'араатан жигүүртэн'* || Kha, Ord, Bur. *arātan,* Oir. *arāt^{o}n*

Аравнай |rabnai|{< Tib. *rab-gnas*} *'сайтар оршуулах ариудхал'* (Буддийн шашины ёсонд шинээр бүтээсэн сүм дуган, бурхан тахил тэргүүтэн гурван шүтээнийг ариусхан, бурханы адистидыг батад оршоох зан үйлийн нэр) || Ж= *'Ananda tuvaja širi badhira lama dhišh-iyēr adišdid šinge'ēn buyan neme-'ūlün* ***arabnas*** *ki'ūlǰü'* [Ананда дуваза шри бадра лам дишээр адистид шингээн буян нэмүүлэн ариудхал хийлгэж](Ph.Sub) || Kha. *arawnai,* Oir. *arw^{o}nā*

Арад |arad|{< hara-d} *'ард түмэн', 'иргэн'* (*Aran* гэдэг үгийн олон тооны утга алдагдсаны дараа олон тооны *-d* дагавар залгаж үүссэн үг) || Ж= *'tede*

arad-i iregülegüljü ejen-ügen ös ahurayad' [гэдгээр ардыг ирүүлж, эзэнээсээ өс авдаг](Chang. 23) // *'eres **harad**-aʻa eme kö'üd'* [эр ардуудаас эм хөвүүд](MNT 123) // *'arban tümen ülegü **arad** čiyuluysan-u dumda'* [арван түмэн илүү ард чуулсаны дотор](ET 77a) || х о р ш : *'ард мүэн'* || Kha. *arʊd*, Ord, Bur. *arad*

Арал |aral| усаар хүрээлэгдсэн хуурай газар || Cf. Turk. *aral* 'остров' (Радлов, I:252); *aral* 'лесной островок' (Цинциус I:48) || Ж= *'Dayir-usun edö'ë Orqon, Seleŋge qoyar-un [ja'üra] Talqun-**aral-a** bui ja'* [Дайр-усан одоо Орхон, Сэлэнгэ хоёрын хоорондох Талхун арал дээр бий](MNT 105) // *aral* 'остров' (Mu. 104) || Kha. Ord, Bur. *aral*, Oir. *arɔl*

Аран |aran|{< *hara-n* < **fara-n*} *'ард мүэн', 'ирэгэн', 'хүн'.* (энэ нь уггаа тухайн үгийн олон тооны хэлбэр байсан бөгөөд хожим олоны утгаа алдсаны дараа *'arad'* гэсэн шинэ үндэс үүссэн байна.) || Ж= *'mayun **aran** samayural-duysan učir-tur ejen-ügen amin-a qour kürgegsen-i enerijügüi'* [муу хүн самууралдсан учир эзэнийхээ аминд хор хүргэсэнийг энэрчээ](Chang. 51) // *'üdür geyïn bükü-dür esergün-eče čerig **haran** qataraju, hergijü kürčü irejü'* [үүр цайж байхад өөдөөс цэрэг ардууд давхин хүрч ирж](MNT 100 // *haran* 'hommes' (HY M60) // *sain **haran*** 'лучшие люди' (Mu. 198) // *haran* 'person' (Ras. 198 B9) || Oir. *arᵊn* id.

Аранжин |aranǰin|{< Tib. *rang byung zangs*} *'өөрөө гарсан зэс'* (байгалиас цэвэрээрээ олддог улаан шаргал зэс)

Аранзал |aranǰal|{< Tib. *rang byung*} *'өөрөө ялгуугч'* (бусадын хүчинд ул дулдуйдан өөрийн чадалаар бодь хутагийг олох)

Араншин |aranšin|{< Tib. *rang bzhin*} *'төрөлхи шинж'* || х о р ш : *'ааш араншин', 'зан араншин'* || Kha. *araŋšiŋ*, Bur. *araŋšan*

Арбитр |arbitr|{< Rus. арбитр < Fr. *arbiter* < Lat. *arbiter*} *'арбийтер'* (зарга таслагч, хөндөлөнгийн шүүгч)

Арвай |arbai|{< Turk. *arpa*} *'амуу'* (үрээр нь гурил хийдэг сүрэлэн түрүүт амуу тариа) || Cf. *arpa* 'ячмень' (ДТС 53), Uig. *arpa* 'ячмень' (Радлов I:333), *arpa* 'ячмень' ДТС 53); Man. *arfa* 'ячмень' (Цинциус I:52) || Ж= *arpai* 'orge' (HY M37) // *arbai* 'ячмень' (Mu. 104) // *arpa* 'orge' (Ist. 17) // *arpa* 'barley' (Ras. 202 B16) // *arpa* 'barley' (Zir. 87) || х о р ш : *'арвай буудай'* || Kha. *arwai*, Bur. *arbai*, Ord, Oir. *arwâ*

Арван |arban|[= arba-n]{< *harba-n*} '5 x 2 = 10' || Ж= *'merged sayin-u aldar inu bükü **arban** jüg-tür aldaršituyai'* [мэргэн сайн алдар нь бүх арван зүгт алдарштугай](BT 161a) // *'Temüjin **harban** nigen nasutu bükü-dür Jamuqa guraltug ši'a Temüjin-ne ögčü* [Тэмүжинийг арван нэгэн настай байхад Жамуха гуралтуг шагай өгч](MNT 116) // *harban* 'десять' (Mu. 181 / IM 437) // *harbān* 'dix' (Ist. 31) // *harban* 'zehn' (LH 75) || *'арван зүг', 'арван хар нүгэл', 'арван цагаан буян'* ||Kha. *arwaŋ*, Ord. *arwa*, Bur. *arban*, Oir. *arwɒn*

Арви* |arbi| *'арвин'* гэдэг үгийн утгыг хадгалсан язгуур. Энэ язгуураас *arbiči* [arbi-či] 'арвич', *arbida-* [arbi-da] 'арвид-', *arbiji-* [arbi-ji-] 'арвиж', *arbila-* [arbi-la] *'арвил-', *arbin* [arbi-n] 'арвин' гэх мэт үгс үүсчээ || Kha, Ord. *arwi*

Арвид |arbid|[= arbi-d] *'арвижих'* || Энэ үгээс *arbidqa-* [arbi-d-qa] 'арвидха' гэсэн үйл үг үүсчээ.

Арвидха |arbidqa|[= arbi-d-qa] *'арвижуулах', 'нэмэх'* || Ж= *'od büri nijiged tümen ülegü sükes* ***arbidqan*** *'* [жил бүр нижгээд түм илүү сүхэс нэмэн](Jig. 8)

Арвил- |arbila|[= arbi-la] 1. *хэмнэх'* 2. *'булаах', 'олзлох'* || Ж= **2.***'čoγtai eme-yi* ***arbilaju*** *'* [цогтой эмсийг нь булааж](MNT 115) // *'Temüjin Mergid-ün Togto'ā-yi* ***arbilaju*** *abuğsan altan büse Jamuqa anda-da büsele'ülbei'* [Тэмүүжин мэргэдийн Тогтоогоос булааж авсан алтан бүсийг Жамуха анддаа бүслүүлэв] (MNT 117

Арвин |arbin|[= arbi-n] *'баялаг', 'олон'* || Cf. Man. *arbin* 'бережливый' (Цинциус I:49) || Ж= *'kö'üd-ün aqa ayala'āsu čerig* ***arbin*** *garqu'* [хүвүүдийн ахмад нь аялваас олон цэрэг дагана](MNT 270-27) || Kha, Ord. *arwin,* Bur. *arʻban,* Oir. *ärwʻn*

Аргал |arγal| {< *harγalsun*} *'мал амьтаны хатсан баас', 'хоргол'* || Cf. *argahun* 'помет' (Цинциус I:50) || Ж= *'Eljigedei-yin kö'ün* ***Harğasun*** *ügülerün'* [Илжигэдэйн хүү Аргасун үгүүлэрүүн](MNT 275) // *harγal* 'кизяк' (Mu. 182) // *haryal* 'навоз' (IM 438) || х о р ш : *'аргал хоргол'* || Kha, Ord, Bur. *arğal,* Oir. *arğɒsᵒn,* Dag. *xargal,* Mngr. *xargar*

Аргамаг |arγamaγ| *'хурдан хөлөг'* || Cf. Turk. *argamak* 'кровная арабская лошадь' (Радлов, I:299), *argamag* 'породистая лошадь' (Щербак 2005, 22) Kaz. *argymak* (Базылхан 46) || х о р ш : *'аргамаг холог'* || Kha, Bur. *arğamag,* Oir. *arğᵊmɒg*

Аргамж |arγamǰi|[= arγa-mǰi] *'урт уяа', 'бат холбоос'* || Cf. Turk. *arğanzy* 'веревка из конских волос' (Радлов, I:299), *arqan* 'толстая веревка' (Щербак 1997, 162), Pers. *arghamj* 'a long thread' (Steingass, 38) || Ж= *'Sarta'ūl irgen-e altan* ***arğamǰi****-yān tasuldaju'* [сартуул иргэнтэй алтан аргамжаа тасалдаж](MNT 256) // *aryamǰi* 'веревка' (IM 432) // *aryamči* 'веревка' (IM M121) || Kha, Ord. *arğamdzī,* Bur. *arğamža,* Oir. *arğamdz̄*

Ард үз **Арад**

Ардаг |ardaγ| *'амар', 'тайхил', 'онгон'* || Cf. Turk. *artaq* || х о р ш : *'ардаг тарган'* || Kha, Bur. *ardag,* Ord. *ardak,* Oir. *ardɒg*

Арз |araǰa|[= ara-ǰa] *'нэрмэл арих'* (давхар нэрсэн шимийн арих) || Cf. *arǯan* 'водка из молока' (Цинциус I:50) || Kha. *ardzɒ*

Ари* I |ari|{< **ari*} *'ариун', 'цэвэр'* гэсэн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. || Cf. Turk. *arï-* 'быть чистым' (ДТС 51) Энэ язгууртаас *ariγ* [ariγ] 'ариг', *ariγun* [ariγun] 'ариун', *aril-* [ari + l] 'арил-' гэх мэт үндэсүүд үүсчээ.

Ари II |ari|{< Rus. *ария* < It. *aria*} *'айри'* (дуурийн гоцлол дуу)

Ариг |ariγ|[= *ari + γ] *'ариун'* гэсэн үгийн үүсмэл язгуур. || Cf. Turk. *aryğ* 'чистый, святой' (Радлов, I:272), AT *arïγ* 'чистый' (ДТС 51), *arig* 'clean, pure' (Clauson 21), *arig* 'чистый' (Щербак 2005, 22) || Ж= *'****Arig****-usun-na Qorilardai-mergen-nü Barğujin-go'ā-ča töregsen Alan-ğo'ā'* [Ариун усанаа Хорилардай мэргэний Баргужин гоогоос төрсөн Алангоо](MNT 8) || х о р ш : *'ариг гам'* || Kha, Bur. *arig*

C4) || Kha. *arsɒlaŋ*, Ord. *arsalaŋ*, Bur. *arsalan*, Oir. *arsᵊlɒn*

Артери |arteri|{< Rus. *артерия* < Pol. *arteria* < Lat. *arteria*} *'артеер'* (тараагуур судас)

Артелери |artileri|{< Rus. *артиллерия* < Pol. *artyleria* < Fr. *artillerie*} *'артилээр'* (их буу)

Артишок |artišok|{< Eng. *artichoke* < Ger. *Artischocke*] *'артишоок'* (Умард Америк, Арабын хойгт ургадаг далбагар том навчтай, хүнсэнд хэрэглэдэг эмийн ургамал)

Арүр |arura|{< Tib. *a ru ra* < Skr. *arura*} *'үүссэн өвчинийг анагаах'* (дотоод тослог идээтэй, гадууpаа бөөрөнхий ястай эмийн ургамал). Энэ нэр нь ***'a*** (бүх үсэгийн тэргүүн), ***ru*** (минган чадал төгөс), ***ra*** (бодь гөрөөсний эвэр) гэсэн гурван үеэс бүтжээ. || Kha. *arür*, Ord. *arura*

Архад |arqad|{< Uig. *arχant* < Skr. *arhant*} *'дайныг дарсан'* (нисваанисыг тэвчин нирваанд хүрсэн Бурхан багшийн замнал) || Ж= *'egenegte mingyan qoyar jayun **arqad** küriyelegülügsen'* [эгнэгт минга хоёр зуун архад хүрээлсэн] (Arj. III:3) // *'Mogdalayana terigüten **arqand-tur** ber jobolang bolugsan buyu'* [Модгалвана тэргүүтэн архадад зовлон болсон буюу](BT.162a)

Археологи |arkeologi|{< Rus. *археология* < Ger. *Archäologie* < Gr. *αρχαιολογία*} *'архилоог'* (эртний судалал)

Архив |arkiv|{< Rus. *архив* Ger. *Archiv* < Lat. *archivum*} *'архийв'* (хуучин даанс харааны хадгаламж) || Kha. *arχīw*, Bur. *arhiw*

Архитектур |arhitektur|{< Rus. *архитектура* < Gr. *αρχίτέκων*} *'архитектер'* (уран барилга)

Арч- |arči| *'цэвэрлэх', 'арилгах'* || Ж= *'Odčigin bosu'ād, nilbusu-'ān **arči'ād'*** [Отчигин босоод, нулмисаа арчаад](MNT 245) || Энэ язгууpаас *arčil-* [arči-l] 'арчил-', *arčiyur* [arč-yur] 'арчуур / алчуур' гэх зэрэг үг үүсчээ. || х о р ш : *'арчиж цэвэрлэх'*

Арчуур |arčiyūr|[arči-yūr]{> *arči'ūr* > *arču'ūr* > *arčūr* ~ *alčūr* > *altšūr*} арчиж цэвэрлэх даавуу. (Энэ үг гийгүүлэгч авианы ондоошилын уламаас орчин үеийн монгол хэлэнд *altšūr* 'алчуур' болжээ.) || Ж= *'**arčiyur** enggeske oo-a jegüü yambar-iyar soyurqaqu-yi jrly medemü j-e'* [алчуур энгэсгэ, оо зүү ямараар соёрхохыг зарлиг мэдмүй зээ](Ayil. 27b) // *yarīn arči'ūr* 'ручное плотенце' (Mu.178) // *arčūr* 'тряпка' (IM 432) // *arčur* 'тряпка' (IM M120) || Kha, Ord, Oir. *altšūr*, Bur. *aršūl*

Аршаан |rašiyan|{< Skr. *rasāyana*} *'шим авахуулагч', 'дээд амтат'* (анагаах үйлдэлтэй эрдэст ус) || Ж= *'ükül ügei **rašiyan-i** erin odumui'* [үхэлгүй аршааныг эрэн одмуй](Burq. 19) // *'sün kümün-dür **rašiyan** bui. moyai-dur ögbesü qoro netegüi* [хүнд сүү өгвөл аршаан болно, могойд өгвөл хор нэмнэ] (Sub. V:9b) || х о р ш : *'аршаан ус'* || Kha, Bur. *aršāŋ*, Ord. *aragšān*, *rašiyān*, Oir. *aršān*

Арш |*arši*|{< Skr. *ṛṣi*} *'шударга залагч', 'зөнч мэргэн'* (бурханы шашины ном зохиолд аглагт сууж, бие, сэдхэл, хэл гураваа жолоодон бисалгал хийж, рид хувилгаан, эрдэм увидас сурсан хүнийг нэрлэдэг) || Ж= *'**Arši** bolugsan-dur-iyan yeke dalai-yin dotur-a-ača qudaldučin-i diyan-u küčün-iyer aburabai'* [Арш

болонгуут их далайн дотороос дияаны хүчээр худалдаачиныг аварав] (Burq. 4a) // *'Aratakalmi **arši** a činu tuyulugsan tere nom-i bi ber tuyulbai'* [Аратакалми арш аа, чиний уншиж туулсан тэр номыг би ч бас туулаа](Burq. 31b)

Аръяа |ariy-a|{< Skr. *ārya*} *'хутагт', 'оршвон нигүүлсэгч'* (Буддийн шашины ёсонд архадын үрийг олсон хутагт бурханы шавь гэж үздэг) || Tib. *'phags-pa* 'Пагба' || Kha. *aṛyā*, Ord. *ariyā*

Аръябал |ariyabalu|{< Skr. *āryavalu*} *'аръявал', 'мэлмийгээр үзэгч'* (Буддийн шашины язгуурын гурван бурханы нэг) || Kha. *ariyāwal*, Ord. *arijāwulu*

Асаг- |asay|{< *hasay*} *'асуух'* гэдэг үгийн язгуур. || Ж= *'ene yayun bui kemen **asaybasu** Sarati ögüler-ün'* [энэ юу вэ хэмээн асууваас Сарати үгүүлэрүүн](Burq. 9b) // *'Oŋ qan nad-ača **asaġba**'* [Он хан надаас асуув](MNT 170) // *'ya'üǰin kü'ün či' ke'ēn **hasaġba**'* [чи юун хүн бэ хэмээн асуув](MNT 38) // ***asaqba** keleni* [спрашивал новости](Mu.106) // *hasuyba* 'спрашивал' (IM 438) // *hasayba* 'спрашивать' (IM M153) // *namai hasaq* [интересуй-ка!](Ist. 32) // *asay* 'ask' (Zir. 87)

Асамблей |assambley|{< Rus. *асамблея* < Fr. *assemblée*} *'асаамблей'* (их чуулган)

Асанги |asangki|{< Skr. *asaṃkhyeya*} *'тоолшгүй олон', 'үлэмж эртний'* || Ж= *'**Asangki** galab-ud-tur jiryuγān baramid-i bütügen'* [Асанги өни эртний галавуудад зургаан бармидыг бүтээн](Burq. 19)

Аспирант |aspirant|{< Rus. *аспирант* < Lat. *aspīrant*} *'аспираант'* (эрдэмийн зэрэг горилогч)

Астроном |astronomi|{< Rus. *астрономия* < Gr. *αστρονομία*} *'астарноом'* (одон ороны судалал) || Kha. *astarnōm*, Bur. *astranóm*

Асури |asuri|{< Uig. *asuri* < Skr. *asura*} *'тэнгэр бус'* (Бурханы шашины ном сударт тэнгэр, газарын завсарт байдаг шуламын төрөлийн амьтаныг ийн нэрлэнэ) || Ж= *'tngri, **asuri**, luu, gandarvi bügüdeger čimayi qaran sayun amui'* [тэнгэр, асури, луу, гандарва бүгэдээр чамайг харж, хүлээн суун амуй](Burq. 6) // *'Tengri **asuri** kümün-lüge saqiqui sedkil-[iye]r nasuda kündületügei'* [тэнгэр, асури, хүмүүнлүгээ сахихуй сэдхэлээр насан туршдаа хүндэлтүгэй](Bod. 19a)

Асфальт |asfalit|{< Rus. *асфальт* < Fr. *asphalte* < Lat. *asphaltus*} *'асфаальт', 'цардмал'*

Ат |ata| *'агт', 'морь'* (эртний монгол, түрэг хэлэнд *'морь'* гэсэн утгатай байгаад хожимоо агтласан тэмээг заасан нэр болжээ.) || Cf. Turk. *at* 'лошадь' (Радлов, I:436), *at* 'конь' (Пекарский 182); AT *at* 'конь', 'лошадь' (ДТС 65) // Cf. Turk. *atan* 'холощенный верблюд' (Радлов, I:454), *atan* 'a castrated camel' (Clauson 60) || Ж= Kha. *atā*, Ord. *ata*, Bur. *atan*, Oir. *at^{n}*, *at^{n}n*

Атаман |ataman|{< Rus. *атаман* < Turk. *ataman*} *'аттаан', 'толгойлогч'* (их төлөв гудамжны үймээн, гэмт хэрэгийн бүлэглэлийн толгойлогч)

Атлас I |atlas|{< Rus. *атлас* < Ger. *Atlas* < Gr. *Ατλας*} *'аатлас'* (газарын зурагийн цомог)

Атлас II |atlas|{< Rus. *атлас* < Turk. *atlas* < Pers. *atlas*} *'атлаас', 'торгомсог даавуу'* (нэгэн зүйлийн нимгэн торгомсог даавуу)

Атлетик |atletiγ|{< Rus. *атлетика* < Fr. *athlétique* < Gr. *αθλητισμός*} *'атилээтиг'* (биеийн тамирын төрөл) || Kha. *atlētig*, Bur. *atletik*

Атом |atom|{< Rus. *атом* < Gr. *άτομος*} *'аатам'* (бодисын бичил хэсэг)

Аттестат |attestat|{< Rus. *аттестат* < Lat. *attestatio*} *'адистаад'* (ерөнхий боловсролын гэрчилгээ) || Kha. *adistāt*, Bur. *atestát*

Аудит |audit|{< Eng. audit < Lat. *auditus*} *'ауудит'*, *'хиналт'* (санхүүгийн үйл ажиллагаа, эд хөрөнгийн зарцуулалтад тавих хөндөлөнгийн хиналт)

Аура |aüra|{< Eng. *aura* < Gr. *αυρα* 'амисхал'} *'ауура'*, *'гэрэлэн бие'*, *'био талбай'* (хүний биеийн эргэн тойронд нүдэнд үл үзэгдэх гэрэлэн бүрхүүл буюу энергийн орон байдаг тухай далд ухамсарын түвшин дэх ойлголт)

Аураг |aγuruγ| х у у ч : *'гэр хүрээн'* (хааны орд өргөө) || Ж= *'Čiŋgis-qahān-u a'ūruğ Hariltu na'ūr-a büle'ēi'* [Чингис хааны гэр хүрээ Арилт нууранд байв] (MNT 136) // *auraq* 'regiment' (Zir. 88) || Монгол хэлний эртний бичигийн дурасхалуудад хааяа тохиолддог энэ үгийн гаралын талаар эрдэмтэд сонирхон судалжээ. Проф. F. Cleaves 1362 Индү вангийн хөшөөний бичээст байдаг *'ayruγ'* хэмээх үгийг МНТ-ны *'a'uruq'* гэдэг үгтэй холбож үзээд, түүнийг *'camp'* гэж буулгасан байна. (*The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in memory of Prince Hindu*, HJAS 12, 1949, 87, 112-113) Хожим N. Poppe (*On Some Military Terms in the Yüan ch'ao pi-shih*, Mon. Ser. 26, 1967, 509), I. de Rachewiltz (*The Secret History of the Mongols*, I. 2004, 58) нар тус үгийг мөн дээрхийн адил *'camp'* гэж орчуулжээ. Харин I. de Rachewiltz уул үгийн гаралыг *'Аварга'* гэдэг голын нэртэй холбож үзээд, илэрхийлэх утгыг нь *'the main qan's encampment and headquarters, a sort of capital'* гэж тайлбарлажээ. (*ibid.* 502) Тэрвээр 2013 онд нийтлүүлсэн уг судалгааныхаа хавсаралт ботид түүнийгээ улам дэлгэрүүлэн *'that Činggis' headquarters at the main* ordo *in Ködö'e Aral with the adjoining* ***a'uruq***, *combining, as it were, a vast tent complex with permanent and semipermanent structures, in the latter part of Činggis' life was indeed 'a sort of capital'* гэжээ. (*The Secret History of the Mongols*, I. vol. III (Supplement), Brill, 2013, 87)

Аутсоринг |autsorsing|{< Eng. *out* 'outside' + *sourcing* 'resourcing' (гаданын боломжийг ашиглах)} *'ауутсоорсин'* (үндэсэн бус үйл ажиллагаагаа гаданын байгууллагаар хийлгэх)

Афоризм |aforism|{< *афоризмы* < Gr. *aphorismos*} *'апооризем'*, *'онч мэргэн үгс'*

Африк |afrik|{< Rus. *Африка* < Lat. *Africa*] *'аафриг'* (Энэтхэгийн далай, Атлантын далайн хооронд орших тив)

Ах |aqa| *'насаар илүү хүн'* || Cf. Turk. *ağa* 'старший брать' (Радлов, I:143), AT *aqa* 'старший брат' (ДТС 48); *akā* 'брат' (Цинциус I:23) || Ж= ***'aqa degū*** *ǰoqilduǰu'* [ах дүү зохилдож] (Ölǰ. 27) // *'Begter, Belgüdei* ***aqa*** *de'ū qoyar buliǰu abtaba'* [Бэгтэр Бэлгүүдэй ах дүү хоёр булааж авав](MNT 76) // *qoyar* ***aqa*** *de'ū hodun* 'созвездие близнецов' (Mu. 303) *aγa* 'Bruder' (LH 1256) // *aqa* 'elder brother' (Ras. 200 B25) || Орчин цагийн монгол хэлэнд их төлөв *төрсөн ахыг* нэрлэхээс гадна *насаар ах хүнийг* ч бас ийн нэрлэдэг || х о р ш : *'ах дүү'*, *'ах зах'* || Kha. *aχă*, Ord, Bur. *axa*, Oir. *ax*^{n}

Ац |ača| *'салаа'* (хоёр тийшээ салаалсан мод тэргүүтэн эд зүйлс) || Cf. Man. *asa* 'ветвь' (Цинциус I:53) || Энэ язгуураас *ačay* [ača-γ] 'ацаг', *ačada-* [ača-da] 'ацда-', *ačala-* [ača-la] 'ацла-' гэх мэт үгс үүсчээ. || Kha. *atsn*, Ord. *atsa*, Bur. *asa*, Oir. *ats*

Ацаг |ačay [ača-γ] 1. *'ажилын холбос'* (өөр хүнийг төлөөлж хийсэн ажилын хөлөс) 2. *'монгол бичгийн шүд'* (монгол бичгийн гол нуруунаас салаан гарсан оргөс шүд) || х о р ш : *'ацаг шүд'*

Ашиг |asiγ| *'олз', 'орлого'* || Cf. Turk. ***asïy*** 'Nutzen, Vorteil, Gewinn' (Gabain 296), AT *aslγ* 'польза', 'выгода' (ДТС 60), ***ašig*** 'profit' (Clauson 214) || Ж= *'ed-i ayulbasu ašiγ ügei-yin tula qudaldučin ed-iyen ašiylayulqu metü ed-i jögebesü erketü ülü bolqu* [эдийг хадгалваас ашиг үгүйн тул худалдаачин эд хөрөнгөө ашиглуулах зэрэгээр зөөвөөс эрхшээлт үл болох](Sub. VIII) // ***asiq*** 'выгода' (Mu. 107) // ***asig*** 'польза' (IM 433) // ***asiγ*** 'приобретение' (IM M121) || х о р ш : *'ашиг завшаан', 'ашиг хонжоо', 'ашиг тус', 'ашиг орлого', 'ашиг сонирхол'* // *'үр ашиг', 'цэвэр ашиг'* || Энэ үгээс *asiyla-* [asiγ-la] 'ашигла-', *asiytu* [asiγ-tu] 'ашигт' зэрэг үг үүсч, тэдгээрээс нийлмэл бүтэцтэй хэд хэдэн үг үүсчээ. || Kha, Ord. *ašig*, Bur. *ašag*, Oir. *ašg*

Ашигла |asiγla|[= asiγ-la] *'хэрэглэх'* || Ж= *'ene yirtinčü-dür ed-i ašiylan ögbesü yeke ed-i her olqui-a mayad ügei'* [энэ ертөнцөд эдийг ашиглаж өгвөөс их эдийг олохуйяа магадгүй](Sub. IX:2b)

Ашхи- |ašgi| х у у ч : *'агхи-', 'зод-'* || Ж= *'soqor elči-yi inü **aškiǰu**, yabuγan eme'ël inü ürgeǰü, qari ulju'üi'* [сохор элчийг нь зодож, эмээлийг нь үүрүүлээд явган буцаажээ](MNT 245) // *'qaldan **askiǰu** erdem-üd-iyen yayča köbegün-degen suryan bui'* [ганц хүүгээ халдан зодож эрдэмээ сурган буй](Sub. VIII: 22a)

Аюу |ayu| *'айх'* гэсэн үгийн язгуур || Ж= *'kö'üd buru'ü-ān uqaǰu **ayūba**'* [хөвүүд буугаа мэдээд айв](MNT 260) || Энэхүү язгуураас *ayul* [ayu-l] 'аюул', *ayumsiy* [ayu-msiy] 'аймшиг' зэрэг үгс үүсчээ.

Аюул |ayul|[= ayu-l] *'гамшиг', 'зовлон'* (*айх* гэсэн утга бүхий *ayu-* гэсэн язгуураас үүссэн үг) || Ж= *'**ayul** ügei ačitu sayin-i medebesü tere kümün qamuγ küsel-iyen olun bui'* [аюулгүй ачит сайныг мэдвээс тэр хүн хамаг хүсэлээ олох буй](Sub. VIII) // *'olon **ayu'üli**, gün ükü'üli'* [олон аюул, гүн үхэл](MNT 277) // *sedkildēn abuba **ayūli*** [испытывал страх в своем сердце](Mu. 321) || х о р ш : *'аюул занал'* || н и й л : *'галын аюул', 'дайны аюул, 'үхэлийн аюул'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *ayūl*

Аюуш |ayusi|{< Skr. *āyus*} *'насан төгөлдөр'* (Авид бурханы хувилгаан дүр болох Аюуш бурханыг эрдэнийн улаан өнгөтэй, амарлингуй тайван мишээсэн, өвөр дээрээ зөрүүлсэн хоёр мутартаа галбарваасан модоор чимсэн насны бумбыг барьсанаар дүрсэлсэн байдаг. Урт наслахын бэлгэдэл болсон энэ бурханы нэрийг хүний нэрд өргөн хэрэглэдэг байна.)

Аэробик |aerobig|{< Rus. *аэробик* < англ. *aerobics*} *'айрбийг'* (хөгжимийн хэмнэлд тохируулан хийх хөдөлгөөнт дасхал)

Ая |aya| 1. *'тав', 'тух'* 2. *'эгшиг дуун'* || Cf. Man. ***aja***. Энэхүү язгуураас *ayan* [aya-n] 'аян', *ayala-* [aya-la] 'аял-', *ayalda-* [aya-lda-] 'аялд-', *ayalγu* [aya-lγu]

'аялгуу' гэх мэт олон үндэс үүсч, уламаар тэдгээр нь тус тусдаа зохих дагавар авч, язгуур утгаа хадгалсан олон үг үүсчээ. || Ж= *'ariyun jögelen ebesün-i aya-dur-iyan barilju'* [ариун зөөлөн өвсийг аяндаа барьж](Burq. 49b) || Ж= **2**. *'сунах агших бүр дээрээ хөг ая цууриатуулагч хайрцаг байгааг олж харлаа'*. (Д. Намдаг, Цаг торийн үймээн) || х о р ш : *'ая дан'*, *'ая дуу'*, *'ая эгшиг'* || Kha, Bur. *ayn*, Ord. *aya*, Oir. *aj*^{i}

Аяга |ayaγa| хоол идэж, цай уух цомбогор сав || Cf. Turk. *ajak* 'чашка' (Радлов, I:201), AT *ayaq* 'чашка' (ДТС 27), *ayak* 'drinking vessel, cup, bowl' (Clauson 270), Uig. *ayaq* 'wooden bowl' (Schwarz 35) || Ж= *'tngri-yin ökid küji ayay-a barin bayilju'* [тэнгэрийн охид хүж аяга барин байж](Burq. 46b) // *'nigen qas **ayay-a** ögügsen aʃuγu'* [нэгэн хас аяга өгсөн ажгуу](Jig. 26) // *ayaqa* 'jatte' (HY M38) // *ayaya* 'чаша' (Mu. 108) // *ayaqa* 'Tasse' (LH 1262) || х о р ш : *'аяга тавag'* || Kha, Ord, Bur. *ajağa*, Oir. *ägv*

Аяга тэгимлиг |ayaγ qa tegimlig|{< Uig. *ayaγ 'хүндэдхэл' qa tekimlig 'хүлээгч' = хүндэдхэлийг хүлээгч*} *'санваартан'*, *'гэлэн'* (бурханы шашины винайн ёсны 253 санваарыг ёсчилон сахих гэлэн) Skr. *bhikṣu*. Tib. *dge slong* || Ж= *'**ayay-qa tegimlig**-üd aylay orod-i olqu boltuγai'* [аяга тэгимлэгүүд аглаг ордыг олох болтугай] (BT 159a) // *'ayalγun qolban maytaγči **ayay-a tegim-lig** Čosgi odsir'* [аялгуу холбон магтагч аяга тэгимлиг Чойжи-Одсэр](Maha. B)

Тусхай судалгаа : P. Aalto, Ayay-qa tegimlig, *Studia Altaica*. Wiesbaden, 1957, 17-22

Аял- |ayala|[= aya-la] 1. *'аян хийх'*, *'зорчих'* 2. *'намуухан дуулах'* || Ж= **1**. *'Činggis qayan-i dayan barayun eteged sartaγčin ayan **ayalan** yabuju'* [Чингис хааныг даган баруун этгээд сартагчин аян аялан явж](Hin. 6) // *'Činggis qayan altan beyeber ulus qamun **ayalan*** [Чингис хаан алтан биеэр улас хаман аялан] (Hin. 4) // *'Taŋgud irgen-dür Čiŋgis qahān nögö'ē-de **ayalaju**, Taŋgud irgen-i moqudqaju'* [Чингис хаан Тангад иргэнд дахин довтолж, тэднийг мохоож] (MNT 268) || х о р ш : *'аялж жуулчилах'*, *'аялж зугаалах'* || Kha, Bur. *ayal-*

Аялгуу |ayalγu|[= aya-lγu] 1. *'эгшиглэнт авиа'*, *'дуудлага'* 2. үг // Pl. *ayalγus* || Ж= **1**. *'**ayalγun** qolban maytaγči ayay-a tegimlig Čosgi odsir'* [аялгуу холбон магтагч аяга тэгимлиг Чойжи-Одсэр](Maha B) // *'üge **ayalγu** uratu üǰel gičkil ǰokistu'* [үг аялгуу яруу, үзэл явдал зохист](Burq. 28b) // *'üsüg-ün **ayalγu** ba naiman yeke šastir-nuγud-i jokiyan'* [үсэгийн аялгуу болон найман их шастирыг зохион](ET 10a) || Ж= **2**. *'uridus-un kegür-tür bayiγuldaqu bii tas-un **ayal-γus-i** joqiyatuγai* [дээдэсийн шарил дээр босхох хөшөөний үгийг зохиотугай](Hin. 9) || х о р ш : *'хөг аялгуу'* || Kha. *ayalgū*, Ord, Bur. *ayalga*

Аян |ayan|[= aya-n] *'аян жин'*, *'аян дайн'* || Cf. Man. *ajan* 'путь' (Цинциус I:20) || Ж= *'Činggis qayan-i dayan barayun eteged sartaγčin **ayan** ayalan yabuju'* [Чингис хааныг даган баруун этгээд сартагчин аян аялан явж](Hin.6) // *'qur-dun **ayan**-dur qura söni qogōsun ese qono'ūlba'* [түр зуурын аянд шөнийн бороо хоосон эс хонуулав](MNT214) || х о р ш : *'аян жин'*, *'аян дайн'* || Kha. *ajiŋ*, Ord, Bur. *ayan*, Oir. *aj*^{i}*n*

утгатай бөгөөд одоогийн буриад хэлэнд уулын утгаа тогтвортой хадгалсаар байгаа билээ. Тус үгийн бүтэц нь авианы дотоод хувьсалынхаа үр дүнд *baγā-qan > ba'āqan > bāχan 'баахан'* болсон бөгөөд утга нь эсэрэгээр эргэж, *'ихээхэн'* гэсэн утга илэрхийлэх болжээ. || Kha, Ord, Bur. *bāxan, Oir. bāxɒn*

Бааш |baši|{< Chin. *bǎxì} 'арга', 'мэх'.* Энэ үгээс *'мэхлэх'* гэсэн утгатай *'баашил-'* гэдэг үг үүсчээ. || Ж= *'ордоны элдэв нууц* ***бааш*** *зальд боловсорсон'* (Б. Ринчен, Цогт тайж) || х о р ш : *'арга бааш'*

Бааюу |bayuu|{< Chin. *wǎ yáo} 'ваар шатаах газар'* (тоосго шатаах зуух)

Баг I |baγ|{< Turk. *baγ* < Pers. *bāγ}* х у у ч : *'цэцэрлэг'* || Cf. AT ***baγ*** 'сад' (ДТС 77), ***bāg*** 'wineyard' (Clauson 309), ***baγ*** 'Garten' (Gabain 300), ***baγ*** 'сад' (Радлов, IV:1446, ДТС 77), Uig. ***baǧ*** 'garden, orchard' (Schwarz 63) || Ж= *'γaǰar usun* ***baγ*** *borluγ-i taqi es-e ögbe/* [газар ус, цэцэрлэг, усан үзэмийн талбайг ч бас эс өгөв](Qqot.VIII:10) // *'**baq** tegirmed ... ya'ūd ged-i anu buliǰu tataǰu bü abtuqayi'* [мод цэцэрлэг, гурилын тээрэмийн алийг нь бүү булааж автугай] (Ph. Anand 15) // *baq* 'jardin' (HY M38) || Монгол газар *'баг мод'* гэсэн нэр түгээмэл тохиолддог бөгөөд тэр нь нэг доор ургасан бөөн модыг хэлдэг. Ж= *niken* ***baγ*** *nilqa ebesün* [*одна* связка молодой травы](Mu. 251)

Баг II |baγ|{< Tib. *pags} 'нүүрний халхавч'* (анхандаа *'цам'*-ын бүжигт өмсдөг олон янзын дүрстэй толгойн өмсөхөлийг нэрлэж байгаад эдүгээ аливаа баяр наадамын үеэр толгой, нүүрээ халхалдаг элдэв зураг дүрстэй өмсөхөлийг нэрлэх болжээ. || Kha, Ord, Bur, Oir. *bag*

Багвар |baγbur|{< Tib. *bay phor} 'арвайн аяга'* (модны үндэсээр хийж, алтлаг хээ хуараар чимэглэсэн хавхагтай аяга) || Kha, Ord. *bagwar*

Багс |baγsa|{< Tib. *phag ze} 'гахайн хилгас'* (будаг түрхэх том бийр) || Kha. *baxsɒ,* Bur. *bagsa*

Багш |baγši|{< Uig. *baxši* < Chin. *bâk-ši}*(H. A. Giles, *Chinese-English Dictionary,* London, 1912, 9072) *'сургагч', 'номлогч'.* Энэ үгийн гаралыг хитад хэлний *pó-shih* гэсэн үгээс гаралтай гэж F. Cleaves (*Sino-Mongolian Inscription of* 1362 *in Memory of Prince Hindu,* HJAS 12, 1949, 119), Г. Кара (*On Sino-Mongolian Cultural Relations as Seen in the Mongolian Lexicon,* Taipei, 1999, 66) нар үздэг бол бас зарим нь самгарди хэлний *bhikšu* гэсэн үгтэй холбож үзсэн бий. || Ж= *'sayin* ***baγši-daγan*** *ber sögüdümü bi'* [сайн багшдаа сөгөдүмү би](BT 165b) // *'**baγši-dur** adali soyun surγan üyiledügči Esrua'* [багш-дур адил соёрхон сурган үйлдэгч Эсэрүа] (Burq.22a) // *baqši* 'maître qui enseigne' (HY M38) || х о р ш : *'багш шавь'* || Kha. *baχšĭ,* Ord. *bağši,* Bur. *bagša,* Oir. *bakšɪ*

Бадаг |badag|{< Uig. *padak* < Skr. *pādaka}* (санскрит хэлэнд яруу найрагийн нэг мөрийг *pādaka* хэмээн нэрлэж байжээ. *'A verse or line as the fourth part of a regular stanza'* (Monier Williams, *A Sanskrit-English Dictionary,* 2008, Revision. 617). 1312 онд Чойжи-Одсэрийн зохиосон *'Bodhicaryavatara-yin tayilburi'*-ийн 157b-158a талд *'Bodhicaryavatara'*-гийн жинхэнэ эхийн орчуулгаас 19 мөр шүлэгийг эш татаад дараа нь *'kemekü dörben šlüg γurban* ***badaγ****-i eyin uqaydaqu'* гэж буй. Дээр эш татсан 19 мөрийн эхний 16 мөр нь 4 шүлэг, 3 мөр нь 3 бадаг болж байгаа хэрэг юм. Дээрхи жишээнээс үзвэл, эртний энэдхэг утга зохиолын

Бай I |bai|{< Chin. *bǎ*} *харваж онох цэг* || Ж= *'манж цэрэг саран **бай** харвах, морин сургууль хийхийг хоньчин хүүхэд холоос сонирхон хардаг* байлаа' (Б. Ринчен, Нууцыг задаруулсан захиа) || Kha, Bur. *bai,* Ord, Oir. *bā*

Бай II |bai|{< Chin. *bèi*} *'цом', 'хундага'* (уралдаан тэмцээн, мөрийтэй тоглоомд ялсаны шагнал) || Kha. *bai*

Байван |bayibang|{< Chin. *bái fán*} хүхэр хүчилийн давасан талстын уусмал || Kha. *baiwaŋ,* Ord. *bāwaŋ,* Bur. *baiban,* Oir. *bāwɨŋgɒ*

Байгал |bayiγal|{< Turk. *baj 'баян' + köl 'нуур'*} *'баян нуур'* (Байгал нуур) || Ж= *'**Bayiγal** ketekü mören-ü kijaγara'* [Байгал хэмээх мөрөний хизгаараа] (ET 24b) *'Хойд зүг, **Бай кул**-баян нуур гэдэг их усны хөвөө нутагтай'* (Б. Ринчен, Заан залуудай)

Байгаль |bayiγali| *'шим ертөнц'* (газар дэлхийн бүтэц тогтолцоо, юмс үзэгдэл) || Ж= *'**Байгал** дэлхий нойрмоглон дүнсийжээ'* (Л. Түдэв, Болор мөс биш) || х о р ш : *'байгаль дэлхий'* || н и й л : *'байгалийн баялаг', 'байгалийн үзэсхэлэн', 'байгалийн үзэгдэл'* || Kha. *baiğal,* Ord. *bāğal,* Bur. *baiğāli*

Байхуу |bayiquu|{< Chin. *bái huā*} *'цагаан цэцэг'* (үсэрхэг цагаан үртэй, хүрэн навчтай, цайны ургамал. Орчин үед буржгар цайг нэрлэнэ.)

Байцай |bayičai|{< Chin. *bái cài*} *'цагаан ногоо'* (том бөөрөнхий хэлбэртэй, олон давхар навчтай хүнсний тарьмал ногоо) || Kha. *baitsā*

Байшин |bayising|{< Pers. *piś iwān*} *'барилга'* (хүн амьдаран суух, ажил үйл явуулах мод чулуу, шавар тоосхоор барьсан орон байр) || Ж= *'miγui **bayising**-un niruγun-a qarayin γarbasu'* [муур байшингийн нуруунд харайн гарваас](ET 30b) || х о р ш : *'байшин барилга', 'гэр байшин'* || Kha. *baišiŋ,* Ord. *bāšiŋ,* Bur. *baišaŋ,* Oir. *bāšᴵŋ*

Баклавр |baklava|{< Rus. *бакалавр* < Eng. *bachelor* < Lat. *baccalaureus*} *'баклаавар'* (их, дээд сургуулийн үндэсэн анги төгөсөгч)

Бактер |bakteri|{< Rus. *бактерия* < Gr. *βακτήριο 'савханцар'*} *'бактээр'* (өвчин үүсгэгч бичил махбод)

Бактериолог |bacteriologi|{< Rus. бактериология} *'бактерлоог', 'бактер судалал'*

Бал I |bal| цэцэгийн шүүсээр зөгийн боловсоруулсан амттан || Cf. AT ***bāl*** 'honey' (Clauson 330), *bal* 'мёд' (ЭСТЯ 2:47), Kaz. *bal* 'бал' (Базылхан 63) || Ж= *'quriyaysan ed jögei-yin čiγuluysan **bal** metü kejiye ber bögesü busud-ta edlegden büi'* [хураасан эд зөгийн чуулсан бал мэт хэзээ ч бусадад эдлэгдэн буй](Sub. IX:2) // *bal* 'мед' (Mu. 433) // *bal* 'miel' (Ist. 18) // *bal* 'honey' (Ras. 205 B15) || х о р ш : *'бал бурам', 'бал сар'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *bal*

Бал* II |bala| *'балар', 'харангуй'* гэсэн үгийн утгыг хадгалсан язгуур. Энэхүү язгуураас *balaγ* [= bala-γ] 'балаг', *balai* [bala-i] 'балай', *balala-* [bala-la] 'балла-', *balar* [bala-r] 'балар-', *balarqai* [= bala-rqai] 'балархай' гэх мэт үндэсүүд үүсчээ.

Балай |balai|[= bala-i] *'балархай', 'бүдэг', 'сохор'* || Cf. Man. *bali* 'слепой' (Цинциус I:70), *balai* 'слепой', 'лишенный зрения' (Пекарский 348); Man. *balai* 'blindly' (Norman, 24) || Ж= *'adalidqabasu **balai** kümün-i giraqai kemekü*

х о р ш : *'балин тахил'* || Kha, Ord. *baliŋ*, Oir. *balʲŋ*

Балистик |balistik|{< Rus. *баллистика* < Fr. *balistique*} *'пуужин харвалт'*

Балнад |balnad|{< Tib. *bal nad*} *'хижиг'* (гэдэсний халдварт хижиг өвчин)

Балт |baltu| *'сүх'* || Cf. AT. *baldu 'топор'* (ДТС 80), *baltu* 'an axe' in the early period more specifically 'a battle axe' (Clauson 333), *balta* 'молот' (Щербак 2005, 25) || х о р ш : *'балт сүх'* || Kha, Oir. *baltʊ*, Bur. *balta*

Балчиг |balčiγ| *'шавар'* || Cf. Turk. ***balčik*** 'грязь' (Радлов, IV:1505). AT. ***balčik*** 'Mud' (Clauson 333) || х о р ш : *'намаг балчиг'* || Kha. *baltšig*, Ord. *baltsɪk*, Bur. *balšag* , Oir. *baltšiğ*

Бальзам ||{< Rus. *бальзам* < Gr. *balsamon*} *'бальзаам', 'үнэрт давирхай'*

Бам I |bam|{< Tib. *bam*} *'чийг', 'хөгөц'* (амин дэмийн дутагдалаас үүдэн бүйл хавдаж, цус нэвчих өвчин) || х о р ш : *'чийг бам'* || Kha, Ord, Bur. *bam*

Бам II |bam|{< Tib. *'bam*} *'тулай'* (муу цус, шар ус доош буусанаас үүдсэн хөлийн өвчин)

Бамбай I |bangbui|{< Tib. *spang spos*} *'зүлэгийн хүж', 'хүж өвөс'* (нугад ургадаг, сайхан үнэртэй, ягаан цэцэг. Үндэсээр нь эмийн ханд хийнэ.)

Бамбай II |bambai|{< Chin. *b'ăng-b'ái*} *'халхавч'* (сум, жад, хутага мэс зэрэгээс хамгаалах зузаан халхавч) || Ж= *'Хөө хуяг дүгрэг **бамбай**, жад нь наранд гялалзан'* (Б. Ринчен, Цогт тайж) х о р ш : *'илд бамбай'* || ш и л ж : *'хомын бамбай'* (тэмээ хомноход шатны завсар хавчуулдаг зузаан эсгий зөөлөвч), *'ширмэл бамбай'* (бөх утасаар нэвт хэрж, бөхөлсөн эсгий олбог) || Kha, Ord, Bur. *bambai*, Oir. *bambʊ*

Банаг |banaγ|{< Tib. *sba nag*} *'хар үст'* (сарлагийн савагаар сүлжиж хийсэн хавтагай оройтой оромж)

Банди |bandi|{< Tib. *ban de* < Skr. *vāndya*} *'залуу хувараг'* (Бурханы шашины залуу лам) || Cf. Man. *bandi* 'ученик' (Цинциус I:71) || Ж= *'bošuγ-tu jinong, öljei-tü bingtü qung tayiji, **bandi** mergen joriγ-tu γurban'* [бошогт жинон, өлзийт бинт хун тайж, банди зоригт мэргэн гурав](ET 73a || Ord, Bur. *bandi*, Oir. *bandʲ*

Бандида |bandida|{< Skr. *paṇḍita*} *'шалгарсан эрдэмт', 'хурц ухаант'* (эртний энэдхэгт бүддийн таван их ухаанд гүнзгий мэргэшсэн эрдэмтэнд олгодог байсан эрдэмийн дээд цол) || Ж= *'Sasgiyab **bandida** bayši degedü lam-a joqiyaǰu'* [сахияа бандида багш дээд лам зохиож](Sub. I:1) || Kha, Bur. *bandida*, Ord. *bandit*

Банз |bangǰa|{< Chin. *băn zi*} 1. *'зүсмэл хавтагай мод'* 2. *хэрэгтэнд эрүү шүүлт тулган жанчих хавтагай модон зодуур* || Ж= **1**. *'мөнхүү гүүрт хүрэхэд түүний **банз** нь хэдийгээр өмхөрч хуучирсан боловч, хүнд зовлонтон хэмээн өчүүхэн ч асаран нахилзсангүй'* (Ч. Лодойдамба, Тунгалаг тамир) || Ж= **2**. *'Тэдэнд засаг, шорон, **банз** байхад надад эр чадал байгаа болохоор үзэлцэе л гэж бодсон'* (Ч. Лодойдамба, Тунгалаг тамир) || Kha. *bandzʊ*, Ord. *bandža*, Bur. *banza*, Oir. *bändžʲn*

Банзал |banǰal|{< Skr. *paṇcala*} *'хормойвч'* (Анхандаа Хималайн уулын бэл дэх Панчала гэдэг газар нэхсэн даавууг нэрлэж байгаад хожим лам хүн

доод биеэ ороож өмөсдөг нэгэн зүйлийн хувцасыг ийн нэрлэх болжээ. Эдүгээ эмэгтэй хүн доод биедээ углаж өмөсдөг хувцасыг нэрлэж байна) || Ж= *'урт бөгөөд олон давхар* ***банзалтай****, толгойдоо сонин чимэг зүүж алчуураар чамин этгээд ороосон бүсгүйчүүл'* (Б. Ринчен, Ану хатан) || Доогуураа задгай, тайлахад хилбар тус хувцасны нэр нь хожим *'завхай зайдан'* гэсэн шилжсэн утгаар хэрэглэгдэх болсон байна. || Ж= *'би хүний хүүхдийн эцэг болж,* ***банзал*** *зийн нөхөр болж байхаас нэг л дургүй хүрээд салчихсан юм'* (Ц. Дамдинсүрэн, Чөдхөр) || Kha, Ord. *bandzal,* Bur. *banzal*

Банзрагч |banǰaraʊča|{< Skr. *pañćarakṣa*} *'таван сахияа'* (Бурхан багш галбар зандан модоор хучигдсан их цэцэрлэгийн дунд хорин таван түмэн шавь хуварагууддаа айлдсан их хөлгөн сударын нэр. Энэ нэр хүний нэрд орох нь нэн олон)

Банк |bangk|{< Rus. *банк* < Fr. *banque* < It. *banco*} *'бааик', 'хөрөнгө мөнгө төвлөрүүлэн зээлийн үйл ажиллагаа явуулдаг байгууллага'* || Kha. *bāŋk,* Bur. *bánk*

Банлаг |vanglaγ|{< Tib. *dbang lag*} *'эрхэтийн гар', 'цахирам'.* (нялх хүүхэдийн гар шиг салаалсан үндэстэй цагаан шар өнгийн цэцэг)

Бантан |bantang|{< Chin. *bǎn tāng*} *'бантан'* (үртэс шиг жижиг гурилтай шөл) || Kha. *baŋtaŋ,* Ord. *bantaŋ*

Банш |bangsi|{< Chin. *biǎn shih*} *'хавтагай хоол'* (татсан махыг гуриланд боож чанасан хоол) || х о р ш : *'банш бууз'* || Kha. *baŋš,* Bur. *baŋša*

Бар I |bar|{< Tib. *par*} *'хэв'* (дармаллан хэвлэхэд зориулж үсэг, зураг сийлсэн хавтан) || Kha, Ord, Bur, Oir. *bar*

Бар II |bar|{< Rus. *бар* < Eng. *bar*} дуу хөгжимтэй уушийн газар || Kha. *bār,* Bur. *bár*

Бар код |bar kod|{< Eng. *bar kod* 'шугаман тэмдэг'} *'бааркоод'* (цуглуулсан мэдээлэлийг автоматаар таних хэрэгсэл)

Бараан |baraγan| *'харавтар өнгө'* || Cf. Turk. ***baran*** 'темная масть' (Радлов, I: 1477), *barān* 'темный' (Пекарский 372) || Ж= ***barân*** 'darkness' (Ras. 196 A26) || х о р ш : *'хар бараан', 'эрээн бараан'* || Kha, Bur. *barāŋ,* Ord, Oir. *barān*

Барагшин |baruγšun|{< Tib. *brag zhun*} *'хадны хайлмаг давирхай'* (хаднаас ургадаг олон төрөлийн органик нэгдэл бүхий өдхөн давирхай) || Kha. *barag-šiŋ,* Ord. *baraǧšān*

Барам |baram|{< Tib. *par ma*} *'чөдхөр'* (гүрэм хийхэд зориулан гурилаар хийсэн ад чөдхөрийн бэлгэдэл дүрс) || Ж= ***barama*** *'wretched'* (Ras. 203 C15)

Баранзад |baranǰad|{< Tib. *bar mdzod*] *'баранзад хадаг'* (Өлзий хутагийн найман тэмдэгтэй, хамар угалз хээтэй, шашины зан үйлд хэрэглэдэг хоёр алд урт хүндэдхэлийн хадаг)

Барел |barrel{< Rus. *баррель* < Sp. *barril*} *'барээл', 'морх'* (159 литертэй тэнцэх шатахууны хэмжүүр)

Баргиад үз **Бригад**

Баринтаг |barintaγ| 1. ихэс дээдэсийн хувцасны хүндэдхэл 2. *ном судар боодог даавуун ваадан* || Ж= *'бараан авдараа уудалж* ***баринтагт*** *номуудыг*

гаргав' (Ц. Дамдинсүрэн, Балбар дархан) || Kha. *bariŋtag,* Ord. *barintak,* Oir. *bär'mtag*

Бармен |barmen|{< Eng. *bar + men*} *'бармэн'* (баар, рестораны танхимд түгээх арих, дарасны хэмжээ, жорыг тохируулагч)

Бармид |baramid|{< Uig. *baramid* < Skr. *pāramitā*} *'чинад хизгаарт хүрэхүй', 'тогөс тогөлдөр'* (бурханы мөрт хүрэх сайн үйлийн нэр. Буддийн номлолд *'өглөг бармид', 'шагшаабад бармид', 'хүлцэнгүй бармид', 'хичээнгүй бармид', 'дияан бармид', 'билиг бармид', 'аргын бармид', 'ерөөлийн бармид', 'хүчний бармид', 'бэлгэ билигийн бармид'* гэсэн арван бармид байдаг ажээ. || Ж= *'Asangki galab-ud-tur jirγuγan* ***baramid****-i bütügen'* [зургаан бармидыг бүтээн] (Burq. 19) || Kha. *barmid,* Oir. *bärāmәd*

Барс |bars|{< Uig. *bars* < Pers. *pārs*} *'бар'* (муурын бүлэгийн эрээн зүстэй хүчирхэг том араатан) || Ж= ***'bars*** *terigütü altan gerege ögčü'* [барсын толгойтой алтан гэрэгэ өгч](Chang. 35) // *'ölösügsen* ***bars****-un kürkiregüi dayun-iyar bečin modun-u oqi-ača unaǰuγui'* [өлөссөн барын хүрхэрэх чимээгээр сармагчин модны оройгоос унах](Sub.IV:1b) // *'bariǰu ülü sa'āraqu* ***bars*** *metü'* [барьж үл саарах барс мэт](MNT 78) // *bars* 'tigre' (HY M39) // *bars* 'тигр' (IM 433) // *bars* 'тигр' (Qaz, Po 201) // *bars* 'Panther' (LH 1265) // *bars* 'tiger' (Ras.199 C10) // *pars* 'tigre' (Ist. 61) || х о р ш : *'бар арслан'* || Kha, Ord, Bur. *bar,* Oir. *bars*

Бартер |barter|{< Eng. *barter*} *'баартер'* (бүтээгдэхүүн солилцоо)

Баруг |*baruγ*| х у у ч : *'нохой'* (сахалаг үстэй, анч нохой) || Cf. AT *baraq* 'собака с лохматой и длинной шерстью, отличается необычайной стремительностью и ловкостью, считается лучшей среди охотничьих собак' (ДТС 83) || Ж= *'balamud dobtulqu* ***baruğ*** *metü'* [балмад довтлох нохой мэт] (MNT 78)

Барүр |barur-a|{< Tib. *ba ru ra*} мөхлөг үртэй самар (эхүүн амттай, хар халистай, тослог идээтэй эмийн ургамал)

Бархан |barqan|{< Tib. *par khang*} *'хэвийн байшин'* (тусхайлан бэлдхэсэн бараар бичиг ном, зураг дүрс дармаллан хэвлэх газар)

Бархасвади |barqasbadi|{< Skr. *bṛhaspati*} Пүрэв гараг (хий махбодтой, санваартан хүний сүлд гараг. Энэ өдөр хүү төрвөл ухаантай, охин төрвөл урт насална гэж зурхайн сударт заасан байдаг байна)

Барцад |barčad|{< Tib. *bar chad*} *'завсарын гай'* (гай тодхор, саад) || Ж= *'Хүүд минь сүрхий* ***барцадтай*** *байсанаас сум дийлжээ'* (Ч. Лодойдамба, Тунгалаг тамир) || х о р ш : *'гай барцад'* || Kha. *bartsad,* Ord. *bartšat,* Bur. *baršad,* Oir. *bartšɨd*

Басаал- |basaγala| х у у ч : *'бэлтгэ-', 'базаа-'* || Ж= *'yeke tüsürge-yin bara'ūn, jewūn ete'ēd ide'ē* ***basa'ālaju'*** [их сөнгийн баруун зүүн талд хоол ундаа базааж] (MNT 213) Энэ үгийг проф. I de Rachewiltz *'look after'* гэж орчуулжээ. (*The Secret History of the Mongols,* I. 2004, 145)

Басейн |basseyin|{< Rus. *бассейн* < Fr. *bassin* < Lat. *baccinum*} *'басэйн'* (хиймэл цөөрөм) || Kha. *basein,* Bur. *bassein*

Батальон |batalyon|{< Rus. *батальон* < Fr. *bataillon*} *'батилоон', 'суман цэрэг'* || Kha. *batelōn*, Bur. *batalyon*

Бацаан |bačaγan|{< Rus. *пацан*} *'жуулдаркай'*

Бая-* |baya| *баян* гэдэг үгийн анхдагч язгуур. || Cf. Turk. ***baj*** 'богатый' (ДТС 79), ***bāy*** 'rich' (Clauson 384), Uig. *bay* 'rich, wealthy' (Schwarz 62) Энэхүү язгуураас *bayad* [baya-d] 'баял', *bayaji-* [baya-ji] 'баяж', *bayaliγ* [baya-liγ] 'баялаг', *bayan* [baya-n] 'баян', *bayar* [baya-r] 'баяр', *bayas-* [baya-s] 'баяс-' гэсэн үгс үүсч, тэдгээрээс тухайн үгтэг хадгалсан нэр үг, тэмдэг үг, үйл үг дам үүсчээ.

Баяж- |bayaJi|[= baya-Ji] *'баян болох'* || Ж= *'ed-iyer **bayajibasu** kičün ber nemeγü'* [эдээр баяжвал хүч нэмэгдэнэ](Sub. IV:8) // ***bayajiqu** noyalaqu qoyar-ḥur beyes-ečegen es-e ele anggijirayulbasu'* [баяжих ноёлох хоёроор бие биеэс эс ангижирвал](Taq. 5b) // *bayajiba* 'разбогател' (Mu. 114) || Kha. *bayᵉdž-*, Ord. *bajadži-*, Bur. *bayaza-*, Oir. *bajdži*

Баялаг |bayalig| *'баян', 'унэт зүйлс'* || Cf. AT *bajlïq* 'богатство' (ДТС 79), Uig. *bayliq* 'richness' (Schwarz 63), Kaz. *baïlyk* (Базылхан 73) || Ж= *'ed-i jaruγči **bayaliγud**...busud-i jiryayuluγad'* [эдийг зарагч баялагууд... бусадыг жаргаагаад] (Sub. VI:12a) || х о р ш : *'эд баялаг'* || Kha. *bayᵉlag*, Ord. *bayalak*, Bur. *bayalig*, Oir. *bajᵉlig*

Баян |bayan|[= baya-n] *'элбэг', 'дүүрэн'* || Cf. *bajan* 'богатый' (Щербак 2005, 25); Man. *bayan* 'богатый' (Цинциус I:65) || Ж= *'dorudu kümün **bayan** ber bolbasu ujuyur-tu ügegün aran-a daruγdayu'* [доорд хүн баян болвол язгуултан нь ядуу ардаа дарагдана](Sub. IV:1b) // *bayan* 'riche' (HY M39) // ***bayan** bolba ere'* [мужчина стал богат](Mu.114) // *bayan* 'богатый' (IM 433, IM M129) // *bayan* 'rich, wealthy' (Ras. 203 B14) || Энэ үг элбэг баяны бэлгэдэл болж, хүний нэр цолонд өргөн хэрэглэгдэж байсаныг МНТ-оос харж болно. || Ж= *Toroγoljin-bayan* (MNT 3), *Šinčï-bayan* (§ 9), *Naqu-bayan* (MNT 90), *Telegetü-bayan* (MNT 137) || х о р ш : *'баян тарган', 'баян чинээлэг'* // *'элбэг баян'* || Kha, Ord, Bur. *bayan*, Oir. *bajᵊn*

Баяс- |bayas|[= baya-s] *'санаа сэдхэлээрээ баян болох', 'баярлаж хөөрөх'*. Энэ үгээс *bayasqa-* [baya-s-qa] 'баясха-', *bayasqulang* [baya-s-qu-lang] 'баясхалан' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || Ж= *'yirtinčü daqin bügüdeger **bayasun**'* [ертөнц дахин бүгэд ээр баясан](Sub. VI:12b) // *'Dei-sečen Temüjin-i üjeji, maši yeke **bayasču**'* [Дэй сэцэн Тэмүжинийг хараад маш их баярлаж](MNT 94-5) // *'ingri-ner biširen **bayasču**'* [тэнгэр нар биширэн баясч](Burq.12b) // *bayasba* 'радовался' (Mu.114); *bayasba* 'радовать' (IM 433) // *bayas* 'веселый' (IM M127) || Kha, Ord. *bayas-*, Bur. *bayasa-*, Oir. *bajɪs-*

Баясхалан |bayasqulang|[= baya-s-qu-lan] *'сэдхэлийн баяр хөөр'* || Ж= *'tengsel ügei **bayasqulang**-i törügülügči degedü boyda'* [тэнсэлгүй баясхалан төрүүлэгч дээд богд](Burq. 33a) // ***bayasqulan*** 'радость' (Mu.114) || х о р ш : *'баяр баясхалан'* || Kha, Bur. *bayasxalaŋ*, Ord. *bayasxulaŋ*, Oir. *bajᵊsgʊlʊŋ*

Бейсбол |beyisbol|{< Rus. *бейсбол* < Eng. *baseball*} *'бэйсбоол', 'цохиурт бөмбөг'* (тусхай талбайд дөрвөн үүр дамжин гүйж, цохиураар бөмбөгийг

цохиж, оноо цуглуулдаг тоглоом)

Бензин |benzin|{< Rus. *бензин* < Fr. *benzine*} *'бэнзийн', 'шатахуун'* || Kha. *beŋdzīn*, Bur. *beŋzin*

Бестселлер |bestseller|{< Eng. *best + seller*} *'гүйлгээ ихтэй'* (уншигчидын сонирхолын ихэд татаж, олон хувиар борлуулагдсан дуулиантай ном)

Бетон |beton|{< Rus. *бетон* < Lat. *bitumen*} *'бетоон'* (цемент, элэс, хайргын зуурмагаар цудхаж бэлдсэн барилгын материал)

Би |bi|{< *bin < *min} *'би'* (нэгдүгээр биеийн ганц тоот төлөөний нэр) || Ж= *'**bi** mayuqan idegen-iyer ber küčün oruju aqu boltuγai'* [би муухан хоолоор хүч орох болтугай](BT 162b 13-14) // *'**bi** ene kö'ün-be'ën čimada öksü'* [би энэ хүүгээ чамд өгөө](MNT 15) Тус төлөөний нэрийн тийн ялгалаар ялгалагдах үндэс нь *min-* 'мин', *nad-* 'над', *nam-* 'нам' болно.

Би-Би-Си |bi-bi-si|{< BBC *'British Broadcasting Corporation'*} *'би-би-си'* 'Британы нэвтэрүүлэгийн корпораци' (Английн мэдээ, мэдээлэлийн агентлаг)

Библи |bibli|{< Rus. *библия* < Lat. *biblia* < Gr. *βίβλία*} *'бийбел судар'* (загалмайн шашины ариун судар)

Бивлин |bibiling|{< Tib. *pi pi ling* < Skr. *pipali*} *'бивлин'* (халуун чанартай, эхүүн амттай хоол хүнэсэнд хэрэглэдэг ургамал) || Kha. *biwliŋ*, Ord. *beweleŋ*

Бигүди |bigudi|{< Rus. *бигуди* < Fr. *bigoudi*} *'бигүүж'* (үс ороож, хэвэнд оруулах хэрэгсэл)

Бигшү |bhigšu|{< Skr. *bhikṣu*} *'хувараг'* (өөрийн гэсэн өмч хөрөнгөгүй бадар барин амьдарч бурханы шашины ёс жаягийг дагагч лам) || Ж= *'Sita, Sindü, **Bigšu** kiged Gangga'* [Сита, Синду, Бигшү хийгээд Ганга](Chimeg 28a)

Бид |bide|{< bi-den} *бид* (нэгдүгээр биеийн олон тоот төлөөний үүсмэл нэр) || Ж= *'**bida** Činggis qayan-u uruγ-ud'* [Бид Чингис хааны удамнахан] (Ölj.24) // *'qatun Börte-yi činu qari'ūlǰu abčiraya **bida**'* [бид хатан Бөртийг чинь буцааж авчирая](MNT 104) || Kha. *bidə*, Ord. *bide*, Bur. *beden*, Oir. *bid*

Биду |bidu| *'хэсэх', 'тэнэх'* || Cf. Turk. *bidun 'хэсүүлч', 'нүүдэлч'* (арабын эртний нүүдэлчидийг түрэгүүд тийн нэрлэдэг байжээ) || Cf. Man. *badú* 'ехать' (Цинциус I:63) || Ж= *'Oŋ qan gurban balaγad **bidun** yorčiǰu'* [Он хан гурван хотоор хэсэн явж](MNT 151) // *'Magada ulus-i **bidun** yabuγad'* [Магад уласаар хэсүүчилэн яваад](Burq. 34b)

Бидон |biton|{< Rus. *бидон* < Fr. *bidon*} *'битаан'* (шингэн зүйл хийдэг тагтай метал хувин) || Kha. *bitān*

Бидуу |bidaγu / budaγu| *'ядуу', 'дорой'* || Ж= *'angqan-u degüü Bodončar-i mungqay **bidaγu** buyu kemen uruγ-a ülü toγan'* [анхны дүү Бодончарыг мунхаг бидуу буюу хэмээн урагтаа үл тоон](AT 6b) || Kha, Ord. *bidū*

Бидэр |bider| *'молбо', 'мирализаа'* || Cf. Kaz. *beder* 'бидэр' (Базылхан 73) || Kha. *bider*, Ord. *beder*, Bur. *bedir*, Oir. *bedər*

Биенхэд- |beyengkedü-|[beye-ŋke-dü] *'биечилэн', 'биеэрээ оролцох'* || Ж= *'Atai-buq-a ... yeke törü-yi sedkiǰü **beyenggedün** šitügeleldün qadquldu γad'* [Атайбуха ... их төрөө бодож, биеэрээ эсэргүүцэн байлдаад](Hin. 22)

Бизнес |biznes|{< Eng. *business*} *'бийзнес', 'ажил үйлс', 'худалдаа наймаа'* || Kha. *bidznes*, Bur. *biznes*

Бизъяа |bi̯jaya|{< Skr. *vijaya*} *'сайтар ялгуусан'* (эдүгээ их төлөв хүний нэрд хэрэглэдэг)

Бий тэс |bii tas|{< Turk. *bei* 'хөшөө' + *tas* 'чулуу'} *'чулуун хөшөө'* || Ж= *'Yeke Mongγol ulus-tur jrlγ-iyar Ši ning ong Indū-de bayiγuldaǰsan* ***bii tas*** *buyu'* [Их Монгол улсад зарлигаар Шинин ван Индүүд босхосон чулуун хөшөө] (Hin. 1)

Бийваа |biba|{< Uig. *biba* < Chin. *pi-pa*} Эгшигт охин тэнгэрийн чавхдаст хөгжим (дүгэрэг цартай, дөрвөн чавхдастай хөгжимийн зэвсэг) || Ж= ***'biba,*** *bilir, kenggerge, činggil, čamquy terigūten'* [бийваа, билар, хэнгэрэг, цамхаг тэргүүтэн](Burq. 11) || Kha. *bīwā*, Ord. *biwa*, Oir. *bīw*

Бийр |bir|{< Chin. *bĭer*} *'үсэн үзэг'* (урт ишинд бэхэлсэн үсэн үзэг) || Ж= *'зүрхний дотор нь басхүү зул ноцож, сэтгэл нь хөгжөөд даруй* ***бийрийг*** *авч шүлэг зохион эхлэв'* (Д. Нацагдорж, Зул) || х о р ш : *'бийр янтай'* || Kha, Bur, Oir. *bīr*, Ord. *bēr*

Бил- |bili-| *'илбэх'* || Ж= *'baraγun γar-iyar öber-ün üsün-i* ***bilibesü'*** [баруун гараараа өөрийн үсээ илвээс](Burq. 58b) // *'ke'ēli minü* ***bilǰü****, gege'ēn inü ke'ēli-dür minü šiŋgekū büle'ē'* [хэвэлийг минь илж, гэгээ нь хэвэлийд минь шингэх бөлгөө](MNT 21)

Билар |bilar| *'цартай бишхүүр'* || Cf. Turk. ***bylar*** || Ж= *'biba,* ***bilir,*** *kenggerge, činggil, čamquy terigūten'* [бийваа, билар, хэнгэрэг, цамхаг тэргүүтэн] (Burq. 11) || Kha. *bilar*

Билдар |bilder| *'бие'* || Ж= *bey-e* ***belder*** *üsün mariyan bolǰu'* [бие хаа нь ус, мах болж](Taq.2a5) // *'qaγan-u ökin bey-e* ***bildar*** *sayitai'* [хааны охин бие билдар сайтай](Chimeg 6/7a) || Орчин цагийн монгол хэлэнд биеийн хүч чадалыг илэрхийлэх болжээ. || х о р ш : *'бие билдар'* || Kha. *bʻaldar*, Oir. *bildʾr*

Билет |bilet|{< Rus. *билет* < Fr. billet} *'билээд', 'масалбар'* (үзвэр, үйлчилгээнд орох эрхийн тасалбар)

Билжүүр |bilǰigür| *'билзуухай'* || Ж= *'****bilǰigür****-i kedüi be teǰigebesü nuta iǰilidqui qamiγ-a bui'* [билзуухайг хэдий тэжээвч яг ижилших нь хаа буй] (Burq. 10a) // *'öčigen nigen-te* ***bilǰi'ūr*** *odolidugsan-i teyīn kü bulǰu abula'ā'* [өчигдөр нэг удаа билзуухай харвасаныг бас булааж авсан](MNT 77) // *bilǰiqur* 'passereau / sparrow' (*Zhi Yuan.*, Kara 285)

Билиг |bilig| *'ойун ухаан'* || Cf. AT *bilig* 'знание' (ДТС 99), *belig* 'разум', 'мудрость', 'знание' (Щербак 2004, 27) || Ж= *'arčimal toli metü gegegen* ***bilig-tü'*** [арчмал толь мэт гэгээн билигт](BT 166b) // *'****bilig-ün*** *nidün-iyer mungqaγ-un qarangγui-yi geyigül-sügei'* [билигийн нүдээр мунхагийн харанхуйг гийгүүлсүгэй](Burq.16b) // *'****bilik*** *yabuba tūnēse'* [от него шла мудрость](Mu. 119) || х о р ш : *'авъяас билиг', 'арга билиг', 'ойун билиг', 'эрдэм билиг'* || Kha, Bur. *bilig*, Ord. *belik*, Oir. *bilʾg*

Бильярд |bilyard|{< Rus. *бильярд* < Eng. *billiards* < Fr. *billard*} *'бильярд'* (тусхай зориулалтын ширээн дээр жижиг модон бөмбөгийг урт саваагаар түлхэж, эсрэг талын булангийн торонд түлхэж оруулдаг тоглоом) || Kha, Bur. *bilyārd*

Бимба |bimba|{< Tib. *spen pa*} *долоон хоногийн зургаа дахь өдөрийн нэр.* (нарны аймагийн есөн гарагийн нэг.) || Skr. *śanaiścara* 'санчир' || Kha. *bʹamba*, Oir. *bembə*

Бин |bing|{< Chin. *bíng*} *'зуурч, жигнэсэн гурил'* || Ж= *'өөрийн авч гарсан гурван* ***бингийн*** *нэгийг өгч тэнхэрүүлэн аваад'* (Д. Нацагдорж, Тулга, тогоо, шанага гурав) || Kha. *biŋ*

Бинвад |binvad|{< Tokh. *pinwāt* < Skr. *piṇḍapāta*} *'өглөг'* || Ж= *'уаγča* ***binvad****-tur dulduyiduγči toyin kemēgdekü ene büi'* [гагц өглөгт дулдуйдагч тойн хэмээх энэ буй] // *'bišilγan nom-i inu tegüs toγtaγad* ***binvadčin*** *toyid-un manglai boltuγai'* [номыг нь бисалган төгөс тогтоогоод өглөгч тойдын манлай болтугай](BT 167b)

Биндэръяа |binduriy-a|{< Skr. *vaidūrya*}*'хатуу, тунгалаг эрдэнийн чулуу'* (шар, ногоон, хөх, цэнхэр туяатай энэхүү эрдэнийн чулуу нь долоон зүйлийн эрдэнийн чулууны нэгэнд багтдаг) || Ж= *'alaγan metü* ***vayiduri*** *erdini gićki-gürtü-yin dotur-a eldeb öngge daγun sayitan šibaγuqad-iyar dügürügsen'* [алаган мэт биндэръяа эрдэнийн гишгүүрт дотор элдэв өнгө дуу сайт шувуудаар дүүрсэн] (Burq. 46a) || Kha. *biŋderyā*, Bur. *beŋderyā*, Ord. *wiiduriya*

Бинт I |bintü|{< Skr. *bintu*} *'дусал'* (манж бичигийн нэмэлт тэмдэг)

Бинт II |bingtü| *'үнэн шударга', 'чамбай'* 'ноёд түшмэдийн цол) || х о р ш : *'бинт ван'*

Биологи |biologi|{< Rus. *биология* < Fr. *biologie* < Gr. *βίολογία*} *'биолоог'* (амид байгаль судалах ухаан) || Kha. *biōlōg*, Bur. *biológ*

Биратикабуд |biratikabud|{< Uig. *pratikabud* < Skr. *bratyekabuddha*} *'нирвааны хизгаарт хүрсэн, өөрийгөө ялсан бурхан'* || Ж= *'****biratikabud*** *kīgēd širavag-ud ber jiryalangtan boltuγai'* [биратикавуд хийгээд ширвагууд жаргалантан болтугай](BT 162a)

Бирвааз |birvaza|{< Rus. *перевоз*} *'бирвааз', 'гаталгагч'* (гол мөрөнийг гаталуулах тавцант зөөвөрийн хэрэгсэл) || Kha. *birvādz*

Бирга |birγ-a|{< Tib. *ber ka*} *'нар, сар, цэцэг гуравын бэлгэдэл'* (ном сударын хуудасны эхэнд тавьдаг бэлгэдэлийн тэмдэг) || Kha. *bʹarğa*, Oir, Bur. *birğo*

Бирд |birid|{< Uig. *birid* < Skr. *preta*} *'өлөн чөдхөр'* (Бурханы шашины номлолд орчилонгийн бүх амьтаныг *'зургаан зүйлийн хамаг амьтан'* гэж хураангуйлан нэрлэдэг. Тэдгээрийн дотороос *тэнгэр нар, асури, хүн* гурав нь дээд заяаны оронд багтах бөгөөд *адгуус, там, бирд* гурав нь муу заяаны оронд багтана. Бирд хэмээгч муу заяат амьтаны талаар *'ам нь агуй мэт агуу, гэдэс нь гэрийн чинээ, хоолой нь хилгас мэт нарийн тул мөнхийн зовлонт'* хэмээн тодорхойлсон байдаг.) || Ж= *'ker be tamu-dača tonilbasu* ***birid****-tür törüyü'* [хэрэв тамаас зайлвал бирдэд төрөү](Turf. VI) // *'nasuda nigül-i kü üyiledügčin narin köl-ten* ***birid****-ün nidün-dür nayur dalai-yin usun ber širgijü* [насандаа нүгэл үйлдэгч нарийн хөлт бирдийн нүдэнд нуур далайн ус ширгэж](Turf. VI) || Орчин цагийн монгол хэлэнд энэ үг *'харамч'* гэсэн утгыг илдхэдэг. || Kha. *birdə*, Ord. *berit*, Oir. *birʲd*

Бирж |birǰi|{< Rus. *биржа* < Fr. *bourse* < Ger. *Börse*} *'бийрж', 'хэтэвч'* (үнэт цаас арилжих газар)

Бирман |biraman|{< Uig. *biraman* < Skr. *brāhmana*} *'номлон явагч', 'эрдэмтэн, гарсан' ('Веда'-ийн сургаалыг номлогч дээд кастынхан. Харин монгол ном зохиолд 'лам', 'банди' гэсэн утгаар хэрэглэх болжээ)* || Ж= *'üjemerčin mergen **biraman** bayši-nar'* [үзмэрчин мэргэн бирман багш нар](Burq.19b) // *'naiman ǰayun **biraman**-nuγud-ta čai bariǰu'* [найман зуун бирманд цай барьж](Burq.43a) || Kha, Ord, Bur. *birman*, Oir. *birmɤn*

Бисаа |bis|{< Chin. *bi shi*} *'гэрийн хачиг'* (гэр оронд үрждэг цус сорогч шавьж) || Kha, Bur. *bisā*, Ord. *bisa*

Бисал- |bisil| *'үн бодох', 'боловсоруулах'* || Cf. Turk *biš*. Энэ үгээс *bisilγa-* [= bisil-γa] 'бисалга-', *bisilγal* [bisil-γa-l] 'бисалгал' гэх мэт үгс үүсчээ. || Ж= *uraloqu üγile-dür **bišiluysan** metü'* [урлах үйлд бисалгасан мэт](Sub.IX:2)

Бисалга- |bisilγa|[= bisal-γa] *'үнэгий бодож боловсоруулах'* || Ж= *'medegsen-iyen aylaγ-a **bišilyabasu**'* [сурсанаа аглагт бисалгаваас](ВТ 159b) // *'γauča-γar aylaγ-tur odču **bišilyabasu** kilbarγan-a tuγulǰu'* [ганцаар аглагт очиж бисалгавал хилбархан туулж](Burq. 31b) || Kha, Ord, Bur. *bisalga-*, Oir. *bisᵊlgɤ-*

Бисалгал |bisilγal|[= bisal-γa-l] гүнээ бодож боловсоруулах үйл || Ж= *'Ловон нүд анин **бисалгал** үйлдэн хонх жингэнүүлнэ'* (Д. Намдаг, Нүгэл, буян хоёр) || Kha, Ord. *bisalgal*, Oir. *bisilgɤl*

Бисгар |bisqara| х у у ч : *'халих', 'мархах'* || Ж= *'tökem-e dügüreng bolǰu ese **bisqariγulbasu** tegünčilen bayan-iyar kü ayu'* [төхөм дүүрэн болж эс халиваас тийнхүү үргэлж баяжих буюу](Taq. 5a) // *'a'ūr-i'ān darun yadan ǰabilan sa'ūǰu, qoyar kökōd-iyēn gargaǰu, qoyar ebüdüg dege ūn **bisari'ūlǰu**'* [уураа даран ядаж завилан суугаад хоёр хөхөө өвдөг дээрээ давуулан тавиад](MNT 244)

Бифштекс |bifsteks|{< Rus. *бифштекс* < Eng. *beef* 'үхэр'+ *steaks* 'хэрчсэн мах'} *'бифштээкс'* (хавтагайлан давтаж шарсан мах)

Бицхан |bičiqan| *'жижигхэн', 'өчүүхэн'* || *'ene keüken-i **bičiken**-ečeni ügei bolyaltai'* [энэ хүүхэнийг бицханаас нь үгүй болголтой](Asaraγči 27b)|| Kha. *bitsxan*, Ord. *bičaxan*, Bur. *bišyxan*, Oir. *bičkən*, Oir. *bitšχɤn*

Бич |bečin| *'сармагчин'* || Cf. Turk. *bäčin* 'обезьяна' (Радлов, IV:1625), AT. *bičin* 'обезьяна' (ДТС 98), *bečin* 'monkey', 'ape' (Clauson 295), *bišen* 'обезьяна' (Щербак 2005, 28) || Ж= *'görügeči-yin tour-tur toruysan **bičin** metü'* [анчины торонд орсон сармагчин мэт](Burq. 5a) // *bečin* 'singe' (HY M40) // *bečin* 'обезьяна' (Mu. 115) // *bičin* 'ape' (Ras. 199 C15) // *pičin* 'singe' (Ist. 61) // *bejin* 'обезьяна' (Qaz. Po. 200) || Kha. *bitš*/ *mitš*, Ord. *metši(n)* Bur. *bišen*, Oir. *betšɪn*

Тусхай судалгаа: Han Woo Choi, On the Origin of Old Turkic *bičin / bečin*, CAJ 33:3-4, 1989, 218-222

Бич- |bičі|{< *biti} *'үсэгээр тэмдэглэх'* || Cf. Man. *biči* 'писать' (Цинциус I:86) || Ж= *'üker ǰil ǰunu terigün sara-yin ǰirγuγan qaučid-ta Köndelen-e bükü-dür **bičibei***' [үхэр жил зуны тэргүүн сарын зургаан хуучидаар Хөндөлөнд байхуйд бичив](Ar. 1289) // *'bičin ǰil namur-un dumdadu sara-yin naiman qaγučid-ta Sultaniya-ǧ bükü-dür **bičibei**'* [бичин жил намарын дунд сарын найман

хуучидаар Султаниад байхад бичив](Abu.1320) // ***bičibe*** *bičēči* 'писец писал' (Mu 118) // ***bičibe*** 'писал' (IM 433) // ***bitibü*** 'писать' (IM M127) || х о р ш : *'зурж бичих'* || Kha. *bitš'-*, Ord. *bitši-*, Bur. *beše-*, Oir. *bitš'-*

Бичиг |biçig|[= biçi-g]{< *bitig} *'гэ мэдэглэх үсэг'* || Cf. AT *bitig* 'книга' (ДТС 99), *bitig* 'book, letter, document' (Clauson 303), *bitig* 'грамота', 'документ' (Щербак 1997, 131); Man. *bitxe* 'письменность' (Цинциус I:86), *bithe* 'letter' (Norman, 31) || Ж= *'jarğu jarğulağsan-i kökö debter* ***bičig*** *bičijü, debterlejü'* [зарга заргалдсаныг хөх дэвтэрт бичиг бичиж дэвтэрлэж](MNT 203-38) // *'bii tas-un* ***bičig****-i joqiyayulun'* [чулуун хөшөөний бичигийг зохиолгон](Chang 8) // *bičik* 'lettre officielle' (HY M40) // *bičik* 'письмо' (Mu. 118) // *bičik* 'писание', 'письмо' (IM 434) // *bičik* 'écrit' (Ist. 20) // *bičik* 'book' (Ras.205 D6) || х о р ш : *'бичиг үсэг'*, *'бичиг сачиг'* || Kha. Oir. *bitšig*, Ord. *bitšik*, Bur. *bešeg*

Т у с х а й с у д а л г а а : D. Sinor, Two Altaic Verbs for *'writing'* and their Uralic Connections, *Studies in Finno-Ugric Linguistics* {UAS 131}, Indiana University, 1977, 319-332

Бичээч |bičigeči|[= bičі-ge-či] *'бичигч, 'бичигийн хүн'* || Ж= *'Qoruqai-yin idegsen mör jiruqai bičig taqi bögesü* ***bičigeči*** *busu'* [хорхойн идсэн мөр нь бичиг зураг мөн ч гэсэн бичээчийнх биш](Sub.III:8a) // *'d[aruyas-t]a* ***bičige-čin****-e manu sayin ečige-de'* [дарга нар, бичээчид, бидний сайн эцэгт](Abaga I) // *bičibe* ***bičēči*** 'писец писал' (Mu.118) // ***bičēči*** 'пишущий' (IM 433) // ***bičigäči*** 'пишущий' (IM M129) // ***bičixči*** 'scribe' 'Kund.147)

Бишир- |büsire /bisire| *'хүндэдхэ-', 'итгэ', 'үнэмш'.* || Ж= *'Činggis qahān Badai, Kišilig qoyar-un üges* ***büširejü'*** [Чингис хаан Бадай, Хишилиг хоёрын үгэнд итгэж](MNT 170) // *'Bodistv-un köl-dür kündülen mörgüjü bayasqui* ***bišireküi*** *sedkil-iyer takiyad'* [Бодисадвагийн хөлд хүндэлэн мөргөж, баясах бишрэх сэдхэлээр тахиад](Burq. 49a) || х о р ш : *'бишрэн шүтэх'* || Kha. *bišir*, Ord. *bišire-*, Bur. *bešer-*, Oir. *biš'r-*

Биширэл |büsirel /bisirel| *'бишрэхүй', 'үгнээ хүндэдхэхүй'* || Ж= *'erte* ***büširel*** *ügei čaysabad ebdegsen nigen qulayai toyin'* [эрт шигшаабад эвдсэн биширэлгүй нэгэн хуурамаг тойн](Turf. 10) || х о р ш : *'итгэл биширэл', 'сүсэг биширэл'* || Kha, Ord. *biširel*, Bur. *bešerel*, Oir. *biš'rəl*

Блог |blog|{< Eng. *web log*} *'болоог', 'сүлжээний тэмдэглэл'* (их төлөв хувь хүн өөрийнхөө үйл ажиллагааг танилцуулах, бусадтай харилцах үүрэгтэй цахим хуудас)

Блютүүт |bliyu tüüt|{< Eng. *bluetooth*} *'блютүүт'* (ямар нэгэн холбох хэрэгсэлгүйгээр тодорхой зайнаас зураг, мэдээлэл, дуу бичлэг татах утасгүй төхөөрөмж)

Богд |boγda| *'дээд лам тан', 'их багштан'* || Ж= *'****boγda*** *sayid-un ayali aburi taqimdayu'* [богд сайдын ааль авир тахимдуу](Taq. 17b) // *'erdem-tei* ***boγda*** *Maqa-a-gali'* [эрдэмтэй богд Махагал](Maha. B) || Kha. *bogdŏ*, Ord, Bur. *bogdo*, Oir. *bogd*ᵒ

Богтло- |boγtala|[= boγta-la] *'хүчээр гэрлүүлэх'* (эцэг эх нь охиныхоо хайр сэдхэлийг эс харгалзан хүүгийн талаас бэлэг сэлт авч, сэм тохиролцон нөхөрт

таргах) || Ж= *'Эд болоод монго нь байдагүйсэн бол эзэг болоод ана нь юундаа богтлах вэ'* (Д. Намлаг, Шинэ байшинд)

Богтог |boytay|[boyta-y]{< Turk. *boqta*} *'титэм малгай'* (эзгууртан хатан хүний өмсөлөг тогосын од, үнэт чулуу, сувал тэргүүтэнээр чимсэн өндөр оройтой малгай) || Ж= *boḫtaq* 'woman's headgear' (Ras. 205 C40) // *'boqtatu xoros'* [петух с гребешком](Mu. 121) Энэ үгээс *boytala-* [boyta-la] *'богтло-'* гэсэн үйл үг үүсчээ. || Ж= *'Hö'ölün-üjin eme mergen töreji, üčüked kö'ud-iyen teji'ěrün okitala bogtalaju, hojitala büselejü'* [мэргэн төрсөн Өлүн үжин очүүхэн хүвүүдээ тэжээн өхийтэл богтолж, одойтол бүсэлж](MNT 74) || Kha. *bogtog*

Т у с х а й с у д а л г а а : Б. Түвшинтөгс, Малгай ташбал манайх ... буюу *'богтог'* хэмээх үгийн тухай, *Монголын Алтай Судлал*, Уб., 2011, 238-245

Бодгаль |bodayali|{< Uig. *budgali* < Skr. *pudgala*} *'тусхай зүйл', 'амид төрөлтөн', 'хүмүүн'* -ийг заасан нэр. Энэ үгийн гаралаар акад. Б. Я. Владимирцов тодорхой дурдсан бий. (*Mongolica* I. Об отношении монгольского языка к индо-европейским языкам Средней Азии, *'Работы по монгольскому языкознанию'* «Восточная литература» РАН, М., 2005, 112)

Бодь |bodi|{< Skr. *boddhi*} *'төгөс ухамсаргүй', 'нигүүлсэнгүй', 'ариун'* (хир бүгэдийг ариглаж, эрдэм бүхэнийг багтаасан хорон санаагүй, ариун сэдхэл) || Tib. *byang chub* 'жанчив' || Ж= *'amitan-a tusayin tula bodi qutuy-i erikü'* [амьтаны тусын тул гэгээрсэн хутагийг эрэхүй](Burq. 3a) // *'edüge bodi modun-u dergede odsuyai'* [эдүгээ бодь модны дэргэд очсугай](Burq. 45a) || х о р ш : *'бодь хутаг', 'бодь явдал', 'бодь сэдхэл'* || Kha, Ord, Bur. *bodi*, Oir. *bodī*

Бодибилдинг |bodibilding|{< Eng. *body* 'бие' + *building* 'бүтэц'} *'бодибилдинг'* (биений булчинг хөгжүүлэн зангируулж, тусхайлан үзүүлдэг нэгэн төрлийн спорт)

Бодисадва |bodisadu-a|{< Skr. *bodhisattva*} *'бодь сэтгэлт'* (хамаг амьтаныг орчилонгийн зовлонгоос гэтэлгэхийн тул өөрийн жаргалыг огоорон, бодь сэдхэлийг олсон гэгээн хутагтуудын дээд Бурхан багш, түүний найман их шавь нь бодисадва юм. Бурхан багшийн найман шавь нь *Манзушири, Очирваань, Жанрайсэг, Газарын зүрэхэн, Түйдхэрийг тийн арилгагч, Огторгуйн зүрэхэн, Майдар, Хотол* сайн эдгээр болой) || Ж= ***Bodistv quvray-ud-un küčün-iyer amitan jiryalang-iyar yabuqun boltuyai'*** [Бодисадва хуварагуудын хүчээр амьтаны жаргалангаар явах болтугай](BT 164a) || Kha. *bodisad*, Ord. *bodisodi*, Bur. *bodisada*, Oir. *bodīsadī*

Бодичид |bodičid|{< Uig *bodičit* < Skr. *boddhicitta*} *'гэгээн'* || Ж= ***'bodičid sedkil-eče ülü qayačan bodi yabudal-iyar yabuyad'*** [гэгээн сэдхэлээсээ үл хагацан боди явдалаар яваад](BT 156a12)

Бой |boi| *'хаг'* (нялх хүүхэдийн хаг) || Ж= ***'boi-yi tanu arilğaju, borbi tanu ergü ülǰü'*** [бойг чинь арилгаж борвийг чинь эргүүлж](MNT 254) Орчин цагийн монгол хэлэнд *'бой нь арилаагүй, борви нь тэнийгээгүй'* гэсэн хэллэг байдаг нь дээрхи жишээний хувилбар даруй мөн. Монгол хэлний *boyiǰi* [boyi-ji] 'бойжих' гэдэг үг үгтаа энэ үгээс гарсан бололтой.

Бойпор |boyipur|{< Tib. *spos phor*} *'хүжсийн аяга'* (анхилам үнэртэй ариун сан уутнуулах тахилын сав) || *'**bойпор** барьсан лам нар гарч, цэцэд мангшир бурханы өмнө сан тавина'* (Б. Ринчен, Цогт тайж) || Kha. *boipor*, Ord. *bŏwor*, Bur. *boipŭr*

Бокс |boks|{< Rus. *бокс* < Eng. *box*) *'боокс', 'нударган зодоон'*

Болд |bolud|{< Uig. *bolud* < Pers. *pulād*} || Kaz. *bolat* (Базылхан 79) // *bolud* 'сталь' (Радлов, 1262:120) || Kha. *boldō*, Ord. *bolot*, Bur. *boldo*, Oir. *bolᵘd*

Болор |bolur|{< Pers. *bulūr*} тунгалаг онгөтэй хагас эрдэнийн чулуу || Ж= *'**bolur** saba-dur dabtamal altan tüsürügsen metü buyan-u küčün'* [болор саванд давтмал алт дүүргэсэн мэт буяны хүч](Burq. 45a) // *bolor* 'cristal de roche' (НУ М40) || х о р ш : *'болор эрдэнэ'* || Kha, Ord. *bolor*, Bur. *molor*, Oir. *bolᵘr*

Бомбо |bombu|{< Tib. *bon po*} *'хохийн шашин'* (Доронод Хан уласын үед хитадад дэлгэрсэн даосын шашин)

Бомбоо |bombu|{< Tib. *sbom po*} *'бүдүүн'* (Буддийн шашины ёсонд нууц авшиг хүртээх үед багш ламтан өөрийн чандманын үзүүр буюу эр бэлгэ эрхтэнийхээ үзүүрээс шингэн дусал гаргаж, шавийн хэлэн дээр тавихад шавь нь түүнийг эм бэлгийн шингэн хэмээн сэдхэж хүртэх ёс байжээ. Түүнээс улбаалан эр хүний бэлгэ эрхтэнийг заасан нэр болжээ.)

Бонд |bond|{< Eng. *bond*} *'боонд', 'орийн баталгаа', 'зээлийн үнэт цаас'* (уласын монгон тэмдэгтийг орлох цаасан мөнгө)

Бонус |bonus|{< Rus. *бонус* < Lat. *bonus*} *'боонуус', 'монгон урамшуулал'*

Боо- |boγo|{< boγa} *'баглах', 'ороох'* || Cf. AT. *boy* 'душить' (ДТС 109) || Cf. Man. *boyo* 'развязать' (Цинциус I:87) || Ж= *'ke'ēr-e **boğūğsan** nambuqa sa'ūluğa-bān ačiraba'* [хээр боож тавьсан намбага суулгаа авчирав](MNT 93) // *bōba* 'был задушен' (Mu. 122) || Энэ язгуураас *boγoγda-* {boγo-γda] 'боогд-', *boyodal* [boγo-dal] 'боодол', *boyolya-* [boγo-lγa] 'боолго-', *boyolta* [boγo-lta] 'боолт', *boyom-a* [boγo-ma] 'боом' зэрэг үгс үүсчээ. || х о р ш : *'booж баглах', 'booж хаах'* || Kha, Ord, Bur, Oir. bō-

Боов |boobu|{< Chin. *bō bo*} тосонд хайрсан гурилан идээ || Kha. *bōv*, Bur. *bōbo*

Боодуу |booduu|{< Chin. *bāo dāo*} *'хутага'* (мах ногоо хэрчих) Орчин үед *'заазуур'* гэсэн үгээр хэрэглэгддэг

Боол |boγol|{< *boγāl* > *bo'āl* > *bo'ōl* > *bōl*} *'зарц'* || Cf. Man. *bōl* 'раб' (Цинциус I:91) || Ж= *'Bi öčügüken **boyol** tüšimel Ui suu ülü čidaqu budayu oyitu kümün bögetele'* [өчүүхэн боол түшмэл Уй суу би юу ч үл чадах мунхаг оюут хүн атал](Hin. 46); *'bosoğa-yin činu **boğōl** boltuğai'* [босогын чинь боол болтугай](MNT 137); *bidani bōl 'наш раб'* (Mu. 118), *bōl* 'slave' (Ras. 203B)

Бооцоо |boγučaγ-a|{< Chin. *bāoqián*} *'мөрийнд төлөх мөнгө'* || Kha. *bōtsō*, Bur. *bōsō*, Oir. *bōtsān*

Бор |bor| *'дарс'* || Cf. Turk. *bor* 'вино' (Радлов, 1661); AT *bor* 'вино' (ДТС 112), *bor* 'Wein' (Gabain 304), *bor* 'Wein' Räsänen 80), *bor* 'wine' (Clauson 354) || Ж= *'**bor** darasun-a ilağdaqu minu buru'ū bolba'* [бор дарасанд дийлдэх минь буруу болов](MNT 281) // *'Industan ekiten ilčin-e abču odqu **bor** araki-yi qada-*

yalaju' [энэдхэг тэргүүтэн элчинд авч очих бор арихийг хадгалж](Turf 18:9) // *boro* 'cendre' (HY M42) // *bor* 'вино' (Mu. 121) // *bor* 'wine' (Ras.205 B16)

Бордиюр |bordiyur|{< Rus. *бордюр* < Fr. *bordure*} *'боржуур'* (замын хажуугийн хашилга)

Боржигон |borjigin| *'Эзэн Чингисийн овог'* (Боржигинчууд Хэрлэн, Онон, Туул гурван голын сав газар, Бурхан халдуны өвөр. Сэнгүр горхины Хар зүрэхний Хөх нуур хавиар нүүдэллэн нутаглаж байжээ) || Ж= *'Bodančar borjigin omuytan bolbai'* [Бодончар боржигин омогтон болов](ET 26a) || Kha, Ord. *bordžigin*

Борз |ara]a|[= boru-ja] *'нэрмэл арих'* (шаргыг дахин нэрж гаргасан шимийн арих)

Борлог |borluy| *'усан үзэмийн талбай'* || Ж= *'yajar usun bay* ***borluy****-i taqi es-e ögbe'* [газар ус, цэцэрлэг усан үзэмийн талбайг ч эс өгөв](Qqot. VIII:10)

Борной |borunai|{< Rus. *борона*} *'тарианы самнуур'*

Боронз үз **Бронз**

Босс |boss|{< Rus. *босс* < Eng. *boss*} *'бооос', 'эзэн', 'ноён', 'дарга'*

Ботаник |botanik|{< Rus. *ботаника* < Ger. *Botanik* < Gr. *βοτανική*} *'ботаааник'* (ургамал судалалын ухаан)

Ботого |botuyan|[= bota-yan] *'нэг настай тэмээ'* || Cf. AT. *botuq* 'верблюжонок' (ДТС 115), *botū* 'camel colt, usually under a year old' (Clauson, 299), Kaz. *bota* (Базылхан 84) || Ж= *'Onan müren-nü teri'ün-e* ***Botoğan****-bo'ōŋi-da boljalduya'* [Онон мөрөний эхэн Ботогон бооржид болзолдоё](MNT 106-15) // *botuyan-u qoryal-un tedüi nüke ügei subud-i talbin'* [ботогоны хорголын чинээ нүхгүй сувадыг тавьж](ET 44b) // ***botayan*** 'верблюжонок' (Mu.122) // *namur töreksen botaya* [верблюженок, родившийся осенью](Mu. 245) // *botagan* 'young camel' (Ras.199 B15) || Kha, Ord, Bur. *botogo*, Oir. *bot°gv*

Боть |boti|{< Tib. *po ti*} *'дэвтэр'* (олон хуудасаар боож дэвтэрлэсэн ном бичиг) || Kha. *bot'*, Ord, Bur. *boti*

Боулин |bowuling|{< Rus. *боулинг* < Eng. *bowling*} *'бооулин'* (босоо модон байнуудыг өнхөрүүлсэн бөмбөгөөр унагаах тоглоом)

Бошог |bošuy|{< Uig. *bošuy*} *'зарлиг', 'соёрхол', 'ивээл', 'өршөөл'* || Ж= *'bošuytu jinung qayan buyu'* [бошогт жинон хаан буюу](AT 174b) // *'sa-sky-a pandida rje bcun bsod nams rče mova-yin* ***bošuy*** *üjegülügsen čay ene mön bölüge'* [Сажа бандида Жебзунсоднамзэмогийн бошог үзүүлсэн цаг энэ мөн бөлгөө] (ЛТ 3b) || х э л ц : *'хааны бошог'* (хааны зарлиг); 'бошог үзүүлэх' (ирээдүйг зөгнөн хэлэх); *'бошог халах'* (хаан төрийг солих); *'бошог соёрхох'* (зөвшөөрөл хүсэх) || Kha. *bošigo*, Ord. *bošok*, Bur. *bošog*, Oir. *bos°gv*

Бошинз |bosinja|{< Chin. *bu shān zi*} *'даавуун цамц'* (ханцуйгүй дан цамц) || Ж= *'уранхай нооронхой* ***бошинз****, пиндгэр эсгий шаахай мэтийг өмөссөн хитад тариачин'* (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн)

Бөгтөр |böktür|[= bökü-tür] *'бөхгөр', 'бөхийсөн'* || Ж= *'****bögötür*** *qoŋgor-i unu'ad'* [бөгтөр хонгорыг унаад](MNT 95-3) // *'****böketür*** *bolba ötegü'* [старик стал горбатым](Mu. 123) || Ж= *'нуруу* ***бөгтөр*** *туранхай авгай сандран гүйн*

гарч ирлээ' (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн) || Kha. *bögtör*, Ord. *bögötör*, Bur. *bügder*, Oir. *bökt^{s}r*

Бөгтөргө |böktürge| *'тэгнээ'* || Ж= *'arslan omuγ sedkil-ün šiltaγ-a-bar üne-gen-ü* ***bögtürge*** *ergüjügüi kemen sonosdamu'* [арслан омогт сэдхэлийн хүчээр үнэний бөгтөргө өргөжээ хэмээн соносдмуй](Sub. V:8a)

Болдийд- |böldeyid|[= böldе-yi-d] х у у ч : *'өөр тийш зайл-', 'хөндийр-'* || Ж= *'tere üge-dür Jamuqa ōre* ***böldeyidčü*** *ǧarču, nökөd-te'ēn ügülerün'* [тэр үгэнд Жамуха хажуу тийш зайлан гарч, нөхөддөө үгүүлэрүүн](MNT 170) Профессор I. de Rachewiltz энэ үгийг *'set apart'* (хажуу тийш болоод) гэж орчуулжээ.

Болдог |böldegen|{< *büli-deg*} *'төмсөг'* || Ж= ***böldegeni*** *arasun* 'scrotum' (Mu. 123) // *böldegen* 'testiculi' (Mu.123) // *böldöge* 'testicule' (Ist. 21) // *bülde-gen* 'Testikel' (LH 1265) // *böldöge* 'the testicles' (Ras. 199 A12) // *büldäg* 'tes-ticle' (Zir. 94)

Болзог |böleJeg| *'бөгөж'* || Cf. AT *bilēzük* 'bracelet' (Clauson 345), Turk. *biläzük* 'браслет' (ДТС 99), *biläzük* 'браслет', 'кольцо' (Щербак 1997, 106) || Ж= *'qaγan ber nigen bös kiged* ***bölüjüg****-iyen öggüged'* [хаан бээр нэгэн бөс хийгээд бөгөжөө өгөөд](Chimeg 47a) // *bilezüg* 'кольцо' (Mu. 119) // *biläzük* 'браслет' (IM M129) || Kha. *böldzög*, Ord. *beledžik*, Bur. *bügeže*, Oir. *biltsəg*

Болог |bölög|{< *böl* + *g*} *'хэсэг', 'бөөн'* || Cf. Turk. *böl-* 'делить, разделить, отделять' (Радлов IV:1699), AT *bölüg* 'часть, доля' (ДТС 117), AT *bölük* 'section, part' (Clauson 339), *büleg* 'отдел', 'глава' (Щербак 2005, 31) || Ж= *'Tüŋgelig ǧoroqan huru'ū nigen* ***bölög*** *irgen newüjü'* [Түнгэлиг горхи руу нэг хэсэг хүн нүүж](MNT 5) // *'Jorin irügekü arbadaγar* ***bölög****-ün tayilbur Joqiyaju daγusbai* [зорин ерөөх аравдугаар бөлөгийн тайлбарыг зохиож дуусав](BT 166a 2) // ***bölük*** *irgen* 'толпа людей' (Mu. 123) || х о р ш : *'анги бөлөг', 'хэсэг бөлөг'* || Kha, Bur. *büleg*, Ord. *bölög*, Oir. *böl^{s}g*

Бөөр |böger-e| *шээс боловсоруулах хос эрхтэн* || Cf. Turk. *böräk* 'die Niere' (Радлов, IV:1698); AT. *bögür* 'почка' (ДТС 116), *bögör* 'kidney' (Clauson 328), Uig. *böräk* 'kidney' (Schwarz 82) || Ж= *'Jarim-ud* ***bōger-e*** *elige idekün'* [зарим нь бөөр, элэг идэх](Burq.55b) // *bö'ēre* 'rein' (HY M43) // *bö'ēre* 'почка' (IM 434) // *börek* 'les reins' (Ist. 21) // *bōre* 'die Taillengegend' (LH 1266) // *böire* 'kidney' (Ras.199 A1) || Kha. *bōr*, Ord. *bōrö*, Bur. *bōre*, Oir. *bōr^{s}*

Бөөс |bögesün|[= böge-sün] *'амьтаны цус сорогч жижиг шавж'* || Ж= *bö'esün* 'pou' (HY M43) // *alaba* ***böwēsüni*** 'убил вошь' (Mu. 97) // *büsün* 'вошь' (IM M128) // *bösün* 'Laus' (LH 1266) // *bösün* 'louse' (Ras.200 A7) // *bōsün* 'вошь' (Qaz. Po 202) // *bösün* 'louse' (Zir. 92) || х о р ш : *'бөөс хуурс'* || Kha, Ord. *bös*, Bur. *bōhen*, Oir. *bōs^{s}n*

Бөрт |böritü|{< böri + tü} *'чоно'* || Cf. Turk. *böri* 'волк' (ДТС 118), Uig. *börä* 'wolf' (Schwarz 82) || Ж= *'de'ēre teŋgeri-eče Jaya'ātu töregsen* ***Börte****-činō aju'ū'* [дээд тэнгэрээс заяатай төрсөн Бөртэ чино ажгуу](MNT 1-2)

Т у с х а й с у д а л г а а : I. de. Rachewiltz, A Note on the Word *Bōrte* in the *Secret History of the Mongols*, EAH 13/14, 1997, 153-155

Бөс |bɔ̈s|{< Uig. *bɔ̈z* < Chin. *bù zi* 'хөвөн даавуу' || Cf. Turk. *boz* 'Baumwollstoff' (304), *bɔ̈z* 'бумажная материя' (Радлов, IV:1706) || Ж= ***bɔ̈s ba yonggod soyurqaju ilemü*** [бөс болон утас соёрхон илгээмүү](KMQB B16) // *bɔ̈z* 'ткань' (Mu. 124) // *bɔ̈z* 'Leinwand' (LH 1266) // *bɔ̈z* 'cotton' (Ras.205 B25) // *büz* 'fine white linen', 'cotton' (Zir. 94) || х о р ш : *'бөс даавуу'*, *'бөс бараа'* || Kha, Ord, Oir. *bɔ̈s*, Bur. *büše*

Бөх I |bɔ̈ke /bɔ̈kɔ̈| *'хүчтэн'* // Pl. *bɔ̈kɔ̈s* (Sul. 13 || Cf. Turk. *bökä* 'силач, борец' (Радлов, IV:1693); *bɔ̈kä* 'герой' (ДТС 116-117); Man. *bükü* 'сильный' (Цинциус I:105) || Ж= *'Büri-bɔ̈kɔ̈ ulus-un bɔ̈kɔ̈ Belgüdei-ye niru'ü-bān quguldaju ükübe* [Бүри бөх уласын бөх Бэлгүүдэйд нуруугаа хугалуулж үхэв](MNT 140) // *'maši kücütü jayan bɔ̈ke-yi öcügüken jayačin boyolčilan jarumui'* [маш хүчит заан бөхийг өчүүхэн заанчин боолчилон зармуй](Sub. IV:4b) // *böke* 'сильный' (Mu. 123) // Эртний монгол хэлэнд хүч чадалын бэлгэдэл болсон энэ үг хүний нэрд олонтаа хэрэглэгддэг байсаны жишээг МНТ-оос мэдэж болно. || Ж= *Čiduqul-bɔ̈kɔ̈* (MNT 41), *Büri-bɔ̈kɔ̈* (MNT 50), *Čilger-bɔ̈kɔ̈* (MNT 111) || Kha. *bɔ̈x*, Ord. *bɔ̈ᵗxɔ̈*, Bur. *büxe*, Oir. *bɔ̈kᵃ*

Бөх II |bɔ̈kū| *'тэмээний бөх'* || Cf. PT **bök* 'hump' (Starostin 350) || Ж= *temēnü* ***bɔ̈kün*** 'верблюжий горб' (Mu. 345) // *bökkän* 'hump of a camel' (Zir. 92) // *bɔ̈ketü* 'hunch-backed' (Ras. 204 A18) || Kha. *bɔ̈x*, Ord. *bɔ̈ᵗxɔ̈*, Bur. *büxe*, Oir. *bɔ̈kᵃ*

Бөх* III |bɔ̈kū| *'бөхий-'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур || Cf. Turk. *bök* 'сгибать, прогибать' (Радлов, IV:1716), AT *bük-* 'to bend, bow' (Clauson 324) || Энэ язгуураас *bɔ̈kūčü* [bɔ̈kü-čü] 'бөхц-', *bɔ̈kügene* [bɔ̈kü-gene] 'бөхгөнө-', *bɔ̈küger* [bɔ̈kü-ger] 'бөхгөр', *bɔ̈külje-* [bɔ̈kü-lje] 'бөхөлз-', *bɔ̈küski* [bɔ̈kü-ski] 'бөхөсхий-', *bɔ̈kütü* [bɔ̈kü-tü] 'бөхт', *bɔ̈kütür* [bɔ̈kü-tür] 'бөхтөр', *bɔ̈küyi* [bɔ̈kü-yi] 'бөхий-' гэх мэт нийлмэл бүтэцтэй үгс үүсчээ.

Бөхгөр |bɔ̈kūger|[= bɔ̈kü-ger] *'бөгтөр'* || Kha. *bɔ̈xəgör*, Ord. *bɔ̈ᵗxɔ̈gɔ̈r*, Oir. *bɔ̈kᵇgör*

Бөхий- |bɔ̈kūyi|[= bɔ̈kü-yi] *'тонгойх'* || Ж= *'sečen biligten kücüten köbegüd činü tegün-e* ***bɔ̈keyimüi'*** [сэцэн билигтэн хүчтэн хөвгүүд чинь түүнээ бөхиймүй] (Burq. 42a) // *'üsün-iyen saqal-iyan čayiju ülemji maši* ***bɔ̈keyigsen*** [үс сахал нь цайж, үлэмж ихээр бөхийсөн](Burq. 8a) // ***bɔ̈keihe*** *öbügen* [старик стал согбенным](Mu. 123) || Kha. *bɔ̈xī-*, Ord. *bɔ̈ᵗxī-*, Bur. *büxī-*, Oir. *bɔ̈kī-*

Бөхийлгө- |bɔ̈keyilge|[= bɔ̈kü-yi-lge] *'тэргүүнээ тонгойлгох'*, *дорогш буулгах* || Ж= *'modun-u gešigün-i doruyši bolyaju ög kemebesü tegünčilen* ***bɔ̈keyilgejü'*** [модны гишүүг дорогш болгож өг хэмээвээс хэлсэнчилэн бөхийлгөж] (Burq. 42b) || Kha. *bɔ̈xīlgɔ̈-*, Ord. *bɔ̈ᵗχīlgɔ̈-*, Bur. *büχīlge-*, Oir. *bɔ̈kīlgə-*

Бөхөлз- |bɔ̈külje|[< bɔ̈kü-lje] *'олонтаа бөхийх'* || *'Данзан хариу хэлэлгүй* ***бөхөлзөв'*** (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн) || Kha. *bɔ̈xɔ̈ldzə-*, Ord. *bɔ̈ᵗxɔ̈ldzi-*, Bur. *büxelze-*, Oir. *bɔ̈kᵇlzə-*

Бөхс |bɔ̈gse| *бэлхүүснээс дээшхи биеийн хэсэг* || Cf. Turk. *böksä 'часть туловища выше поясницы'* (Радлов, IV:1695), *böksäk* 'верхняя часть груди' (Щербак, 1997, 109) || Ж= *'kücütü-yin küjü'ün, bökö-yin* ***bökse*** *daruju ögbe je či'*

[хүчитийн хүзүү бөхийн бөхсийг ларж огов чи](MNT 209) // ***bökse*** *yeke boluqsan et* || х э л ц : *'бөхс долоох'* (хуурамчаар билдуучилах), *'бохс ухах'* (мууг нь үзэх) || Kha. *böχsə*, Ord. *bögsö*, Bur. *bügse;* Oir. *böks*[0]

Бөхто |bökütü|[= bökü-tü] *'бохтий'* Энэ язгууraас *bökütügene-* [bökü-tügene] 'бөхтөгөнө-', *bökütüger* [bökü-tü-ger] 'бөхтөгөр', *bökütülje-* [bökü-tü-lje] бөхтөлэ-', *bökütüyi-* [bökü-tü-yi] 'бөхтий-' зэрэг олон үг үүссэн байна.

Бохцо |bökücü|[= bökü-cü] *'бөгций'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Эл язгууraас *bökücügene-* [bökü-cü-gene] 'бөхцөгөнө', *bökücüger* [bökü-cü-ger] 'бөхцөгөр' гэх зэрэг үгс үүсчээ.

Брайль |brail|{< Rus. *брайль* < Fr. *braille*] *'барайль'* (хараагүй хүнд зориулсан товгор цэгэн үсэг. Энэ үсэгийг харааны бэрхшээлтэй хүү Louis Braille 1821 онд 15 настайдаа зохиожээ.)

Брезент |berjent|{< Rus. брезент} *'бэрзээнт'* (ус нэвтэрдэггүй нягт зузаан өрмөг)

Бригад |brigad|{< Rus. *бригада* < Fr. *brigade*} *цэрэгийн анги нэгэдхэл* (Энэ үг зөвхөн цэрэгийн анги төдийгүй, үйлдвэр худалдаа, үйлчилгээний газар зэрэг зохион байгуулалттай үйл ажиллагаа явуулж байгаа хэсэг бүлэгийг нэрлэдэг) || Ж= *'Норов нь нэгдэлийн ногоо* ***бригадад*** *төмөс ногооны мастераар ажиллаж байгаа гэнэ'* (Ц. Дамдинсүрэн, Шарав, Норов хоёр) || Kha. *bargiād*, Bur. *birgād*

Бронз |boronz|{< Rus. *бронза* < Fr. *bronze*} *'боронз'* (зэс, цагаан тугалга хоёрыг нийлүүлсэн мөнгөлөг өнгөтэй нунтаг.)

Брэнд |brend|{< Eng. *brand*} *'бэрээнд'* (нэрд гарсан, сайн чанарын шилдэг бүтээгдэхүүн болон түүний ялгах тэмдэг)

Буг |buγ| *'ад чөдхөр'* || *'Ямар* ***буг*** *шулам чамд ийм арга зааж өгсөн юм бол!'* (Б. Ринчен, Шүхэрч Буниа) || х о р ш : *'буг чөдхөр'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *bug*

Буга |buγu| *олон салаа эвэртэй үзэсхэлэнт гөрөөс* || Cf. Uig. *buğa* 'deer' (Schwarz 88) || Ж= *'hoi dotora uriyāqadai kü'ün čö'ē* ***buğu*** *alaǰu'* [ой дотор урианхадай хүн чөө буга алж](MNT 12) // *buqu* 'cerf' (HY M43) // ***buγuyin*** *tuγul* 'теленок оленя' (Mu. 124) // *buqu* 'deer' (Ras.199 C26) || Kha, Bur, Oir. *buğa*, Ord. *buğu*

Бугау |baγuu| х у у ч : *'дөнгө'* (хэрэгтэний толгойд углаж түгждэг хүнд хавтагай мод) || Cf. Turk. *buqaγu* 'chain', 'string' || Ж= ***'buğa'ū*** *inu čučalǰu, galdur tülejü'* [гавыг минь салгаж галд түлж](MNT 85) || Ж= *köldēn* ***buqa'ū*** okiba [наложил на свои ноги кольца](Mu. 222) // *baγu* 'браслет' (IM M128) // *buğân* 'bracelet' (Ras.205 C15) || Эрт цагт гэмтэний хоёр гарыг холбодог модон дөнгийг нэрлэж байгаад хожимоо хэрэгтэний хүзүү, хөлөнд угладаг нүхтэй том хавтагай модыг нэрлэх болжээ

Т у с х а й с у д а л г а а : Ш. Чоймаа, *«Mongyol-un niγuča tobčiyan»*-u *'buqaγu'* kemekü üge-yin toγurin-du sinjilekü ni, ÖMNŠU 3, 2001, 56-62 // *'Монгол сурвалж судлал'*, Уб., 2017, 141-149

Бугуй | buγuu| *'гарын шууны яс'* || Cf. Turk. *bukağı* || Ж= *'gelbüre kö'ün-eče buga'ū tataǰu abču'* [тэр гэнэн хүүгийн шуунаас нь татаж](MNT 81) // *'köldēn* ***buqa'ū*** *okiba'* [наложил на свои ноги кольца](Mu. P 222) // *baγū* 'браслет' (IM

433) || Энэ үгээс *buγubči* [buγu-bči] 'бугуйч', *buγuγili* [buγu-γi-li] 'бугуйл' гэх мэт үгс үүсчээ. || Kha. *buǧui*, Ord, Bur, Oir. *buǧū*.

Бул I |bud|{< Skr. *budha*} *'үлэмж гараг'* буюу *лхагва гараг* (усан махбодтой, ягчисын сүлд гараг. Эдийг бүтээх, худалдаа арилжаа хийх, хишиг даллага авах, үсэг зурхайд суралцахал сайн өдөр гэж зурхайн сударт заасан байдаг байна.)

Буд* II |budu/ buda| *'будангуй', 'бүрхэг'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. || Cf. Man. *budu* 'краситъ' (Цинциус I:102) || Энэхүү язгуураас *buduγ* [budu-γ] 'будаг', *buduγači* [budu-γači] 'будаач', *buduγda-* [budu-γda] 'будагд-', *budaγu* [budu-γu] 'будагуу', *budung* [budu-ŋ] 'будан', *budungγui* [budu-ŋγui] 'будангуй', *budura-* [budu-ra] 'будар-', *budumal* [budu-mal] 'будмал' гэх зэрэг олон шинэ үгс үүсчээ.

Будагуу |budaγu|[= buda-γu] *'тэнэгдүү', 'мунхаг'* (Энэ үг нь *'будангуй'* гэсэн үгийн *budung* гэсэн язгуураас үүсэлтэй. I de Rachewiltz тус үгийн утгыг англи хэлний *'stupid', 'foolish', 'half-wit'* гэсэн үгээр дүйлгэн буулгажээ) || Ж= ***budaγu*** *kümün sadun-iyan qoqirayulǰu ǰad kümün-i teǰigegčin-i ber üǰebe'* [мунхаг хүн саданаа хохироож, харийн хүнийг тэжээсэнийг үзэв](Sub.12b)// *'Bodončar-a muŋqaǧ* ***budawī*** *buγu ke'ēn uruǧ-a ülü to'ān, qubi ese ögbe'* [Бодончар мунхагийг тэнэгдүү хэмээн урагт үл тооцон хувь өгсөнгүй](MNT 23) || Oir. *budū*

Тусхай судалгаа: Ц. Шагдарсүрэн, *'Үлгэрийн далай'*-н нэгэн монгол орчуулга дахи *budaγun* гэдэг үгийн тухай, *Quæstiones Mongolorum Disputatæ*, Association for International Studies of Mongolian Culture, Tokyo, 2, 2006, 171-181

Будан |budung|[= budu-ŋ| *'манан'* || Ж= *'öŋgür* ***budan****-dur ese tö'ōribe'* [өнгүр мананд төөрсөнгүй](MNT 213) // *budan* 'туман' (Mu. 124) || Ж= *'буурал Кремлийн дээр нал эрдэнийн улаан одон* ***будантай*** *шөнө тодхон гийдэг'* (Б. Ринчен, Москвад баяр хүргэе) || х о р ш : *'манан будан', 'униар будан'* || Ord, Bur, Oir. *budaŋ*

Будангуй |budungγui|[= budu-ŋγui] *'бүрхэг', 'мунхаг'* || Ж= *'üǰügür qiǰaγar ügei* ***budungγui*** *irgen-dür törüǰü'* [хэмжээ хизгааргүй мунхаг хүмүүн болон төрж](BTO IV:1) || Kha. *budaŋgui*, Bur. *budaŋgy*, Ord. *budaŋg"ī*, Oir. *budɒŋgū*

Будлан |budalan|{< Tib. *po ta la* < Skr. *poṭala*} *'онгоц баригч'* (Лhас хот дахь уулын орой дээрхи Далай ламын ордон)

Буйдан |buyidang|{< Chin. *pūdiàn*} *'олбогт дэвсэхэр'* (түшлэгтэй зөөлөн суудал).

Бул |bulu| *'тэрэгний бул'* (тэрэгний голын эргэлдэх булцуу) || Cf. Uig. *bul* 'vehicle', 'hub' (Schwarz 88); *bul* 'втулка у колеса' (Радлов, 1834) || Kha. *bul*, Ord. *bulu*, Bur. *bula*, Oir. *bul*"

Бул- I |bula| *'газар дор дарагдах'* || Ж= *'Төмөр босож дээл хувцасаа тайлан, заримыг нь газар булж, заримыг нь гүвж сэгсэрэн өмсөв'* (Ч. Лодойдамба, Тунгалаг тамир) || Энэ үгээс *bulaγ* [bula-γ] 'булаг', *bulayda-* [bula-γda] 'булагд-', *bulasi* [bula-si] 'булш' зэрэг үг салаалан гарчээ.

Бул- II |buli| *'булаа'* гэдэг үгийн анхдагч язгуур || Ж= *'yau ke anu* ***buliǰu*** *tataǰu büü abturγai'* [юу ч булааж татаж бүү автугай](Khub. II:28) // *'ebečin*

jobalang ber amitan-u öngge čirai-yi ***buliǰu'*** [өвчин зовлон амьтаны өнгө зүсийг булааж](Burq. 5b) // *'Temüǰin, Qasar qoyar-ača Begter, Belgüdei qoyar* ***buliǰu abuba'*** [Тэмүжин, Хасар хоёроос Бэгтэр, Бэлгүүдэй хоёр булааж авав](MNT 76)

Булаа- |buliy-a|{< buli-ya} *'хүчээр булааж авах'* || Cf. Turk. *bul-* 'to find' || Ж= *'darasun miqa kiged ed bügüde* ***buliyan'*** [дарас, мах хийгээд эд бүгдийг булаан](Ail.6) // *'****buliyaǰu*** *abuɣsan morin'* [булааж авсан морь](Qqot. IV) || Kha, Ord, Oir. *bulā-*, Bur. *bulyā-*

Булаг |bulaγ|{< *bul-γ} *'газар дороос ундаран гарах ус'* || Cf. AT *bulaq* 'Quelle' (Gabain 305), *bulaq* 'источник' (ДТС 121), *bulak* 'a spring /of water/ (Clauson 336), Turk. *bulak* 'Quelle' (Räsänen, 87); *bolak* 'родник' (Цинциус I:91) || Ж= *'****bulaɣ*** *öbesün es-e ele širgibesü širuɣai-bar darun qamiɣa čidaqu'* [өөрөө ширгээгүй булагийг шороогоор дарсан ч яаж булах](Sub.VII:8b) // *'mɑɣui* ***bulaɣ*** *jun debülün urusuyu'* [муу булаг зун дэвэрэн урсана](Sub. V:5b) // *bulaq* 'source' (HY M43) // *qala'ūn* ***bulaq*** 'горячий источник' (Mu. 289) // *bulaq* 'sources' (Ist. 22) // *bulaq* 'spring', 'source' (Ras.201 C1) || х о р ш : *'булаг шанд', 'булаг ус'* || Kha, Bur. *bulag*, Ord. *bulak*, Oir. *bul"ğ*

Булга I |bulγa| *'хүү mamax', 'mac mamax', 'тулалдах'* гэсэн утгыг илдхэсэн язгуур. || Ж= *Gür qan abaǧa-lu'ā-bān* ***bulǧa*** *bolulčaǰu'* [Гүр хан авгатайгаа тулалдаж](MNT 150) // *bulγa* 'сражение' (IM. 434) // *bulγaγ* 'сражение' (IM M128) || Энэхүү язгууралс *bulγala-* [bulγa-la] 'булгал-', *bulγara-* [bulγa-ra] 'булгар-' гэсэн үндэс үүсчээ. || Kha. *bulŋğo*, Oir. *bulğ"*

Булга II |bulγa| х у у ч : *'харийнхан', 'дайсан'.* || Cf. Turk. *bulγa* 'aufruhr' (Räsänen, 88) || Ж= *'yeke törü-yin emün-e küčü öggün yabuɣad* ***bulγ-a-yi*** *burčiysan-u qoyin-a'* [их төрийн өмөнө хүчээ зориулан яваад самууныг дарсаны дараа](Hin.20) // *'Il* ***bulγa*** *irgen-dür kürbesü büsiretügei, ayutuɣai'* [харийн дайсагнагч иргэнд хүрвээс биширтүгэй, айтугай](Gü.4-6) Энэ үгүүлбэрийг P. Pelliot *'S'il arrive à des peuples soumis et [à des peuples] révoltés, qu'ils le respectent et qu'ils craigment'* гэж орчуулсан байна. (*Mongols et Papauté*, 22) || Орчин цагийн монгол хэлэнд уг үгийн *'мулт'* гэсэн хувилбар нь элбэг тохиолддог.

Булгалд- |bulqaldu|{< *bulqa-ldu*} *'тулалд-', 'тэмцэлд-'* || Ж= *'ǧurban sönid, ǧurban üdüd* ***bulǧaldurun'*** [гурван шөнө, гурван өдөр тулалдарун](MNT 185) // *'öber ǰaɣuraban* ***bulγalduǰu*** *ugilaldun ebčegüben deledbei'* [өөр зууралс тэмцэлдэж уйлалдан чээжээ дэлдэнэ](Burq. 64b)

Бульдозер |bulidozer|{< Rus. *бульдозер* < Eng. *bulldozer*} *'бүлдоозор'* (түрж, өргөдөг трактор)

Булигаар |buliγar|{< Pers. *bulγārī*}] *'боловсоруулсан шир'* (Перс гаралтай энэ үг болгар хэлнээс орос хэлээр дамжин монгол хэлэнд орж иржээ.) || Kha. *bulğār*, Bur. *bulğair*

Булт |bulta| *'мултарах'* гэсэн үгийн язгуур. Энэхүү язгууралс *bultayi-* [bulta-yi] 'булгай-', *bultari-* [bulta-ri] 'мултар-' гэх зэрэг үг үүсчээ.

Бултар- |bultari|[= bulta-ri] *'мултарах', 'зайлах'* || Ж= *'erke-yi üǰebesü ary-a-bar* ***bultariyu'*** [бэрх үйлтэй тулгарвал аргаар мултарна](Sub. III:11b) // *berke-yi*

üjebēsü ary-a-bar ***bultariyu*** *'* [бэрхийг үзвээс аргаар мултарюу](Sub.3) // *'bidandur kešig oro'üldaqun haran* ***bultariju*** *'* [бидэнд хэшиг оруулах хүн зайлж](MNT 224) || Kha, Bur. *multar-*, Ord. *multur-*, Oir. *bultor*

Бум |bum|{< Tib. *'bum*} *'арван тум'* (зургаан оронтой тоо) || Kha, Ord, Oir. *bum*

Бумба |bumba|{< Tib. *bum pa*} *'хулх'* (нарийн амсар, бүдүүн биетэй алт, мөнгө, зэс, гуулиар хийсэн аршаатай сав) || Ж= *'найман тахил, есөн эрдэнэ, хүжний онгоц, бойпор, хулис, бумба'* (Б. Ринчен, Гүнж) || Kha, Ord, Bur. *bumba*, Oir. *bumb*ᵉ

Бундан |bungdan|{< Tib. *dpung ldan*} *'өмөг төгөлдөр'* (хөзөрийн зүрэх хэлбэртэй дүрс)

Бундариг |bundarig|{< Skr. *puṇḍarīka*} *'цагаан линхуа'* || Ж= *'Bodistv nar .. bariju irekü* ***bundarig*** *linqu-a'* [Бодисадва нар ... барьж ирсэн цагаан линхуа] (Burq. 53)

Бундхорол |bonduqurlu|{< Tib. *bon gto 'khor lo*} *'бомбын дарлагын хүрд'* (ад зэтгэрийн хорлолоос хамгаалах сахиус. Тэр нь хааш хаашаа нэмэхэд 15 болдог босоо, хөндөлөн, ташуу зураас бүхий яст мэлхийн дүрсийг тойруулан есөн мэнгэ, долоон гариг хорин найман од тэргүүтнийг байрлуулж, завсарт нь хас тэмдэг зурсан дүрс. Хожим түүнийг муу ад зэдхэрийг дарахыг бэлгэдэн гэрийн тодхон дээр залдаг болжээ. Бас холын аян замд явагсадыг аливаа муу зүтгийн хорлол зэдхэрээс хамгаалахын сахиус гэж үздэг байжээ.)

Бунхан |bungqan|{< Tib. *spungs khang*} *'цогцсын байшин'* (хаад ихэсийн шарилыг хадгалах газар) || Kha, Ord. *buŋxan*

Бурам |burma|{< Tib. *bu ram*} *'чихэрлэг жимэс'* (чихэрийн нишингээс гаргаж авсан чихэрлэг амттан) || Ж= *'sayaysan sün-dür* ***buram*** *šikir kiged-i qoliju'* [саасан сүүнд бурам, чихэр зэрэгийг холиж](Burq. 43b) || Kha, Ord. *buram*, Bur. *burma*, Oir. *burom*

Бурантаг |burantay|{< Turk. *burun* 'хамар' + *tay*} *'тэмээ хөтөлөх оосор'* || Cf. Turk. *burun* 'нос', 'клюв' (ДТС 1821), *burun* 'Nase' (Gabain 306), 'нос' (ДТС 126), AT *burun* 'nose' (Clauson 366), *burunduq* 'повод, прикрепляемый к продетому в нос верблюда стерженьку' (ДТС 126), AT. *burunduk* 'nosering for controlling animals, esp. camels' (Clauson 368), *burunduk* 'верблюжий намордник' (Радлов, 1824) || Ж= *unqasun buruntuq* 'шерстяной повод для верблюда' (Mu. 266) // *'buyur-a[yi] temegen bolyan yabubasu* ***buruntuy****-iyan setereyü'* [буурыг тэмээ болгон явуулвал бурантагаа сэтэлюү](AT 109b) // *burun* 'ridge of the nose' (Zir. 93) || Kha, Bur. *burantag*, Ord. *buruntuk*, Oir. *burontᵘg*

Бурга- |burya/ burgi| *'цацарах', 'бударах'* Энэ үгээс *buryaliy* [burya-liy] 'бургалиг' гэсэн үс үүсчээ.

Бургалиг |burqalig|{< burya-liy} *'бударан орох'* || Ж= *'nugud, galawud-un ödün hüsün anu* ***burqaliğ*** *časun metü butaraju'* [нугас, галууны өд үс бударах цас мэт бутарч](MNT 31)

Бургер |burger|{< Rus. *бургер* < Ger. *Hamburg + er*] *'бүүргэр'* (анх Германы Хамбүрг хотод гарсан хачиртай талх. Бургер нь мах, ногоо, бяслаг хавчуулсан

байдаг бөгөөд үндэсэн хавчуургаар нь *cheeseburger* 'бислагтай бургер', *chickenburger* 'тахианы махтай бургер' гэх мэтээр нэрлэдэг.)

Бурги- |burgi|{< bur-gi} *'оргил-', 'бужигна-'* || Kha, Ord. *burgi-*, Bur. *burja*

Бурсан хуваараг |bursang quvraγ|{< Uig. *bursang quvraγ* < Chin. *fo*) + *saṅ* (< Skr. saṅgha)} *'хийдэд шавилан суух сүсэгтэн'* || Ж= ***'bursang quvraγ-ud nasu turqaru ey-e joqilduyad'*** [бурсан хуварагууд насан туршдаа эе зохиолдоод](BT 159b). Хоёрдахь үгийн тайлбарыг **Хуваараг** гэдэг үгээс харна уу.

Буруу |buruu| *'зөв'* гэдэгийн эсэрэг утгатай үг || Cf. Man. *burū* 'вина' (Цинциус I:114) || Ж= ***'buruγu yabudal-iyar oluγsan ed-ten aran ügegün merged-i dorumǰilayu'*** [буруу замаар баяжсан хүн ядуу мэргэн хүнийг доромжилох](Sub. III:7a) // ***'burūdu adalitqaba tuñni'*** [приписал это поступку](Mu. 126) || Энэхүү үгээс *buruγud-* [buruγu-d] 'бурууд', *buruγula-* [buruγu-la] 'буруул-', *buruγusiya* [buruγu-siya] 'буруушаа-' гэх мэт үгс салаалан гарчээ. || х о р ш : *'буруу зөв', 'буруу зөрүү', 'буруу хазгай'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *burū*

Бурууд- |buruγud|[= buruγu-d] 1. *'зугатаах', 'зайлах'* 2. *'алдаж эндэх'* || Ж= **1**. *'Bodistv-un yar-tur ildü bariysan-i üǰegdejü ülemǰi maši ayuǰu emünegšide* ***buruγudbai'*** [Бодисадвагийн гартаа барьсан илдийг хараад маш айж өмөнө зүг угатаав](Burq. 58b) // *'Oŋ qan-nu de'ü Erke-qara Oŋ qan aqa-da'ān alaǧ-darun* ***buru'ūdču*** *odču'* [Он хааны дүү Эрх хар Ван хаан ахдаа алагдах болоход зугатаан одож](MNT 151) // *'ker bürelge'ülkü ke'ēn* ***buruǧudan*** *ǰayilaǰu'* [хэрхэн бүрэлгүүлэх хэмээн зугатан зайлж](KMQB B12) || Kha, Ord, Oir. *burūd-*, Bur. *burūda-*

Буруул- |buruγula|[= buruγu-la] *'зугатаах', 'зайлах'* || Ж= *'ayuǰu qotola jügtür* ***buruγulaqui*** *nökūd anu qoqoi qoqoi ečige manu kemen uyi talbiqui'* [зүг бүр тийш айж зугатаах олон нөхөд ай ай эцэг минь хэмээн уйлан хайлна] (Burq. 54b) // *'Ciŋgis qahān...* ***burūilan*** *söni bö'ēd ködölbei'* [Чингис хаан ... шөнөөр зайлан хөдөлөв](MNT 170) || х э л ц : *'замаа буруул'* (замаасаа зайлж зугатаах), *'зангаа буруул'* (ааш зангаа хувиргах)

Буруушаа- |buruγusiya|[= buruγu-siya] *'бурууджах', 'зэмлэх'* || Ж= *'üyile-yi dutayu üyiledüg-čin tegüs üyiledügčin-i* ***buruγušiyayu'*** [ажилаа дутуу хийсэн хүн гүйцэд хийсэн хүнийг буруушаах](Sub. III:6b) // *'qahān ečige-yin minü bürin-ü emüne töre kičiyēkü kü'ūn-i ülü uqan, oyīsuladugsan-i'ān ö'ēr-iyēn* ***buru'ū-šiāba*** *bi'* [хаан эцэг минь бүхэний өмөнө төр хичээх хүнийг үл ойшоон өс санасандаа би өөрийгөө буруушаав](MNT 281) || Kha, Ord, Bur, Oir. *burūšā-*

Бурхан |burqan|{< Uig. *burxan* < **bur* < Chin. *fo* < Skr. *buddha)* + *qan*} *'нирваанд хүрсэн'* // Pl. *burqad* || Ж= ***'Burqan*** *Bodistv-nar oγtoryui-yin sang ketēkü diyan-i oluγsan-u tulada'* [Бурхан бодисадва нар огторгуйн сан хэмээх дияаныг олсоны тул](BT 156b) // ***'burqan-u*** *sašin nom-un yosun-i čegeǰin doturaγan sedkir-ün'* [бурханы шашины номын ёсыг чээжин дотороо сэдхэрүүн] (Qqor. II:19) // *burqan* 'Bouddha' (HY M43) || х о р ш : *'бурхан багш', 'бурхан сахиус', 'бурхан шашин', 'бурхан шүтээн', 'тэнгэр бурхан'* || Kha, Ord, Bur. *burxan*, Oir. *burxⁿn*

Бурч |burči-| х у у ч : *'дарах', 'дийлэх'* || Ж= *'yeke törü-yin emün-e kücü öggün yabuyad buly-a-yi* ***burčiysan-u*** *qoyin-a'* [их төрийн өмөнө хүчээ зориулан яваад самууныг дарсаны дараа](Hm.20) // *'ede kemebesü* ***burčiqu*** *budulıqu yeke samayu bolui'* [эд нар хэмээвээс будилах](Taq 24a) || Проф. I de Rachewiltz *'burči'* гэсэн энэ үг нь *'to crush', 'to destroy', 'to subdue or suppress'* утга илэрхийлнэ гэжээ. (Notes on F. W. Cleaves: *An Early Mongolian Version of the Hsiao Ching,* AOH 60, 2007, 260)

Бусанха- |busangqa| х у у ч : *'бусниулах', 'задлах'* || Ж= *'mergid irgen-i tedüi* ***busanqaju*** *ičuya'* [Мэргэд иргэнийг тэдий бус цохин хөөж гаргая](MNT 113) // *busanigda-* 'être dispersé en désordre' (HY T44)

Бусцар |busučar| х у у ч : *'бусармаг', 'бууруу', 'худал'* || Ж= *'tere boyda qamuy qatud-iyan ünen-iyer jegüdülegsen-i ber qola* ***busučar*** *tayilju'* [тэр богд хамаг хатадаа үнэнээр зүүдэлсэнийг огт буруугаар тайлбарлаж](Burq. 12) // *'bišiyun kümün sayin mayui-yuyan* ***bušičar*** *üjegülüyü'* [яаруу хүн сайн муугаа буруугаар харуулна](Sub. VI:16). Энэ үг нь угтаа үгүйсгэсэн утгатай *busu / busi* язгуураас гарсан болоттой. || Kha. *bustsar,* Oir. *bus"ts"r*

Бута |buta| *'зад', 'бут'.* Энэхүү язгуураас *butala-* [buta-la] 'бутла-', *butara-* [buta-ra] 'бутар-', *butarqai-* [buta-rqai] 'бутархай' зэрэг үндэс үүсчээ. || х э л ц : *'бут цохих'* (бүрмөсөн усадхах), *'бут үсэр-'* (тал тал тийшээ бутаран унах) || Kha, Oir. *buf",* Ord, Bur. *buta*

Бутар- |butara|[= buta-ra] *'марах', 'задарах'* || Ж= *'kei-e keyiskegüldegsen čindan-u ünür qola* ***butarabasu*** *ber bayasqulang törün büi'* [салхинд үлээгдсэн занданы үнэр хол тархваас тааламж төрүүлэх буй](Sub. VIII:23a) // *nugud, galawūd-un ödün hüsün anu burgaliğ časun metü* ***butaraju*** *keyīsčü iremü* [нугас галууны өд үс бурхалиг цас мэт бутарч хийсч ирнэ](MNT 31) || х о р ш : *'марж бутарах', 'бутарч унах'* || Kha, Ord, Bur. *butar-,* Oir. *butɒr*

Буу |buu|{< Chin. *p'ao*} *'их буу'* (галт сум харвах зэвсэг) || х о р ш : *'буу зэвсэг', 'буу шийдэм', 'гар буу', 'их буу', 'хурдан буу', 'цаасан буу', 'цахиур буу'* || х о р ш : *'буу зэвсэг', 'буу шийдэм'* || Kha, Bur, Oir. *bū,* Ord. *pū*

Буу- |bayu| 1. *'бууж хонох', 'газардах'* 2. *'доошилох', 'доройтох'* || Ж= 1. *'Činggis qan-i sartayul irge dayulju* ***bayuju'*** [Чингис хаан сартуул иргэйг дагуулж бууж](Yis. 2) // *'eden-ü sümes-tür keyid-tür anu ilčin büü* ***bayutuyai'*** [эдний сүм хийдэд элчин бүү буутугай](Khub I:18) // *'Qara-qaljid eled kürčü, üdelin* ***ba'uba'*** [Хар-халзан элэс хүрч удлэн буув](MNT 170) || Ж= 2. *'tendeče Bodistv Kantig ayta-ačayan* ***bayuju*** *delekei-yi debüskerlen sayuju'* [Бодисадва Кантиг мориноосоо бууж, дэлхийг дэвсэн сууж](Burq. 24a) Энэхүү язгуураас *bayudal* [bayu-dal] 'буудал', *bayulya-* [bayu-lya] 'буулга-', *bayulta* [bayu-lta] 'буулт', *bayura-* [bayu-ra] 'буур-', *bayurai* [bayu-rai] 'буурай', *bayural* [bayu-ra-l] 'буурал' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || х о р ш : *'бууж мордох', 'бууж өгөх', 'ойж буух'* || х э л ц : *'онгод буух'* (бөөгийн онгод орж, өвөг дээдэстэйгээ уулзах), *'хулхи нь буух'* (омог нь дарагдах) || Kha, Ord, Bur, Oir. *bū*

Буудай |buydai/ buydai|{< Turk. *buγdai*} *'гурил'* (үрээр нь гурил боловсоруулдаг тэжээлийн ургамал) || Cf. AT *buγday* 'Weizen' (Gabain 305),

buγdaj 'пшеница' (ДТС 120), *bugdai* 'der Weizen' (Радлов, IV:1807) || Ж= *'yurban tayar doluyan šim* ***buyudai'*** [гурван шуудай долоон шим буудай](Qqot. III:6) // *bu'udai* 'blé' (HY M44) // *buγdai* 'ячмень' (Mu. 124) // *buγdai* 'пшеница' (IM 434) // *buγdai* 'froment' (Ist. 22) // *buγdai* 'wheat' (Zir. 93) || Kha. *būdai*, Ord, Oir. *būdā*

Бууз |buuja|{< Chin. *bāo zi*} *'боодолтой хоол'* (гуриланд боож жигнэсэн мах, ногоо) || Kha. *būdz*, Bur. *būza*, Oir. *būdz*

Буур |buur-a|| *агтлаагүй эр тэмээ* || Cf. Turk. *buγur* 'верблюжий жеребец' (Радлов, 1806); *buγra* 'Kamel-Hengst' (Gabain 305) || Ж= *'qara* ***bu'ūra*** *kölgejü'* [хар буур хөлөглөж](MNT 64) || Kha. *būr*, Ord, Bur. *būra*, Oir. *būr*

Буур- |baγura-|[= baγu-ra] *'доройтох', 'сулрах'* || Ж= *'ed baraγdabasu küčün taqi* ***bayuramui*** [хөрөнгө барагдвал хүч буурна](Sub. IV:8b) // *'šimnus-un čerig-üd küčün-iyen bayuraju* ***buruyudqui'*** [шулмасын цэрэгийн хүч нь доройтож зугтаахуй](Burq. 54b) || Kha, Ord, Bur, Oir. *būr-*

Буурал |baγural|[= baγu-ra-l] *'бууруу цагаан өнгө'* || Cf. Man. *burul* 'седой' (Цинциус I:114) || Ж= *būrul* 'седой' (Mu.127) // *burūl saqaltu* 'a gray-bearded man' (Ras. 203 C1) || х о р ш : *'цал буурал'* || Kha, Bur. *būral*, Ord. *būrul*, Oir. *būrəl*

Буурцаг |burčaγ|{< Turk. *burčay*} дотороо үртэй тарианы хуйлмал халис. || Cf. Turk. *burčaq* 'Erbse' (Gabain 305) || Ж= *burčaq* 'pois' (HY M43) // *burčaq* 'горох' (Mu.125) // *burčaq* 'pea', 'bean' (Ras.187 C23) || Kha, Ord. *būrcag*, Bur. *būrsag*, Oir. *būrcəg*

Буурч |baγurči|[= baγu-r-či] 'буудал' || Ж= ***bayurči ger*** 'буудалын гэр' (Turf. 15h) // *ba'urči* 'cuisinier' (HY M39)

Бууцай |buučai|{< Chin. *bō cài*} *гурвалжин навчтай, өвөслөг ургамал*

Бух |buqa| *'агтлаагүй эр үхэр'* || Ж= *'arslan* ***buq-a****-yi alaqui-dur ebereče daldariqu inu ayuγsan busu'* [арслан бухыг барихдаа эвэрээс далдирах нь айсаных бус](Sub. IV:9b) // Turk. *buqa* 'bull' (Ras.119 B16) // AT *buqa* 'бык-производитель' (ДТС 125), *buqa* 'bull' (Zir. 93) || Эртний монгол хэлэнд *бух* нь хүч чадалын бэлгэ тэмдэг болж байсан тул эр хүний нэрд өргөн хэрэглэдэг байжээ. || Ж= *Temür-buqa* (Dun.), *Kök-Buq-a* (Turf. XVI), *Buqa-temür* (ND. A25), *Qori-buqa* (MNT 59) *Buqa-temür* (MNT 177) || Kha. *buxʊ*, Ord, Bur. *buχa*, Oir. *buχ*

Бухаар |buqar| 1. *Бухар хотын нэр* || Ж= *Semisgab balaγasun-ača ködöljü,* ***Buqar*** *balaγasu bawūba* [Семисгаб хотоос хөдөлж, Бухар хотод буув](MNT 259) 2. Бухар хотод боловсоруулсан адууны шир. Орчин цагийн монгол хэлэнд үйлдвэрийн аргаар боловсоруулсан адууны ширийг ийн нэрлэнэ) || Cf. Turk. *buqar* || Kha. *buxār*, Oir. *buχār*

Бушуу |busiγu / bisaγūn| *'хурдан', 'түргэн', 'шаламгай'.* || Ж= ***'bišiyun*** *kümün sayin mayui yuyan bušičar üjegülüyü'* [яаруу хүн сайн муугаа буруугаар харуулна](Sub. VI:16a) || х о р ш : *'бушуу түргэн'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *bušū*

Буян |buyan|{< Uig. *buyan* < Skr. *punya*} *'сайн хутаг', 'ариун үйл'* (Буддийн ёсонд эх болсон зургаан зүйлийн хамаг амьтанд бие, сэдхэл, хэл гураваараа үйлдэх сайн үйлийг *'арван цагаан буян'* хэмээн нэрлэдэг байжээ. Үүнд: амь

үл таслах, эс өгсөнийг үл авах, буруу хүр-
үл үгүүлэх, зөөлөн үгүүлэх, үл чалчих, үл шунах, үл хөр
bsod nams 'содном' || Ж= 'qamuγ amitan qotalayar bügüde nigül-i taloiju nasuda ***buyan*** *üyiledkü boltuγai'* [хамаг амьтан хотолоор бүгэд нүгэлийг тавьж, буян үйлдэх болтугай](BT 156a12) // *'****buyan*** *ögbe tengri tüṅdü dušmanāsa'* [тенгри дал ему благо от врага](Mu. 126) || х о р ш : *'буян заяа', 'буян ном', 'буян хишиг' // 'өглөг буян', 'ерөөл буян', 'нүгэл буян'* || х э л ц : *'буян санах'* (сайн сайханыг бэлгэдэн бодох) *'буян үйлдэх'* (сайн үйл үйлдэх) || Kha, Ord, Bur. *buγan*, Oir. *buyᵉn*

Бүгэд |bügüde| *'бүх', 'хамаг'* || Ж= *'oγtoryui-yin sang metü* ***bügüde*** *dayusqali ügei ed tabar-tan boltuγai'* [огторгуйн сан мэд бүгэд дуусашгүй эд таваартан болтугай](BT 156a) // *'yorčiysad ber* ***bügüde*** *qariju irebei'* [зорчигчид бүгэд харьж ирэв](Arug 6) // ***bügüde*** *bori ūbe u'üqči* 'пьющий выпил все вино' (Mu. 127) || Kha. *büged*, Ord. *bügüde*, Bur. *bügede*, Oir. *bügᵘdᵉ*

Будда |buddha| {< Skr. *Buddha*} *'төгөс гэгээрсэн'* (эртний энэдхэгийн Шагжа удамын Шүддодана хаан, Махамаяа хатаны хүү Сидарта (м. э. ө. 24-544) 29 наснаасаа эхлэн хамаг амьтаныг зовлон зүдүүрээс ангижируулах сайн мөрийг олохын тул 6 жилийн турш дияан бисалгал хийж, 35 насандаа төгөс гэгээрэлийг олж, *Будда* (Бурхан багш) хэмээн нэрлэгдэх болжээ. Тэрвээр гурван аймаг савын *'дөрвөн үнэний сургаал', 'хоосон чанарын сургаал', 'сайтар ялгалын сургаал'*-аа айлдсан бөгөөд түүнийг бүддийн гүн ухаанд *'трипитака'* хэмээн нэрлэдэг. Бурхан багш 46 жилийн турш эгэл хуварагийн ёсоор амьдарч, олон газар ороноор явж, сургаал номоо хайрласаар 81 насандаа таалал төгөсчээ.) || Kha. *büddə, büddā*

Бүдүүн |büdügün|{< *bedü-gün} *'том'* (өргөөшөө / дундууруа), *'энгийн борог'* || Cf. AT *bedük* 'big, great' (Clauson, 302), Turk. *bödün* 'простой' (Räsänen 82), Man. *buduŋ* 'крупный' (Цинциус I:102) || Ж= ***'bedügün*** *idegen-i ülü idekü bögesü'* [энгийн борог идээг эс идэх бөгөөс](Burq.38a) // *'dunda* ***büdügün-****ni tayalam bi'* [би дунд зэргийн бүдүүнийг таална](Turf.57) // *bidün* 'толстый' (Mu.119) // ***bidün*** 'грубый' (IM M129) // ***bidün*** 'épais. gros' (Ist. 20) // *bidün* 'dick, grob' (LH 1267) // ***büdün*** 'thigh' (Ras. 199 A15) // *beidün* 'thick' (Zir. 90) || х о р ш : *'будүүн бараг', 'будүүн хадуун'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *büdün*

Бүж- |büji|{< *büdi} *'бүжиглэх'* || Cf. Turk. *büdi-* 'танцевать, плясать' (ДТС 131), *bödī* 'to dance' (Clauson 300) || Ж= *'čilüge jabsar ügei toγorin* ***büjin*** *bayiju'* [чөлөө завсаргүй тойрон бүжиглэн байж](Burq. 56a) // *'jokistu ayalγu nayirayulun qolbaqui ner-e-yi ilete ügülekü dayuriyan* ***büjikü****, toγolaqui'* [зохист аялгуу найруулан холбох нэрийг илт үгүүлэх, дууриан бүжиглэх, тоолох] (Chimeg 2a) // *büčäbä* 'плясать' (IM M128) || Энэ язгуураас *büjig* [büji-g] 'бүжиг' хэмээх үг үүсчээ. || Kha. *büdži-*, Bur. *büži-*, Oir. *bödzᵘ*

Бүжиг |büjig|{< *büdi-g} *'хөгжимийн хэмнэлд тохируулсан уран хөдөлгөөн'* || Cf. Turk. *büdig* 'танец' (ДТС 131), AT *bödīg* 'dance' (Clauson 303), *büžeg* 'танец' (Щербак 2005, 32) || Ж= *'kei-e ködelgegdegsen modun-u gešigüd metü üyes-iyen ködelgejü* ***büjig-tür*** *qab-saju'* [салхинд хөдөлсөн модны мөчир мэт үеэ

Бүжигч |büjıgčı|[= büjı-gčı] *'бүжиг хийгч'* || Ж= ***'büǰigči kümün-ü yar metü'*** [бүжигчин хүний гар мэт](Burq.4b)

Бүлт |bülte| *'бүлтий'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур || Энэ язгууpаас *bülteger* [bülte-ger] 'бүлтгэр', *bülteyi-* [bülte-yi] 'бүлтий-', *bülten* [bülte-n] 'бүлтэн' гэх мэт үгс салбарлан гарчээ.

Бүлтий- |bülteyi|[< bülte-yi] *'бүлтгэр дүрстэй'* || Ж= *'bülteyigsen čigiray kököten'* [бүлтийсэн хатуу хөхтэй](Burq. 61b) || Kha, Ord, Oir. *bültī-*, Bur. *bülsy-*

Бүр- |bür /büri| *'бүрх-', 'бүтээ-'* гэсэн утгыг илэрхийлсэн язгуур || Cf. Turk. *bürü-* || Ж= *'yaǰar-ača yayča šikür yarči qamuy yirtinčü-yi* ***bürikü*** *terigü-ten-i ǰegüdüleǰü'* [газараас ганц шүхэр гарч хамаг ертөнцийг бүрхэх мэтээр зүүдэлж] (Burq.12b) Энэхүү язгууpаас *bürkü-* [bür-kü] 'бүрх-', *bürsü* [bür-sü] 'бүрс', *bürtü* [bürt-ü] 'бүрт' зэрэг язгуур үүсч, тэдгээр нь цаашид задаран олон шинэ үгс үүсчээ. || Kha, Oir. *bür-*, Ord, Bur. *büri-*

Бүргэд |bürgüd| *'харцгайн омогийн хүчирхэг махчин шувуу'* || Cf. Uig. *bürküt* 'eagle' (Schwarz 90), Kaz. *bürkit* (Базылхан 102) || Ж= *bürgüt* 'aigle noir' (HY M45) // *bürküt* 'eagle' (Ras.200 A23) // *bürküt* 'Aigle' (Qaz. Pe 577) || Kha, Bur. *bürged*, Ord. *bürgüt*, Oir. *bürg^{a}d*

Бүрт- |bürtü| *'бүдэг харагдах', 'бүрэлзэх'* || Энэхүү үүсмэл язгууpаас *bürtügene-* [bür-tü-gene] ' бүртгэнэ', *bürtüger* [bür-tü-ger] 'бүртгэр', *bürtülǰe* [bür-tü-lǰe] 'бүртэлз', *bürtüyi* [bür-tü-yi] 'бүртий-' гэх мэт олон шинэ үндэс үүсчээ.

Бүрх- |bürkü[= bür-kü] *'бүр-', 'бүтээ-'* || Cf. Turk. *bürkä* 'покрывать' (Радлов, 1890) || Ж= *'ǰarim-ud anu ičegsen bolǰu ǰarim-ud anu niyur-iyan* ***bür-küǰü*** *üǰegülbei'* [зарим нь ичсэн болж, зарим нь нүүрээ бүтээж үзүүлэв] (Burq.60b) // *'sümen čečeg-i kedüi* ***bürkübesü*** *ber sayin ünür inü qotala-dur kürümüi'* [сүмэн цэцэгийг хэдий бүтээвч сайхан үнэр нь хотол даяар тархмуй] (Sub.II:4b) // *'nambuqa sa'uluğa-bān ke'ēr-e* ***bürküǰü'*** [хөхүүр суулгаа хөдөө бүтээж](MNT 205) // *bürkübe* 'покрылся' (Mu. 127) || Энэхүү үүсмэл язгууpаас *bürkübči* [bür-kü-bči] 'бүрхэвч', *bürküg* [bür-kü-g] 'бүрхэг', *bürkügde-* [bür-kü-gde] 'бүрхэгд-', *bürküger* [bür-kü-ger] 'бүрхгэр', *bürkügül* [bür-kü-gül] 'бүрхүүл' зэрэг үгс үүсчээ || Kha, Bur. *bürxə-*, Ord. *bür^{k}xü-*, Oir. *bürxə-*

Бүрхэг |bürküg|[= bür-kü-g] *'бүдэг', 'бүүдгэр'* || Ж= *'qumqa-dur törügči, altatu-yi alayči,* ***bürkig-i*** *arilyayči'* [хумханд төрөгч, алтатыг алагч, бүрхэгийг арилгагч](Chimeg 38b) || х о р ш : *'бүдэг бүрхэг'* || Kha, Bur. *bürxeg*, Ord. *bür^{k}xük*, Oir. *bürk^{a}g*

Бүрэлбаа |bürülba|{< Tib. *sprul ba*} *'хувилгаан'* (Бурхан багшийн гурван дүрийн нэг болох хувилгаан дүр. Бурханы шашины ёсонд аливаа амьтан үхсэнийхээ хойно уридын бие цогцоо орхиод сүнэс болон оршихдоо өөр шинэ биеийг олж хувилдаг гэсэн төсөөлөл байдаг байна. Тийнхүү хойд насандаа хувилсан дүрийг *бүрэлбаа* хэмээдэг ажээ. Хожимоо ихэс дээд лам нарын хойд дүрийг нэрлэх болжээ) || Kha. *bürelbā*

sönid düli'ed kürčü, jeje'er-ündür-ün jer-quoligur-yn ...
[Жүрчидэй, Архай хоёрыг толгойн харуулд тавьж, шөнө дүлээр хүрч Жэжээр-өндөрийн Жэр хавцалд байхад нь бүслэв](MNT 185) || Kha, Oir. *bütš-*, Bur. *büše-*

Бэйкэри |beyikeri|{< Eng. *bakery*} *'бэйкэри'* (нарийн боовны үйлдвэр)

Бэйл |beyile|{< Man. *beile*}[< *beyile* < *begile / bekile}* *'бат бөх'* || Cf. Man. *bejle* *'князь'* (Цинциус I:120) || (Их Монгол уласын үед ноёд болон хаашы хатан, гүнжид энэ цолыг олгож байжээ. Хожим Чин уласын үеийн засаг захиргааны *'хэтэрхий дөрвөн хэргэм'*-ийн гуравдугаар зэрэгийн ноёнд олгож байсан цол) || Ж= *'qad noyad, tüsimed-nuyud-ta vang, **beyile**, beyise, gung kemekü terigüten čolas-i ögčü'* [хаад ноёд, түшмэдүүдэд ван, бэйл, бэйс, гүн хэмээх цолнууд өгч](ET 95b) // *'wang **beyile** beye-ber ögede bolqula'* [ван бэйл биеэр өөд болвол](QJ 3b)|| Kha. *beil*, Ord. *bēle*, Oir. *bēl*

Бэйс |beyise|{< Man. *beise*} *'ноён'* (анхандаа бэйл гэдэг цолын олон тооны хэлбэр байсан бөгөөд Чин уласын үеийн *'хэтэрхий дөрвөн хэргэм'*-ийн хоёрдугаар зэрэгийн ноёны цол болжээ. Хожим *'чин ван'*, *'жүн ван'* гэсэн цол бий болсоны дараа дөрөвдүгээр зэрэгийн ноёны цол болсон ажээ) || Ж= *'qad*

Гүсхай судалгаа: Béla Kempf, On Mongolic *belge* and *mengge* 'sign, mark', AOH 65/3/(2012), 317-322

Бэлгэд- |belgede|[= delge-de] *'ерөөл хүсэх'* || Ж= *'taqimdayu yabudal-i* ***belgedekü*** *arbaduyar bölög'* [тахимдуу явдалыг бэлгэдэх аравдугаар бүлэг] (Taq. 21b) || Kha. *belged-*, Oir. *belgᵊdᵊ-*

Бэлчир |belčir|[= bel-čir] *'уулзар', 'зорлог'* || Cf. AT *beltir* 'секрещение дорог', 'перекресток' (ДТС 94), *beltir* 'the junction of two or more roads or rivers' (Clauson 334) || Ж= *'bayatur quyay-tan-iyar bariyulǰu belčir* ***belčir-tür*** *čerig-üd-i bayiyulbai'* [баатар хуягтанаар бариулж, бэлчир бэлчирт цэрэгүүдийг байрлуулав](Burq.11a) // *'Bayidarağ* ***belčir-e*** *čerig ǰasaǰu'* [Байдараг бэлчирт цэрэг засч](MNT 159) || Kha. *beltšir*, Bur. *belšer*, Oir. *beltšᵊr*

Бэлэг |beleg| *'сайн санааны оглог'* || Cf. AT *beläk* 'подарок' (ДТС 93), *bélek* 'a gift' (Clauson 338), Turk. *beläk* 'подарок' (Щербак, 1997, 105) || Ж= *'qola ber bögesü oyir-a metü sedkiǰü aliber üges-iyen öčiǰü ilčin-iyen esen-ü* ***belegüd****-iyen ileldügsed-i yayu endekün ta'* [хол ч гэсэн ойр мэт сэдхэж, аливаа үгсээ үгүүлж,

элчингээрээ сайны бэлэгээ илгээсэн та бүхэн юу алзах](ÖIJ.11) // *'sarqud-iyan uiɣulɣan qoos morin-iyan* ***beleg*** *ögčü'* [сархадаа уулган, хос морио бэлэг болгон өгч](ET 26b) // *belek* 'Geschenk' (LH P1265) || х о р ш : *'бэлэг сэлт'* || х о р ш : *'бэлэг дурасхал', 'бэлэг сэлт'* || Kha, Bur. *beleg,* Ord. *belek,* Oir. *beləg*

Бэнс |bense|{< Chin. *bĕn zi} 'дэвтэр'* (Хитадын сонгодог зохиолыг монгол ахуйд зохицуулан буулгаж, аялгуулан хуурддаг аман зохиолын нэгэн хэлбэр)

Бэнчин |benčin|{< Chin. *bĕn ch'ïen} 'баян чинээлэг'* || х о р ш *'бэл бэнчин'* || Kha. *biŋtšin*

Бэргэн |bergen|[= beri-gen] *'төрсөн ахын гэргий'* || Cf. Man. *beregej* 'невестка' (Цинциус I:126) || Ж= *'Čaraqai-liŋqu-yin* ***berigen*** *eme-deče töregsen Besüdei neretü büle'ē'* [Чараха линхугийн бэргэн эмээс төрсөн Бэсүдэй нэрт бөлгөө](MNT 47) || Kha. *bergen,* Bur. *berigen,* Oir. *berg²n*

Бэрзээнт уз **Брезент**

Бэрс |berse|{< Pers. *farzīn} 'шатарын хамгийн том бод'* || Kha. *bersə,* Ord, Bur. *berse,* Oir. *bers²n*

Бэрт- |berte| *'бие мах бод гэмт-'* || Cf. AT *bert-* 'injure, hurt' (Clauson 358) || Ж= *'ečige-yü'ēn eberetele* ***bertetele*** *ügülejü ilējü'ü'i'* [эцэг юүгээн өвөдтөл, бэрттэл үгүүлж илгээжээ](MNT 194) // *'olan mayun-luy-a bolju temečebesü* ***berteɣü*** [олон муутай тэмцвээс бэртюү](Taq. 22b) || х о р ш : *'гэмтэж бэртэх'* || Kha. *bertə-,* Bur. *berte-,* Oir. *bert²-*

Бэртэгчин |bertegčin|{< Uig. *prtikčan* < Skr. *prathagjana} 'доод хүн', 'харц хүн'* (шашингүй хүн) Ж= *'****bertegčin*** *amitan-a degejïlen šitügdegsen qutuytan merged'* [бэртэгчин амьтанд дээжилэн шүтэгдсэн хутагтан мэргэд](Burq.20a) || Орчин үеийн монгол хэлэнд *'хувиа бодсон', 'аминчхан'* гэсэн утгаар хэрэглэгддэг || х о р ш : *'үтэл бэртэгчин'* || Kha. *bertegtšin,* Bur. *bertegšen,* Oir. *bertəktši*

Бэрх |berke| *'хэцүү', 'хүнд'* || Cf. AT *berk* 'крепкий' (ДТС 96), *berk* 'firm', solid' (Clauson 361), *berxe* 'трудный' (Щербак 2005, 27) || Ж= *'olqui-a* ***berke*** *ene olja olja-yin degedü-yi olbai'* [олохуйяа бэрх энэ олз олзын дээдийг олов] (Burq 33b) // *'olan galab-ud-tur* ***berke*** *üyiles-i ese üyiledčü'* [олон галавуудад бэрх үйлсийг эс үйлдэж](Burq. 50a) // *edö'ē bida qamtudun bara'āsu qaɣa-čaqui* ***berke*** *bolqun ü* [эдүгээ бид нийлвээс салахад бэрх болох бизээ](MNT 194) // *berke* 'difficile' (HY M40) // *üileyïn* ***berke*** [трудность работы](Mu. 376) // *berke* 'трудный' (IM 433, IM M127) // *berke* 'difficult', 'hard' (Ras. 223 A25) || Энэ үгээс *berkesiye-* [berke-siye] 'бэрхшээ-', *berked-* [berke-d] 'бэрхэд' гэх мэт үгс үүсчээ. || х о р ш : *'хэцүү бэрх'* || Kha. *berxə,* Ord, Bur. *berxe,* Oir. *berkə*

Бэрхшээ- |berkesiye|[= berke-siye] *'хүнд хэцүүгээс эмээх'* || Ж= *'öber-iyen uyiyad arčiyad busud-ta egüšiyegdekü üyie-yi mön es-e* ***berkešiyegsen*** *ajuɣu'* [өөрөө угаагаад арчаад бусадад үүсгэгдэх үйлийг мөн эс бэрхшээсэн ажээ] (Chang. 16) // *bidan-u dergede yabuqui-bān* ***berkešiyē'ēsü*** [бидний дэргэд явахаас зайлсхийвээс](MNT 224) || Kha. *berx²šē,* Ord. *ber*ᵏ*χešā-,* Bur. *berχešē-,* Oir. *berkᵊšē-*

Бэрхшээл |berkesiyel|[= berke-siye-l] *'тулгарсан бэрх зовлон', 'төвөг'* || Ж=

*'**berkešiyel** ügei bayatur er-e törüjü'* [төвөггүй баатар эр төрж](Hin. 49) || х о р ш : *'бэрхшээл зовлон'*

Бэрээ |beriy-e| *'саваа мод'* || Cf. Man. *berege* 'кнут' (Цинциус I:127) || Ж= 1. *хурал номын газарын дэг сахиулагч гэсхүй нарын барьж явдаг саваа мод.* 2. *жанчих зориулалттай нарийн моголцог мод* || Ж= *'mese kiged **beriye**, kümün kiged aduyusun-a ülü alaydaqui'* [мэс хийгээд бэрээ, хүн хийгээд адуусанд үл алагдах](Chimeg 17a) // *'nudurğu-yin qari'ū nudurğa, **beriyē**-yin qari'ū **beriyē** qari'ūltuğai'* [нударгыг нударгаар, бэрээг бэрээгээр хариултугай](MNT 278); *berije* 'посох' (IM M127) // *beri'ē* 'посох' (IM 433) // *bėrie* 'fouet' (Ist. 19) // *berie* 'whip, lash' (Ras. 225 A27) || Kha. *berē,* Oir. *berā*

Бэрээвэн |brayibung|{< Tib. *'bras spungs*} *'овоолсон тутарга'* 1. Энэдхэгийн Орисса муж дахь будцийн шашины Шриданья Катака *'śrīdhānya kataka*) хийдийн орчинд байсан Катака хотын эртний нэр. 2. 1416 онд Лхасын ойролцоо Жамьян цорж Дашбалдан (1379-1449)-ийн байгуулсан шарын шашины хийд.

Бэрээсээ |beregesei|{< Tib. *'bras sil*} *'жигнэсэн тутарга'* (шар тос, чихэр, үзэмээр амталж жигнэсэн цагаан будаа) || Kha. *berēs*

Бэх |beki/begi| *'бат', 'бөх'* || Cf. Turk. *beki* 'герой' (ДТС 91-92); Man. *beki* 'крепкий' (Цинциус I:123), *beki* 'firm', 'strong' (Norman, 27) || Энэ үг алтай угсааны үндэстэнүүдэд ихэс ноёдын цол байжээ. МНТ-ны хүний нэрд энэ үгийг хэрэглэсэн нь нэн олон. || Ж= *Sača-beki* (49), *Toğto'ā-beki'* (109), *Qučar-beki* (122), *Qači'ūn-beki* (141), *Qutuqa-beki* (141), *Bilge-beki* (142), *Tögüs-beki* (157), *Ča'ūr-beki* (165), *Qojin-beki* (165), *Ibaqa beki* (186) || Мөн энэхүү язгууртаа *bekeji-* [beke-ji] 'бэхжи-', *bekele-* [beke-le] 'бэхлэ-' гэх зэрэг үйл үг үүсч, улам тэдгээрээс олон шинэ үг үүссэн байна. || х о р ш : *бэх бат* || Kha. *bexə,* Ord, Bur. *bexe,* Oir. bek^{2}

Бэхжи- |bekiji|[= beki-ji] *'бат бэх болох'* || Ж= *'ūtayi **bekidkü** qadasun* 'гвоздь для укрепления мешка' (Mu. 373)

Бэхлэ- |bekile|[= beki-le] *'бат бэхээр хамгаалах'* || Ж= *'yayča joriy-iyar qoton **bekilen**'* [= ганц зоригоор хот бэхлэн](Hin. 21) // *'Nekelei čeri'ūd-i'ēr ōr-iyen **bekilejü**'* [Нэкэлэй цэрэгүүдээр өөрийгөө бэхлэж](KMQB A19) || Энэ үйл үгээс *bekilelte* [beki-le-lte] 'бэхлэлт', *bekilegül-* [beki-le-gül 'бэхлүүл-' гэх мэт үг үүсчээ. || Kha. *bexel-,* Ord. *be^{k}χele-,* Bur. *beχil-,* Oir. *bekəl-*

Бэхлэлт |bekilelte|[= beki-le-lte] *'бат хамгаалалт'* || Kha. *bex^{ə}lel^{t},* Bur. *beχižel*

Бядан үз бидан

Бялар үз Билар

Бялт |bilta|{< Uig. *pelte*} *'гал залгуулагч'*

Бямба үз Бимба

Бярвааз үз Бирвааз

Бярман үз Бирман

Бясаа үз Бисаа

Бясал үз Бисал

В

Ваадан |vadang|{< Chin. *bāo dān*} *'боодол'* (юм боох зориулалттай дөрвөлжин даавуу) || Cf. Man. *wadan* 'a cloth wrapping' (Norman, 303) || Kha. *bādaŋ*, Ord. *wādaŋ*

Ваакум |vakuvum|{< Rus. *ваакум* < Lat. *vacuum*} *'ваакум'*, *'хоосон орчин'*

Ваар |vaγar|{< Chin. *wǎ er*} *'шавар сав'* (шавар шатааж хийсэн сав) || Kha, Ord. *wār*

Вагон |vaγon|{< Rus. *вагон* < Fr. *wagon* // Ger. *vagon*} *'богоон'* (зорчигч болон ачааг төмөр замаар зөөх зориулалт бүхий тасалгаа)

Вайдури үз Биндэръяа

Вай-фай {< Eng. Wi *'wireless* (утасгүй)' + Fi *'fidelity'* (дамжуулах)} *'вай-фай'*, *'утасгүй интернет'*

Вакцин |vakcin|{< Rus. *вакцина* < Fr. *vaccine* < Lat. *vaccinus*} *'вакцийн'* (халдварт өвчинөөс урьдчилан сэргийлэх дархлааны тарилга)

Вальс |valis|{< Rus. *вальс* < Fr. *valse* < Ger. *Walzer*} *'вайлс'* (гурван хэмнэлт түгээмэл бүжиг)

Валют |valyut|{< Rus. *валют* < It. *valuta*} *'валюут'* (олон улсын мөнгөний нэгжээр илэрхийлдэг банкны мөнгөн тэмдэгт)

Вампир |vampir|{< Rus. *вампир* < Ger. *Vampir*} *'цус сорогч'* (шөнийн цагаар булшнаасаа гарч, хүний цусыг сордог үхдэлийн тухай өрнөдийн домогийн баатар)

Ван |vang|{< Chin. *wáng*} *'эзэн хаан'* (XIII-XIV зууны Хэрэйд аймагийн толгойлогч Тоорил *'ван'* цолтой байсаныг МНТ-ноос мэдэж болно. Хожим Чин улсын үеийн манжийн захиргааны *'хэтэрхий дөрвөн хэргэм'* /ван, гүн, бэйл, бэйс/-ийн тэргүүн зэрэг) || Ж= *'qad noyad, tüsimed-nuγud-ta* ***vang****, beyile, beyise, gung ketekü terigüten čolas-i öggü'* [хаад ноёд, түшмэдүүдэд ван, бэйл, бэйс, гүн хэмээх цолнууд өгч](ET 95b) || х о р ш: *'ван гүн'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *waŋ*

Вандан |vangdang|{< Chin. *bān dèng*} *тэгш хавтагай модон тавцан* || Cf. Man. *bandā* 'стул' (Цинциус I:71) || Kha. *waŋdaŋ*, Ord. *bandaŋ*, Oir. *band^{b}n*

Вандуй |vandui|{< Chin. *wān dòu*} *'вандуй'*, *'ногоон шош'* || Kha. *wandui*

Ванлий |vangli|{< Chin. *wǎn li*} *'үзэсхэлэнтэй, гоё'* || Kha. *waŋlī*

Вансэмбэрүү |vang semberü|{< Tib. *spang tshan spu ru*} *өндөр иш, олон шилбэ, том зууван навчтай эмийн ургамал*

Ванчин |vangcung{< Tib. *paN chen* < Skr. *pandita* + Tib. *chen po*} Санскрит, төвөд хоёр үгийн эхний үеийн нийлцээс бүтсэн үг. *'их бандида'* (Их төлөв *'Ванчин богд'*, *'Ванчин эрдэнэ'* гэх мэт хутагтуудыг хүндэдхэсэн утгаар хэрэглэдэг)

Ваучер |vaučer|{< Eng. *voucher*} *'ваучир'*, *'гэрчилэл'*, *'нотолгоо'* (өмч хувьчилалын тасалбар)

Вексель |veksel|{< Rus. *вексель* < Ger. *Wechsel*} *'вексель'* (өр, зээлийн баталгаа)

Ви Ай Пи {< Eng. VIP *'very important person'* (маш чухал хүн)} VIP (тусгай үйлчилгээ)

Вивангирид |vivanggirid|{< Uig. *viyakrit* < Skr. *vyākṛta*} ирээдүйн сайн үйлийг уридчилан мэдэх. Төвөдөөр *'лүндэн'* || Ж= *'Dibangkar-a burqan-a viyagirid ögtelüge'* [дивангар бурханд лүндэн буулгалаа](Burq. 3)

Видео |vidio|{< Eng. *video* < Lat. *video*} *'видео'*, *'дүрс бичлэг'*

Виз |viz|{< Rus. виза < Eng. visa} *'вийз'*, *'гадаад ороны хил нэвтрэх эрхийн тэмдэг'*

Винай |vinai|{< Uig. *vinai* < Skr. *vinaya*} *'номходхол'* (доод хөлгөний санваартаны сахих ёс журам) || Ж= *'ariyun **vinai**-yin yabudal-i keleldüjü'* [ариун номходхолын явдалыг хэлэлцэж](Burq. 10)

Винтов |ventov|{< Rus. *винтовка*} *'винтоов'* (хурдан буу)

Вирангүд |wirangüd|{< Fr. *franc* + *üd*} *'франкууд'* || Ж= *'**wirangüd** irgen-ü sultad'* (Франц уласын хаан](Öl]. 4)

Виртуаль |viryuval|{< Eng. *virtual*} *'боломжтой'*, *'байж болох'* (бодитоор байдаггүй боловч тодорхой нөхцөлд бий болж болох боломжтой)

Вирус |virüs|{< Rus. *вирус* < Lat. *virus*} *'вийрүүс'* (өвчин үүсгэгч нян)

Висай |visai|{< Skr. *viṣaya*} *'сэрэхүйн орон'* (юмсын өнгө, үнэр, амт, дуу, ном гэсэн таван шинжийг сэрж мэдэрэхүй) || Ж= *erketen anu tegüsčü erketen-ü **visai** nuγud-i kürtekü bolγaγsan'* [эрхтэн дутуу амьтаны эрхтэн нь төгөсч эрхтэний сэрэхүйг хүртэх](Burq. 48b)

Ви Си Ди |vi si di|{< Eng. VCD (V 'video' + C 'compact' + D 'disk')} *'вийсиди'* (зураг, дүрс шингээсэн хавтагай ялтас)

Виски |viski|{< Rus. *виски* < Eng. *whysky*} *'вийски'* (тансаг хэрэглээний нэгэн төрөлийн хатуу арих)

Витамин |vitamin|{< Rus. *витамин* < Fr. *vitamine* < Lat. *vita 'амьдарал'* + *amin 'ammiak* гэдэг химийн нэгдэл'} *'витмийн'*, *'амин дэм'*

Вишну |višnu|{< Skr. *viśnu*} *'шар дээлт'*. (хиндү шашины гурван их тэнгэрийн нэг ертөнцийг хамгаалагч тэнгэр) || Ж= *'Mandari ayula-yin üjügür-eče **visnü** tngri-ber bariγuluγad'* [Мандари уулын үзүүрээс вишну тэнгэрийг бариулаад](Chimeg 11a)

Вокзал |vokzal|{< Rus. *вокзал* < Eng. *Vauxhall* (Воксийн нэрэмжит танхим)} *'вогзаал'*, *'галт тэрэгний буудал'*

Волейбол |voleyibol|{< Rus. *волейбол* < Eng. *volley-ball* 'нисдэг бөмбөг'} *'волейбол'* (торон дээгүүр бөмбөг давуулж шидэх спортын төрөл)

Вэб |veb|{< Eng. WWW (World Wide Web)} *'тор'*, *'сүлжээ'* *'интернетийн сүлжээ'* || х о р ш : *'вэб хуудас'*

Г

Гаа |γa|{< Tib. *sga*} *'халуун өвөс'* (шаравтар өнгийн иштэй, гашуун амттай, халуун ороны олон наст бутлаг ургамал) Энэ нь дотороо *'цагаан гаа'*, *'шар гаа'*, *'бор гаа'* гэж байдаг бөгөөд эмэнд ордог. || Kha. *gā*

Гаанс |γaŋgsa|{< Chin. *gān zi*} *'иш'* (амны тамихны утаа сорох урт гуурсан иштэй хэрэгсэл) || х о р ш : *'гаанс тамих'* || Kha. *gāŋsv*, Ord. *gaŋsa*, Bur. *gansa*, Oir. *ǧanzv*

Гаапуу |γapuu|{< Chin. *guā bà*} *'хусуур'* (урт иштэй хавтагай модон хусуур)

Гаарамба |γaramba|{< Tib. *bka' rams pa*} *'зарлигт маш хэтэрсэн'* (цанид дацанд сууж, таван ухаанд суралцсан гэвшийн цол) || Ж= *'Цанидын ном үзэж төгссөн, гаарамба болохын тулд арван гурван жил хэрэгтэй байжээ.'* (Л.Түдэв. Оройгүй сүм)

Гавал |γabala|{< Uig. *kapala* < Skr. *kapāla*} *'толгойн яс'* || Ж= *'**gabala** erike bui-yin tula **gabala** bariyči bolai'* [гавал эрих бийн тул гавал баригч болой] (Chimeg 25b) || Kha. *gawal*, Ord. *gawali*, Bur. *gabal*, Oir. *gawᵊl*

Гавар |γabur|{< Tib. *ga bur* < Skr. *karpura*} *'хурц үнэрт давирхай'* || Kha. *gawar*, Ord. *gābur*, Oir. *gawᵊr*

Гавж |γabǰu|{< Tib. *dka' bcu*} *'арван бэрхийг чадагч'* (цанид дацанд сууж, таван их ухаанаар суралцаж дүүргээд гавжийн дамжаа барих хүнд олгодог эрдэмийн цол) || Kha. *gawdž*, Ord. *ǧabdžu*, Bur. *gabža*, Oir. *ǧabdzï*

Гад* |γada| *'задаа'* гэдэг уттыг хадгалсан язгуур. Энэхүү язгуураас *γadaγa* [γada-γa] 'гадаа', *γadaγsi* [γada-(γ)si] 'гадагш', *γadar* [γada-r] 'гадар', *γadana* [γada-na] 'гадана', *γadaγur* [γada-γur] 'гадуур' гэх зэрэг үгс үүсчээ.

Гадаа |γadaγ-a|[= γada-γa] *'дотор'* гэдэгийн эсэрэг утгатай үг || Ж= *'**γadaγ-a** dotuγ-a bolbasu'* [гадана, дотоно болвол](Qqot.VII) // *'Način noyan γurban on ebečiyebesü bosqui-dur sayuqui-dur **γada** γarqui-dur tedküjü'* [Начин ноён гурван жил өвөдөхөд босоход нь, суухад нь, гадаа гарахад нь туслаж] (Chang.15) // *'nigen üdür Čiŋgis qahān **ǧadā** sa'üju'* [нэг өдөр Чингис хаан гадаа сууж](MNT 156) || х о р ш : *'задаа хөдөө'* || Kha, Ord. *ǧadā*, Bur, Oir. *ǧazā*

Гадаад |γadaγadu|[= γada-γa-du] *'дотоод'* гэдэгийн эсэрэг утгатай үг || Ж= *'dotuγadu **γadaγadu** balaγad'* [дотоод гадаад балгад](Qqor. I) // *kölīn **γadādu*** 'наружная поверхность ног' (Mu. 222) || х о р ш : *'задаад дотоод'* || Kha. *ǧadād*, Oir. *gadāt*, Bur. *gadāda*, Oir. *gazādᵊ*

Гадагуун |γadaγun|[= γada-γun] х у у ч : *'задуур'*, *'гадана тал'* || Ж= *'**γadaγun** öndür batu qoton bariγulǰu'* [гадуур нь өндөр бат хот бариулж] (Burq.11a) // *'qara keri'ē bolǰu **ǧada'ūn** bükün-i qarmaldusu* [хар хэрээ болж, гадуур бүхэнийг хармалюу](MNT 124)

Гадана |γadana|[= γada-na] *'дотоно'* гэдэг үгийн эсэрэг утгатай үг. (*'задаад талд'*, *'өвөр'*, *'бусад'* гэх мэт утга илэрхийлнэ) || Ж= *'anu balγasun-u **γadana** emün-e örün-e ... buγuγsan aǰuγu'* [тэдний хотын гадана өмөнө, баруун талд буусан ажээ](Jig.10) // *'eye baratala **ǧadana** bükün-i ǰasatuǧai'* [зөвшилцөөн

дуустал гадана аливаа талын хэрэгийг зохицуултугай](MNT 154) || *'гадана дотоно'* || Kha. *ğadɒnɒ*, Ord. *ğadana*, Oir. *ğadᵇn*

Гадар |γadar|[= γada-r] *'домор'* гэдэгийн эсрэг утгатай үг || Ж= *arasunu* ***γadar*** 'внешная сторона кожи' (Mu. 104) || Энэ үгээс *γadaryu* [γada-r-γu] 'гадаргуу', *γadarla-* [γada-r-la] 'гадарла-' зэрэг үг үүсчээ. || х о р ш : *'гадар домор'* || Kha. *ğadar*

Гадил |gadali|{< Skr. *kadalī*} *'банана'* (урт иштэй, том навчтай, зузаан халистай гонзгой жимэстэй олон наст ургамал) || Ж= *'qabiy-a ügei* ***gadali*** *modun'* [хаяагүй ургах гадил модон](Bur 6a) // *'**gadali** modu[n metü ači üre-ben ögčü'* [гадил мод мэт үрээ өгч](Bod 1a7) || Kha. *ğadil*

Гажаа |γa]iy-a|{< Tib. *sga skya*} *'цагаан гаа'*

Галав |galba|{< *galab* < Tib. *bskal pa* < Skr. *kalpa*} *'сайн хувьт'* (шим ертөнцийн өнө удаан оршин тогтох хугацаа. Авидармын ёсонд 60 оронтой тооноос давсан хугацааг нэг *галав* гэж үздэг ажээ.) || Ж= *'olan* ***galab****-ud-tur tere metü šayšabad sakiysan-iyan duradun'* [олон галавуудад тэр мэт шагшаавад сахисанаа дурдан сэдхитүгэй](Burq. 3b) || х э л ц : *'галав юулэх'* (орчилон ертөнц сөнөх) || Kha. *galaw*, Ord. *galap*, Bur. *galab*, Oir. *galᵇw*

Галбаварас |galbaravas| {< Skr *kalpavrkṣa*} *'хүсэлийг хангагч мод'* || Ж= *'küseg-segēr yarqui* ***galbavarags*** *neretü modud-iyar küreyelegsen čečeglig'* [хүсэнээр гарах галбаварас модоор хүрээлэгдсэн цэцэрлэг](BT 157b) // *'sutu* ***galbavaraš*** *modunu k'eši'ün'* [суут галбаварас модны гишүү](Chü-yung-kuan B:11) Энэ нэр монгол аман зохиолд *'галбар зандан'* гэсэн үгээр олонтаа тохиолддог

Галабинга |γalabingγ-a|{< Skr. *kalavinka*} *'үлгэр домогийн бэлгэдэлт шувуу'* (амар тайван цагт гарч ирдэг таван өнгийн солонго сацарсан үлгэр домогийн гарди шувууны эм нь) || Ж= *'nisvanis-ača anggijiraysan Esrua kiged* ***Kalabingka****-yin dayun'* [нисваанисаас ангижирсан Эсэрүа хийгээд Галабингагийн дуун](Burq. 61b)

Галерей |galerei|{< Rus. *галерей* < Fr. *galereie* < It. *galleria*} *'уран зурагийн үзэсхэлэн'*

Галиг |γaliγ|{< Skr. *ka lekha*} *'Га-гийн аймаг'* (авианы дуудлага болон үсэгийн дүрсийг нарийвчилан буулгах тусхай үсэг) || Kha. *ğalig*

Гамбир |γambir|{< Chin. *gān bīn er*} *'тосгүй бин'* || Kha. *ğambir*

Гамин үз Гэмин

Гампанз |γampanǰa|{< Chin. *gānbănzi*} *'гурил элдэх хавтагай мод'* || Kha. *ğaŋpandz*

Ган I |γang|{< Chin. *gàng*} *'мөнгөлөг өнгөтэй хатуу төмөрлөг'* || х о р ш : *'ган төмөр'*, *'ган болд'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *ğaŋ*

Ган II |γang|{< Chin. *gāng*} *'ваар'* (шингэн агуулах цүдгэр биетэй том хувин) || Kha, Ord. *ğaŋ*

Ганга |γangγ-a|{< Skr. *gangā*} *'дөлгөөн урасхалт'* (нуруунаас эх аван доронод энэдхэгийн нутагаар 2700 км урссаар Бенгаалын буланд цудхадаг алдарт мөрөн)

Гангяр |ɣangɣar|{< Tib. *gan kar*} *'уран хийцтэй, том шаазан'* || х о р ш : *ганҗар шаазан* || Kha. *ğaŋğar*

Гандан I |ɣangdan|{< Tib. *dga' ldan*} *'төгөс баясхалант'* (Анхны Гандан хийдийг Зонхова богд 1409 онд Лхас хотод байгуулжээ. Улаанбаатар дахь Гандан хийд буюу Гандантэгчэнлинг 1838 онд байгуулжээ)

Гандан II |ɣangdung|{< Tib. *rkang dung*} *'чомогон дун'* (хүний шууны чөмөгөөр хийсэн бүрээ) || х о р ш : *'гандан шуу'* || Kha, Bur. *ğaŋdaŋ*

Гандарва |gandarva|{< Uig. *gandarvi* < Skr. *gandhārva*} *'үнэр идэшт'* (анхилам сайхан үнэрээр хооллогч тэнгэрийн хөгжимчин) || Ж= *asuris ber busu* ***gandarvis****, garudi, kinari kiged luus-ud* [асурис бус гандарва, гарид, кинари хийгээд лусууд](BT 161b)

Гандирс |ɣandirs|{< Skr. *gandharvanagar*} *улгэр домогийн үзэсхэлэнт хот* || Ж= ***'gandaris*** *kiged yagsas-un čiyulyan'* [гандирс хийгээд ягчисын чуулган] (Tara 7)

Ганжин ||{< Chin. *gān zhàng*} *гурил элдэх урт бөөрөнхий мод* || Kha. *ğaŋdžin*

Ганжир |ɣanǰira|{< Tib. *gan ji ra* < Skr. *gancira*} *'сант охь'* (сүм дуганы оройд залсан алтан шармал титэм) || Kha. *ğaŋdžir,* Ord. *ğandžar,* Bur. *ğaŋžar,* Oir. *ğandžr*

Ганжуур |ɣangǰuur|{< Tib. *bka' 'gyur*} *'зарлигийн хураангуй'* (Шагжамуни бурханы сургаал номлолыг төвөдөөр орчуулан 108 ботиор хэвлэсэн их цоморлиг. Хожим Лигдэн хааны үед Ганжуурыг бүрэн орчуулж, Энх-Амагалан хааны үед модон бараар хэвлэжээ) || х о р ш : *'Ганжуур Данжуур'* || Kha, Ord, Oir. *ğaŋdžūr*

Ганзай |ɣanǰai|{< Chin. *gānjiǔ*} *'хүмэд арих'*

Ганпанз |ɣangbanǰa|{< Chin. *gǎn bǎn zi*} гурил элдэх хавтагай мод

Гантиг |ɣangtiɣ|{< Tib. *gangs thig*} *'цасан дусал'* (байшин барилгын чимэглэлд хэрэглэх шохойн чулуунаас бүтсэн өнгөт чулуу) || Kha, Bur. *ğantig*

Гарааш|ɣarasi|{< Rus. *гараж* < Fr. *garage*} машин тэрэг хадгалах байр. || Kha. *ğarāš,* Bur. *ğarāž*

Гараг |ɣaraɣ|{< Tib. *ka rigs* < Skr. *graha*} нарны аймагийн ертөнцийн нэр || Ж= *'sumiya-yin köbegün bud* ***gray*** *bui'* [Сумъяагийн хүвүүн Буд гараг буй] (Chimeg 39a) || х о р ш : *'гараг эрхэс', 'од гараг'* || Kha. *ğarig,* Ord. *ğarak,* Bur, Oir. *ğarag*

Гарид |garudi|{< Uig. *garudi* < Skr. *garuda*} *'хаан шувуу'* (эртний домогт үгүүлсэнээр, гарид шувуу нь бүргэдийн толгойтой, хүний биетэй, могойн хүзүүтэй, тахианы хошуутай, загасны сүүлтэй, зургаан тохой өндөр, таван зүйл өнгөтэй, энх амагалангийн бэлгэ тэмдэг болсон үлгэр домогийн асар том жигүүртэн юм) || Ж= *'qormusta tngri včir qošiyutu* ***garudi*** *bolun qubilǰu'* [хурмаст тэнгэр очир хошуутай гарид болон хувирч](Burq. 44b) // *yarudi* 'phénix' (HY M89) || х о р ш : *'хан гарид'* || Kha. *garid,* Ord. *ğardi,* Bur. *ğarūdi,* Oir. *ğardï*

Гарли |ɣarli| *'үүсэл'* || Ж= *'ɪngri-yin gegegen-iyer yaǰar-un* ***yarlibar*** *delekei degerekin irgen-ü joriy-ud-i dayan'* [тэнгэрийн гэгээгээр газарын гаралаар дэлхий дээрхи хүмүүний сэдхэлийг даган](Taq. 11b)

Гарнизон |garnizon|{< Rus. *гарнизон* < Fr. *garnison*} *'гарнизоон'* (хотыг хамгаалах цэрэг)

Гарт- |γarta| 1. *'гардан барих'* 2. *'дийлдэх', 'ялагдах'* || Ж= **1.** *'tus qan-iyān **ğartağsad** haran-i tan-i uruğ-iyār mökörі'ūldekün büle'ē'* [өөрийн хааная гардан баригсад иргэнийг танай урагаар дуусгагтун](MNT 149) **2.** *'qadqulduyan-dur mönde ükübesü kilis **yartaǰu** aysan ber yayun tusa'* [байлдаанд үхвэл хилэс гаргаж байсан ч юун тус](Burq. 40b)

Гартаам |γartama|{< Tib. *dkar khra men*} *'цагаан судалт'* (дотороо олон ус судалтай олон өнгө бүхий хагас эрдэнийн чулуу) || Kha. *ğartām*

Гарчиг |γarčiγ|{< Tib. *dkar chag*} *'нэрийн цэс'* (нэгэн дараалалд жагсаасан цэс.) Монгол хэлэнд ном зохиолын доторхи бүлэг, хэсэгийн нэрийг *'гарчиг'* хэмээнэ || Kha, Oir. *ğartšig*, Bur. *ğaršag*

Гасла- |γasala|[= |γasa-la] *энэлэн шаналах* (сэдхэлийн зовлон эдлэх) || Энэ үгийн *yasa* 'гас' гэсэн язгуур нь угтаа γasiγun [γasi-γun] *'гашуун'* гэсэн үгтэй нэг язгууртай бөгөөд тус үгээс *yasalang* [γasa-lang] *'гаслан'* гэсэн нэр үг үүсчээ. || Ж= *'taqil-un sabas, abs-a-yin emüne ǰergeleǰü enelǰü sinalǰu **yasa-laldan**'* [тахилын сав, авсын өмөнө эгнэн зогсоод энэлж, шаналж, гаслалдан] (Taq. 37a) // *'tere masi enelün **yasaluyad**'* [тэр маш энэлэн гаслаад] (Chimeg 27b) || ***yasalang**-ača nökčin amurlin yabuγči* [гаслангаас нөгчин амарлин явагч](Tara 16) || х о р ш : *'гаслаж гангинах'*

Гацаа |γačaγan|{< Man. *gašan*} *'village'* (Norman, 102) *'жижиг суурин'* (100-гаас дээш айл өрх оршин суух суурин газарыг нэрлэж байжээ. Одоогийн монгол хэлэнд жижиг тосхон гэсэн уттыг илэрхийлдэг) || х о р ш : *'гацаа суурин'* || Kha. *ğatsā*, Ord. *ğatšā*

Гаш |γasi| *'эхүүн исхэлэн'*-гийн уттыг хадгалсан язгуур. Энэхүү анхдагч язгуураас *yasil* [γasi-l] 'гашил-', *yasilγa-* [γasi-lγa] 'гашилга-', *yasiγu* [γasi-γu] 'гашуу' гэх зэрэг үг үүсч, улам тэдгээрээс өөр олон үг салаалан гарчээ

Гашил- |γasila|[= γasi-la] *'исэх'* (сүү муудаж ээдэх). Энэхүү үүсмэл язгуураас *yasilangi* [γasi-la-ngi] 'гашиланги' гэсэн үг үүсчээ.

Гашуу |γasiγu|[= γasi-γu] *'исхэлэн', 'гашуун'* Энэ үгээс *yasiγuda-* [γasi-γu-da] 'гашууд', *yasiγudal* [γasi-γu-dal] 'гашуудал', *yasiγun* [γasi-γun] 'гашуун' гэх мэт үгс дам үүсчээ. || Kha, Oir. *ğašū*

Гашууд- |γasiγuda|[γasi-γu-da] 1. хэт гашуун амтагдах 2. уй гашуу эдлэх || Kha, Oir. *ğašūd-*

Гашуун |γasiγun|[= γasi-γun] 1. *'исгэлэн', 'эхүүн'* 2. *'зовлон зүдүүр'* || Ж= **1.** *'Sudadani qaγan sonosču **yašiγun** nilbusu-bar qaqaǰu ögüler-ün'* [Судадани хаан соносоод гашуун нулмисаар хахаж үгүүлэрүүн](Burq.13a) // *'**qaši'ūn** ǰobolang'* [гашуун зовлон](KMQB A11) // *qasi'ūn* 'кислый' (IM 444) // *yašūn sarimsaq* 'горький чеснок' (Mu. 179) // *qasūn usun* 'eau amère'(Ist. 43) // *qasûn* 'sour' (Ras.202 C27) // *qasun* 'горький' (IM M141) || Ж= **2.** *'Tayiči'ūd aqa de'ū-yīn **ğaši'ūn** dawūsun yadan'* [тайчиуд ах дүү нарын зовлон дуусан ядан](MNT 77) || х о р ш : *'гашуун нисуун'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *ğašūn*

Гвард |guardi|{< Rus. *гвардия* < Fr. *garde*} *'торгон цэрэг'*

Гийд |geyid| *'гэр орон'* || Ж= *'tede ... Burqan-qaldun-nača bawuǰu **geyid**-tür iyen aǰiraba'* [тэд ... Бурхан халдунаас бууж гэр орондоо харьж ирэв](МНТ 102) МНТ-г судалсан эрдэмтэд харьцангуй цөөн тохиолддог *'geyid'* гэсэн энэ үгийг *'дом'* С. Козин, 97), *'demeure'* (P. Pelliot, 144), *'abode'* (Cleaves, 36), *'home'* (I de Rachewiltz, 32), *'yurt'* (O. Urgunge) гэх мэтээр орчуулсан нь цом гэр орон гэсэн утгатай байна.

Гийдаа |geyida|{< Chin. *gēda*} *'хэрчсэн гурилтай шөл'*

Гил- I |geli| *'муу-', 'явуул-'* || Энэ язгуураас үүссэн *'geligči* гэдэг үг Субашидын дотор тохиолдож байна. || Ж= *'**geligči** bolbasu ele adaγusun-dur ber uqaγan törün büi'* [гилэгч болвоос эдгээр адгуусанд ухаан төрх буй](Sub. I:8) // ***gelibe** adūsuni tayaγār* [гнал скотину палкой](Mu. 215) || Kha. *gil-*

Гил-* II |gil| *'гилай-'* гэдэг үгийн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Энэхүү язгуураас *gilaγan* [gil-γan] 'гилаан', *gilba-* [gil-ba] 'гилба-', *gilbaγa* [gil-ba-γa] 'гилбаа', *gilayi-* [gil-yi] 'гилай-', *gilγana-* [gil-γana] 'гилгана-', *gilγar* [gil-γar] 'гилгар', *giltaγana-* [gil-ta-γana] 'гилтагана-', *giltayi-* [gil-ta-yi] 'гилтай-' гэх зэрэг үгс үүсчээ.

Гилай- |gilayi| *'гилалзах', 'гэрэлтэн харагдах'* || Kha, Bur. *gilai-,* Ord. *gilā-,* Oir. *gilā-*

Гилба- |gilba /gilbe|[= gil-ba] *'цахих', 'гилалзах'* Ж= *'oγtarγui-dur **gilbelküi** gilbelgen metü üdter-e odumui'* [огторгуйд гилбах гилбаа мэт үтэр одмуй] (Burq. 4a) || Kha, Ord. *gilba-,* Oir. *gilwā-*

Гимназ |gimnazi|{< Rus. *гимназия* < Gr. *γυμνάσιο*} *'гимнааз'* (мэргэжилийн чиглэл олгодог өндөр дунд сургууль)

Гимнастик |gimnastik|{< Rus. *гитнастика* < Gr. *γυμναστικη*} *'гимнаастиг'* (биеийн тамирын дасхал)

Гиндан |gingdan|{< Pers. *zindan*} *'гиндан', 'шорон'* (ялтаныг хорих хатуу дэглэмтэй шорон) || Cf. Turk. *zindan* 'das Gefängniss' (Радлов, IV:912) || Ж= *'харанхуй **гянданы** дотор гасалангийн манан тунана'* (Д. Нацагдорж, Хан ертөнцийн сар) || х о р ш : *'шорон гиндан'* || Kha. *gindaŋ,* Ord. *ginda,* Oir. *gindᵊn*

Гипс |gips|{< Rus. *гипс* < Lat. *gypsum* < Gr. *gypsos*} *'гөлтгөнө'*

Гитар |gitar|{< Rus. *гитара* < Sp. *guitarra* < Gr. *κιθαρα*} *'гитаар'* (утасан хөгжимийн зэмсэг)

Гич |geči|{< Tib. *ke tshe*} *'гайму ногоо'* (өндөр иштэй, ногоон навчтай, шар цэцэгтэй, улаан хүрэн өнгийн халуун үртэй олон наст ургамал)

Гишүү(н) |gesigün| *'салаа', 'мөчир'* || Ж= *'modun-u **gešigün**-i doruγši bolγaǰu ög kemebesü tegünčilen bökeyilgeǰü'* [модны гишүүг дорогш болгож өг хэмээвээс хэлсэнчилэн бөхийлгөж](Burq. 42b) // *'modun-u **geši'ūd** quǧuru tatalaǰu'* [модны мөчир хуга татаж](MNT 132) // *geši'ūn* 'branche d'arbre' (HY M56) // *geši'ūn* 'branche' (Ist. 31) || Kha. *gišūn,* Ord. *gošū,* Bur. *gešū,* Oir. *gešūn*

Гишүүн |gesigün|[= gesigü-n] *'гишүүн'* (аливаа нам эвсэл, нийгэмлэг, хамт олоны бүрэлдэхүүнд элсэн орсон хүн) || Ж= *'tai gong taiγiu-dur köbegün **gešigün** noγan bolγan tüšigdeǰü'* [тайгүн тайхиуд хүвгүүн гишүүн ноён болгон түшигдэж](Chang. 38); *geši'un* 'branche d'arbre' (HY M56) || Орчин цагийн

монгол хэлэнд ямар нэгэн эвсэл, нийгэмлэгт хамааралтай гишүүн хүнийг нэрлэх ерөнхий нэр болжээ. || Kha. *gišŭn*, Ord. *gŏšŭ*, Bur. *gešŭn*

Глобаль |global|{< Rus. *глобальный* < Fr. *global*} *'голобаал', 'дэлхийн хамрээнийй'*

Глюкоз |glyukos|{< Rus. *глюкоза* < Fr. *glycose* < Gr. *γλυκερόλη*} *'глюкоз', 'чихэрлэг'*

Говийлха |γobi-yin lha|{< Tib. *sgo ba'i lha*} *'үүдэн тэнгэр', 'заяаны тэнгэр'* (Бүлдийн ёсонд хүний төрсөн цагаас аваад орчилонгоос нөгчих хүртэл хамт байж, амь амьдарал, ажил үйлсийг нь дааж байдаг таван тэнгэр байдаг гэж үздэг. Тэдгээр таван тэнгэрийн орших орон, дааж хариуцах үүрэгийг товч тодорхойлвол: *Мо лха 'Mo lha'* буюу *'охин тэнгэр'* [согоо хөлөглөсөн идэр залуу эхнэрийн дүрээр хүний зүүн суганд оршиж, өнгө зүс, билиг ухааныг тэтгэж байдаг] *Срог лха 'srog lha'* буюу *'амин тэнгэр'* [бүрэн хэрэглэлтэй хар морь хөлөглөсөн баатар эрийн дүрээр хүний зүрхэн тус оршиж, амийг сахин, хишиг буяныг арвижуулж байдаг] *По лха 'pho lha'* буюу *'эрийн тэнгэр'* [бүрэн тоногтой цагаан морь унасан идэр залуу эрийн дүрээр хүний баруун суганд оршиж, бүтээл туурвил, ажил үйлсийг ивээж байдаг] *Юл лха 'yul lha'* буюу *'ороны тэнгэр'* [цагаан морьтой, идэр залуу эрийн дүрээр хүний төрүүн дотор оршиж, сүр хүчийг өгч байдаг] *Да лха 'dgra lha'* буюу *'сүлд тэнгэр'* [цагаан хөлөг морь унасан эрэлхэг суртэй залуу эрийн дүрээр хүний баруун мөрөнд оршиж, цог заль хийморийг дэлгэрүүлж байдаг гэж судар номд үгүүлсэн байдаг]. Эдгээр таван тэнгэр нь хүнийг эхээс төрөхийн хамт төрж, аж төрөл, буян заяаг ивээнэ.)

Год* |γodu| *'шовой-', 'гозой-'* гэсэн уттыг хадгалсан язгуур. Энэхүү анхдагч язгуураас *yoduγu* [γodu-γu] 'годого', *yoduγana-* [γodu-γana] 'годгоно', *yoduγur* [γodu-γur] 'годгор', *yodulja-* [γodu-lja] 'годолз-', *yodun* [γodu-n] 'годон', *yoduγi* [γodu-γi] 'годой' гэх мэт үндэсүүд дам үүсчээ.

Годил |γodoli| *'булцуу', 'бөөн'* || Ж= *'Bodončar gol da'āritu, **ğodoli** se'ültü orog šiŋqula-yi umuju'* [Бодончар гол дааръ, годил сүүлт орог шинхулыг унаж] (MNT 24) || Kha. *ğodil*, Ord. *ğodoli*, Bur. *ğodli*, Oir. *ğodʻli*

Гоймон |γoyimung|{< Chin. *guà miàn*} *'өлгөсөн гурил'* (цувиж хатаасан гурил)

Голомт |γolumta|[= γol-mta] *айл гэрийн гол төв* || Ж= *beri ger **γolumtan** qadum ečige* [бэр гэр голомт хадам эцэг](Turf.15:h) // *'**ğolumta** minu bü bürel-gedkün'* [голомтыг минь биттий самараггүн](MNT77) // *'**γolumtanu** horčin modun* [деревянная обшивка вокруг очага](Mu.179) // *qolumta* 'fourneau de cuisine' (Ist. 44) // *qolamta* 'hearth' (Ras.204 B11) || х о р ш : *'гал голомт'* || Kha. *ğolomtŏ*, Ord. *ğulumta*, Oir. *ğolʻmʻ*, Bur. *ğulamta*

Гольф |γolif|{< Rus. *гольф* < Eng. *golf*} *'гоольф'* (нүхэнд түлхэж оруулдаг бөмбөг)

Гомбо |γombu|{< Tib. *mgon po*} *'итгэл'* (Бурханы шашины 10 догшин сахиусны нэг болох Махагал бурханы төвөд нэр. Махагал бурханыг бадарсан улаан галын дунд тэргүүн дээрээ таван хохимой толгойтой, гурван улаан

мэлмийтэй, зургаан мутартай, бэлхүүсээрээ ногоон өнгийн могойгоор ороосон бараан хөх биетэй, догшин сүрлэг дүртэй бурхан. Гомбо бурхан нь бурханы шашины арван догшин хангалын нэг. Учирч болох аливаа гай зовлонг дарахын тул Гомбо сахиусыг залж ёслол хүндлэл үзүүлдэг байжээ.)

Гоминдан |γomindan|{< Chin. *gémingdáng*} *'хувисхалт нам'* (XX зууны тэргүүн хагаст Хитадад Чан Кайшигийн тэргүүлж байсан нам)

Гонид |γonid|{< Tib. *go snyod*} *'эмийн жиргэдэс'* (жижиг мөхлөг үртэй, цагаан цэцэгт ургамал)

Гонир |γonir|{< Tib. *dkon gnyer*} *'тахил тавигч'* (хурал номын газар балин тахил хийж, хамба цоржид шадар туслагч лам)

Гонх |γongqon|{< Chin. *mgon khang*} *'догшидын байшин'* (сүм хийдийн газар бурхан шүтээн байрлуулах тусхай өрөө)

Гончигсум |γongcuγsum|{< Tib. *dkon mchog gsum*} *'чухаг гурван эрдэнэ'*. (Бурханы шашинд Бурхан багшийн бие нь *бурхан эрдэнэ*, Бурханы номлосон ном нь *ном эрдэнэ*, Бурханы шавь нар нь *хувараг эрдэнэ*. Товчилвол, бурхан, ном, хувараг гурав нь аливаа нүгэл хилэнцийг тэвчиж сайн мөрт хөтлөн Сугавадийн оронд хүргэхийн учир бүхэнээс эрхэм чухаг дээд гурван эрдэнэ гэж үздэг)

Гоо |γow-a| *'үзэсхэлэнт'*, *'гоо сайхан'*, *'гоё'* || Cf. Man. *ḡojo* 'нарядный' (Цинциус I:158) || Ж= *'ɪngri-ner-ün ökid-eče ber ülemǰi* ***γou-a*** *üǰeskülengten qatud-iyar qamuγ ǰüg-eče küriyelegülǰü'* [тэнгэрсийн охидоос үлэмж гоо үзэсхэлэнт хатад зүг зүгээс хүрээлж](Burq. 2b) // *'üǰeǰü qanuši ügei ǰokistu* ***γou-a*** *yabudal-iyar Rajagray yeke balγasun-dur oruǰu'* [харж ханашгүй зохист сайхан алхаагаар Ражагриха их хотод орж](Burq.32a) // *qačar* ***ḡo'ā*** *öki, qatun* [хацар гоо охин хатан](MNT179) // ***γo'a*** *bolba eme* [женщина стала красивой](Mu. 179) // ***γowa*** *ere* [красивый мужчина](Mu. 179) // *qohā* 'красивый' (IM 445) // *qoha* 'beau', 'belle' (Ist. 44) // *qowa* 'красивый' (Mu.298) || Энэ үг эмэгтэй хүний гоо үзэсхэлэнгийн бэлгэдэл болон хүний нэрд өргөн хэрэглэгддэг байжээ. || Ж= *Qo'āi-maral* (MNT 1), *Moŋǧolǰin-ḡo'ā* (MNT 3), *Boroǧčin-ḡo'ā* (MNT 4), *Alan-****ḡo'ā*** (MNT 7), *Barǧuǰin-ḡo'ā* MNT 8) || Kha. *gua*, Bur. *gō;* Oir. *ḡō;* Монгол хэлний *γow-a* гэдэг энэ үгийн *γoγu* гэсэн өөр нэг хувилбар бий боловч бичигийн дурасхалуудад тохиолддоггүй. || х о р ш : *'гоо үзэсхэлэн'*, *'гоо сайхан'* || Kha, Ord, Oir. *ḡō*, Bur. *ḡō*, *ḡojo*, Dag. *ḡoji*

Гоол |gol|{< Rus. *гол* < Eng. *goal* 'зорилго'} *'гоол'*, *'хөл бөмбөгийн хаалганд оруулсан оноо'*

Гоонь |γouni|{< Chin. *guān*} *'ганц'* (гэрлээгүй, ганц бие эр хүн)

Гори |γori| *'найдлага'*, *'итгэл'* Энэхүү язгуураас *γorid-* [γori-d] 'горид-', *γorila-* [γori-la] 'горил-' гэсэн үйл үгс үүсчээ. || Kha, Oir. *ḡoŕ*, Ord, Bur. *ḡori*

Горид- |γorid|[= γori-d] *'гори төрөх'* Энэ үйл үгээс *γoridulγa* [γori-du-lγa] 'горидлого' гэсэн нэр үүсчээ. || Kha, Oir. *ḡoŕd-*, Ord. *ḡorido-*, Bur. *ḡorido-*

Горидлого |γoridulγa| [= γori-du-lγa] *'хүлээлт'*, *'найдвар'* || Kha. *ḡoŕidlogo*, Bur. *ḡoridolgo*

Горил- |γorila|[= γori-la} *'горьдох'* || Ж= [сайн идээ эрэгч горилон байтал](Sub. VII:2a) || Kha. *ǧoril*

Горим |γorim|{< Tib. *go rim*} *'дараалал'* (тогтсон ёс дэглэм)

Горлом |γorlam|{< Tib. *skor lam*} *'сөдлөг'* (сүм хийдийн гадуур сүсэгтэнүүдийн тойрон гороолох зам) || Ж= *'чогчин дуганы давцангаас хийдийн горламын тэртээ өргөн аваачна'* (Б. Ринчен, Цогт тайж)

Гороо |γoruγ-a|{< Tib. *skor*} *'тойрог'* (сүсэгтэнүүд сүм хийдийн хашаа хүрээг тойрон эргэх зан үйл)

Гортиг |γortiγ|{< Tib. *skor thig*} *'тойрог шугам', 'хүрээ'* (сүм хийд, албан байгууллагын нутаг дэвсэхэрийг тойруулсан хүрээ) || *'ордоны* ***гортиговс*** *гадаш гарахгүй'* (Б. Ринчен, Нууцыг задаруулсан захиа) || Kha, Bur, Oir. *ǧortig*

Гох |γoq-a| *'дэгээ'* || Cf. Man. *ǧoko* 'крюк' (Цинциус I:158) || Ж= *'Onan-nu ergi de'ēre sa'üju elgü'ür* ***geüki*** *jasaldu'u'* [Ононы эрэг дээр сууж өлгүүр гох засцгааж](MNT 75) // *γoγa* 'крюк' (Mu. 147) || х о р ш : *'гох дэгээ'* || Kha. *ǧox*, Bur. *ǧoxo*, Oir. *ǧox*[e]

Гөлми |gölmi| *'өвш'* (загас шүүрдэж барих тор) || Ж= *'teŋgis dalai-dur oro'āsu či Sübe'edei* ***gölmi*** *qubči'ür bolju'* [тэнгис далайд орвол Сүбээдэй чи урхи, тор болж](MNT 199)

Гөөгөө |göögе|{< Chin. *gē ge*} *'ах', 'сайхан залуу'*

Гөр- I |görü| *'сулжих', 'томох'* || Cf. Turk. *gür-* 'to lace, bind' || Ж= *'degesün* ***görügsen*** *metü yar köl-ün üyes aturiju'* [томсон дээс мэт гар хөлийн үе атирч] (Burq. 38b) || Kha. *gör-*, Bur. *güre-*, Oir. *gur-*

Гөр- II |görü| х у у ч : *'хар-', 'үз-'* || Cf. Turk. *gör- 'хар-'* || Ж= *'edö'ē ya'ü* ***görüre*** *irejü'ü'* [одоо юу үзэхээр ирэв](MNT 156-17)

Гөрмөл |görümele [= görü-mele] х у у ч : *'царайлаг', 'сайхан'* (Проф. I de Rachewiltz тус үгийг түрэг хэлний *körümli* 'good-looking' гэсэн үгээс гаралтай байж магадгүй гэж үзжээ. (*The Secret History of the Mongols*, I. 2004, 385) || Cf. Turk. *körüm/ görüm* || Ж= *'nigen jala'ūi sayin* ***görümele*** *kü'ün ayimaǧūd-ača ö'ēre bayiba'* [нэгэн залуу царайлаг сайхан хүн аймаг аймагийнханаас өөр байв] (MNT 156) Проф F. Cleaves энэ үгийг *'slender', 'slim'* гэсэн утгатай гэжээ. (*The Secret History of the Mongols*, I. 2004, 385)

Гөрөө |görüge| *'ан амьтан'* || Cf. Man. *gürgü* 'зверь' (Цинциус I:173) || Энэ үгээс *görügeči* [görüge-či] 'гөрөөч', *görüged* [görüge-d] 'гөрөөд', *görügesün* [görüge-sün] 'гөрөөс' гэсэн нэр үгс дам үүсчээ. || Ж= *'ariyatu* ***görügen*** *oi-dur bögötele kilingtü'* [араат гөрөө ойд байхдаа хилинтэй](Sub.IV:3a) || х о р ш : *'ан гөрөө'* || Kha, Ord. *görō*, Bur. *gürō*, Oir. *görā*

Гөрөөч |görügeči|[= görüge-či] *гөрөөсний анчин* || Ж= *'tngri-yin köbegün* ***görügeči*** *bolun qubilju'* [тэнгэрийн хүвүүн гөрөөч болон хувирч](Burq. 25b)

Гөрөөс |görügesü|[= görüge-sü] *том биетэй өвөсөн тэжээлт адуусан* || Ж= *'sayin ünürtü ele bolbasu* ***görügesün-ü*** *küyisün-eče ber jiyar-i abun bui'* [сайн үнэрт үүнийг гөрөөсний хүйснээс заарыг авдаг](Sub. I:10b) // *'Burqan-qaldun-nu* ***görō'ēsün*** *görü'ūli sayitu ǧajar'* [Бурхан халдуны ан гөрөө сайтай газар]

Bur. *gürōhen*

Градус |gradus|{< Rus. *градус* < Lat. *gradus*} *'гараадас'* (халуун хүйтэн хэмжих нэгэж)

Грамм |gramm|{< Rus. *грамм* < Fr. *gramme*} *'гараам'* (хүндийн хэмжих нэгэж)

Гранат |granat|{< Rus. *граната* < La. *granatus*} *'гарнаат'* (чулуудаж дэлбэлэх хэрэгсэл)

Грипп |gripp|{< Rus. *грипп* < Fr. *grippe*} *'гирийп'*, *'томуу'*

Гу* |γu| *'гурав'*-ын тооны анхдагч язгуур. Энэхүү язгуураас *γuči* [γu-či] 'гуч', *γuna* [γu-na] 'гуна', *γur* [γu-r] 'гур' зэрэг үүсмэл язгуур үүсч, уламаар тэдгээрээс дам *'гурав'*-ын утгыг хадгалсан шинэ үгс үүсчээ.

Гуа |γuva|{< Chin. *ğuā*} зэллэн ургасан тарвас жимэс

Гуалин |γuvaling|{< Chin. *guō liáng*} *'дам нуруу'* (шулж зассан урт бүдүүн мод)

Гуанз |γuvanǧa|{< Chin. *guān zi*} *'гуаанз'*, *'мухлаг'* (хоолны газар) || Kha. *ğuaŋdzʌ*, Bur. *ğuaŋza*

Гувчуур I |γubčiri| х у у ч : *'матвар'* (Юань гүрэний үеийн бичигийн дурасхалд малаас авах татварыг *'alba γubčiri'* гэсэн хоршоо үгээр илэрхийлж байжээ. Хожим Чин уласын үед тогтмол бус авдаг татварыг мөн ийн нэрлэх болжээ) || Ж= *'toyid erkegüd šingšingüd dašmad aliba alba* ***γubčiri*** *ülü üǰen'* [бурханы шашин, христийн шашин, бомбын шашин, исламын шашины санваартануудыг аливаа алба татвараас чөлөөлж](Bu. /Ph./1313) // *γubči'ur* 'grand filet' (HY M91) || х о р ш : *'алба гувчуур'* || Kha. Oir. *ğuwtšūr*. Bur. *ğubšūr*.

Т у с х а й с у д а л г а а : P. Pelliot, *qubčiri ~ qubčir et qubči'ur ~ qubčur*, T'P Ser. 37, 1944, 153-164)

Гувчуур II |γubčiγuri| 'урих' (уснаас загас шүүрдэж барих торон урих) || Ж= *'teŋgis dalai-dur oro'āsu či Sübe'ēdei gölmi* ***qubči'ūr*** *bolǰu'* [тэнгис далайд орвол Сүбээдэй чи урхи, тор болж](MNT 199)

Гуду* |γudu| *'гудай'*, *'гударган'*, *'шулуун'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Энэ язгуураас *γudui-* [γudu-i] 'гудай', *γudum* [γudu-m] 'гудам', *γudur* [γudu-r] 'гудар', *γudus* [γudu-s] 'гудас' гэх зэрэг үгс үүсч, тэдгээрээс цааш олон шинэ үг дам үүссэн байна.

Гудус |γudus|[= γudu-s] *'дагуу'*, *'уруугаа'* || Ж= *'Čaraqa ebügen-i ker idqaqu či ke'ēn qoyina-ča ǰida-bār ǰō* ***ğudus*** *qadquǰu'ū'* [Чараха өвгөнийг хэрхэн ядхах чи хэмээн хойноос нь жадаар зоо нурууных нь дагуу хадхажээ](MNT 72) // *'Ertis* ***ğudus*** *hoi-yin irgen-dür kürtele nuntuğ darqalan nuntuğlaǰu'* [Эрчис мөрөний дагуух ойн иргэнд хүртэл нутаг дархлан суулгаж](MNT 207) || Kha. *ğudas*, Ord. *ğudus*, Oir. *ğudˀs*

Гуй- |γuyi/γuyu| *'хүс-'*, *'асуу-'* Энэхүү язгуур нь эртний монгол хэлэнд ***γuyi-***, ***γuyu-*** гэсэн хоёр өөр бүтэцтэй язгуур байжээ. Дурдсан язгуураас *γuyilγa* [γuyi-lγa] 'гуйлга', *γuyirin* [γuyi-rin] 'гуйрин), *γuyilta* [γuyi-lta] 'гуйлт' гэх мэт хэд

хэдэн үг үүсчээ. || Ж= *'Joči-da Seŋgüm-ün döyi Ča'ür-beki-yi* ***ğuyirun'*** [Жочид Сэнгүмийн дүү Чаур-бэхийг гуйя](MNT 165:2) *// 'ügegün* ***yuyiličin*** *olan quraqui'* [үгээгүү гуйлгачин олон цуглахуй](Sub. II:4a) *// 'kü'ün-ne ese ögtegsen bö'ēsü Dobun-mergen de'ü-de-'ēn čima-da* ***ğuyuya*** [хүнд очоогүй бол Добун мэргэн дүү чамд гуйя](MNT 6:3) *// 'erte urida degedü qutuy-i* ***yuyuysan'*** [эрт урид дээд хутаг гуйсан](Burq. 5b) *//* ***yuiba*** *yuiruči* [нищий просил](Mu. 179) || Эртний монгол хэл болон дундад үеийн монгол хэлний онцлогийг тусгасан дурасхалуудаас эш татсан дээрхи 4 жишээний эхний хоёрт нь ***yuyi-*** гэсэн хэлбэр, дараагийн хоёрт нь ***yuyu-*** гэсэн жишээ орсон байна. Монгол хэлний хөгжилийн явцад ***yuyi-*** гэсэн язгуур нь ярианы хэлэнд үлдэж, ***yuyu-*** гэсэн язгуур нь зөвхөн бичигийн хэлэнд үлдсэн байна. || х о р ш : *'гуйж гувших', 'гуйж түүх'* || Kha, Ord, Bur. *ğui-*, Oir. *ğū-*

Гуйлгачин |yuyilγačin|[= yuyi-lγa-čin] *'гуйлга гуйгч'* Энэ үг нь *yuyiličin* [yuyi-li-čin] 'гуйлчин', *yuyilγačin* [yuyi-lγa-čin] 'гуйлгачин', *yuyilinči* [yuyi-lin-či] 'гуйлинч', *yuyirinči* [yuyi-rin-či] 'гуйринч' гэх мэт өөр өөр хувилбаруудтай. || Ж= *'yuyilinči-dur idegen ög'* [гуйлинчид хоол өг](OM 12b) || х о р ш : *'гуйлгачин түүлэгчин'* || Kha. *ğuilğatšin*, Ord. *ğuilğatši*, Bur. *ğuiranšan*, Oir. *ğūlᵊntšᵢ*

Гулаг |gulag|{< Rus. *ГУЛаг* 'Главное Управление Лагерей' (Лагеруудын Төв Удирдлага)} *'гулааг'* (хуучин ЗХУ-д улс төрийн хоригдолуудыг хөдөлмөрөөр засан хүмүүжүүлэх шоронг ийн нэрлэж байжээ)

Гулууз |γuluuja|{< Chin. gū lú zi} *'хүрэ'* (урт гонзгой бөөрөнхий зүйл) || х э л ц: *'гулууз алт'* (ганжин хэлбэрээр цудхасан цул алт), *'гулууз мах'* (бог малын бүтэн тураг мах)

Гуляш |guliyaš|{< Rus. *гуляш* < Mad. *gulyás*} *'гуляаш', 'хуурган хоол'*

Гуна |*γuna*|[= *γu-na] **1**. *'гурав'* гэсэн тооны утгыг хадгалсан үүсмэл язгуур. || Ж= *'qonin jil öbülün dumdadu sarayin* ***γunan*** *šinede'* [хонин жилийн өвөлийн дунд сарын шинийн гурванд](Turf. 19:10) *'Temüge-odčigin* ***ğunan*** *büle'e'* [Тэмүгэ-отчигин гурван настай билээ](MNT 60); **2**. *'гурван настай эр үхэр'* || Ж= ***γunan*** *üker* 'трехлетняя рогатая скотина' (Mu. 179b) *// qunan* 'three-and-four-year-old cow' (Zir. 128) || Энэхүү үүсмэл язгуур дээр *-jin* дагавар залгаж гурван настай эм үхэрийг заасан нэр үүснэ. || Kha, Ord. *ğuna*, Bur. *ğunan*, Oir. *ğunᵊn*

Гунажин |γunajin|[= *γu-na-jin] *гурван настай эм үхэр* || Ж= *'ğurban alda beyetü,* ***ğunajin*** *bodo idešitü'* [гурван алд биетэй, гунажин бод идэштэй](MNT 195) || Kha. *ğuŋdžᵢ*, Ord. *ğunadži*

Гуншин |γungsin|{< Chin. *gui xing*} *'эрхэм таны овог'* (хүний нэр алдар, цол) || х о р ш : *'цол гуншин'* || Kha. *ğuŋšiŋ*

Гур* |γur|[= *γu-r] *'гурав'*-ын утгыг хадгалсан үүсмэл язгуур. Энэ язгуураас *γurban* [γu-r-ban] 'гурван', *γurmusun* [γu-r-musun] 'гурамсан' мэт үгс үүсчээ.

Гуралтуг |γuraltuγ|[= γura-(l)tuγ] *'гурван настай гөрөөс'* || Ж= *'Jamuqa* ***ğuraltug*** *ši'ā Temüjin-ne ögčü'* [жамуха гөрөөсний шагай Тэмүжинд өгч](MNT 116)

Гурва(н) |γurba(n)|[= *γu-r-ba] '1 × 3 = 3' // Ж= '***γurban*** *jayud yučin tabun aldas-tur ontud(u)laγ-a'* [гурван зуун гучин алдад онож туслаа](Yis. 5) // *'Alanǧo'ā ere ügei'ūi bö'ēd* ***ǧurban*** *kö'ūd töre'ūlbi'* [Алангоа эргүй атал гурван хүвүүд төрүүлэв](MNT 17) // ***γurban*** *ja'ūn minqan* 'триста тысяч' (Mu.179) // *γurban* 'drei' (LH 61) || Энэхүү үүсмэл үгээс *γurbaγul* [γu-r-ba-γul] 'гуравуул', *γurbal* [γu-r-ba-l] 'гурвал', *γurban* [γu-r-ba-n] 'гурван', *γurbaljin* [γu-r-ba-ljin] 'гурвалжин' гэх зэрэг үгс үүсчээ.

Гурвалжин |γubaljin|[= *γu-r-ba-l-jin] *гурван талт дүрс.* || Ж= *'ötegüs anu* ***γurbaljin*** *dörbeljin boγom-ud-i bariju'* [дээдэс нь гурвалжин, дөрвөлжин боомт барьж](Burq. 24b) || Kha, Ord. *ǧurwaldžiŋ,* Bur. *ǧurbalžan,* Oir. *ǧurwᵊldžɪn*

Гурил |γulir| *'нунтагласан аму мариа'* || Ж= *'****γulir****-iyar egüdügsen kümün'* [гурилаар бүтсэн хүн](Bod. 20a) // *γulir* 'мука̊' (Mu.179) // *qulir* 'мука̊' (IM 445, IM M144) // *qulir* 'farine' (Ist. 46) // *γulir* 'Mehl' (LH 61) // *qulir* 'flour' (Ras.205 B3) // *γurul* 'flour' (Zir. 106) || Kha, Bur. *ǧuril,* Ord. *ǧulir,* Oir. *ǧujɪr*

Гутагаар |γutaγar|[= γu + duγar] *'гуравдугаар'* || Ж= *'yekemed inü Terkünbuq-a, ded inü Alinbuq-a* ***γutuγar*** *inu Indü'* [ахмад нь Тэрхүн-буха, дараах нь Алинбуха, гуравдугаар нь Индү](Hin. 26) // *'sayin üge-tü erdeni-yin sang neretü sastir-ača mungqaγ-ud-i onuqui* ***γutaγar*** *jüyil'* [сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастираас мунхагуудыг онохуй гуравдугаар зүйл](Sub.III:1b) *'****ǧutu'ār*** *üdür čerig-iyēn či'ūlǧaju* [гуравдахь өдөр нь цэрэгээ цуглуулж](MNT 133)

Гутус |γutul|{< γutul-sun} *'гуталʼ* || *'usun-luγ-a učirabasu* ***γutusun*** *tayil-dayu'* [ус лугаа учирваас гутал тайлагдаюу](Sub.VII:12a) // *'Jelme maqalai,* ***ǧutusun****, de'ēl qubčasun-iyān bügüde-yi tailju'* [Зэлмэ малгай, гутал, дээл хувцасаа бүгэдийг тайлж](MNT 145) // *γutusun* 'botte' (HY M91) // ***γutusun*** *ömüs-be* 'надел сапоги' (Mu. 180) // *qutasun* 'обувь' (IM 446) || Kha. *ǧutal,* Ord. *ǧutul,* Bur. *ǧodoho,* Oir. *ǧutᵊl / ǧosᵊn*

Гуу |γuu|{< γōu} *'ховил', 'суваг'* (гүн хавцал, хисаа) || Ж= *'Kamvanda ayula-yin dotor-a Kinari-yin* ***γuu*** *bui'* [Камванда уулын дотор Кинарын гуу буй] (Chimeg 35b) // *'čino-yin* ***ǧun****-dur qorǧaǧ-san görö'esün'* [чонын гуунд хоргодсон гөрөөс](MNT 26) || х о р ш : *'гуу жалга'* || Kha, Ord, Oir. *ǧū*

Гууль |γauli|{< Chin. *gāo li*} *'шар металь'* (зэс, хорголжийн хольцоос бүтсэн шаргал өнгийн металь) || Cf. *ǧōli* 'медь' (Цинциус I:159) || Kha. *ǧūlī,* Ord, Bur, Oir. *ǧūli*

Гуч |γuči|[= γu-či] *'гуравдахь үеийн үр хүүхэд'* || Ж= *'jiči* ***γuči*** *dabqur dabqur törüyü'* [жич, гуч давхар давхар төрүү](ВТО V:13)

Гучи(н) |γuči(n)|[= *γu-čin*]{< **γu-tin*} *'3 x 10 = 30'* || Cf. Man. *ǧutin* 'тридцать' (Цинциус I:175) || Ж= *'Yisüngke ontudur-un γurban jayud* ***γučin*** *tabun aldas-tur'* [Есүнхэ гурван зуун гучин таван алдад онолоо](Yis.4) // *'nama* ***ǧučin*** *emestü bolǧa'* [намайг гучин эхнэртэй болго](MNT 207) // *γučin* 'dreissig' (LH 61) || Kha. *ǧutšᵊ,* Bur. *ǧuša,* Oir. *ǧutšᵊn*

Гүгэл |gügül|{< Tib. *gu gul*} *'үнэрт давирхай'* (эмчилгээнд хэрэглэдэг давирхай) || Kha, Bur. *gügel,* Ord. *gügül*

хадан үг үүсчээ. || Ж= *Joči-da Sengüm-ün döyi Ča'ür-beki-yi* ***ǧuyirun*** ' [Жочид Сэнгүмийн дүү Чаур-бэхийг гуйя](MNT 165:2) // *'ügegün* ***yuyiličin*** *olan quraqui'* [үгэгүү гуйлгачин олон цуглахуй](Sub. II:4a) // *'kü'ün-ne ese ögtegsen bö esü Dobun-merǧen de'ü-de- 'ön čima-da* ***ǧuyuya*** [хүнд очоогүй бол Добун мэргэн дүү чамд гуйя](MNT 6:3) // *'erte urida degedü qutuy-i* ***yuyuysan*** ' [эрт урид дээд хутаг гуйсан](Burq. 5b) // ***yuiba*** *yuiruči* [нищий просил](Mu. 179) || Эртний монгол хэл болон дундад үеийн монгол хэлний онцлогийг тусгасан дурасхалуудаас эш татсан дээрхи 4 жишээний эхний хоёрт нь ***yuyi-*** гэсэн хэлбэр, дараагийнх хоёрт нь ***yuyu-*** гэсэн жишээ орсон байна. Монгол хэлний хөгжилийн явцад ***yuyi-*** гэсэн язгуур нь ярианы хэлэнд үлдэж, ***yuyu-*** гэсэн язгуур нь зөвхөн бичгийн хэлэнд үлдсэн байна. || х о р ш : *'гуйж сувших'*, *'гуйж туух'* || Kha, Ord, Bur. *ǧui-*, Oir. *ǧü-*

Гуйлгачин |yuyilyačin|[= *yuyi-lya-čin*] *'гуйлга гуйач'* Энэ үг нь *yuyiličin* [yuyi-li-čin] 'гуйлчин', *yuyilyačin* [yuyi-lya-čin] 'гуйлгачин', *yuyilinči* [yuyi-lin-či] 'гуйлинч', *yuyirinči* [yuyi-rin-či] 'гуйринч' гэх мэт өөр өөр хувилбаруудтай. || Ж= ***'yuyilinči-dur idegen ǧg'*** [гуйлинчид хоол өг](OM 12b) || х о р ш : *'гуйлгачин түүлэчин'* || Kha. *ǧuilǧatšin*, Ord. *ǧuilǧatši*, Bur. *ǧuiranšan*, Oir. *ǧūl'ntšį*

Гулаг |gulag|{< Rus. *ГУЛаг* 'Главное Управление Лагерей' (Лагеруудын Төв Удирдлага)} *'гулаг'* (хуучин ЗХУ-д улс төрийн хоригдолуудыг хөдөлмөрөөр засан хүмүүжүүлэх шоронг ийн нэрлэж байжээ)

Гулууз |guluuja|{< Chin. *gū lú zi*} *'хүрд'* (урт гонзгой бөөрөнхий зүйл) || х э л ц: *'гулууз алт'* (ганжин хэлбэрээр цудхасан цул алт), *'гулууз мах'* (бог малын бүтэн туранхай мах)

Гуляш |guliyaš|{< Rus. *гуляш* < Mad. *gulyás*} *'гуляш'*, *'хуурган хоол'*

Гуна |*yuna*|[= **yu-na*] 1. *'гурав'* гэсэн тооны утгыг хадгалсан үүсмэл язгуур. || Ж= *'qonin jil öbülün dumdadu sarayin* ***yunan*** *šinede'* [хонин жилийн өвөлийн дунд сарын шинийн гурванд](Turf. 19:10) *'Temüge-odčigin* ***ǧunan*** *büle'e'* [Тэмүтэ-отчигин гурван настай билээ](MNT 60); 2. *'гурван настай эр үхэр'* || Ж= ***yunan*** *üker* 'трехлетняя рогатая скотина' (Mu. 179b) // *qunan* 'three-and-four-year-old cow' (Zir. 128) || Энэхүү үүсмэл язгуур дээр *-jin* дагавар залгаж гурван настай эм үхэрийг заасан нэр үүснэ. || Kha, Ord. *ǧuna*, Bur. *ǧunan*, Oir. *ǧun'n*

Гунажин |yunaǰin|[= **yu-na-ǰin*] *гурван настай эм үхэр* || Ж= *'ǧurban alda beyetü,* ***ǧunaǰin*** *bodo idešitü'* [гурван алд биетэй, гунажин бод идэштэй](MNT 195) || Kha. *ǧuŋdž'*, Ord. *ǧunadži*

Гуншин |yungsin|{< Chin. *guì xìng*} *'эрхэм таны овог'* (хүний нэр алдар, цол) || х о р ш : *'цол гуншин'* || Kha. *ǧuŋšiŋ*

Гур* |yur|[= **yu-r*] *'гурав'*-ын утгыг хадгалсан үүсмэл язгуур. Энэ язгуураас *yurban* [yu-r-ban] 'гурван', *yurmusun* [yu-r-musun] 'гурамсан' мэт үгс үүсчээ.

Гуралтуг |yuraltuy|[= yura-(l)tuy] *'гурван настай гөрөөс'* || Ж= *'Jamuqa* ***ǧuraltug*** *ši'ā Temüǰin-ne ögči'* [жамуха гөрөөсний шагай Тэмүжинд өгч](MNT 116)

Гурва(н) |γurba(n)|[= *γu-r-ba] *'1 × 3 = 3'* // Ж= *'**yurban** jayud yučin tabun aldas-tur ontud(u)lay-a'* [гурван зуун гучин алдад онож туслаа](Yis. 5) // *'Alan-ǧo'ā ere ügel'ūi bö'ēd **ǧurban** kö'ūd töre'ūlbi'* [Алангоа эргүй атал гурван хүвүүд төрүүлэв](MNT 17) // ***yurban** ja'ūn minqan* 'триста тысяч' (Mu.179) // *yurban* 'drei' (LH 61) || Энэхүү үүсмэл үгээс *yurbayul* [γu-r-ba-γul] 'гуравуул', *yurbal* [γu-r-ba-l] 'гурвал', *yurban* [γu-r-ba-n] 'гурван', *yurbaljin* [γu-r-ba-ljin] 'гурвалжин' гэх зэрэг үгс үүсчээ.

Гурвалжин |γubaljin|[= *γu-r-ba-l-jin] *гурван талт дүрс.* || Ж= *'ötegüs anu **yurbaljin** dörbeljin boyom-ud-i barijų'* [дээдэс нь гурвалжин, дөрвөлжин боомт барьж](Burq. 24b) || Kha, Ord. *ǧurwaldžiŋ,* Bur. *ǧurbalžan,* Oir. *ǧurwᵊldžɪn*

Гурил |γulir| *'нунтагласан алт мариа'* || Ж= *'**γulir**-iyar egüdügsen kümün'* [гурилаар бүтсэн хүн](Bod. 20a) // *γulir* 'мука́' (Mu.179) // *qulir* 'мука́' (IM 445, IM M144) // *qulir* 'farine' (Ist. 46) // *γulir* 'Mehl' (LH 61) // *qulir* 'flour' (Ras.205 B3) // *γurul* 'flour' (Zir. 106) || Kha, Bur. *ǧuril,* Ord. *ǧulir,* Oir. *ǧujɪr*

Гутагаар |γutaγar|[= γu + duγar] *'гуравдугаар'* || Ж= *'yekemed inü Terkün-buq-a, ded inü Alinbuq-a **γutuγar** inu Indü'* [ахмад нь Тэрхүн-буха, дараах нь Алинбуха, гуравдугаар нь Индү](Hin. 26) // *'sayin üge-tü erdeni-yin sang neretü sastir-ača mungqay-ud-i onuqui **γutaγar** jüyil'* [сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастираас мунхагуудыг онохуй гуравдугаар зүйл](Sub.III:1b) *'**ǧutu'ār** üdür čerig-iyēn či'ūlǧaju* [гуравдахь өдөр нь цэрэгээ цуглуулж](MNT 133)

Гутус |γutul|{< γutul-sun} *'гутал'* || *'usun-luγ-a učirabasu **γutusun** tayil-dayu'* [ус лугаа учирваас гутал тайлагдаюу](Sub.VII:12a) // *'Jelme maqalai, **ǧutusun**, de'ēl qubčasun-iyān bügüde-yi tailju'* [Зэлмэ малгай, гутал, дээл хувцасаа бүгэдийг тайлж](MNT 145) // *γutusun* 'botte' (HY M91) // ***γutusun** ömüs-be* 'надел сапоги' (Mu. 180) // *qutasun* 'обувь' (IM 446) || Kha. *ǧutal,* Ord. *ǧutul,* Bur. *ǧodoho,* Oir. *ǧuᵘl / ǧosᵒn*

Гуу |γuu|{< γōu} *'ховил', 'суваг'* (гүн хавцал, хисаа) || Ж= *'Kamvanda ayula-yin dotor-a Kinari-yin **γuu** bui'* [Камванда уулын дотор Кинарын гуу буй](Chimeg 35b) // *'čino-yin **ǧun**-dur qorǧağ-san görö'esün'* [чонын гуунд хоргодсон гөрөөс](MNT 26) || х о р ш : *'гуу жалга'* || Kha, Ord, Oir. *ǧū*

Гууль |γauli|{< Chin. *gāo li*} *'шар металь'* (зэс, хорголжийн хольцоос бүтсэн шаргал өнгийн металь) || Cf. *ǧōli* 'медь' (Цинциус I:159) || Kha. *ǧūlī,* Ord, Bur, Oir. *ǧūli*

Гуч |γuči|[= γu-či] *'гуравдахь үеийн үр хүүхэд'* || Ж= *'jiči **γuči** dabqur dabqur törüyü'* [жич, гуч давхар давхар төрюү](BTO V:13)

Гучи(н) |γuči(n)|[= *γu-čin*]{< **γu-tin*} *'3 x 10 = 30'* || Cf. Man. *ǧutin* 'тридцать' (Цинциус I:175) || Ж= *'Yisüngke ontudur-un yurban jayud **γučin** tabun aldas-tur'* [Есүнхэ гурван зуун гучин таван алдад онолоо](Yis.4) // *'nama **ǧučin** emestü bolǧa'* [намайг гучин эхнэртэй болго](MNT 207) // *γučin* 'dreissig' (LH 61) || Kha. *ǧutšᵘ,* Bur. *ǧuša,* Oir. *ǧutšᵊn*

Гүгэл |gügül|{< Tib. *gu gul*} *'үнэрт давирхай'* (эмчилгээнд хэрэглэдэг давирхай) || Kha, Bur. *gügel,* Ord. *gügül*

Гүжир- |güǰire| *х у у ч : 'амиа хорло-', 'хөнөө-'* || Ж= *'beyeben* ***güǰireǰü*** *amiban ülü sökeg-dekü'i' [биеэ хорлож, амиа үл ядараахуй](Taq. 36:b) // 'eǰen boluŋsan kümün busud-ta* ***güǰiregdebesü*** *daγaγči kümün qamtu üküldükü yosutu bui' [эзэн болсон хүн бусадад хорлогдвоос дагагч хүн хамт үхэлдэх ёс бий] (Chang.22) // 'uridan-u daʍüliğdağsan kegēsü-bēn duradču, oyīsuladun* ***güǰirču*** *[урид дийлэгдсэн өс хонзонгоо санаж](MNT 67)* || Орчин үеийн монгол хэлэнд *'үдэх'* гэсэн утга илэрхийлэх болжээ.

Гүй- |güyü/güyi| *'мүргэн даавхи-', 'хурдалах'* Энэхүү язгуур нь эртний монгол хэлэнд *güyi-, güyü-* гэсэн хоёр өөр бүтэцтэй язгуур байжээ. Энэхүү язгуураас *güyidel* [güyi-del] 'гүйдэл', *güyiče-* [güyi-če] 'гүйц-', *güyilge-* [güyi-lge] 'гүйлгэ-' гэх мэт үгс үүсчээ. || Ж= *'yaγča nigen ödür-ün kičigel qataγuǰil-iyar* ***güyičegsen'*** [ганц нэг өдөрийн хичээл хатуужилаар гүйцсэн](Hin. 45) // *'hoi-dur* ***güiǰü*** *oroya ke'eldün'* [ойд гүйж ороё хэмээлдэн](MNT 101:4) // ***'güyü-gči*** *kereg-tü üyile-dür ǰarubasu'* [гүйх ажил хэрэгт явуулваас](Sub. III:4b) // ***'güibe*** *morin* 'лошадь бежала' (Mu.172) // *güibe* 'бежал' (IM 437) // *güyibä* 'бежать' (IM M149) // *güyübä* 'бежать' (IM M153) // *güyäkü* 'to run' (Kund.148) || Эртний болон дундад үеийн монгол хэлний онцлогийг тусгасан дурасхалуудаас эш татсан дээрхи жишээний эхний хоёрт нь *güyi-* гэсэн хэлбэр, дараагийнхад нь *güyü-* гэсэн жишээ орсон байна. Монгол хэлний хөгжилийн явцад *güyi-* гэсэн язгуур нь ярианы хэлэнд үлдэж, *güyü-* гэсэн язгуур нь зөвхөн бичигийн хэлэнд үлджээ. Дундад үеийн монгол хэлний онцлогийг тусхасан *'Мукаддимат ал Адаб'* хэмээх араб-перс толийн монгол хадмал орчуулгад *güyi-, güyü-* хоёрын аль аль нь тохиолдож байна. || Kha, Ord, Bur. *güi-*, Oir. *gü-*

Гүлмэр |gülmer| *'гүрвэл'* (хавтагай толгойтой, том нүдтэй, хайрсгүй, хоёр нутагтан) || Bur. *gülmer*

Гүмбараа |gümbira|{< Tib. *kum bhAra* < Skr. *kumbhira*} *'Ганга мөрөний матар'* (хуучин бичиг зохиолд *'усны мангас', 'аварга матар'* гэх мэтээр нэрлэсэн байдаг. Монгол аман уламжилалд энэ үгийг ямагт *'матар'* гэдэг үгтэй хамт хэрэглэдэг.)

Гүмбүм |günbüm|{< Tib. *sku 'bum*} *'буман бие'* (буман биеийн хөрөг дүр бүхий цац суварга. 1588 онд Зонховын төрсөн газарт байгуулсан Гүмбүм-жамбалин (*sku 'bum byams pa gling*) хэмээх шарын шашины том хийдийн товчилсон нэр.)

Гүмүда |gümüda|{< Skr. *kumuda*} *'сарны садан'* (шөнийн сарны гэрэлд дэлбээлээд, үүрийн гэгээгээр хумьдаг цагаан удвал цэцэг) || Ж= *'saran uruγu-basu* ***gümüda*** *čečeg delgereyü'* [саран ургавал гүмүда дэлгэрнэ](Sub. 7a) // *'čaγan udbala kiged* ***gümüda*** *čečeg'* [цагаан удвал хийгээд гүмүда цэцэг] (Chimeg 55b) || Kha. *gümüda*

Гүн |güng|{< Chun. *gōng*} *'гавъяа'* (Чин гүрэний үеийн *'хэтэрхий дөрвөн хэргэм'*-ийн дөтгөөр зэрэг) || Ж= *'qad noyad, tüsimed-nuγud-ta vang, beyile, beyise,* ***güng*** *kemekü terigüten čolas-i ögčü'* [хаад ноёд, түшмэдүүдэд ван, бэйл, бэйс, гүн хэмээх цолнууд өгч](ET 95b) || Kha, Ord, Oir. *güŋ*

Гүнгаажалцан |Güngγajalčan|{< Tib. *Kun dga' rgyal mtshan*} *Сажа бандида ('Эрдэнийн сан Субашид'* хэмээх сургаал, *'Зүрэхний тольт'* хэмээх монгол хэл зүйн бичиг зохиосон төвөдийн эрдэмтэн, яруу найрагч Сажа бандида (Sa-skya Pandita) нэрээр алдаршсан төвөдийн эрдэмтэн /1182-1251/)

Гүнгэрваа |güngγarba|{< Tib. *kun dga' ra ba*}*'хотол баясхалант хүрээ'* (бурхан шүтээнийг хүндтэйгээр байрлуулдаг шилэн хүрээтэй хорго) || Kha. *güŋgerwā,* Ord. *güŋgürwā*

Гүндүү |gündüü|{< Chin. *gōng dao*} *'голч шударга'* (Орчин цагийн монгол хэлэнд *'шулуун шударга'* хүнийг *'гүндүүтэй'* гэхийн оронд *'гүндүүгүй'* гэж эсэрэг утгаар нь хэлэх болжээ.)

Гүнж |güngǰü|{< Chin. *gōng zhǔ*} *'хааны охин'* || Ж= *'güngǰü-yin asaraγsan-u ači* ečige ekes-i teǰiyegsen ači' [гүнжийн асарсаны ач, эцэг эхийг тэжээсэн ач] (Arug 11) // *'Güŋǰü neretei öki ǧarǧaǰu'* [Гүнж нэртэй охин гаргаж](MNT 248) // *'günǰi keüken-i abču iregülün'* [гүнж хүүхэнийг авчируулан](ET 58a) || Kha. *güŋdžī,* Ord. *güŋdžü*

Гүнжид |güngǰid|{< Turk. *gunjid* < Pers *kunjut*} *'гүнжид'* (халуун ороны тослог жимэс) || Ж= *'tegün-ü qoyina niǰiged **günǰid** terigüten-i idebei'* [түүний дараа нэг нэг гүнжид зэрэгийг идэв](Burq. 38b) || Kha. *güŋdžid*

Гүнцэг |güngčeg|{< Tib. *dgung tshigs*} *'үдийн зоог'* (сүм хийдийн газар, дээд лам нарын үдийн зоог) || Ж= *'өдөрт гурав дахин тарган мах **гүнцэг** зооглоно'* (Д. Намдаг, Нүгэл буян хоёр)

Гүр I |gür| *'бүх', 'хамаг', 'улас гүрэн'* || Ж= *'nayarbai **gür** ulus nayadun čenggen-iyer nasu aburi-da nasulan jiryatuyai'* [нармай их улас наадам цэнгэлээр насан турш наслан жаргатугай](BT167a) // *'**gür** irgen-ü qubi qubilasan-i, ǰarǧu ǰarǧulaǧsan-i kökö debter biǰig bičiǰü'* [хамаг иргэний хувь түгээсэнийг, зарга шүүсэнийг хөх дэвтэрт бичиж](MNT 203)

Гүр II |gürü| *'чулуу'* / Pl. *gürüs* || Ж= *'šiǧui-yin amasar-a qošiliǧ-un tedüi čaǧān **gürü** amasar-a bö[g]len unaǰu'ū'* [шугуйн амсарт гэрийн чинээ цагаан чулуу амсарыг нь бөглөн унаж](MNT 80) // *'sorinǰan **gürü** abun čidamui'* [соронзон чулуу авч чадна](Sub I:3) // *čaγān **güri*** 'белый камень' (Mu. 133) // *güri* 'камень' (IM 146) // *küri* 'stone' (Zir.114) || Kha, Oir. *gür,* Ord. *gürü*

Гүр III |gür|{< Tib. *mgur*} *'хоолой'* (дияан бисалгалд уриалсан утгатай дуулал. Сүм хийд дэх бурханы шашины зан үйл үйлдэхэд дуулдаг дуулал) || х о р ш : *'гүр дуу'*

Гүр IV |gürü|{< Skr. *guru*} *'багш лам'* || Ж= *'gürü-yin qura uriyalaγči mutur'* [багш ламын хур дуудагч мутар](Chimeg 38a)

Гүргэм |*gürgüm*|{< Tib. *gur kum* < Skr. *kuṅkuma*} *'бэлгэ билигийн сахиус'* (халуун оронд ургадаг улбар шар өнгөтэй эмийн ургамал) || Kha. *gürgem,* Ord. *gürgüm,* Oir. *gürg^{a}m*

Гүртэн |gurten|{< Tib. *sgur then*} *'гүртэн'* (ад зэтгэрийг хөөн зайлуулахаар чойжин буулгах шашины зан үйл.)

Гүрү |gürü|{< Skr. *guru*} *'хүндэт'* (эрдэм чадалтай дээд лам багш)

Гүргүлгү |gürgülgü| х у у ч : *'аварга', 'том'* || Ж= *'kü'ün kü'ün-neče busu, **gürülkü** maŋgus töregsen Joči-qasar ke'ëgdeyü'* [хүн хүнээс өөр төрсөн аварга мангас Жочи-хасар хэмээгдүү](MNT 195)

Гүрэм |gürim|{< Tib. *sku rim*} *'засал'* (Бурханы шашины ёсонд ад зэдхэр, гай зовлон, өвчин эмгэгийг зайлуулах уншилгын нэр) || *'элдэв **гүрэм** дором уншуулж өргөл харамжийг өргөв'* (Ц. Дамдинсүрэн, Морь шинжээч Жомбоо хүү) || х о р ш : *'гүрэм дором'* || Kha, Bur. *gürem,* Ord. *gürüm,* Oir. *gür^{A}m*

Гүрэн |gürün{< Man. *gürün*} *'эзэнт улас'* || Cf. Man. *gürü* 'государство' (Цинциус I:174), *gurun* 'dynasty' (Norman, 115) || Ж= *'qayan-u ökin **gürün**-i güngji-yi abuysan bui'* [хааны охин гүрэний гүнжийг авсан буй](AT 172b) || х о р ш : *'улас гүрэн', 'төр гүрэн'* || Kha, Bur. *güren,* Ord. *gürü*

Гүүр |kögerge|[= kögeг-ge] *'гол мөрөн дээгүүр дамнуулан барьсан тусхай гарц' ('өвдөө', 'дээшээ'* гэсэн утгыг хадгалсан *köger-* гэсэн үүсмэл язгуураас үүссэн энэ үг нь голын усны түвшинөөс дээгүүр хөндий дамнуулан барьсан өндөр замыг нэрлэх болжээ. Хожим XVIII-XIX зууны үеийн толь бичигүүдэд нэг язгууртай бусад үгээс нь ялгахын тул *gügürge* хэмээн бичих болжээ. Таширам дурдахад, одоогийн цахар, ордос зэрэг өвөрлөгч аялгуунуудад уул үгийг *хөөрөг* гэж хэлсэр байна) || Cf. Man. *xörgö* 'мост' (Цинциус I:472) || Энэ үгээс *kögerge-* [kögeг-ge] 'хөөргө-', *kögerge* [kögeг-ge] 'хөөрөг' || Cf. AT *köprüg* 'a bridge' (Clauson 690), Turk. *köpür* 'brücke' (Räsänen, 292) || Ж= *kü'ürge* 'мост' (Mu. 231) // *ke'ürge* 'мост' (IM 440) // *käbürgä* 'мост' (IM M148) // *körge* 'bridge' (Ras. 201 C28) || Энэ үгийн доторхи авианы хувьсалын үр дүнд *kögürge* > *kö'ürge* > *kö'örge* > *körge* 'хөөрөг' // *kö'ürge* > *kü'ürge* > *kürge* 'хүүрэг' гэсэн хоёр өөр хувилбар үүсчээ. || Kha, Oir. *gür,* Bur. *xürge,* Ord. *körgö*

Гүүш |güüsi|{< Chin. *guó shī*} *'уласын багш'.* (Юань гүрэний үеийн хувараг хүний дээд цол. Монгол хэлэнд нэрт орчуулагч, бичигийн мэргэдийг нэрлэнэ) || Ж= *'Satai **güüsi** qung tayiji'* [Сатай гүүш хун тайж](ET 73b) // *'bičigeči inu mön duradqaγči urad **güüši** Nom-un dalai ... bolai'* [бичээч нь мөн дурдхагч урад гүүш Номын далай ... болой](OM 26b) || Kha. *güš,* Ord. *güši*

Гүц |güče|{< Chin. *gǔ tzu*} *'жижиг данх'* (зулын шар тос хийдэг цорготой жижигхэн данх) || Ж= *'**гүцтэй** арихаар амаа чийглэж байгаад гүрэний ажилыг өндөр дуугаар ярилцана'* (Ц. Дамдинсүрэн, Найзын зугаа)

Гэ* |ge|{< *ge} *'гэрэл', 'гэгээ'* гэсэн үгийн анхдхагч язгуур. Энэхүү анхдагч язгуураас *gege* [*ge-ge] 'гэгэ', *gere* [*ge-re] 'гэрэ', *geyi* [*ge-yi] 'гий-' гэх зэрэг үүсмэл язгуур үүсч, уламаар тэдгээрээс үндэсэн утгаа хадгалсан олон шинэ үгс үүсчээ.

Гэвш |gebsi|{< Tib. *dge-bshes*} *'буяны садан'* (цанид дацанд олон жил сууж их таван ухаанд мэргэжсэн хүнд олгодог цол. Гэвш цол нь дотороо *Лхаарамба гэвш, Дооромбо гэвш, Маарамба гэвш, Лансри гэвш* гэх зэрэг өөр өөр зэрэглэлтэй байдаг ажээ.) Ж= *'хойд үеийнхний дотороос ганц сайн **гэвш** болох горьдлоготой маань энэ шүү дээ'* (Д. Намдаг, Нүгэл буян хоёр) || Kha. *gewši,* Ord. *gebši,* Bur. *gebše,* Oir. *gewšį*

Гэгэ* |gege|[= *ge-ge] *'гэрэл', 'гэгээ'* гэсэн утгатай үүсмэл язгуур. || Ж= *sönid büri čeülgēn šira kü'ün ger-ün erüke dotoğa-yin **gegē-**'ēr oroju* [шөнө бүр цагаан шар хүн гэрийн өрөх тотогын гэгээгээр орж](MNT 21) || Энэхүү үүсмэл язгуур дээр *-bči, -ge, -gen, -re* зэрэг үг бүтээх дагавар залгаж *gegebči* [ge-ge-bči] 'гэгээвч', *gegege* [ge-ge-ge] 'гэгээ', *gegegen* [ge-ge-gen] 'гэгээн', *gegere-* [ge-ge-re] 'гэгээр-' зэрэг үгс үүсчээ. || х о р ш : *'гэрэл гэгээ', 'гэрэл сүүдэр'*

Гэгээн |gegegen|[= *ge-ge-gen} 1. *гэрэл* 2. *'ариун', 'гэгээрсэн'* / Pl. gege-ged || Ж= **1**. *'ümere doruna **gegen** gereltei yirtinčü'* [өрөнө дороно гэгээн гэрэл-тэй ертөнц](Arj. I:7) // *'**gege'ēn** inü ke'ēli-dür minü šingekü büle'ē'* [гэрэл нь хэвлийд минь шингэх бөлгөө](MNT 21) // *gege'en* 'clair' (HY M56) // ***gegēn** ödür* 'ясный день' (Mu. 169) || х о р ш : *'гэгээн саруул', 'гэгээн тунгалаг', 'гэгээн цагаан', 'ариун гэгээн'* || Ж= **2**. *'arčimal toli metü **gegegen** bilig-tü'* [арчимал толь мэт гэгээн билигт](BT 166b) // *'erten-ü **gegegen** qad taqimdayu tōrü-ber delekei ulus-i jasar-un'* [эртний гэгээн хаад тахимдуу төрөөр дэлхий уласыг захиран] (Taq.13b) Сонгодог бичигийн өмнөх бичигийн дурасхалуудад энэ үгийг *gegegen* гэж бичсэн нь цөөнгүй байдаг бөгөөд тэр нь дундад үеийн монгол хэлний үед нэгэнт үүсчихсэн урт эгшигийг *ge* гэсэн үеэр ялган тэмдэглэсэн хэрэг буй заа) || х о р ш : *'гэрэл гэгээ'* || Kha, Ord, Bur. *gegēŋ*

Гэгээнтэн |gegenten|[= *ge-gen-ten} *'гэгээрсэн хүмүүс'* || Ж= *'mön jil **gegegenten** baraγun juu-dur doluγan qonuγ-tur kürüged'* [мөн жил гэгээнтэн Баруун зууд долоон хоногт хүрээд](EE 136a) || Kha. *gegēŋten*

Гэдэ* |gedi/gede| *'гэдэрэг', 'хойш'* гэсэн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Энэхүү язгуураас *gedegene-* [gede-gene] 'гэдгэнэ', *gedeng* [gede-ŋ] 'гэдэн', *gedergü* [gede-rgü] 'гэдэрэг', *gedeyi* [gede-yi] 'гэдий-', *gejige* {< *gedi-ge} 'гэзэг') гэх мэт үгс үүсчээ.

Гэдэргэ |gedergü|[= gere(r)gü] *'ар талын хойшоо', 'хойшоо'* || Ж= *'usun-u qargi-dur ülü ködelün **gedergü** kebtejü'* [усны харгид үл хөдөлөн гэдэрэг хэвтэж] (Burq. 9b) // ***gedergü** unayāba tūni* [повалил его назад](Mu. 169)

Гэдэс |gedesün|{< *gedel + sün} *'өвчүүнээс доошхи биеийн өмөнө хэсэг', 'хэвлийн туслах газар'* || Ж= *'kegeli-ben qay-a tataju **gedel**-iyen üjegülji'* [хэвлийгээ хага татаж гэдэсээ үзүүлж](Burq. 56a) // *gedesün* 'entrailles' (HY M56) // *'ene narin **getesün**'* [это тонкие кишки](Mu.158) // *gesüsün* 'кишки' (IM 437) // *gäsäsün* 'кишки', 'внутренности' (IM M147) // *gesesün* 'Eingeweide' (LH 67) // *gesesün* 'intestines' (Ras,199 A2) // *gesäl* 'stomach' (Zir. 103) || *'гэдэс домор', 'гэдэс гүзээ', 'гэдэс ходоод'* || Kha. *gedes*, Bur. *gedehen*, Ord. *gedusu*, Oir. *ged's, ges'n*

Гэзэг |gejige|{< *gedi + ge} 1. *'ар тал'*, 2. *'сүлжиж унжуулсан урт үс'* (ар тал руугаа унжуулсан урт гөрмөл үс) || Cf. Man. *gediken* 'коса' (Цинциус I:177) || Ж= **1**. *'jirgin-ü gejige Tümen-tübegen-ü Ačig-širun-i dobtulgaya'* [Жиргиний араас Түмэн түбэгэний Ачиг-шируныг довтолоё](MNT 170) // *'Jebe-yin **gejige** Sübe'ēdei-yi ilēbei'* [Зэвийн ар тал болгож Сүвээдэйг илгээв](MNT 257) || Ж= **2**. *'nigen edür ... Toγan-u **gejige**-yi samlaju sayun atala'* [нэг өдөр ... Тогооны гэзэгийг самнаж байтал](ET 53a) // *'**gejige** čiyān morin'* [лошадь с

белым загривком](Mu. 170) // ***gejige*** 'occiput' (Ras.198 C3) // ***gejigä*** 'nape of the neck', 'occiput' (Kund.148) || х о р ш : *'гэзэг ус'* || Kha. *gedzeg*, Ord. *gedžige*, Bur. *gezege*, Oir. *gedzᵊŋ*

Гэйдэнкү |geidenkü|{< Chin. *chieh-tien-k'u*} *'дэлгүүр'* (Юань гүрэний хаадын зарлигуудад *'зээлдэн барьцаалах'* гэсэн утгаар олонтаа тохиолддог энэ үг XIV зуунаас хойш хэрэглэгдэхгүй болжээ) || Ж= *'sümes-tür qariyatan yajar usun bay tegirmed* ***geidenkü*** *... širge könörge-deče aliba alba qubčiri büü ögtügei'* [сүмд харьяалагдах газар ус, мод цэцэрлэг, тээрэм, дэлгүүр хоршоо, исгүүрийн хөрөнгөөс аливаа татвар бүү төлтүгэй](Khub.II:25-26)

Гэлбүрэ |gelbüre| х у у ч : *'гэнэн'* Энэ нь монгол хэлний *kilbar* гэдэг үгийн хувилбар байж болох талаар зарим эрдэмтэд дурдсан бий. || Ж= *'Temüjin-i tere qurim-dur* ***gelbüre*** *kö'ün kü'ün abčiraju' büle'e* [Тэр хуримд нэгэн гэнэн залуу хүү Тэмүжинийг авч ирсэн билээ](MNT 81) || Bur. *gülmüre*

Гэлдэр- |geldüre|{< gel-düre} *'аажуу яв'*. Энэхүү язгуур нь угтаа *geli* 'гил' гэдэг үгтэй гарал нэг бололтой. || Kha. *gelder-*, Oir. *geldər-*, Dag. *geldure-*

Гэлүгба |gelügba|{< Tib. *dge lugs pa*} *'буяны ёст'* (Төвөдийн шашиныг шинэчилэгч Богд Зонхова Лувсандагва (1357-1419) Жо Адишагийн үзэлд тулгуурлан дэлгэрүүлсэн шарын шашины урасхал)

Гэлэн |gelün|{< Tib. *dge slong*} *'буяныг үүдэгч'* (Бурханы шашины ёсны 253 сахилыг чандлан сахих ёстой санваартан буюу аяга тэгимлиг) || Ж= *'Чултэм гэлэн Бадамын гэрт баруун хойно нь завилан сууж, хойморт нь бурхан тахилыг бэлдхээд хонх дамарыг барьж төвөд хэлний номыг уншиж эхлэв'* (Ц. Дамдинсүрэн, Хэнэ хурга) || Kha, Bur. *gelen*, Ord. *gelün*, Oir. *gelən*

Гэлэнмаа |gelünma|{< Tib. *dge slong ma*} *'буян өдөгч эх'*, *'аяга тэгимлиг эх'* (таван зүйлийн сахил сахих эм гэлэн)

Гэм |gem| *'бурүү үйл'*, *'нүгэл'* || Cf. Uig. *gäm* 'grief, sorrow, worry' (Schwarz, 829). Энэ язгуураас *gemši-* [gem-ši] 'гэмш-', *gemtü-* [gem-te] 'гэмт' гэсэн үгс үүсчээ. || Ж= ***gem*** *endel-ün bulunggir'* [гэм эндэлийн булингир] (Bod. 5) // *'Olangkin mayun öber-ün* ***gem****-iyen busud aran-dur oyoruyu'* [олонхи нь өөрийн муу гэмээ бусад хүнд тохюу](Sub. III:2b) || х о р ш : *'гэм бурүү'*, *'гэм зэм'* *'гэм нүгэл'*, *'гэм хор'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *gem*

Гэмин ||{< Chin. *gè ming*} *'хувисхалт цэрэг'* (XX зууны эхээр Монголд нэвтэрэн орж ирсэн хитад цэрэг) || Ж= *'гамин бароны үед амьтаныг хилэсээр хэрэгт хийж, тамлан'* (Б. Ринчен, Мангаа Доогийн эцэсийн зүүд) || Kha. *gamiŋ*

Гэмш- |gemši|[= gem-ši] *'хийсэн гэмээ ойлгох'* Энэ үгээс *gemšiyē-* [gem-šiyē] 'гэмшээ-', *gemsil* [gem-si-l] 'гэмшил' зэрэг шинэ үгс үүсчээ. || Ж= *'bi ketemen* ***gemšikü****-eče ülü aiqu bögesü'* [би хэмээн гэмшихээс үл айх бөгөөс] (Sul.12) // *gemšibe* 'раскаяние, каялся' (IM. 437) || Kha, Ord. *gemšĭ-*, Bur. *gemše*, Oir. *gemšᵢ*

Гэмшил |gemšil|[= gem-ši-l] *'гэмээ мэдэхүй'* || Ж= ***'gemšil*** *ügegü sayin ere bolan buyu'* [гэмшил үгүй сайн эр болох буюу](Turf VII:3) || Kha. *gemšil*, Ord. *gemšilge*, Bur. *gemšel*

Гэмшүүр |gemšigüri|[= gem-ši-güri] *'гэмших дүр байдал'* || Ж= ***'gemšigüri*** *ügei öngge čirai'* [гэмшсэн дүргүй өнгө царай](Burq. 39b)

Гэнү |genü(l)-| х у у ч : *'гэмш-'*, *'харамс-'* || Ж= *'deger-e sedkil inü čöken* ***genüljü'*** [дээрэнгүй сэдхэл нь цөөхөн гэмшиж](BT 160b) // *'qoyina ber* ***genül-besü*** *yayun tus-a'* [хожим гэмшвээс юун тус](Ar. II:23)

Гэнэн I |genen|{< Tib. *dge bsnyen*} *'буянд шадарлах'*, *'увш'* (буянд ойртохын тул бурханы шашины таван зүйлийн цээр /амин нидлах, эс өгсонийг авах, худал үгүүлэх, буруу хурьцал, арих уух/ сахих лам)

Гэнэн II |genen|[= gene-n] *'хашир бус'* || Ж= ***genen*** *bolba tŭnĕse* [стал от того беспечным](Mu. 170) || х о р ш : *'гэнэн бага'*, *'гэнэн томоогүй'*, *'гэнэн цайлган'* || Kha, Ord, Bur. *genen*, Oir. *gen'n*

Гэнэнмаа |genengm-a|{< Tib. *dge bsnyen ma*} *'буянд шадарлагч эх'*, *'увсанз'*. (*гэнэн*-гийн таван сахилыг хүртсэн эмэгтэй)

Гэр |ger-e| *'гэрч'*, *'гэрээ'* гэсэн утгатай язгуур. Энэ язгуураас *gereči* [gere-či] 'гэрч' гэсэн үгс үүсчээ. || *'sudur nom-ud-un* ***ger-e*** *üges-iyer qayarqai-a Čosgi odsir toyin joqiyabai'* [судар номын гэрч үгсээр хагархай Чойжи-Одсэр тойн зохиов] (BT 166b) // *ene bičig-tür bičigsen yosuyār bütügējü üyīledün yabutuyai kemēgdejü bida edün noyad bügüde nöked-lügē bolju* ***gere*** *bolbai.* [энэ бичигт бичсэн ёсоор бүтээж үйлдэн явтугай хэмээгдэж бид эдгээр ноёд, бүх нөхөдтэй хамт гэрч болов](Nur. A) // *gere* 'свидетель' (Mu. 170)

Гэргий |gergei|[ger-gei] *'хаман'* || Ж= *'mayui* ***gergei*** *mayui nökür kiged mayui qad-luy-a ken j-e nökücekün'* [муу гэргий муу нөхөр хийгээд муу хаадтай хэн ч нөхцөх](Sub. V:7a) // *'****gergei*** *inü Qo'āi-maral aji'āi* [гэргий нь Гой марал ажээ] (MNT 1) // *gergei* 'épouse' (HY M56) || Kha, Ord. *gergī*

Гэргэн |gergen| *'гэрийн зарц'* || Ж= *'tegüber* ***gergen*** *tudqar-un bayasqu sedkil-i anu abun čidaysaba'* [түүгээр зарц нарын баярлах сэдхэлийг нь авч чадсаар] (Taq. 15a) || Kha, Bur. *gergen*, Oir. *gerg'n*

Гэрч |gereči|[= gere-či] *'гэрчлэх этгээд'* || Cf. Man. *gereči* 'свидетель' (Цинциус I:182) || Ж= *'****gereči*** *Sod-ši bayši'* [гэрч Сод-ши багш](Qqota III:20) // *'****gereči*** *Belge bičibei'* [гэрч Бэлгэ бичив](Nur A67) // *gereči* 'свидетель' (IM 437, IM M146) // *'eng kümün-i* ***gereči*** *bolju yabu getele ese bolqula'* [эн хүнийг гэрч болж яв гэтэл эс болвол](QJ A14b) || Kha. *gertš'*, Bur. *gerše*, Oir. *ger'tši*

Гэрчил |gerečile|[= gere-či-le] *'гэрч болох'* || Ж= *'sečed-ün inü tula* ***gere-čilen*** *bičigüd ögügsed ajuyu'* [цэцэдийн төлөө гэрчилэн бичиг өгөгсөд ажээ] (Nur. A 63) // *gerečilebe* 'war Zeuge' (LH 66) || Kha. *gertšil-*, Ord. *geretšile-*, Bur. *geršel-*, Oir. *ger'tšil-*

Гэрэ* |gere|[= ge-re] *'гэрэл'*, *'гэгээ'* || Ж= *'üjebesü ni'ür-tur-iyan* ***geretei***, *nidün-dür-iyēn galtai'* [үзвээс нүүрэндээ гэрэлтэй, нүдэндээ галтай](MNT 66-1) // *gere* 'свет' (IM 437, IM M146) Энэ язгуураас *gerel* 'гэрэл' гэсэн үндэс үүсчээ. || Ord, Bur. *gere*

Гэрэгэ |gerege|[= gere-ge] *'пайз'* (хааны зарлиг хүргэж явааг гэрчилэх тэмдэг) || Ж= *'imada baruju ayai altan* ***gerege*** *al tamyatai'* [түүнд барьж байгаа алтан пайз](Teheran B7); *'bars terigütü altan* ***gerege*** *ögčü'* [барс бариултай алтан пайз өгч](Chang 35)

Гэрэл |gerel|[= *ge-re-l] *'гэгээ', 'туяа ... 'гэрэлт', gereltü-* [*ge-re-l-tü] 'гэрэлтэх' зэрэг үгс үүсчээ. || Ж= *... terigüten gegeged ba qoyosun oytoryui-ača ber Sugavadi ulus-tur nom nomlaqu dayun sonosdan ajuyui'* [нарны гэрэл тэргүүтэн гэгээд ба хоосон огторгуйгаас Сугавадийн оронд ном номлох дуу соносогдон ажгуу](BT 158a 13) // *gerel 'lumière'* (HY M56) || х о р ш : *'гэрэл гэгээ', 'гэрэл цахилгаан'* || Kha, Ord, Bur. *gerel*, Oir. *ger'l*

Гэрэскэ |geriske| х у у ч : *'хаалт', 'хашилт'* || Ж= *'qalqan kemebesü **gerisge** metü yajiyu dayisun-i qalqalaju'* [халх хэмээвээс хаалт мэт гаж дайсаныг халхлаж](Hin.11) // *'gegegēn sedkil-ün činar-i **geriske** bolun tüyidügči'* [гэгээн сэдхэлийн чанарыг хаалт болон саатуудагч](Turf 3:10) // ***'gerisge** isgei bolju'* [эсгий хаалт болж](MNT 124)

Гэрээс |geriyes|[= geri-ye-s] *'захиас үг'* || Ж= *'köbegüd-iyen iregüljü **geriyes** üge talbir-un'* [хүвгүүдээ ирүүлээд гэрээс үг захих](Hin. 18) // ***gerēs** kibe tündü* [завещал ему](Mu. 216) || Kha, Ord. *gerēs*, Oir. *gerās*

Гэсхүй |gesgüi|{< Tib. *dge bskos} 'хуварагийг захирагч'* (сүм хийдийн хурал номын ёс жаягийг ёсчилон сахиулагч тушаалтан. Гэсхүй цол нь дотороо *'чогчэн гэсхүй', 'их гэсхүй', 'хуралын гэсхүй', 'зодов гэсхүй'* гэж байдаг ажээ.) || Kha. *gesxüi*, Ord. *gesk^{u}i*

Гэсэл |gesel| *'гэдэс'* || Ж= *'kegeli ölöscü idebesü ber **gesel** tülegdejü joban bui'* [гэдэс өлөсч, идвэл гэдэс түлэгдэж зовон буй](Turf 6:20) // ***gesel** 'the third stomach of the ruminating beast'* (Zir. 103)

Гэсэр |geser|{< Tib. *ge sar* < Skr. *kesara} 'цэцэгэн тооруог'* (Майдар бурханы зүүн мутарт байдаг дөрвөн тансаг үнэртэний нэг)

Гэт- |gete| *'нууцаар мирааж магна-'* || Kha, Oir. *getə-*, Ord, Bur. *gete-*

Гэтэл- |getül / yatul| *'даван туул-', 'гатлан гар-'* || Ж= *'usun-i tergeber **getülün** yadayu'* [усыг тэрэгээр гэтэлэн ядна](Sub.VIII:17a) // *'ündür daba'ā daban, örgen müred **getülün*** [өндөр даваа даван, өргөн мөрөн гэтэлэн](MNT 254) // ***getülbe** sai'āsa* [переправился через балку](Mu. 172) // *ketül* (Zir. 111) || Kha, Bur. *getel-*, Oir. *getlə-*, Ord. *getul-*, Oir. *get'l-*

Гэцэл |gečül|{< Tib. *dge tshul} 'буяны ёст'* (Буддийн сургаал номлолыг эхлэн сурч, 33 сахил сахих банди)

Гэцэлмаа |gecülm-a|{< Tib. *dge tshul ma} 'буяны ёст эх'* (эмэгтэй гэцэл)

Гял- үз **Гил-**

Гяндан үз **Гиндан**

Даа |da|{< Chin. *dà*} *'их', 'том'* || Ж= *'даа лам'* (тэргүүн лам). *'Даа Хүрээ'* (Их Хүрээ)

Даавуу |dabuu|{< Chin. *dā bù*} *'бүдүүн даавуу'* (нэхмэл бүс бараа) || Kha, Ord, Bur, Oir. *dāwū*

Даалин |daling|{< Chin. *dā lián*} хамарын тамихны хөөрөг хийдэг торгон уут || Ж= *'ягаан торгон хөөрөг **даалин** бүсэндээ хавчуулан доош унжуулсаны нь ажвал гоён хээнцэрлэх дуртайн шинж мон'* (Д. Намдаг, Нүгэл буян хоёр) || Kha, Ord. *dālin*, Oir. *dālᴵŋ*

Даалинба |dalingbu|{< Chin. *dā lién bu*} *'даалимба'* (зөрүү нэхээстэй хөвөн нэхмэл даавуу) || Ж= *'Хорлоо энгийн цагт **даалимба** ба чисчүү гадартай тэрлэг буюу хонины үзүүрсэг ба хурган дотортой дээл өмсөнө'* (Ц. Дамдинсүрэн, Маршал Чойбалсангийн бага нас) || Kha. *dāliŋbʌ*, Bur. *dālimba*, Oir. *dālᴵmbɒ*

Даалуу |daluu|{< Chin. *dà liu*} *'их зургаа'* (давхарлан өрж тоглодог 2-оос 12 нүхтэй 60 ширхэг гонзгой дөрвөлжин тоглоом) || Kha, Bur, Oir. *dālū*

Даам |daɣam-a|{< Rus. *дамка* < Fr. *dame*} *'даам'* (шатарын хөлөг дээр тоглодог нэгэн зүйлийн тоглоом)

Дааман |daman|{< Chin. *dà mén*} *'их хаалга'* (хоёр хацартай, өндөр модон хаалга)

Даанс |dangsa|{< Man. *danse* < Chin. *dān zi*} *'хүүдас'* (тоо бүрдхэл хөтөлөх хуудас) || Cf. Man. *daŋsa* 'книга' (Цинциус I:197), *danse* 'records', 'register' (Norman, 54) || х о р ш : *'даанс тооцоо', 'даанс хараа'* || Kha. *dāŋsɒ*, Ord. *daŋsa*, Bur. *dansa*, Oir. *daŋsɒ*

Даари- |daɣari| *'дамжин өнгөрөх'* || Cf. Man. *dāri-* 'заезжать' (Цинциус I:200) || Ж= *'Bodisug-yi **daɣaribasu** ber nigüle-süyü'* [Бодисугийг дайрвал нигүүлсүү](Sub. IV:7a) // *'qargi-dur kebteǰü bükü-yi Süldüs-un Sorqan-šira **da'āriǰu** üǰeǰü, ügülerün'* [харгиад хэвтэж буйг Сүлдүсийн Сорхан шар дайрч үзэж үгүүлэрүүн](MNT 85) || Kha. *daĭr-*, Ord. *dāri-*, Bur. *dajra-*, Oir. *dār-*

Даарь |daɣari| *'морины нуруунд хатсан хөлөс'* || Cf. *saɣari* // Cf. AT *yağir / dağir* 'a saddle-gall' (Clauson 905), *dajr* 'ссадина на спине верхового животного' (Щербак 2005, 33); Man. *dağari* 'ссадина' (Цинциус I:188) || Ж= *'ğol **da'āritu**, ğodoli se'ūltü oroğ šiŋqula'* [гол даарьт, годил сүүлт орог шинхул] (MNT 25) // *adūsuni ūča **dāri** bolba* [спина животного получила ссадину](Mu. 96) || Kha. *daĭr*, Ord, Bur. *dāri*, Oir. *dārᵊ*

Даахь |daɣaki| *'үс ноос', 'нялхын үс'* || Ж= ***dāqi** bolba üsün* [его волосы свалялись](MA 139) || Kha, Bur, *dāχi*, Ord. *dāᵏχi*, Oir. *dākᵊ*

Даачаа |dačiy-a|{< Chin. *dà chē*} *'том тэрэг'* (их даацтай морин тэрэг)

Даашинз |dasiŋa|{< Chin. *dà qún zi*} *'урт банзал'* (гоёлын нимгэн дээл)

Дав- I |dab| *'давтах'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Энэ язгуураас *dabta-* [dab-ta] давт-', *dabqu* [dab-qu] 'давх' гэсэн үүсмэл үг үүсчээ.

Дав- II |daba| *'юмны дээгүүр өнгөрч гарах'*, *'үйл явдлыг туулж гарах'* || Cf. Man. *dawa* **'перевалить'** (Цинциус I:185) || Ж= *'пот-un tōrū-eče ūlü* ***daban*** *yirtinčü-yin ūyiles-i qamuγ-ača sayitur būtüge-gči'* [номын төрөөс үл даван ертөнцийн үйлсийг бүтээгч](Sub. I:2b) // *'daba'ād olon* ***dababa'*** [олон даваа давав](MNT 56) Энэхүү язгуураас *dabaγa* [daba-γa] *'даваа'*, *dabaγu* [daba-γu] *'давуу'*, *dabalγa* [daba-lγa] *'давалгаа'*, *dabamaγai* [daba-maγai] *'давамгай'*, *dabala-* [daba-la] *'давла-'*, *dabaliγun* [daba-li-γun] *'давлиун'*, *dabara-* [daba-ra] *'давар-'* гэх мэт үгс үүсч, улам цаашаа салаалсан илүү олон үг үүссэн байна. || х о р ш : *'даваж гарах'*, *'даван туулах'* || Kha, Oir. *daw-*, Ord. *dawa-*, Bur. *daba-*

Даваа I |dabaγa|[= daba-γa] *'өндөр уулын хөтөл'* || Ж= *'Qon ši ling* ***daba-γan-u*** *uγ-tur buγuγsan ajuγu'* [Хоншилин давааны бэлд буусан аж](Jig. 10) // *'daba'ād olon dababa'* [олон даваа давав](MNT 56) // *daba'an* **'**dans les montagnes' (HY M48) || х о р ш : *'даваа гүвээ'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *dawā*

Даваа II |dawa|{< Tib. zla ba} *саран гараг* буюу долоон хоногийн нэг дэх өдөрийн нэр. (нарны аймагийн есөн гарагийн нэг) || Skr. *soma* **'**сумъяа' || Kha. *dawā*

Даварн- |dabari|[= daba-ri / daγa-ri] х у у ч : *'дайр-'*, *'нэвтэр-'* || Ж= *'edüge* ***dabariysad*** *čerigūd-te irgen-ū daruγasta noyad-ta küčü kürgegden büi'* [эдүгээ дайран орсон цэрэг, иргэдийн дарга ноёдод хүч нэмэн буй](Abaga I:9) // *'****dabariqun*** *mongyol čerigūd ... küčü büü kürgetügei'* [дайран довтолох монгол цэрэгүүд хүч бүү хүргэтүгэй]

Даваригту |dabariγtu| *'учирал'*, *'тохиол'* || Ж= *'uruγun uruγiyar kedün kedün ūyes-te kūrtele ene* ***dabariγtu*** *buyan kürtügei'* [урагийн урагаар хэд хэдэн үест хүртэл энэ учиралт буян хүртүгэй](Mun. II:2) Проф. N. Poppe энэ үгийг *event* хэмээн буулгажээ. (Notes on the Monument in Honor of Mönke Khan, CAJ VI:1, 1961, 18)

Давт- |dabta|[= dab-ta] 1. *балбаж хавгайлах* 2. *'дахих'* || Ж= **1**. *'temür-iyēr* ***dabtaǧsan*** *tebene-de qadququi-a čōlō ügei'ü'* [төмөрөөр давтсан тэвэнэд хадхах зайгүй](MNT 195) Энэ үйл үгийн язгуураас *dabta-ča* [dabta-ča] **'**давтац', *dabtalγa* [dabta-lγa] **'**давталга', *dabtamal* [dabta-mal] **'**давтмал' гэх мэт үгс үүсчээ. || х о р ш : *'дахин давтах'* || Kha. *dawtɒ-*, Ord, Bur. *dabta-*

Давуул- [daγuli] *'дагуул-'*, *'довтол-'* || Ж= *'qoqimai ebečid-i qošiγun* ***dabaγulju'*** [хохимой өвчинг хушуу давуулж](BT 167a) // *'Ulug-tag-un Soqog-usun-ača Altai* ***daba'ūlun*** *hüldeǰü'* [Улүг уулын Сохог уснаас Алтай давуулан хөөж] (MNT 177) || Kha, Oir. *dawūl-*

Давх* |dabqu|[= dab-qu] *'давхар'* гэсэн утгатай язгуур. Энэ язгуураас *dabquča-* [dabqu-ča] **'**давхац', *dabqur* [dab-qu-r] *'давхар'* гэсэн үгс үүсчээ.

Давхар |dabqur|[dab-qu-r] *'дан'* гэдэгийн эсрэгээр утгатай үг (хэд хэдэн) || Ж= *'yurban jüyil* ***dabqur*** *keyid-i egüdkegüljü'* [гурван зүйлийн давхар хийд байгуулж](Burq. 7b) // *'gurban* ***dabqur*** *quyaǧ emüsčü, gurban buqa jidkü ūljü ayīsu'* [гурван давхар хуяг өмөсч, гурван бухаар зүдхүүлж айсуй](MNT 195) // *dabqur* **'**double' (HY M48) // *dörben* ***dabqur*** *dēsün* [веревка в 4 ряда](Mu. 143) || Энэ үгээс *dabquryа* [dabqu-r-γa] **'**давхарга', *dabqurda-* [dabqu-r-da] **'**давхард-'

dabqurla- [dabqu-r-la] ‘давхарла-’ гэх мэт нийлмэл бүтэцтэй үгс үүсчээ. || Kha, Oir. *dawχar*, Ord. *dawχur*, Bur. *dabχar*

Давхац |dabquča|{dab-qu-ča} *‘давхарлан өмөсөх гадуур хувцас’*

Давхац- |dabquča|[dab-qu-ča] *‘давхарлах’, ‘дараалах’* || Ж= *‘ӧrüne umar-ača* ***dabqučaγuluγsan*** *egülen ɬuu-yin egešig daγun* [өрнө умараас давхацсан үүлэн луугийн эгшиг дуун](Burq. 52a)

Дага- |daγa| *‘араас нь явах’, ‘мөрдөх’* || Ж= *‘Bodončar Buγu-qatagi aqa-yu’ān qoyīna-ča* ***dağaju*** *qataraju’* [Бодончар Буга-хатаги ахынхаа хойноос даган хатирч](MNT 33) || Энэ язгууртаас *daγaburi* [daγa-buri] ‘дагавар’, *daγal* [daγa-l] ‘дагал’, *daγaγu* [daγa-γu] ‘дагуу’, *daγaγul* [daγa-γul] ‘дагуул-’ гэх зэрэг үгс үүсчээ. || х о р ш : *‘даган дууриах’* || Ж= *‘daqa-* ‘НУ 33, SH) || Kha, Ord, Bur. *daga-*, Oir. *daxn-*

Дагам |daγama|[daγa-ma] х у у ч : *‘сарын тэмдэг’* || Ж= ***daqama*** *irebe emeyi* [женщина менструировала](Mu. 138)

Дагина |dagini|{< Uig. *dakini* < Skr. *ḍākinī*} *‘огторгуйгаар явагч’* (анхандаа хүний махаар хооллодог ягчисын нэр байсанаа хожимын үлгэр домогт үүл хөлөглөн огторгуйд нисдэг хурмастын ид шидтэй үзэсхэлэнт бүсгүйг нэрлэх болжээ) || Tib. *mkha’ ‘gro* ‘ханд’ || Ж= ***daginas*** *mayus terigüten nigü-leskü sedkilten boltuγai’* [дагинас муутан тэргүүтэн нигүүлсэхүй сэдхэлтэн болтугай] (BT 158) || н и й л : *‘тэнгэрийн дагина’, ‘лусын дагина’* || Kha. *dagina*, Oir. *arāgnī*

Дагсал |daγsal|{< Tib. *rtags gsal*} *‘тодорхой тэмдэг’* (Бүддийн гүн ухааны тодорхой сэдэвээр мэдхэлцээн хийхийг *‘дагсал хаялцах’* гэдэг ажээ) || Kha. *daxsal*

Дагтан |daγtan|{< Tib. *rtag tu*} *‘ямагт’, ‘хэзээд’, ‘үргэлжид’.*

Дагшин |daγsin|{< Tib. *dag zhing* < Skr. *dakšinā ‘ариун орон’* (Аминдаваа бурханы оршин суух ариун онгон газар орон. Хожим ариун онгон газарыг заасан нэр болжээ.)

Дадар |dadar|{< Tib. *mda’ dar*} *‘сумны дарцаг’* (даллага авах, бэр буулгах зэрэг ёслол хийхэд сумны зэвэнд уяж хийсхэдэг өнгийн гурвалжин дарцаг. Мөн хөзөрийн гурван тоот картыг ийн нэрлэнэ.)

Дажунтан |daǰuntan|{< Chin. *dà zhǒng tǒng*} *‘дээд ерөнхийлөгч’*

Дай |dai|{< Chin. *tài*} *‘өргөх’, ‘дэмжих’* (хөндлөвч мод, дайлаас)

Дай- |dayi| *‘дайн’, ‘дайсан’* гэсэн үгийн анхдагч язгуур. || Cf. Man. *dai* ‘война’ (Цинциус I:190) || Энэхүү язгууртаас *dayičila-* [dayi-či-la] ‘дайчил-’, *dayičin* [dayi-čin] ‘дайчин’, *dayiǰi-* [dayi-ǰi] ‘дайж’, *dayila-* [dayi-la] ‘дайл-’, *dayin* [dayi-n] ‘дайн’, *dayiri-* [dayi-ri] ‘дайр-’, *dayisun* [dayi-sun] ‘дайсан’, *dayitu-* [dayi-tu] ‘дайт-) гэх зэрэг үгс үүсчээ.

Дайду |taydu)|{< Chin. *Tai-tu*} *‘дээд нийслэл’* (Юань гүрэний нийслэл Дайду, одоогийн Бээжин хот) || Ж= *‘Bodistv-a čary-a avatar-un tayilbur-i* ***Daidu*** *daki čaγayan suburγatu yeke süme-dür tamγa čoγulγaγulǰu mingγan tegüs tamγala-γulǰu’* [Бодичарияа аватарагийн тайлбарыг Дайду дахь цагаан суваргат их сүмд хэв сийлүүлж, минган хувь барлуулж](BT 167b)

Дайжи- |dayiǰi|[= dayi-ji] *'дайны хөлөөс зайлах'* || Ж= *'Jirγuγadai* ***dayiǰiǰu*** *aq-a-γuγan abuγad'* [Зургаадай ахаа аваад дайжиж](Chang. 19) // *'Temüǰin-lü'ē* ***dayiǰiǰu*** *ǧarugsan Moŋǧol qa'ā odqun tede'* [Тэмүжинтэй хамт дайжиж гарсан монголчууд хаа одох](MNT 174) // *'Yesüderten oyirad lu'ā bolun* ***dayiǰiǰu'*** [Есүдэртэн ойрод луга хамт зайлж](KMQB B11) || Kha. *daidz*ª-

Дайз |dayiǰa|{< Chin. *dài zi*} *'бүс'* (бууны сум бэхлэсэн бүслүүр)

Дайл- |dayila|[= dayi-la] *'дайран эзлэх'*, (аян дайнд мордох) || Ж= *'öber-ün nökūd-ün* ***dayilan*** *notuqadqarun qayalγa'* [= өөрийн нөхөдийн дайлан номходхосон хаалга](Arj. V:3)

Дайн |dayin|{< dayi-n} *'зэвсэгт тулалдаан', 'дайсан'* || Cf. AT *yaği / dağı* 'enemy', 'hostile' (Clauson 898), *dajn* 'враг', 'война' (Щербак 2005, 33) || Ж= *'sayitur šinǰilen onuγ-a üdügüi-e* ***dayin-dur*** *dobtulbāsu mungqaγ-un belge'* [сайтар шинжилэн оноогүй дайсанд довтолвоос мунхагийн шинж](Sub. IV:10a) // *'****dayīn*** *ayīsi' ke'ēn söni dülin kelen kürgen odču'üi'* [дайсан айсуй хэмээн шөнө дүлээр хэл хүргээд оджээ](MNT 109) // *dain* 'враг' (Mu. 138) // ***dain*** 'враг' (IM 435) || х о р ш : *'дайн байлдаан', 'дайн дажин', 'дайн тулаан'* || Kha, Bur. *dain*, Ord, Oir. *dān*

Дайр- |dayir|[dayi-r] *'довтолох'* (Энэ нь *dayila* [= dayi-la] 'дайлах', *dayin* [= dayi-n] 'дайн', *dayisun* [= dayi-sun] 'дайсан' гэсэн үгстэй нэг язгууртай бөгөөд авианы түүхэн хувьсалын явцад *dayari* 'даари' гэсэн үгтэй адил дуудагдах болсон төдийгүй, утга холилдох болжээ) || х о р ш : *'дайран довтолох', 'дайран орох'*

Дайсан |dayisun{< **dayi-su-n*} *'өшөө хорсолт эсэрэг этгээд'* || Ж= *'čibiltü či* ***dayisun-a*** *darurγdaǰu'* [нүгэлт чи дайсанд дарагдаж](Burq. 64a) // *'mergen biligiyer-iyen saqibasu ele olan ber* ***dayisun*** *yakin čidaqun'* [мэргэн билигийг сахиваас дайсан хэдий олон ч яаж дийлэх](Sub.I:5b) // ***daisun*** 'enemy' (Ras. 200C15) || Энэ үгээс *dayisungna-* [dayisuŋna] 'дайсагна-', *dayisurqa-* [dayi-surqa] 'дайсарх-' гэсэн нийлмэл бүтэцтэй үйл үг үүсчээ || Kha, Bur. *daisan*, Ord. *dāsun*, Oir. *dāsᵘn*

Дайчин I |dayičin|[dayi-čin] *'эрэлхэг', 'баатарлаг'* (Энэхүү нийлмэл бүтэцтэй үг нь уггаа *dayila* [= dayi-la] 'дайлах' гэсэн үгстэй язгуур нэгтэй)

Дайчин II |dayičin|{< Chin. *dà qing*} *'Их Чин улас'* (Манж Чин уласын нэр) || Ж= *'jirγuγan yeke ulus-i* ***dayičing*** *törö-ber quriyaγad'* [зургаан их уласыг дайчин төр хураагаад](ET 68b) || Kha. *daitšin*, Ord. *dātšiŋ*, Bur. *daišan*, Oir. *dātšᵘŋ*

Дал I |dalu|{< **dālu*} *'дал мөр'* || Cf. *dalū* 'лопатка' (Цинциус I:195) || Ж= *'darbayar yeke amatan* ***dalu-dur*** *ebče-gün-dür niγurtan'* [дарвагар том амтай, дал нуруундаа нүүртэй](Burq. 55b) // *dalu* 'спинная лопатка' (Mu. 138) // *dalu* 'лопатка' (IM 435, IM M134) // *dālu* 'omoplate' (Ist. 25) // *dālū* 'shoulder', 'blade' (Zir. 97) || Kha. *dal*, Ord. *dalu*, Bur. *dala*, Mngr. *dālī*, Mog. *dālu*, Oir. *dalᵘ*

Дал II |dal|{< Skr. dala} *мөчиргүй, цэх шулуун шилбэтэй дэвүүр мэт том навчтай халуун ороны мод.* || Ж= *'****dal-a*** *modud-un emün-e niǰiged erdini kib-iyer čimegtü ǰedküger talbiǰu'* [дал мододын өмөнө тус бүр эрдэнийн хив торгоор чимсэн зэдхэр тавиж](Burq. 46b) // *'****dala*** *modun kiged nüdügür modun'* [дал мод хийгээд нүдүүр мод](Chimeg 21b) || Kha. *dal*

Дала(н) |dala(n)|[= *dal-n] *'70'* (Уттаа долоо /7/, *'дал'* /70/ гэсэн тооны үгийн анхдагч язгуур. || Ж= *'arban naimaduyar on ǰirγuγan sara-yin arban dörben-e ǰöb* ***dalan*** *doluγan nasun-dur-iyan ebedčin-iyer ügei bolǰuγu'* [арван наймдугаар оны зургаан сарын арван дөрвөнд яг далан долоон насандаа өвчинөөр үгүй болжээ](Hin. 36) // ***dalan*** *minqan* 'семьдесят тысяч' (Mu. 138) // ***dalan*** 'siebzig' (LH 56)

Дам |dam| *'дамжих'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Энэхүү язгууруас *damǰi-* [dam-ǰi] 'дамжих', *damla-* [dam-la] 'дамла-', *damna-* [dam-na] 'дамна-' гэх мэт үгс үүсчээ.

Дамар |damaru|{< Skr. *damaru*} *'жижиг хэнгэрэг'* (шашины зан үйлд хэрэглэдэг товчин цохиуртай, дундууpаа хотгор, хоёр талдаа арисан цартай жижиг дэрэвгэр хэнгэрэг) || Kha. *damar,* Ord. *ramuri*, Bur. *damāri,* Oir. *dam^{v}r*

Дамж- |damǰi|[= dam-ǰi] *'шилжих'* Энэхүү язгууpаас *damǰiya* [dam-ǰi-ya] 'дамжаа', *damǰilγa* [dam-ǰi-lγa] 'дамжилга', *damǰiγul-* [dam-ǰi-γul] 'дамжуул', *damǰiγur* [dam-ǰi-γur] 'дамжуур' гэх зэрэг нийлмэл бүтэцтэй үгс үүссэн байна. || х э л ц : *'ам дамжих'* (цуу яриа тархах), *'гар дамжих'* (олон хүн дамжин шилжих)

Дамжаа |damǰiy-a|{< Tib. *dam bca'*} *'гэрчилсэн бичиг'* (Бүддийн гүн ухааны судар тарнийн олон шатны сургалтыг дамжин суралцаж, ном хаялцан мэдхэлцэх шат. Бурханы шашины шаталсан сургалтад гавжийн дамжаа, агримбын дамжаа, маарамбын дамжаа, зээрэмбийн дамжаа зэрэг шатлалууд байдаг. Орчин үед аливаа түр сургалтыг ийн нэрлэх болжээ.) || х э л ц : *'дамжаа барих'* (бүддийн гүн ухааны олон шатны сургалтыг дүүргэж, эрдэмийн зэрэг хамгаалсан хүнд барих хүндэдхэлийн зоог) Kha. *damdžā,* Bur. *damžā*

Дамжиг |damǰiγ|{< Tib. *dam tshig*} *'тангараг'*. Монгол хэлэнд *'эргэлзээ'* гэсэн утгаар хэрэглэгддэг || Ж= *'дамын үг* ***дамжигтай****, холын үг хуудуутай'* (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн)

Дампуу |dampuu|{< Chin. *dàng pu*} хугацаатай барьцаалан зээлдүүлэх газар (зээлдэн барьцаалсан эд юмсаа эргүүлэн авч чадахгүй болохыг *'дампуурах'* гэдэг байжээ) || Kha. *dampū,* Ord. *daŋpū*

Дамшваа |damiseyiba|{< Tib. *bkra mi shis pa*} *'өлзий бус'*

Дамшиг |damsiγ|{< Tib. *dam bshig*} *'тангарагаа эвдэх'* (мөрдвөл зохих сахилаа алдсан хувараг. Хожим утга нь шилжиж, *'бүтэлгүй амьтан', 'томоогүй золиг'* гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ.) || Kha. *damšig*

Дан |dang|{< Tib. *gdangs*} *'ая'* (ая дан)

Дандар |dandar|{< Uig. *dantira* < Skr. *tantra*} *'нууц сургаал'* (Бүддийн шашины номлол дахь их хөлгөний аймагийн тарнийн ёсны сургаал) || Kha. *dandar*

Данжаад |dangǰiyada|{< Chin. *dāng jia de*} *'гэрийн эзэн', 'өрхийн тэргүүн'* (хитад пүүсийн эзэн)

Данжуур |danǰuur|{< Tib. *bstan 'gyur*} *'шастирын орчуулга'* (эртний энэдхэг, төвөд эрдэмтэдийн их, бага арван ухаанаар туурвисан 4300 гаруй

зохиолын цоморлиг. Монголчууд XVIII зууны үеэс анхдугаар жанжаа хутагт Агваанчойндон, Ролбидорж нарын удирдлагаар *'Данжуур'*-ын бүрэн орчуулгыг хийж дуусхаад 225 ботиор хэвлүүлжээ.) || Kha, Ord, Oir. *dandžūr*

Данласун || х у у ч : *'дов толгой'*. Ж= *'Dayir-etügen-i **daŋlasun**-u tedüi bükü-eče'* [Дайр-этүгэнийг дов толгой төдий бүхийгээс](MNT 245)

Данх |dangqu|{< Chin. *tóng hú*} шингэн зүйл хийх сэнжтэй метал сав. || Kha. *daŋʰxл*

Данхараад ||{< Rus. *домкрат*} *'данхараад'*, *'өргүүр'* (машины дороос тулж, хөндийрүүлэх авсаархан өргүүр) || Kha. *daŋʰxarāt*

Даншиг |danšuy|{< Tib. *bstan bzhugs*} *'бат оршил'* (1696 онд анхдугаар Богд Занабазарын насан хутаг өнө удаан бат оршихын бэлгэдэл болгон зохион байгуулсан наадам. Анхандаа гурван жил тутам хийж байсан бол наймдугаар Богдын үед жил тутам хийх болжээ) || х о р ш : *даншиг наадам* || Kha. *daŋšig*

Дар- |daru| *'хучил-'*, *'хавч-'*, *'шах-'* Ж= *'šimnus-un ayimay-i **daruju**'* [шулмасын аймагийг дарж](Burq. 49b) // *'küčütü-yin küjü'ün, bökö-yin bögse **daruju** ögbe je či* [хүчитийн хүзүү, бөхийн бөгс дарж өгөв чи](MNT 209) // *'**daruba** dušmani'* [подавил врага](Mu. 138) || Энэхүү язгууртаас *daruya* [daru-ya] 'дарга', *daruyda-* [daru-yda] 'дарагд-', *daruyul-* [daru-yul] 'даруул-', *darula-* [daru-la] 'дарла-', *darumal* [daru-mal] 'дармал' гэх мэт үг үүсч, уламаар тэдгээрээс өөр олон шинэ үг салбарлан гарчээ. || х э л ц: *'өр дарах'* (өгцөөгөө өгч дуусгах), *'нас дарах'* (өндөр настай болох), *'хөл дарах'* (олон хүн цугларах) *'хар дарах'* (аймшигтай зүүд зүүдлэх), *'шил дарах'* 'ар араасаа давхцах' || Kha, Oir. *dar-*, Ord. *daru*, Bur. *dara-*

Дар |dara|{< Skr. *tāra*} *'гэтэлгэн үйлдэгч'* || Ж= *'Sujati neretei ökin-ü šibegčin **Dari** neretei ükiju'* [Сужати нэртэй охины Дари нэртэй шивэгчин үхэж](Burq. 41b) // *'**Dar-a** eke-dür soyurqa'* [Дар эхэд соёрх](Arj. II:3)

Дар эх |dari eke|{< Skr. *tāra* + eke} *'гэтэлгэн үйлдэгч эх'* (Буддийн ёсонд найман аюулаас гэтэлгэгч *дар эх*-ийг *'ногоон дар эх'*, *'цагаан дар эх'* гэсэн хоёр янзын *дар эх* байдаг байна.) || Ж= ***Tar-a** eke-dür mörgümü bi* [Дарь эхэд мөргүмү би](Arj. II:2)

Дарга |daruya|{< *daru* + *ya*} *'удирдагч'*, *'тэргүүлэгч'* // Pl. *daruyas* || Cf. Turk. ***daruγa*** 'chef eines Bezirks od. einer Stadt' (Räsänen 133); Man. *darugā* 'староста' (Цинциус I:200) || Ж= ***'daruyas** noyad-tača ečinegün aduyusun qonin qudalduqu'* [дарга, ноёдоос далдуур адуус, хони худалдах](Turf. 27) // ***daruγa*** 'начальник' (Mu. Suppl.403) // ***daruγa*** 'правитель' (IM M134) // ***darugā*** 'major' (Ras.198 A29) || Түрэг хэлэнд адил утгатай *daruya* гэсэн үг байгаа болович *daru-* гэсэн үйл үг байхгүй байгаагаас үзвэл энэ нь монгол хэлнээс зээлдэн авсан үг бололтой. || х о р ш : 'дарга сайд' || Kha. *darʊğʊ*, Ord. *darğu*, Bur. *darğa*, Oir. *darğʊ*

Т у с х а й с у д а л г а а : V. Minorski *'Darugha, in Mongolian 'chief', is a common administrative term. Judging by the Ahsan al-tavārīkh*, 489 (v, i., p. 185) *it was applied to governors in general, but in later times was more particularly used as the title of the governer of the capital. On the other hand, in large government*

departments the head clerks controlling the staff were also called darugha. (A Manual of Safavid Administration, Persian Text in Facsimile, London, 1943, 141) // F. W. Cleaves *'The most literal meaning of daruγa, a nomen imperfecti in form, but a nomen actoris in function, would appear to be «the presser» in the sense of «that which presses» or «the one who presses»'* (Daruγa and Gerege, HJAS 16, 1953, 250)

Даргач |daruγači|[= daru-γa-či] *'ахлагч', 'захирагч'* || Ж= *'**daruγači** anda-yin erdini-tü bey-e-yi engke amuγulang-i ögčü ilegsen bičig'* [ахлагч андын эрдэнэт биед энх амагаланг хүсэж илгээсэн бичиг](Qqot.IX) // *'balaġad balaġad-tur **daruğačin** talbiǰu'* [хот хотын дарга](MNT 263) // *daruγači* 'правитель' (IM 435)

Даржин |darǰin| *'багц хив'* (Бурханы шашины сүнэс дуудах зан үйлд хэрэглэдэг 5 өнгийн маш нимгэн хив. Хожим чанар муутай нимгэн даавууг ийн нэрлэж байсанаа нь утга нь шилжиж *'ядуу марчиг'* гэсэн утгатай болжээ)

Дарма |darma|{< Uig. *darm* < Skr. *dharma*} *'ном'* Tib. *chos* 'чой' (Буддийн сургаал дахь *бурхан, ном, лам* гэсэн гурван их эрдэнийн нэг) || Ж= *'Darm-a-čari neretü tngri-yin köbegün* [Дарма-чари нэрт тэнгэрийн хүвүүн](Burq. 17a)

Дархан |darqan| *'чөлөөт иргэн'* (гавъяа байгуулж, алба татвараас чөлөөлөгдсөн хүнд хөхиүлэн олгодог цол байжээ) // Pl. *darqad* || Ж= *'imayi itegeltü tuγ-tu čerigüd-ün noyan bolγan tüšiged **darqan** ner-e ber öggügsen aǰuγu'* [түүнийг итгэлт тугт цэрэгийн ноён болгон түшээд, дархан нэр өгсөн ажээ](Hin. 22) || Kha, Ord, Bur. *darxan,* Oir. *darxɒn*

Дарцаг |darčoγ|{< Tib. *dar lčog*} *'унжсан хив'* (хүрээ хийдийн үүдэн дээр хадхадаг гурван залаа бүчтэй тарнийн үсэг бүхий жижиг далбаа. Хожим бөс даавуугаар хийсэн иш бүхий жижиг далбааг хэлдэг болжээ.) || х о р ш : *муг дарцаг* || Kha. *dartsag,* Ord. *dartšuk,* Bur. *dardsag,* Oir. *dartsʊg*

Дарь |dari|{< Pers. *dārū*} *'тэсэрэх нунтаг'.* || х о р ш : *'дарь хүхэр'* || Kha. *darʲ,* Ord, Bur. *dari,* Oir. *där*

Датабааз |databaγaǰa|{< Eng. *data* 'мэдээ, баримт' + *base* 'суурь'} *'даата бааз'* (компьютерийн мэдээлэлийн сан)

Дах |daqu| *гадагшаа харсан сахалаг үстэй нэхий нөмөрөг.* || Cf. AT *yakū / daġgū* 'raincoat' (Clauson 898), Turk. *jaqu* || Ж= *Čotan eke-yin šidkül ke'ēn qara buluġan **daqu** abčiraǰu büle'ē'* [Цотон эхийн бэлэг хэмээн хар булаган дах авчирч](MNT 96) || х о р ш : *'дах дэгтий'* || Kha. *dax,* Ord. *daxu,* Bur. *daxa,* Oir. *daxᵘ*

Дацан |*dačang*|{< Tib. *grwa tshaṅg*} *'хүрээ', 'хуварагийн аймаг'* (Бурханы шашины лам хуварагуудын ном хурж, ёслол үйлдэх орон сүм) || Ж= *гэлэн Лувсанд шавь болгон өгч **дацанд** суулгасан юм.* (Ц. Дамдинсүрэн, Гологдсон хүүхэн) || х о р ш : *'сүм дацан'* || Kha. *datsan,* Bur. *dasan,* Oir. *datsᵊn*

Дашлхүмбэ |dasi lhungbu|{< Tib. *bkra shis lhun po*} *'өлзий хутагт Сумбэр уул'* (1447 онд анхдугаар Далай лам Гэндэндүв (1391-1475)-ийн Төвөдөд байгуулсан хийдийн нэр.)

Дашман |dašman|{< Pers. *dānišmand*} *'санваартан'* (Исламын шашины) || Cf. Turk. *dānišmän* 'gelehrter' (Räsänen 131) || Ж= *'toyid erkegūd šingšingūd **dašmad** aliba alba γubčiri ülü üǰen'* [тойд, эрхүүд, шиншинүүд, дашмад аливаа

алба гувчуур үл үзэн](Khub.1261:8-9) // *dašman* 'христианский ученый' (Mu. 164). *fetwa eribe dantšmanāsa* [просил мудрого о решении](Mu. 168)

Дашням |dasinim-a|{< Tib. *bkra shis nyi ma} 'өлзий хутагт өдөр'* (зурхайн ёсоор сард нэг удаа тохиолдох хутагт сайн өдөр)

Даяг |dayig|{< Tib. *brda yig} 'дохионы бичиг'* (Бурханы сургаал номлолын утга учирыг зүйлчилэн бичсэн толь бичиг)

Дезодрант |dezodrant|{< Rus. *дезодрант* < Fr. *desodorisant* 'анхилуун үнэрт'} *'дездараант'* (шүршиж хэрэглэдэг анхилуун үнэрт)

Декан |декан|{< Rus. *декан* < Ger. *Dekan*} *'дикаан'* (их сургуулийн салбарын захирал)

Диаметр |diameter|{< Rus. *диаметр* < Gr. *διαμετρος*} *'диамээтер', 'голч'*

Диваажин |divajan|{< Tib. *bde ba can} 'тэнгэрийн орон', 'амагалант орон'* (Бурхан сахиус орших ариун амагалан Авидийн орон) || Kha. *divādzin*, Bur. *divāzan*, Oir. *dewādzin*

Диван |divan|{< Rus. *диван* < Pers. *divan*} *'буйдан'* (түшлэгтэй зөөлөн суудал)

Дивангар |divangyar|{< Skr. *dīpamkara*} *'зул зохиогч', 'гэрэлтүүлэгч'* (Гаутама багшийн өмнөх үеийн хорин дөрвөн бурхадын тэргүүн) || Ж= *'oytaryu-yin činar-tu bükü-yi dibangkar-a burqan üjegülüged'* [огторгуйн чанарт бүхийг дивангар бурханд үзүүлээд](Burq.6a) || Энэ үг хожимоо *'нэн эртний'* гэсэн утга илэрхийлэх болж, бүр монголчилогдон сунжирч *'диван галба'* гэсэн хэлбэрээр хэрэглэгдэх болжээ. || Kha. *diwangar*

Дивидент |divident|{< Rus. *дивидент* < Lat. *dividendum*} *'дивидээнт', 'ноогдол ашиг'* (хувь нийлүүлэгчидэд оруулсан хөрөнгийнх нь хэрээр ашиг хүртээх ноогдол)

Ди-Ви-Ди |dividi|{< Eng. DVD (digital video disk) *'дивиди'* (дуу хөгжимийн шингээлт бүхий зээрэнц)

Дивиз |diviz|{< Rus. *дивизия*} *'дийвийз'* (хэд хэдэн хороо цэрэгээс бүрдэх цэрэг, армийн нэгж)

Дигваранз |diγbaranja|{< Tib. *sdig pa rwa can} 'дигваранз', 'хилэнцэт хорхой', 'ямааны уруу'* || Kha. *digwaranzv*,

Дижитал |dijital|{< Eng. *digital* < Lat. *digitus*} *'дижитал'* (мэдээлэлийг тоон хэлбэрт шилжүүлэн дамжуулах үйлдэл)

Дизайн |dizayin|{< Eng. *design*} *'дизайн', 'загвар', 'ур хийц'* (хувцас загвар, дотоод засал чимэглэл зэрэгийн ур хийц, хэв загвар)

Дизель |dizel|{< Rus. *дизель* < Ger. *diesel*} *'дийзел түлэш'* (дотоод шаталтын хөдөлгүүрийг үндэслэгч Германы зохион бүтээгч Rudolf Diesel /1858-1913/)

Дийз |deyije}{< Chin. *die zi*} *'жижиг таваг'* || Kha. *dīdz*

Дилер |diler|{< Rus. *дилер* < Eng. *dealer*} *'дийлер'* (валютын ханшийн хэлбэлзлийг ашиглан наймаалдаг банкны ажилтан)

Диплом |diolom|{< Rus. *диплом* < Fr. *diplôme* < Lat. *dipoloma* < Gr. *δίπλωμα*} 'диплоом' (мэргэжил, чадварын үнэлгээний үнэмлэх)

Дипломат |dilomat|{< Rus. *дипломат* < Fr. *diolomate*} *'дипломаат'* (олон уласын харилцааны чиглэлээр мэргэжсэн ажилтан)

Дисерт |desert|{< Rus. *десерт* < Fr. *desseret*} *'дисээрт', 'амтат зууш'*

Диск |disk|{< Rus. *диск* < Gr. *δίσκος*} *'дийск'* (дуу хөгжимийн шингээлттэй ялтас)

Дисплей |dispelei|{< Eng. *display*} *'дисплей'* (цахим бичвэрийн дэлгэц)

Диссертаци |dessertaci|{< Rus. *диссертация* < Lat. *dissertatio*} *'дисертаац'* (эрдэмийн зэрэг горилж бичсэн зохиол)

Дияан |diyan|{< Uig. *dyan* < Skr. *dhyāna*} *'амагалан сэтгэхүй', 'бисалгал'* (нэгэн үзүүрт сэтгэлээр номлол бисалгал хийж суух аглаг газар) || Ж= *'sedkil-iyen **diyan**-dur jarubasu... **diyan** bišilγaqui boltuγai'* [сэдхэлээ дияанд зориулваас ... дияан бисалгах болтугай](ВТ 160a) || Kha, Ord. *dijān*

До* |do| *'доод', 'доош', 'дор'* гэсэн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Энэхүү анхдагч язгуураас *doγo* [*do-γo] 'догоо', *doro* [*do-ra] 'дор' гэсэн үүсмэл язгуур салбарлан гарч, улам тэдгээрээс *doγodu* [do-γo-du] 'доод', *doγoγši* [do-γo-(γ)ši] 'доош', *doγoγur* [do-γo-γur] 'доогуур', *doradu* [do-ra-du] 'дорд', *doraγši* [do-ra-(γ)ši] 'дорогш', *dorayi* [do-ra-yi] 'дорой' гэх мэт тухайн язгуур уттыг хадгалсан олон тооны шинэ үг үүссэн байна.

Дог |doγ|{< Tib. *tog*} *'үзүүр', 'орой'* (тугны үзүүрт тогтоосон чимэглэл. Хожим утга нь шилжиж данх савны тагны дээрхи бариул зэрэгийг нэрлэх болжээ.)

Догшин |doγsin| *'эмнэг', 'зэрлэг'* || Cf. Turk. *tokšyn* 'дикий', 'лютый', 'необузданный' (Радлов, III:1155) || Ж= *'arslan kiged **doγšin** ariyatan-iyar dügürügsen aylay oron'* [арслан хийгээд догшин араатанаар дүүрсэн аглаг орон] (Burq.24b) || Эртний монголчууд хүчирхэгийн бэлгэдэл болгож энэ үтийг хүний нэрд хэрэглэдэг байжээ. || Ж= *Bai-šiŋqor-dogšin* (MNT 47), *Dörbei-dogšin* (MNT 240) || х о р ш : *'зэрлэг догшин', 'ширүүн догшин', 'эмнэг догшин'* || Kha. *doχšin*, Ord, Bur. *dogšin*, Oir. *dokš'n*

Додиг |dodiγ|{< Tib. *stod gyogs*} *'чээжний өмөсхөл'* (ханцуйгүй хантааз)

Доктор |doktor|{< Rus. *доктор* < Lat. *doctor*} *'дооктор'* (эрдэмийн дээд зэрэг)

Докторант |doktorant|{< Rus. *докторант*} *'дооторант'* (докторын зэрэг горилогч)

Докторантур |dokmorantur|{< Rus. *докторантур*} *'дооторантуур'* (докторын сургалт)

Доллар |dollar|{< Rus. *доллар* < Eng. *dollar*} *'доолар'* (Америк, Канад, Австрали зэрэг уласын мөнгөн тэмдэгт)

Долоон |doluγan|[< *dal-(u)-γan] *'1 x 7 = 7'* || Ж= *'jöb dalan **doluγan** nasun-dur-iyan ebedčin-iyer ügei boljuγu'* [яг далан долоон насандаа өвчинөөр үгүй болжээ](Hin. 36) // *'Qabul qahān-nu **dolo'ān** kö'ūd-ün dumdadu Qotula'* [Хабул хааны долоон хүүгийн дундах Хотул](MNT 53) // ***dolān** nasutu üker* [семилетняя рогатая скотина](Mu. 142) // *dolān* 'sieben' (LH 56) // *dolān* 'sept' (Ist. 27) // *dolān* 'sieben' (LH 56) // *dolân* 'seven' (Ras. 201 B1) || Kha, Ord, Bur. *dolō*, Oir. *dolā*

Дом |dom|{< Tib. *sdom*} *эмчилэн засах арга* (далдын хүчинд итгэж, аливаа муу зүйлийг ид шидийн хүчээр засч зайлуулах сүсэг бишрэлийн зан үйл) || х о р ш : *'эм дом'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *dom*

Домбо |dombu|{< Tib. *ldong bo*} *'хувин'* (цай хийх зорилалттай цоргогүй босоо метал хувин) || Kha, Bur. *dombo*, Ord. *domo*, Oir. *dombᵘ*

Домог |domuγ| *'үлгэр'* || х о р ш : *'үлгэр домог'* || Kha, Bur. *domog*, Ord. *domok*, Oir. *domᵘg*

Домэйн ||{< Fr. *domaine* < Lat. *dominium*} *'домэйн'* (вэб сайтын бүрдхэлд ашигладаг давтагдашгүй хаяг)

Дон |dong|{< Tib. *gdon*} *'ад', 'чөдхөр'* (ад шүгэлсэн мэт аливаа юманд хэт шохоорхон дурлах) || х э л ц : *'дон шүглэх'* (ад нөхцөх)

Донго* |dongγu| *'dongyud'* гэсэн үгийн язгуур.

Донгод- |dongγod|[= dongγo-d]{< *doŋgad*} 1. *'уянгалан дугарах'* 2. *бурууштаах', 'зэмлэх'* 3. *'үгүүлэх'* || Cf. *donγu* 'sound', 'voice' (Zir. 98) || Ж= **1.** *'qun yalayun terigüten ... sonosqu metü sayiqan dayūn-iyar* ***dongyudun'*** [хун галуу тэргүүтэн ... соносох мэт сайхан дуугаар донгодон](Burq. 2a) // ***donqatba*** *ötkün* 'кричал пронзительно' (Mu. 143) Ж= **2.** *'Čiŋgis qahān tende Öŋgür, Arqai qoyar-i maši* ***doŋğodba'*** [Чингис хаан тэнд Өнгүр, Архай хоёрыг их зэмлэв](MNT 118) Ж= **3.** *'aqa inu qari'u ese* ***doŋğodba'*** [ах нь хариу эс үгүүлэв](MNT 34) // *doŋutba* 'мешал' (IM 436) || Kha. *doŋgod-*, Ord, Bur. *doŋgodo-*, Oir. *doŋğᵘdᵃ-*

Донид |donid|{< Tib. *stong nyid*} *'хоосон чанар'* (Бүддийн гүн ухаан дахь *бодьтой, хийсвэр* хоёрын тухай харьцангуйн онол) || Skr. *śūnyatā*

Донир |donir|{< Tib. *mgron gnyer*} *'шамдан хичээх'* (миндаг тушаалтаны бараа болж, даанс даяг хөтөлөгч түшмэл. XX зууны эхээр Богд Жебзундамбын алтан тамгыг сахиж, ордоны хэрэгийг эрхэлсэн түшмэлийг ийн нэрлэж байв) || Kha. *donir*, Ord. *gonir*, Oir. *donᵘr*

Донор |donor|{< Fr. *donneur*} *'өглөг', 'хандив'* (Монгол хэлэнд анх эрүүл цусаа хандивлах сайн үйлийг ийнхүү нэрлэж байгаад хожим эдийн засагийн хандивын утгаар ч бас хэрэглэгдэх болжээ)

Доо* |doγo|[= *do-γo] *'доор', 'доош'*. (Энэхүү үүсмэл язгуураас *doγodu* [*do-γo-du] 'доод', *doγoγši* [*do-γo-(γ)ši] 'доош', *doγoγur* [*do-γo-γur] 'доогуур' гэх мэт үгс үүсч, бас тэдгээрээс өөр шинэ үгс үүссэн бий.

Доод |doγodu|[= doγo-du]{< **do-γa-du*} *'доогуурхи', 'доорхи'* || Ж= *'энэдхэг газарын эрдэнийн хормогчоор* ***доод*** *биеийг чимсэн'* (Д. Нацагдорж, Энэдхэгийн бүсгүй)

Дооромбо |doramba|{< Tib. *mdo rams pa*} *'чулуун дээр маш хэтэрхий'* (цогчин дуганы чулуун дэвсэхэр дээр хатуужин сууж, цанидын дамжаа барьсан гэвш)

Дор |doro|[< *do-ra] *'дээр'* гэсэн үгийн эсрэг утгатай үүсмэл язгуур. Энэхүү үүсмэл язгуураас *doroda-* [doroda] 'дорд', *dorodu* [dorodu] 'дорд', *doroγši* [doroγši] 'дорогш', *doromǰi* [doromǰi] 'доромж', *doroi* [doroi] 'дорой' гэх мэт олон үг үүсчээ. || Ж= *'tabun aran-i Bagisba bayši-yin* ***dora*** *ǰauqudun'* [таван хүнийг Пагба багшийн дор суулган](Khub. 1:13) // *'modun-u* ***dour-a*** *sayuǰu*

degel-iyen oyubai' [модны дор сууж дээлээ оёв](Burq. 42b) // *'Sorqan-šira-yin ger-tür, tergen-dür, iseri-yīn* ***doro*** *kürtele neŋǰiǰü'* [Сорхан шарын гэрт, тэргэнд, суудалын дор хүртэл нэгжиж](MNT 86) // ***dora*** 'внизу' (Mu. 143) // *dora* 'под' (IM M135) // *dōra* 'unten' (LH 56) // *dora* 'under', 'below' (Ras.205 D44) // *dōra* 'under', 'below' (Zir. 99)

Дорд |dorodu|[< *do-ra-du] *'дорой', 'буурай'* // Pl. *dorodus* || Ж= ***'dorodu*** *kümün bayan ber bolbasu uǰuγur-tu ügegün aran-a daruγdayu'* [дорд хүн баян боловч дээд язгуурт ядуу хүнд дарагдах](Sub.IV:1b) // *'öber-eče* ***dorudus*** *öčüked-i büü basumǰilan'* [өөрөөс дордос өчүүхэнийг бүү басамжилан](Hin. 28) || Kha. *dord*

Дорждан |*dorǰidan*|{< Tib. *rdo rje gdan*} *'очирт суурин'* (манай эриний өмнөх VI зууны сүүлчээр Гаутама багш заларан ирж, бурхан багшийн дүрд хувилсан газарын нэр. Эдүгээ доронод энэдхэг дэх бурхан шашины эргэл мөргөлийн ариун орон болох Бодгаяа гэдэг газар)

Доржпалам |dorǰi palam|{< Tib. *rdo rje* 'очир эрдэнэ' + *pha lam* 'алмаас'} *'очир алмаас'* (хамагийн хатуулаг энэхүү эрдэнийн чулуу нь долоон зүйлийн эрдэнийн чулууны нэгэнд багтдаг.)

Дориун |doriγun|[= *do-ra-γun] *'дорой', 'доорд'* (уттаа *'дор'* гэсэн утга бүхий язгуураас гаралтай учир *'дорой муу'* гэсэн утга илэрхийлж байжээ) || Ж= *'noqai terigütü irgen* ***doriγun*** *čirai-tan-i emes kemen basuγu'* [нохой толгойтой дорой царайтан иргэдийг эмс хэмээн басна](Sub.III:6b) Гэвч яваандаа энэ үгийн утга нь эсрэг эргэж, *'овоо сайн', 'зэгсэн', 'бузгай'* гэх мэт утгаар хэрэглэгдэх болсон байна. || Ж= *'ǰalaγu ider elegür* ***doriγun*** *bükü-dür-iyen ǰad-ta busud-ta tayalaγulun aγsan ber öteljü nasun-dur kürügsen-dür öber-ün uruγ-a ber tebčigden büi'* [идэр залуу, эрүүл саруул байхдаа гаданын хүнд, бусадад таалагдаж байсан ч өтлөх насанд хүрэхээрээ өөрийн урагтаа ч гологдоно] (Burq.5a) // *'ičireg üges-i* ***doriγun*** *keleleyü'* [нууц үгсийг олноор хэлнэ](Sub. III:11a) Орчин үеийн монгол хэлэнд энэ үг *'бузгай', 'зэгсэн', 'овоо'* гэсэн утгаар хэрэглэгддэг. || х о р ш : *'бузгай', 'дориун'* || Kha, Ord. *doṙūn,* Bur. *doryūn*

Дорой |doroi|[< *do-ra-i] *'доорд', 'ядуу'*. Энэхүү үүсмэл үгээс *doroyita-* [do-ro-yi-ta] 'доройт-', *doroyitaγul-* [do-ro-yi-ta-γul] 'доройтуул-' зэрэг үг дам дам үүсчээ. || Ж= *'ečige minü odbasu ber* ***doroyitaqu****-yin belge büi'* [эцэг минь одвоос доройтохын тэмдэг буй](Burq. 55a) // ***dorai*** *kibe tūni* [ослабил его](Mu. 143) || х о р ш : *'ядуу дорой', 'дорой буурай'* || Kha, Bur. *doroi,* Ord, Oir. *dorā*

Доройтуул- |doroyitaγul|[= *do-ra-yi-ta-γul] 'дордуулах', *'мууруулах'* || Ж= *'ene toyin-i yambar-iyar* ***doroyitaγulun*** *üyiledkü bida kemen ögülegsen-dur'* [бид энэ тойныг яаж доройтуулах вэ хэмээн үгүүлсэнд](Burq. 56b) // *'öčin meljen ağsad Sarta'ūl irgen-ü Soltan-i* ***dorayīta'ūlǰu'*** [өчиж мэлзэн байсан сартуул иргэний хааныг буулган авч](MNT 260)

Доромж |doromǰi|[< *do-ra-mǰi] *'дорд үзэх'* Энэ үгээс *doromǰila-* [do-ro-mǰi-la] 'доромжил-', *doromǰilaγul-* [do-ro-mǰi-la-γul] 'доромжилуул-', *dorom-ǰilaγda-* [do-ro-mǰi-la-γda] 'доромжилогд-' гэх мэт нийлмэл бүтэцтэй үгс дам дам үүсчээ.

Доромжил- |doromjila|[< *do-ra-mji-la] *'дорд үзэх'* || Ж= *'erdem-i alfiyas suruysan aran jöb suruysan-i* ***dorumfilayu*** [эрдэмийг буруу сурсан хүн зөв сурсаныг доромжилох](Sub. III:6a) // *'maytaysan-iyar ber ülü bayasun* ***dorumfilaydabasu*** *ber ülü kü mayulan'* [магтсан ч үл баясан, доромжилогдсон ч үл муудах](Sub.II:7b) // *'dörben kö'üd inü Dobun-mergen abaġa-yu'ān uruġ-a ülü bolġan* ***doromfilaju****, qaġačaju, gējü newübe'* [дөрвөн хүвүүд нь Добун мэргэн аваагаа урагт эс тооцон доромжилж, салж орхиж нүүв](MNT 11) // *dorumfilaba tüni* [оскорбил его](Mu. 143)

Дороно |doruna|[= doru-na] *'наран ургах зүг'* || Ж= ***dorun-a-ača*** *naran uryuqu'* [дорноос наран ургах](OM 132b) || Kha, Ord, Bur. *dorono*

Дот* |dotu| *'домор'* гэдэг үгийн анхдагч язгуур. Энэхүү язгуураас *dotuya* [*dotu-ya] 'дотоо', *dotuysi* [*dotu-(y)si] 'дотогш', *dotuyūn* [*dotu-yūn] 'дотуун', *dotuyūr* [*dotu-yūr] 'дотуур', *dotuna* [*dotu-na] 'дотоно', *dotura* [*dotu-ra] 'дотор' гэх мэт үндэсүүд үүсч, уламаар тэдгээрээс *dotuyadu* [dotu-ya-du] 'дотоод', *dotuyaji* [*dotu-ya-ji] 'дотоож' гэх мэт өдий төдий шинэ үг үүссэн байна. || Ж= *'nidün* ***dotuyši*** *širgijü gün qudduy-un iruyar-a üjegdekü odun metü'* [нүд нь дотогш ширгэж, гүн худагийн ёроолд харагдах од мэт](Qqot III:12)

Дотоно |dotuna|[= *dotu-na] *'гадана'* гэсэн үгийн эсрэг утгатай үг. (*'ойрын'*, *'шадар'* гэсэн утга илэрхийлнэ) || Ж= ***'dotona*** *bidan-u dergede yabuju'* [бидний хажууд ойр шадар явж](MNT 224) // *dotana* 'inner' (Zir. 98) || Энэ үгээс *dotunačila-* [*dotu-na-čila] 'дотоночил-', *dotunala-* [*dotu-na-la] 'дотонол-', *dotunadu* [*dotu-na-du] 'дотонод' гэх мэт үгс үүсчээ. || *toṭuna* 'inner' (Ras. 206 A1) // *dotana* 'in', 'inner', 'interior' (Zir. 98) || х о р ш : *'дотоно гадана'* // *'ойр дотоно'* || Kha. *dotőnő*, Bur. *dotono*

Дотонол- |dotunala|[= dotu-na-la] *'дотоночилох'* || Ж= *'Divubal-a ong imayi maši* ***dotunalun*** *asaraqui* [Дивубал ван түүнийг маш дотоночилон асарахуй] (Jig. 2) Ж= *'ülemji tayalan* ***dotunalabasu****...mayulalduqui-yin šiltayan bolai'* [үлэмж таалан дотоночилвол муудалцахын шалтгаан болно](Sub.VI:9a)

Дотоо |dotuγ-a|[= *dotu-ya] *'гадаа'* гэсэн үгийн эсрэг утгатай үүсмэл язгуур. Эл язгуураас *dotuyadu* [dotu-ya-du] 'дотоод', *dotuyaji* [dotu-ya-ji] 'дотоож' гэсэн үгс үүсчээ || Ж= *'yaday-a* ***dotuy-a*** *bolbasu'* [гадана, дотоно болвол](Qqot.VII)

Дотоод |dotuγadu|[= *dotu-ya-du] *'гадаад'* гэдэгийн эсрэг утгатай үг || Ж= ***dotuyadu*** *ba yadayadu tarni not'* [дотоод ба гадаад ном](Tara. I:1) || х о р ш : *'дотоод гадаад'* || Kha. *dotōd*, Bur. *dotōdo*, Oir. *dotād*

Дотоож |dotuγaji|[= *do-tu-ya-ji] *'дотуур өмөд'* || Ж= *'Jelme ... ġağča* ***doto'ājitu*** *čurama ničügün ... güyijü'* [Зэлмэ ... ганц дотуур өмөдтэй чармаа нүцгэнээр ... гүйж](MNT 145-10) || Kha. *dotōdz*, Ord. *dotoğōdu*, Oir. *dotādz*

Дотор |dotur-a|[*do-tu-ra] *'гадана'* гэдэгийн эсрэг утгатай үг || Ж= *'ingri yajar-un jayur-a qamuy amitan-u* ***dotur-a*** *kümün-eče degedü ügei'* [тэнгэр газарын зуур хамаг амьтаны дотор хүнээс дээд нь үгүй](Taq.16b) // *'Odčigin mana-ġarši erte Čiŋgis qa'ān-i bosu'āi üdü'üi-e oron* ***dotora*** *büküi-dür oroju'* [Отчигин өглөө эрт Чингис хааныг босоогүй, орон дотороо байхад нь орж](MNT 245) // *biliktü*

bolba din ***dotura*** [стал мудрым в религии](Mu. 119) // *dotora* 'drinnen' (LH 55) || Kha, Bur. *dotor*, Ord. *dotur*, Oir. *doťr*

Дохи- |doki|[< doqi] *'толгойгоо бөхөлзүүлэх'* (бодол санаагаа хөдөлгөөнөөр илэрхийлэх) || Ж= *'tere čaǧa'ān moritu kū'ün u'ürǧa-bār-iān* ***dokiju*** *bayība'* [тэр цагаан морьтой хүн уургаараа дохиж байв](MNT 91) || Энэ язгуураас *dokiya* [doki-ya] 'дохио', *dokiyur* [doki-yur] 'дохиур', *dokilja-* [doki-lja] 'дохилз-' гэх мэт үгс үүсчээ. || Cf. AT *tokī* 'to knock smth, to weave' (Clauson 467) || Kha, Bur. *doxi-*, Ord. *doʰxi-*, Oir. *dokʰ-*

Дохио |dokiya|[= doki-ya] *'дохих үйл хөдөлөл'* || Ж= *'qariyu anu deger-e-eče dokiya bolumui'* [хариу нь дээрээс дохио болмуй](EE 58a) || х о р ш : *'дохио зангаа', 'дохио тэмдэг'* || Kha. *doxʰō*, Ord. *doʰxiō*, Bur. *doχyō*, Oir. *dokān*

Дохиур |doqiyur|[= doki-yur] *'цохиур', 'саваа'* || Ж= *'kögörge-yi* ***doqiyur****-iyar ese deledbesü busud-tača ilyal inu yayun j-a aqu'* [хэнгэрэгийг дохиураар нь эс цохивоос бусадаас юуны ялгаа байх билээ](Sub. I:4b) || Kha. *doxlūr*, Ord. *dokχūr*, Oir. *dokūr*

Дочиг |dočiy|{< Tib. *'dod chags*} *'шунал тачаал'* (энгийн хар ярианд эр хүний дусалыг ийн нэрлэх болжээ) || Kha. *totšig*

Дө* |dö| *'дөрөв'* гэсэн тооны анхдагч язгуур. Энэхүү язгуураас *döči* [*dö-či] 'дөч', *döne* [*dö-ne] 'дөнө', *dör* [*dö-r] 'дөр' зэрэг үүсмэл язгууруд үүсч, уламаар тэдгээрээс дам *'дөрөв'*-ийн утгыг хадгалсан шинэ үгс үүсчээ.

Дөлгөөн |dölügen|[< *dölü-gen] *'номхон', 'амагалан тайван'* || Cf. Turk. *dolek* || Ж= *'suu-tan degedüs nigüleskü örüšiyekü sedkil-iyer ulus-iyan ayui-a* ***dölegen-e*** *bariysan-u tula'* [суутан дээдэс нигүүлсэх өршөөхүй сэдхэлээр уласаа агуу дөлгөөн удирдсан тул](Jig. 17) || х о р ш : *'намуун дөлгөөн', 'номхон дөлгөөн'* || Kha. *dolgōn*, Ord. *dolō(n)*, Bur. *dulgyēn*, Oir. *dolān*

Дөлөсгө- |dölüsge|[= dölüs-ge] х у у ч : *'дууриах', 'дагах'* || *'ene türmegei ken-ü üges-tür* ***dölüsgüjü****, aqa kü ün-i aman dü'üren ügüleyü'* [энэ хэний түрэмгий үгэнд орж ах хүнийг ам бардам үгүүлнэ](MNT 276)

Дөнгө |döngge| *'ялтаны хүзүүнд өлгөх дундаа нүхтэй хүнд хавтагай мод'* || Ж= *'гав гинж* ***доигө*** *зүүсэн ялтангууд энд тэнд суун хоор зуураа буга хэмээх тоглоом тоглоно'* (Д. Намдаг, Ээдрээ) || Энэ үгээс *dönggele-* [dönggele] 'дөнгөл-', *dönggelegül-* [dönggele-gül] 'дөнгөлүүл-' гэсэн үг үүсчээ. || х о р ш : *'гав дөнгө'* || Ж= *'Чи бас* ***дөнгөлүүлэхдээ*** *орилоогүйгээ одоо бас суллагдахаа орилноо'* (Д. Намдаг, Ээдрээ)

Дөнө |döne|[= *dö-ne] *дөрвөн настай эр мал, адуусан амьтан.* Энэхүү үүсмэл язгуур дээр *-jīn* дагавар залгаж дөрвөн настай эм үхэрийг заасан нэр үүснэ. || Ж= *dönen üker* 'четырехлетний бык' (Mu. 143) || Kha. *dönön*, Ord. *dönö*, Bur. *dünen*, Oir. *dönʰn*

Дөр |dör|[= *dö-r] *'дөрөв'*-ийн утгыг хадгалсан үүсмэл язгуур. Энэ язгуураас *dörben* [*dö-r-be-n] 'дөрвөн', *dörmüsün* [*dö-r-müsün] 'дөрөмсөн' мэт үгс үүсчээ.

Дөрвө'н) |dörbe(n)|[= *dö-r-be] *'1 x 4 = 4'* || Cf. Turk. *dört* || Энэ үгээс *dörbegül* [*dö-r-be-gül] 'дөрөвүүл', *dörbel* [*dö-r-be-l] 'дөрвөл', *dörbeljin* [*dö-

дургүй нь хүрч](MNT) // *'Bodistv kejiy-e* ***duran taγalatala*** *Rajagraγ balγasun-dur aju'* [Бодисадва сэдхэлээ тайвширтал Ражаграх хотод сууж] (Burq. 34b) // *'Bodistv Gay-a ayula-dur kejiy-e-de* ***duran qanatala*** *saγuju'* [Бодисадва хэзээ сэдхэлээ ханатал Гаяа ууланд сууж](Burq. 35a) // *'Čiŋgis qahān ... nidün-ečе-'ēn nilbusun čuburi'ūlju,* ***duran alja'ād'*** [Чингис хаан ... нүднээсээ нулмис дуслуулан сэдхэл алдараад](MNT 173) // ***duran*** *ōrgūbe* [поднял настроение] (Mu. 145) // *durān* 'âme, coeur' (Ist. 28) // *duran* 'Gemüt' (LH 55) // *duran* 'temperament' (Zir. 99) || х о р ш : *'дур хүсэл', 'дур зорго', 'дур сонирхол'* || х э л ц : *'дур булаах'* (сэдхэл татах), *'дур гутах'* (дургүй хүрэх, сэдхэл алдарах), *'дур хүрэх'* (сэдхэл татагдах) || Энэ үгээс *durala-* [dura-la] 'дурла-', *duralal* [dura-la-l] 'дурлал', *dursi-* [dur-si] 'дурших' зэрэг үгс үүсчээ. || Kha. *durv*, Ord. *dura*, Bur. *duran*, Oir. *dur^{o}n*

Тусхай судалгаа: F. W. Cleaves, The Expression *dur-a qočarulčaju* in the Letter of Öljeitü to Philippe le Bel, HJAS 11, 1948, 441-455

Дуударам |dudsarm-a|{< Tib. *mdo dar ma*} *'тоншуур'* (олон жижиг зэс тавагтай цохилуур хөгжимийн зэмсэг)

Дуулга- |duγulγa|[= duγu-lγa] *'соносхох', 'мэдүүлэх'* || Ж= *'yorčiqun yabu-qun ilčin-e čerigūd-ūn noyad-ta čerig aran-a toyid-ta irgen-e* ***duγulγaqui*** *jarliγ'* [зорчин явах элчин, цэрэгийн дарга, цэрэг, ардууд, тойн нарт мэдүүлэх зарлиг](Khub. I:6) // *'Čiŋgis qahān ... du'ūlğaqui jarliğ tuŋqarun* [Чингис хаан ... мэдүүлэх зарлиг тунхаглав](MNT 278) || Kha. *dūlğʌ-*, Bur. *dūlğa-*, Oir. *dūlğv-*

Душман |dušman|{< Pers. *dušman*} *'дайсан'* || Cf. *dušman* 'враг', 'противник' (ДТС 161) || Ж= *'**dušman** bariba eme ereyi'* [женщина была враждебно настроена к мужчине](Mu. 146) || Kha. *dušmān*

Дувчин |dūbčin|{< Tib. *grub chen*} *'их бүтээлч', 'дээд шидийг олсон бисалгагч'* (ном бисалгаж, дээд шидийг олсон хүн. Эдүгээ энгийн ярианд хоосон мэдэмхийрч ярьдаг хүнийг нэрлэдэг ёгт нэр болжээ.)

Дүд |dūd|{< Tib. *bdud*} *'шулам'* (буяны үйлсэд тодхор хийгч зургаан зүйлийн амармаг тэнгэрийн нэг)

Дүй |dūi / dōi| *'бүсгүй дүү'* || Ж= *'Qada'ān neretei* ***dōi****-yi-bēn 'amitu kū'ūn-e bū kelele' ke'ējū asara'ūlba'* [Хадаан нэртэй бүсгүй дүүдээ амьтан хүнд бүү хэлээрэй хэмээн захиж харгалзуулав](MNT 85)

Дүйз |dūyiǰe|{< Chin. *duì zi*} *'уялга', 'хослол'* (өөр хоорондоо ижил, хос юмс)

Дүймэн |dūyiming|{< Tib. *btus ming*} *'түүвэр нэр'* (ном зохиолын доторхи хүнд хэцүү үгсийг түүвэрлэн тайлбарласан толь бичиг)

Дүлбаа |dulba|{< Tib. *'dul ba*} *'номходолго'* (цанидын таван аймаг сав ухааны нэг, гурван хөлгөний доод хөлгөний номын нэр.)

Дүйнхор |dūyinqor|{< Tib. *dus 'khor*} *'цагийн хүрд'* (Бурхан багшийн айлдсан цогт цагийн хүрдний үндэс хэмээх арван хоёр минган шүлэгт зохиолын хураангуй нэр. Цагийн хүрдний бурхан болох Дүйнхорын дүр байдал нь 4 улирал, 12 сар, 365 хоногийг бэлгэдсэн шинжтэй байдаг байна.)

Дүйцэн |düyičen|{< Tib. *dus chen*} *'их цаг'* (Бурхан багш эхийн умайд бүрэлдсэн, бурханы хутаг олж, гаслангаас ногчиж нирвааи дүр үзүүлсэн гурван том үйл даавхацсан бэлэгт сайн өдөр. Энэ өдөр хүрээ хийдүүдэд тахил тавиг засч, ерөөл магтаал уншин, хурал ном хурдаг.)

Дүл |dūli| *'дунд'* || Cf. Turk. *duš* || Cf. Man. *dülin* 'середина' (Цинциус I:222) || Ж= *üdür **düli-de** ese kürgebe'* [өдөр дунд эс хүргэв](MNT 177) // *'söni **düli** bolju bükü-dür ali ba yeke öčüken bügüdeger untaraysan-dur adalidqabasu'* [шөнө дунд болоход том жижиг бүгдээр унтсантай адил](Burq. 27b) // *ödür düli* 'middi' (Ist. 28) // *söni düli* 'midnight' (Ras.291 A1) // *ūdür düli* 'время после полудня' (IM M120) // *süni düli* 'полночь' (IM M137) || Kha. *döl*, Oir. *dul*

Дүлба |dulba|{< Tib. *'dul ba*} *'номходхохуй', 'сахилга'* (доод хөлгөний санваартаны сахих ёс журам)

Дүлэд |düled| *'эгнэгт', бүрмөсөн', 'улам', 'нэн'* || Ж= *'mayui kümün ed-tü bolbasu ele **düledte** mayui aburi-tu boluyu'* [муу хүн эд хөрөнгөтэй болвол улам муу авиртай болюу](Sub. III:1) // *'Оŋ qan **düled** nadača činaru aju'ū'* [Он хан надаас бүрмөсөн цааш эргэсэн ажгуу](MNT 170)

Дүн |düng|{< Chin. *dōng*} *'өвөл'* (өвөлийн ид дунд үе) х о р ш : *'дүн өвөл'*

Дүнжингарав |düngǰün γarbu|{< Tib. *dung skyong dkar po*} *'цагаан лавайг тэдхэгч'* (1678 онд Богдхан уулын орой дээр нь түүний эзэн сахиус болох Дүнжингарав овоог босхожээ)

Дүнз |dünǰe|{< Chin. *dūn zi*} *'тулгуур мод'* (холтосыг нь авч зассан бүдүүн мод)

Дүнс |düngse|{< Chin. *dōng shēng*} *'тамих'* (гаансанд хийж, цаасан ороож татдаг хатаасан тамих) || Kha. *düŋsə*, Bur. *düŋse*

Дүнчүүр |dünčüür|{< Tib. *dung phyur*} *'зуун сая'* (9 оронтой тоо)

Дүр |düri|[= dür-i] *'дүрс хэлбэр', 'овор төрх'* || Ж= *'tüg tümen od-tur kürtele **düri dürsü** bolqu üges'* [түг түмэн жилд дүр дүрс болох үгэс](Chang. 39) // *'quγur-un dayun-ača nom-un qayaly-a-yin qoyar **düri-ber** duradqan üyiledkekü tōrū aǰuγui'* [хуурын дуунаас номын хаалгын хоёр дүрээр дурдхан үйлдэх төр ажгуу](Burq. 2a) || х о р ш : *'дүр зураг', 'дүр төрх'* || Kha *dür*, Ord. *düru*, Bur. *düre*, Oir. *dür*

Дүрвэ- |dürbe| *'зугатах', 'дайжих', 'зайлах'* || Ж= *'Mergid-ün ulus Seleŋge müren hürü'ū söni-de **dürbejü'*** [Мэргэдийн хүмүүс Сэлэнгэ мөрөн рүү шөнөөр](MNT 110)

Дүрвэл |dürbel| х у у ч : *'митарал', 'цөхөрөл', 'саатал'* || Ж= *'mayui **dürbel** kiged mayui üyiles'* [муу дүрвэл хийгээд муу үйлс](Sub. VIII:19b) // *'**dürbel** mital ügegüi-e ulus quriyaysan'* [дүрвэл миталгүй үгүй улас хураасан] (Qqor I:17) // *'hPagspa blam-a **dürbel** ügei ayiladqaqui-dur qayan yekede bayarlaǰu'* [Пагба лам дүрвэлгүй айлдахуйд хаан ихэд баярлаж](OM 4b)

Дүрс |dürsü|[= dür-sü] *'дүр', 'хэлбэр'* (эртний бичигийн дурасхалуудад язгуур нэгтэй *'дүр'* гэдэг үгтэйгээ хоршиж хэрэглэгдсэн жишээ цөөнгүй байна.) || Ж= *'dörben dalai-dur kürtele **düri dürsü** bolyan yabuyulbasu'* [дөрвөн далай хүртэл дүр дүрс болгон явуулвал](Taq. IVa) || х о р ш : *'хэлбэр дүрс'* ||

Kha. *dürsə*, Ord. *dürsül*, Bur. *dürse*, Oir. *dürsᵊn*

Дүү |degü| *насаар бага хүн* || Ж= *'aqa **degü** joqilduju'* [ах дүү *зохиолдож*] (Öl]. 27) // *'aqa-nar **de'ü**-ner eyetü[l]düjü'* [ах дүү нар эвлэлдэж](MNT 36) // *egečl **de'ü*** [старшая и младшая сестра](Mu. 151) // ***deü** 'младший брат'* (IM M135) // ***diyü** ökün 'jüngere Schwester'* (LH 57) // ***deün** 'younger brother'* (Ras. 200 B26) // *nim nikenlē aqa **dü** bolbalar* [стали друг другу братьями](Mu. 256) // ***dü** 'сестра'* (IM 436) || х о р ш : *'ах дүү'*, *'эгч дүү'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *dü*

Дүүдүү |düdüü|{< Chin. *dōudou}* *'элэгэвч'* (өмөнө тал нь битүү, доогуураа задгай хувцас)

Дүүпүү |deüfü|{< Chin. *dóu fu}* *чанаж хандалсан буурцагийн гурилын хөвсийг шахаж царцаасан хоолны хольц* || Kha. *düpü*

Дүүшин |dügüšin| х у у ч : *'бүрэнхий'* || Ж= ***dü'üšin** bolju, ayisu qoyidu tede haran baru'ān boldaju, bayiju qočorba'* [бүрэнхий болж, хойноос айсуй байгаа тэдгээр хүмүүс бараантаж харагдаад ард хоцоров](MNT 91) || Oir. *düšin*

Дэ* |*de| *'дээр', 'дээд', 'дээш'* гэсэн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Энэхүү анхдагч язгуураас *deb* [*de-b] 'дэв,' *debe* [*de-be] 'дэвэ', *deg* [*de-g] 'дэг', dege [*de-ge] 'дэгэ' гэх мэт үүсмэл язгуур гарч, уламаар тэдгээрээс *debji-* [*de-b-ji]'дэвж-' *debši-* [*de-b-ši] 'дэвш-', *debere-* [*de-be-re] 'дэвэр-', *degde-* [*de-g-de] 'дэгд-', *degji-* [*de-g-ji] 'дэгж-', *degedü* [*de-ge-dü] 'дээд', *degegür* [*de-ge-gür] 'дээгүүр', *degeji* [*de-ge-ji] *'дээж', degere* [*de-ge-re] 'дээр', *'degegši* [*de-g-(g)-ši] 'дээш' гэх зэрэг олон шинэ үг үүсчээ.

Дэв I |deb|[= *de-b] *'дэвжих', 'дээшлэх'* утга заасан үүсмэл язгуур || Cf. Man. *dewi* 'взмахивать' (Цинциус I:228) Энэхүү үүсмэл язгуураас *debji-* [*de-b-ji] 'дэвж-', *debere-* [*de-be-re] 'дэвэр-', *debši-* [*de-b-ši] 'дэвш-' зэрэг үгс үүсчээ.

Дэв II |debe|{< Tib. *sgrib}* *'мүдхэр'* (сэдхэл оюун нь будангуйрсан хүн)

Дэвтэр |debter|{< Tib. *deb-ther* < Pers. *daftār* < Gr. *διψθερα}* *'ном', 'цомог', 'боть'* || Cf. Turk. *däftär* 'das Heft' (Радлов, III:1692); Man. *debtelin* 'тетрадь' (Цинциус I:227) || Ж= *'yeke jüg-ün ayui delger tegüs tuγuluγsan udqa-yi medegülküi neretü sudur-un qoyar **debter** nom'* [их зүгийн агуу дэлгэр төгөс туулсан утгыг мэдүүлэхүй нэрт сударын хоёр дэвтэр ном](Turf.11) || х о р ш : *'дэвтэр ном'* || Kha. *defter*, Ord. Bur. *debter*, Oir. *dekᵊr*

Дэвэс- |debis| *'газараар дэлгэх'* || Ж= *'ebesün-ü üjügür-i dotuγši-da qandu-yul-un **debisčü**'* [өвөсний үзүүрийг дотогш хандуулан дэвэсч](Burq. V51a) // *'qančubān derelejü, qormai-bān **debüsčü*** [ханцуйгаа дэрлэж, хормойгоо дэвэсч] (MNT 254) // ***debisbe** debisker* 'постелил подстилку' (Mu. 139)

Дэвэсхэр |debisker| *'дэвэсдэг юм'* || Ж= *ger-ün **debisker*** [гэрийн дэвэсхэр] (Jun. 1) // *'yurbaγula **debüsker** beledügsen-dür Gautama jong bilig-iyer medejü'* [гуравуул дэвэсхэр бэлдхэсэнд Гаутама зөн билигээрээ мэдэж](Chimeg 32a) // *debüsger* 'matelas, tapis' (HY M49) // *debisker* 'подстилка' (Mu. 139) // *debesker* 'Polster' (LH 55) // *debisker 'bedding'* (Ras.204 B3) || х о р ш : *'нутаг дэвэсхэр', 'ор дэвэсхэр', 'олбог дэвэсхэр', 'хөнжил дэвэсхэр'* || Kha. *dewesχer*, Ord. *dewisᵏχer*, Bur. *debisχer*, Oir. *dewᵊskᵊr*

Дэг I |deg|[= *de-g] *'дэлэгэх'*, *'дээшлэх'* гэсэн утгыг хадгалсан үүсмэл язгуур. || Cf. Man. *deg-* 'долняться' (Цинциус I:228) Энэхүү язгуураас *degde-* [*de-g-de] 'дэгж-', *degji-* [*de-g-ji] 'дэгд' зэрэг үгс үүсчээ.

Дэг II |dig|{< Tib. *sgrig pa}* *'эсгэд тогтсон журам'*, *'дараалал'* || х о р ш : *'дэг журам'*

Дэгд |digde|{< Skr. *tigta}* *'гашуун'* (нарийхан иштэй, хөх өнгийн хонхон цэцэгтэй, гашуун амттай эмийн ургамал)

Дэглэм |diglem|{< Tib. *bsgrigs lam}* *'эсгэдлэх мөр'*, *'дэг ёс'* (Бурхан шашины санваартануудын мөрдвөл зохих сахил) || х о р ш : *'дэглэм журам'* || Kha. *deglem*

Дэл I |del| *адууны сэрвээ дагаж ургасан урт хилгас.* || Cf. Turk. *delhen 'грива'* (Щербак 2005, 33); Man. *delin* || Ж= *'söni adu'ün-u'ān kiji'ār-a kürčü, morin-u'ān del de'ēre helige-bēr-iyēn kebtejü'* [шөнө адууныхаа захад хүрч, мориныхоо дэлэн дээр элэгээрээ хэвтэж](MNT 128) // *del* 'crinière' (HY M49) || х о р ш : *'дэл сүүл'* || Kha. Ord. Oir. *del*

Дэл* II |del|[< *de + l] *'дэлгэх'* гэдэг үгийн анхдагч язгуур. Энэхүү язгуураас *delbe* [delbe] 'дэлбэ', *delde-* [delde] 'дэлдэ-', *delge-* [del-ge] 'дэлгэ-' гэх мэт үүсмэл язгуур салбарлан гарч, улам тэдгээрээс илүү олон үг салаалан гарчээ. || Ж= *'debürkü togo ān-i delegei šinaga bolju'* [дэвэрэх тогооны дэлбэгэр шанага болж](MNT 77)

Дэлбэ |delbe|[= del-be] *'дэлбий'*, *'дэлбэр-'* гэсэн утгыг агуулсан үүсмэл язгуур. Энэхүү язгуураас *delbege* [del-be-ge] 'дэлбээ', *delbeger* [del-be-ger] 'дэлбэгэр', *delbegene-* [del-be-gene] 'дэлбэгэнэ-', *delbere-* [del-be-re] 'дэлбэр-' гэх мэт олон үг үүсчээ || Ж= *'mayui nayur usun-a dügürdebesü nigen eteged mayad delberekü'* [муу нуур усаар дүүрвэл нэг талаараа магад задарах](Sub. VII:10b) ||

Дэлбэг |delbeg| х у у ч : *'жолоо'*, *'цулбуур'* || Ж= *'Hö'ēlün-üjin-i Yesügei-ba ātur delbege-deče kötöljü'* [Есүгэй баатар Өэлүн үжиний цулбууруас хөтөлж] (MNT 56)

Дэлгэ- |delge|[= del-ge] *'дэлгэрэх'*, *'тархаах'* гэсэн утгыг агуулсан үүсмэл язгуур || Ж= *'eldeb čečeg-üd-i delgen sačubai'* [элдэв цэцэгүүдийг тараан цацав] (Burq.45b) // *'tedüi Sa'āri-ke'ēr-i delgen bawūju'* [төдөлгүй Саарь хээрт тархан бууж](MNT 193) // *delgebe* 'breitete aus' (LH 56) || Энэхүү язгууруас *delgeče* [del-ge-če] 'дэлгэц', *delegei* [dele-gei] 'дэлхий', *delgemel* [del-ge-mel] 'дэлгэмэл', *delger* [del-ge-r] 'дэлгэр', *delgere-* [del-ge-re] 'дэлгэр-' гэх мэт үг үүсч, бас тэдгээрээс нийлмэл бүтэцтэй өөр шинэ үгс үүссэн байна.

Дэлгэр |delger|[= del-ger] *'өргөн'*, *'уужим'*, *'элбэг'* || Ж= *'ene üge čögen ber bögesü yabiy-a inu ayui delger'* [энэ үг хураангуй ч гэсэн үр өгөөж нь агуу өргөн](Chang. 40) // *'naran metü gege'ēn, na'ūr metü delger sedkiltü'* [нар мэт гэгээн, нуур мэт уужим сэдхэлт](MNT 254) // *delger* 'vaste' (HY M49) || х о р ш: *'өргөн дэлгэр'*, *'удам дэлгэр'*

Дэлгэр- |delgere|[= del-ge-re] *'түгэх'*, *'тархах'* || Ж= *'öngge ünür sayitu eldeb čečeg delgeren bayiqui'* [өнгө үнэр сайт элдэв цэцэг дэлгэрэн байхуй]

(Burq. 2a) // *'tergel saran metü amurlin* ***delgeregsen*** *linqu-a'* [тэргэл саран мэт амирлан дэлгэрсэн линхуа](Burq. 61a) // ***delgerebe*** *šitaqsan γal* [загоревщийся огонь распространился](Mu.141) || Энэ үгээс *delgerenggüi* [del-ge-re-ŋgüi] 'дэлгэрэнгүй' *delgeregül-* [del-ge-re-gül] 'дэлгэрүүл-' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || х о р ш : *'өрнөн дэлгэрэх', 'мархан дэлгэрэх'* || Kha, Ord, Bur. *delger*, Oir. *delgʻr*

Дэлгэрэнгүй |delgerenggüi|[= del-ge-re-ŋgüi] *'өргөн дэлгэр'* || Ж= *'burqan-nuγud-i üjegsen joriy-iyar* ***delgerenggüi****-e maγtaju qutuγ ber γuγubai'* [бурхадуудыг үзсэн зоригоороо дэлгэрэнгүй магтаж](Burq. 33b) || Kha. *delgereŋgüi*

Дэлд- |deled| *'цохи-', 'дэлэс-'* || Ж= *'öber jayuraban bulyalduju ugilaldun ebčegüben* ***deledbei****'* [өөр зуураа тэмцэлдэж, уйлалдан чээжээ балбав](Sub. 64b) // *'qubi-yu'ān ǧuya inu* ***deledčü****, quburi nambalis buru'ūlqui-lu'ā'* [хурдан хувийнхаа гуяыг нь гуядаж, гүвээ толгодыг даван дутаахад](MNT 55 // *alaqan* ***deletbe*** [рукоплескал](Mu. 97) // *deledbe* 'schlug' (LH 56) // *čamī ken* ***dēletbe*** [qui t'a battu?](Ist. 27) || х о р ш : *'цохиж дэлдэх'* || Kha. *deldə-*, Ord, Bur. *delde-*, Oir. *deldʻ-*

Дэлд |delde|[= del-de] *'дэлдэгэр'* гэсэн утгыг агуулсан үүсмэл язгуур. Энэхүү язгуураас *deldegene-* [del-de-gene] 'дэлдэгэнэ', *deldeger* [del-de-ger] 'дэлдэгэр', *deldeyi-* [del-de-yi] 'дэлдий-', *delden* [del-de-n] 'дэлдэн' гэх зэрэг үгс гарсан байна.

Дэлхий |delekei|[dele-gei / dele-kei] *'газар дэлхий'* (*'өргөн дэлгэр'* гэсэн утгатай үг) || Cf. Man. *delegej* 'обширный' (Цинциус I:233) || Ж= *'****delekei****-yin eǰen Činggis qaγan tngri-yin joriy-i daγan'* [дэлхийн эзэн Чингис хаан тэнгэрийн зоригийг даган](Hin. 3) // ***delegei****-yi supuryad-iyar qo'o-da čimejü* [дэлхийг суваргадаар сайхан чимэж](Chu Yung Kuan B) // *'****delekei*** *edö'ē belen bolu*ǧ*san-dur nököčejü ya'ūn tusa bolqu bi'* [эдүгээ дэлхий бэлэн болсонд](MNT 201) || Kha. *delχī*

Дэмбэрэл |demberil|{< Tib. *rten 'brel*} *'шүтэн барилдлага'* (юмс үзэгдэлийн хоорондын шүтэн барилдсан холбоо) || х о р ш : *'бэлгэ дэмбэрэл'* || Kha. *demberel*, Ord. *demberil*

Дэмч |demči|{< Tib. *dem chi*} *'сүмийн харгалзагч'* (сүмийн тэргүүн хамбын туслах, аж ахуйн захирагчийн албан тушаалтан) || Kha, Ord. *demtši*, Oir. *demtšʻ*

Дэмчиг |demčig|{< Tib. *bde mchog*} *'дээд амгалант'* (гурван нүүр, арван нэгэн мутартай, хуяг дуулгатай, хоёр хөлөөрөө ад чөдхөрийг дэвсэн дарж байгаа нууц тарнийн ёсны гол бурхан)

Дэн I |diyan|{< Chin. *dián*} *'буудал'* (замын буудал, хоноглох буурчийн газар) || х о р ш : *'дэн буудал'*

Дэн II |deng|{< Chin. *dēng*} *'гэрэл'* (бурхан тахилын өмөнө асаадаг хөвөн голтой, том цөгөцтэй зул) || Kha, Ord, Bur, Oir. *deŋ*

Дэнлүү |denglü|{< Chin. *dēng lung*} *'бүрхүүлтэй дэн'* || Kha. *deŋlü*

Дэнс |dengse|{< Chin. *děng zi*} алт, мөнгө хэмжих хэмжүүр || Kha, Oir. *deŋsə*

Дэнчин |dengčing|{< Chin. *ding qian*} барьцаанд тавьсан эд юм || Kha. *deŋtšin*

Дэргэ derge *1. 'өвөр', 'хажуу' 2. довольно* || Ж= 1. *'Način noyan imayi* ***derge*** *ayir-a kelge-dür yabumuhad'* [Начин ноён түүнийг дэргэдээ хишигт явуулаад] (Chang. 14) // *'degedüs-ün* ***derge*** *čayada yabuyad'* [дээдэсийн хойно өмөнө яваад] (Chang. 35) || Ж= 2. *'doγolaγsan jürüken-i* ***derge*** *mökör bolju'* [догдолсон зүрхний дотно нөхөр болж](MNT 277)

Дэргэд dergede[=derge-de] *'өвөр', 'хажуу'* || Ж= *'tergegür-ün* ***dergede*** *emekün činahan kebtekü ebečin kümün-i üjejü'* [замын хажууд энэлэн шаналан хэвтэх өвчтэй хүнийг харж](Burq. 8b) // *Ögödei qan ečige-yin* ***dergede*** *aju'* [Өгөдэй хан эцгийн дэргэд аж](MNT 255) // ***dergede kebtebe*** [лежал около него](Mu. 141) // *dergede* 'neben' (LH 56) || Kha. *derged*, Ord., Bur. *dergede*. Oir. *dergad*

Дэвэл debel *'эмэгт. зах. хүн хормойтой гадуур хувцас'* || Cf. Man. *dekeli* 'одежда' (Цинциус I:231) || Ж= *'Bodisiv al kars-a* ***degel*** *emüsčü qamuγ tngri-ner-ün ayimay-γar küregelegülǰü'* [Бодисадва улаан шаргал нөмөрөг өмөсч, хамаг тэнгэр нэрийн аймагаар хүрээлүүлэн] (Burq. 7a) *'beye teri'ütü,* ***de'ël*** *jaqatu kiγin'* [бие толгойтой, дээл захтай нь сайн](MNT 33) // *de'el* 'robe' (HY M49) // *dël* 'шуба' (Mu. 141) // *dël* 'верхнее платье' (IM 436) // *debil emüsütü* [il s'habille](Ist. 26) // *debel* 'Kleid' (LH 55) || х о р ш : *'дээл хувцас'* || Kha. Ord. *dël*, Bur. *degel*. Oir. *degel*

Дээр degere[=*de-ge-re] *'дор'* гэсэн үгийн эсрэг утгатай үүсмэл язгуур. Энэхүү үүсмэл язгуураас *degerede-* [*de-ge-re-de] 'дээрд-', *degerelke-* [*de-ge-re-(l)ke] 'дээрэлхэ-', *degerenggüi* [*de-ge-re-ŋgüi] 'дээрэнгүй' гэх зэрэг нийл-мэл бүтэцтэй үгс үүсэн байна. || Ж= *'süm-e-yin ger-ün dotur-a yadan-a* ***deger-e*** *ba dour-a'* [сүмийн дотор гадана, дээр доор](Qqor. I:9) // *'Činggis qahān-nu haǰa ür* ***de'ëre*** *tengeri-eče ǰaγa'atu töregsen Börte-činō aǰu'u'* [Чингис хааны язгуур дээр тэнгэрээс заяатай төрсөн Бөрт чоно ажгуу](MNT 1) // ***de'ëre*** *tenggiri-yin jorig-i kündülen daqaju'* [дээр тэнгэрийн зоригийг хүндэлэн дагаж] (KMQB A13)

Дээс degesü хилгасаар томож хийсэн оосор || Cf. Man. *desün* 'веревка' (Цинциус I:238) || Ж= *'niruγun-u yasun* ***degesün*** *görügsen metü'* [нурууных нь яс томсон дээс мэт](Burq. 38b) // ***degesün*** *kebelitü kemebesü köbegüken čay-taγan* ***degesün*** *büsetü tulada bolai'* [дээсэн хэвлийт хэмээвээс хүүхэд цагтаа дээсэн бүстийн тул болой](Chimeg 20b) // *de'esun* 'corde' (HY M49) // *burantaγun dësün* [веревка бурундука] (Mu.126) // *dësün 'ficelle, corde'* (Ist. 27) // *dêsün* 'горе' (Ras.202 A8) || х о р ш : *'дээс бурантаг', 'дээс шидмэс', 'олос дээс'* || Kha. *dës*, Ord. *dësu*, Bur. *dëhen*, Oir. *dës'n*

E

Еврей |yevrei|{< Rus. *еврей* < Gr. *εβραίος*} *'жүүд'*

Евро |yevro|{< Rus. *евро* < Gr. *ευρώπη*} 'ёвро' (Европын холбооны дундын мөнгөн тэмдэгт)

Европ |eüropc|{< Rus. Европа < Gr *ευρω*} *'ёвроо'* (Атлантын далай, Ази тивийн хоорондох өрнөдийн оронуудыг багтаасан тив)

Егүзэр |yüge]eri|{< Skr. *yogācāra*} *'үнэн арчуи мөрийг эрхшээгч'* (анхандаа бүддийн гүн ухааны нэгэн урасхалын нэр байгаад хожим тарнийн номд гүнзгий нэвтэрсэн хүнийг нэрлэх болжээ. Энэ урасхалын том сүм Зүүн Түрэгстаны Хар Хочо-д байсан бөгөөд хожим Халхад *'Егүзэрийн хийд'* гэж бас байжээ.) || Ж= ***'yogačaris-un yirtinčü-de suryaydayu'*** [ёгочарисын ертөнцөд сургагдаюу](Bod. 14a) // ***'aqa güüsi-de yogačari güüsi čola öggün'*** [ахмад гүүшид ёгочари цол өгөн](ET 86a) || Энэ үг нь яваандаа *'хашир'*, *'их юм үзсэн'* гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ || Kha. *yögč:ör*

Егүүдхэ- |yegüdke-| *х у у ч* : *'юулэх'*, *'солих'*, *'алах'* || Ж= ***'beye-ben yegüdkejü bögesü kümün-ü jayayan-dur törübesü uǰayur-tur törüyü'*** [биеэ егүүдхэвээс, хүний заяанд төрвөөс язгуурт төрюү](Turf. XII) // ***'gurban šöni qonolduju, ye'üdkelduǰü. šöni kebte'ül atugai'*** [гурван шөнө хоноглоод солилцож, шөнө хэвтүүл болтугай](MNT 192) // ***'tere qatun yegüdkegsen čaγ-tur kegür-i inu bükūli ongyulaysan ajuγu'*** тэр хатан алагдсан үед хүүрийг нь бүтэнээр нь онголсон ажээ](ET 82a) // ***'jorig-iyan ülü üǰü'ülen ja'urmaliq ye'ütke'esü'*** [зоригоо үл гарган замын дунд өөрчилвөөс](KMQB A5) || Kha. yegüdxə-, Oir. *yüdᵊχᵊ*

Егүүдхэл |yegüdkel|[= yegüd-ke-l] *'үхэл'* || Ж= ***'yirtinčü daqin-u itegel ünen joqiyaqui mör-tür getülgegči-yi yegüdkel ügei degedü sakimuni*** [ертөнц дахины итгэл үнэнийг зохиохуй мөрт гэтэлгэгчийг үхэлгүй дээд шигэмүни](Arj. III:12) // ***'degedü lam-a yegüdkel ügei včir bey-e-yin egüden-i negeǰü'*** [дээд лам егүүдхэлгүй очир биеийн үүдийг нээж](ET 102a) || Kha. *yegüdxel*, Oir. *yüdᵊχəl*

Ембүү |yüvembüü|{< Chin. *yuán bǎo*} *'өлгий мөнгө'* (мөнгөн гүйлгээнд хэрэглэдэг хэвд цудхасан алт, мөнгө) || Ж= ***'Тэр лам хадаг ембүү аваад цааш тавьжээ'*** (Ц. Дамдинсүрэн, Хууч яриа) || Kha. *yembū /yümbū*, Ord. *yimbū*, Oir. *yömbū*

Ер(эн) |yiren| **'9 х 10 = 90'** || Ж= ***'yeren yurban jigür eber*** [ерэн гурван жигүүр эвэр](Turf. 31) // ***yeren minqan*** 'девяноста тысяч' (Mu. 390) // ***yiren 'девяносто'*** (IM 450) // ***yiren*** 'neunzig' (LH 78) || Kha. *irə / iren*, Ord. *yire*, Bur. *yere(n)*, Oir. *yirᵊn*

Ерлө |yerüle| *'бүгэдийг эзэмших'*, *'хамагийг эрхшээх'* || Ж= ***'šašin-dur oruγsad-un sedkil bütügen irügekü-dür ber yerülen bursang quvraγ-un tulada irügekü tere ba'*** [шашинд орогсодын сэдхэлийг бүтээн үйлдэхүйд хамаг бурсан хуварагуудын тул ерөөхүй тэр ба](BT 158b) // ***'urida Ta luen delekei-yi yerülen medegsen-dür erke kučün inu delekei-dür delgereǰü'*** [урид Да Юан дэлхийг эрхшээн мэдсэнд эрх хүч нь дэлхийд дэлгэрч](KMQB A17) Энэ

үгийн бүтэцийн талаар A. Mostaert *'verülen universellement* ou *en général* ea *un converbum modale de verüle- embrasser la totalité'* хэмээн дурдсан бий. (*Le materiel Houa I i lu de Houng-ou*, 47)

Ерөндөг |yeründeg| *'номходлоч' 'дарлага'* || Cf. Uig. *jürüntük* 'лекарство' (ДТС 287) || Ж= *'bi basa yeründeg bolyan irüger talbiluyai'* [би бас ерөндөг болгон ерөөл тавьлаа](ET 11a) Kha. *yöröydög*, Ord. *yörönd*ök

Ерөө- |irüge|[irü-ge]{< hirü-ge} *'сайн сайханыг бэлэгдэн хүсэх', 'ерөөл хэлэх'* || Cf. Turk. *irü* 'знак' (ДТС 212) || 'Энэ үгийн *irü* гэсэн язгуур нь үгтэй ёр (уридчилан таамаглаж буй пүүдүйн шинж төлөв) гэсэн үгтэй язгуур нэг бололтой. || Ж= *'ilaš-in-dur oruysad-un sedkil büdügen irügekü'* [шашинд орогсолын сэтгэл бүтээн ерөөх](BT157a) // *'tere biraman edü tedü irügeged'* [тэр бирман олий тодий ерөөгөөд](Chimeg 17b) || х о р ш : *'хараараж ерөөх'* || Kha. *jorð-*, Ord. *ðrð-*, Bur. *jurð-*, Oir. *yörð*

Ерөөл |irügel/ irüger|{< *irü-ge-r*} *'сайны бэлэгдэлийн үг'* || Ж= *'erten-ü irüger-ün küčün'* [эртний ерөөлийн хүч](Burq. 22a) // *'tegüni iregülün čidaqu erten-ü irüger bui buyu'* [түүнийг ирүүлэн чадах эртний ерөөл бий болоу](ET 18b) // *hirēr ögbe üündü tengri* 'бог наградил его' (Mu. 185) || х о р ш : *'ерөөл бэлэг', 'хараал ерөөл'* ||Kha. *yörðl*, Ord. *ðrðl*, Bur. *yürðl*, Oir. *yörðl*

Ертөнц |yirtinčü|{< Tib. *'jig rten* (орчилон) + *čü*} *'орчилон дэлхий'* Cf. AT *jer* 'земля' (ДТС 257), *yēr 'ground'* (Clauson, 954) Буддийн ном сударт *'сав ертөнц', 'ишм ертөнц'* гэсэн ойлголт байдаг || Ж= *'saba yirtinčü-yi arilyan irügēkü'* [сав ертөнцийг арилган ерөөх](BT1 57a4) // *'ene ertinčü-yin kü'ün amitan'* [энэ ертөнцийн хүн амьтан](KMQB A8) // *'yirtinčü dakin-a takin maytaydaqu-yin burqan'* [ертөнц дахинд тахин магтагдахуйн бурхан](ET 21a) // *ene hirtünčin čimeg* [украшение этого мира](Mu. 157) || х о р ш : *'хорвоо ертөнц', 'орчилон ертөнц'* || Kha. *yörtöntsə, yörtömtsə* Ord. *yörtömtši*, Bur. *yürtemse*, Oir. *yirtmtši*

Т у с х а й с у д а л г а а . D. Sinor, Turkic *yer* 'ground, place, earth' - Chuvash *œer* - Hungarian *szer, 'Gedanke und Wirkung'*. Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1989, 690-694

Есө(н) |yisün|{< *yir-sün} *'3 x 3 – 9'* || Ж= *'üker jil namur-un terigün sara-yin yisün'* [үхэр жил намарын тэргүүн сарын есөн](Bus.II:22) // *'Onan-nu teri'ün-e quriju, yisün költü čaġa'ān tuġ bayīwulu'ād'* [Ононы эхэнд цуглаж есөн холт цагаан тугаа босхож](MNT202) // *yisün nasutu temēn'* [девятилетний верблюд] (Mu. 390) // *yisün* 'девять' (IM 450) // *yisün* 'neun' (LH 78) // *yisün 'neuf'* (Ist. 74) || Kha. *yösə / yösön*, Ord. *yisü*, Bur. *yühe(n)*, Oir. *yis'n*

Т у с х а й с у д а л г а а : O. Pritsak, Mongolisch *yisün* und *yiren* 'neunzig', UAJb 26, 1964, 243-245

Есөөн |yebing|{< Chin. *yuè bing*} *'сарын боов'* (доторoо шанзтай дугуй хэлбэртэй амтлаг жигнэмэл боов)

Ё

Ёгочари үг Ёгүүр

Ёгт |*yoytu*|{< Skr. *yūgti*} *'одоо ут.амай', 'хошин аястай'* || Ж= *'agat yugti nom-ud-tur sayitur daduysan bi Čosgi-odsir'* [агам күүгти номд сайтар дадсан би Чойжи-Одсэр](BT 1676a) || Kha. *yogto*, Ord, Bur. *yogto*, Oir. *yokt*

Ёгуурга |*yoyurya*| *'хана', 'муурга'* || Ж= *qotod balayad nemen bosqaju qoruyan ba yoyuryas erügülün nüdügülju'* [хот балгад нэмэн босхож, хана хэрэм өрөн байгуулж](Hin. 21) // *'Jiro'ūi yo'ūrqatu balaǧasun-ača ögkü-yi qahān-nu soyurqal medetügei'* [шороон туургат балгасанаас өгөхийг хааны соёрхол мэдүгэй](MNT 203) // *yoqurqa* 'mur' (HY M111)

Ёдор |yodar|{< Tib. *gyo dar*} *'дарцаг'* (уртаа оршуулгын газар хадхах модыг нэрлэж байсанаа орчин цагийн монгол хэлэнд их толов өнчин ганц мод, эсвэл доёгор савааг нэрийдэх болжээ.) || Kha, Ord, Bur. *yodor*

Ёнзон |yongjun|{< Tib. *yongs 'dzin*} *'огоот бариач'* (гүн ухааныг огоот барьсан дээд хувилгаан лам багшийн цол)

Ёнхор |yongqur|{< Chin. *yong*} *'минбас'* || Ж= *'bös ba yongqod soyurqaju ilemü'* [бос болон торго минбас соёрхон илгээму](KMQB B16) // *yongqor* 'espèce de tissue de soie' (HY Most. 111) || Kha. *yoŋxor*, Ord. *joŋxor*, Oir. *yoŋxor*

Ёншигойт |yonsiyaitu|{< Chin. *yuan shikāi*} *'монгол тогооч'* (Дундад иргэн уласын сронхийлогч Юань шикайн дүрс бүхий долоон цэнгийн монгол төгрөг) || Kha. *yoŋšʻxoit*

Ёотон |yootang|{< Chin. *yā táng*} *'шахмал чихэр'* || Kha. *yōtoŋ*

Ёогуу |yootuu|{< Chin. *yao tou*} *'зээмүү'* (хоёр талдаа үзүүртэй газар ухах багаж) || Kha. *yōtū*

Ёочин |youčin|{< Chin. *yāo qing*} *хоёр цохиуртай хэвтээ ятага* (гуулин угастай гонзгой модон хайрцаг бүхий хоёр цохиуртай хэвтээ ятага)

Ёр |yor| *'сум'* (годил булцуундаа нүхтэй харвадаг сум) || Ж= *'Jamuqa davūtu yor-iyān Temüjin-e ögčü'* [Жамуха дуут сумаа Тэмүжинд өгч](MNT 116)

Ёр |iru-a| *'совин', 'шинж'*, || Cf. AT *irü* 'знак', 'примета' (ДТС 212), Turk. *jör* 'erklären' (Räsänen 208), AT. *irü* 'omen', 'sign' (Clauson 197) || Энэ үгийг монгол бичгийн дурасхалуудад *iru-a, iruu-a, iru* гэж гурван өөрөөр бичсэн байдаг бөгөөд уулын утга нь *'урьдчилан тааглаж буй шинж тэмдэг'* гэсэн утгатай байжээ. Түүнийг тодорхой шинжээр нь *'сайн ёр', 'муу ёр'* хэмээн ялгаж байсан бөгөөд хожимоо сүүлчийнх нь илүү хэрэглэгдэх болжээ. Ташрамд дурдахад энэ үгийн *iru-a* < *irü* гэсэн язгуур нь *irügel* [irü-ge-l] 'ерөөл' гэсэн үгтэй холбоотой байх боломжийн талаар дээр үгүүлсэн билээ. || Ж= *'mayui iru-a dayun yaryan amui'* [муу ёрын дуу гаргах ажээ](Burq. 58) // *'časutu yafar-a öbül uryuysan tariyan-i mayui iruu-a kemen ögüleldümüi'* [өвөл цастай газар ургасан тариаг муу ёр гэж хэлдэг](Sub. III:6a) // *'uyuli busud-tur mayui iru talbiyu'* [ууль бусадад муу ёр тавьдаг](Sub.IV:3b) || Kha. *yor*, Bur, Ord. *joro*, Oir. *jor*

Ёроол |iruγar|{< *hiruyar* < ***φiruğar**} *аливаа нух, савны доод тал* || Ж= *'gün quddu-un* ***iruyar-a*** *üjegdekü odun metü'* [гүн худагийн ёроолд харагдах од мэт] (Burq. 38b) // *'urtu-yin üjü'ür-e, gün-nü* ***hiru'ār-a*** *kürülčetügei* [уртын үзүүр, гүний ёроол хүртүгэй](MNT 199) // *hiru'ar* 'fond' (HY M60) // *čiqinu* ***hirār*** 'места за ушами' (Mu 185) // ***hiru'ārāsa*** *oqtulba yamayi* [сорвал вещь с основания](Mu. 185) // ***hirārāsa*** *bosba* modun [дерево было сорвано с основания](Mu. 185) || Kha. *yorōl*, Ord. *irōl*, Bur. *oyor*, Oir. *yorāl*

Ёрч- үз **Зорч-**

Ёс |yosu| *'тогтсон хэв журам'* || Cf. Turk. *josun* 'правило', 'обычай' (Радлов, III:441); *josun* 'правило', 'обычай' (ДТС 275), Uig. *yosun* 'rule', 'custom' (Schwarz, 797) || Ж= *'törü* ***yosun*** *qoyar-iyar delekei ulus-i ilübteken jasaysan-u tula'* [төр, ёс хоёроор дэлхий улсыг илэвдхэн зассаны тул] (Taq.1b) // *'Moŋğol-un törō, noyan mör beki bolqui* ***yosun*** *aju'üi'* [Монголын төр, ноён мөр бэх болох ёс буй](MNT 216) // *'em-e kümün yaučayar aju törökü* ***yosun*** *buyu'* [эм хүний ганцаар аж төрөх ёс буюу](ET 25a) || х о р ш : *'ёс жаяг'*, *'ёс журам, 'ёс заншил'*, *'ёс суртахуун'*, *'ёс төр'* || Kha. *yosʊ*, Ord. *jusu*, Bur. *yoho*, Oir. *yosⁿn*

Ёсло- |yosula| *'журамыг гүйцэдхэх'*, *'хүндлэх'* || Ж= ***'yosulaju****, kökö bičig čağa'ān ča'ālsun-dur debterlegsen-i bü ye'üdketügei!* [ёслож, хөх бичиг цагаан цаасан дээр дэвтэрлэсэнийг бүү усдхасугай](MNT 203)

Ж

Жааз |ǰiyaǰa|{< Chin. *jià zi*} *'хүрээ', 'гүү'* (бурханы зураг, гэрэл зураг зэрэгийг хийж тавьдаг шилэн нүүртэй хүрээ)

Жааз |ǰiyaǰa|{< Rus. *джаз* < Eng. *jazz*} *'хөнгөн найрал хөгжим'*

Жавар |ǰibar| *хүйтэн жихүүн уур амисхал* || Cf. Turk. ***ǯybar*** 'увеличивающий при восходе и заходе солнца холод' (Räsänen 125) || х о р ш : *'салхи жавар'* || Kha. *dzawar*, Bur. *žabar*, Ord. *dziwar*, Oir. *dziwᵊr*

Жавдан |ǰabdung|{< Tib. *rgyab rten*} *'арын шүтээн', 'түшиг'* (сүм хийдийн газар хуралын лам нарын суудаг налуу тавцантай олбогт түшлэг)

Жавтий |ǰabtui|{< Tib. *skyabs khrus*} *'арилгах угаал'* (бузарыг арилгах угаал) Орчин үед *'шийдхэл', 'зэмлэл'* гэсэн утгатай хэрэглэгддэг || х э л ц : *'жавтий хүртэх'* (зэмлүүлэх) || Kha. *dzawlī*

Жагар |ǰaγar|{< Tib. *rgya dkar* < Skr. *chakra*} *'хүрдний орон'* (Хутагтын орон хэмээх Энэдхэг орон) || Kha, Ord, Oir. *dzaġar*

Жад I |ǰida| *урт иш, хурц үзүүртэй зэвсэг* || Cf. Turk. *jyda* 'speer, lanze' (Räsänen 200) || Ж= *'üldü **ǰida** eldeb meses bariysan'* [илд жад элдэв мэс барьсан] (Burq.55a) // *'ker idqaqu či' ke'ēn qoyīna-ča **ǰida**-bār jō gudus qadquǰu'ū'* [хэр ядхах чи хэмээн ар зоог нь дагуулан жадаар хадхажээ](MNT 72) // *ǰida* 'копье' (Mu. 205) // *temür ǰida* 'острие' (IM 436) // *ǰida* 'lance' (Ist. 38) // *jida* 'lance' (Ras. 204 C17) || х о р ш : *'жад сэлэм'* || Kha. *dzadʊ*, Ord. *dzada*, Bur. *žada*, Oir. *dzidə*

Жад II |ǰad|{< Turk. *jad*} *'харийн', 'гаданын', 'үл таних'* || Cf. *jat* 'чужой' ДТС 247) || Ж= *'ecige eke-yügen ülü kündülen **ǰad** kümün-i kündülebesü* [эцэг эхээ үл хүндлэн гаданын хүнийг хүндэлвээс](Taq 19b5) // *'budaγu kümün sadun-iyan qoqiraγulǰu **ǰad** kümün-i teǰigegčin'* [тэнэг хүн саданаа хохироож, харийн хүнийг тэжээгч](Sub V:5) // *'**ǰad** irgen-ü kö'ün büle'ē' ke'ēn jaǰiradai nereyīdbe'* [харь иргэний хүү билээ хэмээн жажирдай гэж нэрлэв](MNT 40) // Дээрхи жишээнээс үзвэл, *'Жадаран'* овогтоны нэр нь *'жад'* язгуураас үүссэн *'харийнхан'* гэсэн утгатай үг болно. // *jat* 'чужой' Mu. 203)

Жадамба |ǰaddüngba|{< Tib. *brgyad stong pa*} *'найман мингат'* (Ганжуурын утгыг хураангуйлсан 32 бүлэг, 8000 шүлэг бүхий *'Хутагт билигийн чинад хүрсэн найман мингат'* хэмээх хөлгөн сударын нэр)

Жалга |ǰilγa| ус урсах суваг гуу || Cf. Turk. ***jylğa*** 'ручей, река' (Радлов, III:486), Uig. *jilğa* 'mountain stream or walley' (Schwarz 327) || х о р ш : *'жалга дов', 'жалга судаа'* || Kha. *dzalğa*, Bur. *žalğa*, Oir. *dzilgʊ*

Жалханз |ǰalqangǰi|{< Tib. *rgyal khang rtse*} *'ялгуусаны байшингийн орой'* (давхарлаг харшийн оройд сууж бисалгал үйлдэх үйлийн нэр. Ялгуусаны давхарлаг харшийн оройд сууж, бисалгал хийсэн ширээт лам Балжиржамцад энэ цолыг анх удаа олгожээ.)

Жамсаран |ǰamsarin|{< Tib. *lcam sring*} *'эгч дүүс'* (Бурханы шашины арван догшин сахиусны нэг. Жамсаран бурханыг баруун мутартаа илд далайсан, зүүн мутартаа нум сум барьсан, есөн давхар хадаган бүстэй, хохимой толгойн эрихтэй, хурц дөрвөн соёотой, улаанаар эргэлдсэн гурван нүдтэй, хөмсөгнөөс

нь оч баларсан догшин дүрээр илэрхийлдэг ажээ.)

Жами |jamču|{< Tib. *rgyun mtsho*} *'далай'* || х о р ш : *жалиц давас* (далайн давас) Хязгааргүй ихийн болгодол болсон энэ үг товод. монгол хүний нэрд өргөн хэрэглэгддэг.

Жамъянгарав |jamiyang yarbu|{< Tib. *'jam dbyangs dkar po*} *'зөөлөн цагаан эрдэнэ'*

Жамъянмилаг |jamiyang miday|{< Tib. *'jam dbyangs me tog*} *'зөөлөн эгшиг цэцэг'* (шаргал өнгөтэй холтосон цэцэгийн язгуурын олон наст ургамал.)

Жан I |jiyang|{< Chin. *zhāng*} чанасан буурцагаар хийсэн хоол амтлагч шингэн || х о р ш : *'эсан цуу'* || Kha. Ord. *dʒaŋ*

Жан II |jang|{< Chin. *zhàng*} 10 чиий буюу 32 см-тэй тэнцэх уртын хэмжээс || Kha. *dʒaŋ*

Жанжаа |jangjiy-a|{< Tib. *lcang skya*} *'цагаан бүргэс'* (Амдо нутагийн *'Цагаан бүргэс'* гадэг газараас тодорон гарсан хутагтуудыг нутагийнх нь нэрээр *'Жанжаа хутагт'* хэмээн байгаад хожимоо хутагтуудын цол хэргэм мэт хэрэглэгдэх болжээ) || Ж= *lčang skya quṅɣtu degedü boγda tegüni gbum jarliɣ-i mongγol kele-iyer orčiɣulju'* [Жанжаа хутагт дээд богд бум зарлигийг монгол хэлээр орчуулж](OM 8a) || Kha. Ord. *dʒaŋdʒā*

Жанжин |jangjun|{< Chin. *jiāng jūn*} *'дээд түшаалын цэргийн дарга'* (бүх цэргийн ерөнхийлөн захирагч) || Kha. *dʒaŋʒin*. Ord. *dʒandʒun*, Oir. *dʒandʒ*^{u}*n*

Жанлау |janglau| {< Chin. *zhànglǎo*} *'хамба лам'* || Ж= *'Möngke qan aman jriɣ-iyar Šaolim janglau-da ögülejü ögtügei'* [Мөнх хаан аман зарлигаар Шаолин сүмийн тэргүүн хамба ламд хэлж өгтүгэй](Mön. 1254)

Жанр |žanr|{< Rus. *жанр* < Fr. *genre* < Lat. *genus*} *'жаанар', 'төрөл зүйл'* (уран зохиолын олон төрөл зүйл)

Жанрайсиг |jangrayisig|{< Tib. *spyan ras gzigs*} *'мэлмийгээр баясхагч'* (эртний энэдхэгийн язгуурын гурван бурханы нэг. Энэ бурханыг өөрөөр *Арьяавал* хэмээн нэрлэдэг. Тусхаар тогтонол, эв нэгдэл, түмэн олоны мэлмий тунгалаг байхын бэлгэдэл болсон бурхан. Жанрайсиг бурхан нь олон дүртэй бөгөөд тэдгээрийн дотороос дээд хоёр мутартаа эрих, цэцэг барьж, доод хоёр мутараа хамтадхан залбирч, амарлингуй тайванаар завилан суусан дүр нь хамагийн өргөн дэлгэрчээ. Жанрайсиг бурхан нь энэрэл нигүүлсэлээр амьтан бүхэнийг тэдхэж, нүгэл хилинц, гай зовлон, оюуны хир, нүдний гэм тэргүүтэнийг арилган ариусхах үйлдэлтэй гэж шашины номд онцлон дурджээ.)

Жантау |jantayu| х у у ч : *'домбо'* || Ж= *'altan jantawū ber inu ög! Usun ber udquju u ūtuɣai'* [алтан домбыг нь өг! ус уттаж уутугай](MNT 188)

Жанч |jangči|{< Tib. *gzang bya*} *'нөмөрөг'* (Буддийн шашины лам нарын нөмөрдөг олон хуниастай хувцас. Жанчийг зориулалтаар нь *хамба жанч, гэсгүй жанч, шунлайв жанч, судар жанч,* хийсэн эдээр нь *торгон жанч, тэрмэн жанч, үнэгэн жанч* гэж ялгадаг ажээ || х э л ц : *'жанч халах'* (хутагт, хувилгаад таалал төгөсөх) || Kha, Oir. *džaŋtš*^{a}, Ord. *džaŋtši*

Жара(н) |jiran|[= *ji-r-n] *'6 x 10 = 60'* || Ж= *'jaɣun jiran jirɣuɣan'* [зуун жаран зургаа](BT 166) // *jiran minqan* 'шестьдесять тысяч' (Mu. 206) // *jiran*

'soixante' (Ist. 390) // ***ǰiran*** 'sechzig' (LH 1274) || Хожим 1027 оны туулай жилээс эхэлсэн 60 жилийн тооллолыг *'жаран'* хэмээн нэрлэх болжээ. || Kha. *ǰar'an*, Ord. *ǰiran*, Bur. *žaran*, Oir. *ǰirin*

Жархаг |ǰarqaγ| х у у ч : *'илэгэн өмөд'* || Ж= *'iligin **Jarqağ** usun-u buluğan jalğağsan de'el'* [элэгэн өмөд, усны булгаар залгаж хийсэн дээл](MNT 114)

Жас |ǰisa|{< Tib. *spyi sa*} *'сан', 'олоны өмч'* (өглөгийн эзэдийн өргөсөн сүм хийдийн мал хөрөнгө) // *'yertü qulayaiči-/i/ ... yurban yisü-ber toryaqu yala-yi **ǰisa**-yin sang-du ögkü'* [ер хулгайчийг ... гурван есөөр торгох ялыг жасын санд өгөх](QJ A8a) || х о р ш : *'жас жав'* || Kha. *ǰas*, Ord. *ǰisa*, Bur. *žasa*

Жасаа |ǰisiy-a|{< Tib. *sbyi sa*} *'махил'* (хишиг буянаа дуудуулах тахилга) || Kha. *ǰasā*, Bur. *žasā*, Oir. *ǰisā*

Жасмин |žasmin|{< Rus. *жасмин* < Fr. *jasmin*} *'мэлэрэг цэцэгийн цай'*

Жаудхури үз **Зуудхури**

Жаяг |ǰayiγ|{< Tib. *bca' yig*} *'хуулийн бичиг'* (сүм хийдийн өдөр тутамын үйл ажиллагаанд дагаж мөрдөх ёс журам) || х о р ш : *'ёс жаяг'* || Kha. *ǰayag*, Ord. *ǰayak*, Bur. *žayag*, Oir. *ǰaj"g*

Жендер |žender|{< Eng. *gender*} *'жээндэр', 'хүйсийн харьцаа'*

Жи* |ǰi|[= *ǰi] *'хоёр'* гэсэн тооны анхдагч язгуур. Энэхүү язгуураас *ǰiči* [*ǰi-či] 'жич', *ǰigür* [*ǰi-gür] 'жигүүр', *ǰir* [*ǰi-r] 'жир', *ǰiši* [*ǰi-ši] 'жиш', *ǰitü* [*ǰi-tü] 'житү' гэх мэт үүсмэл язгуур үүсч, тэдгээрээс салбарлан олон үг үүссэн байна.

Тусхай судалгаа : Talat Tekin, Proto-Altaic **ǰi* '2' and Its Derivatives, *Essays in Honor Ki-moon Lee*, Seoul, 1996, 1117-1124

Живаа |ǰiu-a|{< Tib. *bye ba*} *'арван сая'* (8 оронтой тоо) || Kha, Ord. *ǰiwā*

Жигүүр |ǰigür|[= *ǰi-gür] *'хос', 'далавч'* (шувуунд баруун, зүүн хоёр далавч байдаг) Энэ үгээс *ǰigürle-* [*ǰi-gür-le] 'жигүүрлэ-', *ǰigürten* [*ǰi-gür-ten] 'жигүүртэн' зэрэг нийлмэл бүтэцтэй үгс үүсчээ || Ж= *'yeren yurban **ǰigür** eber'* [ерэн гурван хос эвэр](Turf.31) // *'ečige-deče örōle **ǰi'ür** bolun'* [эцэгийнхээ өрөөсөн жигүүр болон](MNT 212) // *ǰi'ür* 'aile' (HY M67) // *ǰibür* 'aile' (Ist. 38) // *ǰūr* 'Flügel' (LH 1273) // *ǰiür* 'wing' (Ras. 200 B 14) // *ǰūr* 'Flügel' (LH 1273) || х о р ш *'даль жигүүр'* || Kha, Ord. *ǰigūr*, Bur. *žegūr*, Oir. *ǰiwər*

Жигүүртэн |ǰigürten|[= *ǰi-gür-ten] *'хос далавчтан', 'шувуу төрөлтөн'* || Ж= *'üsün ügei-iyer **ǰigürten**-e tebčigdejügüi'* [үсгүйгээр жигүүртэн тэвчигджээ](Sub.7b) || х о р ш : *'арааман жигүүртэн', 'жигүүртэн шувуу'* || Kha. *ǰigūrten*, Bur. *žegūrten*, Oir. *ǰiw"rt"n*

Жижүүр |ǰiǰigür|{< Rus. *дежур*} *ээлжээр үүрэг гүйцэдхэгч* || Kha. *ǰidžūr*, Bur. *dežür*

Жийжүү |ǰiǰeü|{< Chin. *ji zhōu*} *Хитадын хотын нэр.* (Жижоу хотоос авчирсан эд зүйлсийг тододхосон нэр байжээ) || х о р ш : *'жийжүү дөрөө'*

Жил |ǰil| *'он'* (бүтэн арван хоёр сар) || Cf. Turk. *jyl* 'год' (Радлов, III:480), AT *jyl* 'год' (ДТС 266), *yil* 'year' (Schwarz, 821), AT. *yil* 'year' (Clauson 917); Man. *ǯil* 'год' (Цинциус I:257) || Ж= *'bars **ǰil** arban sara-yin arban qoyar-a bayiyulbai'* [бар жилийн арван сарын арван хоёронд байгуулав](Hin. 54) // *'te'ūn-ü qoyina takiya **ǰil** Qatagin, Salǰi'ūd qabtudču'* [түүний хойно тахиа жил

Хатагин, Салжууд нар хамтарч](MNT 141) // *jil* 'année cyclique' (HY M67) // *jil* 'Jahr' (LH 1274) || х о р ш : *'он жил'*, *'сар жил'* || Kha, Ord, Oir. *dzil*, Bur. *zel*

Жилда |jilda| х у у ч : *'үдэш'* || Ж= *'jilda boldaju, manağar qadqulduya ke'ējü nic'uju'* [үдэш болж, маргааш өглөө тулалдая хэмээн бушаж](MNT 142) || Oir. *dżald.*

Жилмаан |jilmaγan| х у у ч : *'зөөлөн'*, *'гилгар'* || Cf. Turk. *jalman* 'ярый' (Радлов, III.190) || Ж= *'šiluγün jilmaγan-dur quričaqui ügei širigün qataγu-dur kilinglekü ügei'* [шулуун зөөлөнд хурьцахгүй ширүүн хатууд хилигнэхгүй] (Burq. 63)

Жимэс |jimis| *'жимэслэнэ'*, *'амтат үр'* || Cf. AT. *jemiš* 'фрукт' (ДТС 255), AT. *yémiš* (Clauson 938) || Ж= *'čečeg jimistü modun'* [цэцэг жимэст мод](Burq. 53в) // *'öglige tülesi kikü-dür nigen modun-u jimis ögtügei'* [өглөг түлэш хийхэд нэгэн модны жимэс өгтүгэй](Chimeg 32b) // *jemis* 'fruit d'un arbre' (HY M66) // *bolba jimis* [виноград созрел](Mu. 120) // *jimiš* 'плод' (IM 439, IM M134) // *ǰemiš* 'fruits' (Ras.202 B2) || х о р ш : *'үр жимэс'*, *'чихэр жимэс'* || Kha, Ord. *džimis*, Bur. *ǯemes*

Жин I |jing|{< Chin. *ch'ēng*} *хундийн нэгэж* (16 лан буюу 600 граммтай тэнцэх хундийн хэмжүүрийн нэгэж)

Жин II |jing|{< Chin. *ch'ing*} *'ороох'*, *'боох'* (халуун, хүйтэн жигнүүрээр ороож өвчинийг эмчилэх) || х э л ц : *'жин тавих'* (өвчинийг халуун / хүйтэн жингээр жигнэн эмчилэх)

Жингүүн |jinggün| х у у ч : *'цуурхал'*, *'хов'* || Ж= *'jusuridču yākin teyin šili'ün aqa de'ü-yü ēn olkin jiŋgün ügüleyü ke'ēbe'* [шулуун шударга ахан дүүгээ яахин тийн ховлон хочилон хэлнэ вэ хэмээв](MNT 160) Ойлгоход бэрхтэй энэхүү үгүүлбэрийг проф. I de Rachewiltz *'How can you speak so deceitfully, backbiting and slandering your right brother?'* гэж орчуулжээ. (The Secret History of the Mongols, I. 2004, 81)

Жинлав |jinlab|{< Tib. *byin rlabs*] *'аварал'*, *'хишиг'*, *'соёрхол'* (Бурханы шашины ёсонд бисалгалын хүчээр хамаг амьтаныг ивээн нигүүлсэх оюуны хүч чадал олох үйлийн нэр). Skr. *adhiṣṭhita*

Жинс I |jingse|{< Chin. *jing shi*} *'малгайн чимэг'* (Чин уласын үеийн ноёд түшмэдийн малгай дээр хаддаг байсан зэрэг хэргэмийг ялган таниулах үнэт чулуун дог. Жинс нь дотороо 9 зэрэгтэй байжээ. Үүнд: тэргүүн зэрэгийн жинс нь *улаан шүр*, дэд зэрэгийн жинс нь *сийлбэртэй улаан шүр*, гуравдугаар зэрэгийн жинс нь *биндэръяа*, дөрөвдүгээр зэрэгийн жинс нь *ногоон номин*, тавдугаар зэрэгийн жинс нь *усан болор*, зургаадугаар зэрэгийн жинс нь *цагаан лавай*, долдугаар зэрэгийн жинс нь *алтан*, наймдугаар зэрэгийнх нь *сийлбэртэй алт*, есдүгээр зэрэгийнх нь *монгөөр* хийсэн байдаг байжээ.) || х о р ш : *'зэрэг жинс'*, *'отого жинс'* || Kha, Oir. *dziŋsə*, Ord. *dziŋse*

Жинс II |žiyens|{< Rus. *джинсы* < Eng. *jeans*} *'бүдүүн нэхээст даавуу'*

Жинсэрэг |jingserig|{< Tib. *sbyin sreg*} *'өглөг түлэх'*, *'гал мандал'* (гал түлж, тэнгэр тахих зан үйл. Мөн хүний цогцосыг чандарлах үйлийг хэлнэ)

Жинтүү |jintüü|{< Chin. *zhen tou*} *'дэр'* (буурцаг, хөвөн, өд зэрэгийг чихсэн урт гонзгой дэр)

Жир* |jir|[= *Ji-r] *'хоёр'* гэдэг тооны үгийн үүсмэл язгуур. || Cf. Man. *ǯür* 'два' (Цинциус I:276) Энэхүү язгуураас *jirim* [*Ji-r-m] 'жирим', *jirin* [*Ji-r-n] 'жирин' *(хоёр)*, *jirmüsün* [*Ji-r-müsün] 'хоймсон', 'давхар биетэй' (жирмэсэн), *jirɣuɣan* [*Ji-r-ɣu-ɣan] 'зургаан' гэх мэт үгс үүсчээ.

Жирим |jirim|[= *Ji-r-m] *'хос татуурга'* (моринь гэдэсэн доогуур татдаг эмээлийн хос татуурга) || Cf. Turk. *jirim* 'ремень, пролтянутый через пряжку' (Радлов, IV:143) || Ж= ***'jirim** kibe'* [делал ремни](Mu. 207) || х о р ш : *'олом жирим'* || Kha, Ord. *dzirim*, Bur. *žerem*, Oir. *dzirlm*

Жиримсэн |jirmüsün|[= *Ji-r-müsü-n] *'давхар биетэй', 'хөл хүнд'* || Ж= ***'jirmüsün** kümün-e ger jasabasu'* [жиримсэн хүнд гэр барьваас](Turf 15c) || Kha. *dziremsen*, Ord. *dzirmesen*, Oir. *dzirmᵉsɒn*

Жирин |jirin|[= *Ji-r-n] х у у ч : *'хоёр', 'хос'* (бүр өвөг монгол хэлний үеэс *'хоёр'* гэсэн тооны нэр байсан бөгөөд хожим дундад үеийн монгол хэлэнд зөвхөн эм хүйст нэрийн тоог заадаг байжээ) || Ж= *'Börte üjin, Qo'āğčin **jirin** Temüjin-ü Jilu'ā čilbūr sōni taniju bariju'ūi'* [Бөрт үжин, Хоогчин хоёр Тэмүүжиний жолоо цулбуурыг шөнөөр танин барьжээ](MNT 110) // *'Ambagai qahān-nu qatud Örbei, Soqatai **jirin*** [Амбагай хааны хатан Өрбэй, Сохатай хоёр](MNT 70)

Т у с х а й с у д а л г а а : Ц. Шагдарсүрэн, Монгол хэлний *'qoyar / jirin'* гэдэг тооны нэрийг мөшгисөн нь, АН 9, 1999, 313-334

Житүгээр |jitüger|[= *Ji-düger} *'хоёрдугаар', 'нөгөө'* (авааль эхнэрийн дараах эхнэр) // *jitür* 'concubine' [wife other than the first of a plural marriage] (Ras.200 C5)

Жич |jiči|[= Ji-či] *'хоёрдогч', 'хоёрдугаар үе'* **1.** хоёрдох үеийн үр хүүхэд || Ж= ***'jiči** ɣuči dabqur dabqur törüyü'* [гуч жич дараа дараалан төрнө](ВТО V:13) **2.** *'бас, 'түүнчилэн'* || ***'jiči** basa ötelküi-eče ayumui'* [түүнчилэн бас өтлөхөөс айна](Sub. VII:4a) // ***'jiči** basa qarijи iresügei'* [жич бас харьж ирсүгэй](KMQB A21) || Kha, Ord. *džitši*, Oir. *dzitšĭ*

Жиш |jiši|[= *Ji-ši] *'харьцуулах'* (нэг юмыг хоёрдогч юмтай харьцуулах) || Ж= *'barayun yurban tümen-i **jišijü** qubiyay-a'* [баруун гурван түмэнийг жишиж хуваая](ET 66b) // Энэхүү үгээс *jišig* [*Ji-ši-g] 'жишиг', *jišiye* [*Ji-ši-ye] 'жишээ' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || Kha. *džiš*, Ord. *džiši*, Bur. *zeše-*

Жишээ |jišiye| *'жишиж харьцуулах зүйл'* || Ж= *'уридын домогоор **жишээ** болгож'* (Ц. Дамдинсүрэн, Царсны навч) || х о р ш : *'үлгэр жишээ'* || Kha. *džišē*, Bur. *žešē*

Жодгор |jodɣar|{< Tib. *gcod gur*} *'жодын майхан'* (ганц хүн суух дөрвөн талтай шовгор оройтой даавуун майхан) || Kha. *dzodgor*

Жодоо |joduu|{< Tib. *rgya do*} *'шилмүүст мод'* (нарсны язгуурын мөнх ногоон шилмүүст мод.)

Жонглёр |žonglyor|{< Rus. *жонглёр* < Fr. *jongleur*} *'саваа мод, бөмбөг зэрэгийг эргэлдүүлэн наадах циркийн үзүүлбэр'*

Жонон |jinung|{< Chin. *jin wáng*} *'ванд дэвших'* (Юань гүрэний үед хаан ширээ залгамжилахаар тодорсон хан хөвүүнийг *'жин он'* гэдэг байсан бөгөөд тэр нь сунжирсаар *'жонон'* гэж дуудагдах болжээ. Умард Юань уласын баруун гурван түмэнийг *жонон* цолтон захирч байсан бөгөөд Чин уласын эхэн үед хаан ширээ залгамжилахаар тодорсон хан хөвүүниийг мөн ийн нэрлэж байжээ. Хожим 1691 онд Долнуурын чуулганаар халхын ноёдын хэргэм цолыг шинэчилэн тогтоож, энэ цолыг хэрэглэхгүй болжээ.) || Ж= *'gün bilig mergen **jinong** bing bars jiltei'* [гүн билиг мэргэн жинон бар жилтэй](RT 68b) || Kha. *džonoŋ*, Ord. *džinoŋ*

Жонхуу |jongquu|{< Chin. *jiang hu*} *'гурилан наалт'* || Kha. *džoŋxū*

Жонш |jonsi|{< Tib. *cong zhi* < Chin. *jīng shi*} *'гөлтгөнө чулуу'* (цагаан өнгийн чулуу)

Жоом |joom-a|{< Chin. *chao mu*} орон байранд үрждэг нэгэн зүйлийн шавьж || Kha. *džōm*

Жоотуу |joutou|{< Chin. *jué tou*} *'зээтүү'* (модон иштэй, хоёр үзүүртэй газар ухах багаж) || Kha. *džōtū*

Жор |jor|{< Tib. *sbyor*} *'хольж найруулах'* (эмийн найрлага) || Kha, Ord. *džor*

Жороо |jiruγa|[*ji-ru-γa] *'хурдан сайвар'* (нэг талын хоёр хөлөө зэрэг тавьж гишхидэг морины явдал) Энэ үг нь уггаа *'jir'* (хоёр) гэдэг тооноос гаралтай үг) || Cf. *ǯirē* 'иноходец' (Цинциус I:200) || Ж= *'sayin ayta **jiruy-a** ügei ele bögesü maši berke* [сайн морь жороогүй бол маш бэрх](Sub.VI:12a) // ***joria** 'ambleur'* (Ist. 39) // ***joriya** 'horse of a light step'* (Ras.204 B24) || х о р ш : *'тэлмэн жороо'* || Kha. džorō, Ord. *džirō*, Bur. *žorō*, Oir. *džorā*

Жөтөө |jitüge|{< **ji-düger*} *'хоёрдугаар'*. Өвөг монгол хэлний *'хоёрдугаар'* гэсэн энэхүү дэс тооны үг нь яваандаа авааль эхнэрийн дараах буюу хоёр дахь эхнэрийг заасан утгаар хэрэглэгдэж болжээ. Уламаар авааль эхнэрийн дараах эхнэрүүдийн бие биедээ атаархах үйлдэлийг нийтэд нь *'жөтөө'* хэмээн нэрлэх болжээ. || Ж= *jitür* 'ревность' (Mu. 207) // *itür* 'concubine' [wife other than the first of a plural marriage](Ras.200 C5) || Ж= *'өшөө **жөтөөгөө** мартаж, өвөлжөөнд маань ч сахиул бол!'* (Б. Ринчен, Заан залуудай) || х о р ш : *'атаа жөтөө'*

Жөтөөрх |jitügerkü|[= ji-tüger]{< **ji-düger*} *'дугаарлах'*, *'атаархах'* (анхандаа нэг эрийн эхнэрүүд дугаарлагдаж, бие биедээ атаархах, байдалыг зааж байгаад яваандаа *'барьцах'*, *'атаархах'* утгыг илэрхийлэх болжээ. // *jitürkekü* 'envy, be jealous' (Ras. 189 C2)

Жувар |jubur| х у у ч : *'голын хөндий'* || Ж= *'Onan müren-ni dolgistala, hoi **jubur** dawūristala'* [Онон мөрөнийг долгистол, ой хөндийг дуурстал](MNT 56) // *'Qamug Moŋǧol, Tayiči'ūd Onan-nu Qorqonag **jubur** quraju Qutula-yi qahān bolǧaba'* [Хамхаг монгол, тайчиуд Ононы Хорхоногийн хөндийд цуглаж, Хотолыг хаан болгов](MNT 57)

Жунгаа |jungγ-a|{< Tib. *skyung ka*} улаан хошуут, турлиах || Kha. *džuŋǧā*

Жундуул |jundaγul| х у у ч : *'хомоол'* || Ж= *'morin-u **junda'ūl** metü qormailaju'* [морины хомоол мэт хормойлж](MNT 174)

Жунжаа |ǰunǰiy-a|{< Chin. *zhuān jia*} *'эрдэмтэн багш', 'мэргэжилтэн'*

Жуужаа||{< Chin. *jiu jiu*} *'нагацын талын ахмад хүн'*

Жууз |ǰiuǰa|{< Chin. *jiāo zi*} *'дамнуурга'* (хүн сууж явах дамнуурган сүйх)

Жуух |ǰiγuqu|{< Chin. *zhào hui*} *'зарлиг бичиг'* || Kha. *džūxɒ*, Ord. *džūxa*

Жууцай |ǰiγučai|{< Chin. *jiǔ cài*} *'тарьмал гогод'* || Kha. *džūtsai*

Жүд |ǰüd|{< Tib. *rgyud*} *'үндэс'* (шүтээн сахиус залах зан үйл)

Жүдо |ǰudo|{< Jap. *zū dō*} *'жүүдоо'* (тулааны урлагаас үүсэлтэй япон гаралтай бөхийн төрөл)

Жүнз |ǰüngǰe|{< Chin. *zhōng zi*} *жижиг хундага* || Kha. *džüŋgə*, Ord. *džüŋse*

Жүнхэн |ǰüngkin|{< Chin. *jūn huáng*} *'ордоны хатан'*

Жүрж |ǰürǰi|{< Tib. *skyur rtsi* < Chin. *jǔ zi*} *нэгэн төрөлийн амтлаг жимэс* || Kha. *dzürdzⁱ*

Жүрүр |ǰürüre|{< Tib. *skyu ru ra*} *'долоогоны төрөлийн ургамал'* (эмийн ургамал) || Kha. *dolōgono*

Жүүс |ǰuyis|{< Eng. *juice*} *'жимэсний шүүс'*

З

Зааз [jaγaja|{< Chin. *zhā zi*} *'гологдол', 'шавхаруу'* (тодорхой шалгуураар олон төрөл зүйлийн дотороос гологдож үлдсэн зүйл) || Kha. *dzādz*

Заан [jaγan| *хуурай газарын аварга том хөхтөн амьтан* || Cf. Turk. *jaγan* 'слон' (Радлов, III:39; *jaγan* 'слон' ДТС 224), AT. *yaḡān* 'elephant' (Clauson 904) || Ж= ***ǰaγan-u arasun čamčatai'*** [зааны арисан цамцтай](Maha. 18) // *ǰa'an* 'elephant' (HY M64) // *yagan* 'elephant' (Ras. 199 C5) // ***ǰaγan*** 'слон' (Qaz. Po. 200) // *jāhūn* 'Elephant' (Qaz. Pe 563) || Kha. *dzān*, Ord. *dzān*, Bur, Oir. *zān*

Заарин [jaγarin|[= Jaγa-rin] *'эрэгтэй бөө'* (Энэ нь *jaγa / jiγa* 'заа' + *rin* гэсэн бүтэцтэй бололтой) || Ж= *'Muqali-da teŋgeri-yin **ǰa'ārin** ja'āgsan üge temdeg-ün tula'* [Мухалид тэнгэрийн заарин заасан үг тэмдэгийн тул](MNT 206) || Kha. *dzairan*, Ord. *dzārin*, Bur. *zairan*

Зав [jab|{< ***ǰab/*ǰaj***} *'зай чөлөө', 'чөлөөтэй цаг'* || Ж= *Qači'ūn, Temüge, Temülün gurban-i **ǰaba** ja'ūra dürüjü, bulgaldun* [Хачиун, Тэмүгэ, Тэмүлүн гуравыг зав зуурта дайрч тулалдан](MNT 79) || Энэ язгууураас *jabsar* [jab-sar] 'завсар', *jabǰi* [jab-ǰi] 'завиж', *jabay* [jab-γ] 'заваг', *ǰabdu-* [jab-du] 'завд-', *jabsi-* [jab-si] 'завш-' гэх зэрэг үндэс үүссэн байна || х о р ш : *'зав зай', ' зав чөлөө'* || Kha. *dzaw*, Ord. *dzab*, Bur. *zab*, Oir. *zab*

Заваа [jaba|{< Tib. *rtsa ba*} *'эш үндэс'* (Бүддийн гүн ухааны дотоод таван ухааны үндэсийг нэвтэрхий мэдсэн хүнд олгож байсан цол)

Завсар [jabsar|[= jab-sar] *'зай чөлөө'* || Ж= *'nayan ber-e-dür kürtele čilüge **ǰabsar** ügei toγorin būǰin bayiǰu'* [наян бээрт хүртэл завсар чөлөөгүй тойрон бүжиглэн байж](Burq. 56b) // *hümerülbe qoyar nidünü **jabsar*** [нахмурил место между глазами](Mu. 191) || х о р ш : *'завсар чөлөө', 'зай завсар'* || Kha. *dzawsar*, Ord. *dzabsar*, Oir. *zawsər*, Bur. *zabhar*

Завх [jabqa-|[jab-qa] *'алд-'* Энэхүү язгуураас *jabqara-* [jab-qa-ra] 'завхар-', *jabqaγul* [jab-qa-γul] 'завхуул', *jabqaı* [jab-qa-i] 'завхай' зэрэг үгс үүсчээ. || Ж= *'tende Ögödei qahān ebedčin kürteǰü, aman kelen **ǰabqan'*** [тэнд Өгөдэй хаан өвчин хүртэж, ам хэлээ алдан](MNT 272) // *'Naqu-bayan kö'ü-bēn Bo'orču-yi **ǰabqaǰu**, nisun nilbusu-bār aju'u'* [Наху-баян Боорч хүүгээ алдаж, нус нулмисаа урасхаж](MNT 93) // ***ǰabqaba*** *temēni* [потерял верблюда](Mu.199) || Одоогийн ярианы хэлэнд эзэнгүй тэмээг *'завхуул тэмээ'* гэж нэрлэдэг

Завхай [jabqai|[jab-qa-i] *'зав зай ихтэй', 'сул чөлөөтэй'* (Энэ утга нь яваандаа хамаг зав чөлөөгөө зугаа цэнгэлд зориулсан хүнийг заах болжээ.) || Ж= *'Ханд болбол нэг **завхай** хүүхэн'* (Д. Нацагдорж, Хэлхээгүй сувад) // *'Би нэгийг харж, нөгөөг мартдаг **завхай** эрчүүдэд голоосоо дургүй'* (Ч. Лодойдамба, Итгэж болно) || х о р ш : *'завхай зайдан', 'шалиг завхай'* || Kha. *dzawχai*

Завхар- [jabqara|[jab-qa-ra] *'замхарах', 'алга болох'* || Ж= *'šimnus-un čerig-üd küčün-iyen bayuraju buruγudqui yaǰar-iyan ber **ǰabqaramui'*** [шулмасын цэрэгүүд хүч нь буурч, зугадсан газартаа замхарав](Burq. 54b) // ***ǰabqaraba*** *tünēse* 'исчез у него' (Mu. 199) || Kha. *zawk'ar-*, Ord. *dziwχara-*, Bur. *zabxar-*, Oir. *zawχər-*

Завъяа [jabiya|{< Skr. *cabyā*} *'ороонго мод'* (модны үндэсээр хийсэн аягыг ийн нэрлэдэг байсанаа хожим аягын хүндэдхэлийн нэр болжээ.) || *'Мөнгөн завьяа домбо өржээ'* (Ц.Дамбадорж. Толбо нуур) || Kha. *dzaw'yă*, Oir. *zäwă*, Bur. *zab'ya*

Зага* [jiγa| *'загас'* гэдэг үгийг язгуур // Pl. *jiγad, jiγan.* Энэхүү язгуур дээр олон тооны *-d, -n,* үг бүтээх *-čin, -sun* зэрэг дагавар залгаж, *jiγad* [jiγa-d] 'загаснууд', *jiγan* [jiγa-n] 'загаснууд', *jiγačin* [jiγa-čin] 'загасчин', *jiγasun* [jiγa-sun] 'загас' зэрэг үгс үүсчээ || Ж= *'tataγal-un usun-dur šinuγsan jiγan tariγān-u γajar-tur butaraysan-i üje'* [татаалын усанд шунасан загаснууд тарианы талбайд цацагдсаныг үз](Sub. VIII:23a) // *'kōdege-dūr qočoruγsan jiγad metü körben degülin'* [газарт хаягдсан загас мэт хөрвөн дүүлэн](Burq.26a)

Загас [jiγasun|[= jiγa-sun] *усанд амьдардаг залгамгайтан* || Ж= *'jiğasun bolju, tenggis dalai-dur oro'āsu'* [загас болж тэнгис далайд орвоос](MNT 199) // *jiqasun* 'poisson' (HY M67) // *jaqasun* 'fish' (Ras. 200 A3) // *hüčüken jiγasun* 'маленькая рыба' (Mu. 189) // *jiγasu* 'рыба' (IM 439) // *ǯayasun* 'рыба' (IM M132) // *ǯiγasun* 'рыба' (Qaz. Po 202) // *jiqasun* 'Fisch' (LH 1274) || х о р ш : *'загас жараахай'* || Kha. *dzağas*, Ord. *džağus*, Oir. *zağ^{ə}s^{ə}n*, Bur. *zağahan*

Загасчин [jiγasčin|[= jiγa-s-čin] *'загас баригч'* || *'jiγačin ... jiγad-i qiduqu-yi üjedkün'* [загасчин загас хидахыг үзэгтүн](Sub.V:2a) || Kha. *dzağastšin*, Oir. *zağ^{ə}stš^{ə}*

Зад [jad|{< Turk. *jada* < Pers. *jādū*} *'ид шид'* (хур бороо дуудах ид шид) || Ж= *'jadalaqun bolun jada hurbaju, müd an-u de'ēre jada bolju'ū'* [задлах болоход зад урваж мөн тэдний дээр зад болжээ](MNT 143) // *jadu kibe tūndū* [устроил ему колдовство](Mu. 200) || Kha. *dzad*, Ord. *džada*, Oir. *zad^{ə}*

Задь [jadi|{< Skr. *jāti*} *'задь'* (халуун оронд ургадаг анхилам үнэрт хөх навчтай, шар цэцэгтэй нэгэн модны үр)

Зай [jay| *'сул чөлөөтэй газар'*, *'завсар'* || Ж= *jai* 'place' 'Kund.148) || Энэхүү язгуураас *jayiči-* [jayi-či] 'зайч', *jayida* [jayi-da] 'зайд', *jayila-* [jayi-la] 'зайл', *jayimu* [jayi-mu] 'займ' гэх зэрэг үүсмэл язгуур үүсч, уламаар тэдгээрээс *jayičila-* [jayi-či-la] 'зайчил-', *jayidaγu* [jayi-da-γu] 'зайдуу', *jayilaγul-* [jayi-la-γul] 'зайлуул-', *jayimuči-* [jayi-mu-či] 'займч-' гэх зэрэг үүсмэл үндэсүүд үүсэн байна. || х о р ш : *'зай завсар'*, *'зай чөлөө'*, || Kha. *dzai*, Ord. *dzā*, Bur. *zai*, Oir. *zā*

Зайл- [jayila|[< jayi-la] *'зай гаргах'*, *'шилжих'* || Ж= *'ene mör-eče yarču jayilan ülü čidaqu bögesü'* [энэ мөрөөс зайлан гарч үл чадах](Burq. 8b) // *'egeči-yēn ire'ēsü jayīlaju ögkü yū̄ či ?' ke'ēbe'* [эгэчээ ирвэл чи зайлж өгөх үү](MNT 155) || Kha. *dzail-*, Ord. *džāla*, Bur. *zail-*, Oir. *zāl-*

Зайран [jayiang| *тэнгэрийн бошогыг дамжуулагч онгон сахиус* (Хожим бөө мөргөлийн арван гурван чанарыг давсан эр хүнийг ийн нэрлэх болжээ.)

Зайсан [jayisang|{< Chin. *tsai-hsiàng*} *'тэргүүн сайд'* (Зайсан цол нь бүр Хитаны гүрэний үеэс эхлэн хэрэглэгдэж байсан бөгөөд Юань уласын үед ордоны дотоод хэрэг эрхэлсэн ноёны цол болжээ. Хожим Чин уласын үед хааны ордоны зарлиг бичиг орчуулах, ном судар зохиох ажил эрхэлсэн түшмэдийн цол болсон ажээ.) || Ж= *'darqan jayisang-un kōbegün mingγai čing*

dayičing' [дархан зайсангийн хувүүн мингай чин дайчин](ET 73b) || Kha. *dzaisan*, Ord. *džāsaŋ*, Oir. *zāsən*

Зал [jala| 1. *'чиглүүлэх', 'удирдах'* 2. *'хүндэдхэн урих'* || Cf. Man. *ǰala* 'поворачивать' (Цинциус I:245) || Ж= *'erten-ü qad-un dergede doluγan* ***jalan*** *idqaγčin noyad būkū-yin tula yosun-ača eteged üyiled-besü ber delekei ulus-iyan es-e aldajuγu'* [эртний хаадын дэргэд чиглүүлэн ядхах долоон ноёд байсан тул ёсноос гадуур үйл үйлдэн орон уласаа алдахгүй байжээ](Taq. 29b) // *ečige-yügen* ***jalan*** [эцэг юүгээн залан](Taq. 31a)

Залан [jalan| *'тушмэл'* (Манж Чин уласын үед монгол хошуудыг захирах дөрөвдүгээр дэсийн түшмэлийн тушаал) || Kha. *dzalaŋ*, Ord. *džalan*, Oir. *zalɒn*

Залбир- [jalbari| *'сүсэгэн даадха-', 'бурханд мөргө-'* || Cf. Turk. *jalbar-* *'умолять', 'просить'* (ДТС 228), *yalwar* 'to beg', 'beseech', 'pray' (Clauson 920); Man. *jalbara-* 'молиться' (Цинциус I:246) || Ж= *'tngri-yi* ***jalbariǰu*** *bars ǰil öbül-ün ečüs sara-da morilaju'* [тэнгэрт залбирч бар жилийн өвөлийн сүүл сард морилж] (Ar. II:14) // *'mōŋke teŋgeri-yi* ***jalbarīju'*** [мөнх тэнгэрт залбирч] (MNT 240) // *jalbariba tengridü* [молился богу](Mu. 200) || х о р ш : *'мөргөж залбирах'* || Kha. *dzalbir-*, Ord. *džalbari-*, Bur. *zalbir-*, Oir. *zalwɒr-*

Зали [jali| 1. *'галын дөл'* 2. *'сүр хүчин'* || Cf. Turk. *jalīn* 'пламя' (ДТС 229), AT. *yalin* 'flame' (Clauson 929) || Ж= 2. *'Möngke tngri-yin küčündür yeke suu* ***jali-yin*** *ibegen-dür'* [Мөнх тэнгэрийн хүчин дор их суу залийн ивээлд](Khub. II:2) Энэ үгийн уттыг Ф. Голстунский *'величие'* (Монгольско-русский словарь, 1895, III:454), А. М. Позднеев *'могущество'* (Лекции по истории монг. литературы, 1897, II:112) гэж буулгасан байна. || х о р ш : *čoγ ǰali* 'цог заль' (Taq. 20b7), *'suu ǰali'* 'суу заль' (Abd. 2), *'arγa ǰali'* 'арга заль' (Sub. IV:1b) || Kha. *dzalī*, Ord. *žil*, Bur. *zali*, Oir. *zælī*

Залир [jalira-| х у у ч : *'номхорох', 'тайвширах'* || Ж= *'sayid ayimasbasu ber mörgübesü* ***jalirayu'*** [сайчууд хилигнэсэн ч мөргөвөөс тайдхарюу](Sub. IV:2b) // *'Čiŋgis qahān* ***jaliraju****, Joči, Ča'adai, Ögödei ǧurban kö'üd-i a'ülja'ülju doŋgodurun'* [Чингис хаан тайвширч, Зочи, Цагаадай, Өгөдэй гурван хүвүүдээ уулзуулж үгүүлэрүүн](MNT 260) // ***ǰaliran*** *soyurq-a'* [тайвширан соёрх](Burq. 33b)

Залитан [jalitan| [= ǰali-tan] *'зальтай этгээд'* || Ж= *'ary-a* ***ǰalitan*** *sayin üge ögüler-ün'* [арга зальтан сайхан үг үгүүлнэ](Sub. V:1b)

Залихай [jaliqai|[= ǰali-qai] *'арга зальтай'* || Ж= *'****ǰaliqai*** *kümün yeke bolqui-a berke'* [зальхай хүн олон болвол хэцүү](Sub.VI:14a) || Kha. *dzalʲxaĭ*, Ord. *džaliχā*, Oir. *zalʲχɑ̄*

Зам [jam| *'зөрөг', 'жим'* // Pl. *ǰamud* || Cf. Turk. *jam* 'post station' (Räsänen 183) || Ж= *'****ǰam*** *talbi'ūlju ǰamučin, ula'āčin ǧarǧagāsu'* [зам тавиулж, замчин, улаачин гаргаваас](MNT 280) // *ǰam* 'relais' (HY M65) || х о р ш : *'аян зам', 'зам харгуй'* || Kha. *dzam*, Ord. *džam*, Bur, Oir. *zam*

Т у с х а й с у д а л г а а : Б. Я. Владимирцов, Заметки к древнетюркским и старомонгольским текстам, *Доклады Академии наук СССР*, Серия В, 1929, 290-293 // P. Pelliot, Sur *yam* ou *ǰam* 'relais postale', T'P 27, 1930, 192-195

Замба I |jambu|{< Tib. *lcam pa* < Skr. *čambū*} *замба* (богино иш, зузаан навч, зоосон цэцэгтэй улаавтар өнгийн бут) || Ж= *'ali čay-tur ečige-yügen čečeglig deki čambu modun-u següder-tür sayuju'* [аль цагт эцэг юүгээн цэцэрлэг дэх замба модны сүүдэрт суулгаж](Burq. 40b) || Oir. *džambɒ*

Замба II |jamba|{< Tib. *rtsangs pa*} *'хадны гүрвэл'* (толгой дээрээ олон товоруутай, бараан өнгийн могой гүрвэл) || Kha. *dzamba gürwül*

Замбаа |jambaγa|{< Tib. *lcam pa* < Skr. *champa*} *'арвайн гурил'* (Анх умард энэдхэгийн Кашмир нутагийн Чампа гэдэг газар ургадаг арвайн гурилын нэр байжээ. Хожим төвөдүүд хуурсан арвайн гурилаа мөн тийн нэрлэх болжээ.) || Kha. *dzambā*, Ord. *dambā*, Bur. *zambā*, Oir. *zambɒ*

Замбага |jambaγa|{< Uig *čampak* < Skr. *campaka*} *'задын цэцэг'*, *'цахир-маа цэцэг'* (халуун ороны мөнх ногоон бутанд ургадаг том цагаан цэцэг) || Kha. *dzambağa*, Ord. *dzambaga*

Замбараа |jambaraγ-a|{< Tib. *gtsang spra*} *'цэвэр'*. Хожим *'эмх'*, *'цэгц'* гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ. || х о р ш : *'эмх замбараа'*

Замбатив |zambutvib|{< Skr. *jambudvīpa*} *'орчлон дэлхий'*, *'замбуулин'* (Эртний энэдхэгийн домогт дурдсанаар Сүмбэр уулыг тойрсон долоон алтан уул, түүнийг хүрээлсэн хужирт далай, тэрхүү далайн эргэн тойронд орших дөрвөн их тивийн нэгийн нэр. Хожимоо дэлхий ертөнцийн ерөнхий нэр болжээ.) || Ж= *'Jambu tib-ün oron-dur aysan'* [Замбативийн оронд асан](Алт. III:4-1) *//'ene zambudvipa dakin-u suburyan bügüde-yi ebdegsen'* [энэ замбуутив дахины суварга бүгэдийг эвдсэн](OM 21a) || Kha. *dzambatiw*, Ord. *dzambu töw*, Bur. *zambutüwi*, Oir.

Замбуулин |jambuling|{< Skr. *jambu* + Tib. *gling*} *'замбатив'* гэдэг үгийн хураангуй хэлбэр | Kha. *dzambūlin*, Bur. *zambūlin*

Замлин |jamling| *'замбуулин'*-гийн хураангуй хэлбэр

Замчин |jamčin|[= jam-čin] *'газарчин'*, *'зам заагч'* || Ж= *'todqayula qara-γul-a jamučin ongyača-čin'* [тосхуул, харуул, замчин, онгоцчин](Ab. II:6) *// 'jam talbi'ūlju jamučin, ula'āčin garğağāsu'* [зам тавиулж, замчин, улаачин гаргаваас] (MNT 280-8) || Таширамд дурдахад, энэ үгийн *jam* гэсэн хувилбар нь Алтан ордоны уласын үед орос хэлэнд ороод, уламаар *jam* + *щик* (ямщик) 'возница' гэдэг үг үүссэн байна.

Занги |janggi|{< Man. *janggin*} *'захирагч'* (Манж Чин уласын үеийн монгол хошуудын сум буюу харуул, өртөө зэрэгийг захирагч) || Cf. Man. *žangin* 'начальник' (Цинциус I:249) || Ж= *'tabun jüyil eregülekü jasay-ača yerü janggi inu yurban mingyan buyu'* [таван удаа солигдсон засагаас захирагч нь гурван минга буюу](Taq. 23b) || Kha. *dzaŋgi*, Ord. *džaŋgi*, Bur, Oir. *zaŋgi*

Зангууд |jangγud|{< Chin. *zhāng guide*} *'худалдаачин'* (Монголчууд хитад хүнийг ийн нэрлэдэг байв)

Зандалчин |jangdalčin|{< Skr. *candala* 'яргачин' + *čin*} 'харгис хэрцгий этгээд' || Kha. *dzaŋdaltšin*

Зандан |zandan|{< Uig *čindan* < Skr. *čandana*} *'ханган үйлдэгч'*, *'анхилуун үнэрт'* (халуун оронд ургадаг цагаан, улаан, хүрэн өнгөтэй анхилуун үнэрт

мод) || Ж= *'agaru* ***čindan*** *terigüten čay čay-tur tülekü küjis-i bariysan tngri-yin ökid'* [агар зандан тэргүүтэн цаг цагт асаах хүжисийг барьсан тэнгэрийн охид] (Burq. 46b) || х о р ш : *'агар зандан'* || Kha. *dzandan*, Ord. *dzandan*, Bur. *zandan*, Oir. *zandɔn*

Занч- [janč] *'зодах', 'нанчи'* || Cf. Turk. *jančï* 'раздавить' (Радлов, III:333), *janč-* 'давить, разминать' (ДТС 231) || Ж= *'tede dolo'ān Qonqotan Qasar-i ömērejü* ***jančiju'üi'*** [тэд долоон хонхтон Хасарыг өмөөрч занчжээ](MNT 244) *// kŏl-iyeren* ***jančiyči*** *ayuril-tu'* [хөлөөрөө цохих ууртан](Tara 15) *//* ***jančiba*** *namai* 'меня ударила' (Mu. 201) *// jančikü* 'to beat hard' (Zir. 108) || х о р ш : *'зодож занчих'* || Kha. *dzaŋtši-*, Ord. *dzaŋtši-*, Oir. *zantši-*, Bur. *zanša-*

Зар* [jar] *'зарлал', 'мэдэгдэл'* || Cf. Turk. ***jar*** *'mitteilung'* (Räsänen 188) Энэхүү язгууралс *jarla-* [jar-la] 'зарла'-, *jarliy* [jar-liy] 'зарлиг' зэрэг үгс үүсчээ || Ж= ***'jar*** *tungqay mayun-i seregdekü'* [зар тунхаг мууг сэрэгдэх](Монгол-перс-хитад пайз) || х о р ш : *'зар мэдээ'* || Kha. *dzar*, Ord. *dzar*, Bur, Oir. *zar*

Зар-* [jaru-] 1. *'хэрэглэх', 'зорилах'* 2. *'зарцлах', 'илгээх'* || Энэ язгууралс *jaruča* [jaru-ča] 'зарц', *jarudal* [jaru-dal] 'зардал', *jarudasu* [jaru-dasu] 'зардас', *jaruγal* [jaru-γal] 'зараал', *jaruγda-* [jaru-γda] 'зарагд-', *jarulya* [jaru-lγa] 'зарлага' гэх зэрэг үгс үүсчээ || Ж= **1.** *'ed-i qayiralan čenen* ***jaruju*** *ečige eke-yügen tejiyegen čidabasu'* [эдийг хэмнэн хэрэглэж эцэг эх юутээн тэжээн чадваас](Taq 10a) || Ж= **2.** *'kücütü jayan bŏke-yi öčügüken jayančin boyolčilan* ***jarumui'*** [хүчит том зааныг өчүүхэн заанчин боолчилно](Sub. VI:4b) *// 'tere kö'ün-ni inü abčiraju ger dotora* ***jaruju*** *aqu büle'ē'* [тэр хүвүүнийг авчирч, гэр дотор зарах бөлгөө](MNT 16) || Kha. *dzar-*, Ord. *dzaru-*, Bur. *zara-*, Oir. *zar-*

Зараг [jaraγ] *'хэрэг явдал' 'цаг тохиол'* || Cf. Turk. *jaraγ* 'подходящий удачный момент' (ДТС 239) || Ж= *'quvraγ-ud-un kereg* ***jaraγ*** *-i bütügekü üyile'* [хуварагуудын хэрэг явдалыг бүтээх үйл](BT 159b7) Хожимын хэрэглээнд энэ үгийг *'jaryu'* 'зарга' гэсэн үгтэй андуурч хэрэглэсэнээс *'хэрэг зарга'* гэсэн хэллэг бий болжээ. || Ж= *'jayuradu-yin ükül-i em kereg* ***jaraγ*** *terigüten-iyer edegejü bolqu'* [зуурдын үхэлийг эм, хэрэг зараг тэргүүтэнгээр эдгээж болох] (ET 80a)

Зарбиал [jarbiyal] х у у ч : *'заамал модон дөнгө'* || Ж= *'jaqa daki* ***jarbiyāl*** *modun-i jayila ülugsan'* [хүзүүн дэх заамал модон дөнгийг салгасан](MNT 146)

Зарга [jaryu] *'заалдах үйл'* Энэ үгээс *jaryuči* [jaryu-či] 'заргач', *jaryula-* [jaryu-la] 'заргал-', *jaryuldu-* [jaryu-ldu] 'заргалд-' гэх зэрэг үгс үүсчээ || Ж= ***'jaryu*** *jaryulabasu'* [зарга заргалваас](Turf. G.15) *// 'ejen tengri-de* ***jaryu*** *-ban jiyan sačuli sačuju mörgüged'* [эзэн тэнгэрт зарга заан цацал цацаж мөргөөд] (ET 65a) *// 'basa yerü* ***jaryu*** *sigügsen sayid-un sanay-a ese neyilbesü burqan-u emün-e tölge orkiju'* [бас ер зарга шүүсэн сайдын санаа эс нийлвэл бурханы өмөнө төлгө оргиж](QJ A16b) || х о р ш : *'зарга заалхай'* || Kha. *dzarğa*, Ord. *dzarğu*, Bur. *zarğa*, Oir. *zarγ*

Заргал- [jaryula] *'заргалдах', 'цээрлүүлэх'* || Ж= *'egil aran toyid-i büü* ***jaryulatuγai'*** [энгийн хүн тойн хуварагуудтай бүү заргалдтугай](Khub. I:28) *// 'toyid-un ötögüs balayad-un noyad-luy-a qamtu* ***jaryulaju*** *qayaltuγai'* [тойдын ахмадууд

хотын дарга нартай хамт хэлэлцэж хэрэгийг шийдтүгэй](Khub. II:37) // *'qulagai qudal üyïleten-i* ***ǰarġulatuġai'*** [хулгай худал хэрэгтэнийг цээрлүүлтүгэй](MNT 154)

Заргач(ин) [ǰarγučï|[= ǰarγu-či] *'зарга шийдхэх ноён'* (Чингис хаан Татаарын Шихихутугийг *'уласын заргач'* болгосон тухай МНТ-нд тэмдэглэсэн бий. XIII зууны үеэс *'заргач'* хэмээх нь зарга таслан шийдхэхээс илүү зарга заалхай үүсгэж, дундаас нь ашиг олз олдог хүнийг хэлэх болжээ. || Ж= *'Darqad-Tülig ekiten* ***ǰaryučin'*** [Дархад түлиг тэргүүтэн заргачид](Turf. 24) || Ж= ***'ǰaryučin*** *üge manu [üg]e-ben ögülen ečibe'* [заргач би үгээ үгүүлэн өчие] (Turf. 24) // *ǰaryuči* 'правитель', 'судья' (IM M154) || Kha. *dzargatš*, Ord. *džarġutši*, Bur. *zaršaša*, Oir. *zargučï*[1]

Зардас [ǰarudasu| *'элч', 'зарц'* || Ж= *'merged ary-a-tu bolbasu ber yeke-yi ber* ***ǰarudasun*** *bolyaqui-a yayun berke'* [мэргэд аргатай бол ихийг зардас болгох нь юуны бэрх](Sub I:7)

Зарим [ǰarim|*'хагас', 'хэсэг'* || Cf. Turk. *jarim* 'половина' (Радлов, III:130), AM *jarïm* 'половина' (ДТС 241), *zarim* 'половина', 'неполный' (Щербак 2005, 67) || Ж= 1312 оны *'Bodhicaryavatara'-гийн майлбар'-т 'Bodhicaryavatara*-гийн эх зохиолоос 6 мөрийг эшилж аваад *'kemekü ene nigen* ***ǰarim*** *šlüg-i eyin uqaydaqu'* гэжээ. Энэ нь уул 6 мөрийн эхний 4 мөрийг *'нэг шүлэг'*, үлдсэн 2 мөрийг *'хагас шүлэг'* гэж нэрлэсэн хэрэг юм. Энэ үг нь *'мал', 'хагас'* гэсэн утгаас гадана өнөөгийн илэрхийлж байгаа утгаараа ч бас хэрэглэгдэж байжээ. Ж= ***'ǰarim*** *anu uyilan* ***ǰarim*** *anu ebčegüben deleddün* ***ǰarim*** *anu üsün-iyen čučalun* ***ǰarim*** *anu bey-e-yi anu absan-du oruyulun'* [зарим нь уйлан, зарим нь чээжээ балбан, зарим нь үсээ задлан, зарим нь биеэрээ авсанд орж](Burq. 9a-9b) // *turuġsan-i činu sara-yin* ***ǰarim****-a ese kürgebe je bi'* [турсаныг чиь сарын хагаст эс хүргэв би](MNT 177) // *ǰarim* 'половина' (Mu. 201) // *ǰarim* 'часть' (IM 439) // *ǰarim* 'половина' (IM M131) || Kha. *dzarim*, Ord. *džarim*, Bur. *zarim*, Oir. *zärïm*

Заримлан [ǰarimlan|[= ǰarim-lan] *'хагас', 'мал'* || Ж= *'ǰarimlan üker-ün arasun-dur ǰalyaysan ildü niriyubčitai'* [үхэрийн тал ширээр залгаж хийсэн илд нуруувчтай](Maha A:19)

Зарла- [ǰarla|[= ǰar-la] *'зар мараах'* || Kha. *dzarla-*, Ord. *džarla-*, Oir. *zarlu-*

Зарлал [ǰarlal| *'зар', 'мэдээлэл'* || Kha. *dzarlal*, Ord. *džarlal*

Зарлиг [ǰarliγ|[ǰar-liq] *'тушаал', 'соёрхол'* || Cf. Turk. *jarlyk* 'приказание' 'указ' (Радлов, III:104), AT. *jarlïγ* 'повеление', 'приказ' (ДТС 242), *yarliġ* 'a command' (Clauson, 966), Uig. *yarliq* 'order', 'directive' (Schwarz, 780) || Ж= *'Činġis qahān* ***ǰarliγ*** *bolurun'* [Чингис хаан зарлиг болоруун](MNT 154) // *'či minu* ***ǰarliq*** *ǰasaq-i daqan'* [чи миний зарлиг засагийг даган](KMQB A6) // XIII-XIV зууны монгол бичигийн дурасхалуудад уг үгийг эртний согд, уйгурын уламжилал ёсоор *ǰrlγ* гэж бичсэн нь олонтаа тохиолддог || Ж= *'čerigüd-ün noyad-ta čerig aran-a toyid-ta irgen-e duyulyaqui* ***ǰrlγ'*** [цэрэгийн дарга нар, цэрэг ард, лам хуварагуудад соносхох зарлиг](Khub. II:9) // *ǰarliq* 'ordre impérial' (HY M65) // ***ǰarliq*** *kibe tündü* [приказал ему то](Mu. 202) // *ǰarliγ* 'ordre impérial' (Ist. 37) // *ǰarlïq* 'указ' (Mu. Suppl. 404) || Жич: Энэ үгийн *yarlyk* гэсэн хувилбар

нь орос хэлэнд *'ярлык'* (барааны шошиго) гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ. || х о р ш : *'зарлиг тушаал'* || Kha. *dzarlig*, Ord. *džarlik*, Bur. *zarlig*, Kalm *zarlïğ*, Oir. *zarlïğ*

Зарц ⌈jaruča⌉[= Jaru-ča *'зарагддаг хүн'*, *'гэрийн үйлчилэгч'* || Ж= *'Чулгэм, Цэрмаа хоёр, энэ хоёр айлын зарц болсоны гавьяагаар дотоно танилцаж'* (Д. Нацагдорж, Цагаан сар ба хар нулимс) || Kha. *dzartsv*, Ord. *džarutši*, Oir. *zarᵊtsv*

Зас- ⌈jasa⌉ *'засан сайжируулах'*, *'сэлбэх'*, *'бэлдхэх'* || Энэхүү язгууртаас *jasay* ⌈jasa-γ⌉ 'засар', *jasal* ⌈jasa-l⌉ 'засал', *jasaburi* ⌈jasa-buri⌉ 'засвар', *jasayul* ⌈jasa-γul⌉ 'засуул', *jasalya* ⌈jasa-lγa⌉ 'заслага', *jasara-* ⌈jasa-ra⌉ 'засар-' гэх зэрэг үгс үүсэн гарчээ. || Ж= *'gegegen qad taqimdayu sedkil-iyer delekei ulus-i jasaqu yosun'* [гэгээн хаад тахимдуу сэдхэлээр дэлхий уласыг засах ёсон](Taq. 15b) // *'Bayidarağ belčir-e čerig jasaju, qadqulduqu bolun aju'ū'* [Байдараг бэлчирт цэрэг засаж, тулалдах болов](MNT 159) // *'čerigi jasaba qatqulduquyīn tula'* [выстроили войско для сражения](Mu.132) // *jasaba* 'сделал равным' (IM 438) || х о р ш : *'засч сэлбэх'* || Kha. *dzas*, Ord. *džasa-*, Bur. *zaha-*, Oir. *zas-*

Засаг ⌈jasaγ⌉[= jasa-γ] 1. *'ёс журам'*, *'цааз'*, *'зарлиг'*, *'төр'* 2. *'алба'*, *'татвар'* || Ж= 1. *'jasaγ törü-yi saqin qatayuǰibasu'* [ёс журамыг сахин хатууж-ваас](Taq. 4b7) // *'nom-un jasaγ yabudal anu büü kü ebderetügei'* [номын ёс төр бүү эвдэртүгэй](BT 160b6) // *'Čiŋgis qahān ... teyīn bö'ēd galnūd tüle'ūlüdkün ke ēn čeri ud-te jasağ tuŋqabai'* [Чингис хаан ... тийн бөгөөс олон гал асаалгахтун хэмээн цэрэгүүдэд зарлиг тунхаглав](MNT 193) // *jasaq* 'lois' (HY M65) // *jasay* 'справедливость' (IM M154) // *jasaq* 'order of the emperor' (Ras.198 A31) // *'bayatur sečen qung tayiǰi čola-yi öggün jasay bariyulbai'* [баатар цэцэн хун тайж цол өгөн засаг бариулвай](ET 82b) || Ж= 2. *'алба'*, *'татвар'* || Ж= *'alba jasay ulaγ-a šigūsū'* [алба татвар улаа шүүс](Turf.) XXI:9) // *jasay* 'налог' (Mu. 203) || х о р ш : *'засаг төр'*, *'засаг явдал'*, *'нам засаг'* || Kha. *dzasag*, Ord. *džasak*, Bur, Oir. *zasag*

Засал ⌈jasal⌉[= jasa-l] *'засах үйл'* || Ж= *'öber-ün bey-e-dür tus-a-yi sedkigčin qatangyu jasal-iyar ebedčin-i yaryan bui'* [өөрийн биед тустайг ойлгосон хүн хатуу засалаар өвчинийг эдгээх буй](Sub. VIII:10a) || Kha. *dzasal*, Ord. *džasal*

Застав ⌈zastav⌉{< Rus. застав} *'застаав'*, *'харуулын цэрэгийн анги'*

Зах ⌈jaqa⌉ 1. *' хизгаар'*, *'ирмэг'*, *'хөвөө'* 2. *хувцасны хүзүү ороосон хэсэг* || Cf. *yaka* 'edge', 'border' (Clauson 898), Turk. *jaqa* 'воротник' (Радлов, IV:14), AT *jaqa* 'воротник' (ДТС 237), Uig. *yaqa* 'collar' (Schwarz, 783); Man. *ǯaka* 'воротник' (Цинциус I:243) || Ж= *'Odčigin Teb-tengeri-yin jaqa inu bariǰu, öčigen üdür namayi namančilan büle'ēi či'* [Отчигин Тэв тэнгэрийн захыг нь барьж өчигдөр намайг наманчилан билээ чи](MNT 245-57) // *jaqa* 'collet dans' (HY M65) // *jaqa* 'воротник' (Mu. 201) // *jaqa* 'collet d'un habit' (Ist. 38) // *jaya* 'edge', 'collar' (Zir. 108) || х о р ш : *'зах зүх'* *'зах сэжүүр'*, *'зах хизгаар'*, *'зах хөвөө'* || Kha. *dzaxv*, Ord. *džaxa*, Bur. *zaxa*, Oir. *zaxv*

Зая ⌈jaya⌉{< Tib. *dza ya* < Skr. *jaya*} *'сайтар ялгуусан'* (Энэ үг нь *'Зая бандида'* гэх мэтээр бүддийн ухаанд нэвтэрсэн мэргэдийн цол болж хэрэглэгддэг)

Заяа |ǰayaγ-a| *'хувь заяа', 'тавилан'.* Энэ үгээс *ǰayayaγda-* [ǰayaγa-γda] 'заяагд-', *ǰayayatu* [ǰayaγa-tu] 'заяат' зэрэг үгс үүсчээ. || Ж= *'yurban mayui **ǰayayan-daqi** ǰobolang-ud-i arilγaqui boltuγai'* [гурван муу заяан дахь зовлонг арилгах болтугай](ВТ 160b) // *'ökin kü'ün-nü **ǰaya'ān** tōregsen e'üden-dür ötölkü ügei'* [охин хүний заяа төрсөн үүдэндээ өтөлөхгүй](MNT 66) // *ǰaya'ān* 'destin' (HY M66) || х о р ш : *'заяа төөрөг' // 'аз заяа', 'буян заяа', 'зол заяа', 'хувь заяа'* || х э л ц : *'заяа нь хаях'* (азгүйдэх) || Kha. *dzayā*, Ord. *dziyā*, Bur. *zayā*, Oir. *zayān*

Зенит |zenit|{< Rus. *зенитка* < Fr. *zenith* 'тэнгэр, огторгуй'} *'зенийт'* (агаарын довтолгооноос хамгаалах агаарын их буу)

Зиндаа |ǰinda|{< Tib. *'dzin grwa*} *'анги', 'зэрэг', 'төвшин'* (Буддийн шашины номлол судалахаар дацанд шавилан суугаа нэг ангийнхан. Орчин үеийн монгол хэлэнд алба тушаал, зэрэг цол, мэдлэг боловсролын ойролцоо төвшинг ийнхүү нэрлэх болжээ. || Ж= *'**зиндааны** нөхөд нь айн сандарсан нүдээр харж, торлог нуруун дээр нь буух нь тэсэхийн аргагүй өвчтэй'* (Б. Ринчен, Шүхэрч Буниа) || х о р ш : *'зэрэг зиндаа'* || Kha. *dzindā*,

Зов- |ǰobo-|{< ǰoba-} *'жаргах'* гэдэгийн эсрэг утгатай үг || Ж= *'busud-un erke-dür oruysad **ǰobayu**'* [бусадын эрхэнд орогсод зовно](Sub.VI:7b) // *'Čiŋgis qahān eǰige-yü'ēn ǰoban bayī'ūlu̱gsan ulus-i bü **ǰobo'āya**'* [Чингис хаан эцэгийнхээ зовон байгуулсан уласыг бүү зовооё](MNT 279) // ***ǰobaba** tu̱ndü* [оказал ему сострадание](Mu. 207) // *ǯoba* 'мука' (IM M133) || х о р ш : *'зовж зүдэрэх' // 'ичиж зовох', 'өвдөж зовох'* || х э л ц : *'санаа зовох'* (санаа тавих), *'сэдхэл зовох'* (сэдхэл түгших) || Kha, Oir. *dzow-*, Ord. *džowo-*

Зовлон |ǰobolang|{< ǰoba-lang} *'жаргалан'*-гийн эсрэг утгатай үг. || Ж= *'yurban mayui ǰayayan-u **ǰobalang** ülü kürten'* [гурван муу заяаны зовлон үл хүртэн](ВТ 161a) // *'ulus irgen-e ba **ǰobolaŋ** bui'* [улас иргэнд ч зовлон бий] (MNT 279:23) // *ǰobolang* 'souffrance' (HY M67) // 'мучение' (Mu. 207) || х о р ш : *'зовлон жаргал' 'зовлон зүдүүр' // 'аюул зовлон', 'гай зовлон', 'гамшиг зовлон', 'жаргал зовлон', 'өвчин зовлон', 'үхэл зовлон', 'хагацал зовлон'* || х э л ц : *'зовлон амсах'* ~ *'зовлон эдлэх'* (зовлон зүдүүрийг биеэрээ туулах) || Kha. *dzowloŋ*, Ord. *džowoloŋ*, Bur. *zobolon*, Oir. *zowl°n*

Зогдор |ǰoγdur|[= ǰoγdu-r] тэмээ, арслан зэрэг амьтаны хүзүү хоолойд ургасан урт үс || Cf. Turk. ***joγdu*** 'barthaare des kamels' (Räsänen 204), ***joγdu*** 'длинная шерсть под шеей у верблюда' (ДТС 270), *yoğdū* 'the long hair under a camel's chin' (Clauson 899) || Ж= *'бүх биеэр тэмээний **зогдор** шиг үстэй'* (Б. Ринчен, Заан залуудай) || х о р ш : *'өвдөг зогдор'* || Kha, Bur. *dzogdor*, Ord. *džugdur*, Oir. *zogd°r*

Зод |ǰod|{< Tib. *gcod*} *'маслах', 'ангижируулах'* (орчилонгийн муу заяанд төрөгсөдийг зовлонгоос ангижируулж, сайн төрөлд хүргэх шашины зан үйл.)

Зол |ǰol| *'аз завшаан'* || Cf. Turk. *ǯol* 'Glück' (Räsänen 127); Man. *ǯol* 'счастье' (Цинциус I:262) || х о р ш : *'зол жаргал', 'зол завшаан', 'зол заяа'* || Kha. *dzol*, Bur, Oir. *zol*

Золго- [jolγa|[= Jol-γa] *'уулзах', 'дайралдах'* || Cf. Man. *ǰola* 'приветствовать' (Цинциус I:262) // *ǰolǧo-* 'встречать' (Цинциус I:263) || Ж= *'hoi dotora uriāŋqadai kū'ün čō'ē buǧu alaju, qahirǧas inu, abid inu širaǰu bükü-yi* ***ǰolǧaǰu***' [ой дотор урианхадай хүн цаа буга алж, хавирга, хошногыг нь шарж байхтай дайралдаж](MNT 12) // *ǰolqaba* 'verlor' (LH 1271) || Орчин үеийн монгол хэлэнд уламжилалт заншлаар гар зөрүүлэн мэндлэхийг ийн нэрлэж байна. Энэ үгээс *ǰolγaɗaya-* [ǰolγa-ɗaγa] 'золгоцгоох', *ǰolγaldu-* [ǰolγa-ldu] 'золголдох', *ǰolγalta* [ǰolγa-lta] 'золголт', *ǰolγayul-* [ǰolγa-γul] 'золгуулах' гэх мэт нийлмэл бүтэцтэй үгс үүссэн бий. || х о р ш : *'мэндлэн золгох', 'учиран золгох'*

Золиг [ǰoliγ|[= ǰoli-γ] *'золиос'* (овчин зовлон, гай барзадыг зайлуулахын тул гурилан хүн хийж, тусхай ёслол үйлдэн муу зүг рүү хаях шашины зан үйл. Энгийн ярианы хэлэнд зөөлөн хараалын үгээр хэрэглэгддэг) || Ж= *'Чи яасан хар золиг вэ?'* (Д. Нацагдорж, Цагаан сар ба хар нулмис) Kha. *dzolig*, Ord. *džolik*, Bur. *zolig*, Oir. *zolɣ*

Зон [ǰon| 'ард олон' || Cf. Turk. *jon 'люди'* (Радлов, III:416); *ǯon* 'народ' (Цинциус I:264) || Ж= *'эгээс үр хүүхэд төрсөөр, үрээс үүд өрх үүссээр хүн нь зон болж яваа'* (Ц. Дамдинсүрэн, Буурал ижий минь) || х о р ш : *'хүн зон', 'зон олон'* || Kha. *dzoŋ*, Bur, Oir. *zoŋ*

Т у с х а й с у д а л г а а : Х. Пэрлээ, *'Зон'* хэмээх үгийн тухай, ХЗ 14, 1980, 15-16

Зонторог [ǰonturuγ| х у у ч : *'хор хөнөвөл', 'уршиг'* || Ж= *'sayin kümün mayui-luγ-a nōkūče-besü mayui-yin* ***ǰonturuγ*** *inu kürümüi'* [сайн хүн муутай нөхцөвөл муугийн уршиг хүрнэ](Sub IV:11) // *'ma'ün kü'ün-nü* ***ǰonturuǧ****-tur ükükü kü'ün büle'ē'* [муу хүний уршигаар үхэх хүн бөлгөө](KMQB B23) // *ǰonturuq* 'malheur, désastre, calamité' (HY M68)

Зонхов |zongqaba|{< Tib. *tsong kha pa} 'сонгинын ам'* (Шарын шашиныг үндэслэгч Лувсандагба */blo bzang grags pa/* (1357-1419)-ыг төрсөн газарынх нь нэрээр тийн нэрлэдэг.

Зоорь [ǰoγoorі|{< Chin. *jiā oer} 'агуулах'* (хоол хүнэс удаан хадгалах газар) || х о р ш : *'хөрөнгө зоорь'* || Kha. *dzōir*

Зоос |ǰoγus|{< Chin. *jiāo-zi} 'төмөр мөнгө'* (голдоо дөрвөлжин нүхтэй, нүүрэн дээрээ үсэгтэй дүгэрэг хавтагай мөнгөний нэгж. Орчин үед *мөнгө, төгөрөг* гэсэн ерөнхий утгаар хэрэглэдэг.

Зори- [ǰorі| *'чиглэх', 'шийдэх'* || Cf. AT. *jorī-* 'идти, ходить' (ДТС 274) || Ж= *'ayuγulqui qurča mešēs-iyer* ***ǰoriǰu*** *qurdun-a bos kemen ayuyulqui'* [аюултай хурц мэсээ чиглүүлэн хурдан бос хэмээн айлгахуй](Burq. 56a) // *'Yesügei quda kendür* ***ǰoriǰu*** *ayīsula'ā'* [Есүгэй худ хэнд зорьж ирэв](MNT62) // *ǰoriba* 'направил' (Mu.208) || Энэ язгуур дээр *-γ, -lγa, -lta, -may, -γul* гэх мэт дагавар залгаж *ǰoriγ* [ǰori-γ] 'зориг', *ǰorilγa* [ǰori-lγa] 'зорилго', *ǰorilta* [ǰori-lta] 'зорилт', *ǰorimay* [ǰori-may] 'зоримог', *ǰoriγul-* [ǰori-γul] 'зориул-' гэх зэрэг үгс үүсч, тэдгээрээс улам олон шинэ үг үүсчээ. || Kha. *dzorĭ-*, Ord. *džori-*, Bur. *zori-*, Oir. *zör-*

Зориг [ǰoriγ|[= ǰori-γ] **1.** *'хүсэл'* **2.** *'эрэмгий шинж'* || Ж= **1.** *'minu enerin asaraqui* ***ǰoriγ****-tur adali bolumui'* [миний энэрэн асарах хүсэлтэй адил болмуй] (Тор.9) // *'kü'ün amitan de'ēre tenggiri-yin* ***Jorig****-i kündülen'* [хүн амьтан дээд

тэнгэрийн хүсэлийг хүндэлэн](KMQB A2) || Ж= **2.** *'Ataibuq-a qataɣu* ***Joriytu bayatur Jirüketü'*** [Атайбуха хатуу зоригт баатар зүрэхтэй](Hin. 18) // *joriq* 'volonté' (HY M68) || х о р ш : *'зориг зүрэх', 'зориг самбаа' // 'дур зориг', 'итгэл зориг', 'урам зориг'* || Kha. *dzorig*, Ord. *džorig*, Bur. *zorig*, Oir. *zörɪg*

Зорч- [jorči / yorči] *'яв-', 'нааш цаашаа яв-'* Энэ үгээс *jorčiyči* [jorči-ɣči] 'зорчигч), *jorčiyul-* [jorči-ɣul] 'зорчуул-' зэрэг үг үүсчээ || Ж= *'ayul ügegüli-e čilel ügei amuyulang-a* ***jorčiqun*** *boltuɣai'* [аюулгүй ядаралгүй амагалан явах болтугай](Bod. 18a) // *'Sorqan-šira-yin ger erin Onan müren hürü'ü* ***yorčiba'*** [Сорхан шарын гэрийг эрж Онон мөрөн тийш явав](MNT 84) // ***'yorčiqun*** *yabuqun ilčin'* [нааш цаашаа явах иргэн](Khub. I:4 || // ***yorči*** *'иди'* (IM 450) // *yorčiba* 'ging, reiste' (LH 77) // ***yorčiqu*** 'to go' (Ras.188 C25) || Kha. *dzortšī-*, Bur. *zortšī-*, Oir. *zor-*

Зос [josu|{< Chin. *zhěshí*} *'улаан будаг'* (шороон будаг) || Kha. *dzos*, Ord. *dzoso*

Зохи- [joki|{< joqi} *'нийцэх', 'тохирох-'* || Cf. Man. *ǯoki* 'подходящий' (Цинциус I:262) || Ж= *'načiɣai eke nayiran* ***joqiju'*** [назгай их найр зохиож](BT 167a) // *'Yesüi neretei, nadača de'ēre, qan kü'ün-e* ***Jokiqui*** *aji'āi je'* [Есүй нэртэй надаас илүү, хаан хүнд тохирох хүн бий](MNT 155) Энэхүү язгуур дээр *-ldu, -mǰi, -ra, -s, -ya* зэрэг дагавар залгаж, *joqildu-* [joqi-ldu] 'зохилд-', *joqimǰi* [joqi-mǰi] 'зохимж', *joqira-* [joqi-ra] 'зохир-', *joqis* [joqi-s] 'зохис', *joqiya-* [joqi-ya] 'зохио-' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || Kha. *dzoxī-*, Ord. *dzoˈxi-*, Bur. *zoxi-*, Oir. *dzoki-*

Зохилд- [jokildu|{< joqi-ldu} *'зохицуулах', 'эвлэлдэх'* || Ж= *'quvraɣ-ud nasu turqaru eye* ***joqilduɣad'*** [хуварагууд насан турш зохицоод](BT159b) // *'jiči müd* ***jokilduya'*** *ke'ēgdejü Qorijin qatun, Qu'ūrčin qatun jirin-i iču'āju* [жич даруй зохицуоё гэж Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёрыг буцааж](MNT 132)

Зохимдуу [jokimdaɣu|{< joqi-mda-ɣu} *'найрсаг'* || Ж= ***'joqimdaɣu*** *sedkil'* [найрсаг сэдхэл](Taq. 28a)

Зохимж [joqimǰi|[= joqi-mǰi] *'тохиромж', 'зохис'* || Ж= *'ebesün usun-u* ***joqimǰi****-bar adūsun tejē'ülü'ēd'* [өвөс усны зохисоор адуу малаа тэжээгээд] (KMQB A 27) || Kha. *dzoximdz*ⁱ

Зохио- [jokiya|{< joqi-ya} *'бүтээх', 'тохируулах'.* Энэ үгээс язгуураас *jokiyayul-* [joki-ya-ɣul] 'зохиолго-', *jokiyal* [joki-yal] 'зохиол', *joqiyalɣa-* [joqi-yalɣa] 'зохиолго-' зэрэг үгс үүссэн байна || Ж= *'quɣur dayun-u kög* ***jokiyaǰu'*** [дуу хуурын хөг зохиож](Burq. 46b) // *'bodi jirüken-dür* ***jokiyaɣsan*** *körüg čimeg'* [боди зүрэхэнд бүтээгдсэн хөрөг чимэг](Burq. 53b) // ***joqi'āba*** *defteri* [сочинил книгу] (Mu. 208) || х о р ш : *'зохион бүтээх'* || Kha. *dzoxiō-*, Ord. *dzoˈxō-*, Bur. *zoxyō-*, Oir. *zokā-*

Зохиол [jokiyal|[< joqi-ya-l] *'бүтээл'* || Ж= *'arban qoyar* ***jokiyal*** [арван хоёр зохиол тэргүүтэн](EE 15b) || х о р ш : *'зохиол бүтээл', 'зохиол туурвил' // 'бичиг зохиол', 'ном зохиол',* || Kha. *dzoxiōl*, Ord. *ǰoˈχōl*, Bur. *zoχyōl*, Oir. *zokāl*

Зохионгуй [jokiyangɣui|[= joqi-ya-ŋɣui] *'зохиол', 'үйл'* || Ж= *'arban qoyar jokiyangɣui üyiles'* [арван хоёр зохионгуй үйлс](Burq. 41b)

Зохир- [jokira][= Joqi-ra] *'зохицуулах', 'эвтэлдэх'* || Ж= *'delekei ulus joqiraju tōbšigeridūged'* [дэлхий улас зохицолдон түвшидээд](Taq. 15b)

Зохис [jokis][= joki-s] *'зохимжтой', 'найруу'* || Ж= *'čikin-dür jokistu quyurun dayun'* [соносохуйд зохистой хуурын аялгуу](Burq. 29b) // *joqisi'ār talbiba yamayi* [положил вещи как следует](Mu. 208)

Зөв [jōb] 1. *'зохистой'* 2. *'жинхэнэ', 'яг'* Энэхүү язгуур дээр *-de, -dü, -le, -ši, -tū* дагавар залгаж, *jōbde-* [jōb-de] 'зөвд-', *jöble-* [jöble] 'зөвлө-', *jöbši-* [jöbši] 'зөвш-', *jöbtū-* [jōb-tū] 'зөвт-' гэх мэт үгс үүсч, улам тэдгээрээс илүү олон үг салаалан гарчээ || Ж= **1.** *'jöb yabuysan sayin ner-e inü olan-a temdegtei-e uqaydaysabar'* [зөв явсан сайн нэр нь олоноо сайтар мэдэгдсээр](Hin. 42) // *'eteged jōb-i ilyayči eyimū uqayan bolbasu ene bilig bramid bolai'* [бууруу зөвийг ялгагч ийм ухаан бол билиг бармид болой](Turf. 3) // *'ta tus qan-iān tebčin yadağsan sedkil tanu jōb büi'* [та өөрийн хаанаа тэвчин ядсан чинь зөв буй](MNT 149) || Ж= **2.** *'jōb dalan doluyān nasun-dur-iyān ebedčin-iyēr ügei bolǰuyu'* [яг далан долоон насан дээрээ өвчинөөр таалал төгөсчээ](Hin 36) || Ж= *eǰen inü jōb es-e bolǰu kōbegün inü ečige-yügen or-a tüšibesü'* [эзэн нь таалал төгөсч хүү нь эцэгийнхээ суудалд сууваас](Chang. 25) // *jōb* 'хорошее дело' (IM 439) // *jōb* 'говорить правду' (IM M133) || х о р ш : *'зөв бууруу', 'зөв зүйтэй'* || хэлц: *'jöb es-e bol-'* /зөв эс болох/ (таалал төгөсөх) || Kha. *dzöw*, Ord. *dzöb*, Bur. *züb*, Oir. *zōw*

Т у с х а й с у д а л г а а : F. W. Cleaves, The Expression *jōb ese bol-* in the SHM, HJAS 11, 1948, 311-320

Зөвлө- [jöble] 1. *'зөвдөх', 'зөв болгох'* 2. *'тохирох', 'зохицуулах'* Энэ үгээс *jöblegen* [jöb-le-gen] 'зөвлөгөөн', *jöblel* [jöb-le-l] 'зөвлөл', *jöblemǰi* [jöb-le-mji] 'зөвлөмж' зэрэг үгс үүсчээ. || Ж= **1.** *'učir čay-i medegči, činegen-i medegči, jöblekü-yi medegči tere yeke boyda'* [учир цагийг мэдэгч, чинээг мэдэгч, зөвлөхийг мэдэгч тэр их богд](Burq.1b) Ж= **2.** *'qabur namur-tur küyiten qalayūn jöblekü'* [хавар намарт халуун хүйтэн нь тохирох](Burq. 7b) || х о р ш : *'заааж зөвлөх'* || Kha. *dzōwōl-*, Ord. *džöblö-*, Bur. *züble-*, Oir. *zöwᵊl-*

Зөвхөн [jöbken][= jōb-ken] *'зөв' + 'хөн'* Энэ үг нь *'хөөрхөн', 'сайхан'* гэдэгийн нэгэн адил хүч нэмэх үүрэгтэй *'хан'* дагавартай үг бөгөөд анхандаа *'зөв'* (зөвөөс зөв) гэсэн утгатай байсанаа хожим одоогийн хэрэглээний утгад шилжжээ. || Ж= *'tere metü arilyan yabuyči kümün jöb* ***jöbken*** *degegši odumui'* [тэр мэт гэмээ арилган явагч хүн зөв зөвхөн дээш одно](Sub. VIII:14b)

Зөвшөө- [jöbšiye][= jōb-šiye] *'зөвшөөрөх', 'сайшаах'* || Ж= *'bida ber endeče morilaju qamsay-a kemen ōčijü ilegsen-i činü* ***jöbšiyejü'*** [бид эндээс хөдөлж, хамтарая хэмээн өчиж илгээсэнийг чинь зөвшөөрч](Ar. II:13) // *'ene üge-yi jöbšiyejü Jürčedei, Arqai qoyar-i alginčila'ūlju* [энэ үгийг зөвшөөрч, Жүрчидэй, Архай хоёрыг толгойн харуулд тавьж](MNT 185) || Kha. *dzöwšō-*, Ord. *džöbšō-*, Bur. *zübšō-*, Oir. *zöwšā-*

Зөн [jöng]{< Chin. *zhuān*} *'тоосхо'* (шатаасан туйпуу)

Зөнтөг [jönteg][jön-teg] *'мулгуу', 'зөнөг'* || Ж= *'uqā ügegüi* ***jönteg*** *mayui'* [ухаангүй, зөнөг муу](Turf VII:5) // *'энэ* ***зөнөг*** *өвгөн нь уучих гээд болдоггүй'*

(Ч. Лодойдамба, Тунгалаг тамир)

Зөө* |jöge| *'зөөлөн', 'дулаан'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Энэ язгуураас *jögeg* [jöge-g] 'зөөг', *jögede-* [jöge-de] 'зөөд-', *jögel-* [jöge-l] *'зөөл', jögelen* [jöge-len] 'зөөлөн', *jöges-* [jöge-s] 'зөөс-' гэх зэрэг үүсмэл язгуур үүссэн байна.

Зөөг |jögeg / Jögen |[= Jöge-g / jöge-n] *'сэрүүн', 'жихүүн'* || Ж= ***'jögen*** *qalayun-u čay-tur nimlayun jujayan-i kemleged'* [халуун хүйтэнийг цагт нимгэн зузааныг тохируулаад](Chang. 16) // *'šiljirin bükü boroğōn-a, šilgüdken bükü* ***jö'ēn****-e, čidqun bükü qura-da'* [шивэрэн бүхий бороонд, чичирүүлэн бүхий жихүүнд, цудхан бүхий хурд](MNT 230) // *jögen* 'froid' (HY M68) // *jōn* 'холодный' (IM 439) // *jöyen* 'froid' (Ist. 39) // *ǯäbisbä* 'быть холодным' (IM M133) // *jöen bolqui* 'kalt werden' (LH 1273) // *jöen* 'cold' (Ras. 205 D2) || Орчин цагийн монгол хэлэнд халуун байсан юм хөрч *бүлээн* болсоныг илэрхийлнэ. Kha. *dzōg,* Ord. *džōs,* Oir. *zōg*

Зөөлөн |jögelen|[= jöge-len] *'хамуу'* гэдэгийн эсэрэг утгатай үг. || Ж= ***'jögelen*** *köbseg oron-dur lagšan nairay-iyar čimegdejü'* [зөөлөн хөвсгөр оронд лагшин найрагаар чимэгдэж](Burq. 2a) // ***jögelen*** *irayu dayutu Dibangkar-a burqan'* [зөөлөн яруу дуут Дивангар](Burq. 6b) // *'torlug Tayaŋ* ***jö'ōlen*** *büyü či'* [ядуу дорой Таян чи зөөлөн буюу](MNT 189) // *jö'ēlen* 'mou, flexible' (HY M68) // *jö'ēlen* 'мягкий' (Mu. 209) // *jōlen* 'mou' (Ist. 39) // *jōlän* 'soft', 'tender' (Zir. 109) // *jölen* 'soft' (Ras.203 C4) || х о р ш : *'намуун зөөлөн', 'уян зөөлөн', 'хамуу зөөлөн'* || Kha. *dzōlöŋ,* Ord. *džōlön,* Bur. *zōlen,* Oir. *zōlᵊn / dzōlᵊn*

Зуд |jud| *'зутар-'* гэдэг үгийн язгуур (өвөлийн салхи шуурга, хүйтэнээс болж зутарах) || Cf. Uig. *judun* 'snow-storm, blizzard' (Schwarz 320); *joduy* 'беда, бедствие' (ДТС 286), *zud* 'гололедица', 'бескормица из-за гололедицы' (Щербак 2005, 68) || Ж= *'qobur* ***jud-i*** *qola ilejü'* [ховор зудыг холдуулж](BT 167a9) || х о р ш : *'зуд мурхан', 'ган зуд'* || Kha. *dzud,* Ord. *džud,* Bur. *zud,* Oir. *zuᵘ*

Зул |jula|{< Turk. *jula* < Skr. *jwāla*} *'дөл'* (тахилын өмөнө асаадаг жижиг дэн) // Pl. *julas* || Cf. Turk. *jula* 'факел, свеча' (Радлов, III:553), AT *jula* 'факел, светильник' (ДТС 278), AT *yula* 'torch, lamp' (Clauson 919) || Ж= *'mön kei öčügüken* ***jula****-yi sönegeyü'* [мөнхүү салхи өчүүхэн зулыг унтараана](Sub. IV: 4b) // *jula* 'lampe' (HY M69) // *sönebe* ***jula*** 'свеча погасла' (Mu. 325) // *jula* 'фонарь' (IM 439) // *jula* 'lamp' (Ras.204 B25) || х о р ш : *'зул хуж'* || Kha. *dzul,* Ord. *džula,* Bur. *zula,* Oir. *zulᵘ*

Зулгаа- |julγaγa|[= jul-γa-γa] *'мам-', 'салга-'* || Cf. Turk. *jul-* 'отнимать' (ДТС 277) || Ж= *'ойн араатаны нүд, ногоон гал шиг гялалзан, архиран урхиран хүүр* ***зулгаах*** *чимээ дуулдаж'* (Б. Ринчен, Заан залуудай) || х о р ш : *'татаж зулгаах'* || Kha, Ord. *dzulğā-,* Bur. *zulğā*

Зулзага |julǰaγ-a| *араатан, жигүүртэний нялх төл* || Ж= *'šiγaǰiγai-yin* ***julǰiγan*** *eke-yügen üsün-i isüjü'* [шаазгайн зулзага эхийнхээ үсийг зүсч](Sub. V:4b) // *juljayan* 'цыпленок' (Mu. 211) // *juljiqan* 'Vogeljunges' (LH 1272) || Kha, Ord. *dzuldzağa,* Bur. *zulzağa,* Oir. *zulzᵘğᵛn*

Зуун |ǰaγun| *'10 x 10 = 100'* // Pl. *ǰaγud* || Ж= *'tabun **ǰayun** kümün-e dayaydaqui gičkigür-i ǰarim ber-e yaǰar-a sonosdaqui dayutu-yi egüdkegülbei'* [таван зуун хүн даах гишгүүрийг хагас бээр газарт соносогдох дуутыг байгуулав] (Burq. 7b) // ***ǰa'ūn*** *minqan* 'сто тысяч' (Mu. 203) // *ǰawun* 'cent' (Ist. 38) // *ǰawūn* 'hundert' (LH 1271) || Kha. *džūŋ*, Ord. *džūn*, Oir. *zūn*

Зуур- |ǰiγura| *нунтаг зүйлийг шингэнтэй хольж найруулах* || Cf. Turk. *juγur-* || Ж= ***ǰuruqsan*** *qulir* 'dough' (Ras. 205 B4) // *maya ügei **ǰūraba** yuluri* [замесил тесто без закваски](Mu. 234) || х о р ш : *'зуурч нухах'* || Kha. *dzūr-*, Ord. *džūra-*, Bur. *zūra-*, Oir. *zūr-*

Зуух |ǰuuq-a|{< Chin. *záo huo*} *гал түлдэг төмөр хайрцаг* || *'хуучин даалимбан дээлтэй хорчгор өвгөн **зуухны** аман дээр сууна'* (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн) || х о р ш : *'гал зуух'*, *'зуух яндан'* || Kha. *dzūx*, Ord. *džūxa*, Bur. *zūxa*, Oir. *zūχɒ*

Зүг |ǰüg| *'чиг'*, *'тийш'* (Орчилонгийн орон зайг хөндөлөөшөө дөрөв хуваасаны нэг нь зүг, найм хуваасаны нэг нь зовхис болно. Монголчууд зүг чигийг *'дөрвөн зүг'* (өмөнө / хойно, баруун / зүүн), тэдгээрийн хооронд *'дөрвөн зовхис'* (баруун хойд / зүүн хойд, баруун урд / зүүн урд) гэж хуваан үздэг. Мөн *'арван зүг'* гэж байдаг нь *4 зүг, 4 зовхис* болон *дээд, доод* зүгийг багтаасан ойлголт юм. || Ж= *'sayin-u aldar inu bükü arban **ǰüg-tür** aldaršituγai'* [сайн алдар нь бүх арван зүгт алдарштугай](BT 161a) // *'hülegsed-i boǧōli-duya. **ǰüg ǰüg** qubiālduya'* [үлдэгсэдийг нь боол болгож, тал тал тийш хуваж авцгаая](MNT 154) // *ǰüg* 'direction' (HY M69) // *ǰüg* 'сторона' (Mu. 211) // *ǰüg* 'side', 'direction' (Zir. 110) || х о р ш : *'зүг чиг'* || Kha. *dzüg*, Ord. *džüg*, Bur, Oir. *züg*

Зүд-* |ǰüde| *'ядар'* гэсэн утгатай *'зүдэр'* гэдэг үгийн анхдагч язгуур || Cf. Turk. *jüd-* 'нагружать, навьючивать' (ДТС 283) Тус язгуураас *ǰüdeg* [ǰüde-g] 'зүдэг', *ǰüdegü* [ǰüde-gü] 'зүдүү', *ǰüdegür* [ǰüde-gür] 'зүдүүр', *ǰüdel* [ǰüde-l] 'зүдэл', *ǰüdengi* [ǰüde-ngi] 'зүдэнги', *ǰüdere-* [ǰüde-re] 'зүдэр-' гэх зэрэг үгс үүсч улам тэдгээрээс олон шинэ үгс дам үүсчээ. || Ж= *'ülemǰi maši ayuǰu **ǰüdeǰü** qamuγ nöküd-iyen čiγulγaǰu ögüler-ün'* [маш их айж зүдэрч, олон нөхөдөө цуглуулан үгүүлэрүүн](Burq. 54b)

Зүдэр- |ǰüdere|[= ǰüde-re] *'ядарах'*, *'зовох'* || Kha. *dzüder*, Ord. *džüdere*, Bur. *züder*, Oir. *züdᵊr-*

Зүлд I |ǰülde| *'ангийн хишиг'* (ангийн бие эрхтэний төлөөлөл болсон толгой, уушиг, зүрэх, мөгөөрсөн хоолойг нь нийлүүлсэн багц. || Ж= *'a'ūšigitu **ǰildü**, arasun inu abču'* [уушигт зүлд, арисыг нь авч](MNT 13) Проф. I de Rachewiltz дээрхи үгийн гол утгыг *'the essential portion of the animal'* гэж томъёолсон байна. (*The Secret History of the Mongols*, 2004, 258) || Kha. *dzüld*, Ord. *džülde*, Bur. *zülde*

Зүлд II |ǰüldü| х у у ч : *'гавъяа'* || Ж= *'ǧurban kö'ūn-ü amin aburaǧsan **ǰüldü'*** [гурван хүний амь аварсан гавъяа](MNT 214-39)

Зүмбэрэл |ǰümbürel|{< Tib. *rdzu 'phrul*} *'рид хувилгаан'* (эртний энэдхэгт наян дөрвөн шидтэн амьтаны тусын тул элдэв ид шидийг үзүүлсэн үйлийг ийн нэрлэж байжээ)

Зүрчид [jürčid] *'мунгүүс угсааган'* (Сунгар мөрөн, Хар мөрөний сав газар тариалан, мал аж ахуй эрхлэн амь зуудаг түнгүүс угсааны үндэстэн. 1635 он хүртэл тэднийг *Зүрчид'* хэмээн нэрлэдэг байжээ.)

Зүрэх [jürüke] 1. *цусны эргэлтийг зохицуулах гол эрхтэн'* 2. *'зориг', 'сэдхэл'* || Cf. Turk. *jürāk* 'das Herz' (Радлов, III:600), AT *jürāk* 'сердце' (ДТС 286), Uig. *jürāk* 'heart' (Schwarz, 807); Man. *ǯürügu* 'сердце' (Цинциус I:278) || Ж= 1. *jürüke 'сердце'* (IM 439) // *ǰirüge* 'сердце' (IM M132) **2.** Ж= *'qatayui-tu üge-yin sumun-i dügürgeǰü qarbuγsan-iyar ǰirüken minü ebedbesü'* [хатуу үгийн сумыг дүүргэж харвасанаар зүрэх минь өвдвөөс] (Burq. 14a) // *'Čimbai, Čilawūn qoyar kū'ud inū ōrō ǰirüke-bēn ebedčü'* [Чулуун, Чимбай хоёр хүү нь өр зүрэхээ өвдөхөж](MNT 84) // *jürüken* 'cœur' (HY M69) // *ǰürke* 'Herz' (LH 1273) || х о р ш : *'зүрэх зориг', 'зүрэх сэдхэл', 'элэг зүрэх'* || х э л ц : *'зүрэх алдах'* (халширах), *'зүрэх гаргах'* (зориглох), *'зүрэх өвдөх'* (өрөвдөх), *'зүрэх ухэх'* (айх) || Kha. *dzürex*, Ord. *džürex*, Bur. *zürxe*, Oir. *zürkʰn*

Зүрэхний тольт [jürüken-ü tolta] *монгол хэлний анхны хэлзүйн бүтээл* (1243 онд төвөдийн эрдэмтэн Гунгаажалцангийн зохиосон монгол хэлний зүйн бичиг)

Зүү* [jegü] *'зүүд'* гэдэг үгийн анхдагч язгуур. Тус язгуур дээр *-den, -le* дагавар залгаж, *jegüden* [jegü-den] 'зүүд', *jegüle-* [jegü-le] 'зүүл-' гэсэн үгс үүсчээ.

Зүүд [jegüdün][= jegü-dün] *'нойрон дунд орж ирэх хий дүрслэл'* || Ж= *'yučin qoyar jüyiltü mayui ǰegüdün ǰegüdüleǰü seriged'* [гучин хоёр зүйлийн муу зүүд зүүдэлж сэрээд](Burq. 54b) // *'bi ene sōni ǰewüdün ǰewüdülebe'* [би энэ шөнө зүүд зүүдлэв](MNT 63) // *je'üdün* 'rêve' (HY M67) // *jüdü* 'сон' (Mu. 212) // *jüdün* 'dream' (Zir. 110) || х о р ш : *'зүүд нойр', 'зүүд зэрэглээ'* || Kha. *dzüd*, Ord. *džüde*, Bur. *züde*, Oir. *züdʰn*

Зүхэл [jükeli] х у у ч : *'махилга', 'майлга'* (Муу ад тодхорыг зайлуулахын тул ан амьтаны арис махны дээжийг тэнгэрт өргөх эртний зан үйл) || Ж= *ǰewüredei urida jükeli-dü[r] orun büle'ē'* [Жэгүүрдэй урид тахил тайлгад орсон бөлгөө](MHT 44) || х о р ш : *'хараал зүхэл'*

Т у с х а й с у д а л г а а : L. Bese, The Shaman Term *Jükeli* in the *Secret History of the Mongols*, AOH 40, 1986, 241-248 // М. Хашимото, *Монголын нууц товчоон* дахь *jügeli* гэдэг үгийн гарал үүслийн тухай, *Mongolica* 14, 2004, 235-237

Зэв I [jibe]{< Chin. *xiè*} *металын исэлдэлээс гарсан улаавтар хаг* || Cf. *ǯebi* 'ржавчина' (Цинциус I:281) || Kha. *dzew*, Bur. *zebe*, Oir. *zew*

Зэв II | *'харвах сумны хурц үзүүр', 'зэвсэг'* // Pl. *ǰebes* (Sub. III:11) || Cf. Man. *ǯewe* '*стрела*' (Цинциус I:281) || Ж= ***ǰebe dora unaǰu ög'*** [харвах сумны дор унаж өг](Alt.20) // *'aman čağān qula-yi minu aman niru'ū qarbuğsan-u tula ǰebe nereyī[d]čü'* [ам цагаан хулын минь нурууг харвасаны тул зэв хэмээн нэрлэж](MNT 147) // *'bidan-i ese itegeǰü, ǰer ǰebe-yi quriyaǰu'* [биднийг эс итгэж, зэр зэвсэгийг хурааж](KMQB B23) // *ǰebeten* 'вооруженные копьями' (Mu. 204) || Kha. *dzew*, Ord. *džew*, Bur. *zebe*, Oir. *zewʰ*

Зэд |Jed|{< Tib. *'gyed'*} *'мүгээл'* (өглөгийн зээдээс сүм хийдэд өргөсөн зүйлийг хуралын лам нарт түгээх үйл) || Kha. *dzed*, Oir. *zedə*

Зэдхэ- |Jedke|[= Jed-ke] х у у ч : *'саатуул-'*, *'хори-'* || Ж= *'ayisurun ja'ūra čeri'ūd-te jedkügdeǰü'* [ирэх зуураа цэрэгүүдэд саатуулагдаж](MNT 197)

Зэдхэр |Jedker|{< Jedke-r *'хориг'*, *'саад'* || Ж= *'čerig ayan-u ūyile jedkūr boluyad'* [цэрэг дайны явдалд саад болоод](Hın. 20) || Kha. *dzedxer*, Oir. *zetk'r*

Зэдхэгэр |Jedküger| *'маяцан'*, *'майз'* || Ж= *'dal-a modud-un emün-e niǰiged erdini kib-iyer čimegtü jedküger talbiǰu jedküger dutum-dur agaru čindan terigüten čay čay-tur tülekü küǰis-i bariysan'* [дал модны өмөнө тус тусд нь эрдэнийн хивээр чимсэн тавцан тавьж, тавцан тутамд агар зандан тэргүүтэн цаг цагт шатаах хүжисийг барьсан](Burq. 46b)

Зэм |Jem| *'гэм'*, *'буруу явдал'* Энэхүү язгуураас *jemle-* [jem-le] 'зэмлэ-' гэсэн үйл үг үүсч, уламаар түүнээс хэд хэдэн үг дам үүсчээ. || х о р ш : *'гэм зэм'*, *'ял зэм'* || Kha. *dzem*, Ord. *dzime*, Bur. *zeme*, Oir. *zem'*

Зэмлэ- |Jemle|[= jem-le] 1. *'буруушаах'* 2. х у у ч : *'амь хороох'*, *'алах'* гэсэн үгийн эерүүлсэн илэрхийлэл. Халхчууд мал алахыг *'муулах'* гэж хэлдэг нь энэ үгтэй утга нэг билээ. || Ж = 2. *'ger-ün ümere Jetei, Jelme qoyar muqular qara hüker jemlen alaǰu* [гэрийн хойно Жэтэй, Зэлмэ хоёр зэмлэн алж](MNT 214) МНТ-г судалсан эрдэмтэд энэ үгийг *'мэлж алах'*, *'мэслэн алах'*, *'төхөө-рөх'* гэсэн утгаар буулгажээ. || х о р ш : *'зэмлэн буруушаах'*

Зэндмэнэ үз Чандмани

Зээ |jege| *'төрсөн охины хүүхэд'* || Cf. Turk. *jegān* 'племянник' (ДТС 252) || Ж= *'ba oŋgirad irgen erte üdür-eče je'ē-yin jisün, ökin-ü öŋgeten ulus'* [манай онгирад иргэн эрт цагаас нааш зээгийн зүс, охины өнгөтөн улас](MNT 64-1) || х о р ш : *'ач зээ'* || Kha. *dzē*, Ord. *dzē*, Bur, Oir. *zē*

Зээрэмбэ |Jeramba|{< Tib. *rtsis ram pa*} *'зурхайд маш хэтэрхий'* (тоо, зурхайн ухаанд гаргуун суралцсан хүнд олгодог эрдэмийн дээд цол)

Зээтүү |Jegetüü|{< Chin. *juė tou*} *'ёотуу'* (нэг талдаа үзүүртэй газар ухах багаж) || Kha. *dzētü*, Ord. *dzētü*

И

Ивээ- |ibege|[= ibe-ge] *'энэрэл өршөөл үзүүлэх'* || Ж= *'teŋgeri kü **ihe'ēbe** je'* [тэнгэр ч ивээлээ](MNT 145) // *'tenggiri bayasun **ihēget'*** (KMQB A15) // *tengri tüni **hibēbe** dušman tulada* [tengri оказал ему помощь перед лицом врага](Mu. 347) || х о р ш : *'ивээн тэдхэх'* Kha, Oir. *iwē-*, Ord. *iwegē*, Oir. *iwā-*

Ивээгд- |ibegegde|[= ibe-ge-gde] *'ивээлд багтах'* || Ж= *'tngri-de **ibegegdejü** ōljei qutuγ kürteged'* [тэнгэрт ивээгдэж өлзий хутаг олоод](Taq. 32b) // *'tere čaqača inaqšida tenggiri-de **ihēgdejü'*** [тэр цагаас нааш тэнгэрт ивээгдэж] (KMQB B4)

Ивээл |ibegel|[= ibe-gē-l] *'хайр энэрэл'* || Энэ үг нь авианы түүхэн хувьсалынхаа явцад *ibegel > ihe'ēl > ihēl > i'ēl > e'ēl > ēl* гэсэн үе шатыг дамжсаар өнөөгийн *'ээл'* гэдэг үг болсон боловч монгол бичигийн хэлэнд хэвшин тогтсон *iwēl* [< ibegel] гэдэг нь давхар хэрэглэгдсээр иржээ. || Ж= *'itegel **ibegel** ügegün edeger amitan-i aburaqu-yin tulada'* [итгэл ивээлгүй эдгээр амьтаныг аварахын тул](Burq. 20b) // *'hači qari'ūlqu-yi teŋgeri ǧajar-un **ihe'ēl** medetügei'* [ач хариулахыг тэнгэр газар мэдтүгэй](MNT 163-15) Мөн дундад үеийн монгол хэлэнд *ibegen* [ibege-n] 'ивээн' гэсэн хувилбартай байсан нь зарим дурасхалд тэмдэглэгдэн үлджээ. // *yeke suu ǰali-yin **ibegen-dür'*** [их суу залийн ивээл дор](Khub.II:2) // *'tenggiri-yin ǰorig-i daqaǰu olon-dur **ihe'en** bolu'ad'* [тэнгэрийн зоригийг дагаж олонд ивээл болоод](KMQB A22) // *'эээндээ **ээлтэй** отог олондоо өлзийтэй сайхан сав хийж сурагтун'* (Б. Ринчен Заан залуудай) || х о р ш : *'ач ивээл'*, *'хайр ивээл'* || Kha, Oir. *iwēl*, Ord. *iwegēl*, Oir. *iwāl*

Игдури- |iγduri-| х у у ч : *'дээшлүүл-'*, *'дэвш-'* || Ж= *degegši **iγduriγulǰu** bingǰang bolγan tüsigdeged'* [дээш дэвшүүлж бинжан 'цол' болгон түшигдээд] (Hin. 40)

Игтүни- |igtüne| х у у ч : *'хичээ-'*, *'чармай-'* || Ж= *'To'oril-qan öterlen **igtünejü'*** [Тоорил хан яаравчилан хөдөлж](MNT 133)

Ид |ide| *'дээд хүч чадал'*, *'арга ухаан'* || Cf. Turk. *idā* 'искусство', 'ловкость' (Räsänen 169) || Ж= *'Ард олны дунд Заяын гэгээний ер бусын **ид** шидийн тухай цуу яриа тарааж'* (Ч. Лодойдамба, Тунгалаг тамир) // *'Их Зөвлөлт улс **ид** хүчээ гаргаж'* (Ц. Дамдинсүрэн, Маршал Чойбалсангийн 50 насны ойд зориулсан ерөөл) || х о р ш : *'ид шид'*, *'ид хав'* || Kha, Oir. *id-*, Ord. *ide-*, Bur. *edi-*

Идүр- |idüre| х у у ч : *'ойрох-'*, *'дөхөх'* || Ж= *'qahān-dur-iyān neyilen **idüre-jü** irebei ba'* [бид хаандаа ойртон нийлж ирвээ](MNT 146)

Идээ |idege|[= ide-ge] *'хоол'*, *'идэш'* || Ж= *'bi ber yeke **idegen-i** ülü iden edürtür arča-yin nigeken ür-e ba nigen tuturγan terigüten-i idesügei'* [би их хоол үл идэн, өдөрт арцын ганцхан үрэл болон нэг ширхэг цагаан будааг идэе] (Burq. 38a) // *'aqa-nar de'ū-ner tabu'ūla adūsun **ide'ē**-bēn qubiāldurun'* [ах дүү тавуулаа адуусан идээгээ хуваацгаан](MNT 23) // *idēn* 'nourriture (Ist.36) // *ese šingebe **idēn** tūndü* [пища у него не переварились](Mu. 166) // *sain **ide'ēn*** 'хорошая пища' (Mu. 316) // Орчин үеийн монгол хэлэнд энэ үгийн утга нь явцуурч

зөвхөн хүндэдхэлийн хоолыг нэрлэх болжээ. || х о р ш : *'идээ ундаа', 'идээ цагаа', 'идээ шүүс'* || Kha. *idē*, Ord. *idegēn*, Bur. *edyē*, Oir. *idān*

Идээл- |idegele|[= ide-ge-le] х у у ч : *'хооллох'* || Ж= *'qurim qurimlaγčid-ta uriγdaǰu uridu yosuγar* ***idegeleǰü'*** [хурим хуримлагчидад уригдан урид ёсоор хооллож](Burq. 34b)

Иж I |iǰi|{< Chin. *i-chih*} *'зарлиг'* (хатан хааны зарлиг) || Ж= *'senšhiŋud-de bariǰu yabu'ai* ***'iǰi*** *ögbi'* [бомбын шашины санваартануудад барьж байгаа хатан хааны зарлиг](Ph: Dharmabala 1321:13)

Иж II |iǰi|{< ****idi***} *'бүрэн бүтэн'* гэсэн утга илэрхийлсэн язгуур || Ж= *'иэгэн бүрэн бүтэн* ***иж*** *болгож өргөө гэрээ чимсэн'* (Б. Ринчен, Нууцыг задаруулсан захидал) Энэ үгээс *iǰil* [iǰi-l] 'ижил' гэдэг үг үүсчээ. || х о р ш : *'иж бүрэн'*

Ижил |iǰil|[= iǰi-l]{< ****idi-l***} *'адил', 'бүрэн'* || Ж= ***'iǰil*** *kikči eme* [дружащая женщина](Mu. 195) || *iǰilde-* [iǰil-de] 'ижилд-', *iǰilse-* [iǰil-se] 'ижилс-', *iǰilsi-* [iǰil-si] 'ижилш-' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || х о р ш : *'ижил дасал', 'хань ижил'* || Kha, Ord. *idžil*, Bur. *ežil*, Oir. *idžil*

Ижилд- |iǰilde / iǰilid|[= iǰi-l-de] *'ижилших', 'дасах'* || Ж= *'bilǰigür-i kedüi be teǰigebesü nuta* ***iǰilidqui*** *qamiy-a bui'* [билзуухайг хэдий тэжээвч яг ижилших нь хаа буй](Burq. 10a) *// 'aqa de'ū-dür sayi* ***iǰilidülčen*** *bükü-dür aqa bütügei qorumud bayi'* [ах дүүд сая ижилдэн бүхийд ах хоромхон тэвчих болтугай] (MNT131) || х о р ш : *'ижилдэн дасах'*

Ийл- |heyile| х у у ч : *'зугатаа-', 'зайл-'* || Ж= *'e'ūden-neče činü* ***heyīlü'ēsü*** *eliged anu edkeǰü gēdkün* [үүднээс чинь зайлваас элэгийг нь эсгэж](MNT 137) *// Alağ, Naya'ātan Širgü'ētü-ebügen-ü kö'ūd inü* ***heyīlügsed*** *irebei* [Алаг, Наяатан ширээт өвгөний хүвгүүд дутаан одогсод](MNT 149)

Ил I |ile| *'илэрхий', 'далд бус'* || Cf. Uig. *il* 'Osten, Worderseite' (Gabain 310) || Ж= *'buqa'ū-bān usun huru'ū urusqan ni'ūr* ***ile*** *kebtebe'* [дөнгөв усруу урасхан нүүрээ ил гарган хэвтэв](MNT 81) *// 'ile bolba tūnlē üile'* [работа стала ему ясной](Mu.195) *// ilä* 'clear' (Zir. 107) || Энэхүү язгуур дээр *-čile, -/d/ke, -/r/kei, -re, -de/te* зэрэг дагавар залгаж, *ilečile-* [ile-čile] 'илчил-', *iler-* [ile-r] 'илэр-', *ilerkei* [ile-r-kei] 'илэрхий', *iledte* [ile-(d)te] 'илтэд' гэх мэт үгс үүссэн байна || х о р ш : *'ил тод'* || Kha, Oir. *il*^{a}, Ord. *ile*, Bur. *eli*

Ил II |ili| *'бугын тугал'* || Cf. AT *ili* 'new-born deer' (Starostin, 501) || Kha. *il*, Ord. *ile*, Bur. *eli* Oir. *ilə*

Ил III |il / el|{< Pers. *īl*} *'улас', 'нүүдэлчин аймаг'* || Ж= *'yeke Mongγol ulus-un dalai-in qan-u ǰrlγ* ***il*** *bulqa irgen-dür kürbesü büsiretügei'* [Их Монгол уласын далайн хааны зарлиг өөрийн болон харийн иргэнд хүрвээс биширтүгэй](Их Монгол уласын хааны тамга) Алтайн хэлний хүрэээнд авч үзвэл *il ~ äl* гэсэн үг ихэнхи түрэг хэлэнд *'улас', 'ард түмэн', 'аймагуудын холбоо'* гэсэн утгатай байжээ. Монгол хаад XIII зууны дундуур Перст байгуулсан уласаа *'ил-хаант улас'* хэмээн нэрлэсэн нь одоогийнхоор бол *'Холбооны хаант улас'* гэсэн маягийн утгыг илэрхийлж байсан бололтой. Зарим эрдэмтэн түүнийг *gür qayan* гэсэнтэй адил утгатай гэж үзсэн буй. (Д. Банзаров, *Собрание сочинений*, М., 1955, Примечания № 299, 300 стр. 312-314)

Ил- I |il|{< **bili} *гараараа тааган илбэх.* || *ilbi* 'гладить' (Цинциус I:306) Энэхүү *изгууралс ilbi-* [il-bi] 'илбэ-', *iligeči* [ili-geči] 'илээч', *iligesü* [ili-gesü] 'илээс' гэх мэт үгс үүсчээ || Ж= *'barayun yar-iyar öber-ün üsün-i* ***bilibesü*** [баруун гараараа өөрийн үсийг илвээс](Burq. 58b) // *'ke'ēli minü* ***bilijū*** [хэвэлийг минь илж](MNT 21) || х о р ш : *'илж тааглах'* || Kha. *ilə-*, Ord. *ilbe-*, Bur. *elbe-*, Oir. *il-*

Ил-* II |ile| *'илгээх', 'явуулах'* || Ж= *'ildeb önggete gürüs ögčü ilebesü ker be soyurqaquyi tngri-yin kūčün qayan-u suu medetügei kemēn Muskaril qorči-yi* ***ilebei*** [элдэв өнгийн үнэт чулуу өгч илгээвээс хэрхэн соёрхохыг тэнгэрийн хүч, хааны суу мэдтүгэй хэмээн Мусхарил хорчийг илгээв.](Ar. 1289) // *'Amarmay tngri-yi ūjere* ***ilebei'*** [амармаг тэнгэрийг үзүүлэхээр илгээв](Chimeg 22a)

Илаар |ilaγar| *'эдгэрэл'* (хүнд өвчин туссаны хойно эрүүлжин эдгэрэх // 'cured from illness' (Lessing, *Mongolian-English Dictionary*, 402) || Ж= *'ebečin-niyen subilaju* ***ila'ār*** *boltala'* [овчиневн сувилж эдгэрэх болтол](KMQB B9) // *'bi* ***ila'ār*** *buyu'* [би зүгээр байна](MNT 131) // *'* ***ileri*** *bolba ebečinēse'* [его болезнь стала лучше](Mu. 196)

Илбэ |yelwi|{< Uig. *jilwi* < Skr. *yelwī*} *'ховс'* || Cf. Turk. *jelwi* 'волшебство', 'колдовство' (ДТС 255), AT. *yélwi* 'sorcery, witchcraft' (Clauson 919) || Ж= *'yirtinčū-yin ene jiryalang būgūde* ***yelvi****-dür adali'* [ертөнцийн энэ жаргалан бүгэд илбэ мэт](Burq. 33a) Kha. *ilbe*, Ord, Bur. elbe, Oir. *ilwi*

Илгээ- |ilege|{< *ile + ge*} *'явуул-', 'хүргэ-'* || Ж= *'ögülejü* ***ilegegsen*** *üge-yi tegūs ögülejü ögčü očūgūken yaširyun-i suyurayulbai'* [хэлж дамжуулсан үгийг нь бүрэн хэлж өгөөд, зарим гашуун үгийг нь орхив](Burq. 28b) // *'Dobun-mergen de'ü-yū'ēn ūjere* ***ilēbe****'* (MNT 6) // ***ilebe*** *emeyi eredür inu'* [послал женщину к мужу](Mu. 195) || Kha. *ilgē-*, Bur. *elgē-*, Oir. *ilgā-*

Илд |ildü / ūldū| *'сэлэм'* // Pl. *ildüs* || Ж= *'ülemji bayātur kūčüten üješi ügei doyšin čiraitan* ***üldü*** *jida eldeb meses bariysan'* [үлэмж баатар хүчтэн үзэшгүй догшин царайтан илд жад элдэв мэс барьсан](Burq. 55) // *hildü* 'меч' (Mu. 184) || х о р ш : *'илд сэлэм'* || Kha. *ildə*, Ord, Bur. *yülde*, Oir. *jildə*

Илдар |ildar| *'таширан', 'байдал төлөв', 'ялдам'* || Ж= *'busud-un* ***ildar****-i ūlū qaraqu bōgesū'* [бусадын байдалыг үл харах бөгөөс](Burq. 1b) // *'narmai yeke ulus-iyan engkejigūlūn jiryayuluysan terekū* ***ildar-a*** *yerüngkei qan qaračus-un jiryalang anu tengri-ner-ūn erketū qormusta-yin jiryalang-luy-a adali boljuqui'* [нармай их уласаа энхжүүлэн жаргуулсан тэрхүү ялдамд хаан харцасын жаргалан нь тэнгэр нэрийн эрхэт хурмастын жаргалан лугаа адил болно](ET 39a)

Илжиг |elǯigen| *адууны омогийн нэг төрөл* || Cf. Turk. *elžegen* 'осел' (Щербак 2005, 34); Man. *elžig* 'осел' (Цинциус II:447) || Ж= *'bars-un arasun nemleg-sen* ***eljigen*** *tariyan idegsen-ü qoyin-a alaydaǰuyui* [барын арис нөмөрсөн илжиг тариа будаа идсэнийхээ дараа алагджээ](Sub. V:2b) // *eljigen* 'âne' (HY M53) // *oqoba ere eljigen eme* ***eljigeni*** [осел покрыл ослицу](Mu. 267) // *eljige* 'осел' (IM 437) // *elčigā* 'осел' (IM M126) // *keherīn* ***eljigen*** 'wilder Esel' (LH 68) // *eljigēn* 'donkey' (Ras. 12) // *elšigen* 'осел' (Qaz. Po197) // *eljigen* 'ass' (Zir.101)

|| Kha. *ildzig*, Ord. *eldžige*, Bur. *elžege*, Oir. *eldžəŋne*

Илжир- |il|jire / il]ara | *'ялзар-'* || Cf. Turk. *ilčire-* 'гноиться' (Räsänen 171) || Kha. *ildžir-*, *yaldzar-*, Ord. *ildžire-*, Bur. *ilzar-*, Oir. *ildžĭr-*

Илэвт |ilübte| х у у ч : *'аятай'* || Ж= *'olon ulus-a amuğulaŋ elčin-e ber yabuqui-a* ***ilübte*** *büi'* [олон уласад амагалан байж, элчин явахад аятай буй] (MNT 280)

Илэдхэ- |iledke|[= ile-(d)ke] *'илэрхийл-'* Энэ үгээс *iledkel* [ile-(d)ke-l] 'илдхэл' гэсэн үг үүсчээ. || Ж= *'mayun-u sedkil qamiy-a* ***ilidkeldükün'*** [муугийн сэдхэл хаа илэрэх](Sub. V:10a) || Kha. *ildxe-*, Ord. *iledkχe-*, Bur. *elidχe-* Oir. *ildχə-*

Илэр- |ilere|[= ile-re] *'ил гарах'*, *'илэрхий болох'* || Ж= *'ер эднийг ажих тусам ер бусын байдал* ***илэрч'*** (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн) || х о р ш : *'илэрэн гарах'* || Kha. *iler-*, Ord. *ilere-*, Oir. *ilər-*, Bur. *elir-*

Илэрхий |ilerkei|[= ile-r-kei] *'ил байгаа'* || Ж= *'talaγar yabuγuluγsan* ***ilerkei*** *temdeg'* [талагар явуулсан илэрхий тэмдэг](EE 208a) || Kha. *ilerxī*, Ord. *ilerʲχī*, Oir. *ilərkə*, Bur. *elirχei*

Им |im| *'тэмдэг'* (чихний хайчилбар тэмдэг) || Cf. AT *im* 'знак' (ДТС 205), *im* 'sign' (Clauson 155) || х о р ш : *'им тамга'* || Kha, Ord, Oir. *im*

Има* |ima|{< *in} *'тэр'*, *'түүн'* || ганц тоот 3-р биеийн төлөөний нэрийн шууд бус тийн ялгалаар ялгалагдах үндэс. *imada* [ima-da](Loc.), *imadur* [ima-dur](Dat.), *imača* [ima-ča](Abl.), *imayi* [ima-yi](Acc.), *imabar* [ima-bar](Instr.), *imaluγa* [ima-luγa](Com.) || Ж= *'****imada*** *bariju ayai altan gerege al tamγatai'* [түүнд бариж байгаа алтан гэрэгэ улаан тамгатай](Teh. b7) // *'****imadur*** *ögügsen ... šiltege-yi mön yosuγar ayultuγai'* [түүнд өгсөн шилтгээнийг мөн ёсоор хадгалтугай](Bus. H8) // *'tendekin irgen* ***imayi*** *maši kündülen'* [тэндэхийн хүмүүс түүнийг маш хүндэлэн](Chang.12) // *'****imadača*** *jirγuγan köbegüd törüg-sen ajuγu'* [түүнээс зургаан хүвүүд төрсөн ажээ](Hin.36) // *'ali ber üyiles-i* ***imaluγ-a*** *eyetüldün ajuγu'* [аливаа үйлийг түүнтэй эвлэлдэн хийх ажээ](Chang. 14)

Имада |imada|[= ima-da] *'түүнд'* (эртний монгол хэлний гуравдугаар биеийн төлөөний үгийн орших тийн ялгалын хэлбэр) || Ж= *'****imada*** *bariju ayai altan gerege al tamγatai* [түүнд өргөн барьж байгаа гэрэгэ алтан тамгатай] (Teh. I:b) // *'****imada*** *qariyatan emčü irge ber tumda'ā ülde'ējü'* [түүнд харьяатан өмч иргэдийг бүрэн үлдээж](MNT 186)

Имай |imayi|[= ima-yi] *'түүнийг'* (эртний монгол хэлний гуравдугаар биеийн төлөөний үгийн заах тийн ялгалын хэлбэр) || Ж= *'tendekin irgen* ***imayi*** *maši kündülen'* [тэндэх хүмүүс түүнийг маш хүндэлэн](Chang. 12) // *'****imayi*** *tergen-eče čirčü bawūlju'* [түүнийг тэрэгнээс чирч буулгаж](MNT 101:1)

Имиж |imiži|{< Eng. *image*} *'ийм иж'*, *'дүр төрх'* (Тухайн хүний бусадаас ялгагдах өвөрмөц дүр төрхийг илэрхийлэхэд энэ үгийг хэрэглэдэг)

Имлэ- |imle-|[= im-le] *'имэр-'* || Ж= *'urul-iyān ködelgen* ***imleyü'*** [уруулаа хөдөлгөн имэрюү](Sub III:12) // *'quruγu-bar urul-iyan* ***imlekü'*** [хуруугаар уруулаа имэрэхүй](Burq. 61) || Kha. *imer-*, Ord. *imere-*, Oir. *imʲr-*

Импичмент |impičement|{< Eng. *impeachment*} *'импийчмент'*, *'итгэл хүлээлгээх'* (төр, засагийн удирдлага, улас төрийн хүрээнийхэний үйл

ажиллагааг үнэлэн олонхийн саналаар шийдэх хэлбэр)

Импорт |import|{< Rus. *импорт* < Eng. *import*} *'импорт'* (гадаадаас эд бараа оруулах)

И-мэйл |imeyl|{< Eng. *e-mail* (electronic mail)} *'и-мэйл', 'цахим шуудан'*

Ин* |in|{< *hin < **φin*} *'мэр хүн'* (гуравдугаар биеийн ганц тоот төлөөний үгийн язгуур. Энэхүү төлөөний нэрийн хувилах үндэс нь *in-* 'ин', *ima-* 'има' болно. || Ж= ***'in-u** beye deki qoruqai-ača anggida busud amitan qamiy-a idekün'* [түүний бие дэх хорхойгоос бусад амьтан хаанаас идэх] (Sub.VII) // ***'in-u** metüs či'ün-dür ülibei'* [түүний мэт хүмүүс цүүнд орохоор үлдэнэ](MNT 156)

Ина* |ina| *'наашаа'* гэсэн үгийн анхдагч язгуур. Энэ язгуураас *inay* [= ina-γ] 'янаг', *inaysi* [= ina-(γ)si] 'наашаа' гэх мэт үгс үүсчээ. || Ж= *'terigüleši-ügei čay-ača **inayši-da** delekei ulus samayuraysan-u qoyin-a Činggis qan törüjü'* [толгойлогчгүй болсон цагаас нааш дэлхий улас самуурсаны хойно Чингис хаан төрж] (Qqor. I:33) // *inayši ire* [иди сюда](Mu.196)

Инаг |inaγ|[= ina-γ] *'янаг', 'ойр', 'дотоно'* (*ina* 'наашаа' гэсэн язгуураас үүссэн үг. Анхандаа *'ойр', 'дотоно'* гэсэн утга илэрхийлж байгаад хожим *'сэдхэлийн амараг'* гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ || Cf. Turk. *inak* 'друг, приятель' (Радлов, I:1439), *inaq* 'cordial', 'friendly', 'harmonious' (Schwarz 770) || Ж= *'kitad irgen-ü Altan qan-nu itegelten **ina'ūd** Moŋğol-un ebüges ečiges-i baragsan Qara-Kitad jüyin irgen aju'üi je'* [хитад иргэний Алтан хааны итгэлтэн дотоно нөхөдүүд Монголын өвөгөс эцэгсийг барсан Хар Хитадын жүйн иргэн ажээ](MNT 266) // ***inaq** bolba noyandu* [он был заместителем бека](Mu. 196) || х о р ш : *'янаг амараг'* || Kha. *yanag*, Ord. *inak*, Bur. *inag*, Oir. *inīg*

Инагш |inayši|{= ina-γši} *'нааш'* (эртний бичигийн дурасхалуудад их төлөв цаг хугацааны утгыг илэрхийлж байна) || Ж= *'terigüleši-ügei čay-ača **inayši-da** delekei ulus samayuraysan-u qoyin-a Činggis qan törüjü'* [толгойлогчгүй болсон цагаас нааш дэлхий улас самуурсаны хойно Чингис хаан төрж](Qqor. I:33) // *'Bayasqulang oron-i oluy-a **inayši'*** [Баясхалант ороныг олохоос нааш](BT 162b) // *'Činggis qayan-u uruγ-ud dōčin tabun od-ača **inayši'*** [Чингис хааны урагууд дөчин таван жилээс нааш](Ölj. 25) // *hasa ülčan temečeldü'ē inaqši-da* [асуулцан маргалдахаас нааш](Ph.Bud. IIb) // *inayši ire* [иди сюда](Mu.196)

Ингэ |ingge| *нас гүйцсэн эм тэмээ* || Cf. Turk. *ingän* 'kamel / верблюдица' (Räsänen 172) || Ж= *botayalaba **ingen*** [верблюдица принесла верблюжонка] (Mu. 122) || Kha. *iŋge*, Ord. *enge*, Bur. *engi*, Oir. *iŋgə*

Индра |indar-a|{< Skr. *indra*} *'индараа', 'зуун өглөгт', 'хурмаст'* (тэнгэр нарыг захиран ертөнц дэлхийг хамгаалагч хурмаст тэнгэр)

Индранил |indranil-a|{< Uig. *indiranil* < Skr. *indranīla*} *'индарааний'*, (тунгалаг цэнхэр гэрэл цацаруулсан энэхүү эрдэнийн чулуу нь долоон зүйл үнэт чулууны нэгэнд багтдаг)

Индүү |ingdeü|{< Chin. *yùn dǒu*} *'илүүр'* (бөс барааны чийгийг эгшээж, атираа нугалааг тэнийлгэдэг халуун илүүр)

Индэр |yender|{< Chin. *yan tai er*} *'жүжигийн тавцан'* (илдхэл, лекц хийхэд зориулсан тавзантай ширээ) || Kha. *inder*, Ord, Bur. *yender*

Инж |inJi|{< Chin. *ying jié*} *'хуримын бэлэг'* // Pl. *inJes* (хурим хийхэд охины талаас уридчилан хүргэх бэлэг) || Ж= *'taiyiu-da **inJe** bolyan ögčlgi'* [хатан эзжид инж болгон өгчээ](Chang 34) // *'Sengge aq-a-da **inJes** bolu[n] ögteJü'* [Сэнгээ ахад инж болон очиж](Jig.3) // *'Qabiči-ba'ātur-un eke-yin **inJe** ireg[se] n-i Bodončar tataju büle'ē'* [Хабичи баатарын эхийн инж ирсэнийг Бодончар авч билээ](MNT 43) || Kha. *inʤə*, Ord. *indzi*, Bur. *enze*, Oir. *indz*ⁱ

Инженер |inJener|{< Russ. *инженер* < Eng. *engineer*} *'инжинээр'* (машин, техникийн өндөр мэргэжилтэн)

Инжаан |inJiyang|{< Chin. *yin jiang*} *'инжаан', 'мөнгөний дархан'* (Монгол хэлэнд алт, мөнгөний дарханыг нэрлэнэ)

Инжир |inJir|{< Turk. *inǰir* < Pers *anǰīr*} *'инжир', 'удамбар'* (халуун оронд ургадаг нэгэн төрөл жимэсний мод) || Cf. Turk. *inzīr* 'винная ягода', 'смоковница' (Радлов, I:1454) || Ж= *inJir* 'fig' (Ras. 202 B11) || Kha. *indžir*, Oir. *indžᵘr*

Иновац |innovaci|{< Eng. *innovation*} *'иноваац'* (шинэ санаа сэдэж, шинэ арга технологи хэрэглэсэнээр өндөр үр ашиттай шинэ бүтээл, эд баялагийг бий болгох үйл ажиллагаа)

Институт |institute|{< Rus. *институт* < Lat. *institutum*} *'институүт'* (тодорхой мэргэжилээр дээд боловсорол олгодог дээд сургууль болон эрдэм шинжилгээний хүрээлэнг ийн нэрлэж байв)

Институци |instituci|{< Rus. *институция* < Lat. *institution*} *'институүц' 'эрх бүхий байгууллага'*

Интернет |intrnet|{< Eng. *internet* (inter + net)} *'интернээт'* (мэдээлэлийн цахим сүлжээ)

Интерпол |interpol|{< Rus. < Fr. *Interpol* (Organisation Internationale de Police Criminelle)} *'интерпоол'* (гэмт хэрэгтэй тэмцэх олон уласын цагдаагийн байгууллага)

Интерьер |interiyer|{< Rus. *интерьер* < Fr. *interieur*} *'интереэр', 'дотоод засал'* (аливаа барилга байгууламжийн дотор талын архитектурын шийдэл)

Интоор |ingtoor|{< Chin. *yīng tao er*} *'интоор'* (сарнайн овогийн бутлаг жимэсний мод) || Ж= Kha. *iŋtōr*,

Инфляци |infliaci|{< Rus. *инфляция* < Eng. *inflation*} *'инфлиаац'* (үнэ ханшийн бууралт)

Инэрү |inaru| х у у ч : *'тавиг тайлга'* || Ж= *'Ōrbei, Soqatai jirin yekes-e ǧaǰaru **inerü** ǧarugsan-dur'* [Өрбэй Сохадай хоёр ихэсийн газар тавиг тайлга гарсанд](MNT 70)

Т у с х а й с у д а л г а а : I de. Rachewiltz, The Expression *Qajaru Inerü* in Paragraph 70 of the *Secret History of the Mongols*, OUMEIX V:2, 1992, Ulaanbaatar, 337-343 // Д. Цэрэнсодном, *'Монголын нууц товчоон'* дахь *'yekes-ün γaǰaru inerü'* хэмээх хэллэгийн тухай, *'Антоон Мостаэрт ба Монгол судлал'*, Уб., 2011, 318-320

Иога yoga||{< Skr. *yoga*} *'ёог'* (бие эрхтэнээ эрүүлжүүлэх дандарын ёсны бисалгалтай хөдөлгөөнт дасхал)

Ипотек |ipotek|{< Gr. *υποθήκη*} *'ипоотек'* (газар, барилга байгууламж зэрэг үл хөдлөх хөрөнгөө барьцаа болгож зээл авах)

Ирваа |irbaγ-a|{< Chin. *ér bái wǔ*} *'ирваа', 'тэнэг', 'бүтэлгүй'* (мэдэж, чадах юм бага, бүтэл муутай хүн)

Ирвэс |irbis|{< Uig. *irbiz*} || Cf. Turk. *irbiz* 'леопард' (ДТС 211), *irbis* 'leopard', 'tiger' (Räsänen 173) || Kha. *irwis*, Ord. *erwis*, Oir. *irwᵊs*

Иргуйл- |irγuila| х у у ч : *'хазайх', 'гажуудах'* || Ж= *'ulus-un üyile es-e ber irγuilabasu ǒbesūben tǒbšigeridüyü'* [төрийн үйл эс гажуудвал өөрийн хэрэг ч түвширнэ](Taq 18b6)

Иргэн |irgen| *'ард', 'хүмүүс', 'харц', 'харъяат'* // Pl. irged || Cf. Man. *irgen* 'people', 'the common people' (Norman, 150); Эртний монгол хэлэнд *'албат ард'* гэсэн утгатай хэрэглэгдэж байжээ. Ж= *'olan qari-yin **irgen** imayi ečige metü kündülen ajuγu'* [олон харийн түүнийг эцэг мэт хүндлэх ажээ](Jig.3) // *'Tüŋgelig ǧoroqan huru ü nigen bölög **irgen** newīljü'* [Түнхэлиг горхи руу нэг хэсэг хүмүүс нүүж](MNT 5-3) // *'qaraču **irgen** ejen ügei yakin yabumui'* [харц иргэн эзэнгүй яаж явах](ET 63b) // *'qahan tüšimel qaračus **irgen**'* [хаан түшмэл харц иргэн] (KMQB A9) // *bölük irgen* 'толпа людей' (Mu.123) // irgen 'Leute' (LH 1256) || х о р ш : *'ард иргэн'* || Kha. *irgen*, Ord. *ērgen*, Bur. *ergen*, Oir. *irgᵊn*

Т у с х а й с у д а л г а а : С. Калужински, О значении слов *irgen* и *obog* в *'Сокровенном сказании'*, ОУМЭИХ III, т. II, 1977, 79-85 // Т. Д. Скрынникова, *'Oboq'* и *'irgen'* в контексте *'Сокровенного сказания'*, *Mongolica* 1 (22), 1990, 92-102 // P. Rykin, The Social Group and its Designation in Middle Mongolian: The Concepts *irgen* and *obog*, *Forum for Anthropology and Culture*, 1, 2004, 183-210

Иргэн оргон |irgen oγan| х у у ч : *'албат харъяат'* || Ж= *'olan **irgen oryon** bügüde-yin aburaγči itegel ibegel ügei bolun odumui'* [олон ард иргэдийн аварах итгэл ивээлгүй болон одмуй](Taq. 20b) // *'Seŋgüm-ün eme kö'ǖ, **irge orga** selte dawūlīju abču'* [Сэнгүмийн охид хөвүүд, албат харъяат нарыг олзлон авч](MNT 162) // *'qotala **irgen oryan** yayiqaldun'* [олон харъяат албадууд гайхалдан](ET 81b) || Проф. I. de Rachewiltz энэ үгийг *'people'* хэмээн орчуулжээ (*The Secret History of the Mongols*, I. 2004, 81)

Иридвараис |iredwarans|{< Fr. *Roi de France*} *'Францын хаан'* || Энэ үг илхаан Өлзийтөөс Францын ван Гоо Филипп-д илгээсэн захидалд ганцхан удаа тохиолддог. || Ж= *'**Iridivarans** sultan-a erteneče ta bürin Virangud irgen-ü sultad manu sayin elinčeg sayin ebüge sayin ečige sayin aqa-dur amiralduju qola ber bǒgesū oyir-a metü sedkijü'* [Францын хаанд, эртнээс нааш франк иргэний хаад та бүхэн бидний сайн элэнц, сайн өвөг, сайн эцэг, сайн ах нартай найрамдаж, хол боловч ойр мэт сэдхэж](Öljˇ)

Ирич- |iriče| х у у ч : *'ангижирах', 'салга-'* || Ж= *'**hiričekü** yü üyile-deče hiričebei bi'* [ницах үйлээс ницав би](MNT 178) // *'eme kö'ǖd-eče manu **hiri-če'ūljü**'* [эм хөвүүдээс минь салгаж](MNT 123

Ис |isu| *нааддаж нигтарсан хөө тортог* || Cf. Turk. *ys* 'запах,' 'угар' (Räsänen 167), AT. *iš* 'soot, dirty smoke' (Clauson 254), Uig. *is* 'smoke, gas' (Schwarz, 749) || Kha. *is*, Bur. *ehe*, Oir. *iš*

Ис- |is| *гашилж исгэлэн амттай болох.* Энэхүү язгууртаас *isüg* [is-g] 'исэг', *isül* [is-l] 'исэл', *isüldü-* [is-ldü] 'исэлд-', *isge-* [is-ge] 'исхэ-', *isleg* [is-leg] 'ислэг', *iskületg* [is-küleng] 'исхэлэн', *isümeg* [is-meg] 'исмэг' гэх мэт олон үг

салбарлан гарчээ. || Kha, Ord. *es-*, Bur. *ehē-*, Oir. *is-*

Исгэр- |isger| *явцуу нарийн зайгаар хийн урасхал түрэн гарахад үүсэх дуу авиа* || Cf. AT. *üškür* 'to whistle' (Clauson 260) || Kha. *isxer-*, Ord. *isᵏxir- / esᵏxir-*, Bur. *ešxer*, Oir. *iskər-*

Ислам |islam|{< Rus. *ислам* < Arab. *islām* < *samala*} *'ислаам', 'лалын шашин'*

Исхэлэн |isküleng|[= **is**-küleng] *исээж хатуурсан* (айраг тараг г. м.) || Kha. *isxeleŋ*, Ord. *esᵏχüleŋ*, Oir. *iskᵏləŋ*

Исү |isü| х у у ч : *'сэгсийлгэх'* || Ж= *'emüsügsen čimeg-üd-iyen tayilju üsün-iyen jisün-iyen **isüjü** unan bosun üküdküjü'* [зүүсэн чимэгээ тайлж, үс зүсээ сэгсийлгэж унан босон муужирч](Burq. 29) // *'üsün-iyen jisün-iyen **isüjü** örü jirüken ebedkü metü ugilaju'* [үс зүсээ сэгсийлгэж, өр зүрэх өвөдөх мэт уйлж](Burq. 37b)

Исэр || iseri|{< Chin. *yǐ zi*} х у у ч : *'суудал', 'сандал'* (түшилэгтэй намхан суудал) || Ж= *'Sorqan-šira-yin ger-tür, tergen-dür, **iseri-yin** doro kürtele neŋǰiǰü'* [Сорхан шарын гэрт, тэргэнд, суудалын дор хүртэл нэгжиж](MNT 86) // *'quda bolilčabasu mör yarbasu jögebesü **iseri** orašiyulbasu'* [худ бололцвол, мөр гаргавал, суудалд суувал](Turf. 37:14) // *'sečen sutai tayiqu **iserin** dotur-a eyin ögüler-ün'* [цэцэн сутай эх хатан суудал дээрээсээ ийн үгүүлэрүүн](ET 37b) // *iseri* 'lit, banc' (HY M64)

Итгэ- |itege| *'найдах', 'үнэмших'* || Ж= *'tegün-e ken **itegeǰü** takil-i üyiled-besü tegün-dür mayui törül-ün ayul ülü boluyu'* [түүнд хэн итгэж тахил өргөвөөс түүнд муу төрөлийн аюул үл болно](Burq. 47a) || Kha. *idxe-*, Ord. *etege*, Bur. *etige-*, Oir. *itkə-*

Итгэл |itegel| *'найдвар'* || Ж= *'γurban yirtinčü-yin **itegel** olan jayun buyan-iyar bütügsen'* [гурван ертөнцийн итгэл олон зуун буянаар бүтсэн](Burq. 25a) // *'**itegel** ügei'ü nököd'* [итгэл үгүй нөхөд](MNT 201) // *'**itegel** ügei setkibe tüni* [думал о нем с недоверием](Mu. 198) || х о р ш : *'итгэл найдвар', 'итгэл үнэмшил'* || х э л ц : *'итгэл алдах'* (итгэлийг хөсөрдүүлэх), *'итгэл даах'* (итгэхэд найдвартай), *'итгэл олох'* (итгэл хүлээх), *'итгэл эвдэх'* (итгэл алдах) || Kha. *idxel*, Ord. *etegel*, Bur. *etigel*, Oir. *itkəl*

Их хөлгөн |yeke kölgen| *Бодисадвагийн хөлгөн судар* (Төвөд, Монголд дэлгэрсэн бүддийн номлолын хөлгөн). Skr. *Mahayana.* || Ж= *'**yeke kölgen** nom-un gün ayui üjel yabudal-i uqayulqui Čary-a Avatar-a neretü sastir'* [их хөлгөн номын гүн агуу үзэл явдалыг ухуулах Чарияа аватара нэрт шастир](BT 166a)

Ихэр |iker|{< ike-r} *'хос', 'өөр хоорондоо адил'* (*'ихэр'* гэсэн үг нь нэгэнт *'хоёр'* гэсэн утга илтгэж байгаа учир *'хоёр ихэр'* гэвэл *'дөрөв'*, *'гурван ихэр'* гэвэл *'зургаа'* гэсэн утга заана.) || Cf. Turk. *iki* 'два' (Радлов, I:1417), *iki* 'zwei' (Gabain 310), *iki* 'два', 'оба' (ДТС 206), AT. *ekki* 'pair, twin' (Clauson 119), *eχir* 'двойня', 'близнецы' (Щербак 2005, 36); Man. *ikirē* 'двойня' (Цинциус I:300) || Ж= *ikir* 'двойни' (Mu. 195) // *'Буудалын гуанзны тогооч **ихэр** хүүхэд төрүүлээд чөлөөтэй байгаа гэнэ'* (Ц. Дамдинсүрэн, Хоцорогдсон эмгэнийг сурвалжилсан тэмдэглэл) || Kha. *iχer*, Ord. *eᵏxer*, Oir. *ikʲr*

ičege [ICC-gc] .

үгс үүсчээ. || Ж= *'merged es-e* ... .

IX:11b) // ***hičibe*** *ünēse* [стыдился его](Mu. 164) .

M153) *hičibe* 'schämte sich' (LH 74) || х о р ш : *'ичиж зовох'*, *'аижс ичих'* || Kha. *itši-*, Ord. *etše-*, Bur. *eše-*, Oir. *itš-*

Ичгүүр |ičigüri|[= iči-güri] *ичмээр байдал* || Ж= ***'ičegüri*** *ügegün eljigen-ü miq-a qudaldumui'* [илжигний мах ичгүүргүй худалдах](Sub. V:IIIb) // *'qari irgen-ü bui bükü-dür ger jayuraban kilingleldün abasu* ***ičegüri*** *buyu'* [харь хүн байхад гэр дотороо хэрэлдвэл ичгүүр буюу](ET 31a) // ***hičüri*** 'bashful' (Ras. 203 C13) || х о р ш : *'ичгүүр сонжуур'* || Kha. *itšgür*, Ord. *etšigür*, Bur. *ešegüri*, Oir. *itšür*

Ичу- |ičи| *'буцах'*, *'ницах'* || Ж= *'ariyun yabudal-dur orun baraǰu nögügede* ***ičun*** *ülü üyiledkü bi'* [ариун явдалд орон нөгөөгөөс үл буцан үйлдэх](Taq. 40a) // *'jarimūd irgen-i* ***ičuğāba***' [зарим иргэдийг буцаав](MNT 73)

Ичэри |ičeri| х у у ч : *'нууц'*, *'ичмээр'* || Cf. Turk. *ičäri* 'внутри' (Радлов I:1415) || Ж= *'qatud-un ayimay-i* ***ičeri*** *odqu metü bolyaǰu'* [хатадын аймагийг нууцаар одох мэт болгож](Burq. 17) // ***ičeritü*** *eme* [стыдливая женщина] (Mu.194) || Ord. *etšir*, Bur. *ešer*, Oir. *itš'r*

Ичэриг |ičerig|[= ičeri-g] х у у ч : *'нууцгай'* || Cf. Turk. *ičräk* 'внутренный' (ДТС 202); *'ičireg üges-i doriyun keleleyü'* [нууц үгсийг ихээр хэлнэ](Sub. III:11a)

Иш |išі| *'эм хүн'*, || х о р ш : *'иш хатан'*

Кадастр |[kadaster|{< Rus. *кадастр* < Eng. *cadaster*} *'кадаастер', 'бүрохэл , 'лавламж'* (газар ашиглалттай холбогдох бүрдхэл)

Казино |kazino|{< Rus. *казино* < It. *casino*} *'казийно'* (мөрийтэй тоглоомын нэг төрөл)

Кайф |kayif|{< Arab. *kayf*} *'кайф', 'сэдхэл хөдөлөл'* (Угтаа хар тамихны үйлчилэлээр сэдхэлийн таашаал авахыг ийн нэрлэж байгаад хожим *'сэдхэл ханамж'* гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ)

Какао |kakavo|{< Rus. *какао* < Sp. *сасао*} *'какао', 'шоколадын ундаа'*

Капрон |kapron|{< Rus. *капрон* < Eng. *capron* < Lat *capra* 'ямаа' (анхандаа ямааны сүүний найрлага ордог байсан учир)} *'капроон', 'нийлэг эд'*

Карго |[kargo|{< Sp. cargo} *'каарго'* (улас хоорондын ачаа тээш)

Караоке |karaoke|{< Eng. *karaoke* < Jap. *kara* 'хоосон' + *oke(sutora)* 'оркестр' = [тоглогчгүй оркестр]} *'карооке'* (үгийг нь харж аяыг нь тохируулан дуулах төхөөрөмж)

Каратэ |karate|{< Jap. *karate* 'нүцгэн гар'} *'караатэ'* (зэвсэггүйгээр биеэ хамгаалах тулааны урлаг)

Карнавал |karnaval|{< Rus. *карнавал* < Fr. *carnaval* < It. *carnevale*} *'карнаваал'* (гудамж, талбайд зохион байгуулдаг олоныг хамарсан дуу бүжигийн цэнгээнт наадам)

Карт |kart|{< Rus. *карта* < Ger. *Karte*} *'каарт', 'зураг', 'баримт', 'үнэмлэх'*

Карша |karša|{< Skr. *kāsāya*} *'шар нөмөрөг'* (лам хүний гадуур өмсдөг шар торгон нөмөрөг) || Ж= *'üde čay-tur bodistw al* ***kars-a*** *degēl etüsčü'* [үдийн цагт Бодисадва улаан дээл өмөсч](Burq. 7)

Каск |kask|{< Rus. *каска* < Fr. *casque* < Sp. *casco* 'дуулга'} *'кааск', 'дуулга'* (толгойдоо өмөсдөг хамгаалалын дуулга)

Касс |kass|{< Rus. *касса* < It. *cassa* < Lat. *capsa*} *'каас'* (мөнгө, тасалбар олгох цэг)

Кассет |kasset|{< Rus. *кассета* < Fr. *cassette*} *'касээт', 'хуурцаг'*

Каталог |kataloγ|{< Rus. *каталог* < Fr. *catalogue* < Gr. *καταλογο*} *'катлоог', 'цэс', 'жагсаалт'*

Катеринг |katerin|{< Eng. *cathering*} *'кэйтерин'* (хэрэглэгчидэд хоол хүргэх үйлчилгээ)

Католик |katolig|{< Rus. *католик* < Gr. *καθολικός*} *'катоолиг шашин'* (Христийн шашины үндэсэн гурван чиглэлийн нэг)

Кафе |kafe|{< Rus. *кафе* < Fr. *cafē*} *'кафе', 'жижиг зоогийн газар'*

Квадрат |kvadrat|{< Rus. *квадрат* < Lat. *quadratus*} *'кавдараат', 'тэг дөрвөлжин'*

Квот |kvot|{< Rus. *квота* < Lat. *quota*} *'ковоот'*, *'тогтоосон хувь хэмжээ'*

Керамик |keramik|{< Rus. *керамика* < Ger. *Keramik* < Fr. *céramique* < Lat. *keramos* < Gr. *κεραμικά*} *'кераамик'*, *'ваар эдлэл'*

Кесарево |kesarevo|{< Rus. *кесарево* < Lat. *caesarea* 'зүсэх'} *'хийсвэр'* (хэвлий дэх хүүхэдийг мэс засалын аргаар авах эмнэлэгийн арга)

Кибер |kiber|{< Eng. *cyber-netics*} *'кийбер' ('интернетийн сулжээ'* гэдэг уттаар хэрэглэгдэж байна) || Ж= *'кибер хамгаалалт'*, *'кибер халдлага'*

Кизилбаш |kisilbaš|{< Turk. *qïzïl* 'улаан' + *baš* 'толгой'} *'улаан толгой'* || Ж= *Kisilbaš na ur* (MNT 158)

Кило |kilo|{< Rus. *кило* < Fr. *kilo* < Gr. *κιλό*} *'хил'* (*хундийн жингийн нэгэж*)

Килигү |kiligü / qilayu|{< hilayū > ilayū > ila'ū > ilu'ū > ilū > yalū} *'ялуу' (тэрэгний арал)* || Ж= *'Daridai-odčigin de'ü inü kiligü dergečejü ayïsuqui-dur Hö'ëlün-üjin ügülerün'* [Даридай отчигин дүү нь тэрэгний хажуугаар зэрэгцэж ирэхэд Өэлүн үжин үгүүлэрүүн](MNT 56)

Кинари |kinari|{< Skr. *kimnara*} *'хувилсан сахиусан тэнгэр'* (хүн ч биш, адуусан ч биш элдэв дүрсээр хувилж явдаг) // Pl. *kinaris* (Tara 20) (Эртний энэдхэгийн үлгэр домогт морин толгойтой, хүний биетэй лусын амьтаныг *'кинари'* гэдэг байжээ) || Ж= *'küsel-ün tačiyangyui-yi tarqay-a edügüi-e ber aylaytur kinari-yin ökin-e iregdejü'* [хүсэл тачаангуйг тархаахгүйгээр аглагт кинарын охинд хүргэгдэж](Burq.3b)

Кино |kino|{< Rus. *кино* < Ger. *kino*} *'киноо'*, *'дэлгэц'*, *'сүүдэр ший'*

Кир* |kir / ker| *'хиргах'*, *'хэрчих'* утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Энэхүү язгууралс *kirya* [kir-ya] 'хирга-', *kerči* [ker-či] 'хэрчи-', *kirüge* [kir-(ü)ge] 'хөрөө' гэх зэрэг үгс үүсчээ.

Кирил |kiril|{< Rus. *кириллический* < Bol. *кирилл*} *'кирийл бичиг'*

Клип |klip|{< Rus. *клип* < Eng. *clip*} *'килийп'*, (дууны агуулгыг тусхасан кино зураглал)

Клиринг |kliring|{Eng. *clearing*} *'килийринг'*, *'суудхал'* (харилцагч байгууллагуудын тооцоог бэлэн мөнгөөр бус, даансаар суудхах үйл ажиллагаа)

Клонаци |klonaci|{< Eng. *clone* < Gr. *klon*} *'колонаац'*, *'салаалах'*, *'эс хувилах'* (нэг төрөлийн ургамал, амьтаны эсийг хувааж, үргүй үржүүлэгийн замаар удамшилыг нь хадгалсан шинэ хувилбар гаргаж авах арга)

Клуб |klub|{< Rus. *клуб* < Ger. *Klub*} *'күлүүб'* (зохион байгуулалттай үйл ажиллагаа явуулах газар)

Код |kod|{< Rus. *код* < Fr. *code* < Lat. *codex*} *'коод'* (томъёолсон тэмдэг)

Кока-кола |koka kola|{< Rus. *кока-кола* < Eng. *coca-cola*} *'кока-кола ундаа'*

Коктейл |kokteil|{< Rus. *коктейль* < Fr. *cocktail* // Eng. *cocktail*} *'коктэйл'* (тахианы сүүл)} (Тус ундааны сэргээх чадалыг сүүлээ өргөсөн тахиагаар төлөөлүүлэн илэрхийлжээ) *'коктэйл'*, *'олон жимэс хольсон ундаа'*

Коллеж |kolleji|{< Rus. *колледж* < Eng. *college*} *'коолеж'* (бакларын сургалт явуулдаг сургалтын байгууллага)

Колони |koloni|{< Rus. *колония* < Lat. *colonia*} *'колооны'*, *'эрхшээл дэх улас'* (бусад ороны улас төр, эдийн засагийн эрхшээлд орсон улас орон)

Комбинзон |kombinzon|{< Rus. *комбинезон* < Fr. *combinaison*} *'комбинзоон'* (өмөд, цамц нь үргэлж, углаж өмөсөх ажилын увдас)

Коммент |koment|{< Eng. *comment*} *'комээнт', 'шүүмж дүгнэлт'* (интернетийн орчин дахь мэдээлэлд хариу өгөх үйлдэлийг коммент хэмээн орчуулалгүй хэрэглэсээр байна.)

Комисс |komis|{< Rus. *комиссия* < Lat. *commissio*} *'комийс' 'ажилын хэсэг'* (тодорхой үүрэг даалгавар хэрэгжүүлэх үүрэг хүлээсэн ажилын хэсэг)

Компани |kompani|{< Rus. *компания* < Fr. *compagnie*} *'компаань'* (үйлдвэр, худалдааны хувь нийлүүлсэн байгууллага)

Компот |kompot|{< Rus. *компот* < Fr. *compote*} *'компоот', 'даршилсан жимэс'*

Компьютер |kompyuter|{< Rus. *компьютер* < Eng. *computer*} *'компьютер', 'цахим машин'*

Конвенц |konvenci|{< Rus. *конвенция* < Lat. *conventio*} *'конвээнц', 'хэлцэл', 'зөвшилцөл'* (улас хоорондын тодорхой асуудалаар санал нэгдсэн гэрээ хэлцэл)

Конгрес |kongres|{< Rus. *конгресс* < *Kongress* < Lat. *congressus*} *'конгрээс', 'их хурал', 'парламент'*

Конкурс |konkürs|{< Rus. *конкурс* < Fr. *congress* < Lat. *concursus*} *'коонкурс', 'уралдаант шалгаруулалт'*

Консерв |konseriv|{< Rus. *консервы* < Fr. *conserves*} *'консээрев', 'нөөшилсөн хүнс'*

Консорциум |konsorcium|{< Rus. *консорциум* < Lat. *consotrtium*} *'консоорциум', 'холбоо'* (адил төрөлийн үйл ажиллагаа явуулдаг хэд хэдэн байгууллага хамтын ажиллагаагаа уялдуулах хэлбэр)

Консул |konsul|{< Rus. *консул* < Lat. *consul*} *'коонсол', 'төлөөлөгчийн газар'* (гадаад оронд харьяат иргэдийнхээ эрх ашигийг хамгаалах үүрэгтэй төлөөлөгчийн газар)

Контейнер |kontener|{< Rus. *контейнер* < Eng. *container*} *'контэйнер', 'чингэлэг'* (эд бараа агуулах төмөр чингэлэг)

Концепц |koncept|{< Rus. *концепт* < Eng. *concept* < Lat. *conceptum*} *'концээпц', 'цогц ойлголт', 'гол санаа'*

Концерн |koncerni|{< Rus. *концерн* < Eng. *concern*} *'концээрн', 'холбоо', 'нэгдэл'* (үйлдвэр, санхүүгийн байгууллагуудын нэгдэл)

Концерт |koncert|{< Rus. *концерт* < Ger. *konzert* // Fr. *concert* < It. *concerto*} *'концээрт'* (урлагийн олон төрөлийг багтаасан тоглолт)

Концесс |konces|{< Rus. *концессия* < Lat. *concessio*} *'концээс'* (газарын баялаг, үйлдвэр, үйлчилгээний газарыг бусадад ашиглуулж, төлвөр авах гэрээ)

Коньяк |konyak|{< Rus. *коньяк* < Fr. *cognac*} *'коньяак'* (усан үзэмийн хатуу дарас)

Коран |koran|{< Rus. *коран* < Arab. *qurān*] *'кораан'* (исламын шашины ариун ном)

Корпораци |korporaci|{< Rus. *корпорации* < Lat. *corporation*} *'корпораац', 'нэгдэл'* (үйлдвэр, аж ахуйн байгууллагуудын хувь нийлүүлсэн нэгдэл)

Корупци |korupci|{< Rus. *коррупци* < Eng. *corruption* < Lat. *corrupto*} *'коррупци', 'авлига', 'хээл хахуульч'* (албан тушаал, эрх мэдэл, хөрөнгө мөнгөө нэмэхийн тул нөлөө бүхий этгээдэд авилга өгөх)

Косметик |kosmetik|{< Rus. *косметика* < Fr. *cosmétique*} *'космээтиг', 'гоо сайханы бараа'*

Костюм |kostiyum|{< Rus. *костюм* < Fr. *costume* < It. *costume*} *'костюум'*, (Монгол хэлэнд зөвхөн албан ёсны хослол хувцасыг илэрхийлдэг)

Котлет |kotlet|{< Rus. < *котлета* < Fr. *côtelette*} *'катлээт'* (татсан мах хавчуулсан бин)

Кофе |kofe|{< Rus. *кофе* < Eng. *coffee* < Arab. *qahwe*} *'коофе'* (кофейнтэй цай)

Көлти |költi|{< Uig. *kolti* < Sogd. *kwrty* < Skr. *koti*} *'үй олон', 'живаа'* || Cf. Turk. *kolti* 'десять миллионов' (ДТС 311) || Ж= *'jayun* ***költi*** *ökin tngri-ner-iyer küriyelegüljü'* [зуун живаа охин тэнгэрээр хүрээлүүлж](Burq. 60a) // *'yučin jiryuyan* ***költi*** *qorin dörben nayud šimnu-nuγud'* [гучин зургаан живаа хорин дөрвөн наяд шимнусууд](Burq. 64b)

Кран |kran|{< Rus. *кран* < Ger. *Krahn*} *'караан', 'өргүүр'* (өндөр байшин барилга барихад материал дээш гаргадаг өргүүр)

Крем |krem|{< Rus. *крем* < Gr. *crême*} *'кэрээм', 'түрхлэг тос'* (монгол хэлэнд зөвхөн нүүр, гарын арчилгааны тосыг ийн нэрлэнэ)

Кристал |kristal|{< Rus. *кристалл* < Ger. *Kristall* < Lat. *krystallos*} *'кристаал', 'талст'*

Күнз |**küngjü**|{< Chin. *k'un fu-tzu*} *'Күнзийн сургаалыг үндэслэгч* (эртний хитадын их сэдхэгч, гүн ухаантан м. э. ө. 551-479)

Күрс |kurs|{< Rus. *курс* < Lat. *cursus*} *'күүрс', 'анги', 'дамжаа'*

Күртка |kürtke|{< Rus. *куртка* < Pol. *kurtka*} *'күүртэг', 'гадуур хүрэм'*

Кэбид |kebid|{< Uig. *käbit* < Sogd. круδ} *'дэлгүүр'* || Cf. AT *kebit* 'лавка', 'магазин' (ДТС 290), *kebit* 'shop' (Clauson, 688), *kebit* 'shop' (Clauson 688), *kebit* 'лавка' (Щербак 1997, 126) || Ж= *'ger jasabasu* ***kebid*** *delgebesü'* [гэр засвал дэлгүүр нээвэл](Turf. g15) // *kebit* 'boutique' (HY M70)

Л

Лаа |la|{< Chin. *la*} *'тос'* (хэвлэж цудхасан урт нарийхан тосон дэн) || Kha, Ord, Oir. *lā*

Лаагуу |laγuu|{< Chin. *là hǔ*} *'өдхөн тос'* (шингэн багатай өдхөн хоол, унд) || Ord. *lāğu*

Лаажуу |laǰuu|{< Chin. *là jiāo*} *'халуун чинжүү'* (хоолонд хэрэглэдэг халуун ногоо)

Лааз |laǰa|{< Chin. *lá zi*} *'шилэн лонх'* (шингэн зүйл хийдэг төмөр сав) || Kha. *lādz*

Лаак |lak| {< Rus. *лак* < Fr. *lacre* < Lat. *lacca* < Arab. *lakk*} *'лаак', 'чий', 'маажин'* (өнгөлөгч гилгар түрхлэг)

Лаборатори |labortori|{< Rus. *лаборатория* < Ger. *laboratorium* < Lat. *laboratorium*} *'лабортоор'* (туршилт, шинжилгээ хийх газар)

Лав |lab| *'өргөл'* (бурхан тахилын өмөнө тавих хүндэдхэлийн өргөл) || Ж= *'Авisig-un **lab**-dur qoyar yeke altan mandal-un deger-e qonin-u qoryul-un tedüi nuke-ügei subud obuyalan čomurliy ǰokiyaysan ba'* [авшигийг өргөл дээр хоёр их алтан мандалын дээр хонины хорголын төдий нүхгүй сувадыг овоолон цоморлиг цогцлоосон ба](Сумадираднаа, Todur-qai toli)

Лавай |labai|{< Uig. *labai* < Chin. *luo-pai*} *бүрээ хорхойн хисаа* || Ж= *'**labai** linqu-a terigüten öljei-tü qutuytu belges yaruysan-i üjeǰü'* [лавай, линхуа тэргүүтэн өлзий хутагт бэлгэ гарсаныг үзээд](Burq. 43b) Sub VI:2a || Kha. *lawai,* Ord. *lawā*

Лавир |labri|{< Tib. *bla bre*} *'дээгүүрхи матлага'* 1. бурхан шүтээний өмөнүүр хөндөлөн ташуулдан татсан хөшиг 2. том лам хуварагуудын суудалын дээгүүр татах ваадан)

Лавран |labrang|{< Tib. *bla brang*} *'ламын өргөө'* (1708 онд Доронод Төвөдөд Жамьяншадав Агваанзундуйн байгуулсан Лаврандашчил *(blab rang bkra shis 'khyil)* хийдийн нэрийн хураангуй нэр) || Kha. *lawraŋ,* Ord. *lawuraŋ*

Лавшаа |labša|{< Rus. *лапша*} *'лавшаа', 'хэрчсэн гурил'* (хэрчсэн гурилтай шөл)

Лавшиг |labsiγ|{< Tib. *la pa shag*} *нөмгөн өмөсдөг захгүй ёст дээл* || Kha. lawšig, Ord. *lawatšak,* Oir. *lawšɨk*

Лагерь |lager|{< Rus. *лагерь* < Ger. *Lager*} *'лаагер', 'цэрэгийн хүрээ', 'байрлах газар'*

Лагша |lagša|{< Skr. *lakṣa*} *'шинж тэмдэг'* || Ж= *'tngri-ner-ün önggetü Kačalin-daka-dur adali ǰögēlen köbseg oron-dur **lagša** nairaγ-iyār čimegdeǰü'* [тэнгэр нэрийн өнгөт качалиндака /нимгэн зөөлөн нэхмэл даавуу/ шиг зөв зөөлөн оронд лагша найрагаар (ихэс дээдсийн 32 шинж) чимэгдэж](Burq.2)

Лагшин |laγsin|{< Skr. *lakšaṇa*} *'бие цогцос', 'бие махбод', 'эрүүл мэнд'* || Ж= *'ǰögelen köbseg oron-dur **lagšan** nairaγ-iyar čimegdeǰü'* [хөвсгөр зөөлөн оронд лагшин найрагаар чимэгдэж](Burq. 2a) || х о р ш : *'бие лагшин'* || Kha. *laxšiŋ,* Ord, Bur. *lagšan*

Лазан |laʃang|{< Tib. *bla btsong*} *'дээвэр чазчих'* (аливаа ажил төрөлд хойрго, залхуу хандах байдал) || х о р ш : *'лазан залуу'*

Лазер |lazer|{< Rus. *лазер* < Eng. *laser*} *'лаазерын туяа'* (мэс засал, үйлдвэрлэлийн орчинд хэрэглэдэг өндөр давтамжтай туяа)

Лай I |lai|{< Chin. *lā*} *'хог'* (лаг шавар) || Ж= *'худагийн лай'* (худагийн ёроолын хөх өнгийн лаг шавар) || Kha. Ord. *lā*, Oir. *lā*

Лай II |lai|{< Tib. *las*} *'үйлийн үр'* (бие, хэл, сэдхэлээр тарьсан нүгэлт үйлийн үр) || х о р ш : *'лай ланчиг'*, *'үйл лай'* || Kha, Bur. *lai*

Лал |lalu|{< Tib. *kla klo*} *'тэрс үзэл'* (харийн шашин суртахууны үзэл)

Лалар |lalar|{< Skr. *lalātanetra*} *'магнайн нүд'* (цохондоо ганц нүдтэй Махешвар бурханы нэр. Хожимоо хөнгөн хараалын үг болжээ)

Лам |blama|{< Tib. *bla ma*} *'дээд багш'* (амьтаныг зовлонгоос ангижруулж, амар амгаланд хүрэх замыг заагч багш. Эдүгээ аливаа хуварга, санваартаныг заасан ерөнхий нэр болжээ.) || Ж= *'sasgiyab bandida bayši čorjiv degedü lam-a joqiyaju tarniči toyin Sonom gar-a orčiyulbai'* [сажа бандида багш цорж дээд лам зохиож, тарнич тойн Соном гара орчуулав](Sub.I:1b) || х о р ш: *'лам хувараг'* || Kha. *lam*, Ord, Bur. *lama*, Oir. *lamɒ*

Ламп |lamp|{< Rus. *лампа* < Fr. *lampe* < Gr. *λαμπός*} *'лаамп'*, *'чийдэн'*, *'цахилгаан дэн'*

Лан |lang|{< Chin. *liāng*} *10 цэн буюу 37,3 граммтай тэнцэх хүндийн хэмжээ* || Kha, Ord, Oir. *laŋ*

Лангуу |langɣuu|{< Chin. *lán gui*} *'дэлгүүрийн хорго'*, *'бараааны тавиур'* || Kha. *laŋgū*

Ландарма |landarm-a|{< Tib. *glang dar ma*} IX-X зууны үед төвөдийн бурханы шашиныг усадхасан Удумзамбо хааны нэр. Хожим түүний нэр хараалын үг болжээ || Kha, Ord. *laŋdarma*

Ланз |lanʃa|{< Skr. *ranja*} *эртний энэдхэг үсэг* || Kha. *laŋdzɒ*, Ord. *laŋsa*, Bur. *lanza*

Лантуу |langtuu|{< Chin. *lang tou*} *'том алх'* (цохиж дэлдэх том алх) || Kha, Ord. *laŋtū*

Ланчиг |lančiɣ|{< Tib. *lan chags*} *'өр төлөөс'* (урид төрөлдөө үйлдсэн муу үйлийн төлөөс) || х о р ш : *'лай ланчиг'*

Ларз |larʃa|{< Tib. *gla rtsi*} *хүдэрийн заар* || Bur. *larza*

Лац |lača|{< Tib. *la cha* < Skr. *lañch*} *'тамга'* (битүүмжилэлийн зориулалттай тусхай үсэг, тоо бүхий наалдуулдаг тэмдэг) || Kha. *latsɒ*, Ord. *latsa*

Либерал |liberal|{< Rus. *либерал* Fr. *liberal* < Lat. *liberalis*} *'либерааl'* (эвтэрэнгүй үзэл)

Лиг |lig |{< Rus. *лига* < Eng. *league* < Lat. *ligare*} *'лийг'* (нэг чиглэлийн баг, холбоодын хамтарсан үйл ажиллагаа)

Лидэр |lideп{< Tib. *sle tres*} *'найлзуур'* (эмэнд ордог исхэлэн амттай нэгэн зүйл ороонго) | Kha. *lider*, Ord. *lidir*

Лизинг |lizing|{< Rus. *лизинг* < Eng. *lease*} *'лийзинг'* (эд зүйлсийг түрээсээр авах)

Лийр |liir|{< Chin. *li er*} *лийр* (саргай цэцэгийн төрөлийн тураг модны жимэс) || Kha. *līr*

Лимбэ |lingbu|{< Tib. *gling bu*} *'бишхүүр'* (олон нүхтэй урт нарийхан үлээвэр хөгжимийн зэмсэг) || Kha, Ord. *limbū*, Bur. *limbe*, Oir. *lembə*

Лин |ling|{< Tib. *gling*} *'mue'* (Төвөдийн Амдоо нутагийн Хөх нуур, Хатан голын эх орчимын газарын нэр)

Линж |lingji|{< Chin. *lìng chih*} *'зарлиг'* (хун тайжийн гаргасан зарлиг) || Ж= *'Küngjüši süm-e-dür* ***lingji*** *ögbei.* ***Lingji*** *manu ji-ön jirɣuγan on luu jil qabur-un terigün sara-yin qorin tabun-a Gon yim gau-da bükäi-dür bičibei'* [Күнзүши сүмд зарлиг өргөв. Зарлиг ману жи-ён-ий зургаадугаар он, луу жилийн хаварын эхэн сарын хорин таванд Гон йим гау-д байхдаа бичив](Arug 19, 20)

Линз |linz|{< Rus. *линза* < Ger. *linse* < Lat. *lens*} *'лийнз', 'галт шил', 'мэшил'*

Линхуа |lingqu-a|{< Uig. *linqu-a* < Chin. *lián huā*} *'бадам цэцэг'* (гүехэн усны мандал дээр дэлгэрэн ургадаг анхилам үнэрт цэцэг) || Ж= *'**linqu-a** čečeg-iyer čimegtü nayur-un dotur-a qun yalayun terigüten eldeb šibayud-iyar dügürčü'* [линхуа цэцэгэн чимэгт нуурын дотор хун галуу тэргүүтэн элдэв шувуудаар дүүрч](Burq. 2a) // *'**lingqu-a** sayuri-tu altan umai-tu'* [линхуа суурьт алтан умай] (Chimeg 14a) || х о р ш : *'бадам линхуа* [< Tib. pad ma] *линхуа'* || Kha. *liŋhua*, Ord. *liŋχawa*, Bur. *linχobo*, Ord. *liŋxʷwā*

Лит |lit|{< Tib. *le'u tho*} *хуанли* (зурхайн цаг тооны бичиг) || Kha. *lit*, Bur. *lite*

Литр |liter|{< Rus. *литр* < Fr. *litre*} *'лийтер'* (шингэн зүйлийн хэмжүүр)

Лифт |lift|{< Rus. *лифт* < Eng. *lift*} *'лийфт'* (өргүүр шат)

Лицензи |licenzi|{< Rus. *лицензия* < Lat. *licentia*} *'лицээнз'* (эрхийн бичиг)

Лиш |lisi|{< Tib. *li shi*} *'башир цэцэг'* (үрийг нь эмэнд хэрэглэдэг хадаас хэлбэртэй цэцэгт ургамал) || Kha. *liš*, Oir. *liš*

Ловон |lobun|{< Tib. *slob dpon*} *'сургаалын багш'* (дацангийн хурал номын үйл ажиллагааг удирдан зохицуулах тушаалтан) || Kha. *lowoŋ*

Логик |logic|{< Rus. *логика* < Lat. *logica*} *'лоогиг', 'учир шалтгааны ухаан', 'учир зүй',*

Ложистик |logistik|{< Rus. *логистик* < Eng. *logistics*} *'ложийстиг'* (хэрэгцээт мэдээлэл, технологи, бараа бүтээгдэхүүнийг жинхэнэ эх үүсвэрээс нь аль болох бага зардалаар хэрэглэгчидэд хүргэх бүх шат дамжилгыг багтаасан үйл ажиллагааны төлөвлөлт, зохион байгуулалт, хэрэгжилт)

Лозваа ||{< Tub. *lo tsa ba*} *'хэлмэрч', 'орчуулагч'*

Ломбо |lombu|{< Rus. *пломба* < Fr. *plomb*} *'хар тугалга'* (тугалгаар хийсэн лац тэмдэг. Орчин цагийн монгол хэлэнд эмтэрч, цоорсон шүдний бөглөөсийг ийн нэрлэх болжээ) || Kha. *lombo*

Лонх |longqu|{< Chin. *liang hu*} *'усны сав'* (шингэн зүйл хийдэг жижиг амсартай, нарийхан хүзүүтэй шавар ваар) || Ж= *longqa* bouteille' (HY M73) || Kha. *loŋxŏ*, Ord, Bur. *loŋxo*, Oir. *loŋχo*

чадалыг сэргээж, аливаа ажил үйлсийг санасан ёсоор нь бүтээдэг сэдхэлийн хөлөг. || х о р ш : *'хийморь лүндаа'* || Kha. *lüŋdā*

Лүндэн |lüngdeng|{< Tib. *lung bstan*} *'эш үзүүлэх', 'зөгнөн бэлгэдэх'* (ирээдүйд болох үйл явдалыг зөгнөн хэлсэн айлдвар) || х э л ц: *'лүндэн буулгах'* (хожимын явдалыг уридчилан зөгнөсөн айлдвар. Орчин цагийн монгол хэлэнд *'тушаал', 'шаардлага'* гэсэн утгаар хэрэглэдэг) || Kha. *lüŋdeŋ*, Bur. *lünden*, Oir. *luŋdᵇn*

Лүү |lüü|{< Chin. *lǒu*} *'хувин'* (тариа будааны жин хэмжээг тогтоох сүлжиж хийсэн сав) || Kha, Ord. *lū*, Oir. *lū*

Лүүз |lüüje|{< Chin. lòuzi} *'гоожуур', 'юулүүр'*

Лха |lha|{< Tib. lha} *'тэнгэр'* || х о р ш : *'лха тэнгэр'*

Лхагва |lhaγba|{< Tib. *lhag pa*} *Лхагва* (долоон хоногийн гурав дахь өдөрийн нэр // нарны аймагийн есөн гарагийн нэг) || Skr. *budha* 'буд') || Kha. *lhagva*

Лхарамба |lharamba|{< Tib. *lha rams pa*} *'Лхасын маш хэтэрхий'*. (Энэ нь төвөд хэлний *'lha ldan rab 'byams pa'* гэсэн үгийн хураангуй. Төвөдийн Лхасын хийдэд ном хаялцаж, гавжийн дамжаа барьсан хүнд олгодог цол. || Kha. *lhāramba*

Лэнсий |lensüi|{< Chin. *liŋ sui*} *'аар саар', 'жижиг сажиг'* || Kha. *leŋsī*

Люванз ||{< Chin. *liū wánz*} *'хуурсан бөөрөнхий мах'* (бөөрөнхий мах, шарсан төмөс, пүнтүүзтэй холимог хуурга)

Люстр |liyuster|{< Rus. люстра < Fr. lustre} *'люустер'* (чийдэнгийн гоёмсог бүрхүүл)

Люцайхуй ||{< Chin. *liū cài hui*} *'холимог шөл'* (бөөрөнхий мах, шарсан төмөс, пүнтүүзтэй холимог шөл)

Лянхуа үз Линхуа

М

Маажин |maJing|{< Chin. *ma jiàng} .лаак* (маалингын тосоор хийсэн өнгөлөгч шингэн) || Kha. *mādžiŋ*, Oir. *mādžı*

Маалинга |mayalingyu|{< Chin. *ma lian}* *нэгэн зүйл ургамал* (утас, тос гаргаж авах өвөслөг ургамал. Хожим маалингын бүдүүн утасаар нэхсэн нэхмэл шуудайг ийн нэрлэх болжээ) || Kha. *māliŋǧa*

Маань |mani|{< Skr. *mani}* *'үнэт эрдэнэ', 'наран'* (Буддийн шашины өдөр тутамын гол уншилга) || Ж= *'jirüken-ü tolta-yin tayilburi üsüg-ün endegü-rel-ün qarangqui-yi arilyaγči oytaγui-yin mani'* [зүрэхний толтын тайлбар, үсэгийн эндүүрэлийн харанхуйг арилгагч огторгуйн наран](ОМ 26а) || х о р ш : *'маань мэгзэм'* || Kha. *mānī*, Ord, Bur, Oir. *māni*

Маапаан |mapan|{< Chin. *má fan}* *'эсдэрээ', 'төвөг', 'будилаан'* || Kha. *māpāŋ*

Маар |mayar|{< Chin. *mă er}* *'тэвх'* (утасан хөгжимийн чавхдасыг хөндийрүүлэгч тэвх)

Маарамба |maramba|{< Tib. *sman rams pa}* *'маарамба', 'маш хэтэрхий эмч'* (уламжлалт эмчилгээний арга ухаанд мэргэшсэн хүнд олгох цол) || Kha. *māramba*

Маатан |matang|{< Chin. *má tāng}* *'маатан'* (үр тарианы нунтагаар хийсэн наалдамхай чихэрлэг идээ) || Kha, Oir. *mātaŋ*

Маахай |maqai|{< Chin. *mián huē}* *'маахай'* (нэхмэл бөсөөр хийсэн шаахай) || Kha. *māxai*, Ord. *māxā̄*

Маахуур |maquur|{< Chin. *má huā}* *'маахуур'* (үрийн тосонд чанасан мушгиа боов) || Kha, Ord. *māxūr*

Мааюуз |mayuuja|{< Chin. *mā yu zi}* *зөөлөвч* (унааны нуруун дээр тохдог зузаан зөөлөвч) || Kha. *māyūdz*, Ord. *māyūs*

Мааюур |mayuur|{< Chin. *mā yá er}* *'маалингын суеэ'* (тосонд чанасан олон давхарласан чихэрлэг боов) ||

Мага |maγ-a| х у у ч : *'магад', 'чухам'* || Ж= *'šilam-dur oraysad tanu metüs maγ-a ünen sedkilten ariyūn aran'* [шиламд орогсод таны мэт чухам үнэн сэдхэлтэн ариун ард](Ar. III) // *'sōni maǧa qa'ā qono[qu] aju'ū'* [шөнө чухам хаа хонодог ажгуу](MNT 31)

Магада |magada|{< Skr. *magadha}* *'эртний уласын нэр'* (Одоогийн доронод энэдхэгийн Бихар мужид м. э. ө. 350 - м. э. 450 онд оршин тогтонож байсан улас. Нийслэл нь Ражагриха гэдэг хот байжээ) // *'rasiyan-i asiylan kereglegčid Magada ulus-tur törül abudqun'* [аршааныг ашиглан хэрэглэгчид Магад уласт төрөл авагтун](Chimeg 9b)

Магистр |magister|{< Rus. *магистр* < Ger. *Magister* < Lat. *magister}* *'магийстер'* (баклаврын дараах ахьсан түвшиний сургалт дүүргэсэн хүн)

Магнаг |mangnuγ|{Chin. *măngló}* *'ман могой луу'* (алт, мөнгөн утас оруулж нэхсэн луу, могой хээтэй торго) || х о р ш : *'магнаг торго', 'таж магнаг'*

Магнат |magnat|{< Rus. *магнат* < Lat. *magnatus*} *'магнаат', 'толгой баян'* (нэгэн төрөлийн их хэмжээний хөрөнгө баялагийг эзэмшигч)

Мадаг |madaγ|{< Tib. *ma dag*} *'үсэгийн алдаа'* (Орчин үеийн монгол хэлэнд их төлөв бичиг зохиолын алдааг ийн нэрлэнэ) || х о р ш : *'алдаа мадаг'* || Kha. *madag,* Ord. *madak*

Мажий- |*maǰiyi*|{< Tib. *ma chis pa*} *'нас бар-'* || Kha. *madžī-*

Мажоритар |maǰoritar|{< Fr. *majoritaire*} *'мажартаар', 'дийлэнхи', 'олонхи'* (сонгуулийн нэг тойрогт нэр дэвшин өрсөлдөгсөдөөс хамагийн олон санал авсан хүнийг парламентийн гишүүнээр сонгох тогтолцоо)

Майдар |mayidar|{< Uig. *maydari* < Skr. *maitreya*} *'асарагч', 'энэрэнгүй', 'ивээлт'* (Бурхан багшийн найман шадар шавийн нэг бөгөөд түүнийг ирээдүй цагт заларах бурхан хэмээн үздэг.) || Ж= *'yirtinčü-eče nögčigsen gem ügei **mayidari** sedkil-i bišilγan'* [ертөнцөөс нөхөцсөн гэмгүй энэрэнгүй сэдхэлт] (Burq. 57a) || х о р ш : *'цам майдар'* || Kha, Bur. *maidar,* Ord. *mādar,* Oir. *mād̄r*

Маймаа үз **Наймаа**]

Макро |makro|{< Eng. *macro* < Gr. *makros*} *'маакро', 'их', 'том'* Энэ үг орчин үеийн монгол хэлэнд их төлөв хэвээрээ хэрэглэгдэж байна. || *макро эдийн засаг*

Мал |mal|{< Turk. *mal* < Pers. *māl*} *'хөрөнгө'* || Cf. Turk. *mal* 'имущество' (Радлов, IV:2035), AT *mal* 'имущество', 'богатство' (ДТС 335), Uig. *mal* 'commodity', 'goods' (Schwarz, 876) Энэ үг монгол хэлний эртний дурасхалуудад бараг тохиолддоггүй, харин араб үсэгээр тэмдэглэсэн Мукаддимат ал-Адаб толийн монгол хадмал орчуулгад *'эд баялаг'* гэсэн утгатай байна (Н Поппе, *Монгольский словарь Мукаддимат ал-Адаб,* М-Л, 1938, 232) Хожим монгол оронд мал арилжааны хэрэгсэл болсон үеэс *'эд баялаг'* гэсэн утгаа алдаж, *'эд мал', 'мал идээ'* гэсэн холбоо үгээр хэрэглэгдэж байсанаа уламаар одоогийн утгад бүрэн шилжжээ. || Ж= *'ǰayan, morin, temegen terigüten **mal** aduγusun-i toγolasi ügegüy-e ergüged'* [заан, морь, тэмээ тэргүүтэн мал адгуус тоолшгүй өргөөд](ET 44b) // *'ulus irgen **mal** aduγusun-i alaǰu'* [улас амьтан мал адгуусыг алж](Chimeg 41a) // *'**mal** inu tabi ese güyičekül-e köbegüd-eče inu tabin **mal** güyičegejü bariy-a'* [мал нь тавь эс гүйцвэл хүвүүдээс нь тавин мал гүйцээж бария](QJ A2a) || х о р ш : *'мал хөрөнгө', 'мал сүрэг'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *mal*

Малгай |malaγai|{< *maqaqlai*} *'толгойн өмөсхөл'* || Cf. Man. *maxalá* 'шапка' (Цинциус I:522) || Ж= *'Jelme **maqalai**, ǧutusun, de'ēl qubčasun-iyān bügüde-yi tailǰu'* [Зэлмэ малгай, гутал, дээл хувцасаа бүгэдийг тайлж](MNT 145) // *maqalai* 'шапка' (Mu. 233) // *maqalai* 'tall headgear', 'hood', 'cap' (Ras. 205 B39) // *malγai* 'cap', 'hat' (Zir.115) || х о р ш : *'малгай толгой'* || Kha, Bur. *malgaǐ,* Ord. *malaǧa,* Oir. *maχlā̄ / malχā̄*

Мам |mamu|{< Tib. *ma mo*} *'эм шулам'* (энэ үг монгол хэлэнд хараалын утгатай хэрэглэгдэж иржээ) || Kha. *mam*

Мамба |mamba|{< Tib. *sman pa*} *'эмчийн дацан'* || Kha, Ord. *mamba*

Ман* |man| *'бид'* (олон тоот гуравдугаар бнейн төлөөний нэрийн үндэс. Энэхүү үндэс нь нэрлэх (nominative)-ээс бусад бүх тийн ялгалын үндэсэнд тохиолдоно. || Ж= ***мани*** *sayin ečige'* [бидний сайн эцэг](Abaga I) // *'kö'üd-ü'ēn **man-a** nökör se'üder bolgasu'* [хүвүүдээ бидэнд нөхөр сүүдэр болгоё] (MNT 214) // *'üdür büri **man-dur** irejü'* [өдөр бүр бидэн дээр ирж](MNT 31) // *'edü'ē **man-i** tarqa'ülun baraju'* [эдүгээ биднийг тархаан явуулж](MNT 83) // *'**man-ača** door-a yisün ba arban üy-e bolqui-a'* [биднээс доош ес, арван үе болохуй](ET V:48b) // *qari dayisun **man-luy-a** yakin nökücekü* [харийн дайсан бидэнтэй хэрхэн нөхцөх](ET VI:56b)

Мана I |manu|{< Chin. *mă năo*} *олон зүйл өнгөтэй үнэт чулуу* || Kha. *mana*, Oir. *man*^{n}

Мана II |mana| *'бүдэг', 'бүрхэг'* || Энэ язгуураас *manan* [mana-n] 'манан', *manara-* [mana-ra] 'манар-' гэх мэт үгс үүсчээ || Ord. *mana*

Мана- |mana| *'хамгаал-', 'хар-'* || Энэхүү язгуураас *manaya* [mana-ya] 'манаа', *manayači* [mana-ya-či] 'манаач', *manayūl* [mana-yūl] 'мануул' зэрэг үгс үүсчээ. || Kha, Ord, Bur. *mana-*, Oir. *man*^{n}*-*

Манагар |manayar|[= man(a)-yar] *'өглөө', 'шинэ өдөр'* (*'нар мандаж, шинэ өдөр эхлэх'*-ийн бэлгэдэл болгон *manduqu* [man-du-qu] гэдэг үгийн язгуураас тус үгийг үүссэн гэж зарим судалаачид үздэг. || Ж= ***'manaǧar** erte mör-tür olon adu'ün-dur nigen görümele kö'ün kü'ün ge'ü sa'ān aqu-yi jolǧaju'* [өглөө эрт зам зуур адуун дунд нэгэн сайхан залуу хөвүүн гүү сааж байхтай таарч](MNT 90) // *'üdeši **manayar** qayačal ügei ülü uyidun taqiyad'* [өглөө үдэшгүй үл уйдан тасаралгүй тахиад](Chang 16) // *manaqar* 'matin' (HY M74) // ***manaqār** erte irebe tedendü* [на завтра утром пришел к ним](Mu. 233) // *manayār* 'Morgen' (LH 70) // *manaqār* 'demain' (Ist. 52) // *manaqār* 'tomorrow' (Ras. 201 A25) // *manyar* 'полдень' (IM M116) // *maŋyar* 'завтра' (IM M150) // *manaqār* 'tomorrow' (Ras.201 A25)

Манал |manal|{< Tib. *sman lha*} *'оточ бурхан'* (Өвчин эмгэгийн холын урхаг шалтгааныг таниж, аливаа өвчин үүдэх гурван хор, гурван гэмийг арилган үйлдэх бурханы нэр. || Kha. *manal*, Oir. *man*^{n}*l*

Манан |manan| *усны уурын бөөгнөрөл* || Cf. Uig. *manan* 'fog', 'mist' (Schwarz, 878); Man. *manā* 'туман' (Цинциус I:526) || Ж= ***manan** ügei bolba köke* [небо очистилось от туман](Mu. 233) // *manan* 'mist' (Ras.186 C3) || х о р ш : *'манан будан'* || Kha, Bur. *manan*, Ord. *mana*, Oir. *manār / manɒŋ*

Мангаалам |mangyalama|{< Skr. *maṅgalam*} *'өлзий хутаг орших болтугай'* (Энэ үгийг их төлөв ном сударын эцэст ерөөл болгон бичдэг)

Мангал |mangyal|{< Skr. *maṅgala*} *'өлзий хутаг', 'зол жаргал'* || Kha, Ord. *maŋǧal*

Мангас |mangyus| *'хүний махан хүнэстэн'* (үлгэр домогийн амьтан) || Cf. Turk. *maŋyys* 'вампир, чудовище' (Räsänen 327) || Ж= *'em-e **mangyus**-nuyud-ta bariydaysan qudaldučid-i kičiyenggüi-ber aburayad'* [эм мангасуудад баригдсан худалдаачидыг хичээн авараад](Burq. 4a) || х о р ш : *'мангас махчин'* || Kha. *maŋǧas*, Ord. *maŋgus*, Oir. *maŋǧvs*

Мангир |manggir| *'зэрлэг сонгино'* || Cf. Turk. *maŋyrsun* 'полевой чеснок' (Räsänen 327) || Ж= *'eke Üjin-nü qaliyārsun* ***maŋgirsun****-iyār teji'ēgsed kö'ūd qad bolura kürbi'* [Үжин эхийн халиар мангираар тэжээгдсэн хувүүд хаад болоход хүрэв](MNT 74) || Kha, Bur. *maŋgir*, Ord. *maŋgis*, Oir. *maŋgirsᵒn*

Манго |maŋgo|{< Rus. *манго* < Eng. *mango* < Port. *manga* < Tamil. *mān kāu* /модны үр/} *'маанго'* (халуун оронд ургадаг голдоо том хавтагай ястай, шар ногоон халистай, чихэрлэг шүүстэй амтат жимэс) || Kha. *māŋgō*

Мандал |mandal|{< Skr. *maṇḍala*} *'хот мандал', 'шидэт хүрээ'* (Ядам бурханыг хүрээлсэн олон бурхадын цогц. Түүнчилэн бүддийн шашины ёсонд бурханы өмөнө дугуйруулан өрсөн тахил тавигийг ч бас мандал гэдэг) || Ж= *'gal* ***mandal****-iyar takil-i üyiled'* [гал мандалаар тахил үйлд](Burq. 40a) || х э л ц: *'тахил өргөх'* (бурхан шүтээний өмөнө хүндэдхэлийн аршаан идээ, арц хүжийг ёслон тавиглах шашины зан үйл) || Kha, Ord, Bur. *maŋdal*, Oir. *mandᵒl*

Мандарваа |mandaru-a|{< Skr. *mandharva*} *'диваажингийн таван модны нэг'*

Мандат |mandat|{< Rus. *мандат* < Lat. *mandatum*} *'мандаат', 'эрхийн батламж'*

Манекен |maneken|{< Rus. манекен < Fr. *mannequin*} *'манекин'* (хувцасны загвар өмсгөдөг хиймэл хүн)

Манж |manju| *'түнгүүс угсаатан'* (Манж гэдэг нь их одоогийн зүүн хойд хитадад газар тариалан, мал аж ахуй эрхэлэн амь зуудаг түнгүүс утсааны үндэстэний нэр. Нэрийнх нь хувьд гэвэл тэд бүр хитан уласын үеэс *'Зүрчид'* хэмээн нэрлэгдэж байгаад XVII зууны дундаас *'Манж'* хэмээн нэрлэгдэх болжээ. Манж нар 1616 оноос Чин улас хэмээх эзэнт гүрэнийг байгуулж, 285 жил оршин тогтоноод 1911 задаран унажээ.

Манжин |manjing|{< Chin. *mán jing*} *амтлаг үндэстэй хүнсний ногоо* || Kha. *maŋdžiŋ*, Ord. *mandzin*, Oir. *mandᵒn*

Манз |manʒa|{< Tib. *mang ja*} *'олоны цай'* (сүм хийдийн лам нарт хурал номын дундуур өгдөг цай идээ) || Kha. *maŋdzʊ*, Ord. *mandza*

Манзшир |manǰušir|{< Skr. *maṇjuśrī*}*'зөөлөн эгшиг'* (Бүддийн шашины язгуурын гурван их бурханы нэг буюу оюун билигийн бурхан. Манзшир бурханыг баруун мутартаа мунхагийн харанхуйг арилгагч билигийн илд, зүүн мутартаа удвал цэцэг барьж, очир завилгаагаар саатан суугаагаар дүрсэлдэг) || Tib. *'jam dbyangs* 'жамъян' || Ж= *Šanta-diu-a bi ber* ***Manǰuširi*** *Bodistv-un sayin tus-a kürgedegsen-iyer'* [Шантидева би Манзушир Бодисадвагийн сайн тусыг хүртсэнээр](Bod. 163a) || Kha. *maŋdzšir*, Ord. *mandžušari*, Oir. *manzᵘšir*

Манивил |manibel|{< Rus. *мануал* < Eng. *manual*} *'маньвэл', 'энгийн'* (машины моторыг энгийн аргаар хөшиж эргүүлэн асаадаг тахир төмөр хэрэгсэл) || Орчин цагийн монгол хэлэнд албадан шаардахыг *'манивилдэх'* хэмээн шилжсэн утгаар нэгэн үе хэрэглэдэг байв. || Kha. *maniwil*

Маникюр |manikur|{< Rus. *маникюр* < Fr. *manicure* < Lat. *manus* 'гар' + *curare* 'арчлах'} *'маникүүр'* (хумас засаж, будах мэргэжилийн ажиллагаа)

Манин |manin|{< Tib. *ma ning*} *'хиоцгон', 'саармаг'* (эр, эм бэлгэ хосолсон шинж: сахал үс бүхий эр шинж давамгайлсан хүнийг *'эр хиоцгон'*, хөх мээм бүхий эм шинж давамгайлсан хүнийг *'эм хиоцгон'* гэдэг.) || х о р ш : *'манин хиоцгон'* || Kha, Ord. *manin*

Манлай |terigün| **1.** *'тэргүүлэгч'* **2.** *'магнай'* || Ж= **1.** *'bi ber binwadčin toyid-un **manglai** boltuγai'* [би бинвадчин тойдын тэргүүн болтугай](BT 167b) // *'qamuγ graγ-ud-un dotor-a-ača **manglai** boluγsan'* [хамаг гаригуудын дотроос манлай болсон](Chimeg 41b) || Ж= **2.** *Činging bai-bar **manglai**-yin yeke üsüg-i bičigülün* [Чингин байгаар толгойна их үсэгийг бичүүлэн](Hin 10) // *ebül-ün ćay-un jögeken söni **manglai**-ača sıγu-dača kölesün yarqui* [өвөл цагийн хүйтэн шөнө магнайгаас, сугаас хөлөс гарах](Burq. 36a) *Duwa-soqor **manγlai** dunda ğağča nidütü* [Дува сохор магнайн дундаа ганц нүдтэй](MNT 4) // *mang-lai* 'front' (HY M74) // *kölerbe **manglai*** [лоб покрылся потом](Mu.222) // ***manglai** 'Stirn'* (LH 70) // ***manqlai*** 'forehead' (Ras.198 B17) // ***manglai*** 'front' (Ist. 53) || Kha. *manγlaĭ*, Bur. *manlaj*, Ord. *mānlā, manmā*, Oir. *manmā*

Мансард |mansard| {< Rus. мансарда < Fr. mansarde] *'мансаард'* (сууц болгон ашигласан дээвэрийн хөндий)

Мантуу |mantuu|{< Chin. *mán tou*} *'исгэж жигнэсэн гурил'* || Cf. Turk. *mantu* 'пельмени, вареные на пару' (Радлов, IV:2022) || Kha. *manţü*, Ord. *mantū*

Мануул |manaγūl|[= mana-γūl] *'манаач'* || Ж= *'üked, qonid, aduγun-a ... sayin kümün **manayulsun** bolγan'* [үхэр, хонь, адуундаа ... сайн хүнээр манаач болгон] (Jig. 4) || Kha, Ord, Bur. *manūl*, Oir. *manᵒl*

Манхаг |mangquγ|{< Tib. *sman khug*} *'эмийн уут'* (эм тан хийх илгэн уут) || Kha, Ord. *manxuk*, Bur. *manxag*, Oir. *manχᵒg*

Маньяк |maniyak|{< Fr. *maniaque*} *'мунаг'* (далд барьж байсан хүсэл тачаалаа тогтоож дийлэлгүй илэрхийлэн мунаглах сэдхэхүйн доголдолтой этгээд)

Марал |maral| *'эм буга', 'согоо'* || Cf. Uig. *maral* 'deer' (Schwarz, 871) || Ж= *'**maral**-un ğodun ğutusutu'* [маралын годон гуталтай](MNT 114) // *'gergei inü Qo'āi-**maral** aji'ai'* [гэргий нь Гоа марал ажээ](MNT 1-3) // *maral* 'марал' (Mu. 405) // *maral* 'hirschkuh' (LH 69) // *maral* 'самка оленя' (Mu. 207), *mārāl* 'cerf' (Qaz, Pelliot, 565) || Kha, Ord, Bur. *maral*, Oir. *marᵒl*

Марафон |marafon|{< Rus. *марафон* < Gr. *μαραθωνιος*} *'марфоон'* (холын зайн гүйлт)

Маргад |marγad|{< Tib. *mar gad* < Skr. *markaṭa*} *номин ногоон чулуу* (номин ногоон өнгөтэй энэхүү эрдэнийн чулуу нь долоон зүйлийн эрдэнийн чулууны нэгэнд багтдаг) || Kha. *marğad*

Маргаадар |marγadar|{< *marγa edür*} *'маргааш', 'ирэх өдөр'* (Энэ үг нь зөвхөн аман ярианд хэрэглэгддэг) || Kha. *marğādar*, Oir. *maŋgᵘdᵘr / maŋgᵘdür*

Маргааш |*marγasi*|{< *marγa-si*} *'ирэх өдөр'* || Ж= *'Маргааш цагаан сарын шинийн нэгэн'* (Д. Нацагдорж, Цагаан сар ба хар нулмис)

Марз |marǰa| *хужир эрдэс хурсан газар* || Cf. Turk. *maračy* 'salz-steppe' (Räsänen 327) || Kha. *mardz*, Oir. *martsᵘ*

Мария |mariyan| *'мах', 'бие махбод'* || Cf. Turk. *marïm* 'тела' (ДТС 337); *'bey-e belder üstün **mariyan** bolju'* [бие хаа нь нь ус, мах болж](Taq.2a5) // *'miq-a **mariy-a** bayuraju'* [мах мариа шуугдаж](Chimeg 8a) // *'qahān söni **mariyā** qala'ūn qonoba ke'ēbi'* [хааны бие шоно халуурч хонов](MNT 265) || Орчин үеийн монгол хэлэнд *'махлаг'* гэсэн утга илэрхийлнэ || х о р ш : *'мах мариаа'* || Kha. *marlā*, Bur. *maryā*. Ord. *mirā*, Oir. *merā*

Марк |mark|{< Rus. *марка* < Ger. *mark*} *'маарк', 'тэмдэг', 'шуудангийн тэмдэгт'*

Марль |marli|{< Rus. *марля* < Fr. *marli*} *'маарал', 'самбай'* (сийрэг нэхээстэй бос)

Мармелад |marmelad |{< Rus. *мармелад* < Fr. *marmelade*} *'мармилаад', 'бүржмэл чихэр'*

Марфон |marafon < Rus. *марафон* < Gr. *μαραθωνιο*} *'марфоон'* (холын зайн гүйлт)

Маршал |maršal|{< Rus. *маршал* < Fr. *marechal*} *'мааршал', 'орлог жанжин'*

Маршрут |marsirut|{< Rus. *маршрут* < Ger. *Marschrute* < Fr. *marche* 'алхах' + *route* 'зам'] *'маршируут', 'аялалын зам'*

Массаж |massaji|{< Rus. *массаж* < Fr. *massage*} *'масааж', 'иллэг'*

Матар |matar|{< Uig. *matar* < Skr. *makara*} *'далайн мангас'* (Эртний энэдхэг домогт далайн мангасыг аварга загасны биетэй, зааны хошуутай, гөрөөсний эвэртэйгээр дүрсэлсэн байдаг байжээ) || Ж= *'čibil-tü šimnu-yin **matar** terigütü tuy inu quyuraju'* [нүгэлт шулмасын матарын толгойт туг нь хугарч](Burq. 64b) // *'dalai-yin kuǰayar-a **matar** naran-dur kölčikeǰü'* [далайн захад матар наранд ээж] (Chimeg 41a) || Kha. *matar*, Ord. *madar*, Oir. *mat°r*

Математик |matematig|{< Rus. *математика* < Gr. *μαθηματικά*} *'математиг', 'тоо бодлого'*

Материал |materiyal|{< Rus. *материал* < Ger. *material*} *'матираал', 'бөөс бараа', 'мэдээ баримт'*

Матрас |matras|{< Rus. *матрац* < Ger. *Matratze*} *'матараас', 'зузаан дэвсэхэр'*

Мафи |mafi|{< Rus. *мафия* < It. *mafia*} *'маафи'* (зохион байгуулалттай гэмт хэрэгийн бүлэглэл)

Мах |miqa| *'арис ясны завсар дахь нэхдэс'* || Cf. Man. *m'axa* 'мясо' (Цинциус I:522) || Ж= *'ödür-tür γurban qošiγun aduγusun-u **miqabar** tabiγla-basu'* [одөрт гурван хошуу малын махаар тахиваас](Taq. 23a3) // *'bey-e minü qatabasu ber **miqan** arasun yasun anggiǰirabasu'* [бие минь хатаж, мах, арис, яс нь салваас](Burq.51a) // *'dörben noqais-i kü'ün-nü **miqa**-'ār teǰi'ēǰü'* [дөрвөн нохосыг хүний махаар тэжээж](MNT 195) // *miqan* 'мясо' (Mu. 236) // *miχa* 'мясо' (IM 441, IM M150) // *miqa* 'Fleisch' (LH 71) // *miqa* 'chair' (Ist. 54) // *miġân* 'flesh', 'meat' (Ras.205 B45) // *miqān* 'flesh', 'meat' (Zir.116) || Kha. *max*, Ord. *maxa*, Bur. *mixa*, Oir. *maxən*

Маха |maha|{< Skr. *mahā*} *'их', 'дээд'* || *'их хөлгөн'* (*Mahāyāna*)

Махабод |maqabod|{< Skr. *mahābhūta*} *'их үүсэл', 'анхдагч элемент'* (Бурханы шашины ёсонд бүх юмны эх үүсвэр болсон гал, ус, хий, шороо, огторгуй гэсэн таван үндэсэн элементийг ийнхүү нэрлэдэг) || Ж= *'**Maq-a bodi** qayān terigūten nōkūd-i burɣū ūjel-eče qariyūlǰu'* [Махаболи хаан тэргүүтэн нөхөдийг буруу үзэлээс буцааж](Burq. 4b) Орчин үеийн монгол хэлэнд ч мөн язгуур элементийг ийнхүү нэрлэдэг || Kha. *maχbod*, Ord. *maχabut*, Bur. *maχabad*, Oir. *maχ°mūd*

Махагал |maqagala|{< Skr. *Mahākala*} *'сахиулсан бурхан'* (гурван толгой, зургаан мутартай дандарын ёсны хамагийн дээд сахиус) || Kha. *maχvğal*

Махаража |maqaraǰa|{< Skr. *mahārāja*} *'их хаан'* (ертөнцийн дөрвөн зүгийг сахигч сахиусан бурхан) || Ж= *'dörben **maqaraǰa** ɪngri-ner ber nökūd-iyer-iyen nigen-e Adakavanti balyasun-dur čiyulǰu'* [дөрвөн махаража тэнгэр нэр нөхөдтэйгээ Адакаванти хотод чуулж](Burq. 15a) // *'Qara-yaks-a neretü mangyus ridi qubilyan-iyar Dörben **Maqaranǰa** daki-ača nigen ökin ɪngri-yi qulyaǰu'* [Харякша нэрт мангас риди хувилгаанаар Дөрвөн Махаража дахь нэгэн охин тэнгэрийг хулгайлж](Chimeg 36a)|| Kha. *maχvraŋdzv*, Ord. *maxa-randža*

Махасамади |maqasamadi|{< Skr. *mahāsamadi*}, *'олоноо өргөгдсөн', 'дээд язгуур'* || Ж= ***Maqasabadi** qamuɣ-i teǰiyegsen-iyer bügüde aran-a qan eren ergügdeǰügüi'* [Махасамади хамагийг тэжээсэнээр бүх ард олондоо хаан болон өргөмжилөгдөж](Sub II:6a)

Махаяна |maqayan-a|{< Skr. *mahāyāna*} *'их хөлгөн'* (бүддийн шашины хоёр үндэсэн урасхалын нэг)

Махгал |maqagala|{< Skr. *mahākāla*} *'их хар'* (Бүддийн шашины ёсонд *'махгал'* хэмээх сахиусан бурханыг гурван толгой, зургаан мутартайгаар дүрслэсэн байдаг || Kha. *maχvğal*

Мацаг |mačay/bačaɣ|{< Tib. *ma tshugs*} *'идээ ундааны цээр'* (сар бүрийн 8, 15, 30-ны өдөр ном бисалгал хийх үеэр улаан идээ үл амсах шашины уламжилалт зан үйл) || х э л ц : *'мацаг барих'* (тодорхой хугацаанд махан идээ, хоол унд үл хэрэглэн цээрлэх) || Ж= *'өнөөдөрийн хувьд **мацаг** барьжээ' гэж залбиран овоохой руугаа гэлдэрнэ'* (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн) || Kha. *matsag*, Ord. *matsak*, Bur. *basag*, Oir. *mats°g*

Машин |masin|{< Rus. *машина* < Fr. *machine*} *'машийн', 'автомат төхөөрөмж', 'тээвэр'*

Маяг I |mayiɣ|{< Tib. *ma yig*} *'эх загвар', 'үлгэр', 'хэлбэр дүрс'* || х о р ш : *'хэв маяг', 'маяг төлөв'* || Kha, Bur. *mayag*, Ord. *mayak*

Маяг II |mayiɣ|{< Tib. *smad yogs*} *'мадиг'* (лам хүний өмөсөх банзал) || Kha. *mayag*, Oir. *majvg*

Мебель |mebeli|{< Rus. *мебель* < Ger. *möbel* < Fr. *meubles*} *'мээбел', 'тавилга'* (хэрэглээний онцлогт тохируулан тодорхой загвараар зохион бүтээсэн тавилга төхөөрөмж)

Медаль |medal|{< Rus. *медаль* < Fr. *médaille* < Lat. *metallum*} *'мидаал' 'дурасхал, хүндэдхэлийн тэмдэг'*

Меланхолик |melonqoyilig|{< Rus. *меланхолиг* < Gr. *melas* 'хар бараан' + *cholē* 'уур'] *'мэлэнхойлог', 'уйдхарлаж гунигласан зан ааштай хүн'*

Менежер |meneǰer|{< Eng. *manager*} *'мээнэжер', 'удирдагч', 'зохицуулагч'* (үйлдвэр худалдаа, үйлчилгээний байгууллагын үйл ажиллагааг зохицуулан удирдагч)

Менежмент |meneǰment|{< Rus. *менеджмент* < Eng. *management*} *'мээнэжмент'* (зохион байгуулах арга ухаан)

Меню |menyu|{< Rus. *меню* < Fr. *menu*} *'меньюу', 'хоолны цэс'*

Мессеж |messeji|{< Eng. *message*} *'мээсеж', 'мэдээ', 'цахим зурвас'* (гар утасны товчилуурыг ашиглан дамжуулах богино зурвас)

Метал |metal|{< Rus. *металл* < Ger. *metall* < Gr. *μέτλλο*} *'митаал', 'төмөрлөг'*

Метр |metr|{< Rus. *метр* < Ger. Méter < Gr. *μετρώ*} *'мийтер'* (уртын хэмжүүр)

Метро |metro|{< Rus. *метро* < Fr. *metro* (metropolitan)} *'мэтроо'* (газар доорхи цахилгаан төмөр замын буудал)

Мигман |migman|[< Tib. *mig mangs*] *'олон нүдэт'* (60 ширхэг нүдтэй хөлөгт тоглоом)

Мигмар |miγmar|{< Tib. *mig dmar*} *'улаан нүдэн гараг'* буюу долоон хоногийн хоёр дахь өдөрийн нэр (нарны аймагийн есөн гаригийн нэг. || Skr. *angāraka* 'ангариг') || Kha. *migmar*

Микро |mikro|{< Rus. *микро* < Gr. *μικρός*} *'микроо', 'бичил', 'маш жижиг'* || *'микро район', 'бичил хороолол'* || (энэ үг одоогийн монгол хэлэнд их төлөв хэвээрээ хэрэглэгдэж байна.)

Микроб |mikrob|{< Rus. *микроб* < Gr. *μικρός* 'жижиг' + *βιος 'амьдарал'*} *'микрооб', 'бичил бие'*

Микроскоп |mikroskop|{< Rus. *микроскоп* < Gr. μικρός + σκπέω} *'микроскооб', 'бичил дуран'*

Микрофон |mikrofon|{< Rus. *микрофон* < Ger. *mikro 'жижиг'* + *phone 'микрофоон', 'дуу авиа'* < Gr. *μικρός* + *φωυη*} *'дуу өсгөгч'*

Мил |mili|{< Rus. *миля* < Eng. *mile*} *'мийл'* (1.693 м-тэй тэнцэх уртын хэмжээ)

Милаа- |miliya / maliya| *шинэ сүм дуган, хувцас хунар, цол хэргэм зэрэгийг баярлан тэмдэглэх* || Ж= *'Burqan-qaldun-i manaǧar büri* ***maliāsuǧai'*** [Бурхан халдуныг өглөө бүр милаасугай](MNT 103) || Kha. *milā-*, Ord, Bur. *milā-*, Oir. *melā-*

Мина |mina|{< Rus. *мина* < Fr. *mine*} *'мийнь', 'тэсэрэх цэнэг', дэлбэрэх хэрэгсэл'* (дэлбэлэх зорилгоор газарт булж, усанд сойдог хэрэгсэл)

Минаа |minaγ-a| *'машуур'* || Ж= *'je-yin nökör, je'ērde-yin* ***mina'ā*** *bolju'* [Зэ-гийн нөхөр, зээрдийн ташуур болж](MNT 255) // *mina'a* 'fouet' (HY M75) // *mina* 'нагайка' (IM M117) // *minā* 'плеть' (Mu.236, IM 441) // *mina* 'whip', 'scourge' (Ras.187 C19) // *mina'a* 'fouet' (HY M75) || Bur. *minā*, Ord. *milā*

Мянга(н) |mangya|{< miŋ-yan} *'10 x 100 = 1000'* || Cf. AT *miŋ* 'тысяча' (ДТС 344), Uig. *miŋ* 'thousand' (Schwarz, 920), *m'ayan* '1000' (Щербак 2005, 40); Man. *miŋan* 'тысяч' (Цинциус I:537) || Ж= *'jayayatu qayan soγurqaju qoγar mingγan sülüs .мянга бэлгэсэн ариун'* [Залат хаан сөөрхож хоёр мянган сүхэс чау өгсөв алхэ](Jig. 30) // *naiman ja'ün miŋan* 'восемьсот тысяч' (Mu. 244) // *manqal* 'tausend' (LH 70) // *miŋan* 'thousand' (Ras.201 B14) || Kha. Ord. *miŋgan*, Bur. *miŋgan*, Oir. *miŋγan*

Мянгат |mingdat|{< Tib. *min grags*} *'нэр алдар'* (Энэ нь анхандаа бурханы шашины өндөр цол хэргэмийг заасан нэр байсан бөгөөд орчин үед аливаа өндөр албан тушаалтаныг ерөнхийд нь нэрлэх болжээ) || х о р ш : *'миндаг шүмэгэл'* || Kha. *miŋdag*, Ord. *mindak*

Мянгас |mindasu|{< Chin. *miàn zi*} *'төрсөн утас'* (хүр хорхойн шүлсээр хийсэн торгон утас) || х о р ш : *'торго .миндас'* || Kha. *miŋdas*, Ord. *mindasu*, Bur. *mindahan*, Oir. *mindᵃsᵘn*

Минерал |mineral|{< Rus. *минерал* < Fr. *mineral*} *'минерааль'*, *'эрдэс'*

Минтүүз |mintuja|{< Chin. *miàn tiáo zi*} *нарийн хэрчсэн гурилтай шөл* || Kha. *mintüd*

Минут |minut|{< Rus. *минута* < Fr. *minute* < Lat. *minutus*} *'миҥууд'* (нэг цагийг 60 хувааснаы нэг хувь буюу 60 секундтэй тэнцэх цаг хугацааны нэгж)

Минчүү |minčü|{< Chin. *miàn chóu*} *нэгэн зүйл торгомсог даавуу* || Kha. *miŋtšü*

Мисир |misir|{< Uig. *misir* < Arab. *miṣrī*} *'Египет'* || Ж= *'Il qan-u čerigüd Misir-ün jüg morilabasu bida endece morilaju qamsaγa'* [Ил хааны цэрэгүүд Египетийн зүг мордвол бид энэтэх мордож нийлэе](Ar. II)

Мисс |miss|{< Rus. *мисс* < Eng. *miss*} *'мийс'*, *'гоо бүсгүй'*

Мита- |mita| *'цохорох'*, *'шантрах'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Энэ язгуураас *mital-* [mita-l] 'митал-', *mitara-* [mita-ra] 'митар-' гэсэн үндэсүүд үүсчээ. || Ж= *'tüyimer yal tülegen-eče ülü mitayu'* [гал түймэр, гай зовлонгоос үл шантарна](Taq. 57b) // *'mital ügegüi-e ulus quriγaγsan'* [улс ороноо шантаралгүй тохинуулсан](Qqor. II:17) || Ord. *mita-*

Митар- |mitara|[= mita-ra] *'нилэх'*, *'шантрах'* || *mitarasi-ügei* 'митаршгүй' || х о р ш : *'митарч шантрах'* || Kha. *mitar-*, Ord. *mitara-*

Мичид |mečid|{< Skr. *mecida*} *'од'* (сарны зурхайн 28 одны нэг) || х о р ш: *'од мичид'* || Kha. *mitšid*, Ord. *metšit*

Миш*- |misi|{< *mõši-} *'инээ-'* гэсэн утга бүхий язгуур. Энэхүү язгуураас *misilje-* [misi-lje] 'мишилэ', *misiye-* [misi-ye] 'мишээ-' гэх мэт үг үүсчээ.

Мишиха |mišiq-a|{< Hebr. *messiah*} *'тослогдсон'* (загалмайн шашины ёсонд их эрдэмтэй санваартан хүн өндөр дээд хэргэм хүртэхэд тос түрхэх ёсон байжээ. Нестор шашин уйгураар дамжин Монголд дэлгэрсэн тэр үед энэ үг нэвтэрчээ) || Ж= *Mišiq-a-in nom-dur oratuγai ketejü'* [Мишиха (загалмайтаны шашин)-гийн номд ортугай хэмээж](Ar. II)

Мишээ- |misi-ye|{< mõši-ye} *'инээмсэглэх'* || Ж= *'tergel saran metü amur-lin delgeregsen linqu-a metü temdegtei-e mõšiyejü sayuqui-yi üjejü'* [тэргэл саран мэт

амирлан дэлгэрсэн линхуа адил илэрхийеэ мишээж суухыг үзэж](Burq. 61a) // ***mōsiyekūi*** *čirai-ban ülü adügülün'* [мишээх царайгаа үл үзүүлэн](Taq. 35b) || Kha. *mišē-* Bur. *mešeyē-*, Ord. *miš'ē-*, Oir. *mišā-*

Могой |moγai| *урт нарийхан биетэй, мөлхөгч хорхой* || Ж= ***moγai-a*** *jayuγdaγsan quruγun-i oγtolun yadabasu amin-daγan kürtemüi'* [могойд хазуулсан хуруугаа тайрч эс чадваас аминдаа хүрнэ](Sub. VIII:15b) // *'čadqulaŋ* ***mōgai*** *γa širğu asu ülü bolqu berke šiğui'* [цадхалан тогой ч шургаж үл болох бэрх шугуй] (MNT 102) // *moqai* 'serpent' (HY M76) // *ala* ***moγai*** [пестрая змея](Mu. 97) // *moγā* 'змея' (IM 442, IM M150) // *moγai* 'Schlange' (LH 70) // *moγa* 'змея' (Qaz. Po 202) / *mūqā* 'Serpent' (Qaz. Pe 567) // *moqai* 'snake' (Ras.199 C13) // *moγāi* 'snake' (Zir.116) || Kha. *mogoĭ*, Bur. *mogoj*, Ord. *mogō*, Oir. *mogā*

Мод |modun|{< **mō-dun*} *урт иштэй, навч болон шилмүүстэй олон наст ургамал* || Cf. Man. *mō* 'дерево' (Цинциус I:540) || Ж= *'čambu* ***modun-u*** *següdertür sayuju'* [замба модны сүүдэрт сууж](Burq. 40b) // ***modun-u*** *geši'ūd quguru tatalaju'* [модны мөчир хуга татаж](MNT 132) // *modun* 'дерево' (Mu. 237 / IM 442) // *mōdun* 'wood', 'timber' (Zir.116) // *modon* 'дерево' (IM M150) // *modun* 'tree' (Ras. 202 A16) || х э л ц : *'модоо барих'* (хоосорох) || х о р ш : *'мод бут', 'ой мод'* Kha, *mod*, Ord. *mudu*, Bur. *modo*, Oir. *mod*n*, Mngr. *mōdi*

Мод |moda|{< Rus. *мода* < Fr. *mode*} *'моод', 'загвар'* (Энэ нь зөвхөн хувцасны хэлбэр загварын тухайд хэрэглэгдэнэ

Модгалавана |modgalavana|{< Skt. *maudgalyāyana*} *'өөрөө төрсөн Модгалын хүвүүн', 'Молон тойн'*. (Шагжамуни бурханы дотоно шавийн нэг) || Ж= ***mogdalayana*** *teriğuten arqand-tu ber jobolang boluγsan buyu'* [модгалавана тэргүүтэн архадад зовлон болсон буюу](BT 162b)

Модель |model|{< Rus. *модель* < Fr. *modele* < Lat. *moulus*} *'модээл', 'үлгэр загвар', 'загвар өмөсөгч'*

Модем |modem|{< Rus. *модем* < Eng. *modem* (**mo**dulator + **dem**odulator)} *'модээм'* (Компьютер бүр тухайн орчиныхоо сүлжээнд бүрэн холбогдож чаддаггүй тул телефон холбоо зэрэгийг ашиглан аналог болон тоон дохиог хөрвүүлдэг тусхай төхөөрөмж ашигладаг. Түүнийг *'модем'* гэнэ.

Молекул |molekel|{< Rus. *молекула* < Fr. *molecule*} *'молекүүл', 'бодисын бусцар хэсэг'*

Молл |moll|{< Eng. *mall*} *'моол', 'худалдааны төв'* (арилжаа худалдаа, үзвэр үйлчилгээний олон газарыг багтаасан цогцолбор төв)

Молор |molur|{< Pers. *bulur*} *'болор чулуу'* || ***'bolur*** *saba-dur dabtamal altan tüsürügsen metü'* [болор савыг давтмал алтаар дүүргэсэн мэт](Burq. 45) || || Kha, Ord, Bur. *molor*, Oir. *mol*r*

Монгол |mongγol| «*Монгол*» гэдэг нэрийн гаралын тухай асуудал эртнээс нааш гадаад, дотоодынхоны анхааралыг ихээхэн татсаар иржээ. Тухайлвал, *'Хар татаарын хэрэгийн товч'* (1237) хэмээх түүхэн сурвалж бичигт «*монгол*» уг үгийг *'мөнгө'* гэдэг үгээс гаралтай гэж тэмдэглэсэн байдаг байна. Хожим XVIII зууны үед зохиосон *'Гангын урасхал'* (1725) хэмээх сурвалж бичигт «*мон*», «*гол*» гэсэн хоёр үгээс бүтсэн гэж дурдсан байдаг бол Рашипунцагийн

зохиосон *'Балор эрих'* (1775) хэмээх зохиолд *'мундашгүй* хэмээх үгийн эхний *«мун»*, *«гал улас»* хэмээх үгийн доторхи *«гал»* гэсэн хоёр үгээс бүтсэн гэж дурджээ.

Эрдэм шинжилгээний хүрээнд гэвэл, нэрт эрдэмтэн Д. Банзаров одоогийн Өвөр Монголын нутагт байгаа *Мон* уулын нэртэй холбож үзсэн бол японы монголч эрдэмтэн Широ Хаттори *'мөнх'* гэдэг үгтэй, хятадын эрдэмтэн Доронотив *'мөнх гал'* гэдэг үгтэй. Элдэнтэй, Оюундалай, Асаралт нар *'мөнх + тэнгэр + гал'* гэдэг үгтэй. Их мянгаадай Иринчин *'мон'* + *'уул'* (олон тооны дагавар) гэдэг үгтэй, Цэцэнмөнх *'мон'* + *'хор'* гэсэн үгтэй тус тус холбож үзсэн байна. Бас зарим судалаачид монгол үндэстэнийг зориудаар доромжилон *'мангас'* гэдэг үгтэй холбож үзсэн өрөөсхөл хандлага ч бас бий. Мөн *'монгол'* гэдэг үгийг тэмдэглэсэн хитад ханзын зарим салаа утгыг харгалзан *'умар зүгийн бүдүүлэгүүд'* гэж тайлбарлах нь бий. Энэ мэтчилэн уг үгийн гаралын талаар олон янзын санал гарсан хэдий ч одоо хүртэл нийтэд хүлээн зөвшөөрөгдсөн нэгдмэл санал гараагүй хэвээрээ байна. (Энэхүү материалыг доктор Э. Пүрэвжав бэлтгэсэн болно.)

Т у с х а й с у д а л г а а : Д. Банзаров, О происхождении имени *'монгол'*, *'Собрание сочинений'*, М., 1955, 167-174 // Намжилцэвээн, *'Монгол'* гэдэг нэрийн тухай, Уб., 1959; Ч. Хасдорж, *'Монгол'* гэдэг нэрийн тухай, Уб., 1960

Монди |mongdi|{< Tib. *mo'dre*} *'эм чөдхөр'* (эдүгээгийн ярианы хэлэнд хөнгөн хараалын үгээр хэрэглэгддэг)

Монитор |monitor|{< Eng. *monitor* < Lat. *monitor*} *'монитоор'* (хинах дэлгэц)

Мониторинг |monitoring|{< Eng. *monitoring*} *'монитооринг'*, *'орчины хиналт'*, *'хөндлөнгийн хиналт'*

Монополь |monopol|{< Rus. *монополия* < Eng. *monopoly* < Lat. *monopōlium*} *'монопоол'* (давуу эрх эдлэх, дангаар ноёрхох)

Монтаж |montaž|{< Rus. *монтаж* < Fr. *montage*] *'мантааж'* (кино халис, зураг дүрс зэрэгийг эвлүүлэх)

Монш |mongsin|{< Tib. *rmongs zhen*} *'сармагчины зулзага'* (энэ үг монгол хэлэнд *монди*-ийн нэгэн адил хөнгөн хараалын үгээр хэрэглэгддэг)

Моргеж |morgeji|{< Rus. *моргаж* < Eng, Fr. *mortgage*} *'мооргеж'*, *'барьцаат зээл'* (орон сууцны томоохон төсөл, хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлж, тэдгээрийг худалдах, худалдан авах үйл ажиллагаанд санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэх нэг хэлбэр)

Морил- |morila| *'морд-'*, *'хөдөл-'* || Ж= *'Il qan-u čerig-üd Misir-ün jüg* ***morilabasu*** *bida endeče* ***morilaju*** *qamsaya'* [Ил хааны цэрэгүүд Египетийн зүг мордвол бид эндээс мордож нийлэе](Ar II) // *Qotula qahān bolu'ād, Qada'āntaiši qoyar Tatar irgen-dür* ***morilaba*** [Хотол хаан болоод Хадаан тайш хоёр татаар иргэнд морилов](MNT 58) || Kha, Bur. *moril-*, Ord. *morilo-*

Мотор |motor|{< Rus. *мотор* < Ger. *motor* < Lat. *motor*} *'мотоор'*, *'хөдөлгүүр'*

'der allmächtige Gott' (LH 70) // *mõngke* 'eternal', 'everlasting' (Ras.198 A2 || х о р ш : *'ашид мөнх'*, *'өнө мөнх'*, *'үүрд мөнх'* || Kha. *möŋx^{a}ó*, Ord. *möŋ^{a}xõ*, Bur. *müŋxe*, Oir. *mõŋk^{a}*

Мөөг |mõgü| *дооД ургамал* (ой шугуй, хээр талд ургадаг навч цэцэгтүй, шүхэр мэт хэлбэртэй бактерийн төрөлийн ургамал) || Cf. Chin. *mó gu* || Kha, Oir. *mõg*, Ord. *mõgõ*, Bur. *mõge*

Мөөлд- |mõgeled| *'дэлд-'*, *'цохи-'* || Ж= *'Temüjin Burqan de'ēre-če bawūju, e[b]če'ū-bēn mõ'ēledčü ügülerün'* [Тэмүжин Бурхан халдун дээрээс бууж, чээжээ дэлдэн үтүүлэрүүн](MNT 103)

Мөр |mõr| *'газарт үлдсэн хөлийн улны ор'*, *'зам'*, *'замнал'* || Ж= *'ba urida mõr jasan yabusuγai kemen õgüleldübei'* [Бид өмнөх замаа засан явая хэмээн үтүүлэлдэв](Burq. 15b) // *'bidan-u qaǧačaqu ǧaruǧsan* ***mör*** *mütkin yabuju'* [бидний салж одсон мөр мөшгин явж](MNT 172) // ***mör*** *dēre bosqaqsan balγasun* [выстроенный на улице дом](Mu.239) // *mör* 'путь' (IM. 442, IM M150) // *mör* 'way', 'road' (Ras.202 A1) // *mõr* 'way', 'road', 'path' 'Kund.148) || х о р ш : *'ул мөр'*, *'зам мөр'* || Kha, Ord, Oir, *mõr*, Bur. *mür*

Мөргө- |mõrgü| *'толгойгоороо цохих'*, *'мэргүүнээ бөхийх'* || Ж= *'kölgen-ečegen bayuju aday-tur inu* ***mörgübei'*** [хөлгөнөөсөө бууж хөлд нь мөргөв](Burq. 32b) // *mõrgübe tengridü* [преклонился перед тенгри](Mu. 240) || х о р ш : *'мөргөж сөгдөх'* || Kha, Ord. *mörgö-*, Bur. *mürge-*, Oir. *mörg^{a}-*

Мөргөл |mõrgül|[= mõrgü-l] *'сүсэглэн мөргөх үйл'* || Ж= *'qonsim Bodistv-un nom Tar-a-yin* ***mõrgül'*** [хоншим бодисадвагийн ном Тара-гийн мөргөл](Bud 1a) || х о р ш : *'эргэл мөргөл'* || Kha. *mörgöl*, Ord. *mörgül*, Bur. *mürgel*, Oir. *mörg^{a}l*

Мөс I |mölsün|{< *mõl-sün} *хөлдөж хатуурсан ус* || Ж= *'nimgen* ***mölsün*** *deger-e gečkikū šitū emigegdekūi kemejügü'* [нимгэн мөсөн дээр гишгих шиг айна хэмээжээ](Taq. 6a2) // *'e'ülen arilju, eke naran üjegsen metü* ***mölsün*** *arilju'* [үүл арилж, эх наран үзсэн мэт мөс арилж](MNT 238) // *mölsün* 'glace' (HY M76) // *mölsün* 'лёд' (Mu. 171) // *mölsün* 'glace' (Ist. 55) // *mölsün* 'Eis' (LH 70) // *mölsün* 'ice' (Ras.198 A21) || х о р ш : *'мөс цас'* || Kha. *mös*, Ord. *mösü*, Bur. *mülhe(n)*, Oir. *mös^{a}n*

Мөс II |mösü| *'сумны иш'* || Ж= *'nijī'el* ***müsüd*** *quǧuludqun ke'ejü ögbe'* [нэг нэг сумыг хугалагтун хэмээн өгөв](MNT 19)

Мөх- |mökü| *'сөнөх-'*, *'усдах'*, *'үхэх'*, *'сүйрэх'*. Тус язгууртаас *mökügül-* [mökü-gül] *'мөхүүл'*, *mökül* [mökü-l] 'мөхөл', *mökürі-* [mökü-ri] 'мөхөр' гэсэн үг үүсчээ. || Ж= *'яс сөнөж, отог* ***мөхөх*** *аюул тохиолддог зовлонг санахад үнэхээр бэрх'* (Б. Ринчен, Заан залуудай) || Kha. *mõxə-*, Ord. *mõ^{a}xõ-*, Bur. *müxe-*, Oir. *mök-*

Мөхөл |mökül|[= mökü-l] *'сөнөл'*, *'сүйрэл'* || Ж= *'энэхэн дэлхий дахинаараа* ***мөхөлгүй*** *мандсаар байхыг'* (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн) || х о р ш : *'мөхөл сэхэл'*, *'үхэл мөхөл'* || Kha. *möxöl*

Мөхөр |mökürі|[= mökü-ri] *'сөнө-'* Энэ үгээс *mökürigül-* [mökürі-gül] 'мөхөрүүл' гэсэн нийлмэл бүтэцтэй үг үүссэн байна

Мөхөрүүл- |mökürigül| х у у ч : *'сөнөө-'*, *'гэсхээ-'* || Ж= *'türūn-ü dobtulǧān-dur ese ege'ērügsen kü'ūn-i* ***mökörі'ūlüye'*** [түрүүний довтолгоонд эргэж

оролцсон хүнийг гэсхээе](MNT 153) // *'tus qan-iyān ğartağsad haran-i* ***mököri-'üldekün'*** [өөрийн хааныг гардан барьсан ардуудыг цаазлагтун](MNT 149)

Мөч |mөči| *'мочир', 'салаа'* гэсэн үгийн язгуур. Энэ язгууpаас *möčilge* [mөči-lge] 'мөчлөг', *möčir* [mөči-r] 'мөчир' гэсэн үг үүсчээ. || Ж= *'**Möči**-bedü'ün irebei'* [Мөч бүдүүн ирэв](MNT 120-22) || х о р ш : *'ye мөч'* || Kha. *mötšĭ*, Ord. *mötšö*, Bur. *müse*, Oir. *mötš*

Мөчир |mөčir|[= mөči-r] *'модны салаа'* || х о р ш : *'салаа мөчир'* || Kha. *möčir*, Ord. *mötšür*, Bur. *mušer*, Oir. *mötš'r*

Мужаан |muǰiyang|{< Chin. *mù jiang*} *'модны дархан'* || Kha. *mudžāŋ*, Ord. *mudžaŋ*

Мулт* |multu| *'мултар-', 'сугар-'* гэсэн үгийн язгуур. Тус язгууpаас *multul-* [multu-l] 'мултал-', *multura-* [multu-ra] 'мултар-' гэх мэт үг үүссэн байна. || Kha. *multŭ*, Ord. *multu*, Bur. *multa*

Мултал- |multul|[= multu-l] *'шувтла-', 'майл-'* || Ж= *'hünür minü hünüsčü yabu ke'ēn čamča-ban **mültülǰü'*** [үнэрийг минь үнэрлэж яв хэмээн цамцаа мулталж](MNT 55) || Kha, Bur. *multal-*, Ord. *multul-*, Oir. *mulᵊl-*

Мун* |mun| *'мунхаг'* гэсэн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур Энэхүү язгууpаас *mungqa-* [mung-qa] 'мунха', *muntani-* [mun-tani] 'мунгина-', *munggina-* [muŋ-gina] 'мунгина-' гэх зэрэг үндэс үүсч, бас тэдгээрээс цааш олон үг салаалан задарчээ. || Ж= *'munuγsan mör'* [балархай мөр](Burq. 40b)

Мунаг |munaγ|{< Tib. *mun nag*} *'харанхуй', 'мунхаг'* Орчин үеийн монгол хэлэнд *'зөнөг', 'буруу зөнөсөн'* гэсэн утгаар хэрэглэгддэг. || х о р ш : *'мунаг зөнөг', 'мунаг тэнэг'* || Kha, Oir. *munag*, Ord. *munuk*

Мунтани- |muntani| х у у ч : *'мунгина-', 'мэгдэж сандар-'* || Ж= *'sayin nökör **muŋtaniǰu** ayisun aǰu'ū'* [сайн нөхөр минь мэгдэж сандаран ирсэн ажгуу](MNT 93)

Мунха* |mungqa|[= mun-qa] *'мунхаг'* гэдэг үгийг үүсмэл язгуур. Энэхүү язгууpаас *mungqaγ* [muŋ-qa-γ] 'мунхаг', *mungqara-* [muŋ-qa-ra] 'мунхар' зэрэг үйл үг үүсчээ.

Мунхаг |mungqaγ|[= mun-qa-γ] *'тэнэг', 'маанаг', 'гэнэн'* || Ж= (***mungqaγ**-ud-un dumda bayasun nayadulčayad merged-ün emün-e emigen bultariyčin ... deger-e šidütü üker bolai'* [мунхагуудын дунд баясан наадагчид, мэргэдийн өмнө эмээн булгагчид ... дээрээ шүдтэй үхэр болой](Sub III:4a) // *mungqaq* 'peu intelligent, stupide' (HY M76) // *munγaq* 'невежественный' (IM 442) || х о р ш : *'мунхаг харанхуй', 'тэнэг мунхаг', 'эргүү мунхаг'* || Kha. *muŋkᵊag*, Ord. *muŋxak*, Bur. *muŋxag*, Oir. *muŋχg*

Мур* |mur| 'муруй' гэсэн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Энэ язгууpаас *murči-* [mur-či] 'мурч', *muriγana-* [muri-γana] 'муригана', *murilǰa-* [muri-lǰa] 'мурилз', *murui* [muru-i] 'муруй' гэсэн үгс үүсчээ.

Муруй |murui|[= mur-ui] *'махир', 'шулуун бус'* || Ж= *tübšin bolba **murui*** 'кривое стало прямым' (Mu. 357)) // *moroi* 'искривленный' (IM M150) // *murū* 'кривой' (Mu. 241) || х о р ш : *'муруй саруй', 'махир муруй'* || Kha. *murī*, Ord. *murᵊī*, Bur, Oir. *muŕū*

Мурчи- |murči-|[= mur-či] *'мурий болох'* гэсэн үг бөгөөд түүнээс *murči-yana-* [mur-či-yana] 'мурчигана', *murčiyar* [mur-či-yar] 'мурчгар', *murčilja-* [mur-či-lja] 'мурчилз-' гэсэн нийлмэл бүтэцтэй үгс үүссэн байна.

Мусульман |musulman|{< Rus. *мусульманин* < Turk. *musulman* < Pers. *muslimān* < Arab. *muslim*} *'мусулмаан'* (ислаамын шашинтан)

Мутар |mutur|{< Skr. *mudrā*} *'тэмдэг'* (*'гар'*-ын хүндэдхэсэн нэр) || Ж= *'yurban erdinis-ün belge-yin **mutur-un** qurɣun'* [гурван эрдэнийн бэлгийн мутарын хуруу](Tara 10) || Kha. *mutar*, Ord. *mutur*, Oir. *mut^{u}r*

Муу |mayu / mayui / mayun| *'сайн'* гэдэгийн эсрэг утгатай үг. // Pl. *mayus*. Энэхүү язгуураас *mayujira-* [mayu-jira] 'муужир-', *mayula-* [mayu-la] 'муул-', *mayuqan* [mayu-qan] муухан', *mayusiya-*, [mayu-siya] 'муушаа-' гэх мэт үгс үүсчээ. || Ж= *'**mayui** kümün ed-tü bolbasu ele düledte **mayui** aburi-tu boluyu'* [муу хүн баяжвал улам муу авирт болно](Sub. III:1b) // *'dotora minu **mawūi** buyu'* [дотор минь муу болов](MNT 68) // *ma'u* 'mauvais' (HY M74) // ***mayui*** 'schlecht' (LH 69) // ***ma'ū** kibe tůndü* [причинил ему вред](Mu. 234) // *ma'ū* 'скупой', 'дурной' (IM 441) // *mau* 'bad' (Ras.203 A19) // *mū* 'плохой' (Mu. 242) || хорш : *'муу муухай'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *mū*

Муур |muur|{< Chin. *máo er*} *мийн овогийн гэрийн тэжээвэр амьтан* || Kha, Bur. *mūr*

Муутуу |muutuu|{< Chin. *mú tū*} *олосоор хийсэн нэгэн зүйлийн зөөлөн цаас* || Ж= *'нэг бага цонхыг хоёр давхар **муутуугаар** битүүлэн нааж'* (Д. Нацагдорж, Ламбугайн нулмис) || Kha, Oir. *mūtū*

Мух* |muqu| *'мухар'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Энэхүү язгуураас *muquyar* [muqu-yar] 'мухгар', *muqulja-* [muqu-lja] 'мухалз-, *muquyi* [muqu-yi] 'мухуй-', *muqur* [muqu-r] 'мухар' гэх зэрэг үгс үүсчээ.

Мухар |muqur|[muqu-r] *'мохоо', 'үзүүргүй', 'уг'* || Cf. Turk. *mokur* 'тупой' (Радлов, IV:2121) || *'**muqular** qo'ā hüker yeke gerlüge de'ēre ergüjü, köljü jikdüjü'* [мухар гоо үхэр их гэр дээр өргөж, хөллөн зүдхэж](MNT 121-12) || Энэхүү үүсмэл үгээс *muqurda-* [muqu-r-da] 'мухард-', *muqurla-* [muqu-r-la] 'мухарла-' гэх мэт нийлмэл бүтэцтэй үгс үүсчээ. || х о р ш : *'мухар сохор'* || Kha, Bur. *muxar*, Ord. *muxur*, Oir. *mux^{u}r*

Музей |muzei|{< Rus. *музей* < Fr. *musée* < Lat. *museum*} *'музий'* (үзмэрийн газар)

Мүми |mumi|{< Rus. *мумия* < Ger. *Mumie* < Lat. *momia* < Arab. *mūmiya*} *'мүүми', 'зандаршуулсан шарил'*

Мүндэ |münde/munda| *'мөн', 'харин', 'түүнчилэн'* || Ж= *'**mün-de** Tarğutai-yi ende-če talbiju ilējü'* [мөн Таргудайг эндээс тавиж явуулж](MNT149)

Мүү |mü|{< Chin. *mǔ*} *10 пунтай тэнцэх талбайн нэгэж тариан талбайг хэмжих нэгэж*

Мэгд- |megde| *'айж сандарах'* || Ж= *'arslan-u dayun-i sonosuysan ünegen-dür adali ayuju **mengdejü** nigen nigen-ečegen buruyuyilbai'* [арслангийн дуу соносон үнээ шиг мэгдэн бие биеэсээ салж зугатана](Burq. 60b) || х о р ш : *'айж мэгдэх', 'сандарч мэгдэх'* || Kha, Oir. *megd^{u}-*, Ord, Bur. *megde-*

мэргэн ухааныг дээдэлдэг байсан тул энэ үгний нэрд олонтаа хэрэглэдэг байсаныг МНТ-ноос харж болно. Ж= *Qoridar-mergen* (MNT 2), *Borjigidai-mergen* (MNT 3), *Dobun-mergen* (MNT 6), *Bargudai-mergen* (MNT 8), *Qorilardai-mergen* (MNT 8) || х о р ш : *'цэцэн мэргэн'*, *'мэргэн түрсэн'* || Kha, Ord, Bur. *mergen*, Oir. *merɣ'n*

Мэс |mes| *'ирт зэвсэг'* // Pl. *meses* (Burq. 55a) || Ж= *'yar-tayan ildü* ***mese-yi*** *bariysan'* [гартаа илд мэс барьсан](Burq.65a) // *'üge ayalyu inu* ***mese****-dür adali'* [үг аялгуу нь ирт мэсийн адил](Chimeg 12b) // *'tede kiliyle'ēsü ö'ēr-ün* ***mese****-dür-iyēn ükükün'* [тэд хилигнэвээс өөрийн мэсэндээ үхэх](MNT 270) || х о р ш : *'хутагч мэс'* || Kha, Oir. *mes* Ord, Bur. *mese*

Мэх |meke| *'арга заль'*, *'ов'* || Cf. Man. *meke* 'обман' (Цинцинус I:566) || Энэхүү изгууралс *mekele-* [meke-le] 'мэхлэ-', *meketü* [meke-tü] 'мэхэт' гэх мэт үг үүсчээ. || х о р ш : *'арга мэх'*, *'заль мэх'*, *'ов мэх'* || Kha. *mex*, Ord. *meᵏxe*, Bur. *mexe*, Oir. *mekə*

Мягман үз Мигман
Мягмар үз Мигмар
Мялаа- үз Милаа
Мянга үз Минга
Мяндаг үз Миндаг
Мяндас үз Миндас
Мянтууз үз Минтууз
Мятар- үз Митар-

Н

Наа* |naγa| *'нааш'* гэдэг үгийн анхдагч язгуур. Тус язгууpаас *naγaysi* [naγa-(γ)si] 'наашаа', *naγadu* [naγa-du] 'наад', *naγaγur* [naγa-γur] 'наагуур', *naγana* [naγa-na] 'наана' гэх мэт зүг чиг заасан үгс үүсчээ.

Наа-* |niγa| *'наалдуулах'*, *''нийлүүлэх* || Ж= *'Jamuqa hura'ū-yin qoyar eber **ni'āju**, nükelejü, dawūtu yor-iyān Temüjin-e ögčü'* [Жамуха бирууны хоёр эвэр нааж, нүхлэж хийсэн дуут сумаа Тэмүжинд өгч](MNT 116) // *niγāba yamayl* [склеил вещь](Mu. 258) || Kha, Ord, Oir. *nā-*, Bur. *ńjā-* Dag, Mngr. *nlā-*

Наагуур |naγaγur|[= naγa-γur] *'наад талаар'* (*'цаагуур'* гэдэгийн эсрэг утгатай үг) || Ж= *'нарийн хөгжимийг дуугаргаж, **наагуур** цаагуур нь бүжиглэе дээ'* (Ц. Нацагдорж, Шансонет) || Kha, Ord, Bur. *nāgūr*

Наад |naγadu|[= naγa-du] *'цаад'* гэдэгийн эсрэг утгатай үг (үгүүлэгч этгээдэд ойр тал) || Ж= *'гандангийн **наад** хүр уруу бууж ирмэгц, уран тачаангуйн хурц илдийг боловсруулахын эрдэмийг судалсан авилгач хүүхэн Иүй Бай-хуа хэмээх Цэрэнлхам'* (Д. Нацагдорж, Ламбугайн нулмис) || х о р ш : *'наад цаад'* || Kha, Ord. *nād*, Bur. *nāda*, Ord. *nādu*

Наад- |naγadu| *'цэнгэлдэх'*, *'зугаацах'*. Энэ язгууpаас *naγaduγči* [naγadu-γči] 'наадагч', *naγadum* [naγadu-m] 'наадам', *naγaduγai* [naγadu-γai] 'наадгай' гэх мэт үгс үүсчээ. || *'tere metü qubilγan-u **naγadun**-iyar naγadču'* [тэр мэт хувилгааны наадамаар наадаж](Burq. 53b) // *'küčüten qabutan čeri'üd anu **na'ādum** metü busaniqdabai'* [хүчтэн хавтан цэрэгүүд нь наадам мэт буснигдав](KMQB A4b) // *'eke-yügen dergede sitaračaju **naγadun** bükü-dür'* [эхийнхээ дэргэд шатардан наадаж байхад](ET 75b) // *čeügen nādba* [играл в поло](Mu.132) // *nāduba* 'шутил' (IM 442) // *čeügen nātba* 'играл в поло' (Mu. 132) // *nātba* 'spielte' (LH 71) // *nādu* 'play' (Zir.118) // *nāduba* 'шутил' (IM 442) || Kha, Oir. *nādɒ-*, Ord. *nādu-*, Bur. *naada-*

Наадам |naγadum|[= naγadu-m]{< *naγadu-n*} *'өргөн олоны баяр цэнгэл'* || Ж= *'gür ulus **naγadun** čenggen-iyer nasu aburi-da nasulan jiγaγtuγai'* [гүрэн улас наадам цэнгэлээр насан туршдаа наслан жаргатугай](BT 167a3) // *'güčüten qabutan čeri'üt anu **na'adum** metü busaniqdabai'* [хүчтэн хавтан цэрэгүүд нь наадам мэт буснигдав](KMQB A4b) // *nādun* 'игра' (Mu. 247, IM M151) // *nādum* 'забава' (IM 442) // *nādum* 'шутка' (IM 151) // *nâdanči* 'player' (Ras.203 C3) || *'баяр наадам'*, *'найр наадам'*, *'тоглоом наадам'* || Kha, Ord. *nādam*, Bur. *nādan*, Oir. *nād*m*

Наана |naγan-a|[= naγa-na] *'цаана'* гэдэгийн эсрэг утгатай үг (*'наад талд'*, *'өмнө'* гэсэн утга илдхэнэ) || Ж= *'гүүн зэлний **наана** хувингаа тавиад эргэж харан зогсож байгаа хүүхэн нүдэнд минь тусмагц бүх юм мартагдаж бараг л гүйх шахан тэр зүг алхав'* (Ч. Лодойдамба, Солонго) || х о р ш : *'наана цаана'* || Kha, Ord, Bur. *nāna*

Нааш |naγaysi|[= naγa-(γ)si] *'цааш'* гэдэг үгийн эсрэг утгатай үг. (үгүүлэгчийн зүг хандсан утга илэрхийлнэ) || Ж= *'олон адуу нь ... энд тэнд*

хэвтэж, хол ойр зохсож, нааш цааш явж байна' (Д. Нацагдорж, Алуу манаад) || х о р ш : *'нааш цааш'* || Kha. *nāš*, Ord. *nāsi*, Bur. *nāša*, Oir. *nārān*

Навс |nabsa|{< Tib. *nab bzo*} *'өмөсхөл'* (бурханы гадуур нөмөргөх өмөсхөл)

Навч |nabčі| *мод, ургамалын мөчирөөс салаалан ургадаг хавтагай ногоон эрхтэн* || Cf. Man. *parči* 'лист' (Цинциус I:585) || Ж= *'delgeregsen linqu-a-yin* ***nabčin-dur*** *adali nidütü'* [дэлгэрсэн линхуатай адил нүдтэй](Burq. 17a) // ***nabčin*** *deledčü ba ülyaba modunāsa* [ударами сбивал с дерева листья](Mu. 244) // *nabčin* 'feuille' (Ist. 55) // *nabčin* 'leaf of a tree' || х о р ш : *'навч нахиа'*, *'навч цэцэг'* || Kha. *nawtš*, Ord. *nabši* , Bur. *nabša*, Oir. *naptšɨ*, Dag. *larči*

Нагаан |nayan|{< Rus. *наган* < Dutch. *Nagant*} *'нагаан буу'* (Бельгийн зохион бүтээгч Л. Наганы бүтээсэн хүрдэн дамартай гар буу)

Нагар |nagar|{< Skr. *dewanāgarī*} *эртний энэдхэг үсэг*

Нагарвай үз **Narbai**

Нагац |nayača| *'эхийн талын садан төрөл'* || Cf. Man. *nağasu* 'дядя по матери' (Цинциус I:576) || Ж= *'Olqunu'ūd irgen-dür* ***nağaču*** *nar-ača inu ökі ğuyusu' ke'ēn Temüjin-ni abu'ād yorčiba'* [Олхунууд иргэнд нагац нараас охин гуйя хэмээн Тэмүжинийг аваад явав](MNT 61) || Kha. *nağats*, Bur. *nağasa*, Oir. *nağ"ts"*

Нажид |najid|{< Tib. *nad byed*} *'зовлон'*, *'зүдүүр'* || х э л ц : *'нажидаа эдлэх'* (зовлон эдлэх)

Най* I |nayi| *'найз'*, *'найр'*, *'найд-'* зэрэг үгсийн анхдагч язгуур. Тус язгуураас *nayida-* [nayi-da] 'найд-', *nayija* [nayi-ja] *'найз'*, *nayir* [nayi-r] 'найр' гэх мэт үгс үүсчээ. || Kha. *nai*

Най* II |nai| *'найм'* гэсэн тооны нэрийн язгуур. Тус язгуураас *'найм'*, *'ная'* гэсэн тооны үг үүсчээ. Энэхүү язгуур нь *'найм'*-ын утгаа хадгалж байгаа жишээ эртний зарим дурасхалд хадгалагдан үлджээ. || Ж= *'aqui ulus-un* ***nayadayar*** *yeke ejen Ayurbarvada qayan-u ǰrlγ-iyar'* [ахуй уласын найм-дугаар их эзэн Аюурбарвада хааны зарлигаар](BT 166b4) || Ж и ч : Аюурбарвада буюу Буянт хаан бол 1311-1320 онд хаан ширээнд суусан Монголын *наймдугаар* их хаан билээ.

Найд- I |nayida|[= nayi-da] Энэ үг эртний бичигийн дурасхалуудад *'amaarhax'*, *'xardax'* гэсэн утгатай тохиолддог. || Ж= *'öbere-ün ed-iyen bara-yulqu-yin tulada öber-tegen kü* ***nayidaysan'*** [өөрийн хөрөнгөө барахын тул өөрөө өөртөө өшөөрхөн](Sub. IX:7b) // *'nidün-dür-iyēn ğaltu, ni'ūr-tur-iyān geretü ke'ēn Tayiči'ūd aqa de'ū-de'ēn teyīn ele* ***naidağdan*** *aǰu'ū'* [нүдэндээ галтай, нүүрэндээ гэрэлтэй хэмээн тайчуудын ах дүү нартаа тийнхүү атаархагдан ажгуу](MNT 82) *'Бурхан багшин арван зохионгуй үйл'* гэдэг зохиолд уул үг мөн ийм утгаар хэрэглэгдсэн бий.

Найд- II |nayida|[= nayi-da] *'итгэх'*, *'нийцтэй байх'* || Cf. Man. *najda-* 'надеяться' (Цинциус I:578) || Энэ үгээс *nayidaburi* [nayi-da-buri] найдвар', *nayidalγa* [nayi-da-lγa] 'найдлага', *nayidangγui* [nayi-da-ŋγui] 'найдангуй' зэрэг үг үүсчээ. || х о р ш : *'итгэж найдах'* || Kha. *naidɒ-*, Ord. *nāta-*, Bur. *naida-*, Oir. *nād-*

Найз |nayiǰa|[= nayi-ǰa] *'дотоно нөхөр'* Энэ үгээс *nayiǰala-* [nayi-ǰa-la] 'найзла-', *nayiǰarqa-* [nayi-ǰa-rqa] 'найзарх-' зэрэг үгс үүсчээ. || х о р ш : *'найз нөхөр' // 'анд найз'* || Kha. *naidz*, Ord. *naidža*, Oir. *nādz*

Наймаа |naimai|{< Chin. *mài mài} 'худалдаа', 'арилжаа'* || Ж= *'энэдхэг, төвөд, сартуулын худалдаачин шуугилдан, **наймаа** хийж'* (Б. Ринчен, Цогт тайж) || х о р ш : *'арилжаа наймаа'* || Kha, Bur. *naimā*, Oir. *māmā*

Найман |naiman|[= *nai-ma-n]{< *naj-ma-n} '2 х 4 = 8'* || Энэхүү тооны нэрийн анхдагч язгуур нь **naj*, үүсмэл язгуур нь *naiman* [naj-ma-n] 'найман'. Ж= *'aqui ulus-un **nayadayar** yeke eǰen Ayurbarvada qayan'* (BT 166b) *// 'minu ene buyan-iyar qamuy amitan **naiman** čöle ügei orod-ača tonilju'* [миний энэ буянаар хамаг амьтан найман чөлөөгүй ордоосоо зайлан одож](BT 156b6) *// 'širǧa ağtatan **naiman** mori[d] ger-ün dergede bayīǰu'* [шарга агттай найман морьд гэрийн дэргэд байж](MNT90) *// **naiman** nasulaba temēn* [верблюду исполнилось восемь лет](Mu. 244) || Kha, Bur. *naiman*, Ord. *nāma*, Oir. *nām*

Найр |nayir|[= nayi-r / nayira] *'зохилдоон', 'эе эв', 'цэнгээн'* Энэ үгээс *nayiray* [nayi-r-γ] 'найраг', *nayiramda-* [nayi-r-mda] 'найрамд-', *nayiral* [nayi-r-l] 'найрал', *nayirla-* [nayi-r-la] 'найрла-', *nayirsay* [nayi-r-saγ] 'найрсаг' гэх зэрэг олон үг салбарлан гарсан байна || Ж= *'yaǰar usun-u **nayir** ǰoqistu amun künesün'* [газар усны таарамж зохист хоол хүнэс](Hin. 23) *// kü'ün ǰaraǰu qamtu'ār ireǰü ali ba **nayir**-iyan ügülemü'* [хүн илгээж хамтаар ирж, аливаа эв эвээ хэлэлцмү] (KMQB A28) || х о р ш : *'найр наадам', 'найр наргиан', 'найр хурим', 'найр цэнгэл'* || Kha, Bur. *nair*, Ord, Oir. *nār*

Найраг |nayiraγ|[= nayi-ra-γ] *'яруу сайхан'* || Ж= *'lagsan **nayiray-iyar** čimegdegsen bey-e-tü'* [лагшин найрагаар чимэгдсэн биет](Burq.50) || х о р ш : *'шүлэг найраг'* || Kha. *nairag*, Ord. *nārag*

Найралд- |nayiraldu|[= nayi-ra-ldu] *'зохилдон нийцэх'* || Ж= *'kög dayun metü **nayiralduysabar'*** [хөг дуу мэт найралдсаар](Chang. 54)

Найрамд- |nayiramdu|[= nayi-ra-mdu] *'нөхөрлөх', 'эвлэлдэх'* || Ж= *'qan qaraču-yin **nayiramdayu** törü'* [хаан харцын найрамдуу төр](Taq.19a3) || Kha. *nairamdɒ-*, Ord. *nāramta-*, Bur. *nairamda-*

Найруул- |nayiraγul|[= nayi-ra-γul] *'эвлүүлэх', 'нийцүүлэх'* || Ж= *'qitad-un ayalyus-ača mongyol-un ayalyus-tur **nayirayulyan** orčiyuluyad'* [хитад хэлнээс монгол хэлэнд найруулан орчуулаад](Jig. 36) *// 'erdenis-iyer **nayirayuluysan** altan čimeg'* [эрдэнэсээр найруулсан алтан чимэг](Sub. IX:13b)

Нал |nal|{< Tib. *nal* < Skr. *nīla} 'улаан', 'нал эрдэнэ'* (улаан өнгөт эрдэнийн чулуу)

Нал- |nala| *'хажуулдах', 'хазайх'* Энэ язгуураас *nalayi-* [nala-yi] 'налай-', *nalanggi* [nala-ŋgi] 'наланги', *nalarqai* [nala-rqai] 'налархай', *nalayar* [nala-γar] 'налгар', *nalamayi-* [nala-ma-yi] 'налмай', *nalayu* [nala-γu] 'налуу', *nalčiyar* [nal-či-γar] 'налчигар' гэх мэт олон үг үүсчээ.

Налархай |nalarqai|[= nala-rqai] *өдхөн өвөс ургамалын налж унасан зай завсар* || Ж= *'ebesün-ü **(n)alurqai-bār** Onan müren ö'ēde möčgiǰü* [өвөсний налархайгаар Онон мөрөн өөд мөшгиж](MNT 88). (Мин уласын эхээр МНТ-

ны уйгуржин монгол болон дөрвөлжин үсэгээр бичсэн эхийг харьцуулан хитад ханз үсэгээр буулгахдаа тухайн үгийн эхний *na*-г *a*-гаар буулгасанаас *alurqai* гэсэн зохиомол хувилбар үүсчээ. || х о р ш : *'уян налархай'* || Kha, Bur. *nalarxai*, Ord. *nalurxâ*

Нам* |nam|{< *nim* < **min*} *'би'* гэдэг төлөөний үгийн шууд бус тийн алгалын үүсмэл язгуур. Өвөг монгол хэлний ***min*** гэсэн язгуур нь авиа солигдох, ижилших хувьсалын уламаас *nim* гэсэн шатыг дамжин ***nam*** болсоныг сонгодог бичигийн өмнөх болон дундад үеийн монгол хэлний бичигийн дурасхалууд тусхасан байна. || Ж= *'Senggüm anda **nama** naidaju hüldebe je či'* [Сэнгүм анд чи надад атаархаж үлдэв](MNT 181) // *'ta köbegüd minu **namayi** taqiqu sedkil yayun ügei aqu'* [хүвгүүд та нарт намайг хүндлэх сэдхэл яагаад үгүй болов](Chang.17) // *'či ... **nama-lu'ā** nököčejü'* [чи ... надтай уулзаж] (MNT 205) // *nimdu* (Hin. 51)

Наманчил- |namančila|{< Skr. *namo + (n)čila*} *'мэхийх'*, *'бөхийх'* || (Бүддийн čсонд биширэл хүндэдхэлээ бие, хэл, сэдхэл гураваар илэрхийлэх зан үйл) || Ж= *'oduysan gem-iyen **namančilamui**'* [өнгөрсөн гэмээ наманчилмуй] (Burq. 13a) // *buru'ü bö esü **namančilan** sögöd!* [буруу бөгөөс наманчилан сөгд!] (MNT 245) || х о р ш : *'наманчилан залбирах'*, *'наманчилан мөргөх'* || Kha. *namaŋtšil-*, Ord. *namaŋtšila-*, Bur. *namaŋšal-*, Oir. *nämᵊntšᵊl-*

Т у с х а й с у д а л г а а : Ш. Чоймаа, *'Монголын нууц товчоон'*-д буй нэгэн санскрит үгийн тухай, *'Энэтхэг-Монголын сурвалж соёлын хэлхээ холбоо'*, Уб., 2005, 152-156

Намба |namba|{< Tib. *rnam pa*} *'хэлбэр дүр'*, *'хэв байдал'* || х о р ш : *'намба мөрх'* || Kha. *namba*, Ord. *nambâ*

Намбага |nambuqa| х у у ч : *'хөхүүр'*, *'намаа'* (багавтар ширэн хөхүүр буюу борви) || Ж= ***nambuqa** sa'ūluga-bān ke'ēr-e bogūju talbiba'* [хөхүүр суулгаа хээр боож тавив](MNT 90) // *'tulum namuy-a kegeliten'* [тулам намаа хээлтэй] (Burq.55b) // ***nanbuya*** 'bucket of leather' (Ras. 204 B20)

Намбалис |nambalis| х у у ч : *'дээгүүр'*, *'нэвт'* || Ж= *'qurdan Qubiyu'ān guya inu deledčū, quburi **nambalis** burūlqui-lu'ā qoyina-ča inu gurba'ūla uda'āralduba'* [хурдан Хувийнхаа гуяыг нь ташуурдаж гүвээ даван дутаахад хойноос нь гуравуул дараалан нэхэв](MNT 55). I. Rachewiltz энэ үгийн бүтэцийг *qučilis* {< quči-lis}, *čegūlis* {< čegü-lis} зэрэг үгтэй харьцуулан үзээд *'дээгүүр'* гэсэн утгаар буулгажээ (*Secret Hisory of the Mongols*, 2044, 11, 307)

Намжир I |namjor|{< Tib. *rmam 'byur*} *'дүр байдал'* (орчин үед төв ихэмсэг байдалыг хэлнэ) || Kha, Oir. *namdzir*, Bur. *namžar*

Намжир II |namjar|{< Tib. *snam sbyar*} *'карша дээл'* (лам нар хурал хурах, ном унших үедээ өмсдөг шар хүрэм)

Намобуддаяа |namobuddhaya|{< Skr. *namobuddhaya*} *'бурханд мөргөмү'*

Намодарма |namodharmaya|{< Skr. *namodharmaya*} *'номд мөргөмү'*

Намогуру |namoguru|{< Skr. *namoguru*} *'багшид мөргөмү'*

Намсарай |namsarai|{< Tib. *rnam sras*} *'асар сонсогчийн хүвүүн'* (Дөрвөн махаража, арван догшидын нэг болох эд баялагийг хайрлагч Намсарай

бурханыг баруун мутартаа ялгуусан туг, зүүн гартаа эрдэнээр бөөлжсөн хулгана барьж, амаа жимийсэн байдалтайгаар дүрсэлсэн байдаг ажээ)

Намтар |namtar|{< Tib. *rnam thar*} *'сайтар тонилох'* (хутагт хувилгаад орчилонгийн амьдаралаас ангижирч нирваанд хүрч, бодь хутагийг олох тухай үгүүлсэн түүх. Хожим аливаа хүний амьдаралын замналыг тоочин үгүүлсэн түүхийг нэрлэх болжээ) || х о р ш : *'намтар түүх'* || Kha, Ord, Bur. *namtar*, Oir. *namt'r*

Нангиад |nangγiyad|{< *namgiya* < Chin. **nam kia + d* (Pl)} *'өмөнөдийнхөн'* (Жүрчидийн алтан уласын үед Хөх мөрөнөөс урагш оршин суух өмөнөдийн хитад хүмүүсийг ийнхүү нэрлэж байжээ. Эдүгээ бичиг зохиолд *'хитад'* гэсэн өргөн утгаар хэрэглэх болжээ.) Ж= *'naran uryuqui* ***nangγiyas****-un γajar'* [наран ургах хитад газар](Ölj. 28) // *'edü'ē* ***nanggias*** *moritan čeri üd uruqši yabuju'* [эдүгээ хитад морьтон цэрэгүүд урагш явж](KMQB B20) || Kha. *naŋgiād*

Нандин |nandin|{< Tib. *nang brten*} *'дотоод шүтээн', 'эрхэм', 'ариун'* || Ж= *'найз нөхдийн гэрээр орж,* ***нандин*** *сэтгэлийн үгээ ярилцав'* (Ц. Дамдинсүрэн, Ян Райнисын ном) // *'ховор* ***нандин*** *ном судар элэгэндээ тэвэрэн'* (Б. Ринчен, Цогт тайж) // *'итгэлийн эрхэм* ***нандин*** *үг'* (Ч. Лодойдамба, Манай сургуулийнхан) || х о р ш : *'ариун нандин', 'нарийн нандин', 'ховор нандин', 'эрхэм нандин'* || Kha. *naŋdiŋ*

Нанжвандан |namjivangdan|{< Tib. *rnam bcu dbang ldan*} *'арван зүйлийн эрх төгөссөн'.* (гол төлөв оршуулгын ёслолд хэрэглэдэг нар, сар, ланз үсэг бүхий нэгэн зүйл хадаг)

Нанжин |nanjin|{< Chin. *nán jīng*} Нанжин (хотын нэр) || Ж= *'нанжин гахай гөлөм', 'нанжин чавга'* || Kha. *naŋdžin*, Ord. *nandžiŋ*

Нано |nano|{< Fr. *nannie*} *'1 метрийг 1 00 000 000* (зуун сая) *хуваасаны нэгтэй тэнцэх хэмжигдэхүүн'* || х о р ш : *'нанотехнологи'* (nanotechnology), *'нано-материал'* (nanomaterial)

Нанчид |nangčid|{< Tib. *nang mchod*} *'дотоод тахил'* (тарнийн ёсны нууц авшиг лугаа барилдсан тахилын эд. Орчин үед *'сацалын арих'* гэсэн утгаар хэрэглэж байна.) || х э л ц : *'нанчид хүртэх'* (архи уух) || Kha. *naŋtšid*, Bur. *nanšad*

Нарвай |narbai/narmai| *'хөвчин', 'даяар'* (Монгол бичигийн дурасхалд тухайн үгийн *'nayarbai', 'narbai'* гэсэн хувилбар тохиолддог) || Ж= ***'nayarbai*** *gür ulus nayādun čenggen-iyēr nasu aburi-da nasulan jiryaturai'* [хөвчин улас гүрэн наадам цэнгэлээр насан туршдаа наслан жаргах болтугай](BT167a) // *'yeke Mongyol ulus-un qan-i* ***narbai-yi*** *nigedkegülün'* [Их Монгол уласын хаан дэлхийг нэгэдхэн](Hin. 3) // ***'narbai*** *yeke ulus-i jirγlang-tan bolγabai'* [нармай их уласыг жаргалтай болгов](ET 86b) || Хожимын ном зохиолд *narmai* {= narbai ~ narmai} гэсэн хувилбар хэрэглэгдэх болжээ || Ж= *'yeke bay-a noyad terigülen* ***narmai*** *yeke ulus-i quriyan čuylayulju'* [их бага ноёд тэргүүлэн нармай их уласаа хураан цуглуулж](ET 91b) || Kha, Bur. *narmai*, Kalm *narmā*

Наргил |nargil|{< Skr. *narigili*} *'коконат'* (халуун оронд ургадаг гоолиг иштэй, өдлөг навчтай, том самартай мод) || Cf. *narjil* 'coconut palm' (Schwarz, 927) || Kha. *nargil*

Нарийн |narin| *'бүдүүн'* гэсэн үгийн эсэрэг утга (*'нарийхан', 'эрхэм нандин'*) || *'ayula-yin tedüi terigütü asuru* ***narin*** *qoyolai-tu'* [уулын чинээ толгойтой, асар нарийн хоолойтой](Turf. 6) // *'**narīn** aburitu buyu'* [нарийн авирга буюу](MNT 243-5) // *'gün* ***narin*** *niyuča tarni-yin saba bolqu-yin tula'* [гүн нарийн нууц тарнийн сав болохын тул](ET 20a) // ***narin*** *gedesün* [тонкие кишки](Mu. 246) // *narin* 'тонкий' (IM M151) // *narin* 'mince' (Ist. 56) // *narin 'dünn'* (LH 71) // *narin* 'slender' (Ras.203 A3) // *nārin* 'thin', 'fine' (Zir118) || х о р ш : *'нарийн нандин', 'нарийн нимбай', 'нарийн нягт', 'нарийн чанд', 'нарийн ширийн'* // *'бүдүүн нарийн'* || Kha, Ord. *narīn*, Bur. *narin*, Oir. *nar'n*

Нартан |nartan|{< Tib. *snar thang*} *хийдийн нэр* (1153 онд Төвөдийн Дашлхүмбэ хийдийн ойролцоо байгуулсан гаадамбын хийдийн нэр)

Насос |nasos|{< Rus. *насос*} *'нацоос', 'хөөрөг'* (хий, шингэн зэрэгийг шахаж, сорох хөөрөг)

Наурыз |nauris|{< Kaz. *наурыз* < Pers. *navaroza* 'шинэ өдөр'} *'наурийз'* (хижирийн тоололын дагуу тэмдэглэдэг исламын шашинтны шинэ жилийн баяр)

Нацагдорж |nacuydorǰi|{< Tib. *sna tshogs rdo rje*} *'элдэв очир'* (дэлбэгээ хумьсан линхуа мэт дүрстэй зөрүүлсэн очир нь бат бэх эрх хүчний бэлгэдэл юм.) || Skr. *Vajra* 'очир' || Бат бэхийн бэлгэдэл болсон энэ үг хүний нэрд өргөн хэрэглэгддэг.

Нацизм |nacism|{< Rus. *нацизм* < Ger. *Nazismus*} *'нацийзем'* (фашистын Германы национал-социалист үзэл баримтлал, хэт үндсэрхэг үзэл)

Начигай |načiγai| 1. *'газар дэлхий'* || Ж= *'namur-un sara metü nayar-tu buyan-iyar* ***načiγai*** *eke nayiran ǰoqiǰu'* [намарын саран мэт буянаар дэлхий эх найр зохирч](BT 167a2) Проф. F. Cleaves гэсэн ***načiγai*** *eke* үгийг *Mother Earth* хэмээн орчуулжээ. (HJAS 17:1/2, 1954, 85) A. Mostaert энэ үгийг *etügen* гэдэг үггэй холбон тайлбарлажээ. Мөн оросын эрдэмтэн Г. Н. Румянцев уул үгийг *etügen ~ itügen ~ nitügen* гэсэн хувьсалын үр дүнд үүссэн байх гэж үзсэн байдаг. (Д. Банзаров, Собранне сочинений, М., 1955, Примечания № 81, стр. 268)

Т у с х а й с у д а л г а а : A. Mostaert, *Le mot Natigay / Načigai chez Marco Polo, Oriente Poliano,* Rome, 1957, 95-101

Начин |način / lačin| *нэгэн зүйл махчин шувуу* || Cf. AT. *lačin* 'falcon' (Clauson 763), Turk. *lačīn* 'сокол' (ДТС 332), Uig. *lačin* 'falcon' (Schwarz, 856) || Ж= *lačin* 'white falcon' (Ras. 200 A22) // *lačin* 'сокол' (Qaz. Po 203) // *'**начин** шонхор шувуу нь намагийн дээгүүр эргэлдээд байнаа'* (Д. Нацагдорж, Цэнхэрлэн харагдах) Эртний монголчууд эрэмгий шаламгайн бэлгэ тэмдэг болсон энэ шувууны нэрийг хүний нэрд хэрэглэсэн нь цөөнгүй. Ж= ***Način**-ba'ātur-un kō'ūd Uru'ūdai, Maŋgutai nereten būle'ē'* [Начинбаатарын хүвүүд Уругуудай, Мангуудай нэртэй билээ](MNT 46) || х о р ш : *'начин шонхор'* || Kha, Ord. *natšiŋ*, Bur. *našaŋ*, Oir. *natš'n*

Нашигай |nasiγai| *'назгай', 'залхуу'* || Ж= *'mayuqan* ***nasiγai*** *morid'* [муухан хашин морьд](Jig 33) // *našiya* 'лень', 'нерадние' (IM M151) // *našiγai* 'лень' (IM 442) // *našqai* 'faul' (LH 71) // *našqa* 'lent' (Ist. 56) || Kha. *nazgai*

Ная(н) |naya(n)|[= naja(n)] *'8 × 10 = 80'* || Ж= ***'nayan qoyar nasulaju ǰöb es-e boluγsan-u qoyin-a*** [наян хоёр наслаад таалал төгөссөний хойно](Chang.28) || Kha, Bur. *nayan*, Ord. *naya*, Oir. *najn*

Наяд |nayad|{< Uig *nayut* < Skr. *nayuta*} *'зуун сая', 'хизгааргүй'* (100 дүнчүүр буюу 12 оронтой тоо) || Ж= ***'nayud költi galab-ud-tur ǰayun kelen-iyer kelejü baran ken čidaqu'*** [зуун сая живаа галавуудад зуун хэлээр хэлж баран хэн дийлэх](Burq. 53b) || Kha. *nayɒd*

Негр |neger|{< Rus. *негр* < Fr. *negre* < Lat. *niger*} *'нээгер'* (хар аристан)

Нейлон |neyilon|{< Rus. *нейлон* < Eng. *nylon* (NY /New York/ + Lon / London/) *'нейлоон'* (нийлэг эд бараа)

Нерв |nerv|{< Rus. *нерв* < Lat. *nervus*} *'нээрев'* (мэдэрэлийн үйл ажиллагаа)

Нефть |nefti|{< Rus. *нефть* < Tur. *nefte* < Gr. *naphta*} *'нээфт', 'газарын тос'*

Ни* |ni / ne| *'нэг'* гэсэн тооны үгийн анхдагч язгуур. Дээрхи хоёр хувилбарын эхнийхээс нь *nige* 'нэг', *niǰi* 'нижи' гэсэн үүсмэл язгуур, хоёрдохоос нь *neyi* [ne-yi] 'ний' гэсэн үүсмэл язгуур тус тус салаалан гарч, тэдгээрээс олон шинэ үг цаашид салаалан гарсан байна.

Нигсалз- |niγdalǰa| *'сагсалз-', 'навсалз-'* || Ж= *'Belgüdei dargi oγotur qoŋγor-tur tarbaγad ačiǰu, nigsaγalǰatala yabuγan kötöljü irebe'* [Бэлгүүдэй дарги хонгорт тарвага зурам сагсалзтал ачиж явганаар хөтөлж ирэв](MNT 90)

Тусхай судалгаа: F. W. Cleaves, F. W. The Verb *isayljayul-un/ nisayljayul-un* in Two Mongolian Letters Patent of 1725 and 1726, *Gedanke und Wirkung*. Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe, {AF 108}, Wiesbaden, 1989, 76-82

Нигүүлс- |nigūlse| *'энэрэн хайрла-'* || Ж= *'yeke **nigüleskü** sedkil-e ködelgeg-dejü'* [их нигүүлсэхүй сэдхэл хөдөлгөж](Burq.7a) *//'**ni'ūleskü** sedkil-i'ēr olon-ni amurli'ūlu'ād'* [нигүүлсэхүй сэдхэлээр олоныг амарлуулаад] (KMQB A7) || х о р ш : *'энэрэн нигүүлсэх'* || Kha. *nigūls-*, Ord. *nigūles-*

Нигүүлсэгч |nigūlesügči|[= nigūles-gči] *'энэрэгч'* || Ж= *'naran saran-u deger-e sayuysan yeke **nigülesügči**'* [нар сарны дээр суусан их нигүүлсэгч](Ал. III:12)

Нид-* |nidu/ nidū| *'ницлах', 'нидлах', 'нүдэх'* гэх мэт уттыг хадгалсан анхдагч язгуур. Энэхүү язгуураас *niduγa-* [nidu-γa] 'нидаа-', *nidula-* [nidu-la] 'нидал-', *nidur-* [nidu-r] 'нудар-', *nidüre-* [nidü-re] 'нидэр-', *nidüker-* [nidü-ker] 'нидхэр-' гэх мэт үг үүсч, тэдгээрийн заримаас *nidürge* [nidü-rge] 'нидэргэ', *nidurγa* [nidu-γa] 'нударга' гэх зэрэг нийлмэл бүтэцтэй үгс дам үүссэн байна.

Нидал- |nidula| *'ямь масла-', 'худха-', 'эргүүл-'* || Ж= *'čeügēn čila'ūn-i čawūlun, če'ēl usun-i **nidulun***' [цэгээн чулууг цуулан цээл усыг эргүүлэн авай] (MNT 209) || Орчин цагийн хэлэнд зөвхөн *'алах', 'хидах'* гэсэн утга илэрхийлнэ. || Kha. *n'ādal-*,

Ниж* |neǰi| *'нэг'* гэсэн утгатай үүсмэл язгуур. Энэхүү үүсмэл язгуураас *niǰiged* [niǰi-ged] **'нижгээд'** гэсэн үг үүсчээ.

Нижгээд |niǰiged| 'нэг нэг' || Ж= *'od būri **niǰiged** tümen ülegü sükes arbidqan'* [жил бүр нэг нэг түмэн сүхэс арвижуулан](Jig 8) *// edür-tür arča-yin **niǰiged** ür-e tegün-ü qoyina **niǰiged** tuturγan tegün-ü qoyina **niǰiged** künǰid terigüten-i idebei.*

*[өдөрт арцын үр нэг нэг, түүний хойно тутарганы үр нэг нэг, түүний дараа гүнжидийн үр нэг нэгийг идэв](Burq. 38b) // 'nǰi'el müsüd quǧuludqun' [нэг нэг сум хуталагтун](MNT19) // 'gü'ün tutum **nǰeget** setkilten bui' [хүн бүр өөр өөр бодолтой](KMQB A13) // irebe **nǰed** qošād [пришли раз и два](Mu. 197) || Kha. nidžged, Bur. nežēd, Oir. nedžād*

Ний* |neyi| *'нийлэх', 'нэгдэх'* гэсэн утгатай язгуур. Энэхүү язгуураас *neyiče-* [neyi-če] 'нийц-', *neyid* [neyi-d] 'нийд', *neyigem* [neyi-gem] 'нийгэм', *neyil-* [neyi-l] 'нийл-', *neyis-* [neyi-s] 'нийс', *neyite* [neyi-te] 'нийт' гэх мэт үндэс үүсч улам тэдгээрээс *neyičegül-* [neyi-če-gül] 'нийцүүл-', *neyidke-* [neyi-(d)ke] 'нийдхэ-' *neyislel* [neyi-s-le-l] 'нийслэл', *neyitele-* [neyi-te-le] 'нийтлэ-' гэх мэт олон үг салбарлан гарсан байна

Нийвий |niibi|{< Chin. *ni bā} 'шавар'* (шавар нилах хавтагай мод) || Kha. *nīwī*

Нийгэм |neyigem|[= neyi-ge-m] *'олон түмэн', 'хамтлаг'* || Ж= *'Бүх дэлхийн **нийгэм** жүрчмын нөхөр мөн'* (Д. Нацагдорж, Шинжилэх ухаан) || Kha. *nīgem*, Ord. *nīgūn*

Нийл- |neyile|[= ne-yi-le] *'нэгдэх', 'хамтарах'* || Ж= *'Qasar ... aqa-yu'ān ke'ēn Čiŋgis qahān-i erin ... Baljuna-da Čiŋgis qahān-dur **neyīlebe'*** [Хасар ... ахыгаа хэмээн Чингис хааныг эрэн ... Балжунад Чингис хаанд нийлэв](MNT 183) // Ж= *'amtatu Gangga mören-ü usun ber dalai-dur **neyilebesü** quǰirtu boluyu'* [Ганга мөрөний амтат ус ч гэсэн далайд нийлвэл давастай болно] (Sub.IV:11b) Энэ үгээс *neyilbüri* [neyi-lbüri] 'нийлбэр', *neyilemǰi* [neyi-le-mǰi] 'нийлэмж', *neyilče* 'нийли', *neyilegül-* 'нийлүүл' зэрэг үгс үүсчээ. || х о р ш : *'нэгдэн нийлэх'* || Kha, Oir. *nīl-*, Ord, Bur. *nīle-*,

Нийслэл |neyislel|[= neyi-(s)le-l] *'нийлэн нэгдэх газар'* (уласын төв хот) || Ж= *'идээшин дассан **нийслэл** хотын олон амтат сайхныг их л мөрөөдөж'* (Д. Нацагдорж, Уул усны охин) || Kha, Bur. *nīslel*

Нийт |neyite|[= neyi-te] *'хамаг', 'бүгэд'* || Ж= *'qan-iyan kündülekü törü-yi **neyite** bolyaju'* [хаанаа хүндэлэх төрийг бүхэний болгож](Taq. 8b2) // *'urida mongqol kitad **neyite** būkūi-dūr mongqol qa'ān delekei-yi ejelejü'* [урид монгол хитад хамт байх үед монгол хаан дэлхийг эзэлж](KMQB A6) || х о р ш : *'бүх нийт'* || Kha, Oir. *nīt*, Ord, Bur. *nīte, nītü*

Нийц |neyiče|[= neyi-če] *'эе эв'* (бусадтай найрсагаар зохиццон тохирох байдал) || Ж= *'хундага өргөж сэтгэлд нь **нийцэх** сайн үг хэлмээр санагдаж өндийв'* (Л. Ванган, Эрхий Мажиг) || Kha. *nīts*, Ord. *nītši*, Bur. *nīse*, Oir. *nītsi*

Никель |nikel|{< Rus. *никель* < Ger. *Nickel} 'нийкел', 'диц'* (толь мэт гилгар гадаргатай металь)

Никотин |nikotin|{< Rus. *никотин* < Fr. *nicotine} 'никотийн', 'тамихны хор'* (тамихны хорыг 1560 онд Францад тамих анх авчирсан дипломатч Никот (Nicot)-ын нэрээр нэрлэжээ)

Нил |nil|{< Skr. *nīla} 'хөх'* || х о р ш : *'нил хөх'* (бүхэлдээ хөх өнгөтэй)

Ним* 1 |nim|{< **min} ганц тоот нэгдүгээр биеийн төлөөний нэрийн эртний үндэс.* (Өвөг монгол хэлний **min* гэсэн язгуур нь авиа солигдох

хувьсалын уламаас *nim* гэсэн шатыг дамжсаныг батлах сонирхолтой жишээ *'Үлгэрийн далай'* сударт тодорхой туссан бий.) || Ж= *'Saribudari tere-ber **nima**-yi nom-dur oruyulun'* [Шарибудари тэрвээр намайг номд оруулан](ÜD XV:56) // *'degedü nom-ud-i **nima-dur** üjügülbesü aliba küsegsen-i öggümüi'* [дээд номуудыг надад үзүүлвэл аливаа хүссэнийг өгнө](ÜD I:4) // *'či yayun-u tulada söni dülide **nima-ača** buruydabai kemen asaybasu'* [чи яагаад шөнө дунд надаас зугатаав хэмээн асуувал](ÜD XIII:47) // *'**nima-luya** temečeldügsen-dür bi ber tedegeri ečüljü bürün'* [надтай тэмцэлдсэний учир би тэднийг дуусгана] (ÜD XIII:48)

Ним* II |nim| *'нимгэн'* гэдэг үгийн анхдагч язгуур. Энэхүү язгуураас *nimge* [nim-ge] 'нимгэ', *nimla* [nim-la] 'нимла' гэх мэт үндэс салаалан гарчээ.

Нимба |nimba|{< Tib. *bsnyen pa*} *'шадарлах'* (ядам бурханыг шүтэх бисалгалын үйл) || Kha. *ńamba*

Нимбэг |nimbege|{< Skr. *nimbūka*} *халуун оронд ургадаг анхилам үнэр, гашуун амт, хатуу халистай жимэс* || Kha. *nimbeg*

Нимгэ |nimge|[num-ge] *'нимгэн'* гэдэг үгийн үүсмэл язгуур. Энэ язгуураас *nimgele* [nim-ge-le] 'нимгэл-', *nimgen* [nim-ge-n] 'нимгэн' гэх мэт үндэсүүд үүссэн байна.

Нимгэн |nimgen| *'зузаан'* гэдэгийн эсрэг утгатай үг. || Cf. Man. *nemkun* 'тонкий' (Цинциус I:621) || Ж= *'**nimgen** mölsün deger-e gečkikü'* [нимгэн мөсөн дээр гишгих](Taq. 6a1) // *'örgen **nimgen** keletü ulayan bimba urultu'* [өргөн нимгэн хэлтэй, улаан бимбын уруултай](Burq. 28b) // *nimgen* 'mince' (HY M79) // *'nimgen* 'тонкий' (Mu. 257) // *nimgen* 'тонкий', 'слабый' (IM 442) // *nämgän* 'тонкий', 'нежный' (IM M151) // *nimgen* 'thin', 'fine' (Ras. 203 A12) || х о р ш : *'нимгэн зузаан'* || Kha, Ord. *miŋgen,* Ord. *nimgen, nemgen,* Bur. *nimgen,* Oir. *nimgən*

Нимла* |nimla| *'нимгэн'* гэсэн утгатай үүсмэл язгуур. Энэхүү язгуураас *nimlayun* 'нимлуун' гэсэн үг үүсчээ.

Нимлуун |nimlayun|[= nim-la-yun] *'нимгэн'* гэсэн үгийн нэгэн хувилбар || Ж= *jögen qalayun-u čay-tur **nimlayun** jujayan-i joqiyan kemleged'* [халуун дулааны цагт нимгэн зузааныг тохируулаад](Chang. 16)

Нин шош |ning šoša|{< Tib. *snying zho sha*} *'зүрэхэн шош', 'чавга'* (халуун оронд ургадаг, урт иш, зузаан навч, цагаан цэцэг, хар жимэстэй бутлаг ургамал)

Нинж |ningjin|{< Tib. *snying rje*} *'их нигүүлсэхүй', 'өршөөхүй'* (Бурханы ном бүхэний уг үндэс нь асарахуй, энэрэхүй, нигүүлсэхүй, баясахуй гэсэн дөрвөн цаглашгүйд багтдаг бөгөөд түүнийг ерөнхийд нь *нинжийн сэдхэл* хэмээнэ гэж бүддийн сургаалд номложээ. Эдүгээ энэ үгийг *'нинжин сэдхэл'* хэмээн товчилон хэлэх болжээ. || Kha. *niŋdžin*

Нирав |nirba|{< Tib. *gnyer ba*} *'хадгалагч'* (сан хөмөрөг, эд хөрөнгийн эрхлэгч) || Kha. *niraw,* Ord. *nirwa*

Нирваан |nirvan|{< Uig *nïrvan* < *nyrβ'n* < Skr. *nirvāṇa*} *'гаслангаас нөгчсөн', 'орчилонгоос тонилсон'.* (Бүддийн ёсонд уур хилэн, эргүү мунхаг, атаа хорсол, худал хуурмаг, хүсэл тачаал, зугаа цэнгэл зэрэг нисваанисын

хороос ангижирч, төгөс жаргалангийн оронд төрөх үйлийг *'нирваанд хүрэх'* гэж хэлдэг. Хожимоо дээд богдсын таалал төгсөхийг *'нирваан дүр үзүүлэх'* гэдэг болжээ) || Ж= *'**nirvan** daqi jirγalang-ud-i törügülügči'* [нирваан дахь жаргаланг төрүүлэгч](ВТ 165а5) || х о р ш : *'нирваан дүр'* || х э л ц : *'нирваанд хүрэх'* (нисваанисын хороос ангижирч, төгөс жаргалангийн оронд төрөх) || Kha. Ord, Oir. *nirvān*

Нисал- |nisal| *'хаях', 'тулгэх'* || Ж= *'beyebēn köser-e **nisalqui** ködege-dür qočorγsan jïγad metü'* [биеэ хөсөр хаявал газар хаягдсан загас мэт](Burq. 26а) || (Орчин цагийн монгол хэлэнд зөвхөн хурууныхаа үзүүрээр нударан цохих хөдөлгөөнийг хэлнэ.) || Ж= *'бүдүүн хуруугаар магнай дээр нь булуу болтол **нислахаас** гадана'* (Ч. Лодойдамба. Манай сургуулийнхан) || Kha, Ord. *nisal-*, Oir. *nis*l-*

Нисваанис |nisvanis|{< Uig. *nïzvanī* < Sogd. *nizβān* < Skr. *nisvāna*} *'гэсэлгэлийн шалтгаан', 'орчилонгийн хүлээс'* (Бурханы шашины номлолд нисваанисыг *'шунал тачаангуйн', 'урин хилэнгийн', 'эргүү мунхагийн', 'омогийн', 'атаа найдангуйн'* гэж таван зүйлд хуваадаг байжээ. Бүддийн сургаалд *'уур хилэн', 'шунал тачаал', 'тэнэг мунхаг'* зэрэг арван муу үйлийг *'нисваанисын хор'* гэдэг) || Ж= *'**nisvanis**-a yutayay-daysan-i amurliyulqui čay inu bolju amui'* [нисваанисд гутаагдсаныг амирлуулахуй цаг нь болж амуй](Burq. 4а) || Kha. Ord, Oir. *nisvānis*

Т у с х а й с у д а л г а а : Коссе, А. Д. Термин *nisvanis* 'суета мирская' в старописьменном монгольском тексте эпохи Юань. *Arban qoyar jokiyangγui* «Двенадцать деяний Будды», *'Проблемы исторического развития монгольских языков'*, СПб., 2007, 82-85

Ниш- |nisi| х у у ч : *'жанч-', 'гэсхээ-'* || *'jasaγ dabaγsad-i barïju **nišitügei!**'* [цааз зөрчигсөдийг барьж гэсгээтүгэй](MNT 199) // *'čerig-ün to'ötu kü'ün jïrüke yada'asu **nišiqui-a** ere-dür harban müsüd ürge'üljü, süke, oγāli, kirü'ē, ši'üči ere-yin jer jebseg jasa'ülju'* [цэрэгийн бүрдхэлтэй хүн зүрэх шантарваас гэсхээх эрчүүдэд арван сум үүрүүлж](MNT 240)

Ниша(п) |niša|{< Pers. *nišān*} *'тамга', 'батламж'* || AT *nišan* 'признак', 'отпечаток' (ДТС 359) || Ж= *'jarliγ-un yosuγar ülü ayiqun aldaqun ta kemen al **nisan**-tu bičig ögbei'* [зарлигийн ёсоор та айх алдах зүйлгүй хэмээн улаан тамгат бичиг өгөв](Turf 26:13) // *'nidan-i oon qabur endeče **nišan** abči odqu bölüge'* [ноднин жилийн хавар эндээс тамга авч одох бөлгөө](Qqot.G120) // *'qas **nisan**'* [хас тамга](Нп. 41) Энэ үг манж хэлэнд малын *тамга* гэсэн утгаар хэрэглэгдэж байжээ.

Нишингэ |nisinggü|{< Skr. *ikṣyāku*} *'чихэр өвөс'* || Kha. *nišiŋgə*

Ноднин |nidonun|{< *nido* 'өнгөрсөн) + *on*} *'өнгөрсөн жил'* (Дундад үеийн монгол хэлний бичигийн дурасхалуудад *nidoni on / nidoni hon* гэж байгаагаас үзвэл тухайн үгийн бүтэцэнд байгаа *on* 'он' гэсэн үг нь өмнөх үгэндээ шингэн орсоныг харуулж байна. Эдүгээ бид заримдаа *'ноднин жил'* гэж ярьдаг нь уттаа *'өнгөрсөн' + 'он' + 'жил'* гэж давхарлан хэлж байгаа хэрэг юм.) || Ж= *'bi **nidoni** ćima-da ese'ü ügülele'ē'* [би ноднин чамд эс хэл лүү] (MNT 104) //

*'**nidani** oon qabur endeče nišan abču odqu bölüge'* [ноднин жилийн хавар эндээс тамга авч явсан билээ](Turf. 23) // *'**nidoni** hon-nača ebečin nemenggü bolǰu'* [өнгөрсөн жилээс өвчин нь нэмэгдэх болж](KMQB B7) // ***nidani** hon 'last year'* (Ras. 201 A4) // ***nidani** 'previous year'* (Zir.119) || Kha. *nodniŋ / n'adnan*, Ord. *nidonon*, Bur. *n'odonon*, Oir. *nidn'nīn*

Ноё* |noya| *'ноён'* гэсэн үгийн анхдагч язгуур. Энэхүү язгуураас *noyad* [noya-d] 'ноёд', *noyala-* [noya-la] 'ноёл-', *noyalɣ* [noya-lɨɣ] 'ноёлог', *noyamsig* [noya-m-sig] 'ноёмсог', *noyan* [noya-n] 'ноён', *noyaqan / noyakin* [noya-qan / noya-kin] 'ноёхон', *noyarqa-* [noya-rqa] 'ноёрх-' гэх мэт үгс үүсчээ. Зарим судалаачид энэ үгийг хитад хэлний *'lao ye'* гэдэг үгээс гаралтай гэж үзсэн байдаг. Харь гаралтай үгээс энэ мэт олон үг салбарлан үүсэх нь ховор.

Ноёл- |noyala|[= noya-la] *'эрхшээх'* || Ж= *'bayajiqu **noyalaqu** qoyar-iyar beyes-ečegen es-e ele anggiǰiraɣulbasu'* [баяжих, ноёлох хоёроор бие биеэсээ эс ялгарваас](Taq. 5b) // *'ke'ēr-ün üyīle ke'ēr-e kü **noyalaqu** būle'ē. Ger-ün üyīle ger-tür kü **noyalaqu** būle'ē'* [хээрийн үйл хээртээ ноёлох, гэрийн хэрэг гэртээ ноёлох билээ](MNT 277) // ***noyalaba** irgenü jüre* 'повелевал среди людей' (Mu. 260) || Kha, Bur. *noyol-*

Ноёлог |noyaliɣ|[= noya-lɨɣ] *'ихэс дээдэс', 'өндөрөөс өндөр'* || Ж= *'yeke ner-e-dür kürügsed **noyanliɣ-un** uridus'* [их нэр алдарт хүрсэн ихэсийн уридас] (Chang. 38) // *'**noyaliɣudun** taqimdaɣu yosun'* [ихэсийн тахимдуу ёс](Taq. 7b) || Kha. *noyŏlog*, Kha. *nojolig*, Bur. *noyolig*, Oir. *noǰ'lɒg*,

Ноёмсог |noyamsiɣ| *'ноён зантай'* || Ж= *'**noyamšiğ** aburitu tula noyakin oboğtan bolba'* [ноёмсог авиртайн тул ноёхон овогтон болов](MNT 46-2)

Ноён |noyan|[= noya-n] *'дээд түшаалтан'* // Pl. noyad (Yis. 3) || Cf. Man. *nojon* 'начальник' (Цинциус I:604) || Ж= *'Način **noyan-u** sōyūgsen ūges-i sedkiǰü'* [Начин ноёны соёрхсон үгсийг ухаарч] (Chang.19) *//'namayi tümen-ü **noyan** bolu'āsu ya'ūn jirğalaŋ bui'* [намайг түмэний ноён болговоос юуных нь жаргал байхав](MNT 121) // *bazarun noyan* [заведывающий рынком](Mu.115) // *noyan* 'князь' (IM 443, IM M152) // *noyan* 'officier, functionnaire public' (HY M80) // *noyan* 'Fürst', 'Herr' (LH 73) // *noyan* 'seigneur', 'maître' (Ist. 58) // *noyin* 'the prince' (Ras.198 B28) || х о р ш : *'баяд ноёд', 'хаад ноёд'* || Kha, Bur, Ord. *noyon*, Oir. *noǰ'n*

Ноёнтон |noyantan|[= noya-n-tan || *'дээд ноён'* || Ж= *'Musavir noyantan'* [Мусавир ноёнтон](Qqor. II:5) || Kha. *noyonton*

Ноёхон |noyakin| *'залуу ноён'* || Ж= *'noyamšiğ aburitu tula **noyakin** oboğtan bolba'* [ноёмсог авиртайн тул ноёхон овогтон болов](MNT 46) || Oir. *noǰ'χɒn*

Нокаут |nokaut|{< Rus. *нокаут* < Eng. *knock-out* 'цохиж гаргах'} *'нокаут'* (боксын дэвжээн дээр өрсөлдөгчөө муужиртал цохиж унагаах)

Ном I |nom|{< Sogd. *nwm* < Gr *νόμος*} 1. *'эрдэм', 'сургаал', 'засаглал'*, 2. *үдэж дэвтэрлэсэн судар* /Pl. *nomud*/ (Burq. 6a) || Skr. *dharma* 'дарма' || Ж= 1. *'Sugavadi ulus-tur nom nomlaqu dayun sonosdan aǰuɣui'* [Сугавади оронд ном номлох дуу соносдох ажгуу](BT 158b1) // *nom* 'loi, doctrine' (HY M79) || Монголчууд энэ үгийг их төлөв *'сургаал, номлол', 'эрдэм мэдлэг'* гэсэн утгаар

хэрэглэж ирсэн бөгөөд яваандаа тэдгээр сургаал номлолыг агуулсан судар шастирыг бас тийн нэрлэх болжээ. || Энэ үгээс *nomči* [nom-či] 'номч', *nomla-* [nom-la] 'номло-', *nomtan* [nom-tan] 'номтон', *nomtu* [nom-tu] 'номт' гэх мэт үгс үүсчээ. || х о р ш : *'ном зохиол', 'ном сонин', 'ном сударʼ, 'ном товхимол', 'ном хэвлэл' // 'буян нам', 'хурал ном'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *nom*

Ном II |nom|{< nam} *'номхон', 'намуун'* гэсэн үгийн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Энэ язгуураас *nomi* [nomu-i] 'номой', *nomuqa* [nomu-qa] 'номхо' гэх мэт үүсмэл язгуур үүсчээ.

Номин |nomin|{< Tib. *mi men*} *'ногоолин эрдэнэ'* (гүн цэнхэр өнгөтэй, жижиг цагаан толботой, гоёл чимэглэлд хэрэглэдэг эрдэнийн чулуу) || х о р ш : *'номин ногоон'* || Kha, Bur, Ord. *nomin*, Oir. *nom'n*

Номло- |nomla|[= nom-la] *'сургаал айлдах'* || Ж= *'Sugavadi ulus-tur nom **nomlaqu** dayun sonosdan ajuγui'* [Сугавадийн оронд ном номлох дуун соносдох ажээ](BT 158b1) || Kha. *nomol-*, Ord. *nomno-*, Bur. *nomono-*, Oir. *noml^{n}-*

Номхо* |nomuqa|[= nam-qa] *'номхон'* гэсэн үгийн утгыг хадгалсан үүсмэл язгуур. Энэ язгуураас *nomuqad-* [nomu-qa-d] 'номход-', *nomuqan* [nomu-qan] 'номхон', *nomuqar-* [nomu-qa-r] 'номхор-' зэрэг үгс үүсчээ.

Номход- |nomuqad|[= namu-qa-d] *'номхон болгох'* || Ж= *'mayun ed-tü bolbasu omuyšiqu-yin šiltayan sayid ed-tü bolbasu **nomuqadqu-yin** šiltayan'* [муу хүн хөрөнгөтэй болвол онгирохын шалтгаан, сайн хүн хөрөнгөтэй болвол номхорохын шалтгаан](Sub. 10b)

Номходхо- |nomuqadqa|[= nomu-qa-dqa] *'номхоруулах'* || Ж= *'ingri-ner-i nomuqadqayad'* [тэнгэр нэрийг номходхоод](Burq.54a) // *'šimnus-i **nomuqad-qaγsan** neretü'* [шулмасыг номходхосон нэрт](Sub. 65a) || Kha. *nomxodxo-*, Ord. *nomoǧodχo*, Bur. *nomǧodχo-*

Номхон |nomuqan|{< *nam-(u)qan} *'намуун дөлгөөн', 'зөөлөн тогтуун'* (үйл хөдөлөл, зан авирын намуун дөлгөөнийг заасан утгатай үг) || Cf. Turk. *namaγan* 'смирный' (Räsänen 354); Man. *nōmān* 'медлительный' (Цинциус I:604 || Ж= *'toyin kümün-ü usqal **nomuqan** amurliγsan γou-a yabudal-iyar yabun'* [тойн хүний усхал номхон амирласан гоо явдалаар яван](Burq. 31a) // *'**nomu-qan** sayid-i ba höri-ü keče üs-i nomuqad-qan surqan atuqai'* [номхон сайдууд болон хөөрүү хэцүүсийг номходхон сурган атугай](KMQB A12) // *'**namaγan** kibe čaliq morini* [усмирил горячего коня](Mu. 245) // *nomoǧan 'quiet'* (Ras.203 C8) || х о р ш : *'номхон дөлгөөн', 'номхон хүлцэнгүй'* || Kha. *nomxon*, Ord. *nomoxon*, Bur. *nomǧon*, Oir. *nomχ^{o}n*

Ноо* |noγa| *'ноос'* гэсэн үгийн анхдагч язгуур. Энэхүү язгуураас *noγalu-γur* [noγa-lu-γur] 'ноолуур', *noγaqai* [noγa-qai] 'ноохой', *noγarqai* [noγa-r-qai] 'ноорхой', *noγasun* [noγa-(r)sun] 'ноос' гэх мэт үгс үүсчээ.

Ноос |noγasun|{< *noγa-(r)sun} *мал, амьтаны биеийн гадуур бүрхсэн зөөлөн унгас.* || Cf. Man. 'зеленый' (Цинциус I:603) || Ж= *'eγitü qala'ūn-a **nuŋǧasun** dotora ker da'ūsqu'* [ийм халуун өдөр ноосон дотор хэрхэн дуусах] (MNT 86) // *'eyitü jun-u qalaγun-a kümün-i **ungγasun**-dur yakin niγumui'* [ийм зуны халуунд хүнийг унгасанд дотор хэрхэн нууна](ET 28a) // *nuŋǧasun* 'wool' (Ras. 205 C1)

|| х о р ш : *'ноос ноолуур'*, *'ноос үс'* // *'унгас ноос'* || Kha, Ord, Oir. *nōs*, Bur. *nōhon*, Oir. *nōsᵒn*

Норм |norma|{< Rus. *норма* < Lat. *norma*} *'нооромˈ*, *'хэм хэмжээ'*

Норов |norbu|{< Tib. *nor bu*} *'эрдэнэ'* (үнэт эрдэнийн чулуу)

Ностальги |nostalgi|{< Rus. *ностальгия* < Gr. *nostos* 'гэртээ харих' + *algos* 'өвчин'} *'эх нутагаа санагалзан уйтгарлах'*

Нот I |not|{< Rus. *нота* < Fr. *note* < Lat. *nota*} *'ноотˈ* (дуу хөгжимийн ая, хэмийг заасан тэмдэг)

Нот II |not|{< Rus. *нота* < Fr. *note* < Lat. *nota*} *'ноотˈ* (дипломат албан бичиг)

Нотариат |notayat|{< Rus. *нотариат* < Ger. *notarius* < Lat. *notarius*} *'нотираадˈ* (аливаа баримт бичгийг баталгаажуулах алба)

Ноу-хау |nowu-hawu]{< Eng. *know-how*} *'ноу-хауˈ* (техник, технологи эзэмших арга ухаан, ур чадварын цогц чанар)

Нөгөө |nögüge| *'өөрˈ*, *'дараагийнˈ* (Энэ үгийн өнөөгийн бүтэц нь *nögügē* > *nögü'ē* > *nögö'ö* > *nögō* гэсэн авианы хувьсалын үр дүнд үүсчээ.) || Ж= ***'nögüge*** *törül-dür ber yurban mayui jayayan-u jobalang ülü kürten'* [хойд төрөл-дөө гурван муу заяаны зовлон үл хүртэн](BT 161a) // *'qoyar kürdütei tergen* ***nögö'ē*** *kürdübēn qugura'āsu newün yadayuˈ* [хоёр дугуйтай тэрэгний нэг дугуй нь хугарвал хэрхэн нүүх](MNT 177) || Kha, Ord, Oir. *nögö*, Bur. *nügö*

Нөгөөдөр |nögügedür|{< nögüge edür} *'нөгөө өдөр'*, *'маргаашийн дараах өдөр'* || Ж= ***'nökö'e edür*** *basa nekere oduya'* [бас нөгөөдөр нэхэхээр явая] (KMQB B22) || Kha. *nögödör*, Ord. *nögödür*, Bur. *nügödör*, Oir. *nökāᵈr*

Нөгчи- |nögči| *'өнгөрөн од'*, *'хагацан одох'* || Ж= *'yirtinčü-eče* ***nökčigsen*** *gem ügei mayidari sedkil'* [ертөнцөөс хагацан одсон гэмгүй итгэлт сэдхэл] (Burq. 57a) // *nökči-* 'passer' (HY M80) // *bi tünēse* ***nökčibe*** [я имею отвращение к нему] (Mu.118) // *'sin takiy-a jile nirvan-dur* ***nögčibei'*** [шин тахиа жил нирваанд одов] (ET 22b) || Kha. *nöxtši-*, Bur. *nügše-*, Ord. *nögtši-*, Oir. *nöktš-*

Нөгчөө- |nögčiye| *'үхүүл-'* *'одуул-'*, *'өнгөрүүл-'* || Ж = *'čisu ülü gargan* ***nökči'ējü***, *yasu inu ile bü gēdkün'* [цус үл гарган үхүүлж, ясыг нь ил бүү хая] (MNT 201) // *'Čiŋgis qahān Iluqu-yi* ***nökčiyēdkün****! ke'ēn Tolun čerbi gartaju,* ***nökči'ētügei****! ke'ēn jarliğ bolba'* [Чингис хаан Илуху-г үхүүлэгтүн! Толун чэрби гардан үхүүлтүтэй хэмээн зарлиг болов!](MNT 267) // *söni düli* ***nökči'ēsü*** *Čiŋgis-qahān dotora-'ān sergüjü'* [шөнө дунд өнгөрвөөс Чингис хааны ухаан сэргэж' (MNT 145)

Нөх-* |nökü| *'нэмэх'*, *'орлох'*, *'сэлбэх'* || Ж= *kesek* ***nökebe*** *dēli* 'нашил заплату на шубу' || Энэхүү язгуур дээр *-büri, -če, -d, -r, gesü, -lte* зэрэг дагавар залгаж, *nökübüri* [nökü-büri] 'нөхвөр', *nöküče* [nökü-če] 'нөхөц-', *nökün* [nökü-d] 'нөхөд', *nökür* [nökü-r] 'нөхөр', *nökügesü* [nökü-gesü] 'нөхөөс', *nökülte* [nökü-lte] 'нөхөлт' гэх мэт үгс үүсч, уламаар тэдгээрээс өөр шинэ шинэ үндэс салбарлан гарчээ || Kha. *nöxə-*, Ord. *nöᵘxö-*, Bur. *nüxö-*, Oir. *nökᵘ-*

Нөхөр |nökür|[= nökü-r] *'анд найз'* (бие биеэ нөхөх хүн) || Cf. Man. *nüxö* 'друг' (Цинциус I:609) Ж= *'orčilang-dur* ***nökür*** *kemegdekü qamiy-a bui'*

[орчлонд нөхөр хэмээгдэх хүн хаа буй](Burq. 24b) // *'jočin-dur* ***nökür-ün*** *degel-i dekčü'ü kündülegsen belge-yi üjegülümüi* '[нохорийнхоо дээлийг төчнөд дэлхий хүндэлсэний тэмдэг үзүүлэх](Sub.V:4a) // *'se'üder-ece busu* ***nökör*** *ügei* '[сүүдэрээс өөр нохоргүй] (MNT 77) // *nökör* 'compagnon', 'ami' (HY M80) // *nöker* 'друг' (Mu. 261, IM M152) // *nökür* 'друг' (IM 443) // *nöker* 'compagnon' (Ist. 58) // *nökör* 'associate comrade' (Ras. 200 C11) || Б. Я. Владимирцов энэ утгыг *'нөхөрлөхөө дур дуртэзрээ зээндээ дүүгээ өөдөө албат'* гэсэн утга илэрхийлж байсан гэж үзсэн бол Масао Мори *'бүх дүүгээ зээндээ зорилсон албат'* гэсэн утгатай гэжээ. || х о р ш : *'nökür segülder'* // *'анд нохор' 'найз нөхөр', 'хань нөхөр'* || х э л ц : *'nökür sirolya'* (английн олзноосоо хуваж хүртдэг байсан уламжилалаас үүдсэн хэллэг) Энэ хэлцийг I. de Rachewiltz *'friend the roast'* хэмээн орчуулсан буй. || Kha, Ord. *nöxör*, Bur. *nüxer*, Oir. *nökar*

Т у с х а й с у д а л г а а : Б. Я. Владимирцов, Монгольское *nökür*, Доклады Академии наук СССР, Серия В, 1929, 287-288 // Mori Masao, *Nökör* kōjosetsu, Tohogaku, No 5, 1952, 56-58

Нөхө- |nöküče|[= nökü-če] *'үлэх', 'учирах', 'холбогдох'* || Ж= *'mayui gergei mayui nökür kiged mayui qad-hu-a ken j-e* ***nökütekün'*** [муу эхнэр, муу нохор хийгээд муу хаанд хэн учирах](Sub. V:7a) // *'erdem-ten-dür ... erdem-i tayalayčin* ***nökütemüi*** [эрдэмтэнд ... эрдэмийг эрхэмлэгч л учирна](Sub. VI:12b) // *'sayin nökör-e tusa bo[l]su ke'ün* ***nökötejü*** *irebe bi'* [сайн нөхөртөө тус болоё хэмээн учирахаар ирлээ би' (MNT 92) // *'ma'ün-lu'a* ***nökütegsen*** *nere-tür üüi oron'* [мууд холбогдсон нэр үл зүүн](KMQB A20) || Энэхүү үйл үгээс *nökütel* [nökü-če-l] 'нөхцөл', *nöküteldü-* [nökü-če-ldü] 'нөхцөлд-', *nökütegül-* [nökü-če-gül] 'нөхцүүл-' гэх зэрэг нийлмэл бүтэцтэй үгс үүсчээ. || Kha. *nöχtsə-*, Ord. *nöʰχŏtši-*, Bur. *nüχese-*

Нөхцөл [nökütel][= nökü-če-l] *'учирал', 'холбоц'* || Ж= *'üges-iyer udqa-yi üjegülkü tere čay-tur* ***nökütel*** *keregtü bolai'* [үгсээр утгыг үзүүлэх тэр цагт нөхцөл хэрэгтэй болой](OM 132b) || х о р ш : *'нөхцөл бололцоо'* || Kha. *nöχtsöl*, Ord. *nöʰχŏtšil*, Bur. *nüχesel*, Oir. *nökʰtsʰl*

Нуга |nuγu| *'нугалах', 'нугарах'* гэсэн үгсийн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Тус язгууруас *nuγal-* [nuγa-l] 'нугал-', *nuγara-* [nuγar-a] 'нугар-' гэсэн үгс үүсчээ. || Kha, Bur. *nuğa*, Ord. *nuğu*, Oir. *nuğv*

Нуган |nuγun| х у у ч : *'эргэтэй хүүхэд'* || Ж= *'**nu'un** kö'üd manu nuntuğ qarayu'* [нуган хөвүүд маань нутагаа харюу](MNT 65) // *'öčüken* ***nu'un*** *kö'üked,* [өчүүхэн нуган хүүхэд](KMQB B18) // *nu'un* 'enfant du sexe masculin' (HY M81) || Kha, Bur. *nugan*

Нудар- |nidur|[= nidu-r] *'мүрэх', 'мулхэх', 'ёворох'* || Ж= *'qoqimai amin ülü* ***niduran*** *'* [хохимой амин үл хохироон](Turf. 6:35) // *'če'ël usun* ***niduralu'ü'*** [цээлийн ус түрлээ](MNT) // *nudurba* 'schlug mit der Faust' (LH 73) || Kha. *nudar-*, Ord. *nudur-*, Bur. *nudar-*, Oir. *nudʰr-*

Нударга |nidurγa|[= nidu-r-γa] 1. *'зангидсан гар'* || Cf. Man. *nidurga* 'кулак' (Цинциус I:590) || 2. *'монгол дээлийн ханцуйны үзүүрт залгасан мууран хэлбэртэй зангаас'* || Cf. Turk. *jidruk* || Ж= 1. *nudurqa* 'poing' (HY M80) //

nudurga 'кулак' (Mu. 261) // *'Гараа урачи нь сунгаж, **нударгаа** зангидан авдчиж туллээ'* (Ь Ринчен, Цогт тайж) || Ж= 2. *'Дариймаа тэнд хорлойгоор дажсэн жижигхэн хэлтэй бор новоон торгон дээлийн урт ханцуйн далбагар минжин **нударгаар** амаа халас таглажээ'* (Д. Нацагдорж, Хэлхээгүй сувд) || Kha. *nudarga*, Ord. *nudurga*, Bur. *nudarga*, Oir. *nudʷrgo*

Нулмис |nilbusun|[nilbu-sun] *нүднээс гарах тунгалаг шингэн* // Pl. *nilbusut* (Zir.119) || Ж= *'tere čay-tur Čanak nidün-iyen **nilbusubar** dügürgefü öglller-ün'* [тэр цаг Чанак нүдээ нулмисаар дүүргэн үгүлэрүүн](Burq. 21a) // *'Čiŋgis qahan üjefü, nidün-ece-'ën **nilbusun** čuburi'ülju, duran alja'ad'* [Чингис хаан үзэж нүднээсээ нулмис цуварууллж гунигт автвад](MNT 173) // *nilbusun* 'larme' (HY M79) // *nilbusun* 'слеза' (Mu. 253) // *nalbusun* 'Spucke' (LH 72) || х о р ш : *'нус нулмис'* || Kha. *nulmis*, Ord. *nulmus*, Bur. *nulimsa*, Oir. *nul'mʷsʷn*

Нум |numu| *харваж намнах зориулалттай хөвчит зэвсэг* || Cf. Man. *nōta* 'лук' (Цинциус I:604) || Ж= *'nigüleskü sedkil-ün **numun-dur** činu onuqui qatayui-tu üge-yin sumun-i dügürgefü'* [нигүүлсэнгүй сэдхэлийн нуманд чинь онох хатуу үгийн](Burq.14a) // *'**numu** ögčü, qoyar sumu ögbe'* [нум өгч, хоёр сум өгөв] (MNT 87) // *'čeri'üd quyağlaju **numun** sumun bari'ad'* [цэрэгүүд хуяглаж, нум сум бариад](KMQB B22) // *kibez qarbuqu **numun*** [лук для битья хлопок](Mu. 218) // *numun* 'Bogen' (LH 73) // *numu* 'лук' (IM 443) // *numun* 'bow' (Ras. 204 C24) || х о р ш : *'нум сум'* || Kha *num*, Ord. *numu*, Bur. *nomo*, Oir. *numʷn*

Нунтаг |nutnuγ| Энэ үгийг *'нутаг'* гэсэн утгаар ойлгогддог болович хэрэглээнээс нь үзвэл *'осч төрсөн нутаг газар'*, *'амьдаран суугаа нутаг орон'* гэсэн өргөн утгыг илэрхийлдэг бололтой. || Cf. Man. *nutug* 'родина' (Цинциус I:613) Энэ үгийг проф. P. Pelliot *'campement'* (T'P 32, 1936, 365-357), I de. Rachewiltz *'encampement'* (HJAS 12, 1949, 85) гэж адил утгатай үгээр буулгажээ. || Ж= *'sayuqu **nuntuγ-turiyan** ajirasu'* [суух нутаг орондоо оршиё] (Alt. 24a) // *'bi Ui suu ... Bis baliγ-a **nuntuγ-tu** ujayurtan-u uruγ ajuγu'* [Уй суу би ... Биш балигад оршин суудаг язгууртаны удамын хүн](Hin. 1) // *'huja'ür-un **nuntuq**-dur-iyan sa'üju'* [язгуурын газар нутагтаа сууж](KMQB B2) || Энэ үгээс *nuntuγčin* [nuntuγ-čin] 'оршин суугчид', *nuntuγla-* [nuntuγ-la] 'нутаглан суух' гэх зэрэг үгс үүсчээ.

Нуруу |niruγun|[= niru-γu-n] *хүн, амьтаны биеийн арын гол тулгуур үет яс* || Ж= *'**niruγun-u** yasun degesün görügsen metü'* [нурууны яс нь томсон дээс мэт](Burq. 38b) // *'aman čagān qula-yin **niri'ū** inu quğu ken qarbula'ā'* [ам цагаан хулын нурууг хэн харвалаа](MNT 147) // *nuγun* 'спина' (IM 442) // *nirūn* 'спина' (Mu. 257) // *niγun* 'спина' (IM M152) // *niγun* 'dos', 'reins' (Ist. 57) // *nirūn* 'Rücken' (LH 72) // *nirgun* 'waist' (Ras.199 A7) || х о р ш : *'нуруу бөөр'*, *'нуруу нугас'*, *'нуруу туруу'* || Kha, Ord. *nurū*, Bur. *nʉrğa(n)*, Oir. *nurgʋn*

Нут |nuta| *'бат'*, *'лавтай'*, *'яг'* Энэ үгээс *nutala-* [nuta-la] 'нутал-', *nutatai* [nuta-tai] 'нуттай' гэх мэт үгс үүсчээ. || Ж= *'not-iyar yabubasu **nuta** bütün büi'* [номоороо явбал лавтайяа бүтнэ](Sub. IX:9) // *'kitad töbed qoyar-un törö **nuta** bolqu busiγu kemeged'* [хитад төвөд хоёрын төр нут болох бишүү хэмээгээд] (ET 15a) || х о р ш : *'бат нут'*

Нутла- |nutala|[= nuta-la] *'батлах', 'итгэлтэй байх'* || Ж= *'yekes taqi bögesü* ***nutalabasu*** *ele yadayana aran-a baraydaysan olan bui'* [ихэс мөн бөгөөс баталвваас эл харийн хүмүүст дийлдсэн нь олон бий](Sub. IV:8b)

Нух- |nuqu| *'хучтэй дарах'* || Ж= *'sain nuquba yulur-i'* [хорошо месил тесто] (Mu. 316) || Kha, Oir. *нихо-*, Ord. *нихи-*, Bur. *нйха-*

Нүгэл |nigül| *'буяны эсрэг муу үйл'* (Бүддийн ёсонд муу нүгэлт үйлийг нийтэд нь арван зүйлээр ангилдаг бөгөөд тэдгээрийг дотор нь *'биеийн гурван нүгэл'* /амин нидлах, эс өгсөнийг авах, буруу хурьцах/, *'хэлний дөрвөн нүгэл'* / худал хэлэх, хов үгүүлэх, ширүүн үг үгүүлэх, чалчаа үг үгүүлэх/, *'сэдхэлийн гурван нүгэл'* /шуналын сэдхэл, хорон сэдхэл, буруу үзэл/ хэмээн ангилдаг ажээ.) || Cf. Man. *niyul* 'грех' (Цинциус I:589) || Ж= *'minu ene buyan-iyar qamuy amitan qotalayar bügüde* ***nigül-i*** *talbiju nasuda buyan üyiledkü boltuyai'* [миний энэ буянаар хамаг амьтан хотолоор бүгэд нүгэлийг тэвчиж, буян үйлдэх болтугай](BT 156a) // *örgübe* ***ni'üli*** 'снял грех' (Mu. 278) // *nu'ül* 'грех' (IM 442) || х о р ш : *'нүгэл хилинц', 'нүгэл чивэл'* || Kha, Bur. *nügel*, Ord, Oir. *nül*,

Нүд- |nidü| *'нунтаглах', 'няцлах'* || Ж= *'Qar-a qočo-dur negüjü ireged qotod balayad nemen bosqaju qoruyan ba yoyuryas erügülün* ***nüdügüljü*** *'* [Хар хочо-д нүүж ирэд хот суурин нэмэн босхож, хороо ба ёгуургас эргүүлэн нүдүүлж] (Hin. 21) // *'тэр бууны сумны хонгиог хумүүс олж аваад цай* ***нудэх*** *уур болгон хэрэглэсэн байхыг би үзсэн'* (Ц. Дамдинсүрэн, Хууч яриа) || х о р ш : *'зодож нудэх', 'цохиж нудэх'*

Нүнжиг |nünjig|{< Tib. *snum 'jug*} *'тос нэвчих'* (Орчин цагийн монгол хэлэнд *'тослог', 'тэжээллэг', 'элбэг баян'* гэх мэт утгаар хэрэглэгддэг) || Ж= *'овоо* ***нүнжигтэй****, тослог гайхал байна шүү'* (Ч. Лодойдамба, Өөрийн замаар) || Kha. *nüŋdzig*

Нүү- |negü| *'нүүдэл хийх', 'нэг байрлалаас нөгөөд шилжих'* Энэхүү язгуураас *negüdel* [negü-del] 'нүүдэл', *negülge-* [negü-[lge] 'нүүлгэ', *negüri* [negü-ri] 'нүүдэл' гэх мэт үгс үүсчээ || Ж= *'ger tergen* ***negüjü*** *yadan-a dotun-a udabasu'* [гэр тэрэг нүүж гадана дотоно удваас](Qqota III:11) // *'Tüngelig goroqan huru'ü bölög irgen* ***newüjü*** *irebe'* [Түнгэлиг горхи руу бөлөг иргэн нүүж ирэв](MNT 28) // *tenggiri-yin jorig-i daqan güčüd-iyen öksügei ke'en emünekši* ***ne'ü'et'*** [тэнгэрийн зоригийг даган хүчээ өгсүтэй хэмээн урагш нүүгээд] (KMQB B13) // *nübe* 'откочевал' (Mu. 262) // *nübe* 'уехал' (IM 443) // *neübe* 'reiste' (LH 73) // *nägükü* 'to migrate', 'travel' 'Kund.148) || х о р ш : *'нүүх суух'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *nü-*, Dag. *neü-*

Нүүдэл | negüdel|[= negü-del} *'шилжих', 'нүүх үйл'* || Ж= *'Болд эхнэр хоёулан* ***нүүдэлд*** *ядарав гээж тарган хонины тураг мах чануулж идээд'* (Ц. Дамдинсүрэн, Гологдсон хүүхэн) || х о р ш : *'нүүдэл суудал'* || Kha, Ord, Bur. *nüdel*, Oir. *nüdʲl*

Нүүр |negüri| *'нүүдэл'* Эртний монгол хэлний *bayu-, sayu-* гэх мэт язгуураас *bayuri, sayuri* гэсэн үгс үүссэнтэй нэгэн адил *negü-* гэсэн язгуураас *negüri* гэсэн үг үүсчээ. || Ж= *'Duwa-soqor gurban* ***ne'ürid*** *gajar-a qaraqu büle'e'* [Дува сохор гурван нүүдэлийн газар харах бөлгөө](MNT 4) // *nüri* 'кочевка' (Mu. 262) || Kha,

Ord, Oir. *nūr*, Bur. *njūr*

Нүүрс |negüresü|{<negü-re-sü} *мод, ургамалын шатсан, чулуужссан хэлбэр.* || Ж= *'altan-ača degere ünetü čindan-i mungqay-ud* ***negüresün*** *bolγaγsan-i üjedkün'* [алтнаас илүү үнэтэй зандан модыг мунхагууд нүүрс болгосоныг үзэхтүн] (Sub. IV:5a) // *ne'üresün* 'charbon' (HY M78) // *nūrsün* 'уголь' (IM 443) // *nūresün* 'уголь' (Mu.262) // *nūrsün* 'уголь' (IM 442) // *nüresün* 'charcoal' (Ras.202 B1) || Kha. *nūrs*, Ord. *nüresü*, Bur. *nürhe(n)*, Oir. *nūrsən*, Dag. *neurese*

Нүцгэ |ničügü|{< *ničü (хуул-, тайл-) + gü} *'нүцгэн'* гэдэг үгийн үүсмэл язгуур. Энэхүү үүсмэл язгуураас *ničügüle-* [ničü-gü-le] 'нүцгэл-', *ničügün* [ničü-gü-n] 'нүцгэн', *ničügüre-* [ničü-gü-re] 'нүцгэр-' зэрэг нийлмэл бүтэцтэй үгс үүссэн байна.

Нүцгэн |ničügün|{< *ničü + ge-n} *'шалдан', 'хувцасгүй'* || Ж= *'qatud-un ayimaγ-i üjebesü jarim-ud anu degel ügei* ***ničügün'*** [хатадын аймагийг харвал зарим нь дээлгүй нүцгэн](Burq. 17a) // *'Jelme ... gagča doto'ājitu čurama ničügün šitüldüjü bayīqun dayīn dotora'ūn gūyījū'* [Зэлмэ ... ганцхан дотуур өмөдтэй чирмаа нүцгэнээр шахалдан буй дайсаны дундуур гүйж](MNT 145) // *kōle ničügün* 'босый' (Mu. 221) // ***nüčügen*** *bolba* [стал голым](Mu. 262) // *ničügen* 'голый' (IM 442) // *ničkün* 'голый' (IM M151) // *ničkün* 'nu' (Ist. 57) // *ničkün* 'naked' (Ras. 203 B10) || х о р ш : *'нүцгэн шалдан', 'улаан нүцгэн', 'чирмай нүцгэн'* || х э л ц : *'явган нүцгэн'* (унах унаа, өмсөх хувцасгүй), *'гар нүцгэн'* (гартаа барьсан багаж зэвсэггүй), *'хөл нүцгэн'* (өмсөх гуталгүй) || Kha. *nütsgen*, Ord. *nütšügün*, Bur. *nüsegen*, Oir. *nütsᵊgən*

Нэг |nigen|[= *ni-ge-n] *'1 x 1 = 1'* || Ж= *'tende ber* ***nigen*** *suburγan bosqaju eǰiy-e-de kars-a degel abuγsan suburγan kemen nereyidümüi'* [тэнд нэг суварга босхож эдүгээ хүртэл шар нөмөргөт суварга хэмээн нэрлэгдсээр](Burq. 25b) || Энэхүү язгуураас *nigede-* [nige-de] 'нэгд-', *nigeǰi* [nige-ǰi] 'нэгэж', *nigeǰi-* [nige-ǰi] 'нэгж-' гэх мэт үгс үүсчээ. || Kha. *neg*, Ord. *nige*,Bur. *nege*, Oir. *negᵊn*

Нэгж- |nigeǰi|[= nige-ǰi] *'нэг нэгээр нь шалгаж үзэх'* || Уггаа *nigeǰi* гэсэн үгээс гарсан энэ үгийг монгол бичигт *nengǰi* гэж бичиж хэвшсэн байна. Ж= *'Sorqan-šira-yin ger-tür, tergen-dür, iseri-yīn doro kürtele* ***neŋǰījü'*** [Сорхон шарын гэрт, тэрэгэнд, орны доогуур хүртэл нэгжиж](MNT 86) // *nengǰi* 'faire des perquisitions' (HY M78) // *'yerü noyad-un ger-i* ***nengǰiged*** *yayum-a ese yarqul-a qaday, čayan mori noyan-du bari'* [ер ноёдын гэрийг нэгжээд юм эс гарвал хадаг, морь ноёнд барь](QJ B34a)

Нэлхэ |nelke| х у у ч : *'нэхий өлгий'* || Ж= *'namayi tōrekü-dür buluγan* ***nelke*** *ögčü büle'ēi'* [намайг төрөхөд булган өлгий өгч билээ](MNT 211)

Нэм- |nem| *'ихэсхэ-', 'олшируул-'* || Cf. Man. *neme-* 'прибавлять' (Цинциус 622) || Эл язгуур дээр *-gde, -gesü, -gü, -gül, -gün, -le, -ne, -lte, -ne, -r* гэсэн *дагавар залгаж nemegde-* [neme-gde] 'нэмэгд', *nemegesü* [neme-gesü] нэмээс', *nemegü* [neme-gü] 'нэмүү', *nemegül-* [neme-gül] 'нэмүүл-', *nemle-* [nem-le] 'нэмлэ-', *nemelte* [neme-lte] 'нэмэлт', *nemne-* [nem-ne] 'нэмнэ-', *nemnege* [nem-ne-ge] 'нэмнээ', *nemer* [nem-r] 'нэмэр' зэрэг үг үүсч, уламаар тэдгээрээс өөр шинэ шинэ үндэсүүд дам үүсчээ || Kha, Oir. *nem-*, Ord, Bur. *neme-*

О

Обьект |obyekt|{< Rus. *обьект* < Lat. *objectivus*} *'обьеэкт', 'зүйл', 'байгууллага'*

Овог |obuγ| *нэгэн удамаас салбарлан гарсан, дундын нэгэн нэршилтэй бөлөг хүмүүс* || Ж= *'yeke emege inü Lii obuγtai* [их эмэг нь Лий овогтой] (Chang. 14) || Kha. *owog*, Ord. *omok*, Bur. *obog*, Oir. *om°g*

Тусхай судалгаа : С. Калужински, О значении слов *irgen* и *obog* в *'Сокровенном сказании'*, ОУМЭИХ III, т. II, 1977, 79-85 // Т. Д. Скрынникова, *'Oboq'* и *'irgen'* в контексте *'Сокровенного сказания'*, *Mongolica* 1 (22), 1990, 92-102 // P. Rykin, The Social Group and its Designation in Middle Mongolian: The Concepts *irgen* and *obog*, *Forum for Anthtropology and Culture*, 1, 2004, 183-210

Овоо |obuγ-a| 1. *тал дээрхи өндөрлөг дов толгой.* || Cf. Man. *obo* 'холм' (Цинциус II:4) 2. уул овооны орой дээр чулуугаар босхосон тахил шүтээн || Ж= **1.** *'Сүрэнхүү саарал морины амыг арайхан тогтоож,* ***овооны*** *дэргэд буун, хөлсий нь хусаад'* (Д. Нацагдорж, Шувуун саарал) // *obo'o 'tertre'* (HY M 81) || Ж= **2.** *'сүлд тахилга улирсан сүмбэр их* ***овоодтой'*** (Д. Нацагдорж, Миний нутаг) // *'даваан дээр гартал чулуугаар босгосон бяцхан* ***овоо*** *харагдлаа'* (Б. Ринчен, Заан залуудай) || хорш : *'овоо толгой', 'уул овоо'* || х э л ц : *'овоо тахилга'* (уул усны эзэнийг баярлуулахын тул өргөл өргөх шашины зан үйл) || х о р ш : *'овоо толгой', 'уул овоо'* || Kha, Ord. *owō*, Bur. *obō*, Oir. *owā*, Dag. *obō*

Овчарк |občark|{< Rus. *овчарк* 'хоньч нохой'} *'овчаарк'* (их төлөв цэрэг, цагдаагийн тусгай албанд хэрэглэдэг хоньч үүлдэрийн нохой)

Овъёос |obiyasu|{< Rus овёс} *'хошуу будаа'* || Kha. *owjōs*, Bur. *objos*

Огторгуй |oγtoryui|{< oγtaryui} *'тэнгэр', 'сансарын уудам'* || Ж= ***'oγtor-yui-yin*** *sang metü bügüde dayusqali-ügei ed tabar-tan boltuγai'* [огторгуйн сан мэт бүгэд дуусашгүй эд таваартан болтугай](BT156a1) // *'köke* ***oγtaryui-bar*** *qaliju odur-un'* [хөх огторгуйгаар халиж одруун](Burq.23b) || х о р ш : *'сансар огторгуй', 'тэнгэр огторгуй'* || Kha. *ogtorgui*, Ord. *uğturğ"ī*, Bur. *ogtorgoj*, Oir. *oktɒrğū*

Ого* | oγ(o)- / oq(o)| *'богино', 'охор'* гэсэн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Тус язгууpаас *oγduγi-* [oγ-dui] 'огдой-', *oγčam* [oγ-čam] 'огцом', *oγtal-* [oγ-tal] 'огтол-', *oγotur* [oγo-tur] 'оготор', *oqar* [oq-ar] 'охор' гэх мэт үгс үүсчээ.

Огоо |oγuγ-a| х у у ч : *'бүтэн', 'бүрэн'* || Ж= *qamuγ sanaγan-ača* ***oγuγ-a*** *dügürigsen mön činar* [хамаг ухаанаас бүрэн дүүрсэн мөн чанар](Bud. 5) // *'Olon-Dongqayit* ***oγuγa*** *üdür-e ülü kürgen tala'ul-ba'* [Олон-Донхайд бүтэн өдөр үл хүргэн талуулва](MNT 187)

Огоор- |oγor|{< hoγar} *'орхи-', 'хая-', 'март-'* || Ж= *'kešigtü kü'ün kešig oroqui-dur* ***ho'āra'āsu*** *ğurban beri'ēs söyütügei'* [ээлжийн хүн ээлжинд гарахгүй бол гурван удаа ташуурдтугай](MNT 278) // *'altan saba-yi Nayiranja mören-dür* ***oγorbai'*** [алтан савыг Найранжа мөрөнд хаяв](Burq. 44) // *'amiban* ***oγurču*** *ende irebei bi'* [амиа огоорч энд ирэв би](ET 62a) || Kha. *oğōr-*, Oir. *ōr-*

Огоот |ogoγata| х у у ч : *'бүрмөсөн', 'огт'* || Ж= *'mayui tarni-yi ilyiledkü idegen oγoγata ülü idekü'* [муу тарни үйлдэх идээг огт үл идэх](Burq. 35b) // *'edü'ē bida oğo'āta oraši'ūlun* [одоо бүрмөсөн оршуулан](279) // *'čoytu kil včir-ün oγoγata tuγuluysan dörben abisig-i abun'* [цогт хий очироо огоот туулсан дөрвөн авшигийг аван](ET 44b)

Оготор |ogotor|[= ogo-tor]{< * *oγa-tur / oqa-tur*} *'богино', 'охор'* (Энэ үгийн *ogo / oγa* гэсэн язгуур угтаа оҕаг {< **oqa-r*} гэсэн үгтэй нэг гаралтай.) || Ж= *'oğotur qoŋğor-ı talbi ülju, Temüjin-ne orog šinqula-yi unu'ülba'* [оготор хонгорыг тавиулж, Тэмүжинд орог шунхалыг унуулав](MNT 90) || Kha, Ord. oğotor, Bur. *oxor*, Oir. *oğ°tor*

Огтол- |oqtola|{< **oq-tala*} *'таслах', 'хэрчих'* (Энэ үг нь анхандаа зөвхөн нэг талаас нь *тайрч богиносгох* утга илэрхийлж байсанаа хожимоо *хэрчиж таслах* гэсэн ерөнхий уттыг илэрхийлэх болжээ) || Ж= *'kebeli-yi kimusu-bar oytalaju alabai'* [хэвлийг нь хумасаараа хэрчиж алав](Chimeg 17a) // *'sükeber modun oytaluysan'* [сүхээр мод](OM 12b) || х о р ш : *'огтолж зүсэх'* || Kha. *oχtol- / oktol-*, Ord. *oğtol-*, Oir. *okᵉl-*

Огторгүй |oytaγui| *'мэнгэр', 'хоосон орон зай'* Cf. Man. *oktorğo* 'пустой' (Цинциус II:11) Энэ үгийг *'огт оргүй'* гэсэн үг гэж үздэг энгийн таамаг байдаг боловч бодит байдал дээр өөр бололтой. Проф. В. И. Цинциус манж хэлний хоосон гэсэн уттатай *oktorgo* гэдэг үгийг *'огторгүй'* гэдэг үгтэй холбон үзсэн бий. Цаашид энэ үгийн гаралыг нарийвчилан судалвал зохино.)

Огподхо- |oγčodqa| х у у ч : *'сүрдүүл-'* || Ж= *'amidu ele kü'ün tutum ere-yin* tabun *aŋgida galnūd tülejü, gal-iyār ogčadqaya'* [амид хүн тутам таван тусхай гал түлж, галаар сүрдүүлэх](MNT 193)

Од |odш|{< *hodun* < *χodun* < **φodun*} *огторгуйд гилалзан харагдах тэнгэрийн эрхэс // Pl. (h)odud* || Ж= *'gün qudduy-un iruyar-a üjegdekü i odun metü'* [гүн худагийн ёроолд *харагдах од мэт*](Burq. 38b) ***hodun*-нача** *olon galtan bui'* [одноос олон галтан буй](MNT 193 // *hodun* **'étoile'** (HY M60) // *arslan* ***hodun*** 'созвездие льва' (Mu. 106) || х о р ш : *'од гараг', 'од мичид'* || Kha. *od*, Ord. *udu*, Bur. *odo*, Oir. *oᵈᵊn*

Од- |od| *'явах'* (наанаасаа цаашаа чиглэх хөдөлгөөн) || Ж= *'Čanak-tur öğüler-ün endeče qariju od'* [Чанак-д үгүүлэрүүн: эндээс хариж од](Burq. 24a) // *'sayid aran qamiy-a ber* ***odbasu*** *kündülegdeyü'* [сайн хүн хаа ч очсон хүндлэгдэнэ](Sub. II:4b) || Kha, Ord. *od-*, Bur. *odo-*

Одеял |odeyal|{< Rus. *одеяло*] *'адъяал', 'ноосон хөнжил', 'ноосон бүтээлэг'*

Одчигин үз **Отчигин**

Оё- |oyu| *'хэрж холбох'* (зөөлөн арис, бөс даавууг утасаар хэрж холбох) Энэхүү язгууртаас *oyudal* [oyu-dal] 'оёдол', *oyuγasu* [oyu-γasu] 'оёос', *oyuγul-* [oyu-γul] 'оёул-' гэх мэт үгс үүсчээ || Cf. Man. *uj-*, Turk. *oj-* || Ж= *'mön modun-u dour-a sayuju degel-iyen* ***oyubai'*** [тэр модны доор сууж дээлээ оёв](Burq. 42b) // ***ojaba*** *dēli* 'шил шубу' (Mu. 272) // *oyoba* 'nähte' (LH 1261) || х о р ш : *'оёж шидэх', 'оёж хадхах'* || Kha. *ojō-*, Ord, Bur. *ojo-*, Oir. *oī-*

Оёдол |oyudal|[= oyu-dal] *'оёос'* || Ж= *'гурван марал орой дээр ирээд, тэнгэрийн оёдол сувадын адил, зөөлөн салхи өмнөөс үлээгээд'* (Д. Пацагдорж, Хэлхээгүй сувад) || Kha, Ord, Bur. *оуӧdol*, Oir. *ujdal*

Оэ- |oJu| *'сорох'*, *'шимэх'*, *'хохох'* || Cf. Man. *оǯо-* 'целовать' (Цинциус II:7) || Ж= *oJaba nI'ūrI* [поцеловал его в лицо](Mu. 263) // *oJaba* 'küsste' (LH 1258) || Kha. *oz-*, Bur. *ozo*, Oir. *oz°-*

Озгой |oJuγaI|[= *oJu* 'хүрэлц-' + *γaJ*] *'эр бэлгэ'* || Ж= ***oJayaIn*** *hekin* 'glans penis' // ***oJayaIn*** *nüken* (Mu. 263) // *oJuγa* 'penis' (IM 443) // *oǯya* 'половой член' (IM M119) // *oJoqa* 'Penis' (LH 1258) // *oJoqaI* 'penis' (Ist. 59) // *oJoqaI* 'penis' (Ras. 199 A9) || Kha. *ozvǧoi*, Ord. *odžoǧo*, Bur. *ozogoJ*, Oir. *oz°ǧǟ*

Ой- |oyi| *'эргэж тус-'*, *'ухаанд буух'* || х о р ш : *'ойж буух'*, *'ойж үзэрэх'* || Kha. *oi-*, Ord. *ӧӧ-*, Oir. *ǟ-*

Ой |oi|{< *oj} *'оюун ухаан'*, *'санаа'* || Cf. Turk. *oi* 'ум', 'разум', 'память' (Радлов, I:969*)* // *oj* 'мысль' (Räsänen 357) // Uig. *oy* 'idea, opinion, thought' (Schwarz, 432); Man. *uj* 'разум' (Цинциус II:250) || Энэ үгийн язгуураас *oyila-* [oyi-la] 'ойл-', *oyilya-* [oyi-lγa] 'ойлго-', *oyin / oyun* [oyi-n / oyu-n] 'оюун', *oyišiyā-* [oyi-ši-yā] 'ойшоо-', *oyitan / oyutan* [oyi-tan / oyu-tan] 'ойтон' / 'оюутан', *oyitu / oyutu* [oyi-tu / oyu-tu] 'ойт / оюут' гэх зэрэг шинэ үндэс үүсчээ. || Ж= ***'oyin*** *inu gegegen ulus-un yeke üyile-dür dadmayai'* [оюун нь гэгээн, уласын их хэрэгт дадмагай](Hın. 41) // ***'oyin*** *bilig-iyer omurqayčid-i čökegülün'* [оюун билигээр оморхогчидыг цөхүүлэн] (Burq. 53b) // *'Čiŋgis qahān* ***oyIn****-dur-i'ān oro'ūlǰu'* [Чингис хаан ой ухаандаа шингээж](MNT 155) || Kha, Bur. *oi*, Ord. *ӧӧ*, Oir. *ǟ*

Ойл-* |oyil| *'тусах'*, *'ойлгох'*, *'оюун ухаанд буух'* || Ж= ***'oyilaǰu*** *üge-düriyen kürkü'* [ойлгож үгэндээ хүрэх](Turf. 7-4:7)

Ойлго- |oyilγa-| *'ухаж мэдэх'*, *'ухаарах'* || Ж= *'ųгласан олон учирыг сайн* ***ойлгосонгүй*** *авир шивэр яриųана'* (Б. Ринчен, Цогт тайж)

Оймос |oyimasu|{< hoyima-su} *гуталын дотуур өмөсдөг углаа жийрэгэвч* || Cf. AT. *ojma* 'felt out of which boots are made' (Starostin 1166), *ujuq* 'войлочные чулки' (Щербак 1997, 161); Man. *oimahun* 'чулки' (Цинциус II:8) || Зарим судалаачид энэ үгийг ****uj*** 'хавчих' гэсэн түрэг үгээс гарсан гэж үздэг байна (Clark 177, 159) || Ж= *hoyimosun* 'bas de feutre' (HY M61) // *oimasun* 'Filzstrumpf' (LH 1263) || Kha. *ojmӧs*, Ord. *ӧӧmosu*, Bur. *ojmhon*, Oir. *ӧmsən*

Оймос- |oyimas| х у у ч : *'хамгаал-'*, *'өмөөр-'* || Ж= *'Büri-bökö tere kü'ü-ben* ***hoyimasču****'* [Бүрибөх хүүгээ өмөөрч](MNT 131)

Ойн / оюун |oyin /oyun|{< *oi-yin / oy-un* 'Gen.)} *'ой ухаан'*, *'оюун санаа'*, *'бодол'* || Ж= ***'oyin*** *bilig-iyer omurqayčid'* [оюун билигээр омогорхогчид] (Burq. 53b) // *'Čiŋgis qahān* ***oyin-dur-iyān*** *oro'ūlǰu Yesüi qatun-i abču jergedür sa'ūlba'* |Чингис хаан ой санаандаа таацуулан Есүйг авч хатан суудалд суулгав|(MNT 155)

Ойрод |oyirad| *'монгол угсаатаны нэг'* (Язгуурын монголчуудын нэг болох *'ойн иргэд'* XIII зууны үеэс Чингисийн ууган хүү Зүчийн удирдлагын дор Их Монгол уласын баруун түмэнд харьяалагдан, уламаар өөлд, торгууд, дөрвөд,

хошуудыг багтаасан *'Дөрвөн ойрод'* хэмээх нэгэдмэл угсаатныг бүлэг болон бүрэлдэхээ.)

Т у с х а й с у д а л г а а : Г. И. Рамстедт, Этимологии имени *'ойрат'*, *Зап. Русск. Геогр. Общ. по отд. Этнографии*, т. 34, СПб., 1999, 549

Ойсул- |oyisula| х у у ч : *'ос оворло-'*, *'хорлох'* || Ж= *'bi kö'ül-bēn Temüjin-i küriged-te talbiju irerün ja'üra tatar irgen-e **oyisulağda'ā** bi'* [би Тэмүжин хүүгээ хүргэн оруулаад буцаж ирэхдээ татаар иргэдэд хорлогдлоо](MNT 68) // *'de'ül ner-i činü eyin **oyisuladqun**'* [дүү нарыг чинь ийн хорлогдон](MNT 245)

Ойтан |oyitan|[= oi-tan] *'оюутан'*, *'ухаантан'* || Ж= *'mayui **oyitan** tačiyan šinuqayiraysad'* [ухаан муутан тачаан шунахайрагсад](Burq. 17b)

Ойшоо- |oyisiya|[= oi-siya] *'ойлгон дэмжих'*, *'сайшаах'*, *'moox'* || Ж= *'yajar usun-u nayir joqis-tu amun künesün elbeg-tü-yin tula doturayan **oyišiyaǰu**'* [газар усны найр зохист аман хүнэс элбэг тул дотороо ойшоож](Hin. 23) // *köbegün-i **oyišiyaqui** ökid-iyer biba, bilir, kenggerge, činggil, čamquy terigülten-i üllü tasulun üyiledkegüljü* [ховүүнийг таалан охидоор бийваа, билар, хэнгэрэг, чингил, цамхаг зэрэгийг тасаралтгүй тоглуулан](Burq. 11a) || Kha, Bur. *oišō-*, Oir. *ōšā*

Олбог |olbuy| *'зөөлөн суудал'* (суудал дээр давхарлан дэвсэх зөөлөн зузаан эсгий, хивэс) || Cf. Turk. *olbuk* 'тюфяк, коврик' (Räsänen, 360) || Kha, Bur. *olbog*, Ord. *olbok*, Oir. *olwvğ*

Олз |olǰa|[= ol-ǰa] *'олсон юм'*, *'орлого'* // Pl. *olǰas* (BT 160a10) || Cf. Turk. *olza* 'добыча' (Радлов, I:1094) || Ж= *'olqui-a berke ene **olǰa olǰa-yin** degedü-yi olbai bi'* [олохуйяа бэрх олз олзын дээдийг олов би](Burq. 33b) // *'darun bara'āsu tere **olǰa** bidan-u'āi bui je'* [ялж дийлвэл тэр олз биднийх буй заа](MNT 153) // *olǰa bariba tüni* [захватил его в качестве добычи](Mu. 265) // *olǰa* 'fortune' (Zir.120) || х о р ш : *'олз олог'*, *'олз ашиг'* || Kha, Oir. *oldz°*, Ord. *oldžo*, Bur. *olzo*

Олив |oliv|{< Rus. *олива* < Lat. *oliva*} *'олийв'* (чидун жимэсний тос)

Олигарх |oligarhi|{< Rus. *олигархия* < Gr. *ολιγαρχία*} 'олигаарх' (цөөнхийн ноёрхол)

Олимп |olimp|{< Rus. *олимпийские игры* < Gr. *ολυμπος*} *'олиймп'* (бүх дэлхийн хэмжээний спортын их наадам)

Олимпиад |olimpyad|{< Rus. *олимпиада* < Gr. *ολυμπιαδα*} *'олимпиаад'* (мэдлэг чадвар шалгах тэмцээн)

Омбол |ombul|{< Man. *omolo*} *'ач хүү / ач охин'* || Dag. *omol*

Омо* |omu| *'омог'*, *'бахархал'* гэсэн үгийн анхдагч язгуур. Энэхүү язгуурт *-γ, -yi, -γulang* зэрэг дагавар залгаж *omuγ* [omu-γ] 'омог', *omuγulang* [omu-γulang] 'омголон', *omurqa-* [omu-rqa] 'оморх', *omuγi* [omu-yi] 'омой' гэх мэт үгс үүсчээ.

Омог I |omuγ| *'овог'*, *'аймаг'*, *'угсаатан'* || Cf. Turk. *omak* 'племя, род, фамилия' (Радлов, I:1166), Turk. *omak* 'народность' (Räsänen 361) || Kha, Bur. *omog*, Ord. *omok*, Oir. *omğ*

Омог II |omuγ|[omu-γ] *'бахархал'*, *'бардамнал'*. Энэ үгээс *omuγda-* [omu-γ-da] 'омогд-', *omuγsi-* [omu-γ-si] 'омогш-', *omuγtu* [omu-γ-tu] 'омогт', *omuγur-qaγ* [omu-γ-rqa-γ] 'омогорхог' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || Ж= *'arban jirγuγan jüγil-iyer*

omuy küčün-i intü šingtarayulun ögülebei' [арван зургаан зүйлээр омог хүчийг нь шингтаруулан үгүүлэв](Burq. 63b) || х о р ш : *'ааг омог' 'уур омог'* || Kha, Ord, Bur. *omog*, Oir. *omᵊg*

Омтгойл- |ontuγaida|{= ontu-γai-da} *'хуумгайдах', 'гэнэдэх'* || Ж= *'ta ülü **ontuγaldan** nasuda uruγši jigdün'* [та үл гэнэдэн насан туршид урагш зүдхэн] (Hin. 19)

Он |on|{< *hon* < **χon* < **φon*} *'он', 'жил'* // Pl. *od* (Jig. 7) || Ж= *'Dlvubala ... jil-ji yutuγar **on** γurban sara-yin arban šinede döčin qoyar nasun-dayan Daidu balγasun-dur jöb es-e boljuγu'* [Дивубала ... жи жи гуравдугаар оны гурван сарын арван шинэдээр дочин хоёр насандаа Дайду хотод таалал төгөсчээ] (Jig. 9) // *'Način noyan γurban **on** ebečiyebesü ... em budaγa sölegen joqiyan idegülün'* [Начин ноён гурван жил өвөдсөнд ... эм, хоол, шөл найруулан хийж идүүлэн] (Chang. 15) // *'basa **hon** sara sātaju'* [бас жил, сараар саатаж](MNT 216) // *hon* 'année' (HY M61) // ***honu** hekin sara* [первый месяц года](Mu.186) // *hon* 'год' (IM 438, IM M153) // *hon* 'année' (Ist. 32) // *hon* 'Jahr' (LH 77) // *urǰi hon* 'year before last year' (Ras. 201 A5) || х о р ш : *'он жил', 'он сар', 'он цаг'* || Kha, Bur. *oŋ*, Ord, Oir. *on*

Онги |onggi| *'нүх'* (хүрз, сүх зэрэг багаж хэрэгсэлийн ишийг оруулах нүх) || Ж= *'**oŋgitu** üldü-bēn bariba bi'* [онгит илдээ барив би](MNT 105)

Онго- |ongγu|{= on-γu} *'ургамал ногоо гандаж шарлах', 'онгөө алдах'* || Cf. Uig. *öŋ-* 'to fade, discolor' (Schwarz, 448) || Ж= *'nayur-un usun tataraju Kabaliγ-un jirγalang-un linqu-a **ongγuysan-iyar'*** [нуурын ус татарч, Кабалигийн жаргалын линхуа онгосоноор](Burq. 30b)

Онго |ongγu|{= on-γu} *'дээдэсийн шүтээн'* Энэ үгээс *ongγud* {ongγu-d} 'онгод', *ongγul-* {ongγu-l} 'онгол-', *ongγun* {ongγu-n} 'онгон' зэрэг үг үүссэн бий.

Онгод |ongγud|{< oŋγu-d} *'оюун сүнэс'* (бөөгийн биед бууж ирэх дээдэсийн оюун сүнэс) || Ж= *'ötegen eke-de tariyan-u **ongγud-ta** taqil-iyan güyičegen'* [өтөгөн эхэд, тарианы онгодод тахилаа гүйцээн](Taq.5b) || Kha. *oŋgŏd*, Ord. *oŋgod*, Bur. *oŋgon*, Oir. *oŋgvd*

Онгон |ongγun| 1. *'дээдэсийн шүтээн', 'дээдэсийн шарил'* 2. *'ариун', 'зэрлэг онгон'* // Pl. *ongγud* (Taq.5b) *ongγun* 'divinite' (HY M81) || Ж= **1.** *'өвгөд дээдсийн **онгон** нутаг'* (Ч. Лодойдамба, Тунгалаг тамир) // Ж= **2** *'мандаа **онгон** сахиус болтугай'* (Б. Ринчен, Ану хатан) || х о р ш : *'онгон дагшин', 'онгон шүтээн', 'ариун онгон'* || Kha, Ord. Bur. *oŋgon*, Oir. *oŋgvn*

Т у с х а й с у д а л г а а: Э. Р. Рыгдылон, О Монгольском термине *онгу-богол*, *'Филология и история монгольских народов'*, М., 1958, 166-172

Онгоц |onγoča| *мал услах том модон тэвш.* || Cf. Turk. *oŋuača* 'колода у колодца, жёлоб' (Räsänen 363); Man. *oŋkočo* 'лопка' (Цинциус II:21) || Хожим зиз үг далайн тэнгисээр аялах хөлөг, уламаар тэнгэрийн хөлөгийг нэрлэх болжээ. || Ж= *'kičiyenggü-yin **ongγoča-yi** kičiyen selbiǰü sansar-un dalai-ača amitan-i getülgesügei'* [хичээнгүйн онгоцыг хичээн сэлбэж, сансарын далайгаас амьтаныг гэтэлгэсүгэй](Burq. 4a) // *'usun-i tergeber getülün yadayu. keger-tür **ongγoča-yi** yabuγulun yadayu'* [тэрэгээр усыг гаталж ядюу, онгоцоор хээрийг

гаталж ядюу](Sub.) // *ongqača* 'auge' (HY M81) // ***onqača*** *baiqu qajar* [место стоянка лодок](Mu. 266) // *ongqača* 'bateau' (Ist. 59) // *onqača* 'ship' (Ras.204 B28) || Kha. *oŋgots*, Ord. *oŋgotso*, Bur. *oŋgotso*, Oir. *oŋgɔtsᵊ*

Онж- |onǰa| х у у ч : *'эзлэх', 'ялах'* || Ж= *'erkid ulus* ***onǰaldaǰu****, Naiman Mergid čirai-bān quǧulaǰu* [Эрхэн улас эзлэгдэж, Найман, Мэргэдүүд урваж] (MNT 208)

Онигоо |onigou|{< Rus. *анекдот* < Gr. *anekdotos*} *'хэвлэгдээгүй зүйл'* (түүхэн хүний амьдарал дээр үндэслэсэн хошин яриа)

Онлайн |onlayin|{< Eng. *on-line*} *'онлайн', 'интернетийн сүлжээ'*

Онтус- |ontus| х у у ч : *'оноож тус-'* || Ж= *'Yisüngke* ***ontudur-un*** *yurban ǰayud yučin tabun aldas-tur ontud'u)laγ-a'* [Йисүнхэ гурван зуун гучин таван алд газарт оноожээ](Yis. 4-5)

Оорцог |oγurčaγ| х у у ч : *'гадуурх-', 'шооврдорло-'* || Ж= *'dayisu sedkiǰü,* ***o'ǒrčaǧ*** *bolǰu yabuǰu'ü'* [бүруу санаж, гадуурхагдан явжээ](MNT 156) // *ogurčuq* 'captive' (Ras. 187 C1) || Kha. *ǒrtsog*, Ord. *ǒrtšok*

Оочер |očer|{< Rus. *очередь*} *'оочир', 'ээлж', 'дараалал'*

Ор |ora| *'орших байр', 'хаан суудал'* || Ж= *'qan* ***oro*** *čima-dur ǰoriba'* [хаан суудал чамд очив](MNT 201) // *'suu-tu qaγan törün yeke* ***or-a*** *saγuγad'* [суут хаан төрөн их ор суугаад](Chang. 6) // *'yeke* ***oro*** *barilduqu kemleši ügei boluγu'* [хаан суудалд суух нь хэмжээлшгүй болюу](KMQB A2) // *'ora bariba'* [занял место] (Mu. 269) || х о р ш : *'yeke ora'* (хааны суудал), *qan ora* (хаан ширээ) || Орчин үеийн монгол хэлэнд унтлагын тавцанг ийн нэрлэх болжээ. || Энэхүү язгууртаас *oran* [oга-n] 'орон', *orod* [oro-d] 'орд', *orosi-* [oro-si] 'орш-' гэсэн үгс үүссэн байна. || Kha. *orǒ*, Ord, Bur. *oro*

Орган |argon|{< Rus. *орган* < Lat. *organum*} *'аргоон'* (даралтат хөгжимийн зэмсэг)

Орд I |ordu| *'өргөө', 'шилтгээн'* || Cf. Turk. *orda* 'дворец' (Радлов, I:1072), *ordu* 'Palast' (Gabain 321), *ordu* 'резиденция хана, дворец' (ДТС 370), *ordu* 'a royal residence' (Clauson 203) || Ж= *'Anu* ***ordo*** *dotur-a aq-a degü-yügen aldaysan metü ... emgenin aǰuγu'* [тэдний орд дотор ах дүүгээ алдсан мэт ... эмгэнэн ажгуу](Jig. 9) // *'qayan-u* ***ordu*** *qarsi-dur irebesü güngjü terigülen tabun ǰayun ökidtür qubčad adaliqan emüskeǰü'* [хааны орд харшид ирвээс гүнж тэргүүлэн таван зуун охидод хувцас адилхан өмөсхөж](EE 35a) || х о р ш : *'орд харш', 'орд өргөө'* || Kha. *ordǒ*, Ord. *urdu*, Bur. *ordo*, Oir. *ordᵊ*

Орд II |orod| *'орон'* гэдэг үгийн олон тоо || Ж= *'ayaγ-qa tegimlig-üd aγlaγ* ***orod****-i olqu boltuγai'* [аяга-ха тэгимлэгүүд аглаг ороныг олох болтугай](BT 159a2) // *'bayasqulang* ***orod****-i oluγa inaγši ger-dečegen γarqu minu bütükü boltuγai'* [Баясхалан ороныг олохоос нааш аглагт суух минь бүтэх болтугай] (Bod. 19a)

Ордер |order|{< Rus. *ордер* < Fr. *ordere*} *'эзэмших зөвшөөрөлийн бичиг'*

Ордос |ordos|[ordu-s] *'монгол угсаатаны нэг'* (Шар мөрөний тохойгоор нутагладаг монголчууд. XV зууны үеэс Чингис хааны онго шүтээнийг хадгалсан орд өргөөг тэнд байгуулсанаас хойш тэднийг *ордон* гэдэг үгийн олон тоог заасан *'ордос'* хэмээх нэрээр нэрлэх болсон гэж үздэг)

Ори |ori| *'цэл залуу'* || Cf. Uig. *urï* 'ид залуу' || *'чадал хүчин сайтай, цог жавхлан сүрлэг идэрхэг тэнхэлүүнийг үгүүлэх бөгөөс орь хэмээмүй'* (Qorin naimatu tayilburi toli, 353) || х о р ш : *'орь залуу'* || Kha. *oŕï*, Ord. *oro*, Bur. *ori*

Орислим |orislim|{< Heb. *Yerushaláyim*} Йерусалим (хотын нэр) || Ж= *'ünen üge-tür-iyen kürün čerigüd-iyen boljaldur ilejü tngri-de mör ögtejü tede irge abubasu* ***Orislim****-i tan-a ögiy-e'* [үнэхээр үгэндээ хүрч, цэрэгээ болзсон газараа илгээж, тэнгэрт амлалт өгч тэндэхийн иргэдийг эрхшээвээс бид Йерусалим хотыг та нарт өгөө](Ar II:21)

Оркестр |orkester|{< Rus. *оркестр* < Fr. *orchestre* < Lat. *orchestra* < Gr. *ορχηστρα*} *'оркээстер', 'их найрал хөгжим'* (их төлөв сонгодог хөгжим тоглодог олон төрөлийн хөгжимийн зэмсэгээс бүрдсэн их найрал хөгжим)

Орог |oruγ| *'саарал'* || Ж= *'ǧodoli se'ültü* ***orog*** *singqula-yi unuju'* [годон сүүлт орог шунхалыг унаж](MNT 24) || х о р ш : *'орог саарал'* || Kha. *orog*, Oir. *or^{a}g*

Орой |orai|{< *horai* < **χoraj* < **φoraj*} *'дээд оргил'* || Cf. Man. *foron*, Ul. *poro(n)* || Ж= *'****oroi*** *daqi erdeni-ber köl-degen taqiγdaγsan amitan-i terigülegči qamuγ-i medegči-de sögüdümü bi'* [орой дахь эрдэнээр хөлдөө тахигдсан амьтаныг тэргүүлэгч хамагийг мэдэгчид сөгдмүү би](MNT) // *hekinü horai* 'sutura capitus' (Mu. 183) // *horai* 'crown of the head' (Ras.198 B14) // *urai* 'top', 'crown of the head' (Zir.141) || Kha. *oroi*, Ord. *orō*, Bur. *oroj*, Oir. *orā*

Ором |orom|[= oro-m] *'ор мөр'* || Ж= *'tüyimerdügsen* ***orom*** *inu qaralan'* [түймэрдсэн ором нь харлан](Chimeg 34a) || Kha, Ord, Bur. *orom*, Oir. *or^{o}m*

Орон |oron|[= oro-n]{< ora-n} 1. *'орших газар'* 2. *'улас гүрэн'* // Pl. orod (BT 159a2) || Cf. Turk. *orun* 'место' (ДТС 372). Uig. *orun* 'place, location, seat' (Schwarz, 425) || Ж= *'arban orod-un eng terigün* ***oron*** *maši bayasqulang-tu neretü boluγu'* [арван ороны хамагийн анхны орон нь Маши баясхалант нэртэй билээ] (BT163a10) // *'degedü Kasmir-ün* ***oron****'* [дээд Кашмирын орон] (Arj. III:7) || х о р ш : *'орон байр', 'орон нутаг', 'орон сууц' // 'гэр орон', 'газар орон', улас орон* || Kha, Ord, Bur. *oron*, Oir. *or^{o}n*

Ороолон |orulang|{< Tib. *ro langs*} *'боссон үхсэр'* (үхсэн цогцынх нь дотор ад чөдхөр оршсоноор босч ирсэн хүн) || Kha, Ord, Bur. *orōloŋ*, Oir. *orāl^{o}n*

Ортог |ortoγ|{< Turk. *ortaq*} *'анд нөхөд'* || Дундад үеийн монгол хэлний бичигийн дурасхалуудад *'худалдаачин'* гэсэн утгаар хэрэглэгдсэн байна. || Ж= *'ede orčin bükün irgen-dür* ***ortoγ-üd*** *bariju balayad yajar usun ber qudalduju'* [тойрон буй эдгээр иргэнд худалдаачид барьж](Abaga. I)

Орхимж |orkimǰi|[orki-mǰi|] *бүддийн санваартан хүн дээд биеэ ороон бүсэлдэг хувцас* || Ж= *'ger-tür oruγsan naran-u gerel-dür* ***orkimǰi****-ban elgüjü'* [гэрт орсон нарны гэрэлд орхимжоо өлгөж](OM 8b)

Орхоодой |orqudai|{< Man. *orhoi-da*} *'хүн өвөсний үндэс'* || Kha, Bur. *orxōdoi*

Орчи- |orči|{< *horči* < *χorči-*} *'эргэлд-', 'тойр-'* Энэ үгээс *orčil* [orči-l] 'орчил', *orčilang* [orči-lang] 'орчилон', *orčin* [orči-n] 'орчин', *orčiγul-* [orči-γul] 'орчуул-' гэх мэт үгс үүсчээ. || Ж= *'γurban maγui jayaγan-luγ-a ülü medekü mungqaγ-iyar tabun törül-dür* ***orčiγu****'* [гурван муу заяан лугаа үл мэдэх

чунлагаар таван төрсөл орчиу](Burq. 5a) // *(Анчинд-ын хэлбэр тодын Анчин дөлөөс* ni'ări [отвернул от него лицо](Mu. 186) // *orčiba* 'пошел' (Mu. 269) // *horčiba* 'drehte' (LH 75) // *urči* 'to go' (Zir. 141) || Kha, Ord. *ortši-*, Bur. *oršo-*, Oir. *ortš-*

Орчилон orčilang[orči-lang] *'тойрон эргэх ертөнц'* (будцийн шашины ойлголтоор мунхагийн эрхэлж оводох, отлох, ухэх тэргүүтэн хоолонд нэрвэгдэж, дахин төрөл авах эцэс төгсөхгүй орчилыг ийн нэрлэнэ. Орчин үеийн монгол хэлэнд дээхий хийгээд түүнийг хүрээлэн буй гараг эрхэсийн ертөнцийн нэр) || Ж= *yirtinčü dekin ötelkü, ebedkü, ülkülü-ber tölegdejü aburaγči iğeri orčilang-tur orčiqun* [ертөнц дахин отлохүй, оводохүй, үхэхүй бэлэг тоглож авагчгүй орчилонд орчихун](Burq. 4b) || х о р ш : *'орчилон дээхий'*, *'орчилон хорхой'* || Kha. *ortšilog*, Ord. *ortšilon*, Bur. *oršolon*, Oir. *ortšlay*

Орчин |orčin[= orči-n] *'эргэн тойрон'* || Ж= *'Bodistv inγü tedeger ger-ün orčin ləgsan-dur činəg-tü Bodistv-ud qubityabai'* [Бодисадва ирж, тэдгээр гэрийн орчин лагшинаар чимэгт Бодисадваг хувилгавай](Burq. 52a) || х о р ш : *'орчин тойрон'* || Kha, Ord. *ortšin*, Bur. *ortšin*, Oir. *ortšn*

Орчуул- |orčiγul|[= orči-γul] *'эргүүлэх'*, *'тойруулах'*, *'хорвуулах'* || Ж= *'nüdün-üyen urul-uyun orčiγulqui'* [нүдээ, уруулаа эргэлдүүлэн](Burq. 55a) // *'qitad-un ayalyus-ača mongyol-un ayalyus-tur nayiraγulγan orčiγuluγad manglai-yin bičig selte bičiǰü tegüskebe'* [хитад хэлнээс монгол хэлэнд найруулан буулгаад манлайн бичиг сэлтийг бичиж дуусхав](Jig. 36) // ***horči'ülba*** *jaǰiluq-san miqani amandu* [перевернул зажеванное мясо во рту](Mu. 186) // ***horčülba*** 'принять к себе' (IM 438) // ***horčülba*** 'drehte' (LH 75) // ***orčülba*** 'вертелся' (IM 443) || Kha, Ord, Oir. *ortšül-*, Bur. *oršül-*

Орш- |orosi|[= oro-si]{< ora-si} *'амьдар-'*, *'байж бай-'* Энэ үгээс *orošil* [oro-ši-l] 'оршил', *orošiγul-* [oro-ši-γul] 'оршуул-' зэрэг үгс үүсчээ || Ж= *'balar-ča uiγud-un qan inu Bis baliγ-a* ***orošin*** *sayun ajuγun* [уйгурын хаан эртнээс Биш хотноо оршин сууж байжээ](Hin. 49) // *'oytaryui-dur* ***orosiǰu*** *aqu-yin tula'* [огторгуйд оршиж байхын тул](Chimeg 12) || х о р ш : *'оршин суух'* || Kha. *oršï-*, Ord. *orošï-*, Bur. *oršo-*, Oir. *oršᵊ*

Оршуул- |oroširul|{< ora-ši-γul} *'байрлуулах'*, *'тавих'*, *'нутаглуулах'* || Ж= *'Ši ning ong Indü ... ebedkin kürtejü jöb jirun nasun-dur-iyan tngri-yin ǰayayan-a güyičegdebesü yasun inu Yungjang-un jegün eteged Gün mören-ü qijayar-a* ***orošiγuluγsan*** *ajuγu'* [Шинин ван Индү ... овчин олж, яг жаран насандаа тэнгэрийн заяанд гүйцэгдэж, шарилыг нь Юнжангийн зүүн тал Гүн мөрөний захад нутаглуулсан ажээ](Hin. 31) || Kha. *oršül-*, Ord, Bur. *orošül-*

Осол |osol| *'алдаа эндэл'*, *'буруу үйл'*, *'аюул'* || Ж= *'qan kümün-ü es-e güyičegsen osol-i inu ǰalaqu'* [хаан хүний эс гүйцсэн алдааг засах](Taq. 34) // *osol kibe* [совершил ошибку](Mu. 271) // *osal* 'Fehler' (LH 1259) || Энэ үгээс *osolda-* [osol-da] 'осолд-' гэсэн үйл үг үүсчээ. х о р ш : *'аюул осол'*, *'осол гэмтэл'*, *'осол эндэл'* || Kha, Ord. *osol*, Bur. *ohol*, Oir. *osᵊl*

Осолд- |osolda|{– osol-da} *'гэмтэх', 'ань алдах', 'алгасах'* || Ж= *'üdür döni üü osoldan manan bekileldübesü'* [одор шөнө үл алгасан маяан бэхлэгдэтгэе](KMQB A10) // *'kerbe törü'ed kiče'ed hečü-tür osoldaju'* [хэрэм төрөөд хичээгээд эцэст нь осолдож](KMQB A2) || Kha. *osold*, Ord. *osoldo-*, Bur. *oholto-*, Oir. *os"ld"-*

От |ot|{< Turk. *ot*} *'гал'* || Cf. AT *ot* 'огонь' (ДТС 372), Turk. *öt* 'feuer' (Räsänen, 366), Uig. *ot* 'fire' (Schwarz, 419) Энэ үгнүүдээс *odqan* [od-qan] 'одхон', *odčigin* [od-čigin] 'отчигин' зэрэг үг үүсчээ.

Оттон |odqan|{= od-qan}{< Turk. *ot*} *'гал'* + *qan* 'хаан'} *'галын эзэн'* (гал голомтоо сахиж үлдэх айлын бага хүү) || Cf. Turk. *odqan* 'feuer-gottheit' || Kha, Ord. *odxon*, Oir. *otχyn*, Bur. *odχon*

Отог I |otoγ|{< *otuk* < Pers. *otāq*} 1. *'овоохой', 'урц'* || Cf. Turk. *otak* 'шалаш' (Радлов, I:1104), *otay* 'шатер, жилище' (ДТС 373), AT. *otāg* 'small temporary building' (Clauson 46), Uig. *otaq* 'temporary shelter for herders and shepherds, made of felt and usually with a pointed top' (Schwarz, 419); Man. *otog* 'шалаш' (Цинциус II:28) ||

Отог II |otuγ| х у у ч : *харъяат албатуудыг хэсэгчилэн хувааж байсан засаг захиргааны нэгэж* || Ж= *'kisigten kemčigüd qoyar otuγ-i yaqai elesün-e gülčejü dobtuluyad qarijuqui'* [Хишигтэн, Хэмчиг хоёр отогийг Гахай элсэнд гүйцэж довтолоод буцжээ](ET 64b) || х о р ш : *'отог омог', 'отог хошуу'* || Kha, Ord, Bur. *otog*, Oir. *oᵊg*

Отого |otuγa| түшмэдийн зэрэг зиндааны тэмдэг (Чин улсын иөёд, түшмэдүүдийн зэрэг дэвийг ялган заасан малгайн оройд хаддаг өд. Отого нь тогосын өдөөр хийсэн байдаг бөгөөд хан, чин вангийн зүүдэг тэргүүн зэрэгийн отого нь *гурван нүдтэй*, бэйл, бэйсийн зүүдэг дэд дэсийн отого нь *хоёр нүдтэй*, гүнгээс доош тавдугаар дэс хүртэлхи тушаалын түшмэлийн отого нь *нэг нүдтэй* байдаг байжээ. Вангийн хоёрдугаар дэсийн хиагаас доош гүнгийн хиа аравны дарга хүртэлхи тушаалын түшмэл хөх отого зүүдэг байжээ.) || х о р ш : *'отого жинс'* || Kha, Ord. *otoğo*, Oir. *oᵊğo*

Отор |otar| *малчид сайн билчээр даган нүүдэллэх үйл* || Cf. Turk. *otar* 'отдаленное от аула пастбище' (Радлов, I:1105) || х о р ш : *'отор нүүдэл'* || Kha, Ord, Bur. *otor*, Oir. *oᵊr*

Оточ |otači|{< Turk. *ot* 'ургамал' + *či*} 'эмч' || Cf. AT *otačï* 'лекарь' (ДТС 373), *otači* 'Arzt' (Räsänen 366), *otāçī 'physician'* (Clauson 44) *'grass'* (Clauson 34) || Урид цагт гол төлөв ургамалаар эмчилдэг байсан учир эмчийг ийн нэрлэх болжээ || Ж= *'qanaju tögenejü ebedčin-i anayulqui merged otačin-u belge inü büi'* [хонаж, төөнож овчиниийг эдгээх мэргэн оточийн бэлгэ буй](Sub. IX:7a) // *otoči* 'médecin de la maison impériale' (HY M83) // *otačiyāsa asaqba emīn tusayi* [просил врача лечить](Mu. 271) // *otači 'врач'* (IM 443, IM M124) || Kha. *ototš*, Ord. *ototši*, Bur. *otošo*, Oir. *oᵊtšį*

Отряд |otriyad|{< Rus. *отряд*} *'отираад', 'цэрэгийн анги бүлэг'* || Kha. *otriyād*

Отчигин |odčigin|{< Turk. *ot* 'гал' + *tegin* 'эзэн'} *'галын эзэн'* (оттон хүвүүн) || Cf. Turk. *odčigin* 'feuerprinz' (Räsänen 366) || Ж= ***Odčigin*** *noyan*

oduğsan irge-ben ğuγ'ira Soqor neretü elči-yēn ilēfü'üi' [Отчигин ноён явсан иргэдээ гуйхаар Сохор нэрт элчээ илгээжээ](MNT 245-5)

Офицер |oficer|{< Rus. *офицер* < Fr. *officier* < Lat. *officiarius*} *'офьцэр'* (цэргийн дарга)

Офшор |oßor|{< Eng. *off-shore 'эрэгийн гадана'*} *'офшоор'* (хилийн цаана байршуулсан мөнгө, хөрөнгө) || х о р ш : *'офшор бус'*

Ох- |oqa| *'энгэр зөрүүлэх', 'хурьцах'* || Ж= ***oqaba emeyi*** 'имел coitus с женщиной' (Mu. 266) // ***oqoba ere eljigen eme eljigeni*** [осел покрыл ослицу] (Mu. 267) // *hoqaba* 'übte den coitus aus' (LH 75) // *oqaba* 'имел coitus' (IM 443) // *hoqaba* 'übte den coitus aus' (LH 75) || Kha, Oir. *oχ^a-*, Ord. *oχo-*

Охи I |oki| *'дээж', 'оргил', 'орой'* || Ж= *'ölösügsen bars-un kürkirekül dayuniyar bečin modun-u oqi-ača unajuyui'* [өлөсхөлөн барын хүрхэрэх чимээгээр сармагчин модны оройгоос унажээ](Sub IV:1) *'yagsas-un čiyulyan-i daruqui ülemji oki'* [ягчисын чуулганыг дарах үлэмж охи](Tara 22) || Орчин үед тус үг нь гагцхүү *'дээж'* гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ. || х о р ш : *'охи дээж', 'охи манлай'* || Kha. *oxi*, Bur. *oxi*, Oir. *ok'*

Охи* II |oki / öki| *'охин'* гэдэг үгийн язгуур. || Ж= *'Yesügei-ba'atur ... nağaču nar-ača inu öki ğuyusu ke'ēn Temüjin-ni abu'ad yorčiba'* [Есүгэй баатар ... нагац нараас нь охин гуйя хэмээн Тэмүжинийг аваад явав](MNT 61) // *ökitü* 'имеющий дочь' (Mu. 275) Тус язгуур дээр олон тооны *-n* дагавар залгаж *ökin* гэсэн үндэс үүссэн бөгөөд хожим уул үгийн олон тооны утга алдагдсан учир олон тооны *-d* дагавар бүхий *okid* гэсэн шинэ үндэс үүсчээ.

Т у с х а й с у д а л г а а : Sh. Ozawa, On the Word *'oki'* in the Language of the Secret History of the Mongols, ACS 27, 1977, 89-99 (япон хэлээр); *idem.* Монголын нууц товчоон дахь *'oki'* гэдэг үгийн тухай, ОУМЭИХ III:2, 1977, 112-116 // У. Хүрэлбаатар, *'Mongyol-un niγuča tobčiyan'* daki *öki - ökin* Jerge qoyar kelberitei üges-ün tuqai sin-e tayilburi, ÖMYS 1, 1992, 75-81

Охин |okin|{< oqi-n} 1. *'төрсөн бүсгүй үр'* (daughter / дочь) / Pl. okid (MNT 189) 2. *'бүсгүй хүүхэд'* (young woman / девушка) || Ж= **1**. *'Sečen qaγān-a soyurqaydaju tōrūgsen* ***ökin-iyēn*** *ögtegēd'* [Цэцэн хаанд соёрхогдож төрсөн охиноо өгөөд](Chang. 19) *// 'Jaqa-ğambu jirin* ***ökid*** *aju'üi'* [Жаха-гамбу хоёр охинтой ажээ](MNT 186) *// 'niken minyan yesün ja'un döčin tabun üčüken* ***ökin*** *kö'ükei'* [нэг минга есөн зуун дөчин таван өчүүхэн охин хүүхэд] (KMQB B18) *// ökin yuiba tünēse* [просил у него дочь](Mu. 275) *// ükün* 'дочь' (IM M122) *// ökin* 'Tochter', 'Mädchen' (LH 1260) *// ükin* 'daughter', 'girl' (Zir.143) || Ж= **2**. || *'qara'ütai tergen-ü ölǰige-de nigen* ***ökin*** *sayin buyu'* [харуутай тэргэний өлжигэд нэгэн охин сайн буюу](MNT 6) *// luu-yin* ***ökin*** *yaǰar dour-a-āča yarču ireǰü* [луугийн охин газар доороос гарч ирж](Burq. 44) *// ökin* 'девица' (IM 443) *// ökin* 'fille' (Ist. 60) *// ökin* 'girl', 'daughter' (Ras. 200 B24) || Kha, Ord. *o^hχin*, Bur. *üχin*, Oir. *ok'n*

Т у с х а й с у д а л г а а : У. Хүрэлбаатар, *'Mongyol-un niγuča tobčiyan'* daki *öki - ökin* Jerge qoyar kelberitei üges-ün tuqai sin-e tayilburi, ÖMYS 1, 1992, 75-81

Охор |oqor|[= oqo-r]{< *hoqa-r*} *'богино'* || Ж= *'ökin-ü kelen* ***oqar*** *bui'* [охины хэл богино буй](Qqot.II:4) *// 'urtu ba* ***oqor*** *ba nasu nasulabasu'* [урт, богино

наславаас](Turf.VII:5) // *oqor* 'court' (HY M81) // *oqar* 'короткий' (Mu. 267) // *hoqar* 'короткий' (IM 438) // *oqar* 'court' (Ist. 32) // *hoqar* 'короткий' (IM M153) // *hoqar* 'kurz' (LH 76) // *waqar* 'short' (Zir.145) || х о р ш : *'охор богино'* || Kha, Bur. *oxor*, Ord. *uxur*, *uxur*, Oir. *oxor*

Очир |včir|{< Uig *včir* < Skr. *vajra*} *'эрдэнэ'*, *'элдэв очир'* (дэлбээгээ хумьсан линхуа мэт дүрстэй зөрүүлсэн очир нь бат бэх эрх хүчний бэлгэдэл юм. Санскрит хэлний *vajra* гэсэн үг уйгуураар дамжиж ирэхдээ *'очир'*, төвөдөөр дамжиж ирэхдээ *'базар'* болжээ.) || Tib. *rna tshogs rdo rje* 'нацагдорж' || Ж= *'včir bariyurtu belge bilig-ün qurča ildü'* [эрдэнийн бариулт бэлэг билигийн илд] (Burq.20) // *'qurmusta kilingleūjū včir dalayiysan-dur'* [хурмаст хилигнэж очир далайсанд](Chimeg 32b) || Kha, Ord. *otšir*, Bur. *ošor*, Oir. *otšr*

Очирваани |včirvani|{< Skr. *vajrapāni*} *'базарваань'*, *'гартаа очирт'* (хамаг бурхадын увьдас эрдэмийг нэгэн дор хураасан язгуурын гурван бурханы нэг. Очирваань бурхан нь олон дүртэй бөгөөд тэдгээрийн дотороос Монголд түгээмэл дэлгэрсэн дүрийг тодорхойлвол: хөхөмдөг бараан царайтай, гурван улаан нүд нь цахилгаан мэт гилалзаж, урт дөрвөн хурц соёо нь сэлэм мэт сэрийж, улбар шар шанх нь галын дөл мэт хуйларан, баруун мутартаа таван үзүүрт очир далайж, зүүн мутараа зүрэхэн тус газараа барьсанаар дүрслэгдсэн байдаг. Энэ нь шимнусын аймагийг дарагч үлэмж хүчтэй, догшин бурхан) || Ж= *'temdegtei-e aqui-yin šitügen včir-a vani'* [тэмдэгттэй ахуйн шүтээн очирваани](Arj.III:5) // *'vač'irabaniyin abida šagemuni puryannu'udun mandal-nu'ud'* [очирвааны авид шигэмүни бурханы мандалнууд](Chū-yung-kuan A4) || Kha. *otširwān / badzarwān*, Ord. *otširwāni*

Очирдари |včirdara|{< Skr. *vajradhara*} *'очир бариг'* (Бурханы шашины хоёрдугаар дияаны бурхан. Өндөр гэгээн Занабазар түүнийг гол шүтээнээ болгон өөрийн мутараар урлан бүтээжээ.) || Kha. *otširdar*

Оюу |ogyu|{< Tib. *gyu*} *'эрдэнийн чулуу'* (гоёл чимэглэлд хэрэглэдэг есөн эрдэнийн нэг болох хөх ногоон өнгийн эрдэс чулуу) || Ж= *'сувд, тана, оюу, номин чулуу шигэдхэсэн чимэг зүүлт ... тэргүүтэн'* (С. Эрдэнэ, Малын хөлийн тоос) || х о р ш : *'оюу номин'* || Kha, Bur, Oir. *oyū*, Bur. *uyū*

Оюун |oyun|{< *oj* 'ухаан' + *-un* 'Gen.)} *'мэдлэг ухаан'*. Cf. *oyin* (Hin. 41). Энэ үгийн анхны язгуур нь *'ой ухаан'* гэсэн утга бүхий *оу*. Тагнайн шүргэх *у* гийгүүлэгчээр төгөссөн уг үгийн дараа эгшигээр эхэлсэн *-ин* (Gen.) нөхцөл залгаж *оу-ин* гэсэн хэлбэр үүсч, уламаар тэр нь нэршсэнээс ийм хувилбар гарч ирсэн бололтой. Ж= *'oyun bilig-i merged uqayu'* [оюун билигийг мэргэд ухаю](Sub. VI:8a) // *'bilig oyun'* [билиг оюун](Chimeg 53a) || х о р ш : *'оюун билиг'*, *'оюун бодол'*, *'оюун санаа'*, *'оюун ухаан'* || Ж= *oyutan* Sub IV:4b || Kha, Ord, Bur, Oir. *oyūn*

Оюутан |oyutan|{< *oj-tan*} *'ухаантан'*. Энэ нь уггаа *oyitan* 'ойтон' гэдэг үгийн хувилбар || Ж= *'čiqul oyutan-u kürgegsen tus-a jarimud-tur yeke qoro bolun bui* [чухал ухаантаны хүргэсэн тус заримд нь их хор болдог буй](Sub. V:4b) || Уггаа энэ нь *oyuntan* 'оюунтан' байх ёстой боловч *oyutan* 'оюутан' гэдэг бүтэцээр хэвшин тогтжээ. Орчин үеийн монгол хэлэнд их, дээд сургуульд суралцагсадыг ийн нэрлэх болжээ. || Kha. *oyutan*

Ө

Өв* |ebe| *'өвөдөх-'* гэсэн үгийн анхдагч язгуур. Энэ язгуураас *ebeči-* [ebe-či] 'өвчи-', *ebed-* [ebe-d] 'өвөд' гэсэн үүсмэл язгууруд үүсч, тэдгээрээс *ebečile-* [ebe-čile] 'өвчил-', *ebečiyē-* [ebe-či-yē] 'өвчил-', *ebedčin* [ebe-d-čin] 'өвчин' гэх мэт үгс үүссэн байна.

Өвгөн |ebügen|[= ebü-ge-n] *өндөр настай эр хүн* // Pl. *ebüged* (Sul.13b) || Ж= *'ariγun oron daki nigen tngri-yin köbegün* ***ebügen*** *bolun qubilju'* [ариун орон дахь нэгэн тэнгэрийн хүвүүн өвгөн болн хувилж](Burq.8a) // *'Čaraqa* ***ebügen*** *yaratu bolju ger-tür-iyēn irejü'* [Чараха өвгөн шархдаж,гэртээ ирээд](MNT 73) // *bökeibe* ***öbügen*** 'старик стал согбенным' (Mu. 123) // *ebügen* 'old man' (Ras. 203 A20) // *öbüge* 'vieillard' (Ist. 60) || х о р ш : *'өвгөн эмгэн', 'өвгөд хөгшид'* || Kha. *öwgön,* Ord. *öwögön,* Bur. *übegen,* Oir. *öwg²n*

Өвдэгш |öbedegši= öbe-deg-ši|] *'төгөс төгөлдөр'* || Ж= ***'öbedegši*** *gerel-eče mayui dayun yarču'* [өвдэгш гэрэлээс муу дуу гарч](Burq. 54b) ***'öbedegši*** *seren ülü ele uyidun baribasu sedkil-iyen yayča uruγši-da maytayulqu-yi yayun erütele büi tan-a'* [Өвдэгш сэргэн үл уйдан барьваас сэдхэлээ гагцхүү өөд магтуулахыг юунд зовних буй танд](Hin. 53)

Тусхай судалгаа : Х. Лувсанбалдан, К вопросу правописания слова *'үвтэгш'*, МС 19, 1986, 65-66

Өвөг |ebüge| *'дээд удамынхан'* || Ж= ***'ebüge*** *inü Ataibuq-a qatayu joriy-tu bayatur jirüke-tü'* [өвөг Атайбуха нь хатуу зоригт, баатар зүрэхт](Hin.18) // *'Ba'ārin-u* ***ebüge*** *tere bolba'* [тэд Баарины өвөг болов](MNT 41) // *ebüge* 'père du mari' (HY M52) || х о р ш : *'өвөг дээдэс'* (өөрийн удамын дээд үеийнхэн) || Kha. *öwög,* Ord. *öwögö,* Bur. *üwge,* Oir. *öw⁰g*

Өвөд- |ebed|[= ebe-d] *'бие эрхтэн гэмтэж, химарах'* || Ж= *'qatayui-tu üge-yin sumun-i dügürgejü qarbuysan-iyar jirüken minü* ***ebedbesü'*** [хатуу үгийн сумаар дүүргэж харвасанаар зүрэх минь өвөдвөөс](Burq. 14a) // ***ebedbe*** *nidün* [его глаза болели](Mu. 151) // *ebätün* 'pain' (Zir. 100) || Энэхүү үүсмэл язгуураас *ebedči* гэсэн үг үүсч, уламаар түүнээс *ebedčin* 'өвчин' гэсэн үг үүсчээ. || Kha. *öwöd-,* Ord. *öwöd-,* Bur. *übde-,* Oir. *öwd⁰-*

Өвөр |öbür| *' өмөнө тал', 'энгэр тал'* || Ж= *'terigün-degen erdeni-tü qoru-tu moγai-yi merged ken j-e* ***ebürtegen*** *abqu* [толгой дээрээ эрдэнэт хорт могойг мэргэд хэн ч өвөртөө үл хийх](Sub.V:6b) || х о р ш : *'ар өвөр', 'өвөр түрий'* || Kha, Ord. *öwör,* Bur. *über,* Oir. *öw⁰r*

Өвөрмөц |öbermiče|[= öber-miče]{> *ö'ermiče* (MNT) > *ōrmiče* (KMQB)} *'өөрийн онцлог шинжтэй', 'өөр өөр'* || Ж= *'öre'ēle kilgün bolulčaju a'āsu* ***ö'ērmičilen*** *qağačan sedkimü či'* [өрөөсөн хүрд чинь болж өгвөл өөр талаас нь бодно уу чи](MNT 200) // *'erte qoyar ja'ūn hon-nu urida mongğol kitad qoyar* ***ōrmiče*** *qaritan bükü-dür'* [эрт хоёр зуун жилийн өмөнө монгол хитад хоёр өөр өөр харь улас байхуйд](KMQB A3) || х о р ш : *'өөрмөц онцгой'*

Өвч* |ebeči|[= ebe-či] *'өвөд'* гэдэг үгийн үүсмэл язгуур. Энэ язгуураас *ebečile-* [ebe-či-le] 'өвчил-', *ebedčin* [ebe-d-či-n] 'өвчин', *ebečiyē-* [ebe-či-yē]

хүвүүд бүгэд](Burq. 45b) // ***üdür esügčilejü, sŏni ebesün nembüle ger-tür-iyēn irejü qonoqu büle'ē'*** [одер нь айрагдаж, шөнө нь өвөсөн овоохойдоо хонодог болгөө](MNT 28) // *üdür* 'jour' (HY M107) // *ödür* 'день' (Mu. 273) // *ödür* 'день' (IM 443) // *üdür* 'день' (IM M120) // *ödür* 'Tag' (LH 1259) // *ödür* 'day' (Ras.200 C19) // *üdür* 'day' (Zir.143) || Kha. *ödör*, Ord. *ųdųr*, Bur. *üder*, Oir. *öd^{a}r*

Өлхөн |*ŏdken*| *'шингэн'-ий эсрэг утгатай үг* || Cf. Man. *utkun* 'густой' (Цинциус II:294) || Ж= *'[singgen]-ü šinaya* ***ŏdken****-ü qalbuy-a'* [шингэний шанага, өдхөний халбага](Turf. 57) || х о р ш : *'өнөр өдхөн'*, *'өдхөн шингэн* (баас шээс) || Kha. *ŏdxŏn*, Ord. *ŏd^{a}xŏn*, Bur. *ŭdxen*, Oir. *ŏtk^{a}n*

Өл |ŏl| *'шим'*, *'тэжээл'*. Энэхүү язгуураас *ölbere-* [öl-bere] 'өлбөр-', *ölde-* [öl-de] 'өлд-', *ölle-* [öl-le] 'өллө-', *ölün* [öl-n] 'өлөн', *ölürke-* [öl-rke] 'өлөрх-', *ölüs-* [öl-s] 'өлөс-' гэх мэт үгс үүсчээ. || Ж= ***öl*** *šim-e ügei bolu*γ*san belges'* [өл шимгүй болсон бэлгэс](Burq. 10b) || х о р ш : *'өл хоол'*, *'өл шим'* || Kha, Oir. *olə*, Ord. *ŏlŏ*, Bur. *ŭle*

Өлжиг |ŏlǰige| х у у ч : *'мухлаг тэрэгний бухээг'* || Ж= *'nigen qara'ŭtai tergen-ü* ***ölǰige-de*** *nigen ökin sayin bu*γ*u'* [нэгэн саравчтай тэргэний бүхээгт нэг сайхан охин байна](MNT 6)

Өлөг |ŏlüg| х у у ч : *'үхдэл'*, *'хүүр'* || Cf. Turk. *ölüg* 'мертвый', 'мертвец' (ДТС 384); *ölük* 'согрес' (Schwarz, 450) || Ж= *'üküjü kebte'ēsü* ***ölüg*** *yasun minu'* [үхэж хэвтвээс үхдэл яс минь](MNT 201)

Өлөмлө- |ŏlümle| х у у ч : *'зүдхэх'*, *'чармайх'* || Ж= *'ula-yin kölesün ma*ŋ*lai-dur ğartala,* ***ölümlen*** *kičiyēn yabuqui čağ-tur'* [улны хөлөс магнайд гартал чармайн хичээж явах цагт](MNT 254)

Өлөн I |ŏlün[ŏl-n] *'хоосон'* (өлөссөн) || х о р ш : *'өлөн зэлмүүн'*, *'өлөн хоосон'* || Kha, Ord. *ölön*, Bur. *ülen*, Oir. *öl^{a}n*

Өлөн II |ŏleng| *нугын ногоо* || Cf. Turk. *ölä*ŋ */ ölö*ŋ 'сочное растение' (Радлов, I:1246, 1247), *ölä*ŋ 'лужайка, трава' (ДТС 383) || Ж= ***öleng-ün*** *ebesün ölengǰire kürbe'* [өлөн өвөс гандахад хүрэв](Alt. 23a2) // ***öleng*** *tataqu ya*ǰ*ar* [место, где косят траву](Mu. 275) || Kha, Ord. *ölö*ŋ, Bur. *üle*ŋ

Өлөнжир- |ŏlengǰire| *'хатаж гандах'* || Ж= *'öleng-ün ebesün* ***ölengǰire*** *kürbe'* [нугын өвөс ногоо гандахад хүрэв](Alt. 23a2)

Өлөс- |ŏlüs|[= ŏl-(ü)s] *гэдэс хоосорч, хоол идэх хүсэл ихээр төрөх.* || Ж= *'ölösügsen bars-un kürkirekü da*γ*un-iyar bečin modun-u oqi-ača una*ǰ*u*γ*ui'* [өлөссөн барын хүрхэрэх чимээгээр сармагчин модны оройгоос унах](Sub. IV:1b) // ***'ölösügsen****-i činü üdür düli-de ese kürgebe ǰe'* [өлөссөнийг чинь өдөр дунд эс хүргэв](MNT177) // *öles* 'avoir faim' (HY M84) // *öles* 'голодай' (Mu. 275) // *ülās* 'hungry' (Zir.144) || х о р ш : *'өлөсч цангах'* || Kha, Ord. *ölös-*, Bur. *üled-*, Oir. *öl^{a}s-*

Өлөсхөлөн |ŏlüsküleng|[= ŏl-(ü)s-külen] хоол тэжээлийн хомс дутагдалтай байдал || Ж= ***ölösküleng****-dür budaγan dayaraγsan-dur degel qubčasun'* [өлөссөн хүнд хоол, даарсан хүнд дээл хувцас](Jig. 18) // ***öleskülen*** 'голод' (Mu. 275) // ***ölöskülen*** 'affamé' (Ist. 61) // ***üläsküläng*** 'hungry' (Kund.150) // ***öleskülen*** 'hungry person' (Ras. 202 C19) || х о р ш : *'өлөсхөлөн гуйланчилал'*, *'өлөсхөлөн зовлон'* ||

Kha. *ölösxölöŋ*, Ord. *ölösᵃxölöŋ*, Bur. *ülesxelen*, Oir. *öl^{h}sk^{h}leŋ*

Өлх |ölke| х у у ч : *'уулын бэл'*, *'уулын энгэр'*, *'өвөр'* || Ж= *'dabqur čamqaγ-tu ger ebderkei oryil-tu aγula-yin* ***ölke'*** [давхар цамхагт гэр сэрвэн оройтой уулын энгэр](Sub. V:6b) // *'Altai-yin* ***ölkes*** *kürtele noqai kerel kerejü yabuju'* [Алтайн өвөр хүртэл нохой хэрэлээр явж](MNT 194) || Oir. *ölkᵃn*

Өлхөг |ölkeg| х у у ч : *'тооc шороо'* || Ж= *'qabirga-da qa'uluga, ebüdüg-te* ***ölkeg*** *boltala debsebe'* [хавирга хуулга болтол өвдөгөө шороо тоос болтол дэвсэв](MNT 57)

Өмөд |ömüdü|{< *öm-dü} *биеийн доод хэсэгт өмөсөх хувцас* || Cf. AT. *öm* 'штаны' (ДТС 384), *üm* 'trousers' (Clauson 155) || Ж= *emüdün* 'culotte' (HY M54) // *ömdegen* 'œuf' (HY M84) // *ömüdün ömüsbe* [надел штаны](Mu. 276) // *emüdün* 'штаны' (IM 437) // *ämüdün* 'штаны' (IM M123) // *emüdün* 'deawers', 'panties' (Ras. 205 B31) // *emüdün* 'Hose' (LH 1263) // *ündün* 'short reeches', 'drawers' (Zir.144) || х о р ш : *'өмөд цамц'*, *'өмөд хамад'* || Kha. *ömöd*, Ord. *ömödü*, Bur. *ümde*, Oir. *öm^{h}d*

Өмөнө |emüne| *'урд тал'*, *'урид'* || Ж= *'balγasun-u γadana* ***emün-e*** *örün-e jüg ... buγuγsan aǰuγu'* [хотын гадана, өмөнө, өрөнө талд буусан ажээ](Jig.10) // *'Bodistv takiqui kündülekü sedkil-iyer qaγan ečige-yügen* ***emüne*** *odču öčir-ün'* [Бодисадва хүндэлэн тахих сэдхэлээр хаан эцэгийнхээ өмөнө очоод үгүүлэрүүн](Burq.13a) // *'soγurqaγda'āsu qa'ān-u* ***emüne*** *če'ēl usun-i hoγtoru, čeügēn čilawūn čawūru dobtulǰu ö[g]sü* [соёрхогдвоос хааны өмөнө цээл усыг ярагдтал, цэгээн чулууг хагартал довтолж өгөө](MNT 147) // *emüne* 'sud' (HY M54) // *'balγasun gerīn'* [перед дворцом](Mu.110) // *ömene* 'vorne' (LH 1261) || Орчин цагийн монгол хэлэнд *байр* заахаас гадана *цаг хугацаа* заах үүрэгээр хэрэглэгдэх болжээ. || х о р ш : *'өмөнө хойно'* // *'урид өмөнө'* || Kha. *ömönə*, Ord. *ömönö*, Bur. *ümene*, Oir. *öm^{h}*

Өмх* |ömeke| *'ялзарах'*, *'муудах'* гэсэн утгатай язгуур. Энэ язгууураас *ömekei* [ömeke-i] *'өмхий'*, *ömekere-* [ömeke-re] *'өмхөр-'* гэх мэт үгс үүсчээ.

Өмхий |ömekei| *илжирсэн муухай үнэр* || Ж= *'noqai-yin sangγasun geskebesü* ***ömekei*** *γarui* [нохойн сангас гэсвээс өмхий гарна](Sub. IV:2b) // ***ömükei*** *mayun-iyar törügsen* [өмхий муугаар төрсөн](ВТО III) // ***hümekei*** *amantu* [имеющий 'дурно пахнущий рот](Mu.191) // *hümkei* 'Gestank' (LH 76) // *hümegei qoroqai* 'dung beetle' (Ras.200 A10) // *hümkei* 'Gestank' (LH 76) || х о р ш : *'өмхий самхай'* || Kha. *ömxī*, Bur. *ümχi*, Oir. *ömkā*

Өн* |ön| *'өндөр'* гэсэн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Тус язгууraас *önde* [ön-de] 'өнд', *öndü* [ön-dü] 'өнд-', *önge* [ön-ge] 'өнгө' гэх мэт үүсмэл язгууруд гарч, тэдгээрээс *öndüyi* [ön-dü-yi] *'өндий-'*, *öndülje* [ön-dü-ǰe] 'өндөлз-', *öndür* [ön-dür] 'өндөр', *öngeyi* [ön-ge-yi] 'өнгий-' гэсэн үндэсүүд үүсч, уламаар цаашид нийлмэл бүтэцтэй олон үгс салбарлан гарчээ

Өнгий- |öngeyi|[= ön-ge-yi] *'дээрээс дорогш шагайж харах'* || Kha, Ord. *öŋgī-*, Oir. *öŋgā-*

Өнгө |öngge|[= öŋ-ge] *бодис, юмсын гадана талын зүс* || Cf. AT *öŋ* 'цвет, окраска' (ДТС385), *öŋ* 'цвет', 'масть' (ДТС 409) || Ж= *'öngge ünür sayitu eldeb*

čečeg delgeren' [өнгө, үнэр сайтай элдэв цэцэг дэлгэрэн](Burq. 2a) // *tayus sayin* ***öngge*** *dayu-tu bolbasu* [тогос сайн дуут болвоос](Sub. IIIb) || х о р ш : *'өнгө зүс'* || Kha, Ord. *öŋgö*, Bur. *üŋge*, Oir. *öŋg*^{o}

Өндий- |öndüyi|[= ön-dü-yi] *'хэвтэж байгаад босох', 'дээшилэх'* || х о р ш : *'өндийж босох'* || Kha, Ord. *öŋdī-*, Bur. *üŋdy-*, Oir. *öndā-*

Өндөр |öndür|[= ön-dür] *'намхан', 'доор'* гэдэгийн эсрэг утгатай үг || Ж= *'bügüdeger alayaban qamtudqaju yayiqaqu-yi Bimbasari qayan sonosču* ***öndür*** *qarši deger-ečegen üjeǰü'* [бүгэдээр алагаа хавсаран гайхалдахыг Бимбасари хаан соносож, өндөр харш дээрээсээ үзэж](Burq.32b) // *'ölegeitei büküi-eče* ***ündür*** *bosoğa-dur činu ... öščü ö'ēre ese sedkibe je bi'* [өлгийтэй байхаасаа өндөр босогонд чинь өсч, өөрийг эс сэдхэв би](MNT 203) // *öndür* 'высокий' (Mu. 276) || х о р ш : *'өндөр нам', 'өндөр сүрлэг'* || Kha. *öŋdör*, Ord. *ündür*, Bur. *ünder*, Oir. *ōnd*^{a}*r*, Mngr. *undur*

Өни |öni| *'хоромхон агшин'* (нүд нэг удаа ирмэх, хуруу нэг инчидэхийн төдий хоромхон хугацааг хэлнэ. Хожимоо утга нь эсрэгээр өөрчилөгдөж, *'урт удаан'* гэсэн утгыг илэрхийлэх болжээ) || Ж= *'aburi mayui-tu amaray-udluy-a* ***önide*** *gsan ber bögesü qayačabasu amuyulang'* [ааль мууталй амарагууд удаан хугацаагаар холдвоос амар амагалан](Sub. VIII:15a) // *'ökin tngri-dür tačiyaǰu* ***öni*** *urtu sirtegsen-iyer'* [*охин тэнгэрт тачааж өни урт ширтсээр*] (Chimeg 35b) // ***ōni*** *üǰebe tūni* [давно его видел](Mu. 277) || х о р ш : *'өни мөнх', 'өни удаан', 'өни үүрд', 'өни эрт'* || Kha. *öni*, Bur. *üni*, Oir. *öni*

Өнөө |önü|{< *ene* > *önö* > *önō*} 'энэ' (Энэ үгийн дараа *'өглөө', 'өдөр'* гэх мэт уруулын *ö* эгшигтэй үг орсон тохиолдолд *ene* гэсэн үгийн доторхи *e* эгшиг нь арын үгийнхээ уруулын эгшигт татагдан ухарч ижилшээд *önö* болж, уламаар эцэсийн задгай үеийн *ö* нь сунжиран *ō* болжээ. Шинэ тутам үүссэн *önō* нь анхандаа *'энэ'* гэсэн утга илэрхийлж байгаад, яваандаа *'нөгөө'* гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ.)

Өнөөдөр |önüdür|{< *ene edür* > *önö ödör* > *önō ödör* > *önōdör*} *'энэ өдөр'* || Ж= *ene ödür* 'heute' (LH 1263) // ***'Өнөөдөр*** *та нар манчшир бурханд мөргөх гэж байна'* (Б. Ринчен, Цогт тайж) || Kha. *önōdör*, Bur. *münōdör* 'мөн өдөр'

Өнч* |önüči| *'өнчин'* гэдэг үгийн утгыг хадгалсан язгуур || Cf. Turk. *öŋtšə* 'одинокий' Энэхүү язгуураас *önüčid* [önü-či-d] 'өнчид', *önüčin* [önü-či-n] 'өнчин', *önüčire* [= önü-či-re] 'өнчир' гэсэн үгс үүсчээ.

Өнчин |önüčin| *асаран тэдхэх эх, эцэггүй хоцорсон хүн.* // Pl. *önüčid* || Cf. Man. *ünčī* 'сирота' (Цинциус II:276) Ж= *'qayirantai gergei inü Adar neretei nasun ǰalayu-duriyan ere-yügen jöb es-e bolbasu* ***önöčin*** *köbegün-iyen manduyulǰu asarayad'* [Адар нэртэй хайрт гэргий нь насан залуудаа эр нөхөрөө алдаад өнчин хүвгүүдээ мандуулан асараад](Jig. 20) || х у у ч : *'өнчин өрөвсөн'* || Kha. *öŋtšin*, Ord. *önöčin*, Bur. *ünšen*, Oir. *öntš*^{i}*n*

Өө* |öge|{< *hö'ē* < *höge* < *köge*} *'өмхийр-', 'илжир-'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Энэ үгийн *'хөө'* гэсэн хувилбар нь эдүгээ хүртэл хадгалагдаж буй. || Ж= *'edö'ē qa'ān-a ükü'ülde'esü halağan-u tedüi ğajar* ***hö'ējü*** *qočorsu'* [эдүгээ хаанд алагдваас алгын төдий газар өмхийрөн хоцорно](MNT 147) || Kha. *xō-*

Өрөвл |örügel|[= örü-gel]{< örü-gel-sün} *'өрөөсөн', 'хагас'* || Ж= *'qo'ağčin üni'en öre'ele eber-iyen quğulaju'* [ухаагчин үнээ өрөөсөн эвэрээ хугалж](MNT 121) // *öre'elsün* 'impair' (HY M84) // *ačatu örēle* [один из пары вьюков](Mu. 95) || Эртний монгол хэлний *örügelsün* гэсэн үг нь эдүгээ *'өрөвл', 'өрөөсөн'* гэсэн хоёр хувилбараар хэрэглэгдэж байна. || х о р ш : *'өрөвл татуу'* || Kha, Ord. *örǒl*, Bur. *ürǒle*, Oir. *örǎs⁴n*

Өрөөсөн |örügesün|[= örü-gel-sün] *'өрөвл'* (хос юмны нэг нь) || Ж= *'гай болж ташуур нь морины нүдэн дээр тусаад өрөөсөн нүдий нь хага цохичихжээ'* (Ц. Дамдинсүрэн. Бух Гомбо) // *'Эмгэн Должин охин Олзвойг өрөөсөн гараар тэвэрээд'* (Ц. Дамдинсүрэн. Хачин хурим) // *өрөөсөн хөлий нь бүгүйдээд авсан шиг харагдана* (Ц. Дамдинсүрэн. Чемодантай юм) // *'Хинган уулыг давсан хойно тэр Зүндүйн өрөөсөн чихийг огтолж аваад буцаасан юм'* (Ц. Дамдинсүрэн. Хуучирна) // *'өнчин өрөөсөн үзэсхэлэнт ганц эмэгтэй'* (Д. Намлаг. Хирааны хонхорт)

Өрөх |örüke| *'нүх', 'цооног'* (анхандаа гэрийн оройн цоорхой хэсэгийг нэрлэж байсанаа хожим гэрийн тооно дээгүүр бүрхдэг дөрвөлжин эсгийг ийн нэрлэх болжээ. Мөн түүний шилжсэн утга нь айл гэрийг заах болжээ.) || Cf. Turk. *erük* 'отверстие' (ДТС 182), AT. *örüki* 'situated above' (Clauson 228) || Ж= *'čeügēn šira kü'ün ger-ün erüke dotoğa-yin gegē-'ēr oroju'* [цагаан шар хүн гэрийн өрөх тотогын гэгээгээр орж](MNT 21) // *örüke* 'дымовое отверстие' (Mu. 287) // *örkeyin bürkesün* 'covering of the top of the tent' (Ras. 202 A13) || х о р ш : *'өрөх гэр'* // *'ам өрөх'* || Kha. *örǒχ*, Ord. *örǒ⁴xǒ*, Bur. *ürxe*, Oir. *örk²*

Өртөө |örtege| *'замын буудал'* (Анх Өгөдэй хааны үед цэрэгийн харилцаа холбоог шуурхай болгох зорилгоор аяны замын дагуу өөр хоорондоо тодорхой зайтай олон буудал цуваруулан байгуулж, түүнийгээ зам хэмээн нэрлэж байжээ. Хожим буухиа элчийн дамжин явах замын буудалуудыг *'өртөө'* гэж нэрлэж болжээ. Өртөө хоорондын зай нь 30 км орчим байсан тул түүгээр баримжаалан 30 км зайг *'өртөө газар'* хэмээн нэрлэж хэвшжээ.)

Өршөө- |örüsiye|[= örü-siye] *'өршөөн нигүүлсэх'*. Энэ үгээс *örüsiyel* [örü-siye-l] 'өршөөл', *örüsiyenggüi* [örü-siye-ŋgüi] 'өршөөнгүй' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || Ж= *'suu-tan degedüs nigüleskü̈i örüšiyekü̈i sedkil-iyer ulus-iyan ayui-a dölegen-e bariysan-u tula'* [суутан дээдэс нигүүлсэх өршөөх сэдхэлээр уласаа уужуу тайван удирдсаны тул](Jig.17) // *'amitan-u nisvanisi örüšiyenggüi-ber sayitur nigüles[ü]n'* [амьтаны нисваанисыг өршөөнгүйгээр сайтар нигүүлсэн] (Аң. III:10) || х о р ш : *'өршөөн нигүүлсэх', 'өршөөн уучилах', 'өршөөн хэлтэрүүлэх'* || Kha. *öršǒ-*, Ord. *örǒšǒ-*Bur. *üršǒ-*, Oir. *öršā-*

Өршөөл |örüsiyel|[= örü-siye-l] *'өршөөн нигүүлсэх үйл'*. || Ж= *'үнэнээ мэдүүлэн өршөөл гуйж байгаа минь энэ'* (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн) || х о р ш : *'өршөөл нигүүлсэл', 'өршөөл уучилал', 'өршөөл энэрэл'* || Kha. *öršǒl*, Ord. *örǒšǒl*, Bur. *üršǒl*, Oir. *öršāl*

Өс |ös| *'хонзон санах', 'хариу авалт'* || Cf. Turk. *öč* 'гнев', 'месть' (ДТС 376) || Ж= *'ös abuysan čab inu aldaršiyad'* [өс авсан тухай цуу нь алдаршаад] (Chang 53) *'ejen-ügen ös aburayad'* [эзэнийхээ өшөөг аваад](Chang. 23) // *'öštü*

Өтөгүү |ötegü|[öte-gü] х у у ч : *'өвгөн', 'хөгшин'*. Энэхүү үгээс *öte-gü-n* [öte-gü-n] 'өтөгөн', *öte-gü-s* [öte-gü-s] 'өтөгөс' зэрэг үг үүсчээ. || Ж= ***ötegü*** *üker šibardaysan metü öber-ün küčün aldaju'* [хөгшин үхэр шавардсан мэт өөрийн хүчээ алдаж](Burq. 63b) // ***ötegü*** *noqai mösiyebesü bayasuysan-u belge'* [хөгшин нохой эвшээвээс баярласаны тэмдэг](Sub. VI:16) // *'Oŋ qan erten-ü* ***ötögü*** *yeke qan büle'e'* [Он хан эртний дээд өвөгийн их хан билээ](MNT 189) // *ötögü* 'personne âgée' (HY M85) // *ötegü* 'старый' (Mu.279) // *böketür bolba* ***ötegü*** [старик стал горбатым](Mu.123) // ***ötegü*** 'человек средних лет' (IM M119) // ***ötegü*** 'старик' (IM M119)

Тусхай судалгаа : K. Shiraiwa, On the *Ötegü Boyol* in the Jāmi 'al-Tavārīkh of Rashīd al-Dīn, AOH 47, 1986, 27-31 // *idem.* On the *ötegü boyod* in Chinggisid Dynasties in Mongolia, China and Persia in the 13th-14th Centuries, *Proceedings of the 38th PIAC*, Kawasaki, Japan: August 7-12, 1995, Wiesbaden, 1996, 334-344

Өтөл |ötel|[= öte-l] *'өндөр нас'* || Ж= ***ütel*** 'old man' (Zir. 145) || Энэхүү үүсмэл язгуураас *ötele-* {< *ötel-le*} 'өтлөх', *ötelünggi* [ötel-(ü)ŋgi] 'өтлөнги', *ötelülte* [ötel-(ü)lte] 'өтлөлт' гэх мэт нийлмэл бүтэцтэй үгс үүсчээ. || Kha. *ötöl*, Bur. *ütel*, Oir. *öᵊl*

Өч- |öči| *'айлдхан мэдүүлэх', 'учирлан үгүүлэх'*. Эл язгуураас *öčig* [öči-g] 'өчиг', *öčil* [öči-l] 'өчил', *öčilge* [öči-lge] 'өчлөг' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || Ж= *'sonosqui, umšiqui, bičikü,* ***öčikü*** *terigüten'* [соносох, унших, бичих, өчих тэргүүтэн](BT 159b) // *'tngri-yin kōbegün...kümün untaqui čay-tur irejü durad-qan šilüg-iyer* ***öčir-ün****'* [тэнгэрийн хүвгүүн...хүн унтах цагаар ирж дурдхан шүлэгээр өчирүүн](Burq. 6b) // *'üdür büri* ***öčisügei'*** [өдөр бүр өчсүгэй](MNT 103) // *'bičig-iyer* ***öčimü****'* [бичигээр өчмү](KMQB B1) // ***öčibe*** *tündü* [он обратил к нему свою просьбу](Mu. 163) || Kha. *ötši-*, Ord. *ötšī*, Oir. *ötši-*

Өчиг |öčig|[= öči-g] **1.** *'харцуулга'* **2.** *'магтаал', 'дуулал'* || Ж= *'Ta Ming qa'ān-nu su-da Nekelei-yin* ***öčig****'* [Да мин хааны сууд Нэкэлэйн өчиг](KMQB B11) || Энэ үгээс *öčigle-* [öčig-le] өчиглөх гэдэг үг үүсчээ. || х о р ш : *'өчиг мэдүүлэг'* || Kha. *ötšig*, Ord. *ötšōk*, Oir. *ötšıl*

Өчигдөр ||{< *öčigen* (саяхи) + *edür* (өдөр)} *'өмнөх өдөр'* || Ж= ***öčüge ödür*** 'вчера' (Mu. 273) // *hečegen* 'gestern' (LH 74) // *höčken ödür* 'yesterday' (Ras. 201 A7) // *üčkādür* 'yesterday' (Zir. 142) || Kha. *ötšigdör*, Ord. *ütšügüdür*, Bur. *üsegelder*, Oir. *ötsgᵘldᵉr*

Өчиглө- |öčigle| *'өчиг өгөх'* || Ж= *'sansar-tur öčiglejü'* [сансарт өчиглөж](Dun. I:3)

Өчигөн |öčigen|[= öčige-n] х у у ч : *'саяхан', 'саяын'* || Ж= ***'öčigen*** *nigen-te bilǰi'ür godolidugsan-i teyin kü buliǰu abula'ā'* [саяхан нэг удаа богширго шувуу булцуут сумаар харваж оносоныг тийнхүү булааж авлаа](MNT 77) // ***'öčigen*** *Darmaširi elčin ireksen-nü qoyina'* [өчигдөр Дармашири элчийг ирсэн-ий хойно](KMQB B14) // *ečügen* 'вчера' (IM 436) // *öčüge ödür* 'вчера' (Mu. 273) // *höčken ödür* 'hier' (Ist. 33) // *hečegen* 'gestern' (LH 74) // *äčkän* 'вчера' (IM M107) // *höčken söni* 'last night' (Ras.200 C22) || Ord. *ötšögön*

Өчил |ŏčil|[= ŏči-l] *'өчиж хэлэх үг'* || Ж= *'Čiŋgis qahān Qulan qatun-nu* ***ŏčil*** *jōbšiyēǰü'* [Чингис хаан Хулан хатаны өчилийг зөвшөөрч](MNT 197) // *'* ***ŏčil*** *manu lu jil übül-ün xeki sara-yin naiman šini-de Qara del-e bükü-dür bičibei'* [өчил ману луу жил өвөлийн эхэн сарын найман шинэдээр Хардэлд байхдаа бичив](KMQB B4) || Kha. *ötšil*, Oir. *ötšl*

Өчүүхэн |ŏčüken / ŏčügüken|[= ŏčü-ken] *'маш жижиг', 'үлэмж бага'* || Cf. Man. *hüjükün* 'маленький' (Цинциус II:338) || Ж= *'* ***ŏčüken*** *jalayu tere toyin-i öber-ün öber-ün erdem-iyen üjegülǰü'* [өчүүхэн залуу тэр тойныг өөр өөрийн эрдэмээ үзүүлж](Burq. 60b) // *'* ***ŏčügüken*** *čoγ-tan amitan yeke čoγ-tu boltuγai'* [өчүүхэн цогтон амьтан их цогт болтугай](BT 156a4) // *'ōkin minü* ***ūčü'ūken*** *büγü'* [охин минь өчүүхэн буюу](MNT 65) // ***ūčügüken*** *'small'* (Ras.203 B26) // ***hüčūken*** 'маленький' (Mu. 189) / ***ōčüken*** *'маленький'* (Mu.273) // ***ūčkān*** 'не-большой' (IM M119) || х о р ш : *'өчүүхэн бага', 'өчүүхэн жижиг'* || Kha. *ötšŭχen*, Ord. *etšŭ*^{k}*xen*, Bur. *üšōxen*, Oir. *ütšükən*

Өшөө |ösiye|[ösi-ye] *'өс хонзон'* || Ж= ***ŏči'ēn*** *abuba tūnēse* [отомстил ему] (Mu. 273) || х о р ш : *'өшөө хонзон', 'өшөө хорсол'* || Kha, Ord. *ŏšŏ*, Bur. *ühō*

П

Паалан |fulan|{< Chin. 佛郎 *fúláng*} *'чихэр'* (металл цутгалийн галдуур бүрсэн гоолигор тунгалаг гуурхай) || Kha. *pālaŋ*

Паанк |pank|{< Rus. *паника* < Gr. *panikon*} *'паник'*, *'самгардал'*, *'гэдэх'*, *'учирад олохгүй болох'* || х э л ц : *'паанкт орох'* (ихэд цайх учирад олохгүй болох)

Пагба |Pagsba|{< Tib. *'Phags-pa*} *Төвдийн эрдэмтэн Лодойжалцан* (Төвдийн бурхны шашныг сажийн урсхалын гэрч голлогч, Юань гүрний хэмжээнд хэрэглэдэг дөрвөлжин бичгийг зохиосон гэж эрдэмтэн /1239-1280/)

Пайз |payiza|{< Chin. *pái zi*} *'сэрээ'* (хошны чарлин бүхий металл гэрэгээ) || Kha. *paiz*

Пайлуур |payiluur|{< Chin. *pái lóu*} *'пайз'* (булин бүхэн дээр хадгалах бичиг паалз) || Kha. *pāilūr*

Палеонтолог |paleontolog|{< Rus. *палеонтолог* < Ger. *paläontologia*} *'палентолоог'* (эрт галавын амьтан, ургамлын судлаач)

Пальто |palito|{< Rus. *пальто* < Fr. *paletoc*} *'пальтоо'* (гадуур дулаан дээл)

Пан |pan|{< Rus. *пан* < Gr. *pan*} *'пан'*, *'бүх'*, *'дэлхий'*, *'нармай'* || Ж: *'пан Азийн аварга'* (бүх Азийн аварга), *'пан монголын үзэл'* (нармай монголын үзэл)

Панз |panJa|{< Chin. *fàn zi*} *'наймаачин'* || х о р и : *'панз наймаа'* || Kha. *panzo*

Пангс |*pangsa*|{< Chin. *fáng sī*} *'шархэт хий'* (цээж зүйд шингэн торгомсог бараан) || Ж: *'бардам хүүхэнээр пангс өөгүй, бардам бандиар «Банзрагч» үлшүүл'* (цэцэн үг) || Kha. *paŋsu*

Папа |papa|{< Rus. *папа* < Gr. *pappâs*} *'папа'* (католик шашины тэргүүн хамба)

Папараци |paparaci|{< It. *paparazzo*} *'папараац'*, *'нууц тандалт'* (олоны танил хүмүүсийг нууцаар тандаж, зураг дүрс бүхий мэдээлэл цуглуулах)

Парадокс |paradoks|{< Eng. *paradox* < Gr. *paradoxos*} *'пардоокс'* (эргэлт бодол санаа)

Парк |park|{< Rus. *парк* < Eng. *park*} *'паарк'*, *'цэцэрлэгт хүрээлэн'*

Парламент |parlament|{< Rus. *парламент* < Eng. *parliament*} *'парламент'*, *'их хурал'*

Паспорт |pasxport|{< *паспорт* < Eng. *passport*} *'пааспарт'* (олон улсын хэмжээнд хэрэглэдэг үнэмлэх)

Патент |patent|{< Rus. *патент* Ger. *Patent* < Lat. *patents*} *'патээнт'* (зохиогчийн эрхийн гэрчилгээ)

Паян |payan|{< Chin. *phan yon*} *'нүүр эрдэм'* (буддийн шашины цадиг түүхийг үнэнч шүтэхийн ач тус) || ш и л ж : *'хог'*, *'шавшиг'* || Kha. *payan*

Перец |perec|{< Rus. *перец* < Lat. *peperi*} *'пээрц'*, *'чинжүү'*, *'халуун ногоо'*

Печень |pečen|{< Rus. *печенье*} *'пичээнь'*, *'жигнэмэг'*

Пи-ар |pi ar|{< Eng. PR *'public relation* (нийгэмийн харилцаа)} *'пиар', 'олон нийтийн харилцаа'.* Энэ үг нь маш олон нийтийн оюун ухаанд их голоо *'сорох суртачилгаа'* гэсэн утга илэрхийлж байна. || Ж: *'хар пиар'*

Пиртэн |pirtung|{< Chin. *piā ner tāng*} *хавтгай суртэй шөл* || Kha. *pārtan*

Пиво |pivo|{< Rus. *пиво*} *'пийва', 'шар айраг'*

Пиджак |pidjak|{< Rus. *пиджак* < Eng. *pea jacket*} *'пижаак'* (хосолон хувцасны хүрэм)

Пийжүү |pyijiu|{< Chin. *pí jiu*} *'шар айраг'* (шагаан будаа, пийжүү цэцэг зэргийг исгэж хийсэн шар айраг) || Kha. *pāžū, pīw*

Пийпа |pipa|{< Chin. *pí pa*} *модон цаатай, дөрвөн утастай чавхдаст хөгжмийн төрөл*

Пийсүү |picuu|{< Chin. *fěi cuī*} *нөгөөн хаш* || Kha. *pīsū*

Пийшин |pišing|{< Chin. *píqiáng*} *'тоосхон хана'* (тоосго, шавраар барьсан том зуух || Kha. *pīšiŋ*

Пин |ping|{< Chin. *péng*} *эд юм агуулах жижиг амбаар* || Kha. *pin*

Пингүү |pinguu|{< Chin. *píng tóu*} *'төгөл толгой'* (төгөл богино тайрсан халимаг үс) || Kha. *pingū*

Пио |piyuu|{< Chin. *piao*} *'билет'* (үйлчилүүлэх эрх олох тасалбар, билет) || Kha. *pīū*

Пионер |pioner|{< Fr. *pionnier*} *'пионер', 'анхдагч'* (социалист нийгэмийн үед байсан хүүхэдийн байгууллагын гишүүн) || Kha. *pīnar*

Пицца |picca|{< Rus. *пицца* < It. *pizza*} *'пийцаа'* (дотороо хавчуургатай хоолой бин)

Плакат |plakat|{< Rus. *плакат* < Ger. *Plakat* 'зар, мэдээ'} *'палкаат', 'зураг хуудас'*

Платье |platiye|{< Rus. *платье*} *'палаже', 'даашинз'*

Плита |plita|{< Rus. *плита*} *'плита'* (бариулга, чимэглэлийн чулуун хавтан)

Плитка |pletka|{< Rus. *плитка* (плит + ка)} *'плиткэ', 'цахилгаан пийшин'*

Подвал |podval|{< Rus. *подвал*} *'подвоол'* (байшингийн доод хонгил)

Подушка |poduška|{< Rus. *подушка*} *'подуушка', 'сууданы зөөлөвч'*,

Поло |polo|{< Tib. *po lo*} *'пооло'* (Туг бүр 4 хүнтэй хоёр морьт баг жижиг модон бомбогийг урт модон цохиураар эсэргээ талын хаалганд цохиж оруулах тоглоом)

Пөөлүү |pooluu|{< Chin. *pō luo*} ул мод, хулас зэргээр сүлжиж хийсэн жижиг сав || Kha. *pōlū*

Пөөшиг |pousig|{< Russ. *бочка*} *'томор торх'* (шатахуун зэрэг шингэн зүйл хийх том томор торх)

Популист |populist|{< Lat. *populous 'ард түмэн'*} *'популийст'* (ард түмэнийг эрх барьдаг улас төрч)

Порно |porno|{Rus. *порно* < Gr. *pórnē*} *'поорно'* (садар самууны зураг дүрс)

Порнограф |pornograf|{< *порнография* < Eng. *pornography*} *'порнограааф' 'садар самуун бүтээл'* (садар самуун дүрслэлтэй зурагт сэдхүүл, видео, кино, уран зохиол)

Прагматик |pragmatig|{< Rus. *прагматика* < Gr. *πραγματιστής*} *'парагмаатиг', 'хэрэглээнд ойр', 'бодьтой'*

Практик |praktig|{< Rus. *практика* < Ger. *praktik* < Gr. *praktikos*} *'параагтиг', 'бодит байдал'*

Презентаци |presentaci|{< Rus. *презентация* < Eng. *presentation* < Lat. *praesentatio*} *'пэрзентаац', 'танилцуулга', 'тайлбар'*

Престиж |prestiž|{< Rus. *престиж* < Fr. *prestige*] *'престийж', 'нэр хүнд'*

Программ |program|{< Rus. *программа* < Fr. *programme*} *'паргараам', 'хөтөлбөр'*

Прокат |prokat|{< Rus. *прокат*} *'паркаат'* (эд зүйл зээлээр олгох газар)

Прокурор |prokuror|{< Rus. *прокурор* < Fr. *procureur* < Lat. *procurare*} *'поркороор', 'хууль сахиулагч'*

Протестант |protestant|{< Rus. *протестант* < Lat. *protestans* 'татгалзаа'} *'протестаант'* (загалмайтануудын дундаас Ромын католик шашины үзэл онолоос татгалзан салж гарсан урасхал чиглэл)

Протокол |protokol|{< Rus. *протокол* < Eng. *protocol* < Lat. *prōtocollum*} *'портокоол'* (Энэ үг монгол хэлэнд *'хуралдааны тэмдэглэл', 'гэрээ хэлэлцээр', 'дипломат ёс'* гэх мэт утгаар хэрэглэгддэг)

Профессор |professor|{< Rus. *профессор* < Lat. *professor*} *'порфийсор'* (их сургуулийн ахмад эрдэмтэн багш)

Процесс |process|{< Rus. *процесс* < Ger. *prozess* < Lat. *processus*} *'порцээс', 'явц'*

Психологи |psihologi|{< Rus. *психология* < Gr. *ψυχολογία*} *'писхолоог'* (сэдхэл судалалын ухаан)

Пулемёт |pulemot|{< Rus. *пулемёт* (*пул* 'сум' + *мёт* 'харвагч')} *'пулмаат'* (хүнд их буу)

Пуужин |puužing|{< Chin. *pào zhang*} *'дарьтай цаасан буу', 'байлдааны нисдэг сум'* || Kha. *pŭdžiŋ*

Пүн |pun|{< Chin. *fen*} *'хувь', 'хэсэг'* (лангийн зууны нэг хувьтай тэнцэх хүндийн хэмжүүрийн нэгэж) й

Пүниз |pünje|{< Chin. *péng zi*} *'пин'* (эд юм агуулах жижиг амбаар) || Kha. *püŋzə*

Пүнлүү |pünglüü|{< Chin. *feng lù*} *'сул цалин'* (Манж Чин уласын үед монгол тайж, түшмэдүүдэд хэргэм зэргэгийнх нь дэсээр олгодог байсан мөнгөн шагнал. Пүнлүү нь түшмэлийн зэргээс хамааран 100 лангаас 2500 ланг жилд нэг удаа олгодог байжээ.) || х о р ш : *'цалин пүнлүү'* || Kha. *püŋlŭ*

Пүнтүүз |püntüže|{< Chin. *fen tiáo zi*} 'пүнтүүз' (төмөсний гурилаар хийсэн тунгалаг гоймон || Kha. *püŋtŭz*

Пүрш |pürši|{< Rus. *пружина*} *'пүрш'* (уян хатан төмөр ороомог)

Пүрэв |pürbü|{< Tib. *phur bu*} *долоон хоногийн дорвдох одорийн нэр.* (нарны аймагийн есөн гарагийн нэг. || Skr. *bṛhaspati* 'бархасбадь' || Kha. *pürew*

Пүү |püü|{< Chin. *pǔ*} 16,38 кг-тай тэнцэх хүндийн хэмжээ || Kha. *pǔ*

Пүүгээ |püügei|{< Chin. *pū gài*} *'хонжил дэвсхэр'* (аяны хөнжил) || Kha. *pǔgē*

Пүүз |püüz|{< |Rus. *бутсы* < Eng. *boots*} *'пүүз'* (спорт, аялал жуулчилалын зориулалттай зөөлөн ултай хөнгөн гутал)

Пүүс |püse|{< Chin. *pù zi*} *'арилжаа эрхэлэх газар'* || Kha. *pǔs*

Пүүсүү |püüsüü|{< Chin. *pǔ sù*} *'дан онготэй'* (хээгүй гилгэр торго) || Kha. *pǔsǔ*

Пэлдэн |peldung|{< Tib. *'phel gdung*} *'өөрөө арвижигч үрэл'* (Хутагт хувилгаад тэргүүтэн дээд төрөлхитөний шарилын үнэсээр хийсэн цагаан бөмбөлөг) || Kha. *peldeŋ*

Пял |pila|{< Pers. *piyala*} *'жижиг тавag'* || Kha. *p'al,* Ord. *pila*

Пямбуу |pingbuu|{< Chin. *ping bāo*} мужааны харуул || Kha. *p'ambū*

Пянз |pinǰa|{< Chin. *piàn zi*} *'ялтасан зээрэнцэг'* (дуу хөгжим шингээсэн дугуй зээрэнцэг) || Kha. *p'aŋz*

Пяо |*piou*|{< Chin. *piào*} *'тэмдэгт бичиг'* (тамга тэмдэг дарсан бичиг)

Р

Равжамба |rabJamba|{< Tib. *rab 'byams pa*} *'маш хэтэрхий'* (бүддийн гүн хааны онолын олон шатны мэлзээг амжилттай давасан гавж, дооромбын зэрэгтэй хүнд олгодог эрдэмийн дээд цол)

Равжун |rabJung|{< Tib. *rab 'byung*} *'машид гарсан'* (1027 оноос эхэлсэн жараны тоололын эхний гал туулай жилийн ёгт нэр. Хожимоо бүхэл бүтэн жаран жилийн орчилыг илэрхийлсэн нэр болжээ)

Равнай үз **Аравнай**

Радио |radio|{< Rus. *радио* < Ger. *Radio* < Lat. *radiare*} *'араадио'* (долгионоор дамжуулан дуу авиа хүлээн авах хэрэгсэл)

Район |rayon|{< Rus. *район*} *'оръёон', 'муж', 'дүүрэг'*

Рамадан |ramadan|{< Pers. *ramazān* < Arab. *ramadān*} *'аагим халуун'* (исламын тоололын 9 дүгээр сард болдог шашины баяр)

Рашаан үз **Аршаан**

Редакц |redakci|{< Rus. *редакция* < Fr. *redaction* < Lat. *redactus*} *'эрдаакц'* (хэвлэл мэдээлэлийн байгууллагын хинан найруулах хэлтэс)

Резин |rezin|{< Rus. *резина* < Fr. *resine* < Lat. *resina*} *'эрзийн'* (сунадаг хаймар)

Резюме |rezume|{< Rus. *резюме* < Fr. *resume*} *'эрзүме'* (эрдэм шинжилгээний бүтээлийн хураангуйлал)

Рейтинг |reyiting|{< Rus. *рейтинг* < Eng. *raiting*} *'эрээтинг', 'чансаа', 'үнэлгээ'*

Реклам |reklam|{< Rus. *реклама* < Fr. *reclame*} *'эрклаам', 'зар сурталчилгаа'*

Ректор |rector|{< Rus. *ректор* < Lat. *rector* 'захирагч'} *'эрээктэр'* (дээд их сургуулийн захирал)

Ресторан |restoran|{< Rus. *ресторан* < Fr. *restaurant*} *'эрестараан', 'зоогийн газар'*

Реферат |referat|{< Rus. *реферат* < Lat *referre*} 'эрфараат' (судалгааны бүтээлийн товчилсон хувилбар)

Референдум |referendum|{< Lat. *referendum*} *'эрфэрээндум', 'олон нийтийн санал асуулга'*

Рефлекс |refleks|{< Rus. *рефлекс* < Ger. *Reflex* < Lat. *reflexus*} *'эрфлээкс', 'харцу үйлдэл'*

Рецидив |recidiv|{< Rus. *рецидив 'давтан үйлдэл'*} *'эрцидийв'* (урид өмөнө гэмт хэрэг хийж байсан этгээд дахин гэмт хэрэг үйлдэх)

Риди |ridi|{< Skr. *riddhi*} *'ид шид'* (тарнийн хүч увдис) || Ж= *'bodi jirüken-dür odču **ridi** qubilyan-i üjegülügsen'* [бодь зүрэхэнд одож хувилгаан шидийг үзүүлсэн](Burq. 53) || х о р ш : *'риди хувилгаан'*

Ринбүчи |rinbuči|{< Tib. *rin po che*} *'их эрдэнэ'* (өндөр дээд лам хувараг хүний хүндэдхэл нэр)

С

Саа I |sa|{< Chin. *shā*} *'ширхэг'* (алт, мөнгөн сүлжмэл утас) || Ж= *алтан саа дарууллан захалсан улаан хилэн хантаазтай бөгөөд олон өнгийн цацагт утсан бүс доош унжсина* (Д. Намдаг. Хярааны хонхорт) || х о р ш : *'саа хоргой'* || Kha, Ord. *sā*

Саа II |sa|{< Tib. *gza'*} *'гариг саа өвчин'* (хүний биеийн аль нэг эрхтэний үйл ажиллагаа мэдэгүй болох өвчин) || Kha, Bur. *sā*

Саа- I |saγa| *'богиносах', 'хураагдах'* Энэ язгуураас *sayad* [saγa-d] 'саад', *sayada-* [saγa-da] 'саад-', *sayalta* [saγa-lta] 'саалт', *sayar* [saγa-r] 'саар', *sayara-* [saγa-ra] 'саар-' гэх мэт үгс салбарлан гарчээ. Энэ үгийн утга нь зарим тохиолдолд *богиносох* гэдэгийн эсрэг *уртсах* гэсэн эсрэг утгаар хэрэглэгдэх болжээ.

Саа- II |saγa| *хөх, дэлэнг шүтварч сүү гаргах.* || Cf. Man. *saga-* 'доить' (Цинциус II:52) || Ж= *'mingγan ünigen-ü sün-i **sayaju** tabun jayun ünigen-e uyulγabasu'* [минган үнээний сүү сааж, таван зуун үнээнд уулгавал](Burq. 43a) // *'tabun ima'ād širkū'ēlejü **sa'dju**'* [таван ямаа шөрөглөн сааж](MNT 152) // *sāba ingeni* [доил верблюдицу](Mu. 319) // *sā* 'milk', 'yield milk' (Zir.131) || Энэхүү язгуураас *sayayur* [saγa-γur] 'саагуур', *sayalγa-* [saγa-lγa] 'саалга', *sayali* [saγa-li] 'сааль', *sayama* [saγa-ma] 'саам', *sayamasi-* [saγa-ma-si] 'саамш-' гэх мэт үгс үүсчээ || |Kha, Ord, Oir. *sā-*, Bur. *hā-*

Саад |saγad|[= saγa-d] *'бэрхшээл', 'тодхор'* (тухайн үйлийг цаашид үргэлжилүүлэн үйлдэхэд тохиолдох бэрхшээл) || Ж= *'bosuγul medejü bayiju **sayad** kibesü nige sidüleng mori-bar bayalaju yeke sang-du abqu'* [босуулыг мэдэж байж саад хийвэс нэг шүдлэн мориор баалж, их санд авах](QJ C29b) *'Цогт тайжид **саад** болууҗин гэж болгоомжилон үүдний тэнд зогстол'* (Б. Ринчен, Цогт тайж) || х о р ш : *'саад бэрхшээл', 'саад тодхор' // 'бартаа саад', 'хориг саад'* || Kha, Ord, Oir. *sād*, Bur. *hād*

Саад- |saγada-|[= saγa-da] *'бэрхшээл тохиолдох', 'тодхор учирах'* (тухайн үйлийн үргэлжилэх хугацаа богиносч, зогсонги болж буйг илэрхийлнэ) || Ж= *'ажилаар явсан хүн аль **саатахыг** хэлж гүйцэх вэ'* (Ц. Дамдинсүрэн, Чемодантай юм) Таширамд тэмдэглэхэд, орчин цагийн монгол хэлэнд *'саадах'* гэдэг энэ үгийг *'зугаацах', 'тавтай сайхан байх'* гэсэн утгатай *'саатах'* гэдэг үгтэй хольж хэрэглэх нь олон болжээ. Урид ноёд дээдсийг *'тавтай саатаарай'* гэж үгтдаг уламжилалтай байсан. Гэтэл одоо хэрэгтэн этгээдийг барьж хорихыг *'саатуулна'* гэх болсон нь үгын хувьд ихээхэн гажуудаж байгаа хэрэг. Үгтаа бол *'хэрэгтэн этгээдийг барьж саадуулах'* гэж хэлэх ёстойсон билээ. || Kha. *sādə-*, Bur. *hāda-*

Саадаг |saγadaγ|[= saγa-daγ] *'нум сумны сав'* (нум сумаа шургуулан хийж, баруун гар талдаа зүүдэг ширэн сав) || х о р ш : *'хоромсог саадаг'* || Kha, Oir. *sādag*, Bur. *hādag*

Саар |saγar|[= saγa-r] *'саад', 'зогсолт'* || Ж= *'degedü mör-i olqui-a **sayar** ügei*

büli' [дээд мөрийг олоход саадгүй буй](Burq. 34b) // ***sayar** ügei saqil abuysan-iyar nigülleskü'* [сахилыг саадалгүй авсанаар нигүүлсэхүй](Aŋ. III:4)

Саар- |saγara|[= saγa-ra] *'удаашир-', 'сулар-'* (аливаа үйл хөдөлөлийн эрч хүч буурч, цаг хугацаа удааширах байдалыг илэрхийлнэ) Энэхүү үүсмэл язгуураас *sayaral* [saγa-ra-l] 'саарал', *sayarmaγ* [saγar-maγ] 'саармаг' гэсэн үгс үүсчээ || Ж= *'bariju ülü **sa'ăraqu** bars metü qu bars metü'* [барьж үл саарах барс мэт](MNT 78-11) || Kha, Oir. *sār-*, Ord. *sāra*, Bur. *hāra-*

Саарал |saγaral|[= saγa-ra-l] 1 *'саад'* 2. *'сааруу'* (хурц тод өнгөний бууруу байдал) || Cf. *bayural* [= baγu-ra-l] || Ж= 1. *'samadi bišily-a **sayaral** ügegü bolγaju'* [самади бисалгал саадгүй болгож](Turf. 7:3) || Ж= 2. *saral* 'ashen, dun-colored' (Ras.187 C8) || Kha, Ord, Oir. *sāral*, Bur. *hāral*

Саармаг |saγarmaγ|[= |saγar-maγ] *'завсарын шинжтэй'* (угийн шинж байдалаа алдаад хоёрдмол шинжтэй болох байдалыг илэрхийлнэ) || Ж= *'**sayarmaγ** arban ǎörben kiged kijayar daki qoyar-i ese qubilγaba'* [саармаг арван дөрвөн хийгээд хизгаар дахь хоёрыг эс хувилгав](OM 9a) || х э л ц : *'**sayarmaγ** egesig'* (хүчтэй, хүчгүйн завсарын шинжтэй хэлэгдэх эгшиг) || Kha, Oir. *sārmag*, Ord. *sārmak*, Bur. *hārmag*

Саарь |saγari| х у у ч : *'зоо нурууны арис'* (мал, амьтаны арисны ширүүн, зузаан хэсэг) || Cf. daγari || Ж= *'Belgüdei darun yadan mörüdejü, **sa'ări** de'ĕre ǧarču'* [Бэлгүдэй мөрөөрөө арай ядан дарж, ууц нуруун дээр нь гарч](MNT 140) // *'саарин хоншоор'* (нохойны хамарын үзүүрийн зузаан хэсэг) // *'саарьтай гар'* (нар салиханд гандаж хуурайшсан аристай гар) // *sări* 'ein Leder aus der Haut des Hinterteils eines Pferdes oder Esels' (LH 57) || Kha. *sair*, Oir. *sār'*, Bur. *hāri*,

Саат- |saγata| *'зугаацах', 'наадах', 'тавтай сайхан байх'* || Ж= *'манай отогт **саатаж** хайрлагтүй гэж гуйлаа'* (Б. Ринчен, Заан залуудай) // *'Цорос овогтой, авдраараа дүүрэн хуучин тод монгол ном сударгай Халтар өвгөнийд өнжин хонон **саатаж**, бичиг сударыг нь шохоорхон үзэхдээ'* (Б. Ринчен, Нууцыг задаруулсан захиа)

Саахар |sahar|{< Rus. *сахар* < Gr. *ἁαχαρη*} *'элсэн чихэр'*

Саахуу |saγaquu|{< Chin. *chā hú*} *'цайны сав'* (шингэн зүйл хийх босоо хувин)

Сав |sab|{< Tib. *gzab yig*} *'хичээнгүй үсэг'* (төвөд дармал үсэг)

Сав- |saba| *'гуядаж цохих'* || Cf. Man. *sawa-* 'махать' (Цинциус II:51) || Ж= *'Нүүх буух, ноос **савах**, жин бараа тээх гэх мэт мал аж ахуйн гол ажил'* (Ч. Лодойдамба, Тунгалаг тамир) || Энэхүү үйл үгийн язгуураас *sabaγ-a* [saba-γa] 'савааа', *sabayda-* [saba-γda] 'савагд-', *sabači-* [saba-či] 'савч-', *sabalta* [saba-lta] 'савалт', *sabla-* [saba-la] 'савла-', *sablaγur* [saba-la-γur] 'савлуур' гэх мэт олон үг үүсчээ || х о р ш : *'савж дэвэх', 'гөвж савах'* || Kha., Oir. *saw-*, Ord. *sawa-*, Bur. *hawa-*

Саваа |sabaγ-a| шулж зассан урт мод. (бүхэл ноосыг савж цохин сэмлэх зэрэг цохиж дэлдэх үйлд хэрэглэдэг мод) || Cf. Uig. *sawaq* 'a stick used for fluffing wool' (Schwarz, 458) || Ж= *'үүдэн дээрээ ганц нарийхан бургасан **саваа***

түшүүлэн тавих нь нэг талаар эзгүйн тэмдэг' (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн) || Kha, Ord. Oir. *sawá*, Bur. *habā*

Саван |sabung|{< Uig. *sabun* < Pers. *ṣābūn* < Arab. *ṣabun*} *'саван'* (хир буртаг, ис тос угааж арилгах бодис. Таширамд дурдахад монгол хэлний *'саван'* гэдэг үгийг франц хэлний *'savon'* үгээс гаралтай мэт үзсэн байдаг. Гэтэл дээрхи хоёр үг нь хоёулаа перс хэлний *'ṣābūn'* гэдэг үгээс гаралтай) || Ж= ***sabun*** *qudalduqči* 'продавец мыла' (Mu. 314) || Kha. *sawaŋ*, Oir. *sawᵉŋ*

Савдаг |sabday|{< Tib. *sa bdag*} *'газарын эзэн'* (уул усны эзэн) || х о р ш : *'лус савдаг'* || Kha, Bur. *sawdag*

Савхи |sabki|{< Rus. сапоги} *'түрийтэй гутал'* (орчин цагийн монгол хэлэнд элдэж боловсоруулсан эвөлөн арисыг ийн нэрлэнэ. || Kha. *sawiχ*, Bur. *sawxi*

Сагалдарга |sayaldarγa| *'оосор'* (морины хазаар, хүний малгайн хоёр талыг эрүүн доогуур холбодог уяа) || Cf. Turk. *saqalduruq* 'шелковый шнур, которым удерживают шапку на голове, завязывая его под подбородком' (ДТС II 516) || Ж= *saqaldurğa* 'hat band' (Ras. 205 C17) || Энэ үгийн *segelderge* 'сэгэлдэргэ' гэсэн хувилбар бий. Эдүгээгийн монгол хэлэнд *-daryal-derge* дагавар бүхий *egelderge* 'эгэлдэргэ', *kömüldürge* 'хөмөлдөргө', *segelderge* 'сэгэлдэргэ', *suγuldarya* 'сугалдарга' зэрэг үгс бий || Kha. *sağaldarğa*, Ord. *sağaldurğa*, Bur. *hağaldarğa*, Oir. *sağāldɒrğɒ*

Сагс |saysu|{< Man. *saksu*} *сулжмэл сав* || Kha. *saχsᵃ*, Bur. *hagsa*

Сажа |saskya|{< Tib. *sa skya*} *'цайвар шороот'* (олон мэргэд төрөн гарсан төвөдийн Үй зангийн Бомбори уулын *'Цагаан шороот'* гэдэг газрын нэр.) || Ж= *'**Sa sky-a-yin** blam-a Čos kyi govad zer-tur Qayisang külüg qayan jarliγ bolurun'* [Сажийн лам Чойжи Одсэрт Хайсан хүлүг хаан зарлиг болурун](OM 6b)

Сажа бандида үз Гүнгаажалцан

Сажаба |sajaba|{< Tib. *sa skya pa*] *'цайвар шороот'*. (Анхдугаар жараны үед Төвөдөд гарсан сударын хөлгөний таван мөр, тарнийн хөлгөний дөрвөн аймагийг зохилдуулсан сургаал)

Сай* |sayi| *'сайн'* гэсэн үгийн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. // Pl. *sayid* (Jig. 15) || Cf. Man. *saj* 'хороший' (Цинциус II:55) || Энэ язгууpаас *sayiγi-* [sayi-ji] 'сайжи-', *sayila-* [sayi-la] 'сайл-', *sayin* [sayi-n] 'сайн', *sayirqa-* [sayi-rqa] 'сайрх-', *sayiqan* [sayi-qan] 'сайхан', *sayi-siya-* [sayi-siya] 'сайшаа-', *sayitur* [sayi-tur] 'сайтар' гэсэн үгс салбарлан гарчээ.

Сайван |*sayibung*|{< Chin. *cái feng*} *'оёдолчин'* (хаад ноёдын хувцас хийдэг оёдолчин)

Сайд |sayid|[= sayi-d] *'сайчууд'* (анхандаа *'сайчууд'* гэсэн олон тооны утгатай нэр үг байсан бөгөөд хожим олоны дундаас сайн талаараа шилэгдэж, өндөр албан тушаал, зэрэг хэргэмтэй болсон хүнийг ийн нэрлэх болжээ || Ж= *'**sayid** üyiles-i anu jergeber ögüleged'* [олон сайн үйлсийг нь хамтаар үгүүлээд] (Chang. 49) // *'erten-ü sečed **sayid-un** üyile-dür toqiyaldun neyilmü'* [эртний цэцэн сайчуудын явдалтай нийцнэ](Jig 18) // Kha. *said*, Ord, Oir. *sād*, Bur. *haid*

Сайжи- |sayiǰi|[= sayi-ǰi] *'сайн болох'* || Энэхүү үүсмэл язгуураас *sayiǰid-* [sayi-ǰi-d] 'сайжид', *sayiǰira-* [sayi-ǰi-ra] 'сайжир' эх зэрэг үг үүсчээ.

Сайжид- sayiǰid|[= sayi-ǰi-d] *'сайн болох', 'дээжиж дээшилэх'* || Ж= *'ken-ü ibegen-dür **sayiǰiduysan** bögesü sayin bayši-dayan ber sögüdümü'* [хэний ивээлээр сайн болсон бөгөөс сайн багшдаа сөгөдмүү](ВТ 165b5) *//'egünčilen yabuju **sayiǰidčuγui'*** [үүнчилэн явж сайжидчээ](Sub. IX:15a)

Сайжир- |sayiǰira|[= sayi-ǰira] *'улам сайн болох', 'дээрдэх'* || Ж= *'narbai ulus udum-iyar inu **sayiǰiraǰuγui'*** [гүрэн улас удамаараа манджээ](Taq. 4a) || Kha, Bur. *saidžir-*, Ord. *sādžira-*, Bur. *haižar-*, Oir. *sādžı-*

Сайн |sayin|[= sayi-n] *'муу'* гэсэн үгийн эсрэг утгатай үг. / Pl. *sayid* (MNT 64-6) || Cf. Turk. *sajin* 'gut' (Радлов, IV:294) || Ж= *'čing ünen sedkil-iyer **sayin** üyile üyiledügsen-ü tula'* [чин үнэн сэдхэлээр сайн үйл үйлдсэний тул](Chang. 39) *// 'qara'ūtai tergen-ü ölǰige-de nigen ökin **sayin** buyu'* [харуутай тэргэний өлжигэнд нэгэн охин сайн буюу](MNT 64) *// **sain** aburitu eme* [женщина хорошего поведения](Mu. 315) *// sain* 'верный', 'здровый' (IM 446) *// sain* 'good', 'fine' (Ras.202 C23) *// sayin* 'good' (LH S5) || х о р ш : *'сайн муу', 'сайн сайхан'* || Kha. *sain*, Ord. *sān*, Bur. *hain*, Oir. *sān*

Сайр |sayir|{< Tib. *sags-ri* < Skr. *sagrī*} *'голын ёроолын хайр чулуу'* || Kha. *sair*, Bur. *hajir*, Ord. *sār*, Oir. *sārə*

Сайт |sayit|{< Eng. *site* 'байр'] *'сайт'* (цахим сүлжээн дэх өөр хоорондоо холбоо бүхий вэб хуудас буюу ганцаарчилсан домэйн)

Сайтар |sayitur|[= sayi-tur] *'сайнаар', 'улам илүү'* || Ж= *'ǰrlγ nom-ud-i sonosqui kiged amayar uriqui **sayitur** delgeretügei'* [зарлиг номуудыг соносохуй хийгээд уншихуй сайтар дэлгэртүгэй](ВТ 158b12) || Kha. *saitar*, Ord. *sātur*, Bur. *haitar*, Oir. *sāptür*

Сайхан |sayiqan|[= sayi-qan] *'үзэмж төгөлдөр', 'санаанд нийцсэн'* || Ж= *'Bodistv sonosqui-a **sayiqan** dayubar ögüler-ün'* [Бодисадва соносохуйяа сайхан дуугаар үгүүлэрүүн](Burq. 59a) || х о р ш : *'сайхан муухай' // 'гоо сайхан', 'гоё сайхан', 'сайн сайхан'* || Kha. *saixan*, Ord. *sāxan*, Bur. *haixan*, Oir. *sāχɒn*

Сайшаа- |sayisiya|[= sayi-siya] *'хөхиүлэн дэмжих'* || Ж= *'uqayatan-a sayitur asaraydabasu dorudus aran ber **sayišiyan** bui'* [ухаантанд сайтар асарагдваас доорд ардууд сайшаах буй](Sub.III:3a) *// saišāğu* 'praising' (Ras. 188 C28) || Kha. *saišā-*, Ord. *sāšiyā*, Bur. *haišā-*, Oir. *sāšā-*

Сакилиг |sakiliγ| *'саж овогтон'* || Ж= *'Sudadani qayan qamuγ **sakiliγ-ud-i** čiγūlγaǰu'* [Судадани хаан саж овогтнуудыг цуглуулж](Burq.14) *'uruγ-ača **sakilig**-un uruγ-i sinǰilejü'* [урагаас Сакилигийн урагийг шинжилж](Chimeg 9b)

Сал- |sal| *'холдох', 'хөндийрөх'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. || Uig. *sal-* remove, take off' (Schwarz, 462) || Ж= *'**salqu** šitü nuntuğ a'ūtkin, qari daru'ūn salğaya'* [салах мэт нутагаа уужуудхан харь газарыг захиран салгая](MNT 255) Тус язгууртаас *salaγ-a* [sal-(a)γa] 'салаа', *salγa-* [sal-γa] *'салга-'*, *salalta* [sal(a)lta] 'салалт', *salanggi* [sal(a)ŋgi 'саланги', *salburi* [sal-buri] 'салбар', *salbang* [sal-baŋ] 'салбан', *salγa-* [sal-γa] *'салга', salt* [sal-t] *'салт'* гэх мэт үгс үүсчээ || Kha, Ord, Oir. *sal-*, Bur. *hala-*

Салаа |salaγ-a|{< sal-(a)γa} *нэг цэгээс салбарлан гарсан зүйлс* || Ж= *'арван хоёр салаа эвэртэй бугын толгойт морины баг гялалзан'* (Б. Ринчен, Ану хатан) || Энэ үгээс *salayabči* [sala-γa-bči] 'салаавч', *salayabčila-* [sala-γa-bči-la] 'салаавчил-' гэх зэрэг үг үүсчээ. || Ж= *'хүдалдаачин Дамбий толгой салаавчилж суугаа'* (Д. Нацагдорж, Шог шүлэг) || х о р ш : *'салаа салбар'* || Kha, Ord, Oir. *salā*, Bur. *halā*

Салат |salat|{< Rus. *салат* < It. *salata* < Fr. *salade*} *'зууш'* (хоолны өмөнө идэх ногоо, жимсний хөнгөн зууш)

Салба- |salba|{< *sal-ba*} тал тал тийш тэлэн салбарлах уттыг илдхэсэн уттатай язгуур. || Cf. Uig. *salpay* 'to become drooping' (Schwarz, 464) || Энэхүү язгуураас *salbai-* [sal-bai] 'салбай', *salbayar* [sal-ba-γar] 'салбагар', *salban* [sal-ba-n] 'салбан' гэх мэт үгс салбарлан гарчээ.

Салбар |salburi|[sal-buri] *'салаалан гарсан зүйл'* || Ж= *'Цэрэн хүүхэн ... долоо найм хоногоо салбар өртөөгөөр дамжин явж'* (Ц. Дамдинсүрэн, Гологдсон хүүхэн) || Kha. *salbar*, Ord. *salburi*, Oir. *salwᵉr*

Салон |salon|{< Rus. *салон* < Fr. *salon* < It. *salone*} *'гоо сайханы үйлчилгээний өрөө тасалгаа', 'тэсвэрийн хэрэгсэлийн доторхи зай*

Салтаа |saltaγ-a|[= sal-ta-γa] *'алцаа'* (хоёр гуяны салах уулзвар) || Kha, Oir. *saltā*, Bur. *haltā*

Салхи |salki| *'сэрүүн'* (анхандаа *'сэрүүн'* гэсэн утгатай байгаад хожим эртний монгол хэлэнд *kei* 'хий' гэсэн үгээр илэрхийлж байсан утгыг орлон заах болжээ. || Cf. Uig. *salqin* 'cool, cold' (Schwarz, 464) || Ж= *'kei **salkin**-u anda ulayan moritu ebesün ideǰi'* [хий салхины анд улаан морьт өвөс идэгч] (Chimeg 33b) || х о р ш : *'салхи шуурга'* || Kha. *salxi*, Ord. *salʰxin*, Bur. *halxi*, Oir. *sälkʰn*

Сам* |sama| *'бусниулах', 'мүйвээх'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Энэхүү язгуураас *samara-* [sama-ra] 'самар-', *samayu* [= sama-γu] 'самуу' зэрэг үгс үүсчээ.

Самади |samadi|{< Uig *samati* < Skr. *samādhi*} *'амагалан сэдхэхүй'* (нам гүм газар бисалгал хийх зан үйл) || Ж= *'**samadi** diyan büküiten tngri-nere'* [самади диян бүхийтэн тэнгэр нэр](Burq.36)

Самбар |sambar|{< Skr. *sambhara*} юм бичих хавтагай хавтан || Kha, Bur. *sambar*, Ord. *sambara*, Oir. *sambᵉr*

Самгарди |samγardi|{< Skr. *samskṛta*} *'санскрит', 'сайтар найруулсан хэл'* (эртний энэдхэг бичигийн хэл)

Сампин |sampin|{< Chin. *suān pān*} *'сампин', 'эрихэн тооцоолуур'* || Kha, Bur. *sampin*

Самуу |samaγu|[= sama-γu] *'үймээн', 'бослого тэмцэл'* || Ж= *'**samaγu** üyile ülü egüskegdekü'* [үймээнт явдал хэрэг үл үүсхэх](Taq 22b) // *'čeri'üd **samawü** čağ-tur čimayi ber ülü a'ulqu'* [цэрэгүүд самуун цагт чамайг үл агуулах](MNT 197) || Энэ үгээс *samaγun* [= sama-γu-n] 'самуун', *samaγura-* [sama-γu-ra] 'самуур-' гэх мэт үгс үүсчээ. || Kha, Ord, Oir. *samū*, Bur. *hamū*

Самуур- |samaγura|[= sama-γu-ra] *'үймэх', 'будилах'* || Ж= *'delekei ulus **samaγuraγsan**-u qoyin-a Činggis qan törüjü'* [дэлхий улас самуурсаны хойно

Чингис хаан төрж](Qqor. I:33) // *'ja'ūra čeri'ūd* ***samawūraqu*** *ke'ēn idqalu'ā'* [зам зуур цэрэгүүд самуурах вий хэмээн сануулав](MNT 197) || Kha, Oir. *samūr-*, Ord. *samūra-*, Bur. *hamūr-*

Самшав- |samšiya| х у у ч : *'бүрэлгэх'*, *'сүйдхэх'*, *'хохироох'* || Ж= *'qamuy dayin-i* ***samsiyasuyai*** *kemebesü bügüde dayisun-i alaju'* [хамаг дайныг зогсоосугай гэвэл бүх дайсаныг алж](Sub.IX:8a) // *'samayui mayui sedkilen-i* ***samšiya-suyai'*** [самуун муу сэдхэлтэнийг усдхасугай](Turf 1b28) // *'bidan-u čeri'ūd maši* ***šamšiābai'*** [манай цэрэг их хохирлоо](MNT 154) || Bur. *hamšā-*

Сан I |sang|{< Tib. *bsangs*} *'ариудхал'* (сүм дуган, бурхан тахил, уул усыг ариудхах шашины зан үйлд хэрэглэдэг анхилам үнэрт утлага) || х э л ц : *'сан тавих'* (арц хүжээр ариудхал хийх) || Kha, Ord, Bur, Oir. *saŋ*

Сан II |sʿaŋ|{< Chin. *ts'ang*} *'үр мариа хадгалах сав'*. (XIII-XIV зууны монгол дервөлжин бичигийн дурсхалуудад *'sʿaŋ tamqa'*, *'sʿaŋ atu'* гэсэн үг олонтаа тохиолддог бөгөөд тэр нь *'үр тарианы татвар'*, *'хадгалсан үр мариа'* гэсэн утгатай. Энэ үг яваандаа *'агуулах сан'* гэсэн утга илэрхийлэх болсон бөгөөд тэр нь монгол хэлний *'эд баялаг* гэсэн утгатай *sang* гэдэг үгтэй утга ойртож, монгол бичигийн хэлэнд мөн *sang* хэмээн бичигдэх болжээ.) || Ж= *'oytoryui-yin* ***sang*** *metü bügüde dayusqal-ügei ed tabar-tan boltuyai'* [огторгуйн мэт бүгэд дуусашгүй эд таваартан болтугай](BT 156a1) *'qan-u* ***sang*** *büü čidqutuyai'* [хааны амуу тарианы санг бүү асхатугай](Khub. II:22) // *'ba qaračus bo'ōld-i enerin* ***cang*** *künesün ba qubčad soyurqaju'* [бидний харц, бооллудыг энэрэн үр тариа ба хувцас хунар соёрхож](KMQB B17) || Kha, Ord, Bur, Oir. *saŋ*

Сана- |sana| *'эргэн бодох'*, *'дурсан мөрөөдөх'* Энэхүү язгуураас *sanaya* [sana-ya] 'санаа', *sanayda-* [sana-yda] 'санагд-', *sanal* [sana-l] 'санал', *sanamji* [sana-mji] 'санамж', *sanamsar* [sana-msar] санамсар' *sanayul-* [sana-yul] 'сануул' гэх зэрэг үгс үүсчээ || Cf. Uig. ***sana-*** 'to count, consider' (Schwarz, 466) || Ж= *'alban kürbesü ed-iyen* ***sanayu'*** [алба татвар өгөхдөө эд хөрөнгөндөө харам санана](Sub. III:11a) || х о р ш : *'санаж бодох'*, *'санан дурсах'*, *'санаж сэдхэх'*, *'санаж сэрэх'*, *'санаж мөрөөдөх'* || Kha, Ord, Oir. *sana-*, Bur. *hana-*

Санаа |sanaya|[= sana-ya] *'бодол'*, *'бодсон зүйл'* || Cf. Man. *sanā* 'мысль' (Цинциус II:61) || Ж= *'qamuy* ***sanayan-ača*** *oyuy-a dügürigsen mön činar'* [хамаг санаанд бүрэн дүүрсэн мөн чанар](Bud. 5:3) || х о р ш : *'санаа бодол'*, *'санаа сэдхэл'* // *'оюун санаа'*, *'ухаан санаа'*, *'үзэл санаа'* || Kha, Ord, Oir. *sanā*, Bur. *hanā*

Санал |sanal|[= sana-l] *'бодол'* || Ж= *'blam-a-ača sayin uqayan-i abuyad öber-ün erdem-ün čimeg bolyaju* ***sanal****-dur erdem nügüd bui bolba'* [ламаас сайн ухааныг аваад өөрийн эрдэмийн чимэг болгож, саналд эрдэмүүд бий болов](OM 13b) || х о р ш : *'санал бодол'*, *'санал гомдол'* // *'санал шүүмжилэл'*, *'санал хүсэл'* || Kha, Ord, Oir. *sanal*, Bur. *hanal*

Санваар |sanvar|{< Uig *sanvar* < Skr. *samvāra*} *'муугаас зайлсхийх сахилга журам'* (бүддийн лам нарын дагаж мөрдөх сахил) || Ж= *'****sanvar****-tur čing kičiyegčin qamiya ebderekün'* [санваартаа чин хичээгч хэрхэн эвдэх](Bod. 5a) // *'tendeče Qubilai qayan tangyariy* ***sanvar****-i sakin čidaqui qorin dörben kümün-i*

дарагийн' [тэндээс Хубилай хаан тангараг санваарыг сахин чадах хорин дөрвөн хүнийг дагуулж](ОМ 6а) || х о р ш : *'сахиг санваар'* || Kha, Ord. *saŋwār*, Bur. *sanār*, Oir. *sam°r*

Сангас |sangyasu|[= saŋ-yasu] *'шувууны ялгас'* || Cf. AT. *saŋ* 'bird's dung' (Clauson 831, *say* 'птичий помет' (ДТС 485) || Ж= ***sanqasun*** 'excrement of a bird' (Ras. 200 B19) || Kha. Ord. *saŋgas*, Oir. *saŋgus°n*

Сангвиник |sangvinik|{< Rus. *сангвиник* < Lat. *sanguinis*} *'сангвиник'* (хурц, түргэн зан төлөв)

Сандуй |sangdui]{< Tib. *gsang 'dus*| *'нууцын хураангуй'* (Ганжуурын доторхи Жүдийн аймагт багтах дандарын эмхэдхэлийн нэр. *'Сандуйн жүд'* буюу *'Нууц тарнийн үндэс'* гэсэн номлолыг аливаа муу бүхэнийг зайлуулдаг хэмээн уншуулдаг.)

Сандуу |sangduu|{< Chin. *shāntáo*} *'диваажингийн мод'* (Уулын бэл, замын хажуу, ойн зах, жалга судаагаар ургадаг зэрлэг тоор мод)

Санкци |sankci|{< Rus. *санкция* < Lat. *sanction*} *'саанкец'*, *'сануулга'*, *'зөвшөөрөл'*

Сансар |sansar|{< Uig *sansar* < Skr. *samsāra*} *'орчин эргэлдэх ертөнц'* (эртний энэдхэгт тасралтгүй хувьсан өөрчилөгдөх шим ертөнцийн жам ёсыг ийн нэрлэж байжээ) || Ж= *'kejiy-e oytoryui atala* ***sansar*** *daqi amitan ber tejiy-e kü ayu'* [хэзээ огторгуй байсан цагт сансар дахь амьтан төдийд байх](BT 164a13) || *'yurban sansar-i üjeged'* [гурван сансарыг үзээд](Chimeg 13a) || Kha, Ord. *saŋsar*, Oir. *sans°r*

Санскрит үз Самгарди

Сантиметр |centimeter|{< Rus. *сантиметр* < Fr. *centimeter*} *'сантимээтер'* (метрийн зууны нэг хувь)

Сануул- |sanayul|[sana-yul] *'санаанд оруулах'* || Ж= *'sanayčid-ta* ***sanayul-basu*** *ker ber ger-teče yarqu'* [санагчидад сануулваас хэрхэн гэрээсээ гарах] (Burq. 7b) || Kha, Ord, Oir. *sanūl-*, Bur. *hanūl-*

Санхүү |sangkūū|{< Chin. *cāng kù*} *'тариа хадгалах сав'*. (*cāng* - 'хоол хүнсний агуулах' + *kù* 'алт мөнгө, эрдэнэсийн хадгаламж') || Эдүгээ хөрөнгө мөнгө, эрдэнэсийн хөмөрөгийг ийн нэрлэнэ. || Kha. *saŋxū*

Санхюу |sangquyu|{< Chin. *sān he you*} *'гурвантаа тосолсон'* (маажиндаж гилгар болгосон гахайн шир) || н и й л : *'санхюу гөлөм'* (маажиндсан ширээр хийсэн гөлөм)

Санчир |saničir|{< Skr. *śanaiścara*} *'алгуурханаа хөдөгч'* буюу *бимба гараг* (шороон махбодтой, нялхасын сүлд гараг. Энэ өдөр эд мал авах, тариа тарих үйлд сайн гэж зурхайд заасан байдаг байна) || Kha. *bʼamba*

Саравч |sarabči|{< qara-bči} *'нүдний шил'* || Cf. Turk. ***säräpči*** 'очки против пыли' (Радлов, IV:460) || Ж= *sarabči* 'наглазник' (IM 446) // *sarabčin* 'garde-vue', 'visiere' (Ist. 62) // *sarabčin* 'eye-protecting visor' (Ras. 205 C41) || Kha. *saravtši*, Ord. *sarabtši*, Bur. *haravša*, Oir. *sarɒptš*

Сарай |sarai|{< Turk. *sarai* < Pers. *sarāy*} *'ордон'* || Cf. AT *saraj* 'дворец' (ДТС 488), Uig. *saray* 'palace' (Schwarz, 456) || Ж= *'bičin jil junu terigün sara-yïn*

qoyar qaučid-ta Lativ kermen ***saraj-a*** *bükü-dür* [бичиг жил зуны тэргүүн сарын хоёр хуучидаар Лативын цайз ордонд байхуйд](Nur. A) // ***sarai*** *bariba yajara* [нанял в старане дворец](Mu. 318)

Сарасвати |sarasvati|{< Skr. *svarasvati*} *'эгшиг охин тэнгэр'* (дуун ухаан, яруу найрагийг ивээгч эгшиг охин тэнгэр) || Ж= *'ilayuysad-un yayča kü eke* ***saurasuati*** *ilyal ügei dotunadu yadanadu merged-tür ilangyuitu uqayan-i onun nemegülüged'* [ялгуусадын гагцхүү эх Сарасвати ялгалгүй дотоод гадаад мэргэдэд ялангуйт ухааныг онон нэмүүлээд](OM 1)

Сарвaa || *'даага'* || Cf. Turk. ***sarbā*** 'ein füllen, welches im zweiten sommer noch bei der mutter saugt' (Räsänen 403) || Kha, Oir. *sarwā*

Сариг |sariγ|{< Turk. *sariγ*} *'шаргал'* || Cf. *saryk* 'желтый' (Радлов, IV: 321), *saryk* 'gelb' (Räsänen 403), AT. *sarig* 'yellow' (Clauson 848) || х э л ц : *'сариг цагаан ботого'* (ухаа шаргал ботого)

Саримсаг |sarimsaγ| хурц үнэр, амттай хүнсний ногооны нэгэн зүйл || Cf. Turk. *sarymsak* 'чеснок' (Радлов, IV:326) || Ж= ***'sarimsaγ*** *kei ebedčin-dür tus-a bögesü ber šira ebedčin-dür qoru bolun bui'* [саримсаг хий өвчинд тустай ч шар өвчинд хортой](Sub. VIII:22b) // *yašün* ***sarimsaq*** 'горький чеснок' (Mu. 179) // *sarimsaq* 'garlic' (Ras.202 B22) || Kha. *sarimsag, sarmis*, Ord. *sarimsak*

Сармаг |sarmaγ| *'манжин'* (амтлаг үндэстэй, бөөрөнхий том хүнсний ногоо)

Сартаг |sartaγ|[= sarta-γ] *'ислам'* (Дундад Азийн ислам шашинтан) Энэ үгээс *sartaγčin* [sarta-γčin] 'сартагчин', *sartaγtai* [sarta-γtai] 'сартагтай', *sartaγul* [sarta-γul] 'сартуул' гэсэн үгс үүссэн байна. || Ж= *'Činggis qayan-i dayan barayun eteged* ***sartaγčin*** *ayan ayalan yabuju'* [Чингис хааныг даган баруун зүгт сартагчин аян аялан явж](Hin. 6) // *'basa* ***sartaqčin*** *qajar-a bükü qaritan-i qamuju üi'* [бас исламын газарт байх харийнханыг байлдан дагуулжээ](KMQB A24) // *'altan arγamji-ān* ***sarta'ūl*** *irgen-e ker tasuldan büle'ēi'* [алтан аргамжаа сартуул иргэнд хэрхэн алдах билээ](MNT 254) // *'Asan* ***sartagtai*** *čagān teme'ētü mingan irges ta'ūju'* [Асан сартагтай цагаан тэмээт минган хонь тууж](MNT 182)

Сартваахи |sartavaki|{< Skr. *sārthavāha*} *'удиргуулсан ноён'* (анхандаа далайн ёроолоос шүр эрж олох хөлөг онгоцны ахмадыг нэрлэж байгаад хожим төрийн хэрэгийг зөвлөх номын мэргэдийг нэрлэх болжээ. Монгол ном сударт *'удирдан жолоодогч', 'замыг заагч', 'номч мэргэн багш'* гэх мэт утгаар хэрэглэгддэг) || Cf. Turk. *sartavaxï* 'старшина купцов' (ДТС 490); Ж= ***'Sartavaki*** *neretü köbegün inü ögüler-ün'* [Сартваахи нэрт хүвгүүн нь үгүүлэрүүн](Burq. 55a)

Сартуул |sartaγul|[= sarta-γul]{< Skr. *śartha*} *'худалдаачин'* (анхандаа бухарчууд, Дундад Азийнхан, Хорейзмийн ислам шашинтаныг нэрлэж байгаад яваандаа исламын худалдаачидыг ийн нэрлэх болжээ. Мөн заримдаа узбек хүнийг ингэж нэрлэдэг байж.) || Cf. Turk. *sart* 'купец торговец' (ДТС 520); Ж= ***'sartaγul*** *irge dayuliju bayuju qamuγ Mongyol ulus-un noyad-i Buqa-sočiqai quriysan-dur'* [сартуул иргэдийг дайлан эзлээд хамаг монголын ноёд Буха-

сочинайд Yis.2) // *'Uqına teri'ûten ja'ûn elčin-ü'ĕn ösöl ösön, kisal kisan* ***Sarta'ûl*** *irgen-dür morilaγa'* [Ухаан тэргүүтэн зуун элчийнхээ осол осон, хисан хисан Сартуул иргэнд довтолоё](MNT 254) // ***sarta'ûl kelebe*** 'говорил по сартски' (Mu.319) // *sarta'ûl* 'мусульманин' (IM 446) // *sartawul* 'мусульманс' (IM M136) // *sartaul* 'non-Arabic', 'Persian' (Ras.202 C3)

Сархад |sarqud| *'эрэлийн идээ', 'арцны хүндэдхэл нэр'* || Cf. Turk. ***sarqut*** || Ж= *'**sarqud**-ača γäkin qojida'ûlumui ta'* [сархадаас миньяагаад хожимдуулав та] (MNT 70) || х о р ш : *'айраг сархад', 'арц сархад'* || Kha. *sarxad*, Ord. *sarxud*

Сарьлаг |sariday|{< Turk. *sari* 'шүцгэн' + *tay* 'уул'} *'шүцгэн уул'* (ой модгүй, хад асгатай өндөр уул) || Kha. *sarʲdag*, Bur. *harʲdag*

Сауха |*sauqa*| х у у ч : *'дайны олз омог', 'бэлэг'* || *Hö'ĕlün eke-de* ***sauqa*** *abču odču ögbei'* [Өэлүн эхэд бэлэг](MNT 114) // *altan e'ĕmeg, dörĕbčitü taji torγan buluγa-ar dotorlaγsan helige[b]čitü üčü'ûken kö'ûken-i a[b]čiraju, Čiŋgis-qahān Hö'ĕlün eke-de* ***sauqa*** *ke'ĕn ögbei.* [алтан эмэг, дороовчит таж торгон булгаараар доторлосон элэгэвчтэй өчүүхэн хүүг Өэлүн эхэд бэлэг хэмээн огов] (MNT 135)

Сахал |saqal| эрүү, шанаанд ургасан үс || Cf. Turk. *sakal* 'борода' (Радлов, IV:244), *sakal* 'bart' (Räsänen 396); *saqal* 'борода' (ДТС 486), Uig. *saqal* 'beard' (Schwarz, 459); Cf. Man. *sakal* 'борода' (Цинциус II:56) || Ж= *'üsün-iyen* ***saqal****-iyan čayiju ülemji maši bökeyigsen'* [үс сахал нь цайж, үлэмж их бөгтийсөн] (Burq. 8a) // *'eri ün-dür edüi* ***saqal*** *urγutala'* [эрүүндээ өдий сахал ургатал](MNT 203) // ***saqalun*** *buduq* [краска для бороды] (Mu.318) // *saqal* 'beard' (Ras.198 B23) // *saqal* 'barbe' (Ist. 62) // *saqal* 'Bart' (LH 58) // *sayal* 'beard' (Zir.130) // *sakal* 'борода' (IM M136) || х о р ш : *'сахал сармай', 'үс сахал'* || Kha, Oir. *saχal*, Bur. *haxal*, Ord. *saxul*

Сахалаг |saqalay|{< saqal-liγ} *'сахал ихтэй', 'үсэрхэг', 'өдхөн'* || Cf. Turk. *saqalluγ* 'бородатый' (ДТС 486); Uig, *saqalliq* 'bearded' (Schwarz, 459) Хожим өдхөн шигүү үс ноос, өвөс ургамалыг шилжсэн уттаар нь бас ийн нэрлэх болжээ || Kha. *saxʋlag*, Ord. *saxulak*, Bur. *haxalag*

Сахар |saqar|{< Rus. *сахар* < Gr. *sakharon*} *'саахар', 'элэсэн чихэр'*

Сахи- |saki|{< saqi} *'хамгаал-', 'мана-', 'дага-'.* || Ж= *'čing joriy-iyaran beyeben ariyun-a* ***saqiju*** *sayun ajiyai'* [чин зоригоор биеэ ариунаар сахин суух ажээ](Jig. 21) // *'kebte'ül lü min-u altan amin* ***sakimui'*** [хэвтүүл л миний алтан амийг хамгаална](MNT 233) || Энэ үгээс *sakil* [saki-l] 'сахил', *sakilya* [saki-lγa] 'сахилга', *sakiyul* [saki-γul] 'сахиул' зэрэг үгс гарчээ || х о р ш : *'сахин хамгаалах'* || Kha. *saxɪ-*, Ord. *saᵏxi-*, Bur. *haxi-*, Oir. *sakə-*

Сахил |sakil|[= saki-l]{< saqi-l} *'дагаж мөрдөх шашины дэг ёс'* || Ж= *'sayar üγei* ***saqil*** *abuγsan-iyar'* [саадгүй сахил авсанаар](Arj. III:9) || х о р ш : *'сахил санваар'* || Kha. *saχil*, Ord. *saᵏχil*, Bur. *haχil*, Oir. *sakᵊl*

Сахиул |sakiγül| *'манаач', 'харуул'* || Ж= *'**saqiγulsun** talbiju'* [сахиул тавиж] (Turf. 7) // *e'üden daruju, hara* ***saki'ûlu'ûsu'*** [үүд дарж, ар талын хамгаалваас] (MNT 246) || х о р ш : *'сахиул манаа'* || Kha. *saxᵘül*, Ord. *saᵏχüsu*, Bur. *saχγül*, Oir. *sakūsᵊn*

Сахияа |sakiya|{< Tib. *sa skya*} *'цайвар шороот'* (Товодийн *'Цайвар шороот'* гэдэг газар 1073 онд үүсэн буй болсон бүлдцийн шашины сажава урасхал) || Ж= ***Sakly-a kemen aldarsi-juqul'*** [Сахияа хэмээн алдаршжуу] (Chimeg 8b) || Ord. *saˁxlyān*

Сацуу |sačayu| *'төгөл', 'адил', 'чацуу'*. || Ж= *'yeke üčüken, mawūi sayīn, teri'ū šiyīra ügei'ūn* ***sača'ūn*** *bui'* [их бага, муу сайн, хөл толгойгүй адил буй](MNT 35) || Kha. *tš'atsū*, Ord. *džitšū*, Bur. *sasū*, Oir. *tsatsū*

Сая I |sayi| *'дурдан буй тухайн цаг үед', 'сияхан'* || Cf. Uig. *saya* 'just now' (Schwarz, 460) || Ж= ***'sayi*** *ordo-ban bosqayuluyad tegüneče ulam süm-e-yin ger bosqayulur-un'* [сая ордоо босоод дараа нь сүмийн гэрээ босож](Qqor. I:3) // *'tere tusa-yi* ***sayi*** *sedkijū'* [тэр тусыг сая сэдхэж](MNT 204) || Kha, Ord. *sayn*, Bur. *haja*

Сая II |saya|{< Tib. *sa ya*} *'арван бум'* (долоон оронтой тоо) || Kha, Ord, Bur. *saja*, Oir. *saj*ᵊ

Секунд |sekünd|{< Rus. *секунда* < Lat. *secunda*} *'сэкүүнд'* (минутыг 60 хуваасаны нэгтэй тэнцэх хугацааны нэгж)

Семинар |seminar|{< Rus. *семинар* < Ger. *seminar* < Lat. *seminarium* 'эх булаг'} *'семинаар'* (тодорхой мэргэжил, сэдэвийн чиглэлээр зохион байгуулдаг сургалтын төрөл)

Сенат |senat|{< Rus. *сенат* < Lat. *senatus*} *'сенаат'* (парламентийн дээд танхим)

Сенсаци |sensaci|{< Rus. *сенсация* < Eng. *sensation*} *'сенсаац', 'цуу яриа', 'дуулиан'*

Сервер |server|{< Eng. *server*} *'сээрвер', 'толгой компьютер'* (сүлжээндэх компьютеруудад байгаа мэдээлэлийг хэрэглэгчидэд түгээх зориулалт бүхий толгой компьютер)

Сертификат |sertifikat{< Rus. *сертификат* < Eng. *certificate* Lat. certumfacere} *'сэртификаат', 'гэрчилгээ'* (мэргэжилийн үнэмлэх, эзэмших эрхийн баталгаа)

Си-ви {< Eng. CV *'curriculum vitae'* (амьдралын замнал)} *'си-ви', 'анкетны асуулт'* (ажилын туршилга, мэргэжилийн чадвараа танилцуулсан товч анкет)

Сигарет |sigaret|{< Rus. *сигареты* < Fr. *cigarette*} *'сигареет', 'янжуур тамих'*

Си-ди |si di|{< Eng. CD (C 'compact' + D 'disk') *'сийди'* (дуу шингээгч хавтагай ялтас)

Сийлүү ||{< Chin. *sì liu*} *'дөрөв + зургаа'* (нэг талдаа 4 улаан, нөгөө талдаа 6 цагаан нүхтэй даалууны нэр)

Симпозиум |simposiyum|{< Rus. *симпозиум* < Lat. *symposium*} *'симпозиум'* (эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэг)

Симфони |simfoni|{< Rus. *симфония* < Gr. *συμφωνία*} *'симфоонь'* (яруу тунгалаг найрал хөгжим)

Синдром |sindrom|{< Rus. *синдром* < Rus. *syndrome* < Gr. *syndrome* *'синдроом', 'хам шинж'*

Синергетик |sinergetik|{< Rus. *синергетика* < Eng. *synergetic* < *synergēti-kós*} *'синергээтиг', 'шүтэн барилдлагын онол'*

Сироп |sirop|{< Rus. *сироп* < Fr. *sirop* < Arab. *sharāb*} *'сироон'* (чихэрлэг шүүс)

Сканер |scaner|{< Eng. *scanner*} *'искайнер'* (саналтад байгаа текст, зураг дүрсийг гэрэлийн хүчээр буулгах төхөөрөмж)

Скоч |skotč|{< Eng. *scotch*} *'искооч'* (наалддаг тууз)

Слесарь |slesari|{< Rus. *слесарь* < Ger. *Schlosser*} *'сэлээсер', 'засварчин'*

Смарт |smart|{< Eng. *smart*} *'исмаарт'* (монгол хэлэнд уг үгийн олон утгаас зөвхөн *'хурдан шалгамгай', 'ухаалаг'* гэсэн утгыг нь голлон хэрэглэж байна.) || Ж= *'ухаалаг гар утас'*

Соё / Сою |soyu/sōyū| *'соёрх-'* гэсэн утгатай язгуур || Cf. Turk. *söi* 'любить', *sōjōn* 'радоваться', *sōigōn* 'любезный' (Радлов, IV:592-595) || Ж= *'Indü esen bükü-dür-iyen **soyun** suryar-un'* [Индүү эсэн мэнддээ соёрхон сургаруун](Hin. 26) // *'uridu jarlig-un yosu-'ār gurban beri'ēs **söyütügei'*** [урид зарлигийн ёсоор гурван бэрээ өгч сургатугай](MNT 278) || Энэхүү язгуураас *soyul* [soyu-l] 'соёл', *soyurqa* [soyu-rqa] 'соёрх-' зэрэг үгс үүсчээ.

Соёг |soyuγ|{< Tib. *gsol gyog*} *'зоогийн боол'* (хутагтуудын хоол цайг зөөж үйлчилэх хүмүүс)

Соёл |soyul|[= soyu-l] *'соён сургах үйл'* || Ж= *'**söyül** suryal-i es-e ber jarčim-labasu öbesüben bütügeyü'* [соёрхол сургаалыг эс зарчимлавааc өөрөө бүтээюү] (Taq. 11b) *'Тахимдуу ном'*-ын 2а2-д буй *'söyül suryāl'* [соёл сургаал] гэсэн хэлцийг проф. I de Rachewiltz *'instruction'* хэмээн орчуулжээ. (*The First Chapter of an Early Mongolian Version of the Hsiao Ching,* АОН 36:1-3, 1982, 83) || Энэхүү язгуурын *söyü* гэсэн хувилбар дээр *-ger* гэсэн дагавар залгаж, *söyüger* гэсэн үг үүссэн нь МНТ-нд тохиолдож байгаа билээ. || х о р ш : *'соёл боловсорол', 'соёл гэгээрэл', 'соёл урлаг'* || Kha, Ord, Bur. *soyol,* Oir. *sōl*

Соёмбо |soyongbu|{< Skr. *svayambhū*} *'өөрөө болсон бурхан'* (1686 онд Халхын Өндөр гэгээн Занабазарын зохиосон үсэгийн нэр. Хожим тус үсэгийн цагаан толгойн эхэнд байдаг дээрээ нар, сар, галтай нийлмэл дүрсийг тусхаар тогтонолын бэлгэ тэмдэг болгон, төрийн сүлд болгожээ)

Соёрх- |soyurqa|[= soyu-rqa] *'соёрхол айлдах', 'нигүүлсэх'* || Ж= *'ilayuy-sad-un bilge bilig-i törügülün **soyurq-a'*** [ялгуусадын бэлгэ билигийг төрүүлэн соёрх](Burq.3a) // ***soyurqaba** tengri tüni ere'üni* [бог простил его грехи](Mu. 325) || Kha. *soyorχó-,* Ord. *suyurxa-,* Bur. *soyorxo-,* Oir. *sōrχə*

Соёрхол |soyurqal|[= soyu-rqa-l] *'айлдхал', 'энэрэл'* || Ж= *'tendeče sayi ögtegsen **soyurqal**-iyan ba mör-iyen ejelen'* [тэндээс сая өгсөн соёрхолоор бид зам мөрөө эзлэн](Taq 9a) // *'öglige **soyurqal** čima-da ögsü'* [өглөг, соёрхол чамд өгөе](MNT 204) // *soyurqal* 'милость' (Mu. 325)

Сойвон |soyibun|{< Tib. *gsol dpon*} *'айлдхалын багш'* (хутагт, хувилгаадын шадар туслагч) || Ж= *'түүний дэргэдийн нэгэн **сойвонгоор** "мэс өвүүлж" жанч, халуулсан явдлыг санагдуулан'* (Б. Ринчен, Гүнж) || Kha. *soiwon,* Ord. *sōwoŋ,* Bur. *soibon,* Oir. *sōwən*

Сойз |šuvaǰa|{< Chin. *shuā zi*} *богино иштэй, тачир үстэй арчиж цэвэрлэх багаж* || Kha. *soidz*

Солгой |soluγai|{< Turk. *sol* 'зүүн' + *γai*} *'зүүн тал'* || Cf. Turk. *sol* 'левый' (Радлов, 548), AT. *sōl* 'left' (Clauson 824), *sōl* 'links' (Räsänen 426), Uig *solxay* 'left-handed person' (Schwarz, 483) || х э л ц : *'солгой гар'* (зүүн гар) || Kha. *solǧoi,* Ord. *sologō,* Bur. *holǧoi,* Oir. *solǧā*

Сондор |sondur| *'хэлхээстэй болор шилэн талст'* (Хожимоо аливаа унжсан зүүлт чимэгийг нэрлэх болжээ) || Ж= *'хүзүүнээсээ баавгайн соёо хэлхсэн **сондор** чимэгээ Шонхолойд өгч'* (Б. Ринчен, Заан залуудай) || Kha. *soŋdor*

Сонет |sonet|{< Rus. *сонет* < It. *sonetto*} *'сонээт'* (арван дөрвөн мөрт шүлэг)

Сони* |soni| *'сонирхолтой'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Энэхүү язгууpаас *sonin* [soni-n] 'сонин', *sonirqol* [soni-rqo-l] 'сонирхол', *soniyuči* [soni-γu-či] 'сониуч' гэх мэт үгс үүсчээ.

Сонин |sonin| *'шинэ', 'сонирхолтой'* || Ж= *'dotuyadu ba yadayadu tarni nom **sonin** qabtasun-dur tamay-a čoyulbai* [дотоод гадаад тарнийн номыг шинэ хавтасанд тамга сийлвэй](Tara. Col. 1a) // *'Temüǰin-i üčüken čağ-tur nidün-dür-iyēn ǧaltu, ni'ūr-tur-iyān gere[l]tü büle'ē ... abčiraǰu surǧa'āsu surqu metü büyü ke'ēn **sonin** üri'ē da'āǧan surǧaqu metü surǧan söyīn yabula'ā'* [Тэмүжинийг бага байхад нь нүдэндээ галтай, нүүрэндээ гэрэлтэй хүү байна. ... авчирч сургавал сурах шинжтэй юм байна хэмээн эмнэг даага сургах мэт заан сургаж эхэллээ] (MNT 149) || х о р ш : *'сонин мэдээ', 'сонин сэдхүүл', 'сонин хэвлэл', 'сонин сайхан'* || Kha. *sonin,* Ord. *sonīn,* Bur. *honin,* Oir. *soń'n*

Соно* |sono| *'сонос'* гэдэг үгийн язгуур. Энэхүү язгууpаас *sonor* [sono-r] 'сонор', *sonos-* [sono-s] 'сонос' гэсэн үгс салбарлан гарчээ

Сонос- |sonus| *чихээр дуу чимээ мэдэрэх.* Энэ үгээс *sonusda-* [sonu-s-da] 'соносд', *sonusqa-* [sonu-s-qa] 'соносхо-' зэрэг үйл үгийн үндэс үүсчээ. || Ж= *'nasuda amuγulang-a amiduraǰu ükübei dayun büü **sonostuyai'*** [насан турш амагалан амидарч үхэлийн дуу бүү соностугай](BT 156b4) // *'oytoryui-ača nom-un dayun-i tasuraši-ügei **sonosdaqui** boltuyai'* [огторгуйгаас номын дуу тасаралтгүй соносдох болтугай](BT 157b) // *sonasba* 'слушал' (Mu. 324) // *manu kele sonas!* 'écoute ma parole!' (Ist. L.64) // *sonusba* 'hörte' (LH 59) // *sunasā* 'quick hearing' (Zir.133) || х о р ш : *'сонсож дуулах', 'сонсож мэдэх'* || Kha. *soŋs-,* Ord, Bur. *sonos-,* Oir. *sonəs-,* Oir. *son°s-*

Сор |sor|{< Tib. *zor*} *'хараал', 'зүхэл'* (тэрсүүдийг дарах бурханы шашины зан үйл) || х э л ц : *'сор залах'* (тэрсүүдийг зайлуулах зан үйл)

Сор- |soru| *'хийгээр хүчтэй татах'.* Энэ язгууpаас *soruyči* [soru-γči] 'сорогч', *soruγda-* [soru-γda] 'сорогд-', *soruyul* [soru-γul] 'соруул' зэрэг үгс үүсчээ. || Cf. AT. *sōr-* 'to suck, suck up / out' (Clauson 843) || *'sorinǰan gürü temür-tür adali kümün-ü duran-i mašida **soruyči** eldeb quyur dayun'* [соронзон гүр адил хүний хүсэлийг машид татагч элдэв дуу хөгжим](Burq. 7b) || Kha, Ord, Oir. *sor-,* Bur. *horo-*

Соронзон |sorong]an|{< Tib. *srong btsan*} *'бат шударга'* (нэмэх, хасах цэнэгтэй төмөрийн хүдэр) || Ж= *'uran toyosun-luy-a qoličalduysan temür-ün örübtesün-i* ***sorinjan*** *gürü abun čidamui'* [нарийн тоостой холилдсон төмөрийн үртэсийг соронзон чулуу авч чадна](Sub. I:3b) || Kha. *soroŋzon,* Ord. *sorontšok,* Bur. *suranzaŋ,* Oir. *sorāntšı*

Сорочиг |soročig|{< Rus. *сорочка* < Anc. Slav. *срачица*} *'сороочиг', 'дотуур цамц'*

Соус |sovus|{< Rus. *соус* < Fr. *sauce*} *'сооууc', 'сүмэс'*

Сохо* |soqo|{< *soqa*} *'сохор'* гэдэг үгийн уттыг хадгалсан язгуур. Тус язгууpаас *soquyi-* [soqo-yi] 'сохой-', *soqor* [soqo-r] 'сохор', *soqolja-* [soqo-lja] 'сохолз-', *soqula-* [soqu-la] 'сохол' гэх зэрэг үгс үүсчээ.

Сохор |soqor|{< soqa-r} *'хараагүй'* || Cf. Turk. *sokkor* 'слепой' (Радлов, 523); Uig. *soqur* 'blind' (Schwarz, 481) || Ж= *'balai* ***soqor****-nuyud beye üjekü boltuyai'* [балай сохор хүмүүн биесээ харах болтугай](Bod. 17a) // ***'soqor*** *qali'ün moritu'* [сохор халиун морьтой](MNT 152) // ***soqar*** *nidün* 'слепые глазы' (Mu. 324) // *soqur* 'слепой' (IM 446) // *sokar* 'слепой' (IM M138) // *soqar* 'abeugle' (Ist. 64) // *soqar* bolba 'erblindete' (LH 58) // *soqar* 'blind' (Ras.204 A17) || х о р ш : *'сохор доголон'* || Kha, Ord. *soχor,* Bur. *hoxor,* Oir. *soχor*

Социологи |sočiologi|{< Rus. *социология* < Fr. *sociologie*} *'социоог', 'нийгэм судалал'*

Сөг |sög|{< sökе} *'сөгдөх', 'сөхөрөх'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур || Cf. Turk. *sögü* 'стать на колени' (Радлов, IV:576), *souk* 'auf die knie fallen' (Räsänen 430) || Ж= ***sökebe*** *temēn* [верблюд опустился на колсни](Mu. 136) Энэ нь уттаа *sökör* 'сөхөр' гэдэгийн *sökö* 'сөх'-тэй гарал нэг бөгөөд үүнээс *sögöd-* 'сөгөд' гэсэн үйл үг үүссэн байна. Монголчууд тэмээг хэвтүүлэхдээ *'сөг сөг'* гэж хэлдэг нь уттаа энэ язгуур юм.

Сөгөд- |sögöd|[= sögö-d]{< **söke-d*} *өвдөг дээрээ сөхөрөх* || Cf. Turk. *sögädä-* 'поклониться, оказывать почести вышепоставленному коленопреклонением' (Радлов, IV.576) || Ж= *'ečige-yügen köl-dür* ***sögüdčü*** *ögüler-ün'* [эцэгийнхээ хөлд сөгөдөж үгүүлэрүүн](Burq.62a) // *'buyan-tu sedkil törügülügči Manjuširi-dur* ***sögüdümü'*** [буянт сэдхэл төрүүлэгч Манзуширид сөгөдмү] (BT165b4) // ***sögedügsen*** 'преклонивший колени' (Mu. 325) || Монголчууд тэмээг хэвтүүлэхдээ *'сөг сөг'* гэж хэлдэг нь уттаа *'сөгд сөгд'* гэсэн үг юм. || х о р ш : *'сөгөдөн мөргөх'* || Kha, Ord. *sögöd-,* Bur. *hügede-,* Oir. *sögd-*

Сөдөрт |södürte|[= södür-te] *'шудар-'* (*хадхах, хазах* гэсэн утгыг илэрхийлсэн үг) || Ж= *'šüdütü mogai-a* ***södürte'ēsü*** *södürgen-dür bü oroya'* [шүдэт могой шударваас шудараанд нь бүү ороё](MNT 164)

Сөнө- |sönö|[< söne} *'устах', 'сүйрэх', 'унтарах'* || Cf. AT. *sön* 'to die down, disappear' (Clauson 834) || Ж= *'dorudu kümün nigente ele šingtarabasu jula metü* ***sönemüi'*** [доорд хүн нэгэнтээ шантарваас зул унтарах мэт доройтоно] (Sub. 9a) // ***sönebe*** *jula* 'свеча погасла' (Mu. 325) // ***sönebe*** *yal* 'огонь погас' (Mu. 325) || Энэ язгууpаас *sönege-* [söne-ge] 'сөнөө-', *sönegül-* [söne-gül] 'сөнүүл-' гэх мэт үйл үгийн үндэс үүсчээ. || х о р ш : *'мөхөж сөнөх', 'усдаж сөнөх'* || Kha, Ord. *sönö-,* Bur. *hüne-,* Oir. *sön-*

Сөнөө- |sönöge|{< söne-ge] *'дийлэх', 'дарах'* || Ж= *'kei öčügüken jula-yi sönegeyü'* [өчүүхэн зулыг салхи унтарааюу](Sub.IV:4b) // *'yal sedkil-i širgitele sönegen bülege'* [гал халуун сэдхэлийг ширгэтэл унтараах бөлгөө](Dun.3) // *sönēbe γali* [погасил огонь](Mu. 326)

Сөөм |sögem| *сунгасан эрхий, долоовор хурууны хоорондын зай* || Cf. Turk. *söjäm* 'spanne zwischen daumen und zeigefinger' (Räsänen 429); Man. 'пядь' (Цинциус II:125) || Ж= *'зангидсан гарын хэр дугуй хэлбэртэй сөөм хэрийн өндөр бай'* (Ц. Дамдинсүрэн, Хууч яриа) || Kha, Ord, Oir. *sōm*, Bur. *höm*

Сөх* |sökü| *'сөхөрөх'* гэдэг утгыг хадгалсан язгуур. Энэ нь угтаа *sögöd-* [sögö-d] 'сөгөд' гэдэг үгтэй гарал нэгтэй бөгөөд тус язгууруас *sökör-* [sökö-r] 'сөхөр-' гэдэг үйл үг үүсчээ. || *'neng olan jüyil-iyer šimnu-yi sökejü'* [нэн олон зүйлээр шимнусыг сөхүүлж](Burq. 60a) || Kha. *sühə*, Ord. *sö^{h}xö*, Bur. *hüxe*

Сөхөр |sökör|[= sökö-r]{< söke-r} *'сөгдөн суух'* || Cf. Turk. *sökör-* 'преклонять колено' (Радлов, 573); AT. *čökür- / sökür-* 'to make kneel' (Clauson 416) || Ж= *čökerkü γajar* [место коленопреклонения](Mu. 136) // *'Хүү, багшийн өмнө сөхөрөн суужс, янчаныг хоёр гардан авсанаа'* (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн) || Kha. *söχör*, Ord. *sö^{h}xör-*, Bur. *süxer*, Oir. *sök^{h}r-*

Сөюү-|söyü| *'сурга-', 'соёрх-'* || Cf. Turk. *sōjin* 'радоваться' (Радлов, 579); Uig. *söyün-* 'feel happy/ cheerful' (Schwarz, 486) || Ж= *'Indü esen bükü-dür-iyen köbegüd-iyen söyün suryar-un'* [Индү амид ахуйдаа хөвгүүдээ соёрхон сургаруун](Hin 26) Энэ үгүүлбэрт буй *'söyün suryar-un'* гэсэн үгийг проф F. W. Cleaves *'instructed admonishingly'* хэмээн орчуулжээ // *'üri'e da'ayan ... **söyin** yabula'a'* [үрээ даага ... сурган явлаа](MNT 149) Энэхүү язгууруас *'söyüger'* гэсэн үг үүсчээ

Сөюүгэр |söyüger|[söyü-ger] х у у ч : *'сургаал үг'* || Ж= *'suryaju ele ögügsen **söyüger** činu söni üdür saqiju'* [сургаж өгсөн энэ соёрхолыг чинь өдөр шөнөгүй дагаж](Hin 52) // *'Alan-qo'ā tabun kö'üd-te'ēn **sōyü'er** üge ügülerün'* [Алангоо таван хөвүүддээ сургаал үг үгүүлэрүүн](MNT 22) || Энэ үгийг F. Cleaves *'words of admonition'* хэмээн орчуулсан (*The Secret History of the Mongols*, I. 2004, 5) бол акад. Д Цэрэнсодном, проф. Ш. Чоймаа нар *'сургаал үг'*, *'соёрхол'* хэмээн буулгажээ

Спирт |spirt|{< Rus. *спирт* < Eng. *spiritus* < Lat. *spiritus*} *'испийрт', 'охь'*

Спонсор |sponsor|{< Eng. *sponsor*} *'испоонсор', 'ивээн тэдхэгч', 'хандивлагч'*

Спорт |sport|{< Rus. *спорт* < Eng. *sport*} *'испоорт', 'биеийн тамир'*

Стандарт |standart|{< Rus. *стандарт* < Eng. *standard*} *'истандаарт' (тогтоосон хэм хэмжээ)*

Стадион |stadyon|{< Rus. < Gr. *στάδιο*} *'истадиоон', 'цэнгэлдэх хүрээлэн'*

Стакан |stakan|{< Rus. *стакан*} *'истакаан', 'шилэн аяга'* (ус ундаа уух шилэн аяга)

Стандарт |standart|{< Rus. *истандарт* < Eng. *standard*} *'истандаарт'* (уласын болон олон уласын хэмжээнд тогтоон батлаж, дагаж мөрдөх хэм хэмжээ, хэв загвар)

Стартап {< Eng. *start-up*} *'гарааны', 'эхлэлийн'* || Ж= *'гарааны компани'* // *'истарт-ап компани'*

Статус |status|{< Rus. *статус* < Lat. *status*} *'истатуус', 'байр суурь', 'эрх хэмжээ'*

Стресс |stres|{< Eng. *stress*} *'истрээс', 'дарамт', 'шахалт', 'химарал'*

Субашид |subasid|{< Skr. *subhāṣita*} *'эрдэнийн сан'* (Соном Гарагийн зохиосон бурханы шашины сургаалын нэр. Түүнийг *'Сайн үгт эрдэнийн сан'* хэмээн орчуулдаг) || Ж= *'Enedkeg-ün keleber* ***Subašida*** *radn-a nidi nama sastir'* [энэдхэгийн хэлээр Субашида радна ниди /Skr. *Subhāṣitatnanidhi/* нама шастир] (Sub. 1b)

Сувад |subud|{< Skr. *subudha*} *далайн залмагайтаны хисааны завсар үржсэн цагаан мөхлөг.* Энэ нь долоон зүйлийн эрдэнийн чулууны нэгэнд багтдаг. // Pl. *subusun* || Ж= *'abdur dügüreng tana,* ***subud****, altan kiǰü ergülüdkün'* [авдар дүүрэн тана, сувад, алт хийж өргөгтүн](Sul.13a) // *subutīn üta* 'жемчужная раковина' (Mu. 327) // *subut* 'жемчуг' (IM 447) // *subut* 'pearls' (Ras. 205 C11) // *subun* 'жемчужина' (IM M138) || Kha, Bur. *suwad / huwad,* Ord. *suwut,* Oir. *suwsⁿn*

Сувай |subai| *'хэлтээгүй'* || Cf. Uig. *subay* 'childless' (Schwarz, 489) || Ж= *'****сувай*** *үхэрийг зуны саалийн цагт тусхай сүрэг болгож'* (Ц. Дамдинсүрэн, Бух Гомбо) || Kha. *suwai,* Ord. *suwā,* Bur. *huwai,* Oir. *suwā*

Суварга |suburɣan|{< Uig *supurɣan* < Pers *spurχān*} Анхандаа дээдсийн шарил дээр босхосон дурасхалын хөшөөг нэрлэж байгаад хожим давхарлаг маягаар өндөрлөн зассан шовгор оройтой дурасхалын хөшөөг нэрлэх болжээ || Cf. *suburğān* 'a tomb' (Clauson 792); Man. *subarğan* 'обелиск' (Цинциус II:115) || Ж= *'tende ber nigen* ***suburɣan*** *bosqaǰu'* [тэнд нэг суварга босхож] (Burq. 25a) // *'Visuda* ***subury-a-yin*** *emün-e toyin boluɣad'* [Висуда суваргын өмөнө тойн болоод](Chimeg 10a) || Kha, Bur. *suwarğa,* Ord. *suwurğa,* Oir. *suwᵘrğan*

Суга* |suɣu| *'сугарах'* гэсэн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Тус язгууруас *suɣuči-* [suɣu-či] 'сугач-', *suɣula-* [suɣu-la] 'сугал-', *suɣura-* [suɣu-ra] 'сугар-' зэрэг үйл үгийн үндэс үүсч, уламаар цааш олон шинэ үг салаалан гарчээ.

Сугавади |sugavadi| {< Skr. *sukhāvatī*} *'диваажин', 'жаргалын орон'* || Cf. Skr. *sukhavati* || Ж= ***'Sugavadi*** *ulus-tur nom nomlaqu dayun sonosdan aǰuɣui'* [Сугавадын оронд ном номлох дуу соносдон ажгуу](BT 158b) || Ord. *saᵏxiwāt*

Сугалдарга |suɣuldurɣa[= suɣu-l-durɣa] *дээлийн ханцуйнаас гараа сугалж гаргах нь* || Kha. *suğuldarğa,* Ord. *suğuldurğa*

Сугалдаргал- |suɣuldurɣala[= suɣu-l-durɣa-la] *'дээлийнхээ ханцуйнаас өрөвсөн гараа сугалж гаргах'* (Ажил хийхийн тул гараа чөлөөлөх, халууцах үедээ сэрүүцэхийн тул сугалдаргалдаг) || Ж= *'Урагдаж навтарсан хар ханцуйг* ***сугалдаргалж****, хиртэж сайртсан бор тохойг гаргажээ'* (Д. Нацагдорж, Хуучин хүү)

Сугар |*suɣar*|{< Skr. *śukra*} *'Цолмон'* буюу *баасан гараг* (шороо махбодтой, ноён хүний сүлд гараг. Энэ өдөр ном шүтэх, хурим найр хийх, алас замд гарахад сайн, хүү төрвөл эрх хүч, эд баялагтай, охин төрвөл цог хийморьтой болно гэж зурхайн сударт заасан байдаг байна.)

Сугар- |suɣura|[= suɣu-ra] *'мултарах', 'үлдэх'* || Cf. Uig. *suğur-* 'to pull out' (Schwarz, 490) || Ж= *'eǰen köbegün-i **suɣuraɣuludqun** kemen narin ökid-iyer nayadun daɣun-i ürgülǰi ülü tasulɣan üyiledkegülüged'* [эзэн хүвүүнийг үлдээгтүн хэмээн гоолиг охидоор найр, дуу хөгжимийг тасаралгүй тоглуулаад] (Burq. 14b) || х о р ш : *'сугарч хоцорох'* || Kha. *suğar,* Ord. *suğur-,* Bur. *huğar-,* Oir. *sug^{u}r-*

Судадани |sudadani|{< Skr. *śuddhodana*} *'ариун идээт'* (Гуатама багшийн хаан эцэг) || Ж= *'tere daɣun-i **Sudodani** qaɣan sonosću'* [тэр чимээг Судадани хаан соносч](Burq. 29b) // *'**Sudadani**-yin köbegün'* [Судаданийн хүвүүн] (Chimeg 3b)

Судар |sudur|{< Skr. *sūtra*} *'хураангуй мөр'* (анхандаа эртний энэдхэгийн гүн ухааны зохиол бүтээлийн гол утгыг хураангуйлсан эмхэдхэлийг ийн нэрлэж байгаад хожимоо их хөлгөний ном, сударыг нэрлэх болжээ) || Ж= *'ǰrlγ not-ud ketekü vinai **sudur** abidarim γurban boluyu'* [зарлиг номууд хэмээх винай, судар, авидарим гурван болюу](BT 159a13) || х о р ш : *'судар бичиг', 'судар ном', 'судар шастир'* || Kha. *sudar,* Ord. *sudur,* Bur. *hudar,* Oir. *sudɒr*

Судас |sudasun|{< **sudal* + *sun*} *'цус гүйх нарийн суваг'* || Cf. Man. *sudasun* 'вена' (Цинциус II:124) // *sudala* 'vein', 'artery' (Norman, 250) || Ж= *'asuru maši sarisulaysan **sudal** gürel ile bolǰu'* [маш ихэд хатсан гүрээ судас нь ил гарч] (Burq. 8a) // *sudasun* 'жила' (Mu. 327) // *sudasun* 'veine' (Ist. 65) // *sudasun* 'Ader' (LH 58) // *sudasun* 'vein' (Ras. 199 A22) || х о р ш : *'судас шөрмөс'* || Kha. *sudas,* Ord. *sudal,* Bur. *hudaha(n), hudal,* Oir. *sud^{a}s^{o}n*

Сужаас |suǰiyasu| х у у ч : *'гүрээний судас'* || Ж= *'Ögödei **suǰiyāsu**-bān sumun-a tusdaǰu, čisun inu qağdarun'* [Өгөдэй гүрээгээ харвуулж, цус нь бүлэгнэж](MNT 173)

Сул |sula| *'чанга'*-ын эсрэг утгатай үг. || Cf. Man. *sula* 'слабый' (Цинциус II:124) Заримдаа *'чөлөөтэй'* гэсэн утга илэрхийлдэг || Ж= ***sula** bolba balyasun ger* 'дворец освободился' (Mu. 327) || Энэхүү язгуураас *sulad-* [sula-d] 'сулд', *suladqa-* [sula-dqa] 'сулдха', *sulala-* [sula-la] 'сулла-', *sulara* [sula-ra] 'сулар-' гэх мэт үйл үгийн үндэсүүд үүсчээ. || х о р ш : *'сул дорой', 'чанга сул'* || Kha. *sul,* Ord. *sula,* Bur. *hula,* Oir. *sulɒ*

Сулар- |sulara|[= sula-ra] *'чангарах'*-ын эсрэг утгатай үг || Kha. *sular-,* Ord. *sulur-,* Bur. *hular-,* Oir. *sul^{u}r-*

Сулдха- |suladqa|[= sula-dqa] *'суларуулах', 'сул болгох'* || Ж= ***suladqaba** tǖni* [освободил его](Mu. 327); *suladqaqu* 'to loosen' (Ras.188 C14)

Сулла- |sulala|[= sula-la] *'сулдхах', 'чөлөөлөх'* || Ж= *'buğa'ū minu abču **sulalaǰu** qono'a 'ūlulai'* [гавыг минь авч суллаж хонуулав](MNT 84)

Султан |sultan|{< Uig. *sultan* < Pers. *sultan* < Arab. *sultān*} *'султаан', 'дээдэс', 'захирагч эзэн'* || Cf. Uig. *sultan* 'ruler' (Schwarz, 490) || Монгол хэлэнд их төлөв исламын оронуудын эзэн хааныг ийн нэрлэдэг || Ж= *'Öljeitü **sultan** üge manu'* [Өлзийт хаан миний үг](Öljˇ.1) // *'Virangud irgen-ü **sultad'*** [франц уласын хаад](Öljˇ. 4)

Сум |sumu| *'харваж намнах зэвсэг'* || Ж= *'erte nigen biratikabud qoru-tu **sumun** noγdaǰu ükükü ǰobolang kürtegsen aǰuγui'* [урид нэгэн лам хорт суманд

оногдож, үхэх зовлон үзсэн ажээ](BT 162b) // *'numu ögčü, qoyar* ***sumu*** *ögbe'* [нум өгч, хоёр сум өгөв](MNT 87) // *'čeri üd quγağlaju numun* ***sumun*** *bari'ad'* [цэрэгүүд хуяглаж, нум сум бариад](KMQB B22) || х о р ш : *'нум сум'* || Kha. *sum*, Ord. *sumu*, Bur. *human, homon*, Oir. *sum"n*

Сумъяа |sumiya|{< Skr. soma} *'саран гараг'* буюу *даваа гараг* (усан махбодтой, бүсгүй хүний сүлд гараг. Энэ өдөр хишиг даллага авах, тэнгэр лус тахихад сайн. Хүү төрвөл хатуу ширүүн, охин төрвөл сэдхэлд зохистой гэж зурхайд заасан байдаг)

Суня- |sun / suna / suni| *'мэлэх'*, *'уртсах'* || Cf. Turk. *sun-* 'ausstrecken, hinreichen' (Räsänen 432), 'протягивать' (ДТС 514), Uig. *suna* 'to stretch, extend' (Schwarz, 491) || Ж= *sunaba* 'вытянулась' (Mu. 327) || Энэхүү язгуураас *suŋγa-* [suŋ-γa] 'сунга-', *suŋǰi-* [suŋ-ǰi] 'сунж-', *suniγa-* [suni-γa] 'суниа-', *sunalǰa-* [suna-lǰa] 'суналз-', *sunaγar* [suna-γar] 'сунагар', *sunayi-* [suna-yi] 'сунай-' гэх мэт үндэс үүсч, тэдгээрээс олон шинэ үг салбарлан гарчээ || Kha, Ord. *suna-*, Bur. *huna-*, Oir. *sun-*

Сунга- |sungγa|[= sun-γa] *'дэлгэх'*, *'татаж уртасхах'* || Ж= *'nigen ǰigür-iyen dalai-yi būrkūged, nigen ǰigür-iyen oγtaγui-dur* ***sungγaγsan***' [нэг жигүүрээрээ далайг бүрхээд, нөгөө жигүүрээ тэнгэрт дэлгээд](Chimeg 24b) // *'qar sunaγa* [tends le bras!](Ist. 65) || Kha, Ord. *suŋga-*, Bur. *huŋga-*, Oir. *suŋgn-*

Сундуй |sungdui|{< Tib. *gzung 'dus*] *'шидэт үгийн хураангуй'* (Жонон Дарангата бээр судар дандарын аймагийн номоос сонгож авсан тарнийн хураангуй)

Сунжир- |suŋǰi|[= sun-ǰi-ra] *'цаг хугацаа удааширах'* (уттаа *'сунаж уртсах'* уттатай бөгөөд эдүгээ их төлөв цаг хугацааны утгаар илүү өргөн хэрэглэх болжээ) || Ж= *'өвөлийн богино шар өдөр урт шөнө шигээ* ***сунжирсаар*** *өнгөрөв'* (Б. Бааст. Алтайн хөх дөнөн) || Kha. *suŋdžir-*,

Суния- |suniya|[= suni-ya]{< *sunu-ya*} || *'сунгах'* (гараа алдлан сунгаж биеийн чилээ гаргах) || Ж= *suni'āba* [потягивался](Mu. 328) || Kha. *suniyā*, Ord. *sunā-*, Bur. *huniyā-*, Oir. *sunā-*

Сунтаг |sungtaγ|{< Tib. *gzungs thag*} *'тарни тогтоолын утас'* (дотороо ном бичигтэй, гадуураа таван өнгийн утасаар ороож хийсэн адис хүртээх урт нарийн хуйлмал) || Ж= *'мөргөл хайрлах* ***сунтаг*** *барьсан өвөр нэг лам'* (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн) || Kha. *suntag*

Сур- |sur| 1. *'мэдэх'*, *'эзэмших'*, 2. *'асууж лавлах'* || Cf. AT. sōr- 'to be inquired about, be questioned' (Clauson 851) Тус язгуураас *suruγ* [sur-γ] 'сураг', *surγa-* [sur-γa] 'сурга-', *suruγči* [sur-γči] 'сурагч', *surul* [sur-l] 'сурал', *surulča* [sur-lča] 'суралц-', *surulγa* [sur-lγa] 'сурлага' гэх мэт үгс үүсч, цааш улам олон үг салбарлан гарсан байна || Ж= **1**. *'mongγol irgen bičig erdem es-e ber* ***surbasu***' [монгол хүн бичиг эрдэм эс сурваас](Jig. 17) // *'erdem bilig* ***sursu***' [эрдэм билиг суръяа](Turf. VII:3) // *'****surba*** *bilik dayi dülaquyi* [изучил науку и пение](Mu. 328) || Ж= **2**. *'teyītü teyītü kü'ün, teyītü morintu büle'ē ke'ēn* ***sura'āsu***' [тийм тийм хүн, тийм морьтой хэмээн асууваас тэд иргэн үгүүлэ-рүүн](MNT 30 || х о р ш : *'сурч мэдэх'*, *'сурч судалах'*, *'сурч хумүүжих'* || Kha, Ord, Oir. *sur-* Bur. *hura-*

Сураг |surɣ|[= sur-ɣ] *'мэдээ чимээ'* || AT. *soruğ* 'question, inquiry' (Clauson 850) || х о р ш : *'сураг чимээ', 'сураг ажиг', 'хэл сураг'* || Kha. *surag*, Ord. *surug*, Bur. *hurag*, Oir. *surᵘg*

Сурга- |surɣa|[= sur-ɣa] *'заах'* || Ж= *'Indü esen bükü-dür-iyen köbegüd-iyen soyun* ***surɣar-un****'* [Индүү амид ахуйдаа хүвүүддээ зааж сургаруун' (Hin. 26) // *'üri'ē da'āgan* ***surğaqu*** *metü surğan söyīn yabula'ā'* [үрээ даага сургах мэт сурган соёрхон явлаа](MNT 149-26) // *'aburi* ***surɣaba*** *tŭndü* [преподавал ему учтивость] (Mu. 94) || Энэ үгээс *surɣalta* [sur-ɣa-lta] 'сургалт', *surɣamji* [sur-ɣa-mji] 'сургамж', *surɣal* [sur-ɣa-l] 'сургаал', *surɣayuli* [sur-ɣa-yuli] 'сургууль' гэх мэт нийлмэл бүтэцтэй үгс үүсчээ. || х о р ш : *'сурган хүмүүжүүлэх'* || Kha, Ord. *surga-*, Bur. *hurga-*, Oir. *surgᵛ-*

Сургаал |surɣal|[= sur-ɣa-l] *'соёрхол', 'хичээзнгүйлэн захих үг'* || *'šiliyu sayid-un söyül* ***surɣal****'* [шударга сайдын соёл сургаал](Taq. 26a) // *'hPagspa blam-a mongɣol-un dörbelǰin üsüg yarɣaǰu mongɣol-un biligtei köbegüd-i čuɣlaɣu-luɣad* ***surɣal*** *kibei'* [Пагба лам монголын дөрвөлжин үсэг гаргаж монголын билигтэй хүвүүдийг цуглуулан сургаал хийв](OM 6b) || х о р ш : *'сургаал номлол'* || Kha, Ord. Oir. *surgāl*, Bur. *hurgāl*

Сурт- |surta|[= sur-ta] *'сурах'* || Ж= *'ene ǰayaɣān-dur berke ber bolbāsu kičigēn* ***surtaqui****'* [энэ төрөлдөө бэрх ч гэсэн чармайн сурах](Sub.12a)

Суртахуун |surtaqun|[= sur-ta-qun] *'эзэмшсэн ёс зүй'* || Ж= *'ɣurban* ***sur-taqun****-dur surulčasuɣai'* [гурван суртахуунд суралцсугай](BT159b) || хорш: *'ёс суртахуун', 'зан суртахуун'* || Kha. *surtʊχūn*

Сутай |sutai| *'суут'* (эм хүн) *Fem.* || Ж= *'Čilger bi qutuğtai* ***Sutai****-üǰin-i quriyāǰu irekü'* [Чилгэр би хутагтай Сутай үжинийг эргүүлж авчирах](MNT 111) || Эртний монгол хэлнээ *'suutu qayan'* (суут хаан), *'sutai qatan'* (сутай хатан) хэмээн хүйс ялган нэрлэдэг байжээ

Суу |suu| *'алдар цуу', 'сүр хүч'* Pl. *suutan* (Jig. 17) Энэ үгийн утгыг Д. Банзаров *'sür'* гэдэг үгтэй холбож үзсэн (*Разъяснение одной монгольской надписи на серебряной дощечке, найденной в Екатеринославской губерни в имении Барона А фон-Штиглиц*, 'Собрание сочинений', М., 1955, 128) бол N Poppe *'süld'*, *'sünes'* зэрэг үгстэй холбож үзжээ. (*Mongolian Monuments in hPh'ags-pa Script*, Wiesbaden, 1957, 73-75). Тус үгийг О. М. Ковалевский *'величие'* (Монгольско-русско-французский словарь, 1844, I:1377), К. Ф. Голстунский *'превосходство'*, (Монгольско-русский словарь, 1894, II:417), А. Позднеев *'могущество'* (Лекции по истории монгольской литературы, 1896, I:125) гэж орчуулсан байна. Хожим P. Pelliot, A. Mostaert, F. Cleaves нар түүнийг *'аз заяа'* гэсэн утгатай үг гэж тайлбарласан бий. (Pelliot, *Les Mongols et la Papauté*, 166; A. Mostaert, F. W. Cleaves, *Les Lettres de 1289 net 1305 des ilkhan Aryun et Öljeitü à Philippe le Bel*, 1962, 22) || х о р ш : *'suu bilig'* 'суу билиг', *'suu ǰali'* 'суу заль', *aldar čaw* 'алдар цуу' || Ж= *'Möngke ŋgri-yin kücündür yeke* ***suu*** *ǰali-yin ibegen-dür qayan ǰrlγ manu'* [Мөнх тэнгэрийн хүчинд их суу залийн ивээл дэх хаан миний зарлиг](Khub.I:1-3) *//'Möŋke teŋgeri-yin kücün-dür qahān abaɣa-yin* ***su-dur'*** [Мөнх тэнгэрийн хүчинд хаан авагын суу дор](MNT 275) || х о р ш : *'суу билиг', 'суу заль' // 'алдар суу'* || Kha. Ord, Bur, Oir. *sū*

Суут |suutu|{= suu-tu] *'суу билигт' 'алдарт'* / Pl. *sūtan* (MNT 74-6) || Ж= *'Suu-tu qayan tōrūn yeke or-a sayuγad'* [суут хаан төрөн их ор /хаан ширээ/ суугаад](Chang. 1) // *'ulus-un ejen* ***sutu*** *Činggis qahan-nu čaq-ača inaqsida'* [уласын эзэн суут Чингис хааны үеэс наашлаа](KMQB B1)

Суутан |suutan|[= suu-tan] *'суу билигт'* || Ж= *'**suu-tan** degedüs-ün dergе oyir-a yabuγsan-dur qoyin-a sayin üyiles urusqu usun metü tasulši ügei iremüi j-e'* [суутан дээдэсийн ойр дэргэд яввал хожим хойно сайн үйлс урасах ус мэт тасралгүй ирнэ](Chang. 47) // *Üjin eke* ***sūtan*** *kö'üd-iyēn teji'ērün'* [Үжин эх суутан хүвүүдээ тэжээн](MNT 74)

Сүв |sūb| *'нүх', 'зай завсар'* // Pl. *sūbes* (MNT 240) || Энэхүү язгуураас *sūbegči* [sūbe-gči] 'сувзгч', *sūble-* [sūb-le] 'сувлэ-' зэрэг үгс үүсчээ. || Ж= *'qara ül-un sakiqu mōr horum* ***sūbes****-tür hoγtorqui erbegelje'üljü'* [харуулын мөрдөх мөр хоромхон зуур тэнгэр эрээлжилж](MNT 240) || х о р ш : *'нүх сүв'* || Kha. *sūw*, Ord. *sūwe*, Bur. *hūbe*, Oir. *sūw*

Сувлэ- |sūbele| *'сүвээр нэвт оруулах'* || Ж= *'modun-u ungyaril-i imerčü aman qabar čikin-ü nūked-eče* ***sūbelejü'*** [модны унгарилыг имэрч, ам, хамар, чихний нүхээр сувлэн орж](Burq. 39a) // *utasun-i jündü* ***sūbelebe*** [вдел нитку в иглу] (Mu. 370)

Сүг |sūg|{< Tib. *gzugs*} *'хий хоосон дүрс'* (бүддийн сургаалын ном зохиолд барих биегүй, харагдах дүрсгүй сүнэсний оршин орогнох онгодыг заасан үг байжээ. Тиймээс *'сүнэс', 'сүг'* гэсэн хоёр үгийг хамтад нь хэрэглэсээр иржээ. Бөөгийн ёсонд ихэс дээдэс, отог омогийн тэргүүн, бөө заарины сүнэс нь жирийн хүнийхээс чанар чадал, сүр хүч нь илүү их байдаг тул түүнийг *'сүр'* гэж нэрлэдэг байна.) || *'Хүний дүрстэй хоосон* ***сүг****'* (Ц. Дамдинсүрэн, Чөтгөр) || Kha. *sūg*

Сүгмэл |sūgmel|{< Tib. *sug smel* < Skr. *sukhmela*} анхилам үнэртэй, олон наст эмийн ургамал.

Сүжиг |sūjūg| *'цэвэр ариун', 'сүсэг бишрэл'* || Cf. Turk. *süzük* 'чистый, ясный' (ДТС 519), Uig. *sūzūk 'clear, transparent'* (Schwarz, 494) || Ж= *'Шарын шашиныг бадаруулагч чин* ***сүжигт*** *ноёдын сэдхэлийг гийгүүлсэн, бэлэг билигийн шүтээн Манзшир бурханы хөрөгийн өмөнө сан тавьж залбиран мөргөө'* (Б. Ринчен, Цогт тайж) || Kha. *sūdzig*, Ord. *sūdzūk*, Bur. *hüzeg* Oir. *sūžᵃg*

Сүй *I* |sūi| *'хуримын бэлэг'* || Cf. Turk. *süi* 'geschenk' (M. Räsänen 415) || х о р ш : *'сүй бэлэг'* || х э л ц : *'сүй тавих'* (ураг бололцох тухай тохиролцоо хийх) || Kha, Ord, Bur. *sūi*, Oir. *sǖ*

Сүй* II |sūyi| *'сүйдэх', 'сүйрэх'* гэсэн уптыг хадгалсан язгуур. Энэ язгуураас *sūyid-* [sūyi-d] 'сүйд-', *sūyire-* [sūyi-re] 'сүйр-' гэсэн үйл үгийн үндэс үүсч, улам тэдгээрээс илүү олон үг дам үүсчээ. || Ж= *'Өнөөдөрийн барын савар соёог би эдний нэгэнд нь* ***сүй*** *тавьж өгөх саналтай байсан юм'* (Б. Ринчен, Заан залуудай)

Сүйд |sūyid|[= sūyi-d] *'сүйрэх', 'нас барах', 'аюулд өртөх'*. Энэ үгээс *sūyidke-* [sūyi-dke] 'сүйдхэ', *sūyidkel* [sūyi-dke-l 'сүйдхэл' гэсэн үгс үүсчээ. || Ж= (*Taqimdaγu kōbegūn ečige eke-yugen* ***süyīdbēsü*** *uyilaqui'* [тахимдуу хүвүүн эцэг эхээ үрэгдвээс уйлах](Taq. 35a) // ***süyīdügsen*** *ečige-yīn inü urida yabu-*

yūluysan sayīd üyīles-i geyīgūlūn [таалал төгөссөн эцэгийнх нь урид хийсэн сайн үйлсийг гийгүүлэн](Jig. 22) || х о р ш : *'сүйд майд'* || Kha, Ord. *süid-*, Bur. *hüid-*

Сүйдхэ- |syidke|[= süyi-dke] *'сүйрүүлэх', 'сүйрэлд хүргэх', 'үхүүлэх'* || Ж= *süyidkekü* 'to devistate' (Ras. 188 C13)

Сүйдхэл |süyidkel|[= süyi-dke-l] *'сүйрэл'* (дайн дажин, үймээн самууны уламаас хохирч үлдсэн байдалыг илдхэж байгаад хожим Чин уласын үед ард олон алба татварын дарамтаас эд хөрөнгөө алдаж, хохирохыг мөн энэ үгээр илэрхийлж байжээ. Эдүгээ Өвөр Монголд *'зардал'* гэсэн утгаар хэрэглэгдээр байна) || х о р ш : *'зардал сүйдхэл'* || Kha. *süidxel*, Ord. *süidᵘxel*, Bur. *hüidxel / süidxel*, Oir. *sītkə-*

Сүйжин |süyijin|{< Chin. *shui jīng*} *'усан болор'* || х о р ш : *'сүйжин хөөрөг'* (усан болор хөөрөг)

Сүйр- |süyire|[= süyi-re] *'үрэгдэх', 'ашуулд нэрвэгдэх'* || Энэ үгээс *süyiregül-* [süyi-re-gül] *'сүйрүүл', süyirel* [süyi-re-l] *'сүйрэл'* гэсэн үгс үүсчээ. || Kha. *süirə-*

Сүйх |süyike| *'ээмэг'* || Cf. Turk. *sükā* 'серьги' (Радлов, IV.798); *sōkō* 'серги' (Радлов, IV:572) || Ж= *'barayun čikin-degen **süyike-tei**'* [баруун чихэндээ сүйхтэй](Maha I.a 22) // ***süike** dürübe eme čiqin duri'ān* [женщина прицепила к своим ушам серьги](Mu. 329) // *süike* 'серьга' (IM 447, IM M138) // *süke* 'ear ring' (Ras.205 C16) || Kha. *süix*, Ord. *süᵘxe*, Bur. *hüxe*

Сүлд |sülde| *'цог заль', 'сүр жавхалан'* (эрхэмлэн дээдлэх бэлгэдэлийн шүтээн) Монголчуудын эрхэмлэн дээдэлж ирсэн сүлд нь мандан бадарахын бэлгэдэл болсон *'цагаан сүлд'*, дайсаныг дарахын бэлгэдэл болсон *'хар сүлд'* гэж байдаг) || х о р ш : *'сүр сүлд', 'туг сүлд'* // *'сүлд хийморь', 'сүлд тэмдэг'* || х э л ц : *'сүлд дуудах'* (бууран доройтсон сүр хүчээ эргүүлэн дуудах зан үйл) // *'сүлд цэнгүүлэх'* (цэрэгийн сүлдийг гаргаж, тахих ёслол) || Kha, *sülda*, Ord. *sülde*, Bur. *hülde*, Oir. *sülᵈ*

Тусхай судалгаа: Т. Д. Скрынникова, Ранние представления монголов о *sülde*, *Цыбиковские чтения*. Тезисы докладов и сообщения, Улан-Удэ, 1989, 115-116 // E. Chiodo, The Black Standard (*qara sülde*) of Chinggis Qaγan in Baruun Xüree, UAJ N. F. 15, 1997/98, 250-254 // E. Chiodo, The White Standard (*čaγan tuγ sülde*) of the Čaqar Mongols of Üüsin Banner, UAJ N. S. 16, 1999/2000, 232-244

Сүлдэр |sülder|[= sülde-r] *'сүлд', 'онго'* || Ж= *'kiyad irgen-ü **sülder** irejü ja'āg-san aju'ū'* [хиад иргэний онго сүлд бууж заасан ажгуу](MNT 63)

Сүм |süme| *'мөргөл үйлдэх дуган'* // Pl. sümes (Khub. I:17) || Ж= *'Daidu daki čaγaγan suburγatu yeke **sūme-dūr** tamγa čoγulγaγulju'* [Дайду дахь цагаан суваргат их сүмд хэв сийлүүлж](BT167b8) // *sūme* 'храм' (Mu. 329) || х о р ш : *'сүм дуган', 'сүм хийд'* || Kha, Oir. *sūm*, Ord. *sūme*, Bur. *sūme / hūme*

Сүмбум |süngbum|{< Tib. *gsung 'bum*} *'буман зарлиг'* (эртний мэргэдийн зохиол бүтээлийн бүрэн эмхэдхэл)

Сүмбэр |sümbür|{< Uig. *sumir* < Skr. *su* 'уул' + *meru*} *'сайн жавхлант, үзэсхэлэнт меру уул'* (замбуутив дээр долоон алтан уул, найман их далайн дунд, гучин гурван тэнгэрийн дор орших үлгэр домогийн том уул) || х о р ш : *'сүмбэр уул'* || Ж= *'**Sūmir** ayula ber kōdelkū metū tūbiginekūi'* [Сүмбэр

үүсч, улам тэдгээрээс ...

Сүүд* |següde|[< segü-de] *'сүүдэр'* гэсэн үгийн уттыг хадгалсан үг. ... үгээс *següdegene-* [segü-de-gene] 'сүүдгэнэ-', *següder* [segü-de-r] 'сүүдэр', *següdeyi-* [segü-de-yi] *'сүүдий-'* гэх зэрэг үгс үүссэн байна.

Сүүдэр |següder|[segü-der] *гэрэл тусаагүй бүдэг орчин* || Ж= *'čambu modun-u **següder**-tür sayuǰu'* [замба модны сүүдэрт сууж](Burq. 40b) // *'ta qoyar namayi **se'ūder**-eče busu nökör ügei-dür se'ūder boljᵾ'* [та хоёр намайг сүүдэрээс өөр нөхөргүй болоход сүүдэр болж](MNT 125) // ***se'ūder** orkiba köke* [небо бросало тень](Mu. 322) // *se'ūder* 'тень' (IM 446) // *sāwūdār* 'тень' (IM M137) // *seüder* 'ombre' (Ist. 63) // *seüder* 'shadow' (Ras.198 A24) || х о р ш : *'бараа сүүдэр', 'нөхөр сүүдэр', 'гэрэл сүүдэр'* || Kha, Ord. *sūder,* Bur. *hūder,* Oir. *sūdər*

Сүүм* |següm| *'бүдэг', 'сүүмгэр'* гэсэн утгыг хадгалсан үүсмэл язгуур. Тус язгуураас *segūmen* [segü-me-n] 'сүүмэн-', [segü-me-gene] *'сүүмгэнэ-', segūmeger* [segü-me-ger] *'сүүмгэр', segūmelǰe-* [segü-me-lǰe] *'сүүмэлз-', segü-meyi-* [segü-me-yi] *'сүүмий-'* зэрэг нийлмэл бүтэцтэй олон үг үүссэн байна.

Сүх I |süke| *урт иштэй, хурц иртэй хүнд төмөр багаж* (байлдааны болон ахуйн зориулалтаар хэрэглэдэг багаж) || Cf. Turk. *sükā* 'топор', 'секира' (Räsänin 435) || Ж= *'Tatar-un Qargil-šira-yi **süke-bēr**, kituǧai-bār mün tende alaǰu'ūi'* [Татаарын Харгил шарыг сүхээр, хутагаар мөн тэнд алжээ](MNT 214) // *hüčūken süke 'маленький топор'* (Mu. 189) // *süke* 'топор' (IM 447) // sügā 'топор' (IM M136) // *süke* 'axe, hatcher' (Ras.204 C5) || х о р ш : *'алах сүх'* || Kha. *süxə,* Ord. *sü'xe,* Bur. *hüxe,* Oir. *sük'*

Сүх II |süke| *'өлгий мөнгө'* (хэвэнд цудхасан сүх хэлбэртэй мөнгөний нэгж ембүү) // Pl. *sükes* (Chang. 25) || Ж= *'nigen altan **süke**, tabun menggü **süke**'* [нэг алтан сүх, таван мөнгөн сүх](Jig 29) || х о р ш : *'altan süke'* /алтан зоос/ (Jig. 29), *'menggü süke'* /мөнгөн зоос/(Jig. 25), *čau süke* /зоосон мөнгө/ (Chang. 25), *ed süke* /эд бараа мөнгө зоос/(Jig. 8) || Профессор F. W. Cleaves энэ үгийг *'lingot'* хэмээн орчуулжээ.

Сюрприз |surpis|{< Rus. *сюрприз* < Eng. *surprise*} *'сүрприйз', 'санаандгүй явдал', 'гэнэтийн бэлэг'*

Сэвгэр ||{< Turk. sevär] *'хайртай', 'дотоно'* || Ramstedt энэ үгийг сэвлэг үстэй холбож үзсэн байна. *sevger* 'ungeflochten' (Ramstedt, *Kalmückiches Wörterbuch,* 327) || Oir. *sewger* 'нөхөрт очоогүй бага хүүхэн' (Dör. Вандуй, 160); *sewgĕr* 'охин' (Oir. Цолоо, 744) || Oir. *sew'gər*

Сэвхүүл |sebkūl|{< Turk. *sev* 'гоё' + *kōl* 'нуур'} *'үзэсхэлэнт нуур'* (их төлөв элэс манхан бүхий газарыг нигэж нэрлэсэн нь цөөнгүй. Энэ нь эрт цагт нуур байсаны гэрч нэрд нь үлджээ) || Kha. *sevʲxūl*, Ord. *sebkχūl*, Bur. *hebxūl*, Oir. *sepkūl*

Сэгэлдэргэ үз Сагалдарга

Сэд- |sed /sede| *'санаачил-'*, *'бодож ол-'* Энэхүү язгуураас *sedeb* [sed-(ü)b] 'сэдэв', *sedel* [sede-l] 'сэдэл', *sedki-* [sed-ki] 'сэдхэ-' гэх мэт үндэс салбарлан гарч, тэдгээрээс олон үгс салаалан гарчээ. || *'olan-a bayasqaqu üyiles-i sedejü yabuɣuldaqu'* [олоныг баясхах үйлсийг сэдэж явуулах](Taq. 20b) || х о р ш : || Kha, Oir. *sed-*, Ord. *sede-*, Bur. *hede-*, Oir. *sedʲ-*

Сэдхэ- |sedki|[= sed-ki] *'бодож боловсоруулах'*, *'сэдэж олох'* || Ж= *'degedü qutuɣ-i olqu-yin belge bolbai kemen bayasun* ***sedkijü'*** [дээд хутаг олохын бэлгэ болов хэмээн сэдхэж](Burq. 12b) // *'se'üder-eče busu nökör ügei, se'ül-eče busu čiču'ā ügei-dür yākin teyīn* ***sedkibe ta'*** [сүүдэрээс өөр нөхөргүй, сүүлнээс өөр ташуургүй байхад яахан тийн сэдхэв та](MNT 77) // ***setkibe*** *ereyi ögligetü* [шедрый думал о мужчине](Mu. 321) || х о р ш : *'сэдхэн бодох'* || Kha. *sedχe-*, Ord. *sedχi*, Bur. *sed'xe-*, Oir. *setkə-*

Сэдхэл |sedkil|[= sed-ki-l] *'сэдхэн бодохуй'* // Pl. *sedkis* (BT 157b2) || Ж= *'ečige eke-yin* ***sedkil-i*** *amuɣulqui sayin ner-e-yi aldaršiyulqui'* [эцэг эхийн сэдхэлийг амаруулах сайн нэрийг алдаршуулахуй](Taq 28b) // *'ene ertinčü-yin kū'ün amitan-u* ***sedkil'*** [энэ ертөнцийн хүн амьтаны сэдхэл](KMQB A8) // *'anda-yin* ***sedkil*** *amu'ūlju'* [андын сэдхэл амарааж](MNT 127) // *setkil* [мечта прошла] (Mu. 277) // *setkil* 'Denken' (LH 58) || х о р ш : *'сэдхэл зориг'*, *'сэдхэл зүрэх'*, *'сэдхэл санаа'* // *'хайр сэдхэл'* || Kha. Ord. *sedχil*, Bur. *sed'xel*, Oir. *setkəl*

Сэжи-* |seji| *'гадагшаа мүлхэх'*, *'мөргөх'* || Ж= *'Altan, Qučar ta qoyar Temüjin anda ba qoyar ja'ūra anda-yin sübe'ē* ***sejijü****, qabirɣa qadquju, yākin qaɣača'ūlba ta'* [Алтан Хучир та хоёр Тэмүжин анд бид хоёрын хоорондоо андын сүвээ сэжиж, хавирга хадхаж, яахин хагацуулав та](MNT 127) || Энэхүү язгуураас *sejim* [seji-m] 'сэжим', *sejigür* [seji-gür] 'сэжүүр' зэрэг үгс үүсчээ.

Сэжиг |sejig|[= seji-g] *'эргэлзээ'* || Cf. AT. *sézig* 'doubt' (Clauson 862) || Ж= *'ene sōni* ***sesig*** *ügei üyile minü būtümüi'* [энэ шөнө үйл минь сэжиггүй бүтнэ] (Burq. 19a) || Kha, Ord, Oir. *sedžig*, Bur. *hežeg*

Сэлэм |seleme|{< Man. *seleme*} *урт бариултай, хурц иртэй тахир хутага* || *'erdini* ***selm-e*** *bariysan-a mōrgümü'* [эрдэнийн сэлэм барьсанд мөргөмү](Arj. III:6) || х о р ш : *'жад сэлэм'* || Kha. *selem*, Ord. *seleme*, Bur. *helme*, Oir. *selmʲ*

Сэмбэрүү |sembürū|{< Tib. *se 'bru*} *'анар жимэс'* (тахир иштэй, том навчтай, цагаан цэцэгтэй модонд ургадаг хатуулаг улаавтар халистай, дотороо олон бөөрөнхий үртэй халуун ороны амтлаг жимэс)

Сэмж |semǰi| *'өөх'* (ходоодны гадуур бүрхсэн нимгэн өөх) || Cf. AT. *semiz* 'fat' (Clauson 830) || Kha. *semədž*, Ord. *semedži*, Bur. *hemže*, Oir. *semdžʲn*

Сэмүү |semegū| х у у ч : *'бидуу'*, *'дорой'* || Ж= *'mayui aran-u erdem inü* ***semegü'*** [муу хүний эрдэм нь бидуу](Sub. VI:10)

Сэнгээ |sengge|{< Tib. *seng ge*} *'арслан'* (Энэ үг одоо зөвхөн хүний нэрд хэрэглэгддэг)

Сэндвич |sendviči|{< Eng. *sandwich*} *'сэндвийч', 'хавчуурга'* (амталсан мах, ногоо хавчуулсан талх, дулаалгын материал хавчуулсан барилгын хавтан зэрэгт энэ үгийг хэрэглэдэг)

Сэнтий |sengtei|{< Tib. *seng khri*} *'арслант суудал'* (аливаа дайсаны омогийг дарж, ад хорлолыг номходхохыг бэлгэдэн баруун урд хөлөө дээш өргөсөн, улбар шар зүстэй дөрвөн арслангийн зурагтай дөрвөлжин суудал. Далай лам, Богд хаан, хамба ламын хүндэдхэлийн суудал) || ш и л ж : *ихэс дээдэс, өндөр түшаалтаны суудал* || Kha. *seŋtī*

Сэнхэр- |sengkere|[= seke-re] *'хайхарах', 'тоох'* || Ж= *'sayin boγdas bükü γaǰar-a busu merged-i ken ǰ-e* ***sengkerekün'*** [сайн богдос газар бүхэнд бус, зөвхөн мэргэдэд тоогдоно](Sub. II:8b) // *'Belgüdei teyīn ča[b]čigdaǰu bö'ēd ya'ūn-a ba ülü bolgan, ülü* ***seŋkeren****, čisun čuburi'ūlǰu yabuqui-yi Čiŋgis-qahān ... üǰeǰü'* [Бэлгүүдэй тийнхүү цавчуулсанаа юунд ч эс тоон, эс хайхаран цусаа дуслуулан явахыг Чингис хаан ... харж](MNT 131) || Орчин үеийн монгол хэлэнд *'ой тойндоо ортол ойлгох'* гэсэн утгыг илэрхийлэх болжээ.

Сэр-* |ser / sere / seri| *'сэргэх', 'мэдэрэх'* || Ж = *'uqaγatan sayitur* ***seren*** *yabubasu gem törükü-yin čöle berke büi'* [ухаантан сайтар сэргэг явбал гэм гарах боломж гарахгүй](Sub. VIII:4b) // ***'sereküi*** *ber tan-u ǰöb'* [сэрэх /сэрдэх/ чинь зөв](MNT 20-4) // ***serebe*** *dušanāsa* [почувствовали врага](Mu.320) / *seribe* 'проснулся' (Mu. 320) // *serebe* 'подозрение' (IM 446) || Энэхүү язгууртаас *serge-* [ser-ge] 'сэргэ', *serel* [sere-l] 'сэрэл', *seremǰi* [sere-mǰi] 'сэрэмж' гэх мэт үг үүсч, тэдгээрээс *sergeg* [ser-ge-g] 'сэргэг', *sergeleng* [ser-ge-leng] 'сэргэлэн', *sergelte* [ser-ge-lte] 'сэргэлт', *serege-* [sere-ge] 'сэрээ-', *sergege* [ser-ge-ge] 'сэргээ-', *sergeyil-* [ser-ge-yil] 'сэргийл-', *seremǰile-* [sere-mǰi-le] 'сэрэмжил-', *serigün* [seri-gün] 'сэрүүн', *serigüče-* [seri-gü-če] 'сэрүүц-' гэх зэрэг үгс салаалан гарчээ. || Kha, Oir. *ser-*, Bur. *heri-*, Ord. *sere-*

Сэржим |serǰim|{< Tib. *gser skyems*} *'алтан ундаа'* (тэнгэр бурханд өргөх сацалын идээ) || х э л ц : *'сэржим өргөх'* (сацалын идээ өргөх) || Kha. *serdžim*, Bur. *serǰem*

Сэржмидаг |serǰi midaγ|{< Tib. *gser gyi me tog*} *'алтан цэцэг'*. (ногоон навчтай, тод шар цэцэг)

Сэрүү |serigü|[= seri-gü] *'сэрүүн'* гэсэн утга бүхий үүсмэл язгуур. Энэ язгууртаас *serigüde-* [seri-gü-de] 'сэрүүд-', *serigün* [seri-gü-n] 'сэрүүн', *serigü-če-* [seri-gü-če] 'сэрүүц-' гэх мэт нийлмэл бүтэцтэй шинэ үгс үүсчээ.

Сэрүүд- |serigüde|[= seri-gü-de] *'хөрөх', 'хэт сэрүүн болох'* || *'qahān-u mara'ā* ***seri'ūdü'ēsü*** *basa jiči morilad je bida'* [хааны биеийн халуун бууваас бид бас хөдөлөе](MNT 265)

Сэрүүл- |serigül|[= seri-gül] *'сэрээх'* || Ж= *'Bodistv qariǰu ken-e ber ülü* ***serigülün*** *ireǰü oron-dur-iyan orubai'* [Бодисадва хариж ирээд хэнийг ч сэрээлгүйгээр оронд оров](Burq.14a) // *'Oŋ qan ečige-de ügülegsed üges-iyēn* ***sere-'ūlǰü'*** [Ван хан эцэгт үгүүлсэн үгсээ сэргийлж](MNT 200) // *seriülbe* 'weckte' (LH 58) // *seri'ūlbe tūni noirāsa* [пробудил его от сна](Mu.320)

Сэрүүн |serigün|[= seri-gün]{> *seriwün* > *seri'ün* > *serü'ün* > *serūn*} *'дулаан'* гэсэн үгийн эсэрэг утга илэрхийлнэ. || Ж= *'jun-dur* ***serigün****, ebül-dür dulaγan'*

[зунд сэргүн, өвөлд дулаан](Burq. 7b) // seri'ün 'бодрствующий' *(Mu. 320) // serün* 'awake' *(Zir.131) || х о р ш : 'хүйтэн сэргүн' ||* Kha, Ord, Oir. *serün,* Bur. *heŕyün*

Сэргүц- |serigüče|*[= seri-gü-če] 'сэргүнийг мэдэрэх' ||* Ж= *'rašiyan-iyar qamuγ birid qamuγad uqiyaju nasuda* ***serigüčetügei'*** [хамаг бирд аршаанаар ханаталаа угааж насан туршдаа сэргүцтүгэй](Bod. 17a)

Сэрх |serke| *'агталсан эр ямаа' //* Pl. *serkes ||* Ж= *'kiji'ār irgen-i da'ūli'ād, olon teme'ēd, olon* ***serkes-i*** *abu'ād ireju'ūi'* [хизгаарын иргэдийг дагуулж, олон тэмээ, олон сэрхийг аваад иржээ](MNT 264) *// sürük hekilekči* ***serke*** [возглавляющий стадо овец](Mu. 330) *// serke* 'castrated goat' (Ras.199 C29) *||* Kha *serx,* Ord. *serχe,* Bur. *herxe,* Oir. *serk'*

Сэрэг |sereg| *'босоо' ||* Cf. Turk. ***serāk*** 'стоячий' (Радлов, IV:459) *||* х о р ш: *сэрэг дур* (босоо хөшөө)

Сэсгий |sisgei|{< ****sisegej***} *'эсгий'* (хонины ноос зулж, хавтагайлан даггаршуулж хийсэн бүтээгдэхүүн) *||* Cf. Man. *sisxe* 'эсгий' *||* Ж= *'sisgei tu'ūrğatu ulus-i šidurğudqaju, bars jil Onan-nu teri'ūn-e quriju'* [эсгий туургат уласыг шулуудхаж, бар жил Ононы эхэнд цуглаж](MNT 200-1), *sisegei* 'войлок' (Mu. 323) *// sisege* 'feutre' (Ist. 64) *// siskei* 'felt' (Ras.202 A12) *// siskei* 'felt', 'coarse cloth' (Zir.132) *||* Kha. *esgī,* Ord. *esegī,* Bur. *ešegy,* Oir. *iškā*

Сэт* |sete| *'сэтэр-'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Тус язгууpаас *setele-* [sete-le] 'сэтэл', *setere-* [sete-re] 'сэтэр', *seterkei* [sete-rkei] 'сэтэрхий' гэх зэрэг үндэс үүсчээ.

Сэтэр I |setere|[< sete-re] *'сэтэрхий болох' ||* Ж= ***seterebe*** *doradu hurūl 'его нижняя губа растрескалась'* (Mu. 321)

Сэтэр II |seter|{< Tib. *tshe thar*} *'мөнхөрөхүй'* (онголж дархалсан малын хүзүүнд зүүх таван өнгийн хив хадаг. Хадаг нь газар шороог бэлгэдсэн шар, тэнгэрийг бэлгэдсэн хөх, ургамал ногоог бэлгэдсэн ногоон, үүлийг бэлгэдсэн цагаан, галыг бэлгэдсэн улаан өнгөтэй байна) *||* Kha, Ord. *seter,* Bur. *heter,* Oir. *setər*

Сэтэрхий |seterkei|[< sete-rkei] *'сэтэрсэн' ||* Ж= ***seterkei*** *'треснутый'* (Mu. 321) *// 'хэлнийхээ үзүүрээр* ***сэтэрхий*** *уруулаа долоон'* (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн)

Сэүкэ |seüke| 'сүйх' *||* *'doluyan dabqur doluyan erdinis-iyer bütügsen* ***seüke-yi*** *toyorin jergelegülügsen'* [долоон давхар долоон эрдэнэсээр бүтсэн ***сэукийг*** тойрон зэрэглүүлсэн](Burq.47b)

Сэх |seke| *'сэргэх-', 'ухаарах'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Энэхүү язгууpаас *sekege* [seke-ge] 'сэхээ', *sekegere-* [seke-ge-re] 'сэхээр-', *sekegün* [seke-gün] 'сэхүүн' гэх мэт үндэс үүсч, уламаар *sekegerel* [seke-ge-re-l] 'сэхээрэл', *sekegeten* [seke-ge-ten] 'сэхээтэн' зэрэг нийлмэл бүтэцтэй үгс үүссэн байна. Kha. *sex-,* Ord. *sexe-,* Bur. *hexe-,* Oir. *sekə-*

Сэшиг |sesig| *'сэжиг', 'эргэлзээ' ||* Ж= *'burqan bolqui-a* ***sesig*** *ügei ketmen bayasču čečeg kiged sayin ünürtü usun sačuju bürün'* [бурхан болоход эргэлзээгүй хэмээн баясч, цэцэг хийгээд сайхан үнэрт усан цацаж](Burq. 43b)

Сюрприз |sürpriz|{< Rus. *сюрприз* < Fr. *surprise*] *'сүрприйз', 'гэнэтийн бэлэг'* (хэн нэгэнийг гайхшируулах, баярлуулахын тул санамсаргүй байхад нь сайхан бэлэг өгөх, санаанд ороогүй учиралтай золгуулах гэх мэт)

Т

Та* |ta|{< ***tan**} *'та нар'* (хоёр дугаар биеийн төлөөний үгийн олон тоо. Энэхүү төлөөний нэрийн ялгалын нөхцөлийн эртний хэлбэр нь *tan* байсан бөгөөд тэр нь эдүгээ тийн ялгалаар ялгалагдах үндэсэнд хадгалагдан үлджээ. Тус төлөөний нэр хожим олон тооны утгаа алдсан тул олон тооны *-nar* дагавар авч, олоны утгаа илэрхийлэх болжээ.) || Ж= ***'та** köbegüd minü büü umartadqun'* [хүвгүүд минь, та нар бүү мартагтун](Chang. 18) // ***'та** noyad minu sonosudqun* [ноёд та нар соносогтун](Sul. 12b) || Kha, Ord, Bur, Oir. *tā*

Таа |taγ-a| *'мав тух', 'тохи'* Энэхүү язгуураас *tayala-* [taγa-la] 'таал-' гэсэн үйл үг үүсч, түүнээс *tayalayda-* [taγa-la-γda] 'таалагд-', *tayalamǰi* [taγa-la-mǰi] 'тааламж' гэх мэт үгс үүссэн байна || Kha, Ord, Bur, Oir. *tā-*

Таавчиг |tapočki|{< Rus. *тапочки*| *'таавчиг', 'гэрийн шаахай'*

Тааз ||{< Chin. *t'à zi*} *'дээвэрийн банз'* (Монгол хэлэнд байшингийн дээвэрийн дотор талыг ийн нэралэнэ.)

Таал- |taγala|[= taγa-la] *'энхэрийлэх', 'хайрлах'* || Ж= *'öber-ün ečige eke-yügen **tayalabasu**'* [өөрийн эцэг эхээ хайрлаваас](Taq. 3b) // *'bi tan-i soyurqa'āsu yambar soyurqal **ta'ālaqun** ta ke'ēbe'* [би таныг соёрхвоос ямар соёрхол таалах та хэмээв](MNT 219) // ***tālaba** tūnī* [любил его](Mu. 343) // *tālaba* 'liebte' (LH 1268) || х о р ш : *'таалан болгоох', 'таалан соёрхох'* || Kha, Oir. *tāl-*, Ord, Bur. *tāla-*

Таалагд- |taγalaγda|[= taγa-la-γda] *'сэдхэлд нийцэх'* || Ж= *'degedüs-e ene metü **tayalaγdan** soyurqaγdaγad'* [дээдэст энэ мэтээр таалагдан соёрхогдоод] (Jig.22) // *'teŋgeri-de ese **ta'ālağdaba** bida'* [тэнгэрт эс таалагдав бид](MNT 143)

Таалал | taγalal|[= taγa-la-l] *'таашаал'* || Ж= *'eke-degen tabiγlabasu **tayalal** inu nigen bolu'* [эхээ хүндлэвээс хайр энэрэл нь адил буй](Taq. 8a4) // *'eldeb **tayalal-i** medekü'* [элдэв таалалыг мэдэхүй](Chimeg 3a) || х о р ш : *'хүсэл таалал'*

Таалуул- |taγalaγul|[= taγa-la-γul] *'хайрлуулах'* || Ж= *'busud-ta **tayalaγulun** aγsan ber ötelǰü nasun-dur kürügsen-dür öber-ün uruγ-a ber tebčigden büi'* [бусадад хайрлуулж байсан хүн өтөл насанд хүрэхээрээ өөрийнхөндөө ад үзэгдэх](Taq. 5a)

Таар |taγar|{< Turk. *tayar*} *'уут', 'шуудай'* || Cf. AT *tayar* 'мешок' (ДТС 526), *tayar* 'сумка', 'мешок' (Щербак 1997, 151) || Ж= *'tabun **tayar** buyudai qoyar **tayar** tabun šim'* [таван шуудай буудай хоёр таар таван шим](Qqot VII:4) // *tağar* 'sack' (Ras. 201 C25) || х о р ш : *'таар шуудай'* || Kha, Bur. *tār*, Oir. *tağar*

Т у с х а й с у д а л г а а : D. Sinor, *Tayar ~ tavar ~ tovar ~ tar ~ tara, American Studies in Altaic Linguistics*, {UAS 13}, 1962, 229-235

Таблет |tablet{< Eng. *tablet* < Fr. *tablete*} *'таблээт'* (авсаархан хөнгөн, утасгүй интернэттэй, мэдэрэгч дэлгэцтэй зөөвөрийн компьютер)

Тав |tab| *'маа', 'мух'* || х о р ш : *'мав тух', 'мав тохь'* || Kha. *taw*, Oir. *tab*

Таваар |tabar|{< Uig. *tavar*} *'эд бараа'* || Cf. Turk. *tabar 'имущество'* (Радлов, III:9660), AT *tavar 'ware, habe'* (Gabain 338), *tavar 'имущество',*

бэлтгээд түүн дээрээ эцэгээ суулгаад](Chimeg 17a)

Таг |tay| *'нүцгэн уул'* || Cf. Turk. *tay* 'гора' (Радлов, III:795), *tay* 'Berg, Gebirge' (Gabain 337), AT. *tāğ* 'mountain' (Clauson 463). Орчин үеийн монгол хэлэнд эгц өндөр хавцалыг ийн нэрлэх болжээ || Ж= *'Sumur **tay-un** orai deger-e yarba'* [Сүмбэр уулын орой дээр гарав](Sul.B12) // *'Naiman-u Buyiruğ-qan Altai-yin ebür Uluğ-**tağ** jorin'* |Найманы Буйруг хан Алтайн их уулыг чиглэн| (MNT 144) || Kha, Ord, Bur, Oir. *tag*

Тагнай |tanglai| *дээд эрүүний дотор талын хатуу халис* Cf. Uig. *taŋlay* 'palate' (Schwarz 166) || Ж= *'noqai **tanglai-yuγan** qadquysan čisun-i yasun-u amtan-a bolγan kemilemüi'* [нохой тагнайгаа хадхаж гарсан цусыг яс хэмээн бодож хэмлэнэ](Sub. V:5a) // *tanglai* 'нёбо' (Mu. 341) // *tanglai* 'Gaumen' (LH 1270) || Kha. *tagnai*, Ord, Oir. *taŋnā*, Bur. *tanğalai*

Тагш |tayi|{< Chin. *dag shing*} *'жижиг модон аяга'* || Ж= *'өвөрөөсөө нэг том **тагш** гаргаж тосов'* (Б. Ринчен, Цогт тайж) || х о р ш : *'аяга тагш'*

Тай* |tayi| *'майван'* гэдэг үгийн язгуур. Тус язгуураас *tayibung* [tayi-bung] 'тайван', *tayibsir* [tayi-bu-sir] 'тайвшир', *tayidqar* [tayi-dqar] 'тайдхар' гэсэн үгс салбарлан гарчээ.

Тай- |tayi| *'махих'* (уул овоо, од гариг тахих зан үйл үйлдэх)

Тайван |tayibung|[= tayi-bung] *'майван'* || Ж= *'өтлөвч бие амар, үхэвч сэдхэл **майван'*** (Д. Нацагдорж, Нялхас) || х о р ш : *'айван майван', 'амар майван', 'амагалан майван', 'нам майван'* || Kha. *taiwaŋ*, Ord. *tāwū*, Bur. *taiban*

Тайга |tayiγa| *'өндөр уулын бүсийн ой мод'* || Cf. Turk. *taiğa* 'горы покрытая лесом' (Радлов, III:767) || Kha. *taiğv*, Ord. *tāğa*, Bur. *taiğa*

Тайган I |tayiγan|{< Uig. *tayğan* < Chin. *tai ha*} *'анч нохой'* || Cf. Uig. *tayğan* 'hunting dog' (Schwarz 167) || Kha. *taiğan*, Oir. *tāğv*

Тайган II |tayiγan|{< Chin. *tài γian*} *'агтлуулсан эр'* (хааны ордоны үйлчилэгч) || Kha. *taiğaŋ*, Ord. *tāğa*

Тайж |tayiji|{< Chin. *t'ai-tzu*} *'өв залгамжилагч хааны агь'* (хаад ноёдын угсааны түшмэл) || *'oyirad güsei qatun-u ubasanja čing **tayiji'*** [ойрд Гүсэй хатаны убсанз чин тайж (ET 66b) || Kha. *taidž*, Ord. *tādži*, Bur. *taiža*, Oir. *tādž*

Тайз I |tayizi|{< Chin. *tái zi*} *'өндөр тавцан'* (жүжиг, концерт тоглодог өндөрлөг тавцан) || Kha. *taidz*

Тайз II |tayizi|{< Chin. *tai zi*} *'их хөвгүүн'* (хаан ор залгах хөвгүүн)

Тайзу |tayizu|{< Chin. *tài zŭ*} *'дээд өвөг'* (Хитадын уламжилалаар их гүрэнийг үндэслэн байгуулсан хаанд нэхэн олгодог өргөмжит цол. Их Монгол уласын үед Чингис хаанд энэхүү цолыг өргөмжилжээ. Чингис хаанд нэхэн өргөмжилсөн цол нь *'Тэнгэрийн бошигоор улиралыг нээсэн богд баатар хаан'* болно)

Тайл |tayil| *'суллах', 'мултлах', 'хэцүүг тайлбарлах'* || Энэхүү язгуураас *tayilburi* [tayil-buri] 'тайлбар', *tayilung* [tayil-ng] 'тайлан', *tayiluγda-* [tayil-γda] 'тайлагд-' зэрэг үгс үүсчээ. || Ж= *'emüsügsen čimeg-üd-iyen **tayilǰu'*** [зүүсэн чимэгүүдээ тайлж](Burq. 29a) // *'tegüneče busud qilbar buyu kemen es-e **tayil-bai'*** [түүнээс бусад нь хилбар хэмээн тайлбарласангүй](BT 158b6) // *'Jelme*

maqalai. gutusun. de'ēl qubčasun-i'ān būgūde-yi ***ta[i]lju'*** [Зэлмэ малгай, гутал, дээл хувцасаа бүтэдийг тайлж](MNT 145) || Kha. *tail-*, Ord, Oir. *tāl-*, Bur. *taila-*

Тайлаг |tayiluγ| *3-5 настай эр тэмээ* || Cf. Turk. *tailak* 'двухлетный верблюд' (Радлов, III:769), Uig. *taylaq* 'two-year old camel' (Schwarz 167) || Kha, Bur. *tailag*, Ord. *tālak*, Oir. *tālɪg*

Тайлбар |tayilburi|[= tayil-buri] *'тайлал'* || Ж= *'Čary-a avatar-a neretü sastir-un* ***tayilbur-i*** *bi Čosgi-odsir ayay-qa tegimlig ... joqiyaju dayusbai'* [Чарияа аватара нэрт шастирын тайлбарыг Чойжи-Одсэр тойн би ... зохиож дуусав] (BT 166a6) || Kha. *tailbar*, Ord. *tālburi*, Bur. *tailbari*, Oir. *tālwᵊr*

Тайхиу |taiqiu|{< Chin. *t'ài hòu} 'эх хаман'* || *'qayan* ***taiqiu*** *qatun-luγ-a uruγ-iyar qamuγ-i medegči burqan boltuγai'* [хаан, эх хатан хамтдаа урагаараа хамагийг мэдэгч бурхан болтугай](BT166b13) Чин уласын үед зарим хааны ээж нь тодорхой хугацаанд хааны эрхийг эдлэн, шийдвэр гаргаж байжээ. || Ord. *tāχu*

Тайш |tayisi|{< Chin. *t'ài shih} 'их багш'* (Юань гүрэний үед тэргүүн дэсийн бичигийн сайд. 1206 онд Мухулайд *чинсан тайши* цол олгосон тухай Лу. *'Алтан товч'*-д үгүүлсэн буй. XV зууны үеэс алтан урагийн бус язгууртаны хамагийн том цол болжээ) || Cf. Man. *taiši* 'Grand Precertor - an honorary title' (Norman, 270) || Ж= *'umaradu mongyol köbegün Bigeslan* ***taiši'*** [умард монгол хүвүүн Бигэслан тайши](Ail. 39) // *'Yesükei ba'ātar ... Nekün-****taiši*** *aqa-yu'ān Daridai-odčigin de'ū-bēn uduridču ireju'ūi'* [Есүхэй баатар ... Нэхүн тайши ахаа, Даридай отчигин дүүгээ дагуулан иржээ](MNT 54-5) || Ord. *tāši*

Тусхай судалгаа: H. Serruys, The Office of *Tayisi* in Mongolia in the Fifteenth Century, HJAS 37, 1977, 353-380

Такси |taksi|{< Rus. *такси* < Fr. *taxi} 'таксий'* (хүн тээвэрлэх хөлөсний машин)

Тал- |tala| *'дээрэмдэх', 'булааж авах'* || Cf. AT. *talā-* 'to damage, pillage' (Clauson 492) || Ж= *'Tere Jaqa-gambu-yin ulus-i nögö'ē-de ülüdken* ***talabai'*** [Тэр Жаха гамбугийн уласыг дайран дээрэмдэв](MNT 208) // ***talaba*** *mali* [разграбил имущество](Mu. 338) // *'ulay-a sigüsü tasulbasu qamuγ yayum-a-yi inu* ***tala-ju*** *sang-du bariy-a'* [улаа шүүс тасалваас хамаг юмыг нь булааж санд бария] (QJ B2a) || х о р ш : *'алж малах', 'малж дээрэмдэх'* || Kha. *tal-*, Ord. *tala-*, Oir. *talᵊ-*

Тал |tal-a| *'хагас', 'хэсэг'* || Ж= *'салын бөгсөн* ***мал*** *нь ус уруу доошоо орж, чээжин* ***мал*** *нь өөдөө цухуйсхийн'* (Б. Ринчен, Заан залуудай) || Энэхүү язгуураас *talarqa-* [tala-rqa] 'талархь-', *talča-* [tal-ča] 'талц-' зэрэг үгс үүсчээ || х о р ш : *'мал хагас'* || Kha. *tal*, Ord, Bur. *tala*, Oir. *talᵊ*

Талон |talon|{< Rus. *талон* < Fr. *talon*] *'толоон', 'тасалбар'*

Талх |talqa| *'нунтагласан үр тариа'* || Cf. AT. ***talkān*** *'a food made of crushed parched wheat'* (Clauson 498), Uig. ***talqan*** *'parched flour'* (Schwarz 171) || Ж= *'aman aldaju* ***talqa*** *γulir deger-e sayulyayad'* [ам алдаж, талх гурил суулгаад] (Chimeg 51a) || Монгол хэлэнд *'нунтаглах'*-ыг *'малхлах'* гэдэг бөгөөд эдүгээ талхласан гурилыг бус, харин талхласан гурилаар жигнэсэн бүтээгдэхүүнийг *'малх'* гэж нэрлэх болжээ. || х о р ш : *'малх тариа'* || Kha. *talxɒ*, Ord. *dalxa*, Bur. *talxa*, Oir. *talχan*

Там |tamu|{< Uig. *tamu* < Sogd. *tmw*} *'муу заяатаны төрөх орон'* (Буддийн ёсонд гэм нүгэл үйлдсэн хүн муу үйлийнхээ үрийг эдлэхээр халуун там, хүйтэн тамын аль нэгэнд төрнө гэдэг) || Cf. Turk. *tamu* 'ад' (В Радлов III:1001), AT. *tamu* 'hell' (Clauson 503), *'Hölle, Höllenbevohner'* (Gabain 337) || Ж= *'qorutu amitan* ***tamu-dur*** *unaju ǰobaγad'* [хорт амьтан тамд унаж зовоод] (Turf. 12) // *'nigül kilinčes üyiledügsed-i* ***tamu-dur*** *gesgeǰü'* [нүгэл хилинц үйлдэгсэдийг тамд гэсхээж](Chimeg 34a) || Kha, Oir. *tam*, Bur. *tama*, Ord. *tamu*

Там тум |tam tum|{< Tib. *tham thom*} *'хагас дутуу'* || х э л ц : *'там тум санах'* (хагас дутуу санах)

Тамга |tamγa| *'барлах тэмдэг'* || Cf. Turk. *tamğa* 'клеймо, тавро, знак собственности' (Радлов, III:1003), AT. *tamğa* 'a brand' or mark of ownership placed on horses, cattles' (Clauson 504), Uig. *tamğa* 'mark, seal' (Schwarz 174), Pers. *tamğhā* 'a mark impressed by burning on the king's horses' / the standard mark of gold or silver' (Steingass, 819) || Юань гүрэний үед ном барлах хэвийг тамга гэж нэрлэж байжээ || Ж= *'imada barilju aγai altan gerege al* ***tamγatai'*** [түүнд барьж байгаа алтан гэрээ улаан тамгатай](Teh. B7) // *'Daidu daki čaγayan suburγatu yeke süme-dür* ***tamγa*** *čoγulγaγulǰu mingγan tegüs tamγalaγulǰu olan-a tügügülbe'* [Дайду дахь цагаан суваргат их сүмд хэв сийлүүлж, минган хувь барлаж, олонд түгээв](BT 167b) // ***tamγa*** *daruba* [приложил печать](Mu. 339) || х о р ш : *'тамга тэмдэг'* || Kha. *tamağa*, Ord. *tamağa*, Bur, Oir. *tamğa*

Тамих |tamaki| *'утааг нь сорж, үнэрийг нь үнэрлэдэг ургамалын нунтаг* || Cf. Turk. *tämäkï 'der Taback'* (Радлов, III:1130), Uig. *tamaka* 'tobacco' (Schwarz 173); Man. *damğa* 'табак' (Цинциус I:195) || Ж= *'güǰegetei sir-a tosu, toγalaqu erike, čai* ***tamaki'*** [гүзээтэй шар тос, тоолох эрих, цай тамих](QJ B35a) // *'тамаж байгаа тамихны үнэс хэнхдэг дээр унахад* (Д. Нацагдорж, Харанхуй хад) || х о р ш : *'гаанс тамих'* || Kha. *tamiχ*, Ord. *tami^{k}xi*, Bur. *tamxi*, Oir. *tämkɨ*

Тамтал- |tamtul| *'элэгдэх', 'урж тасдах'* || Ж= *'nisvanis-un tour-i* ***tamtul-qui*** *belge büi'* [нисваанисын торыг урахын шинж буй](Burq. 11b) // *'eye ǰaŋgi-bān bü taludqun. ǰaqa-bān bü* ***tamtuludqun****' ke'ēǰü ilēǰü'* [эе зангиа бүү тайлагтун, захаа бүү тасдахтун](MNT 126) // ***tamtulba*** *tūni arslan* 'его разорвал лев' (Mu. 340)

Тан |tang|{< Chin. *tāng*} *'буцалсан ус'* (буцалсан усаар даруулж уудаг эмийн бэлдмэл) || х о р ш : *'эм тан'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *taŋ*

Тана |tan-a|{< Turk. *tana* < Pers. *dāna*} *'сувад'* || Ж= *'altan abdur düγüreng* ***tana****, subud, altan kiǰü'* [алтан авдар дүүрэн тана, сувад, алт хийж](Sul. 13a4) || Kha, Oir. *tanɒ*, Ord, Bur. *tana*

Тангад |tangγud| *'төвөд, бирм гаралтай угсаатаны бүлэг'* (тэд нийтийн тоололын 982-1127 онд Си ся уласыг байгуулж байжээ)

Танзуур |tanǰuur|{< Chin. *táng zǎoer*} *тосонд чанаж, чихэрт өнхөрүүлсэн бөөрөнхий боов* || Kha. *taŋdžūr*

Танк |tank|{< Rus. *танк* < Eng. *tank*} *'таанк', 'байлдааны хуягт машин'* (их буу зоосон байлдааны хуягт машин. Түүнийг зохион бүтээсэн хүнийх нь овогоор нэрлэжээ)

// 'sayin mayui ülü uqan ...

ул ойлгон, ачийг мартагч этгээд гоё сайхан үйл[...

р ш : *'тансаг баян', 'чамин тансаг'* || Kha, Oir. *tansag*, Ord. *tansuk*

Тантан |tantung|{< Chin. *tán tông*} *'цэр нусны сав'* (хогийн сав)

Танх |tangqa|{< Tib. *thang ka*} *бурханы дэлгэмэл зураг* || Kha. *tanḳ'v*, Bur. *tanxa*

Танхим |tangkim|{< Chin. *tang*} *'өрөө', 'тасалгаа'* (орчин үеийн монгол хэлэнд уужим том өрөөг ийн нэрлэдэг) || х о р ш : *'өрөө танхим'*

Тар- |tara / tar| *'бутарах', 'дэлгэрэх'* Уг язгуураас *taraya-* [tara-ya] 'тараа', *tarqa-* [tar-qa] 'тарх-' гэсэн үндэс үүсч, уламаар тэдгээрээс *tarqai* [tar-qai] 'тархай', *tarqalta* [tar-qa-lta] 'тархалт', *tarqača* [tar-qa-ča] 'тархац' зэрэг үгс салбарлан гарчээ || х о р ш : *'тарж бутарах'* || Kha *tarv-*, Ord, Oir. *tarā-*, Bur. *tara-*

Тарвага |tarbaya| *сүүн тэжээл мэрэгч амьтан* || Cf. Uig. *tarbağan* 'marmot' (Schwarz 157) || Ж= *'sablar **tarbayan-i** ergükü kiged qaliyun šir-a šibayun-i taqiqui-yi üje'* [савлар тарвага өргөх хийгээд шар шувуу тахихыг үз] (Sub. VI:17a) || х о р ш : *'марвага зурам'* || Kha. *tarwağv*, Ord, Bur. *tarwağa*, Oir, *tarv"ğnn*

Тарвас |tarbus|{< Turk. *tarbuz* < Pers. *tarbuza*} *'шийгуа'* || Kha. *tarwas*, Oir. *tarv"s*

Тари- |tari| *'суулгах'* (үр тариа, мод ургамалын үрийг газарт суулгаж, ургуулах) || Cf. Turk. *tari* 'to cultivate ground' (Clauson 532) || х о р ш : *'марьж ургуулах'* || Kha. *tarĭ-*, Ord, Bur. *tari-*, Oir. *tăr-*

Тариа |tariya|[= tari-ya] *'марьж ургуулсан үр тариа, ургамал'* || Ж= *'časutu yajar-a öbül urγuysan **tariyan-i** mayui iruu-a kemen ögüleldümüi'* [цастай газар өвөл ургасан тариаг муу ёр хэмээн үгүүлдэг](Sub. III:6b) // *tariyan* 'terre cultivée' (HY M99) // *bidūn bolba **tari'ān*** [посев стал густым](Mu. 119) // *tari'ān* 'посев' (IM 447) // *tariyan* 'посев', 'хлеб' (IM M130) // *tariyasun* 'wheat' (Ras. 202 B15) || х о р ш : *'мариа будаа', 'мариа ногоо', 'малх мариа'* || Kha. *tarĭā*, Ord. *tarā*, Bur. *taryā*, Oir. *tarān*

Тариал- |tariyala|[= tari-ya-la] *'мариа марих', 'суулгах'* || Ж= *'yajar-un jarliy-i uqaju **tariyalayad'*** [газарын зарлигийг ойлгож тариалаад](Taq. 10a)

Тариачин |tariyačin|[= tari-ya-čin] тариа таригч || Ж= ***'tariyačin-u** on sara jobaysan tariyan-i möndür nigen dayun-dur qariyulumui'* [тариачины сар, жилээр зовж ургуулсан тариаг мөндөр ганцхан киргэлтээр сүйдхэх](Sub. III:2b)

Тариф |tarif|{< Rus. *мариф* < Fr. *tariff*} *'марийф'* (үнэ өртөгийн тогтсон хэмжээ)

ögüllekün bu...
Ord, Bur. *tarni*, Oir. *tärnï*

Тартаг |tartuγ|{< Tib. *mthar thug*} эцэстээ хүртэл доройтсон нь || х э л ц : *'тагтаггаа тулах'* (зовлон зүдүүрийн туйлд хүрэх) || *'Дорж тэдэнд* ***тартаггаа*** *тулсаныг үзүүлэхгүйг хичээн'* (Д. Намдаг, Цаг торийн үймээн) || Kha. *tartag*

Тарх- |tarqa|[= tar-qa] *'тал тал тийшээ сарних', 'түгэн дэлгэрэх'* || Ж= *'Tayiči'üd Onan-nu ergi de'ēre qurïmlalduju, naran šiŋge'ēsü* ***tarqaba'*** [Тайчууд Ононы эрэг дээр хуримлалдаж, нар шингэхээр тарцгаав](MNT 81-5)

Тас-* |tasu| *'масарах', 'салах'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Энэ язгуураас *tasuγ* [tasu-γ] 'тасаг', *tasul-* [tasu-l] 'таслах', *tasulda-* [tasu-lda] 'тасалдах', *tasura-* [tasu-ra] 'тасарах', *tasurqai* [tasu-rqai] 'тасархай', *tasuda-* [tasu-da] 'тасдах' гэх мэт үгс үүсчээ.

Тасал- tasul|[tasu-l] *'салгах'* || Ж= *'mayui jayayan-i* ***tasulju*** *degedü törül kiged ükül ügei rašiyan-u qayaly-a-dur amitan-i oruγulsuγai'* [муу заяаг таслаж, дээд төрөл хийгээд үхэлгүй аршааны хаалгаар амьтан бүхэнийг оруулсугай] (Burq. 3b) // *'altan bosoğa-dača činu aŋgida odu'āsu ami inu* ***tasulju*** *gēdkün'* [алтан босгоос чинь ангид одвол амийг чинь таслаж хаягтун](MNT 137) || Энэ үгээс *tasulburi* [tasu-l-buri] 'тасалбар', *tasuldal* [tasu-l-dal] 'тасалдал', *tasuly-a* [tasu-l-γa] 'тасалгаа' зэрэг нийлмэл бүтэцтэй үгс үүсчээ.

Тасар- |tasura|[= tasu-ra] *'салах', 'хуваагдах'* || Ж= *'quγur-un čibqasun* ***tasuraju*** *bilir kenggerge qayarayad qamuγ kümün ber duran γutuju'* [хуурын чавхдас тасарч, билар хэнгэрэг хагараад хамаг хүмүүс гутарч](Sub. 10b) Энэхүү үйл үгээс *tasural* [tasu-ra-l] 'тасарал', *tasurasi ügei* [tasu-ra-si-ügei] 'тасаршгүй', *tasurqai* [tasu-rqai] 'тасархай' гэх зэрэг нийлмэл бүтэцтэй шинэ үгс үүсчээ.

Тат- |tata| *'чангаах', 'өөртөө ойртуулах'*. Энэхүү язгуураас *tatayasu* [tata-γasu] 'татаас', *tataγda-* [tata-γda] 'татагд-', *tatabalja-* [tata-balja] 'татвалз-', *tataburi* [tata-buri] 'татвар', *tataγana-* [tata-γana] 'таггана-', *tatalda-* [tata-lda] 'таталд-', *tatalγa* [tata-lγa] 'татлага', *tatara-* [tata-ra] 'татар-', *tataγur* [tata-γur] 'татуур' гэх мэт үгс үүсчээ || Ж= *'kegeli-ben qaγ-a* ***tataju*** *gedel-iyen üjegüljü'* [хэвэлийгээ хага татаж, гэдэсээ гаргаж](Burq. 56a) || Kha, Oir. *tatɒ-*, Ord. Bur. *tata-*

Татвар |tataburi|[= tata-buri] *'матаас'* (ашиг, орлогоос шимэдхэж авах татаас) || Ж= *'албан* ***татвар*** *зэрэгийг үлэмжхэнээр татсанд олон мужийн иргэн тариачины аж амьдарал хүндэрээд'* (Б. Ринчен, Ану хатан) || х о р ш :

'алба татвар' *'салаг татвар'*. || Kha. *tatvar*, Ord. *datawuri*, Bur. *tatabari*, Oir. *tatwar*

Татгалз- |tatgalʒa|[= tatg-ga-lʒa] *'дахин дахин татах'*. Эдүгээ энэ үгийн утга өөрчлөгдөх *'эл эвшээрах'* утга илэрхийлэх болжээ. || Ж= *'ülü tata-galʒan* моги-и *qayan kantag-i üdter čimejü ögtügei nadur kemen ögülebesü'* [үл татгалзан морины хазаг кантагийг даруй чимэж өг хэмээн үгүүлвээс](Burq. 19a)

Тахар |taqar|{< Man. *tahūran*} *'албаны зарлага'* || Ж= *'тамгын тахар хүрч ирээд, хүүгий чинь сүргэхьяд авлаа* гэхэд' (Б. Ринчен, Эцэсийн хичээл) || Kha. *taxar*

Таха |taki/teki| *'бас* *'мөн* *'дахин'* || Ж= *'busu neretei-yi Hö'elün taki nere-yidüyü je či'* [өөр нэртэнийг бас Өэлүн хэмээн нэрийдэхэрэй чи](MNT 55) // *'ed barayдahāsu kökün taqi bayūramui'* [эд барагдваас хүч бас буурна](Sub IV:8) // *'qatun-ača kōbegün ba ökin tōrūkūi ülekūi taki medege ügei bui'* [хатанаас хүү ба охин төрөх эсэх мэдээ бас л үгүй буй](Chimeg 6/7a)

Тусхай судалгаа: Б. Баярмэнд, *Mongyol-un niγuča tobčiyan* daki sula üge *taki, teki* bolun *či*-yin tuqai, ÖMYS 4, 1990, 24-29

Таха- *I* |taki|{< *taqi*} *'шүтээн болгох'* Энэхүү язгуураас *takil* [taqi-l] 'тахил', *takilγa* [taki-lγa] 'тахилга', *takimdaγu* [taki-mda-γu] 'тахимдуу' гэх мэт үгс дам үүсчээ. || Ж= *'erdeni-yi tuγ-un üjügür-e takibasu ulus-a sayin kemen merged ögüleldümüi'* [тугийн үгүүрт эрдэнэ тахивал улас оронд сайн гэж мэргэд үгүүлжээ](Sub. II:2a) // *'čečeg erikes-iyer takimui'* [цэцэгэн эрихээр тахимуй](Burq. 63a) *taki-* 'SH, HY) || Энэ үгээс *takil* [taki-l] 'тахил', *takilγa* [taki-lγa] 'тахилга', *takimdaγu* [taki-mda-γu] 'тахимдуу', takiγul [taki-γul] 'тахиул-' зэрэг үгс үүсчээ. || х о р ш : *'тахин шүтэх'* || Kha, Bur. *taxi-*, Ord. *daχi-*, Oir. *takı-*

Таха-* II |taki| *'тахир'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Тус язгууpаас *takiyana-* [taki-yana] 'тахигана-', *takiyar* [taki-γar] 'тахигар', *takiyi-* [taki-yi] 'тахий', *takilʒa-* [taki-lʒa] 'тахилз-', *takim* [taki-m] 'тахим', *takir* [taqi-r] 'тахир' гэх зэрэг үндэс үүсчээ.

Тахиа |takiya|{< *taqiya* < *taqaγa*} *гэрийн тэжээмэл шувуу* || Cf. Turk. *taqaγu* 'курица' (ДТС 536); *tagu* 'курица' (Радлов, III:800) || Ж= *'te'ün-ü qoyīna takiyā jil Qatagin, Salji'ūd qamtudču* [түүний хойно тахиа жил Хатагин, Салжиуд нийлж](MNT 141) // *dūlin dūlin yabuba kūken taqi'ā* [цыпленок шел подпрыгивал](Mu. 148) // *taqiya* 'Hausvogel' (LH 1268) // *tayaqu* 'poule' (Ist. 66) // *taxaqū* 'fowl' (Zir.135) || Kha. *taχ'ā*, Ord. *daχā*, Bur. *taχā*, Oir. *takā*

Тахил |takil|{< taqi-l} *'шүтээнд өргөх идээ'* || Ж= *'tngri-ner ker kündülejü takil üyiledügsen-i kedün edür ögülejü qamiy-a baraqu'* [тэнгэр нэр хэрхэн хүндлэж тахил үйлдсэнийг хэдэн өдөр үгүүлсэн ч яаж барахав](Burq. 30a) // *'taqil sačul-i ögbesü tngri-ner kiged birid-tür kürtele bayasču'* [тахил, сацал өгвөөс тэнгэр нэрээс аваад бирд хүртэл баясч](Sub. VIII:5b) // *takil* 'sacrifice' (HY M98) || х о р ш : *'тахил тавиг'*, *'балин тахил'* || Kha, Bur. *taxil*, Oir. *daˣχil*, Oir. *takıl*

Тахим |takim|[= taki-m] *өвдөгний арын хонхор* || Ж= *taqim* 'коленная чашка' (Mu. 407) || Kha, Ord, Bur. *taxim*, Oir. *takım*

Тахимдуу |takimdaγu|{< taqi-mda-γu} *'элбэрэлт', 'хүндэмтгий'* || Ж= *'ečige eke-dür-iyen **taqimdaγu** boluγad čing ünen sedkil-iyer sayin üyile üyiledügsen-ü tula'* [эцэг эхдээ тахимдуу болоод чин үнэн сэдхэлээр сайн үйл үйлдсэнний тул](Chang. 39)

Тачаа- |tačiya|[= tači-ya] *хүсэл шунал хөдлөх.* Энэ үгээс *tačiyangγui* [tači-ya-ŋγui] 'тачаангуй', *tačiyad-* [tači-ya-d] 'тачаад-', *tačiyal* [tači-ya-l] 'тачаал' зэрэг үг үүсчээ || Ж= *'Bimbasari qayan busud-un eke-ner-tür **tačiyaju**'* [Бимба-сари хаан бусадын эхнэрт шунаж](Chimeg 47b) // *'**tačiyān** šinuqayi'* [тачаан шунахуй] (Burq.17b) || Kha, Oir. *tatšā-*, Ord. *datšiyā-*, Bur. *tašayā-*

Тачаал |tačiyal|[= tačiya-l] *'хүсэл шунал'* || Ж= *'**тачаал** шунал хичнээн их болохын хэрээр харамын сэдхэл төчнөөн бий болох тул'* (Д. Намдаг, Хөгшин чоно ульсан нь) || х о р ш : *'урин тачаал', 'шунал тачаал'* || Kha, Oir. *tatšāl*

Тачаангуй |tači-ya-ŋgγui|[= tači-ya-ŋγui] дур хүсэл оргилсон || Ж= *'tedeger ökid inü **tačiyangγu-yin** γal-a qamuγ-ača maši dörtejü yaγu ba kikü-ben ülü meden soγtaγsan-dur adali bolju'* [тэдгээр охидын тачаангуйн гал хамагаас илүү оргилж, юу хийхээ үл мэдэн согтсон мэт болж](Burq. 61a) // *'tedeger ökid-ün **tačiyangγui** anu Bodistv-un nigüleskü sedkil-ün jögeken-iyer sönügüldegsen metü bolju'* [тэдгээр охидын тачаангуй нь Бодисадвагийн нигүүлсэх сэдхэлийг алгуурханаар алдсан мэт болгож](Burq. 62b) || х о р ш : *'шунаг тачаангуй'* || Kha. *tatšāŋgui*, Ord. *datšiyāŋg*ī*, Bur. *tašayaŋgy*, Oir. *tatšāŋgū*

Таяг |tayaγ| *тушиг болгон тулж явах хэрэгсэл.* || Cf. Turk. *tajak* 'палка, посох' (Радлов, III:816), *tayaq* 'Stütze' (Gabain 339), AT. *tayaq* 'палка', 'посох' (ДТС 527), *tayak* 'walking stick' (Clauson, 568), Uig. *'stick'* (Schwarz 166) || Ж= *bidün tayaq* 'толстый посох' (Mu. 119) // *temürtü tayaq* [посох с железным наконечником](Mu. 346) || Kha, Bur. *tayag*, Ord. *tayak*, Oir. *taj*ᵊ*g*

Твитер |tviter|{< Eng. *twitter* [tweet + er]} *'тивийтер', 'жиргээ'* (140 хүртэл тэмдэгтэд багтаан сошиал орчинд санаа бодолоо илэрхийлэн бичих нэг хэлбэр)

Театр |tiyatr|{< Rus. *театр* < Fr. *théâtre* < Gr. *θεατρο*} *'театар'* (урлагийн тоглолтын том төв)

Телевизор |televisor|{< Rus. *телевизор* < Gr. *τῆλε* 'алас' + Lat. *visio* 'үзэх'} *'телвийзэр', 'зураг радио'*

Телефон |telefon|{< Rus. *телефон* < Gr. *τῆλε* 'алас' + *φωνή* 'дуу авиа'} *'телфоон', 'утас'*

Теллер |teller|{< Rus. *теллер* < Eng. *teller*} *'тээлер', 'банкны ажилтан'*

Тендер |tender|{< Eng. *tender* (*attender* 'хамтаран оролцогч')} *'тээндер'* (ажил гүйцэдхэгчийг сонгон шалгаруулах)

Теннис |tennis|{< Rus. *теннис* < Eng. *tennis*} *'тээнес', 'одон бөмбөг'*

Терроризм |terorism|{< Eng. *terrorism* < Lat. *terror*} *'терорийзем', 'аллага хидлага'*

Техник |teknik|{< Rus. *техника* < Ger. *technik* // Fr. *technique* < Lat. *technica*} *'тээхниг', 'онисон машин', 'арга зүй'*

Технологи |teknologi|{< Rus. *технология* < Eng. *technology* < Gr. *τεχνολογία*} *'тэхнолоог'* (боловсруулан бүтээх арга зүй)

Тив |dvib / tib|{< Uig *divip* < Skr. *dvīpa*} *'арал'* (Буддийн шашины ном зохиолд Сумбэр уулыг тойрсон дөрвөн их газарыг *'тив'* хэмээн нэрлэж байжээ) || Ж= *'dörben* ***dvib-ün*** *erketü Čakravarti qan'* [дөрвөн тивийн эрхэт Чакраварди хан](Burq. 19b) // *'jambu* ***tib-ün*** *jis qoui-yin oron-dur aysan'* [замбуу тивийн жис хуйн оронд](Arj III:3) || х о р ш : *'тив дэлхий'* || Kha. *tiw,* Ord. *töb,* Oir. *tib*

Тийз |teyīje|{< Chin. *tiě zi*} *'гарын тэмдэг'* (тамга дарж битүүмжилсэн гарын тэмдэг)

Тийрэн |teyireng|{< Tib. *the'u rang*| *'албин чөдхөр'* (аливаа муу үйлийг үйлдэгч этгээд) || Kha. *tīreŋ,* Ord. *tīriŋ,* Oir. *tīr*ᵊ*n*

Титим |titim|{< Turk. *δiδim* < Sogd. *δyδm* < Gr. *διάδημα*} *'тэргүүн'* (их төлөв тэргүүндээ өмөсөх хүндэдхэлийн өмөсхөлийг нэрлэх болжээ || Ж= *'minu* ***titin*** *unaqui kemebesü bi lagsan-iyar čimegdekü-yin belge büi'* [миний титим унахуй хэмээвээс би лагшинаар чимэгдэхийн бэлгэ буй](Burq.11) // *'nigen köbegün törüged ečige yügen amin-i buliyaju,* ***titim*** *jegüged yeke oro sayuqu kemen ügülebe'* [нэгэн хүвүүн төрөөд эцэгийнхээ амийг хороож, титим зүүгээд хаан суудалд суух хэмээн үгүүлэв](Chimeg 45a) || Kha. *titem,* Bur. *titim,* Oir. *tiᵗᵊm*

Товорог |tobraγ|{< Turk. *tobraq*} *'тоос шороо'* || Cf. Turk. *tobrak* 'земля', 'пыль' (Радлов, III:1233), *tobraq* 'земля', 'прах', 'пыль' (ДТС 575) || х о р ш : *'үнэсэн товрог'* || Ж= *'qaγča bayatur-a* ***tobraγ*** *metü bolγaydaγu'* [ганц баатар үнэс тоос мэт болюу](Burq. 55a) || х о р ш : *'үнэс товорог'* || Kha, Bur. *toworog,* Ord. *toworok, tawarak,* Oir. *towrʊg*

Товч |tobči| *хувцасны энгэрийг холбох жижигхэн тав* || Cf. Turk. *torčy* 'пуговица' (Радлов, III:1230); Man. *torči* 'пуговица' (Цинциус II:199) || Ж= *'tobči-yin činu üsü[ke]n tung altan bolγasu'* [товчийн чинь үсийг тун алт болгоё] (Alt. 22a) // *tobči* 'пуговичная петля' (Mu. 153) || х о р ш : *'товч буч', 'товч шилбэ'* || Kha. *tofīšī,* Ord. *dowtši,* Bur. *tobšo,* Oir. *toptšᵊ*

Товчоон |tobčiyan| *'хураангуйлсан мүүх'* || Ж= *'budaγu oyitu kümün bögetele urida* ***tobčiyan*** *j-a qadayalaγsan-ača šiltaγalan'* [будангуй оюут хүн ч гэсэн өмнөх түүхээ хадгалсанаас шалтгаалан](Hin. 47)

Товъёг |tobγoγ|{< Tib. *tho yig*} *'гарчиг'* (анхандаа их, бага арван ухаан ухааны зохиолоос тоочин үгүүлсэн бүрдхэлийг хэлж байсанаа хожим аливаа албан бичигийн цэс бичигийг нэрлэх болжээ) || Kha. *towyig*

Тог |toγ|{< Rus. *мок*} *'мог', 'цахилгаан'* (цахилгаан гүйдэл)

Тогос |taγus/ toγus|{< Turk. *tawus* < Pers *tāus*} *'могос'* (олон өнгийн солонгорсон өдтэй, урт сүүлтэй гоёмсог шувуу) || Cf. Turk. *toğus* 'der Pfau' (Радлов, III:1164) || Ж= *'****tayus-un*** *ödün üjesküleng-tü bögesü ber degedüs-ün čimeg-tür qamiy-a jokiqu'* [тогосын өд үзэсхэлэнтэй бөгөөс дээдэсийн чимэгт хэрхэн зохих](Sub. VI:6a) // *'****tayus*** *sibayun kölgelegsen'* [тогос шувуу хөлөглөсөн](Chimeg. 31a) || Kha, Ord. *toğos,* Bur. *toğod,* Oir. *toğᵒs*

Тодхор |todqar|{< Tib. *thod dgar*} *'саад, уршиг'* // Pl. todqad (Turf. 1b) || Ж= *'ada tüligen ülü bolun* ***todqor-tu*** *samaγu üyiles es-e kü edüjügü'* [ад түлгэн үл болон тодхорт самуун хэрэг бүү гаргаж](Taq 15b) // *'****todqar*** *ügegüi-e dörben jüg-*

tür urusču' [тодхоргүй дөрвөн зүгт урасч](Chimeg 28a) || х о р ш : *'саад тодхор'* || Kha, Bur. *todxor,* Oir. *totχɒr*

Тойв |toyibu|{< Tib. *tub*} *'төвөг', 'чирэгдэл'* || Kha. *toiw*

Тойл- |toyila|[= toyi-la] |х у у ч : *'найрлах', 'жаргах'* || Cf. Turk. *toy* **'найр'** || Ж= *'anda ke'eldüjü amaral-duju, qurimlan* ***toyilan*** *jirğalduju'* [анд хэмээлдэн амарч хуримлаж найрлан жаргацгааж](MNT 117) Орчин цагийн монгол хэлэнд настаныг асаран жаргуулах утгаар хэрэглэнэ || Kha. *toil-*

Тойн |toyin|{< Uig. *toyïn* < Chin. *tao-jên*} *'гэрээсээ машид гарсан', 'хувараг'* // Pl. *toyid* (Burq. 42b) (анх бомбын шашины хувараг нэрлэж байсан бол монгол хэлэнд бурханы шашины дээд лам нарын хүндэдхэлийн нэр болжээ) || Ж= *'Čosgi odsir* ***toyin*** *joqiyabai'* [Чойжи-Одсэр тойн зохиов](BT 166b9) // *toyin* 'prêtre bouddhiste' (HY M102) || х о р ш : *'тойн хувараг'* || Kha. *toin,* Ord. *tȱn,* Oir. *tȱn*

Толгой |toluγai|[tolu-γaj] *'мэргүүн', 'эхин'.* Энэ үг нь бөөрөнхийдүү хэлбэртэй дов толгод гэсэн утга илэрхийлж байгаад нилээд хожуу хүний *'мэргүүн'* гэсэн утгыг давхар илэрхийлэх болжээ. Түүний олон тооны *toluγad* 'толгод' гэсэн хэлбэр нь одоо хүртэл *'хүний толгой'*-н утгыг заадагтүй, гагцхүү *'дов долгой'*-н утгыг заасаар байгаа билээ. Одоогийн *'толгой'* гэсэн үгийг эртний монгол хэлэнд *ekin* 'эхин', *terigün* 'тэргүүн' гэдэг үгээр илэрхийлж байжээ. Харин эртний монгол хэлэнд мал, амьтаны *'толгой'-г terigün* 'тэргүүн' гэдэггүй, *ekin* 'эхин' гэж байгаад хожим *toluγai* гэсэн үгээр илэрхийлэх болжээ. || Ж= *'qara* ***hekitü*** *qonin'* [черноголовая овца](Mu. 292) // *'öber-ün* ***toluγai*** *öber-iyen medekü'* [өөрийн толгойг өөрөө мэдэх](QJ B10a) || х о р ш : *'толгой тархи', 'толгой түрүү'* Монгол хэлэнд *'эх адаггүй'* гэсэн хэлц байдаг нь шууд утгаараа *'хөл толгой нь ялгагдахгүй'* гэсэн утгыг илэрхийлж байсан бөгөөд орчин цагийн монгол хэлэнд шилжсэн утгаар өргөн хэрэглэгддэг. || Ж= *'qara* ***toluγai*** *minu kebteküy-e bolbau'* [хар толгой минь хэвтэхүйеэ боловуу](ET 39a) // *'köbegün-ü minu* ***toluγai*** *ügei kemegsendür Um-a kilingleged* ***toluγai*** *ügei boltuγai kemen ügüleged sača* ***toluγai*** *ügei bolǰu odba'* [хүвүүний минь толгой үгэй (bolba) хэмээсэнд Ума хилигнээд толгойгүй болтугай хэмээн үгүүлээд сац толгойгүй болж одов](Chimeg 30a) || х о р ш : *'толгой түрүү', 'хөл толгой'* || Kha, Bur. *tolğoi,* Ord. *tolǧō̄,* Oir. *tolğā̄*

Толог |toluγ| х у у ч : *дөрвөлжин эсгий дэвэсхэр.* (Уридын цагт ихэвчилэн тахилга тайлагын үеэр хүндэт зочидыг суулгадаг дөрвөлжин эсгий дэвэсхэрийг ийн нэрлэж байжээ) || Ж= *'teri'ū̄ inü hogtolǰu abčira'ūlǰu, taniǰu, čağān* ***tolog*** *de'ēre talbiǰu* [толгойг нь огтолж авчируулж, таниад цагаан эсгий дээр тавиж](MNT 189-5) Oir. *tolğ,* Oir. *tolğā̄*

Томат |tomat|{< Rus. *томат* < Sp. *tomate*} *'томаато'* (улаан лоолийн шүүс)

Томбуйл- |tombuyil| х у у ч : *'товойлгох', 'онцлох'* || Ж= *Uru'ūd, Maŋğud-i* ***tombuilan*** *ügülebe* [Уругууд, Мангудыг онцлон үгүүлэв](MNT 170)

Тонил- |tonil|, *'зайлах', 'салах'* || Ж= *'qamuγ amitan naiman čölē ügei orodača* ***toniǰu'*** [хамаг амьтан найман чөлөөгүй ордоосоо зайлан одож](BT 160) //

'bars-un aman-aca tonilju yatuyad' [барын амнаас зайлж гараад](Chang 43) // ***tonilba üilēse*** [освободился от работы](Mu. 350) Орчин цагийн монгол хэлэнд *'явах'*, *'зайлах'*-ын доромж утгаар хэрэглэнэ. // Ж= *'qayan darui-dur tere ebečin-eče* ***tonilun bükü-e'*** [хаан даруй тэр өвчинөөс зайлан бүхий](ET 43a) || Kha. Ord. Bur. *tonil-*, Oir. *tonıl-*

Тонн |tonn|{< Rus. *тонна* < Ger. *tonne* < Fr. *tonnage*} *'тооно'* (1000 кг-тэй тэнцэх хүндийн хэмжээ)

Тоног |tonoq| *'цусдсан эд юмс'* || Ж= *'čisutu* ***tonoq*** *abuqči Jirgin ba'atud-i jisüjü qubiyaju kürgeldün yadabai'* [цуст тоног авагч Жиргин баатаруудыг зүсч хувааж хүргэлдэн ядав](MNT 187)

Тусхай судалгаа: М. Гаадамба, Нууц товчооны *'тоног'* гэдэг үгийн учир, ХЭ 5, 1968, 67-78 // Ц. Шагдарсүрэн, *'Монголын нууц товчоо'*-ны *'тоног'*, ХЭС 8, 1970, 315-320

Тонхуу |tungqu|{< Chin. *tong hú*} *'данх'* || Kha. *tuŋxū*

Тоо |toγa(n)| *'ширхэгийн хэмжээ'* || Cf. Turk. *tō* 'счеть, число' (Радлов, III:1140) || Ж= *'soyurqaju ögtegsen ed sükes-ün* ***toγan*** *'* [соёрхож өгсөн эд сүхсийн тоо](Jig. 24) // *'sedkil dotora ān ör-ü'ēn jasaqčin* ***to'ā*** *tomši ügei bolyo'* [сэдхэл дотроо өөрийгөө засагч тоо томшгүй болго](KMQB A9) // *quri'āba* ***tōni*** [сложил число](Mu. 311) // *to'ān* 'счет' (Mu. 350) || х о р ш : *'тоо бүрдхэл'*, *'тоо баримт'*, *'тоо хэмжээ'*, *'тоо ширхэг'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *tō*

Тоомсог |toγomsuγ|{< Turk. *towčiq*} *'араб морь'* (өндөр биетэй, сайн угсааны эрлийз адуу) || Ж= *'kūjü'ü urtus köl ündür* ***tobiča'ūd'*** |урт хүзүү, өндөр хөлтэй араб морьд| (MNT 274) // ***tobčaq*** *morin* 'арабская лошадь' (Mu. 350) Проф. N. Poppe (*Some Military Terms in the Yüan ch'ao pi-shih*, Mon. Ser. 26, 1967, 515), Igor de Rachewiltz (*The Secret History of the Mongols*, I. 205) нар уул үгийг *'western horses'* хэмээн орчуулжээ. || Kha. *tōmsog*

Тоор |toor|{< Chin. *táo er*} *'нэгэн зүйл жимэс'* (улаан шаргал өнгөтэй, үсэрхэг халистай, амтат жимэс) || Kha. *tōr*

Тооромс |toγurmasu|{< Rus *тормоз*} *машины хөдөлгөөнийг даруй зогсоох онис.* || Энэ үг нь нэгэн үе *'саад тодхор'* гэсэн утгаар хэрэглэгдэж байжээ. || Kha. *tōroms*, Bur. *tormos*

Тоорт |tort|{< Rus. *торт* < Ger. *torte* < It. *torta* < Lat. *tortus*} *'тоорт'*, *'хотол билүү'*

Тоорцог |tourčaγ|[tour-čaγ] *бөмбөгөр оройтой, чих, саравчгүй малгай* || Ж=*'üsün-ü* ***tourčaγ'*** [үсний тоорцог](Arj IV) || Kha. *tōrtsog*, Ord. *tōrtšok*, Bur. *tōrsog*, Oir. *tōrtsvg*

Тоос |toγosun|{< *toγa-sun* <**toβa-sun*} *'нунтаг шороо'* || Cf. AT. *toy* 'пыль' (ДТС 570), *topa* 'erde', 'lehm' (Räsänen, 489), Uig. *tupraq* 'soil', 'earth' (Schwarz 219) || Ж= *'nigen* ***toγasun-u*** *deger-e toγasun-u kū toγabar burqannuyud'* [нэг тоосны дээр тоосны тоогоор бурхануд](Turf. 33) || *'Mau-ündür-ün ebür-iyēr Hula'ān-burūgad da'ārin* ***togōsun*** *ğarğaju'* [Мау-өндөрийн өвөрөөр Улаан бургасыг даарин тоос гаргаж](MNT 170) // *to'osun* 'poussière' (HY M101) // *tōsun* 'грязь' (IM 448) // *tōsun* 'пыль' (IM M140) // *tōsun* 'poussière' (Ist. 69) //

tôsun 'dust' (Ras. 201 C19) || х о р ш : *'тооc тортог', 'тооc шороо'* || Kha. *tôs*, Ord. *tôsu*, Bur. *tôhon*, Oir. *tôs^{e}n, tôrn*

Тор |tour| *жижигхэн нүхтэй сүлжмэл* || Cf. Turk. *tor* 'рыболовная сеть, сетка' (Радлов, III:1179), *tor* 'netz' (Gabain 343) || Ж= *'görügeči-yin **tour-tur** toruysan bičin metü'* [анчины торонд орсон сармагчин мэт](Burq. 4b) // *tor* 'сеть' (IM 448) || х о р ш : *'аалзны тор', 'загасны тор'* || Kha, Ord, Oir. *tor*

Торго |torγa| *миндасан утасаар нэхсэн зөөлөн даавуу* || Cf. Turk. *torğu* 'шелк, шелковая материя' (Радлов, III:11850, *torqu* 'шелк' (ДТС 578), *torkū* 'silk fabric' (Clauson 539); Man. *tōrǧā* 'ткань' (Цинциус II:199) || Ж= *toryan* 'атлáс' (IM 448) // *turyun* 'атлас' (IM M139) || х о р ш : *'торго дурдан'* || Kha. *torğğ*, Ord, Bur. *torgo*, Oir. *torğ^{e}n*

Торой |toruі| *гахайн нялх төл* || Cf. Turk. *tōräi* 'поросенок' (Радлов, III:1251) || Ж= *torai* 'поросенок' (Mu. suppl. 407) || Kha, Bur. *toroi*, Ord, Oir. *torā*

Торлог |torluγ| х у у ч : *'ядуу', дорой'* || Ж= *'**torluğ** tōregsen kö'ün minü'* [дорой төрсөн хүү минь](MNT 189)

Тоть |toti|{< Uig. *totï* < Pers. *totī*} *'дуу авиаг дууриаж чаддаг жижиг шувуу'* || Ж= *'suryan čidayčin **toti** šibayun-i suryabasu kelelen čidamui'* [сургагч сургаж чадвал тоть шувуу хэлж сурна](Sub.VIII:3a) || Kha, Bur, Oir. *totī*, Ord. *doti*

Тофел |tofel|{< Eng. TOFEL (Test of English as a Foreign Languages} *'тоофел'* (англи хэлний шалгалтын сорил)

Тох- |toqu| *'морины нуруунд эмээл тавих'* || Cf. Man. *toku-* 'седлать коня' (Цинциус II:194) || Энэ язгуураас *toqum* [toqu-m] 'тохом', *toqusi* [toqu-si] 'тохош' гэсэн нэр үгс үүсчээ. || Ж=*'morin-[u] qayan-i **toquju** abčiraju'* [моринд хаанд эмээл тохож авчирч](Burq. 22a)

Тохом |toqum|[toqu-m] *унааны нуруун дээр тохдог хөлөсөвч* || Cf. Turk. *tokum* 'потник, кошма, которая кладется на спину лощади под седло' (Радлов, III:1510), *toxom* 'потник' (Щербак 2005, 50) || Ж= *'arasu-bar **toqum** bürujü'* [арисаар тохом бүрж] (Chimeg 37a) // *toqum* 'saddle fender, fender made of a felt' (Ras. 205 A19) // *toqum* 'потник' (Mu. Suppl. 407), *tokum* 'saddle-cloth' (LH S7) // *toqum* 'потник или подседельная подушка' (IM M116) // *toyum* 'Sattelunterlage' (LH 1270) || х о р ш : *'тохом ширдэг'* || Kha, Bur. *toxom*, Ord. *doxom*, Oir. *toχ^{a}m*

Төвөд |töbed|{< Tib. *tho 'bod*} *'өндөр дээрээс дуудах орон'* (Төвөдүүд эрт цагт өндөр уулын оройд бие биеэсээ саланги хол оромж босгон суудаг байсан бөгөөд тэд бие биетэйгээ холбоо барихын тул нэг нэгийгээ уулан дээрээс дуудлаг байжээ)

Төгөл |tögel|{< tegü-l} х у у ч : *'төгөс', 'төгөлдөр', 'амар амгалан', 'бүрэн бүтэн'* || Ж= *'**tögel** kümün-i jayuysan aray-ā-tai'* [бүхэл бүтэн хүнийг зуусан араатай](Turf. 1) || Их Монгол уласын үед уласын сан баригч ордоны түшмэлийг *'түгэл'* хэмээн нэрлэж байжээ

Төгөлдөр |tegülder|[= tegü-l-der] *'бүрэн төгөс'* || Ж= *'Бодол мэргэн, ухаан гүн, эрдэм **төгөлдөр** юутай сонин'* (Д. Нацагдорж, Эрүүл) || х о р ш : *'төгөс төгөлдөр'* || Kha. *tögöldör*, Bur. *tügelder*

бүтэцтэй хэд хэдэн шинэ үг бүтжээ || Ж= *'yeke qayan-u uruy-tur* ***törügsen*** *yirtinčü-yin jiryalang-i tebčigsen čimayi ese taniju'* [их хааны ураг төрсөн ертөнцийн жаргалыг тэвчсэн чамайг эс таниж](Burq. 33b) *'kö'ün inü mene metü* ***törebe'*** [хүү нь мэнэ мэт төрөв](MNT 41) || Энэхүү язгуураас *törülte* [törü-lte] 'төролт', *törülgül-* [törü-gül] 'төрүүл-' гэх мэт нийлмэл бүтэцтэй үгс үүсчээ. || Kha, Oir. *tör-*, Ord. *törö-*, Bur. *türe-*

Төрго |törge| *'морго'* (*'морго'* гэдэг үгийн хувилбар) || Ж= *'tabin sükes čau qorin kibutan* ***törges'*** [тавин сүхэс чау, хорин хив торго](Jig. 28)

Төрөл |törül|[= törü-l] *'гарал үгтэй', 'зүйл'* || Ж= *'degedü* ***törül****-i ber olju bürün'* [дээд төрөлийг олж бүрүүн](BT 159a9) || х о р ш : *'төрөл садан', 'төрөл төрөгсөд', 'ураг төрөл',* || х э л ц : *'төрөл арилжих'* (танигдахгүй болтолоо өөрчилөгдөх) || Kha, Ord. *töröl*, Bur. *türel*, Oir. *tör^{h}l*

Торхом |törküm| *'бэрийн төрсөн гэр орон'* // Pl. törküd (MNT 61) || Ж= *'Hö'ēlün eke-yin* ***törküd*** *Olqunu'ūd irgen-dür nayaču nar-ača inu öki ǧuyusu'* [Өэлүн эхийн төрхөм Олхунууд иргэний нагац нараас охин гуйяа](MNT 61) || х э л ц : || *'төрхөмдөө буцах'* (ханилсан нөхөрөөсөө салж, төрсөн гэртээ буцаж харих) || Kha. *törxöm*, Ord. *dör^{k}xöm*, Bur. *türxem*

Төхом |tökem| *'хонхор газар'* || Ж= *'Toǧto'ā-beki-yi Barǧujin-****töküm*** *jüg hüldeju'* [Тогтоа-бэхийг Баргужин-төхөм тийш хөөж](MNT 177) || Kha. *töxöm*, Ord. *dö^{k}xöm*

Т у с х а й с у д а л г а а : Т. А. Бертагаев, Об этимологии слов *баргуджин, баргут* и *тукум, 'Филология и история монгольских гародов'*, М., 1958, 173-176

Трамбай |tramvay|{< Rus. *трамбай* < Eng. *tramway*} *'тарамбай'* (төмөр замаар явдаг гудамжны зөөвөрийн тэрэг)

Траншей |tranšei|{< Rus. *траншей* < Fr. *tranchee*} *'тараншээ', 'шуудуу'*

Троллейбус |troleyibus|{< Rus. *троллейбус* < Eng. *'trolleybus', 'торолейбус', 'цахилгаан автобус'*

Туг |tuγ| *'далбаа'* (бэлгэдэл болгосон өнгийн гурвалжин, дөрвөлжин даавуу ишинд бэхлэн тогтоосон хүндэдхэлийн далбаа. Монголчууд тугаа адууны гөхөл үс, сүүлээр хийдэг байжээ) || Cf. Turk. *tuğ* 'знамя, штандарт' (Радлов, III:1429), AT. *tuγ 'знамя'* (ДТС 584), *tūğ* 'a royal emblem' (Clauson 464), Uig. *tuğ* 'spirit flag' (Schwarz 225) || Ж= *'čibil-tü šimnu-yin matar terigütü* ***tuγ*** *inu quyuraju'* [нүгэлт шуламын матарын толгойт туг нь хугарч](Burq. 64b) // *ködelbe* ***tuq*** [знамя колыхалось](Mu. 219) // *tuγ* 'étendard' (Ist. 69) || х о р ш : *'туг далбаа', 'туг дарцаг', 'туг хиур'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *tug*

Тугаар |tuγar| х у у ч : *'саяхан', 'түрүүхэн'* || Ж= ***'tuğar-un*** *Tüŋgelig ǧoroqan-a bükün irgen'* [саяын Түнгэлэг горхиноо байсан иргэд](MNT 34) || Bur. *tuğār*

Тугдам I |tuγdum| х у у ч : *'орд', 'өргөө'* || Ж= *'хааны тугдам'* (хааны өргөө)

Тугдам II |tuγdam|{< Tib. *tugs dam*} *'бисалгал'* || Ж= *'тугдам барих'* (бисалгал үйлдэх) // *'tere čay-tur Sa sky-a pandida mongγol ulus-tur ali üsüg-iyer tusalaqu bolqu kemen šöni* ***tuγdam*** *bariju'* [тэр цагт Сахияа бандида монгол

уласад аль үсэгээр туслах хэмээн шөнө бисалгал хийж](OM 4a) || х э л ц : *'мүгдаν барих'* (бисалгал хийх)

Тудхар |tudqar| х у у ч : *'зарц'* || Ж= *'adu'ūn ide'ēn-e haran* ***tudqar-a*** *aqui sa'ūqui-a kūrbe'* [хоол хүнэс, зарц ардаа оршин суухуйд хүрэв](MNT 39) || Жич: *'haran tudqar'* гэсэн нь энгийн ардаас аваад боол зарц хүртэл бүх *'хүн ард'* гэсэн утгатай хэлц байжээ

Туйпуу |tuyipu|{< Chin. *tǔ pí*} *'хэвлэсэн шавар', 'тоосго'* || Kha. *tuipū*

Туйфлан |tuyiflang|{< Chin. *tǔ fū ling*} *'муйфлан'* (эмийн найрлагад ордог нэгэн зүйлийн модны үндэс) || Kha. *tuiflan*

Тулам |tulum| *битүү арисан уут* || Cf. Turk. *tulum* 'кожаный мешок без швов' (Радлов, III:1470), AT *tuluŋ* 'a skin container, inflated skin used as a float' (Clauson 500) Uig. *tulum* 'hide, skin' (Schwarz 227) || Ж= ***'tulum*** *патиу-a kegeliten'* [тулам намаг гэдэстэй](Burq. 55b) // *qūčin tulum* [старый бурдюк] (Mu.313) // *tulum* 'leathern bag' (Zir.139) // *tulun* 'мех' (IM M139) || Kha, Bur. *tulam,* Ord. *tulum* Oir. *tulum*

Тумбааш |tunbasi|{< Tib. *mthun pa bzhi*} *'эвт дөрвөн амьтан'* (заан, бич, туулай, тагтаа дөрөвийн тухай үлгэрээс үүдсэн дөрвөн амьтаны зураг) || Kha. *tumbāš*

Тумдаа |tumdaγa| х у у ч : *'бүрэн бүтэн'* || Ж= *'Jaqa-ğambu-yi ima-da qariyātan emčü irge bēr* ***tumda'ā*** *nögö'ē kilgün bol ke'ējü soyurqaju'* [Жаха-гамбу түүний харьяатан өмч иргэнийг бүрэн бүтэн үлдээж, *«тэргэний минь нөгөө арал бол»* хэмээн соёрхож](MNT 186)

Тун I |tung|{< Tib. *thun*} *'хувь', 'хэмжээ'* (нэг удаа уух эмийн хэмжээ) || х о р ш : *'эм тун'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *tuŋ*

Тун II |tung|{< Chin. *tung*} 'хувин' (тэмээнд тэгнэдэг оосортой том модон хувин)

Тунжаан |tungǰiyang|{< Chin. *tóng jiàng*} *'зэс гуулины дархан'*

Тунх-* |tungqa| *'зарлах', 'зарлиг буулгах'* || Ж= *'jrlγ buu tungqaju'* [зарлиг бүү тунхаглаж](Ail.1b) // *'čeri'ūd-te ǰasag* ***tuŋqabai'*** [цэрэгүүдэд засаг тунхаглав](MNT 193) *'ni'ūleskü aburi-yi inu duraduqčin* ***tungqaqsan*** *ǰasag-i inu'* [нигүүлсэхүй *авирыг* нь дурдаж зарласан засагийг нь](KMQB A 25) || Энэ язгуураас *tungqay* [tungqa-γ] 'тунхаг' гэсэн нэр үг үүсч, уламаар түүнээс *tungqayla-* [tungqa-γ-la] 'тунхагла-' гэсэн нийлмэл бүтэцтэй үйл үг үүсчээ.

Тунхаг |tungqaγ|[= tungqa-γ] *'зарлан тунхсан мэдэгдэл'* || Ж= *'Belgüdei-yin ene üge-dūr Yeke čeren tatar-tur-iyan* ***tungqaq*** *talbiju qorqaqlaju'u'* [Бэлгүдэйн энэ үгэнд Ихцэрэн татаруудаа тунхаг зарлаж хориглов](MNT 154) || х о р ш : *'зар тунхаг'* || Kha, Bur, Oir. *tuŋχag,* Ord. *tuŋğak*

Тунхуу |tungqu|{< Chin. *tóng hú*} *'данх'* (цай хийдэг сав) || Kha. *tuŋχū*

Турамтай |turumtai|[= turum-tai] *'хар нүдэн'* (начин шувууны төрөлд багтах жижигхэн биетэй шувуу) || Ж= *'šibawūqan-i* ***turumtai*** *buta-dur qorğo-basu buta aburaju'ūi'* [турамтай шувуухайг бутанд хоргодоход бут л түүнийг авардаг] (MNT 85)

Турхаг |turqaγ|[- tur-qaγ] х у у ч : *'өдөрийн харуул'* // Pl. *turqaγ-ud / turqa'ud* || Энэ үгийн гэсэн *tur-* язгуураас *tursi* [tur-si] 'турш-' гэсэн үйл үг үүссэн бололтой. || Ж= *'Oŋ qan-u miŋgan* ***turqa'ūd-i*** *uduridun Qorišilemün taiši dobtultuğai'* [Он хааны минган турхагуудыг удирдан Хоришилэмүн тайши довтолтугай](MNT 170) // *turğaq* 'the day watch' (Ras. 205 C26)

Турхару |turqaru|[= tur-qaru] 'турш' || Ж= *'bursang quvraγ-ud nasu* ***turqaru*** *ey-e joqilduγad'* [бурсан хуварагууд насан туршдаа эе зохилдоод](BT 169b4) // *'nasu* ***turqaru*** *qoyosun oytaryui-bar yabuyći'* [насан турш хоосон огторгуйгаар явагч](Chimeg 35a)

Тутарга |tuturγan| *'цагаан будаа'* || Cf. AT *tuturqan* 'рис' (ДТС 593), *tutarga* 'рис' (Щербак 2005, 51) || Ж= *'edür-tür arča-yin nigeken ür-e ba nigen* ***tuturγan*** *terigüten-i idesügei'* [өдөрт арцын нэг ур болон нэг тутарга зэрэгийг идсүгэй] (Burq. 38a) // *tuturqan* 'riz non glutineux' (HY M103) // ***tuturγan*** *budān 'рисовое блюдо'* (Mu. 330) // *tuturγan* 'рис' (IM 448) // *tuturγan* 'Reis' (LH 1268) // *tuturqan* 'rice' (Ras.202 B17) // *tuturγan* 'rice' (Zir. 139)

Туужуу |tuuǰuu|{< Chin. *tiáo zhou*} өвөсний түрүүгээр хийсэн шүүр

Тууз |tuuǰa|{< Chin. *tāo zi*} *'урт нарийн бөс'* (эмжих, ороох зориулалттай нарийн торгомсог бөс)

Туулай |taulai|{< **tawlaj*} *жижиг биетэй, урт чихтэй, дэгдэж явдаг хөхтөн* || Cf. AT *tabïsγan* 'заяц' (ДТС 526, 203), AT *taviṣğān* 'hare' (Clauson 447), Uig. *toşqan* 'rabbit' (Schwarz || Ж= *'görüged-ün qan arslan böke-yi bilig-tü* ***taulai*** *ary-a-bar alaǰuγui'* [гөрөөсний хаан арслан бөхийг ухаант туулай аргаар алжээ](Sub.I:9a) // *'**taulai** ǰil öbül-ün terigün sara-in arban ǰiryuγan-a Aras-a bükü-dür bičibei'* [туулай жилийн өвөлийн тэргүүн сарын арван зургаанд Араст байхдаа бичив](Abaga II:13) // *'**taulai** ǰil Joči-yi bara'ūn ğar-un čeri'ūd-iyēr hoi-yin irgen-dür morila'ūlbai'* [туулай жил Зүчийг баруун гарын цэрэгүүдээр ойн иргэнд довтолуулав](MNT 239) // *taulai* 'lièvre' (HY M100) // *ta'ūlai* 'заяц' (Mu. 343) // *taulai* 'Hase' (LH 1270) // *taulai / tawlai* (Qaz. Po 198) / *tāwalai* 'Lièvre' (Qaz. Pe 559) // *taulai* 'lièvre' (Ist. 68) // *itaula* 'hare', 'rabbit' (Zir.107) || Kha, Bur. *tūlai,* Ord, Oir. *tūlā*

Туухай |tauqai|{< Chin. *tuó*} жин тэнцүүлэх ширэм

Туушин |tuusing|{< Chin. *tāo shēng*} *'муузан олос'* (ачаа дамжуулах урасдаг туузан шугам)

Туфли |tufli|{< Rus. *туфля* < Ger. *tuffel* < It. *pantuffel*} *'түүфел'* (эмэгтэй хүний өндөр өсгийтэй шаахай)

Түгэл |tügel|{< Uig. *tükel*} *'төгөс', 'төгөлдөр'* || Ж= *'törülki uryuysan šira üsütei* ***tügel*** *kümün-i ǰayuysan aray-a-tai'* [төрөлхи ургасан шар үстэй, төгөс хүний зуусан араатай](Maha. A7-8)

Түйд- |tüyid| *'халхлах', 'далдлах'* || Ж= *'gegegen sedkil-ün činar-i geriske bolun* ***tüyidügči'*** [гэгээн сэдхэлийн чанарыг хаалт болгон халхлагч](Turf. 3:10) // *'gerel böged bey-e-yi* ***tüyidkü*** *ele bögesü tegüni üjekü-e busu ary-a ügei'* [гэрэл болон биеийг халхалах эл бөгөөс түүнийг үзэхээс өөр аргагүй](Sub.VII:3a) // *'saran-u tergel dügürkü bayuraqu-yin ečüs-tür kürügsen čay-tur* ***tüyidkü*** *bolai'*

амасхийж, хэрхэх вэ хэмээлцвэл](MNT 193) || Энэхүү язгууpаас *türidke-* [türid-ke] 'түрдхэ-' гэсэн үг үүсчээ.

Түрдхэ- |türidke|[= türid-ke] 1. *'саатуулах', 'хориглох', 'хаах-'* || Ж= *'berke qataγūǰil-iyār teden-ü törü-yi **türidken** barabai'* [бэрх хатуужилаар тэдний төрийг хориглон барав](Burq.40) // *'yirtinčü-dür törükü-eče anggida **türidkü** amuγ[ulqu] ta bürün'* [ертөнцөд төрөхөөс ангид амар жаргах бүрүн та](Turf. XII:11) // *töritke-* 'arrêter' (HY M102)

Түризм |türism|{< Rus. *туризм* < Fr. *tourisme*} *'жуулчилал'*

Түрсийк |türseyik|{< Rus. *труски*} *'түрсийк', 'дотуур богино өмөд'*

Түсэр- |tüsür| х у у ч : *'сөгөнө-', 'юул-', 'цудха-'* || Ж=*'a'ūrasun, sükes, qod, numud, quyağ, ǰebe čaŋūd **tüsürčü,** balağad saki'ūluya'* [эд агуурс, мөнгөн ембүү, нум сум, хуяг дуулга, зэв, үр тарианы сан зэрэгийг юүлж агуулахад сахиулая] (MNT 279)

Түсэргэ |tüsürge|[= tüsür-ge] х у у ч : *'сөн'* || Ж= *'nigen **tüsürge** tüsürčü'üi'* [нэг сөн сөгнөжээ](MNT 130) // *'qoyar haran **tüsürge** barituğai'* [хоёр хүн сөн түшсүгэй](MNT 213)

Т у с х а й с у д а л г а а : Сэцэнмөнх, *'Mongyol-un niγuča tobčiyan'*-u *'tösürge'* gedeg ügen-eče sedüblekü inu, *International Symposium on the Secret History of the Mongols and Mongolian Culture.* Abstracts of Papers, 2001, Kökeqota, 51-52

Түүх |teüke|{< *tew-ke} *'цадиг'* (өнгөрсөн үйл явдалын үгүүлэмж) || Ж= *teuke* || х о р ш : *'түүх намтар', 'түүх судар', 'түүх шастир', 'түүх цадиг'* || Kha. *tūx,* Ord, Bur. *tūxe,* Oir. *tūkə*

Түүчээ |tügüčege|{< Chin. *tóu chē*} *'чирч явдаг толгойн тэрэг'* Орчин цагийн монгол хэлэнд *'манлайлах'* гэсэн утгаар хэрэглэгддэг || х о р ш : *'түүчээ* зэллэн нисч яваа шувууны хамагийн түрүүнд хошуучилагч) || Ж= *'**түүчээ** нарын шалмаг алхаа хамагийн сүүлчийн тэрэгний аралд уясан хонх-ны жингэнэх дуу одоо ч гэсэн чихэнд сонсогдох мэт'* (Д. Мягмар, Үймээний жил) || Kha. *tūtšē*

Тэ* |te| *үгүүлэгчийн оршин буй газар, үгүүлэн буй цагаас харьцангуй хол зайтай газар орон, цаг хугацааг төлөөлөн заасан язгуур.* Тус язгууpаас газар орон заасан *tende* [te-(n)de] 'тэнд' зүг чиг заасан *teyisi* [te-yi-si] 'тийш', цаг хугацааг заасан *teǰiye* [te- ǰiye] 'тэзээ' гэсэн үгс үүсчээ. Дээрхээс гадана нэрийг төлөөлөн заах *tere* [te-re] 'тэр', *tede* [te-de] 'тэд', *tegün* [te-gün] 'түүн', нэрийн шинжийг төлөөлөх *teyimü* [te-yi-mü] 'тийм', тоо хэмжээг заах *tedüi* [te-düi] 'тэдий', үйлийн шинжийг заах *teyin* [te-yin] 'тийн' зэрэг үгс үүссэн бий. || Ж= *'degedü arši-nar-a yabuγdaγsan **teyimü** oron-dur asuru sayitur orošin saγuǰu'* [дээд арши нарт явагдсан тийм оронд асар сайнаар оршин сууж] (Burq. 2b) // *'Bodistv **teyin** qatud-un ayimaγ-i üǰebesü'* [Бодисадва хатадын аймагийг тэгэж үзвээс] (Burq. 17a) // *'**tedüi** toγatan ǰida baribasu'* [тэдий тоотой жад барьвал] (Burq. 57a)

Тэвч- |tebči| *'орхих', 'хаях'* || Ж= *'maγui aran-a könügegdegsen γaǰar-a sayid-i üǰebesü ber **tebčiyü'*** [муу хүнд хөнөөгдсөн газар сайчуудыг үзвээс орхино] (Sub. V:9b) // *qola **tebčibe** dēli* [далеко бросил шубу](Mu. 301) || Орчин цагийн

'тэнцэдхэ', *tengčegü* [teng-če-gü] 'тэнцүү', *tengčel* [teng-če-l] 'тэнцэл', *tengkege* [teng-ke-ge] 'тэнхээ', *tengkel* [teng-ke-l] 'тэнхэл', *tengkelig* [teng-ke-lig] 'тэнхэлэг', *tenggeče-* [teng-ge-če] 'тэнгэц', *tengne-* [teng-ne] 'тэгнэ', *tengnege* [teng-ne-ge] 'тэгнээ' зэрэг өдий төдий шинэ үгс үүсчээ. || Kha, Ord, Bur, Oir. *teŋ*

Тэн* II |tene| *'тэнийх'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Тус язгуураас *teneger* [tene-ger] 'тэнэгэр', *tenegün* [tene-gün] 'тэнүүн', *teneyi-* [tene-yi] 'тэний-' зэрэг үндэс гарчээ

Тэнгис |tenggis| *'далай'* || Cf. Turk. ***täŋiz*** 'море' (Радлов, III:10450, ДТС 552), *teŋiz* 'море' (ДТС 552), Uig. ***deŋiz*** *'sea'* (Schwarz 277) || Ж= *'**tenggis**-ün iruγar-i tuγulǰu irebe'* [тэнгисийн ёроолоор туулж ирэв](Sul. 12b) // *'**teŋgis** getülǰü irebe'* [тэнгис гэтэлж ирэв](MNT 1) || х о р ш : *'тэнгис далай'* || Kha. *teŋges*, Bur. *teŋgis* Oir. *teŋgıs*

Тэнгэли |tengkeli(g)|[teng-ke-li(g)] *'тэрэгний гол'* || Ж= *'tergen-ü **teŋgeli** quğus odba'* [тэрэгний гол хуга тусав](MNT 101)

Тэнгэр |tenggeri / tngri| *'диваажин', 'бурхан', 'огторгуй'* // Pl. *tenggeris* / tngris (BT 167a5) || Cf. Turk. *tägri / täŋgri 'небо', 'бог'* (Радлов, III:1039/1045, AT *täŋri* 'небо' (ДТС 544), AT. *teŋri* 'a very old word traced back to the Hsiung-nu. It seems originally to have meant *'the physical sky'* but very early acquired... came to mean *'heaven'* Uighur text consistenly spelt *'tŋri'* (Clauson, 523-24) || Ж= *'möngke **tngri-yin** küčün-dür'* [мөнх тэнгэрийн хүчинд](Khub. I:1) // *'teŋgeri-de ese ta'ālagdaba bida'* [тэнгэрт эс тааалагдав бид](MNT 143) // *'qaqča **tenggiri** medeyü'* [гагц тэнгэр мэдүү](KMQB A1) // *'**tengri** nasu öktügei čimadu* [даст тебе тенгри долголетие](Mu. 347) // *tengri čakimui* [молния](IM 448) // *tengri* 'Himmel' (LH 1270) // *tengri* 'dieu' (Ist. 68) // *tengäri* 'god', 'heaven' (Zir.137) // Ph. *dėŋri* 'Heaven' (Poppe, 52) || *'тэнгэр бурхан', 'тэнгэр газар', 'тэнгэр огторгуй'* || Kha, Ord. *teŋger*, Bur. *teŋgeri*, Oir. *teŋgər*

Тусхай судалгаа : М. П. Хомонов, О генезис слова *'тэнгри'* и *'огторго', 'Традиционный фольклор бурят'*, Улан-Удэ, 1980, 55-58 // Beffa M.-L & Hamayon, R. The Concept of *Tänggäri* in the Secret History of the Mongols, *'Монголын нууц товчооны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын бага хурал'*, Уб., 1995, 185-194 // S. Georg Türkisch / Mongolisch *tengri* 'Himmel, Gott' und seine Herkunft. *Studia Etymologica Cracoviensia*, vol. 6, 2001, 83-100

Тэнгэц- |tenggeče|[teng-ge-če] *'тэнцэх', 'дүйцэх'* || Ж= *'tngri-dür **tengge-čen** taqiqui-ača degedü ügei'* [тэнгэртэй дүйцүүлэн тахихаас дээд үгүй](Taq. 17a) || Kha. *teŋgets-*

Тэнз |tengse|{< Chin. téng zi} *хуласны төрөлийн модлог ургамал* || х о р ш : *'тэнзэн ташуур'* || Kha. *teŋdzə*

Тэний- |teneyi| *тэнэгэр болох, тэлэх* || х э л ц : *'нуруу тэний'* (бие амарах) || х э л ц : *'борви тэнийх'* (өсч том болох), *'гар тэнийх'* (өглөг өгөх), *'нуруу тэнийх'* (амарах), *'магнай тэнийх'* (баярлах), *'сэдхэл тэнийх'* (сэдхэл амарах) || Kha, Bur, Oir, Oir. *tenī-*

Тэнхим |tingkim|{< Chin. *tīng* 'том ороо' + kim} *'том ороо'* (олон хүн цугларч хуралдах том өрөө. Орчин үеийн монгол хэлэнд их сургууль дахь сургалт-судалгааны мэргэжлийн товийг нийн нэрлэнэ) || Kha. *teŋᵏxem*

Тэнхэлэг |tengkelig|[= teng-ke-lig] *'гол', 'төв'* || Ж= ***tenggelig*** *sümе-dür ireǰü mörgüǰü'* [гол сүмд ирж мөргөж](Dun.I:22) || х о р ш : *'гол тэнхэлэг'* || Kha. *teŋxᵏcleg*, Ord. *teŋgelik*

Тэнц- |tengče|[= teŋ-če] *'тэнцүү байх'* Энэ үгээс *tengčebüri* [teŋ-če-büri] 'тэнцвэр', *tenčegül* [teŋ-če-gül] 'тэнцүү', *tengčel* [teŋ-če-l] 'тэнцэл' гэх мэт үгс үүсчээ. || Kha, Oir. *teŋtsə-*, Ord. *teŋtši-*, Bur. *teŋse-*

Тэнэ- |tenü| *'дэмий хэсэх' сэлгүүцэх* || Энэ язгуураас *tenümel* [tenü-mel] 'тэнэмэл', *tenümekei* [tenü-me-kei] 'тэнэмхий', *tenegül* [tene-gül] 'тэнүүл', *tenegüčile* [tene-gü-čile] 'тэнүүчил', *teneg* [tene-g] 'тэнэг' гэх мэт үгс үүсчээ. || х о р ш : *'хэсээж тэнэх'*

Тэнэг |teneg|[= tene-g] *'мангар'* (ухаан санаа нь нэг зүйл дээр оноож тогтохгүй, энд тэнд тэнэж хэсэж явдаг) || Cf. Man. *teneg* 'глупец' (Цинциус II:236) || х о р ш : *'тэнэг мунхаг'* || Ж= *'төрийн хүний шинж биш,* ***тэнэг*** *мунхагийн явдал'* (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн) || х о р ш : *'тэнэг мангуу', 'тэнэг мүлгүү', 'тэнэг мунхаг'*

Тэрбум |terbum|{< *ther 'bum*} *'арван дүнчүүр'* (арван оронтой тоо) || Kha. *terbum*

Тэргүү(н) |terigün| 1.*'толгой'*, 2. *'эхний', 'дээд'* || Ж= **1**. *'bars* ***terigütü*** *altan gerege ögčü'* [барын толгойт алтан пайз өгч](Chang.35) // *'selm-e-ber-iyen* ***terigün****-i anu čabčibai'* [сэлэмээрээ толгойг нь цавчив](ET 63b) // tergün 'голова' (IM 448) // *täriyün* 'голова' (IM M130) // *terün* 'Kopf' (LH 1269) // *tergün* 'tête' (Ist. 68) || Ж= **2**. *quluyan-a jil junu* ***terigün*** *sara-yin nigen šinede* [хулгана жил зуны тэргүүн сарын шинэд](BT 163a), *'arban orod-un eng* ***teri-gün*** *oron maši bayasqulang-tu neretü boluγu'* [арван ороны хамагийн дээд нь Маш баясхалант нэртэй буюу](BT 163a10) // *'gurban müred-ün* ***teri'ün*** *ken-e ber bü bawüludqun'* [гурван мөрөний эхэнд хэнийг ч бүү буулгагтун](NBT 179) || Энэ үгээс *terigüle-* [terigü-le] 'тэргүүл-', *terigüten* [terigü-ten] 'тэргүүтэн' зэрэг нийлмэл бүтэцтэй үгс үүсчээ. || х о р ш : *'толгой түрүү'* || Kha. *tergün / türü*, Ord. *terigün*, Ord, Bur, Oir. *türün*

Тэргүүл- |terigüle|[= terigü-le] *'удирдах', 'эхлэх'* || Ж= *'Anandati neretei ökin inü* ***terigülen'*** [Анандати нэртэй охин тэргүүлэн](Burq. 61a) // *'quluyan-a jil junu terigün sara-yin nigen šinedeče* ***terigülen*** *Bodistv-a čary-a avatar-un tayilbur-i Daidu daki čayayan suburγatu yeke süme-dür tamγa čoγulγaγulǰu'* [хулгана жил зуны тэргүүн сарын шинийн нэгэнээс эхлэн Бодичаряа-аватарагийн тайлбарыг Дайду дахь цагаан суваргат их сүмд бар сийлүүлж](BT 167b5)

Тэргүүлэгч |terigülegči|[= terigü-le-gči] *'удирдагч', 'толгойлогч'* || Ж= *'šimnusun küregen-i* ***terigülegči*** *noyan inu čibiltü šimnu-da ögüler-ün'* [шимнусын хүрээний толгойлогч ноён чивэлт шимнуст үгүүлэрүүн](Burq. 58a)

Тэргүүтэн |terigüten|[= terigü-ten] *'нар', 'тэрэг'* || Ж= *'daginas mayus terigüten nigüleskül sedkilten boltuyai'* [дагинас муус тэргүүтэн нигүүлсэхүй сэдхэлт болтугай](BT 158a5) // *'Ča'ādal, Batu teri'ūten bara'ūn ğar-un kō'ūd'* [Чагаадай, Бат тэргүүтэн баруун гарын хүвүүд](MNT 269)

Тэрлэг |terlig| *'холосовч'* (зуны нимгэн дээл) || Cf. Turk. *tārlik 'кошма под чапраком'* (Радлов, III:1072), *terlik* 'потник' (ДТС 555), AT. *terlik* 'smth which absorbs sweat' (Clauson 546), // *tārlik* 'sweaty' (Schwarz, 187) || Ж= *terlik* 'потник' (Mu. Suppl. P 407) || х о р ш : *'мэрлэг дээл'* || Kha. *terleg*, Bur. *terlig*, Oir. *terlıg*

Тэрс |ters| *'буруу үзэл', 'эсэрэг сургаал'* // Pl. tersūd || Cf. Turk. *tārs* 'противный, наоборот' (Радлов, III:1076) || Ж= *ters nomtan-i gesegekü-yin tulada'* [буруу номтоныг гэсхээхийн тул](Burq. 36a) // *'ters nomtan jayyn takil öglige-yi üyiledübesü'* [тэрс номтон зуун тахил өглөг үйлдвэс](Chimeg 32a) || Энэ үгээс *'мэрсүүд'* гэсэн олон тоот нэр үүссэн нь бүддийн ном зохиолд өргөн хэрэглэгддэг. || Kha, Oir. *ters*, Ord. *derse*

Тэрсүүд |tersegūd| *'мэрс буруу үзэлтэнүүд'* (бурханы шашины ёс уламжилалыг үгүйсгэх үзэл) || Ж= *'Sa-sky-a pandita Gün-dgah-rgyal-mc'an kemekü ber enedkeg-ün dumdadu oron-dur ögede bolǰu ters-ūd-ün yayiqaysan pandida luy-a šasin-iyan meljege talbiǰu yirü-yin dörben jūyil uqayan-iyar temčeldüged ters-ūd yartabai'* [Сажа бандида Гунгаажалцан хэмээх бээр энэдхэгийн дундад оронд өөд болж, тэрсүүдийн гайхсан бандидатай шашины мэлзээ тавиж, ерийн дөрвөн ухаанаар тэмцэлдээд тэрсүүд гартавай](OM 3a)

Тэрэг |terge| ачилга, уналтад зориулсан дугуйтай тээвэрийн хэрэгсэл || Cf. Man. *terge* 'телега' (Цинциус II:238) || Ж= *'ger tergen-iyen talbiǰu'* [гэр тэрэгээ тавиж](BT 160a12) // *'qoyar kūrdütei tergen nōgō'ē kürdü-bēn quğura'āsu newūn yadayu'* [хоёр хүрдтэй тэрэгний нэг хүрд нь эвдэрвээс хөдөлөн ядюу](MNT 177) // *tergen* 'телега' (Mu. 349) || х о р ш : *'мэрэг чарга', 'машин мэрэг', 'сүйх мэрэг'* || Kha. *tereg*, Ord, Bur. *terge*, Oir. *terg²n*

Тэрэгүүр |tergegür| х у у ч : *'мэрэгний зам'* || Ж= *'tergegür-ün dergede enelün šinalun kebtekü ebečin kümün-i üjeǰü'* [замын хажууд энэлэн шаналан хэвтэх өвчтэй хүнийг харж](Burq.8b) // *'teŋgiligetei tergen-i terge'ūr de'ēre bü te'ū-re'ūlsü'* [тэнгилигтэй тэрэгийг зам дээр бүү тээглүүл](MNT124) //*'mör ter-ge'ūr ne'ēlge ülgen'* [зам мөр нээлгэн](KMQB B4)

Тэрэм I |term-e| *'давхарлаг', 'асар', 'чачир орд'* // *тэрэм* 'the wooden grate of the walls of a felt tent (Lessing, 806) || Ж= *'Oŋ qan altan terme bosqaǰu'* [Он хан алтан асар босхож](MNT 184) // *tērme* 'tente' (Ist. 68) // *terme* 'tent' (Ras. 202 A10) || Kha. *terem*, Ord. *terme*, Oir. *termə*

Тэрэм II |term-e|{< Tib. *ther ma*} *'халцгай'* (анхандаа хонины ноосоор нэхсэн нимгэн даавууг нэрлэж байгаад хожимоо хатуу, зузаан цэмбэн даавууг нэрлэх болжээ).

Тэх |teke| *'эр янгир'* || Cf. Turk. *taka* 'козел' (Радлов, III:1016), AT *tekā* 'козел' (ДТС 550), *tekē* 'he goat' (Clauson 477); Man. *texe* 'козел' (Цинциус

II:236) || Ж= *oqraba teke* [козел блеял](Mu. 267) || Kha. *tex*, Ord. *de*ᵏ*xe*, Bur. *texe*, Oir. *tek*

Тээрэм |tegerme| тариа будаа нунтаглах хэрэгсэл // Pl. *tegirmed* (Khub. I:22) || Cf. Turk. *tägirmän* 'мельница' (Радлов, III:1035, (ДТС 548), *tägirmän* 'Mühle' (Gabain 339); AT. ***tegirme*** 'round, circular' (Clauson 488), *tegirmēn* 'a rotary mill for grinding corn' (Clauson 488) Энэ үг нь *tegirme* > *tegerme* > *te'erme* > *tērme* гэсэн хувьсалыг дамжсаар эдүгээгийн хэл аялгуунд *tērem* 'тээрэм' болжээ. || Ж= ***'tegirmen*** *orašiyulbasu'* [тээрэм байгуулваас](Turf. 15d) // ***tegirmenü*** *modun* [дерево мельницы](Mu. 345) // ***dägärmän*** *'мельница'* (IM M135) // ***termän*** *'mill'* (Zir.137) || Kha. *tērem*, Ord, Bur. *tērme*, Oir. *tērmə*

Удам |udum| *'төрөлийн үе'* || Ж= *'narbai ulus* ***udum-iyar*** *inu sayiǰirahuγui'* [нармай улас үе удамаараа сайн болох болтугай](Taq. 4b) || х о р ш : *'удам үгсаа', 'удам судар'* // *'үр удам'* || х э л ц : *'удам дагах'* (удамших), *'удам дамжих'* (үеэс үед дамжих), *'удам тасарах'* (удам залгах хүүхэдгүй болох) || Kha, Bur. *udam*, Ord. *udum*, Oir. *udᵊm*

Удамбар |udumbar|{< Uig. *udumbar* < Skr. *udumbara*} *өндөр иш, том дэлбээтэй ургамал* || Cf. Man. *udaǧan* 'смоква' (Цинциус II:248) || Kha. *udambar*, Ord. *udumbar*

Удаяана |udayana|{< Skr. *udayāna*} *'үргүүлэгч'* (Төвөдийн анхны хан хүү)

Удвал |udbala|{< Uig. *utpal* < Skr. *utpalā*} *'усан сараанаа'* (улаан өнгөтэй, анхилам үнэртэй цэцэг) || Ж= *'altan önggetü barayun yar-iyar* ***udbala*** *čečegtür adali gilbelün bükü ildü-ber rašivar-un önggetü üǰeskülengtü γou-a üsüniyen oytalju'* [алтан өнгөт баруун гараараа удвал цэцэг шиг рашиварын өнгөт үзэсхэлэнт гоо үсээ огтолж](Burq. 25a) // *'čaγan* ***udbala*** *kiged güimüda čečeg'* [цагаан удвал хийгээд гүмүда цэцэг](Chimeg 55b) || Kha, Bur. *udwal*, Ord, Bur. *udbal*, Oir. *udwᵊl*

Удган |*iduγan*|[= idu-γan] *'эм бөө'* || Cf. *idugan* 'female shaman' (Clauson 324), *iduq* 'священный' (Щербак 1997, 120); Man. *ugagan* 'шаманка' (Цинциус II:248) || Ж= *idugan* 'shamaness' (Ras. 205 C30) || Ж= ***'удган бөө нарын хуурмагийг мэдээд тэндээсээ зайлан одсон аж'*** (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн) || х о р ш : *'бөө удган'* || Kha. *udbgan*, Ord, Bur. *udagan*, Oir. *udgᵊn*, Dag. *yadagaŋ*

Удир-* |uduri| *'жолоодох', 'залах'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Энэхүү язгуураас *udurid-* [uduri-d] 'удирд-', *uduriγulsun* [uduri-γul-sun] 'удиргуулсан' гэсэн үндэс үүсч уламаар олон шинэ үгс үүсчээ.

Удиргуулсун |uduriγulsun|[= uduri-γul-sun] *'уридчилан айлдах'* (ирээдүйд болох хэрэг явдалыг уридчилан айлдах) || Ж= *'amitan-u* ***uduriγulsun*** *itegel bodi jirüken-dür burqan bolqu-yin belge bui'* [амьтаны итгэл мөрөөдөл бодь зүрэхэн дэх бурхан болох бэлгэ буй](Burq. 48b)

Удирд- |udurid|[= uduri-d] *'жолоодох', 'залах', 'хөтөлөх'* Энэ үгээс *uduriduγači* [uduri-du-γači] 'удирдаач' *uduriduγči* [uduri-du-γči] 'удирдагч', *uduridumǰi* [uduri-du-mǰi] 'удирдамж', *uduridulγa* [uduri-du-lγa] 'удирдлага', *uduriduγul-* [uduri-du-γul] 'удирдуул', *uduridqal* [uduri-dqa-l] 'удирдхал' зэрэг үгс үүсчээ || Ж= *'ökid minü ta odču öčüken ǰalayu tere toyin-i öber-ün öber-ün erdem-iyen üǰegülǰü* ***uduridču*** *abču iredkün'* [охид минь та нар яваад өчүүхэн залуу тэр тойныг өөр өөрийн эрдэмээ үзүүлж, түүнийг залж авчирагтун] (Burq. 60b) // *'Oŋ qan-u miŋγan turqa'ūd-i* ***uduridun*** *Qori-šilemün taiši dobtul-tugai'* [Он хааны минган турхагийг удирдан Хори-шилэмүн тайшийг довтолтугай](MNT 170) || Энэ үгээс *uduriduγči* [uduri-du-γči] 'удирдагч', *uduridulγa* [uduri-du-lγa] 'удирдлага' зэрэг үгс үүсчээ. || Kha. *udirdᵊ-*, Ord. *udurid-*, Bur. *udarid-*

Удирдагч |uduriduγči|[= uduri-duγ-či] *'жолоодогч', 'манлайлагч'* (аливаа ажил үйлсийг удирдан жолоодох хүн) || Ж= *'ünen* ***uduriduγči*** *ögülegčid-ün naran učiraǰu'* [үнэн удирдагч үгүүлэгчидийн наран учирч](OM 7b)

Удирдлага |uduridulγa|[= uduri-du-lγa] *'жолоодлого', 'заллага'* || Ж= *'Бароны түрүүч цэрэг Баяр гүнгийн удирдлагаар довтлон ирлээ'* (Ч. Лодойдамба, Тунгалаг тамир) || Kha. *udirdlaġa*, Bur. *udaridalga* || Kha. *udirdlaġa*, Bur. *udaridalga*

Удирдхал |uduridqal|[= uduri-dqa-l] *'уридчилал', 'өмөнөдхөл'* (томоохон ном бүтээл, хөгжимийн зохиолын өмөнөдхөл хэсэг) || Kha. *udirdxal*

Узуур |uJaγur|[= uJa-γur] (< *hujayur*) *'уг гарал', 'язгуур'* || Cf. Turk. ***uza*** 'удлиняться', продолжаться долго (Радлов, I:1755) || Ж= *'**ujayur** inu gün-e ündüsülleyü'* [уг үндэс нь газарын гүнд үндэслэнэ](Hin. 50) // *'Čiŋgis qahan-u **huja'ur** de'ere teŋgeri eče jaya'atu töregsen Börte čino aju'u'* [Чингис хааны язгуур дээр тэнгэрээс заяатай терсөн Бөртэ чоно ажгуу](MNT 1) // *tŭni **uja'ūri** setkibe* [думал об его происхождении](Mu. 361) // ***huJawūr*** 'Wurzel', 'Herkunft' (LH 76) // ***huja'ur*** 'racine' (Ist. 33) || Энэ үг нь өвөг монгол хэлний үеийн ***hujayur* гэсэн үгээс > *xujayur* > *hujayur* > *huja'ur* > *uja'ur* > *uju'ur* > *ujūr* гэсэн үе шатыг дамжин орчин цагийн хэл аялгуунуудад *udzūr, yadzūr, yodzōr* гэх мэт хувилбаруудтай хэрэглэгдэж байна || Kha. *udzūr*, Ord. *udzūr*, Bur. *uzūr*

Уй* |uyi| *'гашуудал', 'эмгэнэл'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. || Ж= *'уй гашуун болсон нөхөд нь гурван хоног хүндэдхэн сахив'* (Д. Намдаг, Цаг терийн үймээн) Энэхүү язгуураас *uyid-* [uyi-d] 'уйд', *uyila-* [uyi-la] 'уйл' гэсэн хоёр үндэс үүсч, тэдгээрээс *uyid-*[uyi-d] 'уйд-', *uyila-* [uyi-la] 'уйл- гэсэн зэрэг үгс үүсч, тэдгээрээс олон шинэ үндэс салбарлан гарчээ. || х о р ш : *'уй гашуу'* || Kha, Ord, Bur. *ui*, Oir. *ū*

Уйд- |uyid|[= uyi-d] *'уйдхарлах', 'сэдхэл гуних'* || Ж= *'üdeši manayar qaya-čal ügei ülü **uyidun** taqiyad'* [өглөө үдэш хагацалгүй үл уйдан тахиад](Chang. 16) *//'edö'ē bidan-ača **uyīdqu** čag bolba'* [одоо биднээс уйдах цаг нь болов] (MNT 118) Энэхүү язгуураас *uyidqar* [= uyi-d-qar] 'уйдхар', *uyidanggi* [uyi-d-ŋgi] 'уйданги' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || Kha, Ord, Bur. *uid-*, Oir. *ūdı*

Уйданги |uyidanggi|[= uyi-d-ŋgi] *'уйдамхай'* || Ж= *'Jamuqa anda **uyīdaŋga** ke'ēgden büle'ē'* [Жамуха анд уйдамхай хэмээгдэх бөлгөө](MNT 118)

Уйдхар |uyidqar|[= uyi-d-qar] *'сэдхэлийн шаналан'* || Ж= *'**uyidqar** ügei sedkiltü yeke Bodistv burqan'* [уйдхаргүй сэдхэлт их Бодисадва бурхан](Burq. 47a) // *'bügüde **uyidqar** ügei küdülen takiju'üi'* [бүгэд уйдхаргүй хүндэлэн тахижээ](KMQB A8) || х о р ш : *'уйдхар гуниг'* || Kha, Ord, Bur. *uidxar*, Oir. *ūd'χɒr*

Уйдхарла- |uyidqarla|[= uyi-d-qar-la] *'уйдхартай байх'* || Ж= *'ene edür bi čečeglig-tür **uyidqarlan** odsuyai'* [би өнөөдөр цэцэрлэгт уйдхарлан явая](Burq. 7b)

Уйл- |uyila /ugila|[= uyi-la] *сэдхэл хөдөлөлийн уламаас нулмис гарах* || Ж= *'jarim anu **uyilan** jarim anu ebčegüben deleddün'* [зарим нь уйлан, зарим нь чээжээ дэлдэн](Burq. 9a) // *'ere-yi minü aburatugai ke'ēn uŋšiju qayīlaju **uyīlaba**'* [эр нөхөрийг минь авхартугай хэмээн үглэж, уйлан хайлав](MNT146) // *'yasiyudaju **ugilayad'*** [гашуудаж уйлаад](Chimeg 19a) // *örēn **huilaba*** [сам заплакал] (Mu. 280) // *uilaba* 'плакал' (Mu.362 // IM 449) // *uilaba* 'плакать' (IM M115)

// bū uila! 'ne pleure pas!' (Ist. 71) // *uilaba* 'weinte' (LH 1261) // *uwila* 'weep' (Kund.150) || х о р ш : *'уйлж хайлах', 'уйлж майлах', 'уйлж унжих'* || Энэ язгууpаас *uyilayan* [uyi-la-yan] 'уйлаан', *uyilangna-* [uyi-la-ŋna] 'уйлагна', *uyilaldu-* [uyi-la-ldu] 'уйлалд', *uyilangqai* [uyi-la-ŋ-qai] 'уйланхай' зэрэг үгс үүссэн байна. || х о р ш : *'уйлж дуулах', 'уйлж майлах', 'уйлж унжих', 'уйлж хайлах'* || Kha. *uil-*, Ord, Bur. *uila-* Oir. *ūl*

Ул |ula| *'хөлийн тавaг', 'гуталын ёроол'* Cf. *ul* 'основание', 'фундамент' (ДТС 608); Man. *ula* 'подошва' (Цинциус II:257) || Ж= *'oroi-ača köl-ün* ***ula-dur*** *kürtele'* [толгойноос хөлийн ул хүртэл](Burq.62a) *//'maŋlai-yin kölesün* ***ula****-dur kürtele,* ***ula****-yin kölesün maŋlai-dur ğartala'* [духны хөлөс уланд хүртэл, улны хөлөс духанд хүртэл](MNT 254) // *ula* 'bottom of the foot' (Ras.199 A18) // *ula* 'sole' (Zir.139) || х о р ш : *'ул мөр'* || Kha, Oir. *ul*, Ord, Bur. *ula*

Ула* |ula|{< *hula* < *χula* < **φula*} *'улаан'* гэсэн өнгийн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. || Энэхүү язгууpаас *ulabur* [ula-bir] 'улбар', *ulay-a* [ula-ya] 'улаа', *ulai* [ula-i] 'улай-', *ulalǰa-* [ula-lǰa] 'улалз' гэх мэт үндэсүүд үүсчээ.

Улаа I |ulay-a| *'буухиа шуудан хүргэгчийн унаа'* (өртөө хооронд буухиа элчийг хүргэх уналга) // Pl. *ulayad* (Turf.16) || Cf. AT *ulay* 'вьючное животное', 'верховой конь' (ДТС 608), *ulā* 'подвода', 'телега' (Щербак 2005, 53) || Ж= *'čerig-ün* ***ula'ā*** *turu'āi üdü'ūi-e qayira-la[d]qun'* [цэрэгийн улаа уналга тураагүй байхад гамнагтун](MNT 199 || х о р ш : *'улаа шүүс'* (унаа хөсөг, хоол хүнс) || Kha. Ord, Bur. Oir. *ulā*

Улаа II |ulay-a|[ula-ya] *'улаан'* (цусны өнгө заасан үүсмэл язгуур.) Энэ язгууpаас *ulayabtur* [ula-ya-btur] 'улаавтар', *ulayana* [ula-ya-na] 'улаагана', *ulayaǰin* [ula-ya-ǰin] 'улаагчин', *ulayada-* [ula-ya-da] 'улаад-', *ulayan* [ula-yan] 'улаан' зэрэг шинэ үгс үүссэн байна. || х э л ц : *'улаа бутарах'* (эрүүл, баяр хөөртэй царайтай байх)

Улаан |ulayan|[= ula-yan]{< *hulayan* < *χulayan* < **φulayan*} *'гал'* болон *'цус'*-ны өнгө. || Cf. Man. *fulğan.* Энэ үгээс *ulayanda-* [ula-yan-da] *'улаанд', ulayantan* [ula-yan-tan] *'улаантан'* гэсэн үгс үүсчээ. || Ж= *'tögürig ulayan yurban nidütei'* [төгөрөг улаан гурван нүдтэй](Maha A) // *hula'ān de'ēltü eme kü'ūn* [улаан дээлтэй эмэгтэй хүн](MNT 146) // *hula'an* 'roige' (HY M61) // ***hula'an*** *ǰimis* 'красный виноград' (Mu. 187) // *hulān bor* 'красное вино' (Mu. 186) // *ulān görēsün* 'олень' (Mu. 363) // *hulān* 'rot' (LH 76) // *hulān* 'красный' (IM 438, IM M153) // *hulân* 'red' (Ras.202 B27) // *ulān* 'red' (Zir.140) || Kha, Ord, Bur. *ulāŋ*, Oir. *ulān*, Dag. *xulān*, Dung. *χulan*, Bao. *fulaŋ*, Mngr. *fulān*

Улаач |ulayači|[= ulaya-či] *'буухиа элчийн дагуул'* (өртөө хооронд буухиа элчийг газарчилан дагуулж хүргэх хүн) || Ж= ***'ulayači-dača*** *ögör-e dörben ulayad ögčü yorčiyultuyai'* [улаачаас өөр дөрвөн улаа өгч явуултугай](Turf. 16:7) // *ǰüg ǰüg-ün minğad minğad-ača ǰamučin,* ***ula'āčin*** *ğarğaǰu'* [зүг зүгийн мингадуудаас замчин, улаачин гаргаж](MNT 279)

Улай- |ulayi|[= ula-i] *'улаан өнгөтэй болох'* Энэ үгээс *ulayid-* [ula-i-d] 'улайд', *ulayilya-* [ula-i-lya] 'улайлга-', *ulayira-* [ula-i-ra] 'улайр-', *ulayis-* [ula-i-s] 'улайс-' гэх мэт үгс салаалан гарчээ. || Ж= *'šimnu-yin köbegün tere üge-yi*

maši ülü tayalan nidüben ***ulayiǰu*** *ögüler-ün'* [шимнугийн хувгүүн түүний үгийг эс таалан нүдээ улайлган үгүүлэрүүн](Burq. 58b) // *hulaiba qačarni* [его щеки покраснели](Mu. 187) || Kha, Bur. *ulai*, Ord, Oir. *ulā*

Улас |ulus| *'хүмүүс', 'улас төр, газар нутагийн хувид тусхаар тогтоносон орон* || Cf. Turk. *ulus* 'народ' (Радлов, I:1696), *ulus* 'Reich, Land' (Gabain 347), *ulus* 'селение' (ДТС 611), Uig. *ulus* 'country, people' (Schwarz, 589) || Ж= *'Qamuγ Mongyol* ***ulus-un*** *noyad-i Buqa-[s]očiqai quriγsan-dur'* [Хамаг Монгол уласын ноёдыг Буха сочихайд цугласан үед](Yis. 2) // *'qamug-un qahān,* ***ulus-un*** *eǰen bolǰu'* [хамагийн хаан, уласын эзэн болж](MNT 53) // *'olon* ***ulus*** *irgen-ü de'ere qan bolqarun'* [олон улас иргэний дээр хан болгон](KMQB A2) || х о р ш : *'улас амьтан', 'улас гүрэн', 'улас орон', 'улас төр'* || Kha. *ulɔs*, Ord. *ulus*, Bur. *ulas*, Oir. *ul^{u}s*

Улуг |uluγ|{< Turk. *ulug*} *'их', 'дээд'* || Ж= *uluγ* 'king', 'noble', 'eminent' (Zir. 140)

Улхан |ulqun| х у у ч : *'довцог толгой'* || Ж= *'Begter* ***hulqun*** *de'ēre širğa ağtatan yisün mori qaraju sa'ūn bükü-dür'* [Бэгтэр довцог дээр гарч шарга агттан есөн морио харж суухад](MNT 77) || Bur. *ulχun*

Ум ма ни бад ме хум |o ma ni bad me hum|{< Tib. *om mani pad me hum*} *'линхуа цэцэгийн дундах эрдэнэ'* (Бадма /линхуа/ цэцэг нь хувиршгүй тоотой дэлбээнд дэлгэрдэг учир Бурхан багш түүнийг шашиныхаа хувиршгүй мөнхийн бэлгэдэл болгон авчээ. *Ум мани бад ме хум* гэдэг уншилга нь *'бадамын цэцэгэн дундах бурхан багш'* гэсэн утгыг илэрхийлдэг бөгөөд эх болсон зургаан зүйл, хамаг амьтаныг энэрэн нигүүлсэх утгыг багтаасан жанрайсиг бурханы зүрэхэн тарни юм)

Ум ма хум |om ma hum|{< Tib. *om a hum*} *'умаахум'* (бурханы бие, хэл, сэтгэлийн бэлгэдэл болсон гурван үсэг)

Ум хумгүй |um hum ügei|{< Tib. *om hum + ügei*} *'ум хумгүй'* (*'хоёрхон маанийн үсэг уншиж ч амжилгүй'* гэсэн утгатай энэ үгээр *'яарч сандарах'* гэдэг утгыг илэрхийлдэг. || Ж= *'ум хумгүй зугатаах'*

Ума* |uma| *'умгар', 'умайх'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Энэхүү язгуураас *umai* [uma-i] 'умай', *umayi-* [uma-yi] 'умай-', *umaǰa-* [uma-ǰa] 'умалз-', *umaday* [uma-day] 'умдаг', *umayana-* [uma-γana] 'умгана-', *umayar* [uma-γar] 'умгар' гэх мэт үгс үүсчээ.

Умай |umai|{< **uma + j*} *'ихэс'* (үр тогтох сав) || Cf. Turk. *umai* 'хранитель младенцев' (Радлов, I:1788), AT *umaj* 'детское место' (ДТС 611), *umāy* 'placenta, afterbirth a small container which comes out a woman's womb after a birth' (Clauson 165) || Ж= *'Raquli-badir-a eke-yin* ***umai-dur*** *orubai'* [Рахули бадар эхийн умайд оров](Burq. 24a) // *'eke-yin* ***umai-dur*** *oruǰu arban saras boluγad'* [эхийн умайд орж арван сар болоод](Chimeg 9b) // *umai* 'Gebärmutter' (LH 1261) || Kha, Ord. *umā*, Bur. *umai*, Oir. *omā*

Т у с х а й с у д а л г а а : D. Sinor, *'Umaj'*, A Mongol Spirit Honored by the Türks, *'Proceedings of the International Conference on China Border Area Studies'*, April 22-29, 1984, Taipei, 1985, 1771-1781

Умдаг |umadag|[= *uma + dag} *'бага хэвлий'* (умайн дээд хэсэгт байх овгор өөхлөг хэсэг) || Kha. *umdag*, Ord. *umadag*, Oir. *omādəg*

Умзад |umjad|{< Tib. *dbu mdzad*} *'эхлэн эохиоч', 'тэргүүлэгч'* (Бурханы шашины хуралын уншилгыг голлон уншигч аргил, бүдүүн хоолойтой лам. Томоохон сүм хийдийн газар *'сул умзад', 'дацан умзад'* гэсэн хоёр янзын умзад байжээ.) || Kha. *undzad*, Bur. *unzad*

Уна- I |una / uŋ| *дээрээс дороги ойчих* || Ж= *'qong keriy-e-de ergülkü yasutu menekei kösör-e **unaǰuyui**'* [хон хэрээнд шүүрүүлсэн яст мэлхий газар унажээ](Sub. III:10a) // *'šiğui-yin amasar-a qošilig-un tedü i čagān gürü amasar-a bö[g]len unaju'* [шүгуйн амсарыг хошилогийн төдий цагаан чулуу бөглөн унажээ](MNT 80) // ***unaba** nilbusun nidünēse* [из него глаз выкатилась слеза] (Mu. 363) // *unaba* 'упал' (IM 449) // *unaba* 'to fall' (LH S24) // *una* 'fall' (Kund.150) || Энэ язгууртаас *unaya* [una-ya] 'унага', *unača* [una-ča] 'унац', *unalta* [una-lta] 'уналт', *unanggi* [una-ŋgi] 'унанги', *ungǰi-* [uŋ-ǰi] 'унжи-' гэх мэт олон үг үүсчээ. || Kha, Ord, Bur. *una-*, Oir. *un-*

Уна- II |unu| *'агт хөлөглөх', 'мордох'* || Ж= *'ta Bodistv-un **unuqu** morin-u köl-eče ergüdkün'* [та бодисадвагийн унах морины хөлөөс өргөгтүн](Burq.15b) // *'Belgüdei ogotur dargi qoŋgor-i **unuǰu** tarbağačilara odču büle'ē* [Бэлгүдэй оготор хонгорыг унаж тарвагачилахаар одож билээ](MNT 90) // ***unuba** ingendü* [поехал верхом на верблюдце](Mu.365) // *unuba* 'he mounted a horse' (LH S26) // *unuku* 'to ride' (Zir.140) || Энэ язгууртаас *unuya* [unu-ya] 'унаа', *unulya* [unu-lya] 'уналга', *unumayai* [unu-mayai] 'унамгай' зэрэг үгс үүсчээ.

Унага |unuyan|[= unu-yan] *'адууны нялх төл'* // Pl. *unuyad* (Turf. 53:16); *unukān* 'жеребенок' (Цинциус II:275) || Ж= *'qoyar dabayad nigen **unuyan**'* [хоёр даага, нэг унага](Turf. 53:4) // *'erte talbigsad **unuğan** eke-yü'ēn sün kököǰü'* [эрт тавьсан унага эхийгээ хөхөж](MNT 195) // *unayan* 'жеребенок' (Mu. 364) // *unaya* 'осленок' (IM 449) // *uŋya* 'осленок' (IM M124) // *unayan* 'Füllen' (LH 1258) || х о р ш : *'унага даага'* || Kha, Bur. *unaga*, Ord. *unagan*, Oir. *ung^{a}n*

Унага- |unaya|[= una-ya] *'ойчуулах'* || Ж= *'oytaryui daki naran sara-yi **unayan** čidabasu'* [огторгуй дахь нар сарыг унагаж чадвал](Burq. 64a)

Унгарил |ungyaril[= uŋya-ri-l-]{< *nuŋya-ri-l} *'модны хөвөн'* || Ж= *'modun-u **ungyaril**-i imerčü aman qabar čikin-ü nüked-eče sübeleǰü'* [модны унгарилыг имэрч, ама, хамар, чихний нүхээр сувлэж](Burq. 39a) // *'modun-u **ungyaril** öčügüken-e ködelgeg-dekü metü mayun-u aburi körbemtegü boluyu'* [модны унгарил өчүүхэн хөдөлөх мэт муугийн авир хөрвөмтгий болюу](Sub IV:12a)

Унгас |ungyasun|{< nuŋya-sun} *'ноос'* || Ж= *'ene basa eyītü qala'ūn-a **nuŋğasun** dotora ker da'ūsqu'* [ийм халуунд ноосон дотор хэрхэн тэсэх](MNT 86) // *'imayan-u ungyasun-i **unin** talbiysan arban qoyar ber-e'* [ямааны ноосны утаа тавьсан арван хоёр бэр](Chimeg 50b) // *buduqsan unqasun* [выкрашенная шерсть](Mu. 124) // *hečkegsen unqasun* 'нарезанная шерсть' (Mu.182) // *nunğasun* 'wool' (Ras. 205 C1) || х о р ш : *'унгас ноос'* || Kha. *uŋgas*, Ord. *uŋgusu*, Oir. *oŋgv^{s}n*

Унжуу |unǰiγu|[= uŋ-ǰi-γu] *'унжиж унах'* || Ж= *'yasu hüsü-bēn kemkerü unalduǰu, **hunǰi'ü** bayitala'* [яс үсээ хэмхэртэл унаж, унжуу санжуу болтол] (MNT 196)

Уни* |uni|{< *huni* < **funi*} *'утаа', 'униар'* || Ж= *'**unin** ō[ngge]tū'* [саарал өнгөт](Arj. I:8) // *'sayin ečige-yin činü nilqa nuntuğ **huni** butura'ūlčaju atuğai'* [сайн эцэгийн чинь багын нутаг утаа бургиулж байх байтугай](MNT 242) // *'imayan-u ungyasun-i **unin** talbiγsan arban qoyar ber-e burγudču'* [ямааны ноосны утаа тавьсан арван хоёр бэр зугатааж](Chimeg 50b) // *hunin* 'дым' (Mu. 187) // *'fumée'* (Ist. 34) // *huni* 'дым' (IM 438, IM M117) || Энэ язгууртаас *uniyar* [uni-yar] 'униар' гэсэн үг үүсчээ.

Униар |uniyar|{< *huni-yar*} *'будан', 'манан'* || Cf. Man. *onār* 'туман' (Цинциус II:20) || х о р ш : *'униар будан', 'утаа униар'* || Ж= *unin* 'fumée' (HY M61) || Kha. *uniār*, Ord. *unār*, Bur. *unyār*, Oir. *uñār*

Унц |unci|{< Rus. *унция* < Eng. *ounce* // It. *uncia*} *'унц'* (28,350 граммтай дүйх хүндийн хэмжүүрийн нэгэж)

Унш- |ungsi| 1. *'чангаар дуудах'* 2. бичиг, номын үг үсэгийг таниж дуудах || Ж= **1**. *'Temüǰin dürbeǰü ayisuqun irgen-dür Börte, Börte ke'ēn **uŋšiǰu** yabuqui-dur učiraǰu'* [Тэмүжин дүрвэн ирж байгаа хүмүүс рүү Бөрт Бөрт хэмээн чангаар дуудаж явсаар уулзав](MNT110) // *'Temüǰin-i ere-yi minü aburatuğai ke'ēn **uŋšiǰu** qayīlaǰu uyīlaba bi' ke'ēbe'* [Тэмүжинийг эрийг минь авартугай хэмээн дуудаж, хайлан уйлав би](MNT 146) || Ж= **2**. *ungšiba defteri* 'читал книгу'(Mu. 364) // *unšiku* 'read', 'call' (Zir.140) || Kha. *uŋši-*, Bur. *unša-* Ord. *umšə-*, Oir. *uŋš'-*

Ур* |ura| *'урлал', 'уран хийц'* Энэхүү язгууртаас *urala-* [ura-la] 'урла-', *uraliy* [ura-liy] 'урлаг', *uran* [ura-n] 'уран' гэх зэрэг үндэс үүсчээ || х о р ш : *'ур дүй', 'ур хийц', 'ур ухаан', 'гарын ур'* || Kha, Bur. *urɔ*, Ord. *ura*

Ураг |uruγ| 1. *хэвлийд бойжиж буй үр.* || Cf. Turk. *uruγ* 'seed, progeny' 2. *гэрлэлтээр дамжиж холбогдсон садан төрөл* || Ж= *'**uruγun uruγiγar** kedün kedün üyes-te kürtele ene dabariγunu buyan kürtügei'* [урагийн урагаар хэд хэдэн үе хүртэл энэ давирууны буян хүртүгэй](Mon. 1257:2) // ***urug**-un **urug** minu uqatuğai'* [урагийн ураг минь мэдтүгэй](MNT 103) // *uruq* 'qui est de la même famille' (HY 106) // *uruq* 'родственник' (Mu. 367) || х о р ш : *'ураг садан', 'ураг төрөл', 'ураг удам', 'худ ураг'* || х э л ц : *'ураг барилдах'* (урагийн холбоо тогтоох) || Kha, Bur. *urag*, Ord. *uruk*, Oir. *urʷg*

Урас- |urus| *шингэн зүйл гольдиролоор шилжих.* || Ж= *'sayin üyiles **urusqu** usun metü tasulši ügei iremüi'* [сайн үйлс урасах ус мэт тасаралтгүй ирнэ] (Chang. 47) // ***urusba** usun* [вода текла](Mu. 368) || Kha. *urʊs-*, Ord. *urus-*, Bur. *urda-*, Oir. *urʷs-*

Урасхал |urusqal|[= urus-qa-l] *'урасан өнгөрөхүй'* || Ж= *'urusqal-dur urusuyad nayuršiǰu ülü širgiyü'* [урасхалаар урасаад нуур болж үл ширгэюү] Hin. 50) || Kha. *urʊsxal*, Ord. *urudxal*, Bur. *uradxal*, Oir. *urʷsχol*

Урва- |urba| *'хөрвө', 'эргэх', 'солигдох'* || Ж= *'čikin-dür jokistu quyur-un dayun **urbaǰu** čingginaqui uyi dayun sonosdamui'* [хуурын зохист аялгуу уйдхартай жингэнэх аялгуугаар солигдон соносдов](Burq. 29b) // *'jada **hurbaǰu***,

mūd an-u de'ēre jada bolju'ū' [зад урваж мөд тэдний дээр зад болж] (MNT 143) // ***hurbaba*** *ni'ūri kederligēse* [его лицо отвернулось от грубости] (Mu. 187) // *urbaba* 'повернулся' (Mu. 366) || Энэхүү язгууpаас *urbayači* [urba-γači] 'урваач', *urbayana-* [urba-γana] 'урвагана', *urbayar* [urba-γar] 'урвагар', *urbayči* [urba-γči] 'урвагч', *urbal* [urba-l] 'урвал', *urbalya* [urba-lγa] 'урвалга', *urbalji* [urba-ljі] 'урвалж', *urbalja-* [urba-lja] 'урвалз', *urbalta* [urba-lta] 'урвалт', *urbayu* [urba-γu] 'урвуу' гэх мэт үндэс үүсчээ. || х о р ш : *'урваж шарвах'* (уулын бодол санаагаа өөрчилөх) || Kha, *urwɒ-*, Ord, Bur. *urwa-*, Oir. *urwᵒ-*

Уржи |urǰi| *'урид'* || Ж= *'Abul Maqmad Maqmud* ***urǰi-yin*** *yosuγar sujada-dur sayuju'* [Абул Махмад Махмуд уридын ёсоор сужад сууж](Bus. I.) // ***urǰi*** *hon* 'year before last year' (Ras. 201 A5)

Уржидар |urǰidur|{< *urǰi* 'урид' + *edūr* 'өдөр'} *'өчигдөрийн өмнөх өдөр'* || Ж= *urǰudur* 'третьего дня' (IM 449) // *urču üdür* 'позавчера' (IM M120) // *urǰi ödür* 'übermorgen' (LH 1259) // *urǰi ödür* 'before yesterday' (Ras. 201 A8) // *urǰā* 'day before yesterday' (Zir.141) || Kha. *urdžīdar*, Ord. *urdžidur*, Bur. *urzaderei*

Уржинан |urǰinun|{< *urǰi* 'урид') + *on* 'он'} *ноднингийн өмнөх жил* || Ж= *urǰi hon* [year before last year](Ras. 201 A5) // *urǰōn* 'year before last' (Zir.141) || Kha, Ord. *urdžinan*, Bur. *urzanan*, Oir. *urzᵒn dzil*

Урин |urin| *'хилин'* || Ж= *'**urin** gem-üd-i oγtolur-un'* [уурын гэмийг огтлон] (Maha. 6) || Kha, Bur, Oir. *ūr*

Ус |usun| *өнгө, амт, үнэргүй, тунгалаг шингэн* || Cf. Man. *oso* 'вода' (Циниус II:28) || Ж= *'ebesün* ***usun*** *dayan aduγun-i belčigeǰü'* [өвөс ус даган адуугаа билчээж](Jig.4) // *'če'ēl* ***usun*** *nidura-lu'ā čeügēn čilawūn čawūralu'ā'* [цээл ус цалгилаа, цэгээн чулуу цуурлаа] (MNT 72) // *usun* 'вода' (Mu. 368 / IM 449) // *usun* 'Wasser' (LH 1259) // *usun* 'eau' (Ist. 72) // *usun* 'water' (Zir.142) || Энэ язгууpаас *usula-* [usu-la] 'усла', *usuǰi-* [usu-ǰi] 'усж-', *usurqa-* [usu-rqa] 'усарх-', *usuči* [usu-či] 'усч' зэрэг үг үүсч, тэдгээрээс нийлмэл бүтэцтэй шинэ үгс салбарлан гарсан байна. || х о р ш : *'ус билчээр'*, *'ус мөрөн'*, *'ус нутаг'*, *'ус чийг'* // *'гол ус'*, *'нутаг ус'*, *'өөс ус'*, *'уул ус* || Kha. *usɒ*, Ord. *usu*, Bur. *uha(n)*, Oir. *usᵒn*

Ут- |utu| *'утааны үнэр шингэх'* (энэ язгууpаас *utaγ-a* [uta-γa] 'утаа', *utulγa* [utu-lγa] 'утлага' гэсэн үг үүсчээ. || Kha, Oir. *utɒ-*, Ord. *utu-*

Утаа |utuγ-a|[= utu-γa] *дутуу шаталтаас үүссэн эхүүн үнэртэй бодис* || Ж= *utuγa, utaγa(n)* (Ist. 889) || х о р ш : *'утаа униар'*, *'утаа май'*, *'утаа тортог'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *utā*

Уулга |aγulγa|[= aγul-γa]{< *haγulγa* > *ha'ulγa* > *a'ulγa* > *u'ulγa* > *ūlga*} *'уулгал-'*, *'довтол-'* Энэхүү язгууpаас *u'ūl* 'уулга-' {< *a'ūlγa* < *ha'ūlγa* < **χaγūlγa*} гэдэг үг үүсчээ || Ж= *'bida teden-i* ***ha'ūluγa*** *ke'ēbe'* [бид тэднийг уулгалан довтолоё гэв](MNT 35) // *uridu morin* ***ha'ūlduqu*** [когда прежняя лощадь помчалась](Mu. 366) || Kha. *ūlgal-*

Уур I |aγur| *'хөөрөхүй'*, *'дэгдэхүй'* (халалтаас дэгдэх чийглэг манан) || Ж= *'aman qabar-ača* ***aγur*** *yabuqu usadču qoyar čikin-ü nüken-eče yeke dayun yarur-un'* [ам хамараас гарах уур устаж, хоёр чихний нүхнээс их дуу гарлаа](Burq.

36b) // *a'ur* 'air atmospherique' (HY M37) || х о р ш : *'уур манан'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *ūr*, Dag. *aur*

Уур II |aγur| *'хилин'* || Ж= ***a'ūr**-iān darun yadaqu arslan metü'* [уураа даран ядах арслан мэт](MNT 78) // *a'ur* 'mortier' (HY M37) || 'х о р ш : *'уур омог', 'уур уцаар', 'уур хилин'* || Kha, Bur, Ord. Oir. *ūr*

Уур III |uur| *'уугуул', 'уулын'* (Энэ нь уттаа *uuγal, uul* гэсэн үгтэй язгуур нэгтэй, утга нэгтэй үг) || Ж= *'Čos kyi od-zer neretü kelemürči-lüge üy-e qoyar-un ary-a bilig-ün kičün-iyer **uur** mongγol-un ayalγu-bar nom-i delgeregüljükü'* [Чойжи-Одсэр нэрт хэлмэрчтэй үе хоёрын арга билигийн хүчээр уугуул монголын аялгуугаар номыг дэлгэрүүлжээ](OM 7b)

Уурга |uγa| морь мал цаламдан барих үзүүртэй бэхлэсэн хуйвтай урт мод || Cf. AT. *uruk 'rope'* (Clauson 215), *urga* 'шест с петлей для ловли лошадей' (Щербак 2005, 54) || Ж= *u'urqa* (1SH) // *urγa* 'веревка' (IM 449) || Kha. Ord. *ūrga*, Bur. *urga*, Oir. *ūrgv*

Уурла- |aγurla|[= aγur-la] *'хилигнэх'* || Ж= *'**aγurlaγsan** čir[a]i-yi ūjegüljü alar-a kürügči Maq-a-gali'* [уурласан царай үзүүлж алахаар хүрэгч Махагал](Maha. B) // *eke **a'ūrlaju**, tergen-eče bawü'ād'* [эх нь уурлаж, тэрэгнээсээ буугаад](MNT 244) || х о р ш : *'уурлаж загинах', 'уурлаж уцаарлах, 'уурлаж хилигнэх'*

Ух- |uqa| 1. *'малтах', 'онгилох'* || Cf. Man. *uχu-* 'выковыривать' (Цинциус II:255) 2. *'ойлгох', 'сэхээрэх'* Тус язгууртаас *uqayaji-* [uqa-γa-ji] 'ухааж-', *uqayal-* [uqa-γal] 'ухаал-', *uqayaliy* [uqa-γa-liγ] 'ухаалаг', *uqayan* [uqa-γan] 'ухаан', *uqayara-* [uqa-γa-ra] 'ухаар', *uqamsar* [uqa-msar] 'ухамсар', *uqayul-* [uqa-γul] 'ухуул-', *uqayulγa* [uqa-γu-lγa] 'ухуулга' гэх мэт үндэсүүд үүсч, уламаар тэдгээрээс илүү олон шинэ үгс үүссэн буй || Ж= **1**. Ж= *'Бид замдаа олж ирсэн сүүгээ нух **ухаж** хадгалаад хэд хоног цайгаа сүлэв'* (Ц. Дамдин-сүрэн, Хууч яриа) || Ж= **2**. *'sayin ūges-i merged-ün oyun-iyar **uqayu**'* [сайн үгсийг мэргэдийн оюунаар ойлгож](Sub. I:3b) // *'ede gurban kö'üd te'ün-ü'ēi būi je' ke'ēn eke-yū'ēn ečine keleldükü-yi eke anu Alan-gō'ā **uqaju**'* [эдгээр гурван хүвүүд түүнийх буй заа хэмээн эхээсээ далд хэлэлцэхийг Алангоа эх ойлгож] (MNT 18) // *'olon haran **uqatuqai** medetügei'* [олон хүн ойлготугай, мэдтүгэй] (KMQB A23) // *uqaba üileyi* [понял работу](Mu. 365) || х о р ш : *'ухаж малтах', 'ухаж төнхөх'* || Kha, Oir. *uxv-*, Ord, Bur. *uxa-*

Ухаан |uqaγan|[= uqa-γa-n] 1. *'хийсвэрлэн сэдхэх чадвар', 'хүн төрөлхитөний мэдлэг оюуны хурцтлал'* || Cf. Man. *ukān* 'ум' (Цинциус II:253) (Монголчууд энэдхэг, төвөдийн алдарт мэргэдийн зохиол бүтээлүүдийг *'дуун ухаан'* (хэл шинжилэл), *'учир шалтгааны ухаан'* (логик), *'тэжээхүй ухаан'* (анагаах ухаан), *'урлахүй ухаан'* (урлаг судалал), *'дотоод ухаан'* (гүн ухаан) хэмээн нэрлэсээр иржээ) 2. мэдэрэхүй || Ж= **1**. *'yeke boluγad **uqaγan** bilig inü busud-tača neng deger-e bolju'* [том болоод ухаан билиг нь бусадаас нэн илүү болж](Chang. 15) // *uqa'an* 'prudence, sagesse' (HY M106) || х о р ш : *'ой ухаан', 'оюун ухаан', 'ухаан санаа', 'ухаан мэдэрэл'* || х э л ц : *'ухаан сийлэх'* (хийж бүтээх арга замыг бодож олох), *'ухаан суух'* (аливаа юмын арга ухаан,

учир шалтгааныг бодож олох чадвартай болох) || Ж= 2. *'ухаан орсон чинь сэргийлэхэд шалан дээр морилж байв'* (Ч. Лодойдамба, Хугараагүй ноён нуруу) || х э л ц : *'ухаан алдах'* (ухаан балартах) || Kha, Bur, Ord, Oir. *uχāŋ*

Ухаар- |uqaγara|[= uqa-γa-ra]{< *uqaγap orи*} *'сэнхэрэх', 'ойндоо буулгах'* || Ж= *'юм **ухаарах** оюуны ам нээгдэх бур'* (Б. Ринчен, Гүнж) || Kha, Bur. *uχār-*

Ухагд- |uqaγda| *'ойлгогдох', 'ухаанд буух'* || Ж= *'nom-dur todqor kitü ketmen sudur-nuγud-tur nomlaγsan metü **uqaγdaqu'*** [номд тодхор хийнэ хэмээн сударнуудад номлосон мэт ойлгогдох](BT 157a2) || Kha. *uχagdɒ-*

Ухи-* |uki| х у у ч : *'дарж өмөсхө-'* || Ж= *'Hö'elün üǰin **ukitala** boγtalaǰu, hoǰitala būselejü'* [Өэлүн үжин малгайгаа дарж өмөсөөд, дээлээ шуун бүслээд] (MNT 74)

Уч |učiγ|{< ***uč-(i)γ*}** *'утасны үзүүр'* || Cf. Turk. ***uč*** *'конец'* (ДТС 603) || Kha, Ord. *utšig*, Ord. *utšik*

Учумаг |učumaγ| х у у ч : *'сум'* || Ж= *'Seŋgüm-i **učuma-'ār** eŋgesge qačar unatala qaǧdaǰu'* |Сэнгүмийг сумаар энгэсэг хацараа унатал харвуулж|(MNT 174)

Уя- |uya| *холбож тогтоох* || Ж= *'küǰügün-dür degesün yakin **uyaγdaqu** bölüge'* [хүзүүнд дээс яахан уягдах билээ](Burq.VIII:8b) // *yariqa **huyaba** noqaidu* [надел собаку ошейник](Mu.178) // *huyaba* 'закупорил' (IM 438) // *huyaba* 'band' (LH 77) // *huyagu* 'fasten', 'tie' (Ras.189 C7) || х о р ш : *'уяж хулэх'* || Kha. *uyɒ-*, Ord, Bur. *uya-*, Oir. *uj^{v}*

'raisins' (Ras.202 B8) // *üzüm* 'изюм' (IM M143) || Kha. *üdzem*, Ord. *üdžüm*, Bur. *üzem*, Oir. *üdz^{e}m*

Үзэсхэлэн |üǰeskülenɡ|[= üǰe-skü-leng] *'гоё үзэмж'* || Ж= *'ülemǰi you-a* ***üǰeskülengten*** *qatud-iyar qamuɣ ǰüg-eče küriyelegülǰü'* [тал бүрээсээ үлэмж гоо үзэсхэлэнт хатадаар хүрээлүүлж](Burq. 2b) // *'usun-u yowa* ***üǰesküleng'*** [усны гоо үзэсхэлэн](Chimeg 55b) || Kha. *üdzesxeleŋ*, Ord. *üdžis^{k}χüleŋ*, Bur. *üzeshelen*

Үйзэн |üyiǰeng|{< Chin. *wèi zhǎng*} *'үйзэн'* (Юань уласын үед хааны ордоныг хамгаалах цэрэгийн захирагч)

Үйл |üyile| *'ажил'*, *'явдал'* // Pl. *üyiles* (Khub. I:24) || Ж= *'sayin* ***üyile*** *üyiledkūi ber tendekin irgen imayi maši kündülen aǰuɣu'* [сайн үйл үйлдсэнээр тэндэхийн хүмүүс түүнийг маш хүндлэх ажээ](Chang. 12) // *'yeke* ***üyīle*** *tüšisü' ke'ēn soyurqaba'* [их үйл түшие хэмээн соёрхов](MNT 197) // *üile* 'affaire' (HY M108) // *üile* 'работа' (Mu. 375) // *üile* 'дело' (IM 449) // *üile* 'chose', 'affaire' (Ist. 72) || Эл язгууpаас *üyilečile-* [üyile-čile] 'үйлчил-' *üyiled-* [üyile-d] 'үйлд-', *üyiles* [üyile-s] 'үйлс' *üyiletü* [üyile-tü] 'үйлт' гэх зэрэг үндэсүүд үүсчээ. || х о р ш : *'үйл ажиллагаа'*, *'үйл лай'*, *'үйл там'*, *'үйл үртэс'*, *'үйл хэрэг'* || х э л ц : *'үйлээ эдлэх'* (урид хийсэн муу үйлийнхээ хариуд зовлон үзэх) || Kha. *üilə*, Ord, Bur. *üile* Oir. *ūlə*

Үйлд- |üyiled|[= üyile-d] *'хийх'*, *'бүтээх'* || Ж= *'mayui üyiles* ***üyiledkün*** *toyid-i balayad-un daruyas-ta noyad-ta dayayulǰu ögtügei'* [муу үйл үйлддэг тойдыг хотын дарга, ноёдод тушааж өгтүгэй](Khub. I:32) // *'takil öglige-yin üyiles-i tasurasi-ügei* ***üyiledüged'*** [тахил өглөгийн үйлсийг тасаралгүй үйлдээд] (Chimeg 27a) // *üile* ***üiletbe*** 'machte' (LH 1261) Энэ үгээс *üyiledbüri* [üyile-d-büri] 'үйлдвэр', *üyiledül* [üyile-dü-l] 'үйлдэл' *üyiledkün* [üyile-d-kün] 'үйлдэхүүн' зэрэг үгс үүсчээ.

Үйтэнхуар |üyitenɡquvar|{< Chin. *wō duàn huā er*} *'япон торго'* (товгор хээтэй зузаан торго) || Ж= *'Оюундарь ...* ***үйтэн хуар*** *дээл, сувдан даруулга, шанааны санжуурга, алтан ээмэг, минжин малгай гэхчилэнг шаардана'* (Д. Намдаг, Цаг төрийн үймээн)

Үл |üле / ülü| *'үлэмж'*, *'том'* гэсэн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Энэхүү язгууpаас *ülüg* [ülü-g] 'үлэг', *ülemǰi* [üle-mǰi] 'үлэмж' гэх мэт үгс үүсчээ.

Үлд |üldü| *'илд'* || Ж= *'baraɣun yar-tayan* ***üldütei'*** [баруун гартаа илдтэй] (Maha. 11) // *'oŋgitu üldü-bēn bariba bi'* [онгит илдээ барив би](MNT 106) // *üldü* 'espèce de sabre' (HY M108) // *hildü* 'меч' (Mu. 184) // *üldü* 'меч' (IM 449, IM M122) // *yüldü* 'меч' (IM 450) // *hüldü* 'épée' (Ist. 35) // *üldü* 'Schwert' (LH 1257) // *üldü* (Musket' (Zir.144) || Kha. *ildə*, Ord. *üldü*, Bur. *yülde*, Oir. *üld^{e}-*

Үлд- |ülde| *'хөө-'*, *'мөшги-'* || Ж= *'Oŋ qan Togto'ā-beki-yi Barğuǰin-töküm jüg* ***hüldeǰü'*** [Он хан Тогтообэхийг Баргужин төхөм тийш мөшгин хөөж] (MNT 157) || х о р ш : *'үлдэж хоцор'* || Kha. *üldə-*, Bur. *ülde-*

Үлидхэ- |ülidke /ülüdke|[= ülid/ülüd + ke] 1. *'устха'*, *'дар-'* 2. *'чацуул-'*, *'жиш-'* || Cf. Turk. ölüt *'ал-'* || Ж= **1.** *'ğurban ǰa'ūd Mergid-i uruğ-un uruğ-a kürtele hünesü-'ēr keyistele* ***ülidkebe'*** [гурван зуун Мэргидийг урагийн урагаар нь үнэсэн товорог болтол дарав](MNT 112) || Ж= **2.** *'yeke qaryui bostala* ***ülidken***

amamnu ***hünir*** [запах рта](Mu. 100) // *hünür* 'запах' (IM 438, IM M153) // *hunuy* 'smell', 'odour' (Zir. 106) || х о р ш : *'үнэр амт'*, *'үнэр танар'* || х о р ш : *'үнэр авах'* (сураг чимээ сонсох, сэжиг авах), *'үнэр орох'* (өмхийрөх) || Kha, Bur. *üner*, Ord. *ünür*, Oir. *ün^{e}r*

Үнэс- |ünüs|[= ünü-s] *'таалан үнэрлэх'*, *'анхилам үнэрийг сэрж мэдэрэх'* || Ж= *'eldeb sayin ünürtü küjis ürgülji* ***ünüsden'*** [аливаа үнэр сайт хүж үргэлж сайханаар үнэртэнэ](Burq. 2a) // *'hünür minü* ***hünüsčü*** *yabu ke'ēn čamča-bān mültüljü'* [үнэрийг минь үнэрлэж яв хэмээн цамцаа мултлаж өгөхөд](MNT 55) // *hüniri* 'нюхал запах' (Mu. 192) || х о р ш : *'үнэсч үлгэх'*, *'үнэсч таалах'* || Kha. *üŋsə-*, Ord. *ünis-*, Bur. *ünede-*, Oir. *ün^{n}s-*

Үр |ür-e| 1. *'амьтан, үргамалын үржилийн эс'* 2. *'аливаа ажил үйлийн эцэсийн дүн'* // Pl. *üres* (Sul. 10b) || Cf. Turk. ***ürän*** *'семя, плодь, зерно'* (Радлов, I:1827) || Ж= 1. *'****ür-e*** *sačubasu ... ülü joqiqu'* [үр цацвал үл зохих](Turf. 15d) // *hüre* 'semences' (HY M62) // *jimišīn* ***hüren*** [зернышко винограда](Mu. 206) || х о р ш : *'үр зулзага'*, *'үр төл'*, *'үр хүүхэд'*, *'үр удам'*, *'үр жимэс'*, *'үр тариа'*, *'үр үндэс'*, *'үр шим'* || Ж= 2. *'sayin ači* ***ür-e*** *inü qoyidus uruγ-a kürkü šiltayan ene büyü'* [сайн ач үр нь хойчийн удамдаа хүрэх шалтгаан энэ буюу] (Chang. 39) || *'үр ашиг'*, *'үр дагавар'*, *'үр дүн'*, *'үр нөлөө'*, *'үр өгөөж'* || Kha, Oir. *ürə*, Ord. *üre*, Bur. *üri* Dung, Bao, Mngr. *jure*, Oir. *ür^{a}*

Үрэл ||{< Tib. *ril bu*} *'мөхлөг'* (адис жанлав, ариун зай шингэсэн бөөрөнхий мөхлөг) || Kha, Bur. *ürel*,

Үс |üsün|{< *hüsün*} *арисанд ургасан нарийн хилгас* || Ж= *'üjeskülengtü γou-a* ***üsün-iyen*** *oγtalju oγtarγui-dur oγorču'* [үзэсхэлэн гоо үсээ огтолж, огторгуйд хаяж](Burq. 25a) // *'nuğud, ğalawūd-un ödün* ***hüsün*** *anu burğalig časun metü butaraju'* [нугас, галууны өд үс нь бургалиг цас мэт бутарч](MNT 31) // *hüsün* 'cheveux' (HY M62) // *hüsün* 'волосы' (IM 438, IM M153) // *hüsün* 'cheveu' (Ist. 35) // *hüsün* 'Haar' (LH 76) // *hüsün* 'hair' (Ras.198 B15) // *üsü* 'hair of the head' (Zir.145) // *aldaraba üsün* 'его волосы распустились' (Mu.98) || *'үс ноос'*, *'үс сахал'*, *'үс хилгас'* || Kha. *üsə*, Ord. *üsü*, Bur. *ühen*, Oir. *üs^{ə}n*

Үтмэг |ütmeg|{< Uig. *ötmäk*} *'малх'* (хөрөнгөөр хөөлгөсөн гурилаар жигнэж хийсэн хөөмөл боов)

Үтэг |ütügen|[= ütü-gen]{< *hütügen* < *χütügen* < *φütügen*} *'нүх'* (эм бэлгэ эрхтэн) || Cf. *üt* 'дыра' ЭСТЯ 640), *üt* 'отверстие' (ДТС 629) || Ж= *ütügün* 'weibliche Scham' (LH 1258) // *hütügün* 'vulva' (Mu. 192) // *hütügün* 'vulve' (Ist. 35) // *hütgün* 'weibliche Scham' (LH 74) // *hütkün* 'pudendum of the female' (Ras. 199 A10) // *ütkün* 'vulva' (IM M119) // *ütügün* 'weibliche Scham'(LH 1258) // *hüdgün* 'weibliche Scham' (LH 74) // *üdkün* 'vulva' (Zir.142) || Kha. *üteg*, Ord. *ütügü*, Oir. *ütgən*, Mog. *utkun*, Oir. *ütg^{ə}n*

Үтэл |ütel-e| *'эгэл'*, *'жирийн'*, *'арай'* || Ж= *'öngge čirai-ban aldaju üsün-iyen sebsüyigsen* ***ütele ütele*** *amisqun yadan'* [өнгө царайгаа алдаж, үсээ сэгсийлгэн арай ядан амисхалж ядсан](Sub. 8b) || Bur. *üteli*

Үтэр |üter| *'хурдан'*, *'даруй'*, *'бушуу'* || Ж= *'nasuda teyin kü yabubasu ele* ***üter*** *qamuγ-i medegči bolumui'* [насандаа тийнхүү явбал](Sub. I:5b) // *'namayi*

Ф

Фабрик |fabrik|{< Rus. *фабрика* < Ger. *Fabrik* < Lat. *fabrica*} *'фаабрик'* (хонгон үйлдвэр)

Файл |fail|{< Eng. *file*} *'пайл'* (компьютерт хадгалсан нэгэн цогц материал)

Факс |faks|{< Rus. *факс* < Eng. *fax*} *'фаакс'* (*аливаа зураг, текстийг долгионоор дамжуулах хэрэгсэл)*

Фанатик |fanatik|{< Rus. *фанатик* < Lat. *fanaticus*} *'фанаатиг', 'хэнээрхэл', 'улайрал', 'биширэгч'*

Фасад |fasad|{< Rus. *фасад* < Fr. *facade*} *'фасаад', 'нүрэн тал'* (байшин, барилгын гудамж руу харсан нүүрэн тал)

Фен |fen|{< Eng. *fan* // Ger. *Föhn* < Lat. *favonius*} *'фээн', 'хөгжөөн дэмжигч', 'шүтэн биширэгч'* (урлаг, спортын уралдаан тэмцээнд оролцож буй тодорхой нэгэн баг болон тоглогчийг дэмжигчид)

Феникс |feniks|{< Rus. *феникс* < Gr. *phoinix*} *'фээникс', 'галт шувуу'* (үлэмж их гэрэл цацаруулан үхсэн ч гэсэн дахин амилж чаддаг, өнө мөнхийн бэлгэдэл болсон үлгэрийн галт шувуу)

Феномен |fenomen|{< Rus. *феномен* < Gr. *phainomenon*} *'феноменон', 'онцгой үзэгдэл'*

Феодал |feodal|{< Rus. *феодал* < Lat. *feodalis*} *'фийдал', 'хамжилгат ёс'*

Ферм |ferm|{< Rus. *ферма* < Fr. *ferme*} *'фээрэм'* (тодорхой чиглэлээр дагнасан үйл ажиллагаа явуулдаг хөдөө аж ахуйн хамтарал) || Ж= *'сүүний ферм', 'гахайн ферм'*

Фестивал |festival|{< Rus. *фестиваль* < Fr. *festival* < Lat. *festivus*} *'фистваал', 'баяр наадам'*

Физик |fizika|{< Rus. *физика* < Ger. *Physik* // Fr. *physique* < Gr. *φυσικὴ*} 'фийзиг' (бодисын зүй тогтолын судалал)

Физиологи |fiziologi|{< Rus. *физиология* < Gr. *φυσιολογία*} *'физлоог'* (бие организмын судалал)

Филармони |filarmon|{< Rus. *филармония* < Fr. *philharmonie*} *'филармоон'* (хөгжимийн хүрээлэн)

Философи |filosofi|{< Rus. *философия* < Gr. *φιλοσοφία*} *'филсооф', 'гүн ухаан'*

Фирм |firm|{< Rus. *фирма* < It. *firma*} *'фийрем', 'нүүс'*

Флаш {< Eng. *flash*} *'фалааш'* (багтаамж сайтай, санах ой бүхий авсаархан төхөөрөмж

Флегматик |flegmatig|{< Rus. *флегматик* < Gr. *phlegmatikos*} *'бүрэг номой'*

Фломастер |flomaster|{< Rus. *фломастер* < Eng. *flowmaster*} *'фалмаастар'* (өнгө өнгийн тосон бэхтэй будагч үзэг)

Флот |flot|{< Rus. *флот* < Fr. *flotte* < Sp. *flota*} *'фолоот', 'хөлөг онгоц'*

Фолдер |folder|{< Eng. *folder* 'хавтас'} *'фоолдер'* (компьютерийн санамжид хадгалагдаж байгаа материалуудыг утга агуулгаар нь багцлан хуваж, тодорхой нэр бүхий хавтасууд үүсгэх)

Х

Хаа- |qaγa| *'битүүлэх', 'халхлах', 'хориглох'* Энэхүү язгууpаас *qaγayda-* [qaγa-γda] 'хаагд-', *qaγaly-a* [qaγa-lγa] 'хаалга', *qaγalta* [qaγa-lta] 'хаалт', *qaγačayila-* [qaγa-čayi-la] 'хаацайл-' гэх мэт үгс үүсчээ. || Ж= *'qamuγ tngri-ner bügüdeger **qaγaǰu'*** [хамаг тэнгэр нэр бүгдээр хааж](Burq. 27b) // *'Odčigin-i ende-če, tende-če **qa'āǰu'*** [Отчигиныг энд тэндээс нь хааж](MNT 245) || х о р ш : *'хааж боох', 'хааж халхах'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *xā-*

Хаагд- |qaγaγda|[= qaγa-γda] *'халхлагдах', 'түгжигдэх'* || Ж= *'aruγ-tur **qaγaγdaγsan** šibaγun* metü' [араганд түгжигдсэн шувуу мэт](Burq. 17b)

Хаалга |qaγalγa|[= qaγa-lγa] *'үүдийг нээж, хаах хавтас'* // Pl. *qaγalγas* (Burq. 14b) || Ж= *'nom-un **qaγaly-a-yin** gerel-iyer qatud-un ayimaγ-i šinǰileǰü'* [номын хаалгын гэрэлээр хатадын аймагийг ажиглаж](Burq. 17b) // *qa'alqa* 'battant de porte' (HY M85) // *qālγa* 'ворота' (IM 444) // *qahalqa* 'a gate' (Ras. 201 C22) || х о р ш : *'хаалга үүд'* || Kha, Ord, Bur. *χālğa,* Oir. *χālğɒ*

Хаан |qaγan| *'төр уласын эзэн'* || Cf. Turk. *qaγan* 'верховный правитель, главный хан' (ДТС 405) || Ж= *'Činggis **qaγan** er-e-yi ülü ǰobaγan aγta-yi ülü kölürgen'* [Чингис хаан эрийг үл зовоон, агтыг үл хөлөргөн](Hin.16) // *'Činggis qan-i sartaγul irge daγuliǰu baγuǰu'* [Чингис хан сартуул иргэнийг дагуулж бууж] (Yis.1) // *'Čiŋgis **qa'ān-u** urida Šigi-qutuqu maŋlai yabuǰu'üi'* [Чингис хааны өмөнө Шиги хутуг түрүүлэн явжээ](MNT 257) // *'Toqon-temür **qahan** boluqsan-dur ulus-un üile-dür osoldaǰu'* [Тогоонтөмөр хаан болсонд уласын хэрэг буруудаж](KMQB A3) // *mongqol **qa'ān** delekei yi eǰeleǰü büle'ē'* [монгол хаан дэлхийг эзэлж билээ](KMQB A6) // *qa'an* 'empereur' (Ist. 40) // *χān* 'Kaiser' (LH 1274) // *qa'an* 'the emperor' (Ras.198 A27) // Юань гүрэний үед *qaγan 'хаан', qan 'хан'* гэдэг хоёр үгийн хооронд утгын ялгаагүй байсан тул хольж хэрэглэж байгаад Мин уласын үед бүх Монголын хааныг *'qaγan'* буюу *'Их хаан'*, түмэний ноёдыг *'qan'* хэмээн ялгах болжээ. Хожим Чин уласын үед хуандийг *'qaγan'*, монгол аймагийн ноёдыг *'qan'* гэх болжээ. Ж= *Халхын сэцэн хан, Түшээт хан, Засагт хан* || х о р ш : *'хаад ноёд'* // *'хатан хаан', 'эзэн хаан'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *xāŋ*

Т у с х а й с у д а л г а а : Sh. Ozawa, *On the 'Qa'an' un the Language of the Secret History,* GK 53, 1968, 91-100 // Т. А. Бертагаев, Об этимологии хан ~ хаган, хатун и об их отношении к хат, 'Тюркологические исследования', М., 1976, 45-50 // I de Rachewiltz, *Qan, Qa'an and the Seal of Güyüg,* Documenta Barbarorum, Wiesbaden, 1983, 272-281 // *The Title Činggis qan / qaγan re-examined,* Gedanke und Wirkung, Festschrift zum 90 Geburtstag von Nikolaus Poppe, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1989, 281-298; A. Vovin, *Once again on the Etymology of the Title qaγan,* Studia Etymologica Cracoviensia, 12, 2007, 177-187

Хаатай |qaγatai|[= qaγa-tai|] *'хаалгатай тэрэг'* (Энэ үг нь бүтэцийнхээ хувид *qaγa-* 'хаа-' гэсэн язгуур дээр үйлт нэрийн *-γa*, хавсарал нэр бүтээх *-tai* дагаварыг дараалан залгаж үүссэн үг. Утгынхаа хувид, *'хаалга нь хаагаастай битүү тэрэг'* гэсэн утга илэрхийлж байжээ) || Ж= *'**qa'ātai** tergen-ü qa'ālğa*

язгууpаас *qaγal-* [qaγa-l] ‘хагал-’, *qaγara* [qaγa-ra] ‘хагар-’, *qaγarqai* [qaγa-rqai] ‘хагархай’, *qaγas* [qaγa-s] ‘хагас’, *qaγača-* [qaγa-ča] ‘хагац-’ гэх мэт үгс үүсчээ. || х э л ц : *‘хага матах’, ‘хага цохих’* || Kha, Ord. *xağa,* Bur. *xaxa,* Oir. *χağ*

Хагал- |qaγal|[= qaγa-l] *‘эвдэх’, ‘салгах’* || Ж= *‘balaγad-un noγad-luγ-a qamtu jaryulaju* ***qaγaltuγai’*** [хотын ноёдтой заргалдаж заргаа хагалтугай] (Khub.I:31) *// ‘qada* ***qağalun****, čeügēn čila’ūn-i čawūlun, če’ēl usun-i nitulun abai je ta’* [хад хагалан, цэгээн чулууг цуулан, цээл усыг долгилуулан авай та](MNT 209) *// qaγalba* ‘треснул, зазломился, пронзил’ (IM 444) *// qaγalba* ‘пронзить’ (IM M141) || Энэхүү үүсмэл үгээс *qaγalburi* [qaγa-l-buri] ‘хагалбар’, *qaγalγa* [qaγa-l-γa] ‘хагалгаа’ гэх мэт үгс үүсчээ. || Kha, Ord. *xağal-,* Bur. *xaxal-,* Oir. *χağvl-*

Хагар- |qaγara|[= qaγa-ra] *‘эвдэрэх’,* ‘хэмхэрэх’ Энэхүү үүсмэл үгээс *qaγa--ral* [qaγa-ra-l] ‘хагарал’, *qaγarqai* [qaγa-rqai] ‘хагархай’ гэх мэт үгс үүсчээ. || Ж= *‘quγur-un čibqasun tasuraju bilir kenggerge* ***qaγaraγad*** *qamuγ kümün ber duran yutuju’* [хуурын чавхдас тасарч, билар хэнгэрэг хагараад хамаг хүн сэдхэл алдарч](Burq.10b) || Kha, Ord. *xağar-,* Bur. *xaxar,* Oir. *χağvr-*

Хагархай |qaγarqai| ‘эвдэрч хагарсан’ || Ж= *‘öndegen-i oγtarγui-dur oγor-basu* ***qaγar-qui-ača*** *busu yaγun j-a aqu’* [өндөгийг огторгуйд хаявал хагархайгаас өөр юу үлдэх](Sub.VI:5b) *// xurmayīn yasuni* ***qaqarqai*** [расщепление косточки финика](Mu. 385) *// qaqarqai* ‘broken’ (Ras.203 C17)

Хагац- |qaγača|[= qaγa-ča] *‘үүрд салах’, ‘ангижирах’* (амь нас, ойр дотоно хүнээсээ салах) || Ж= *‘qalaγun amin-ačaγan ber* ***qaγačaγad’*** [халуун аминаасаа хагацаад](Burq. 20b) *// ‘qara buluan daqu-yin qari’ū qağačagsan ulus-i činu qamtudqaju ögsü’* [хар булаган дээлийн чинь хариуд хагацсан уласыг чинь хамтадхаж өгөе](MNT 96) *//* ***qaγačaba*** *yaǰarāsa ‘расстался со своей страной’* (Mu. 286) || Энэхүү үүсмэл үгээс *qaγačal* [qaγa-ča-l] ‘хагацал’, *qaγačaγul-* [qaγa-ča-γul] ‘хагацуул-’ гэх мэт үгс үүсчээ || х о р ш : *‘хагацаж салах’* || Kha, Ord. *xağats-,* Bur. *xaxasa-,* Oir. *χağvtsɨ-*

Хагацал |qaγačal|[qaγa-ča-l] *‘үүрдийн салалт’, ‘тасарахуй’* || Ж= *‘üdeši manaγar* ***qaγačal*** *ügei ülü uyidun taqiγad’* [өглөө үдэш үл уйдан тасаралтгүй тахиад](Chang. 16) || х о р ш : *‘үхэл хагацал’*

Хад- |qada| *‘бэхлэж тогтоох’* Энэхүү язгууpаас *qadaγasu* [qada-γa-su] ‘хадаас’, *qadal* [qada-l] ‘хадла-’ *qadamal* [qada-mal] ‘хадмал’ гэх мэт үгс үүссэн байна || Ж= *‘ünen-iyer sayitur onuju* ***qadaju’*** [үнэхээр сайн онож хадаж] (Burq. 18a) *// ‘Üjin eke ... kö’ūd-iyēn qa’ūčin üges qadalun, ötögüs üges orkidun maši mawūlabi’* [Үжин эх ... хувүүддээ хуучин үг тогтоолгон, өдхөсийн үг эшилэн ихээх зэмлэв](MNT 78) *// tobči* ***qadaba*** [пришил пуговицу](Mu. 350) || Kha, Oir. *xadv-,* Ord, Bur. *xada-,* Oir. *χad-*

Хадаас |qadaγasun|[qada-γa-sun] *хадаж тогтоох нарийн үзүүртэй хэрэгсэл* || Ж= *‘qaγīran kö’ūn-ü minü qačar-tur* ***qada’āsun*** *qada’ūlbai’* [хайран хүвүүний минь хацарт хадаас хадхуулав](MNT 174) *// tegirmenü qadāsun* ‘мельничный кол’ (Mu. 345) *// qadas* ‘привязь’ (IM M141)

Хадаг |qadaγ|{< Tib. *kha bstags*} хүндэдхэлийн өргөлд хэрэглэдэг миндасан тууз (хадаг нь дотороо *‘аюуш хадаг’, ‘баранзад хадаг’, ‘вандан хадаг’, ‘даш*

Хаймар |qayimar|{< Rus. *камера*} *'хаймар'* (1940-өөд оны үед орос хэлний *'камера шины'* гэдэг үгээс уламжилан *'дугуйны камер'* (хаймар) гэдэг үг бий болж, уламаар резинэн бүтээгдэхүүнийг нийтэд нь тийн нэрлэж байжээ. Одоо энэ үг ховор хэрэглэгдэх болжээ.)

Хайпэрмаркт |hayipermarket|{< Eng. *hyper market*} *'хайпэрмааркет'* (өргөн сонголттой бараа, олон талын үйлчилгээ бүхий их дэлгүүр)

Хайр |qayira|[= qayi-ra] *дотоночилох сэдхэл* (эрж хайж буй үнэт зүйл) || Ж= *'qayirantai gergei inü Adar neretei'* [хайртай гэргий нь Адар нэртэй](Jig. 20) || Kha. *xair*, Bur. *xaira*, Ord, Oir. *xā̆r*

Хайрла- |qayirala| *'энхэрийлэх', 'элбэрэлт сэдхэлээр хандах'* || Ж= *'ediyen čenen **qayiralaǰu** ǰasaγ törü-yi saqin qataγuǰibasu* [эд хөрөнгөө хайрлан химагадаж, засаг төрөө сахин хатуужвал](Taq. 4b) // *'ǧagčaqan amin-i'ān **qayīralan'*** [ганцхан морио хайрлан](MNT 103) // *'olon ulus irgen-i ülü **qairalaqu**-yin tula'* [олон улас иргэнийг үл хайрлахын тул](KMQB A24) || Kha. *xairlʊ-*, Ord. *xā̆rla-*, Bur. *xairla-*, Oir. *χā̆rlʊ-*

Хайрцаг |qayirčaγ|[= qayir-čaγ]{< *qayïr-čaγ*} *'дөрвөлжин авдар'* || Cf. Turk. *kajyrčak* 'kasten, truhe' (Räsänen 222) || Kha. *xairtsag*, Ord. *xā̆rtšak*, Bur. *χairsag*, Oir. *χā̆rtsəǧ*

Хайтан |qayitan|{< Chin. *hăi táng*} *'тураг мод'* (зууван навчтай, бөөрөнхий жимэстэй, улаавтар цэцэгтэй нэгэн зүйлийн цэцэг)

Хайч |qayiči{< **qaj-či* < **qab-ti*} *хурц иртэй, хавчиж хиргах хэрэгсэл* || Cf. Turk. *kajčy* 'schere' (Räsänen 221), AT *kiftū* 'scissors' (Clauson), Uig. *qauča* 'scissors' (Schwarz, 622); Man. *kipti* 'ножницы' (Цинциус I:397) || Ж= *temür oqtalqu **qaiči*** [камень для точки железа] (Mu. 346) // *Čila'ūn-qayīči* [Чулуун хайч](MNT 137) // *qayiči* 'ciseaux' (HY M89) // *qaiči* 'scissors' (Ras.204 C3) || Kha. *xaitš*, Ord. *xā̆tši*, Bur. *xaiša*, Oir. *xā̆tš'*

Хакер |haker|{< Eng. *hacker* '*нэвтэрэх'*} *'хаакер'* (интернетийн мэдээлэлийг хууль бусаар хулгайлагч этгээд)

Хал-* I |qal| *'халдах', 'нэвтэрэх', 'орох'* гэсэн утга хадгалсан язгуур || Энэхүү язгууралс *qalda-* [qal-da] 'халдах', *qalamǰi* [qala-mǰi] 'халамж', *qalγa-* [qal-γa] 'халгах' гэх мэт үгс үүсч, түүнээс олон үг салаалан гарчээ. || Ж= *'qal ke'ēgsen-dür qada qaǧalun'* [халд хэсээн газар хад чулуу хагалан](MNT 209) || Kha. Oir. *xalᵇ-*, Ord. Bur. *xala-*

Хал- II |qala| *халуун болох.* || Энэхүү язгууралс *qalaγ-a* [qala-γa] *'халаа', qalamča-* [qala-mča] *'халамц', qalaγu* [qala-γu] *'халуу', qalaγuda-* [qala-γu-da] *'халууд-', qalaγul-* [qala-γul] *'халуул-', qalaγun* [qala-γun] *'халуун', qalaγura-* [qala-γu-ra] *'халуур-', qalaγuča-* [qala-γu-ča] *'халууц-'* гэх мэт үгс үүссэн байна. || Kha, Oir. *xalᵇ-*, Ord, Bur. *xala-*

Хал* |qal / qala| *'халзан', 'халцгай'* гэсэн утгыг илэрхийлсэн язгуур. Энэхүү язгууралс *qalǰa* [qal-ǰa] халза', *qalča* [qal-ča] 'халц' гэх зэрэг үүсмэл язгуур үүсч, уламаар тэдгээрээс *qalǰan* 'халзан', *qalǰara* 'халзар', *qalčayai* 'халцгай', *qalčara-* 'халцарах' нийлмэл бүтэцтэй шинэ үгс үүсчээ. || Kha. Oir. *xalᵇ-*, Ord. Bur. *xala-*

Халагар |qalaγar| х у у ч : *'гарцаагүй', 'зайлшгүй'* || Ж= *'ene mör-eče yarču jayilan ülü čidaqu bögesü* ***qalaγar*** *jaγur-a jalaγu-ban jiγaju γayiqaldun'* [энэ мөрөөс зайлан гарч үл чадах бөгөөс тэр зуур залуу насаа санагалзан гайхалдан](Burq. 8b) // *'qan ber bögesü* ***qalaγar*** *degejilegdekü inü büγü j-e* [хаан мөн бөгөөс хүндлэгдэх нь гарцаагүй буй заа](Taq. 32b)

Халаат |qalat|{< Rus. *халат* < Tur. *hilat* < Arab. *hila*} *'гэрт өмсдөг бүстэй нөмөрөг'*

Халд- |qalda|[= qal-da] *'дайран орох', 'нэвтэрэн орох'* || Энэ үгээс *qaldaγ-a* [qal-da-γa] 'халдаа-', *qaldača* [qal-da-ča] 'халдац', *qaldasi-ügei* [qal-da-si-ügei] 'халдашгүй', *qaldaburi* [qal-da-buri] 'халдвар', *qaldaly-a* [qal-da-lγa] 'халдлага' гэх мэт үгс үүссэн байна. || х о р ш : *'халдан довтолох'*

Халз |qalǰa/ qalča| *'сийрэг', 'нүцгэн'* (их төлөв толгойн үс) || Ж= *qalja* 'facetious, jocular' (Ras. 188 C8) || Энэхүү язгуураас *qalǰala-* [qalǰa-la] 'халзла', *qalǰan* [qalǰa-n] 'халзан', *qalǰara-* [qalǰa-ra] 'халзар-', гэх мэт үндэсүүд үүсчээ.

Халзан |qalǰan|{< qalča + n} *'сийрэг', 'нүцгэн'* (их төлөв толгойн үс) || Ж= *'qalǰan eljige üǰeǰü'* [халзан илжиг үзэж](Chimeg 37a) // kituγ-a-bar *qalǰan morin* [лошадь с плешиной](Mu. 289) || Kha. *xaldzan,* Ord. *xaldžan,* Bur. *xalzan,* Oir. *χalzᵒn*

Халимаг |qalimaγ|{< *qali-maγ*} *'ойродын нэгэн салаа'* (XVIII зууны тэргүүн хагаст Алтай нутагаас нүүж, Ижил мөрөний адаг орчимд суурьшин суусан ойродууд)

Тусхай судалгаа : А. Ш. Кичиков, К вопросу о происхождении слова *«калмык»,* Уч. Зап. Калм. НИИ ЯЛИ Вып. 5, Серия филологии, Элиста, 1968, 133-134 // М. У. Монраев, О происхождении этнонима *«хальмг»* (калмык), *Монголоведение* № 1, РАН Калмыцкий института гуманитарных исследований, Элиста, 2002, 28-35 // Ц-Д. Номинханов, Происхождение слова «калмык», Вестник АН Каз. ССР № 11, Алма-Ата, 1958, 99-103 // Н. Н. Убушаев, Происхождение этнонима *'калмык',* 7 Международный конгресс Монголоведов, 1997

Халуун |qalaγun| *дулааны дээд хэмжээ* || Ж= *'jögen* ***qalaγun-u*** *čaγ-tur nimlaγun jurjaγan-i joqiyan kemleged'* [халуун дулааны цагт нимгэн зузааныг тохируулаад](Chang. 16) // *'hon* ***qala'ūn*** *bolba'* [халуун жил болов](MNT 259), *hüngübe* ***qala'ūn*** *usundu* [обтирался горячей водой](Mu.191) // *qalaun* 'chaud' (Ist.42) // *qalūn* 'Hitze' (LH 63) // *qalaun* 'warm', 'hot' (Ras.205 D1) // *qalawun* 'горячий' (IM M144) || х о р ш : *'халуун бүлээн', 'халуун дулаан', 'халуун хүйтэн'* || Kha, Ord, Bur. *xalūn,* Oir. *xalūn*

Халх I |qalqa| *'халхавч', 'бамбай'* || Cf. Turk. kalka *'schutz'* (Räsänen 227), AT. kalkan *'shield'* (Clauson, 621), Uig. qalqan *'schield'* (Schwarz, 626); *ḳalḳa* 'щит' (Цинциус I:367) || Ж= *'geriske metü yajiyu dayisun-i* ***qalqalaju*** *qariyulqu-yi kemeyü'* [халх хэмээвээс гэрисхэ мэт дайсаныг халхлаж буцаахыг хэлнэ](Hin.11) ***'qalqan*** *kemebesü geriske metü yajiyu dayisun-i qalqalaju qariyul-qu-yi kemeyü'* [халх хэмээвээс халхавч мэт гаж дайсаныг халхлаж хариулах хэмээюу](Hin.11) // *qalqan jasaqči* [изготовлявщий щиты](Mu. 290) // qalγan *'bouclier'* (Ist. 42) // qalqan *'Schild'* (LH 64) // qalqan *'shield'* (Ras. 205 A8) || Kha. *xalxv,* Ord, Bur. *xalxa,* Oir. *χalχv*

Халх II |qalqa| *'монгол үсаатаны нэг'* (Их Монгол улсын үед байсан *'халх түмэн'*-ий удамшихан хожим Батмөнх даян хааны хүү Гэрсэнзийн хүвүүдийн захиргаан дор Умард Монголд тархан сууж, долоон отог болон хуваагдсан ч 'Халх' гэсэн нэгэн нэрийн дор нэгдсээр монгол угсаатаны зонхилох нэгэн угсаатаны бүлэг болжээ)

Халц* |qalča| *'халзан', 'нүцгэн'* Энэхүү үүсмэл язгуураас *qalčayai* [qalča-γai] 'халцгай', *qalčara-* [qalča-ra] 'халцар-', *qalčarqai* [qalča-rqai] 'халцархай', *qalčal-* [qalča-l] 'халцла-' гэх зэрэг үгс үүссэн байна.

Хам* |qam| *'хамт'* гэсэн утгыг илэрхийлсэн язгуур. Энэ язгуураас *qamǰi-* [qam-ǰi] 'хамж-', *qamki-* [qam-ki] 'хамхи-', *qamsa-* [qam-sa] 'хамс-', *qamtu* [qam-tu] 'хамт', *qamuγ* [qam-(u)γ] 'хамаг', qamu- [qam-u] 'хам-' гэх мэт үгс үүссэн байна

Хам- |qamu|[= qam-u] *'бүгэдийг хамтад нь авах'* || Ж= *'Činggis qaγan tngri-yin joriγ-i daγan ümedü γajar-ača yeke üyile-yi bütügen altan beyeber ulus **qamun** aγalan'* [Чингис хаан тэнгэрийн зоригийг даган умард газараас их үйлийг бүтээн алтан бнеэрээ улас хаман аялж](Hin.4) *// 'basa sartaqčin qaǰar-a bükü qaritan-i **qamuǰu'üi**'* [бас исламын газарт байх харийнхан бүгэдийг хамтад нь байлдан дагуулжээ](KMQB A24)

Хамаг |qamuγ|[= qam-(u)γ] *'бүгэд', 'элдэв'* || Cf. Turk. *kamag* 'all' (Clauson 627), *хамиг* 'все' (Щербак 2005, 58 || Ж= *'**qamuγ** erdinis-iyer čimegdegsen γaγiqamšiγ gilbelün bükü qaršis'* [элдэв эрдэнэсээр чимсэн гайхамшигтайяа гилалзан байгаа харшууд](Burq. 29a) *// **qamuγ** erdinis-iyer bütügsen dörbeljin dörben qaγalγa'* [элдэв эрдэнэсээр бүтсэн дөрвөлжин дөрвөн хаалга](Arj. III:10) Чингисийн өмөнөх үенийн монгол уласыг *'Хамаг Монгол'* хэмээн нэрлэж байсан нь уттаа *'Даяар' Монгол'* гэсэн утгаа илдхэж байжээ. Ж= *'**Qamug** Moŋǧol-i Qabul qahān meden aba'* [Хамаг Монголыг Хабул хаан захирч байв] (MNT 52) || Kha, Bur. *xamag*, Ord. *xamuk*, Oir. *χamɒg*

Хамар |qabar| *унэр таних амисхалын эрхтэн* || Cf. Turk. *qanšar* (ЭСТЯ 5:256) Зарим судалаач энэ үгийг *qangsiyar* [= qaŋ-si-yar] гэдэг үгийн язгуртай холбон үзэж, *qaŋbar* [= qaŋ-bar] гэсэн эртний бүтэцээс *qaŋbar* > *qabar* > *qamar* гэсэн хувьсалыг дамжиж ирсэн гэж үзсэн байна || Ж= *'aman **qabar** čikin-ü nüked-eče ber ayur yabuqu'* [ам, хамар, чихний нүхнээс уур гарч](Burq. 36b) *// '**qabar**-ača huni qaŋšitala'* [хамараас уур гартал](MNT 242) *// qabarun nüken* 'ноздря' (Mu. 284) *// qabar* 'nez' (Ist. 40) *// qabar* 'Nase' (LH 62) *// qabar* 'нос' (IM M141) *// qabar* 'nose' (Ras.198 B25) *// qabar* 'nose' (Zir.122) || хорш : *'ам хамар'* || Kha, Ord, Bur. *xamar*, Oir. *χamᵊr*

Хамба |qanbu|{< Tib. *mkhan po*} *'тэргүүн лам'* (сүм хийдийн хэрэгийг эрхлэх тэргүүн лам) || Kha, Bur. *xamba*

Хамт |qamtu|[= qam-tu] *'цуг', 'бүгэд'* || Энэхүү үүсмэл үгээс *qamtud* [qam-tu-d] 'хамтад', *qamtura* [qam-tu-ra] 'хамтар' гэх мэт нийлмэл бүтэцтэй шинэ үгс үүсчээ. || Ж= *'tani olan Virangud-un sultad-i ber **qamtu** joqilduju amui'* [танай фрацын олон ноёдыг хамт зохиццолдох болой](Ölǰ. 35) *// 'qamuγ qatud nökūd inū qayiran qoyar sayid-i **qamtu** aldaqui bolba'* [хамаг хатад, нөхөд нь хайран

Ханжаар |qanǰiyar|{< Chin. *kǎn jiān er*} гадуурааөмөсөх богино чээживч || Kha. *xaŋdžăr*

Ханз I |qanǰa|{< Chin. *kàng zi*} дороосоо халдаг хөндий ор

Ханз II |qanǰa|{< Chin. *hàn zi*} *'хан үндэстэний үсэг'* (хитад утгын бичиг) || Kha. *xaŋdzʊ*

Ханлиг |qanluγ| олон аймагуудын холбоо || Cf. Turk. ***qanlïq*** 'ханское, принадлежащее хану' (ДТС 419), AT. ***χanlik*** 'kingdom' (Clauson 638) || Ж= *'qanliy-un üyile-yi ǰoqiyan'* [ханлигийн үйлийг зохион](Taq. 28a4) // *'qanliq-un ba ulus-un üyile-dür dökem bolumu'* [ханлигийн болон уласын хэрэгт дөхөм болюу](KMQB B 6)

Ханташ |qantaγaǰa|{< Chin. *hàn tā zi*} *'нимгэн цамц'* (гадуурааөмөсөх ханцуйгүй чээживч) || Kha. *xaŋtādz*,

Ханцуй |qančui| дээл хувцасны мөрнөөс бугуй хүртэлхи нарийн хэсэг || Cf. Turk. *konč* || Ж= *' bara'ün **qanču**-bān mültülǰü'* [баруун ханцуйгаа мулталж] (MNT 131) // *qančun* 'рукав' (Mu. 291) // *qančı* 'рукав' (IM 444) // *qančin* 'manche' (Ist. 42) // *qančı* 'рукав' (IM M144) // *qančun* 'sleeve' (Ras.205 B36) // *qamči* 'sleeve' (Zir.122) || Kha. *xantsui*, Ord. *xantšu*, Bur. *xamsy*, Oir. *xantsə*, Oir. *χantšʊ*

Ханчин ||{< Tib. *khams chen*} *'их Хамын орон'* (Төвөдийн Кам муж)

Ханш I |qangsi|{< Chin. *hàng shí*} *'тогтоосон үнэ'* || х о р ш : *'үнэ ханш'*

Ханш II |qangsi|{< Chin. *hàn* 'хүйтэн' + *shí* 'хоол'} *'хүйтэн хоол'* (Билигийн тоололын хаварын урин эхлэх үе. Эртний хитадад хаварын улиралын эхний гурван хоногт гал гаргадаггүй байсан тул гагцхүү хүйтэн хоол иддэг байсанаас ийм үг үүсчээ.)

Ханшаар |qangsiyar|{< **qaŋsi + γar*} *'хамарын уг'* || Cf. Man *qaŋsiri* || Ж= *'ašiγun daγu-bar qayilaǰu **qangšiyar**-tur nilbusun qalγuriγulǰu'* [гашуун дуугаар уйлж, хушуунд нь нулмис хурж](Burq. 25a) // *qanšar* (Zir. 123) || Kha. *χoŋšōr*, Bur, Ord, Oir. *xaŋšār*

Хань |qan|{< Chin. *han*} НТӨ 202-НТ 220 онд хойд хитадад оршин тогтонож байсан улас.

Хаос {< Rus. *хаос* < Gr. *chaos*} *'хаос'*, *'эрэмбэгүй байдал'*

Хар |qara| 1. *'цагаан'*-ы эсрэг өнгө || Cf. Turk. *kara* 'черный' (Радлов, II:132), AT. *kara* 'black (Clauson 643); Man. *karā* 'черный' (Цинциус I:379) || 2. *'хүнд'*, *'дан'*, *'энгийн'* || Cf. AT. 'primarily in a physical sense, but with a great many metaph/ ordinary people' (Clauson 643) || Ж= **1**. ***qara hekitü qonin*** [черноголовая овца](Mu. 292) // *qara* 'черный' (IM 444) // *qara* (Schwarz' (LH 62) // *qara* 'HY 41, SH), *qara* (IM), *qāra* (MA) // *qarā* 'black' (Zir.124) Энэхүү язгууртаас *qarabtar* 'харавтар', *qarayčin* 'харагчин', *qarangqui* 'харанхуй', *qarala-* 'харла-', *qaralay* 'харлаг' гэх мэт үгс үүсчээ. || Ж= **2**. *'хар ажил'* (хүнд ажил), *'хар шөл'* (дан шөл) || х о р ш : *'хар бараан'*, *'хар цагаан'* Kha, Oir. *xar*, Ord. Bur. *xara*

Хар- |qara-| *'нүдээр үзэх'* || Cf. AT. ***kara-*** 'to look (Clauson 645) || Ж= ***'qaraǰu üǰeǰü yaγu kebtegdekü'*** [юу байгааг харж үзэв](Alt. 21b) // *'Tüŋgelig Goroqan*

huru'ū nigen bölög irgen newǖjü, orofu ayīsuqu-yi ***qaraju'*** [Түнгэлиг горхи руу нэгэн бөлөг иргэн нүүж орж ирж байгааг харж](MNT 5) || Энэхүү үйл үгийн язгуураас *qaraya* [qara-ya] 'хараа', *qarayda-* [qara-yda] 'харагд-', *qaralyan* [qara-lya-n] 'харалган', *qaralta* [qara-lta] 'харалт', *qarayul* [qara-yul] 'харуул', qarača [qara-ča] 'харц' гэх зэрэг үгс үүсчээ || х о р ш : *'харж үзэх'* || Kha, Oir. *xarɒ-*, Ord, Bur. *xara-*

Хараал |qarayal|{< qaraya-r} *'муу үгс', 'зүхэх үг'* || х о р ш : *'хараал ерөөл'* || Kha, Bur. *xarāl*

Харанхуй |qarangqui| *'бүрхэг', 'гэрэлгүй'* || Cf. Turk. *karaŋgu* 'darkness' (Clauson 662) || Ж= *'bilig-ün nidün-iyer mungqay-un* ***qarangyui-yi*** *geyigülsügei'* [билигийн нүдээр мунхагийн харанхуйг гийгүүлсүгэй](Burq.16b) // *'edö'ē* ***qaraŋqui*** *söni ker olqun bida'* [одоо харанхуй шөнө хэрхэн олох бид](MNT 83) // *sönü-yin qoitu* ***qarangqui*** [предутренняя темнота](Mu.326) // *qaranyu* 'dark', 'obscure' (Zir.123) || Kha. *xaraŋxui*, Ord. *xaraŋğ^{u}ī*, Bur. *xaraŋxy*, Oir. *χar^{ə}ŋgū*

Харва- |qarbu| *сум, пуужин зэрэгийг хооргох* || Ж= *'tülkiyü* ***qarbuysan*** *sumun jayur-a-ača ülü qariyu'* [түлхэж харвасан сум зууранасаа муруйдаггүй](Burq. 57b) // *'Taičar-un niru'ū inu quğuru* ***qarbuju*** *ala'ād'* [Тайчарын нурууг хуга харваж алаад](MNT 128) // ***qarbuba*** *tǖni oirāsa* [выстрелил в него с близкого расстояния](Mu. 293) || Kha, Ord, Bur. *xarwa-*, Oir. *xarwɒ-*

Хари- |qari| *'эргэх', 'буцах', 'харияалагдах'* Энэ язгуураас *qarilča-* [qari-lča] 'харилц-', *qariyu* [qari-yu] 'хариу', *qariya* [qari-ya], 'харияа', *qariyul-* 'хариул-' гэх мэт үндэс үүсч, уламаар тэдгээрээс *qarilčaya* [qari-lča-ya] 'харилцаа', *qarilčayči* [qari-lča-yči] 'харилцагч', *qarilčayur* [qari-lča-yur] 'харилцуур', *qariyulta* [qari-yu-lta] 'хариулт', *qariyuča-* [qari-yu-ča] 'хариуц', *qariyal-* [qari-ya-l] 'харияал', *qariyatu* [qari-ya-tu] харъяат' гэх мэт олон шинэ үг үүссэн бий. || Ж= ***'qariyad*** *ečige-yügen köl-dür sögüdčü'* [гэртээ буцаж очоод эцэгийнхээ хөлд сөгдөж](Burq. 62b) // *'ta kö'ūd de'ü ner minü öter* ***qaridqun'*** [та хүвүүд, дүү нар минь түргэн хариггун](MNT 149) // *'edü'ē či üter* ***qari'*** [одоо чи түргэн харь] (KMQB B1) // *örēn qariba* [он сам вернулся](Mu. 280) || Kha. *xarī-*, Ord, Bur. *xari-*Oir. *xar-*

Хариу |qariyu|{< qari-yu} *'эргүүлэх', 'буцаах', 'хариулах үг'* || Ж= *'čay-a inu eke elbür eke-düriyen* ***qariyu*** *dayu dayular-a kürbe'* [хүү нь энхэрий эхдээ хариу үг үгүүлэхээр очив](Alt. 20d) // *'nudurğu-yin* ***qari'ū*** *nudurga, beriyē-yin* ***qari'ū*** *beriyē'* [нударгын хариу нударга, ташуурын хариу ташуур](MNT 278) // ***qari'ū*** *ögbe tüni aburuduni* [дал ответ на него поведение](Mu. 294) || Энэ үгээс *qariyul-* [qari-yul] 'хариул', *qariyulta* [qari-yul-ta] 'хариулт' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || Kha. *xarīū-*, Ord, Bur. *xariū*, Oir. *xarū*

Хариул- |qariyula|[= qari-yula] *'хариу өгөх', 'буцаах', 'эргүүлж авах'* || Ж= *'qayan terigüten nökŭd-i buruyu üjel-eče* ***qariyulju*** *ünen üjel-dür barilduyululay-a či'* [хаан тэргүүтэн нөхөдийг буруу үзэлээс үнэн үзэлд буцааж барилдууллаа] (Burq. 4b) // *'qatun Börte-yi činü* ***qari'ūlju*** *abčiraya bida'* [хатан Бөртийг чинь буцааж авчирлаа бид](MNT104) || Орчин цагийн монгол хэлэнд утга нь бага зэрэг өөрчилөгдөж *дагах* гэсэн утга илэрхийлэх болжээ. Ж= *'хонь хариулах'*

гэдэг нь утгаа *'хонио дагаж билчээрлүүлээд, хотондоо эргүүлж авчирах'* утгыг бүхэлд нь илэрхийлж байсан бол одоо зөвхөн *'дагах'* гэсэн утга илэрхийлэх болжээ.

Харуу |qaraγu| х у у ч : *'мухлаг тэрэгний саравч'* || Ж= *'nigen **qara'ūtai** tergen-ü ölǰige-de nigen ökin sayīn buyu'* [нэгэн мухлагтай тэрэгний бүхээгт нэгэн сайхан охин байна](MNT 6-2) Энэ үгийг F. Cleaves *'black cart'* (*The Secret History of the Mongols*, 1982, 2), Igor de Rachewiltz, *'black covered cart'* (*The Secret History of the Mongols*, I. 2004, 2) гэж орчуулжээ.

Харуул |qaraγul| *'манаа', 'харгалзагч'* || Cf. Turk. *karaul* 'стража, караул' (Радлов, II:140) || Ж= *'todqayula **qarayul-a** jamučin'* [тосхуул, харуул, замчин] (Abaga II:6) // *'te ün-ü čina-na Čegčer-e nigen sa'ūrin **qara'ūl** talbi'ūlbai'* [түүний цана Цэгцэрт нэг суурин харуул тавиулав](MNT 142-9) // ***qara'ūl** baiyu yajar* 'местонахождение дозора' (Mu 293) // *qaraūl* 'guard' (Zir.123) || х о р ш : *'харуул манаа'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *χarūl*

Ташрамд дурдахад, XIII-XIV зууны үед *qarayul* 'харуул' гэдэг үгийн *qara'ul* {< ***qarayul***} гэсэн эртний хэлбэр нь орос хэлэнд *караул* гэсэн хэлбэрээр нэвтэрэн орж, *'воинское подразделение', 'сторож'* гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ. Тэр ч байтугай тус үгээс *караульщик* 'манаач' гэдэг шинэ үг үүссэн бий.

Харц |qarča| *'энгийн иргэн'* // Pl. *qaračus* || Ж= *'bida aqa nar degü ner mayun **qaračus-un** tasiy-a üges-iyer dur-a qočarulčaǰu'* [Бид ах дүү нар муу хүмүүсийн хорлонт үгэнд орж итгэл эвдэрэлцэн](Ölǰ. 20) // *'Qaldun-burqan-a **qarča**-yin tedüi amin-iān qalqalagdaba je bi'* [Бурхан халдунд харцын чинээ амиа халхлагдав би](MNT 103) // *'qa'ān anu **qaraču** tüšimed-ün qar-tur qoroqdabasu'* [хаан нь харц түшмэдийн гарт хороогдвоос](KMQB A19a)

Харш |qarsi| *'дээдэсийн орд гэр'* // Pl. *qaršis* (Burq. 29a) || Cf. AT *qarš* 'дворец' (ДТС 329), *karši* 'palace' (Clauson 664) || Ж= *'degedü sayin ordo **qaršī**-yin dotur-a jögelen köbseg oron-dur lagšan nairay-iyar čimegdejü'* [дээд сайн орд харшийн дотор зөөлөн орон дээр лагшин найрагаар чимэж](ET) // *'qaγan-u ordu **qarsi**-dur saγuǰu'* [хааны орд харшид сууж](Chimeg 10a) || х о р ш : *'орд харш'* || Kha, Oir. *xarš*, Ord. *xarši*, Bur. *xarša*

Хас |qas| *'хаш'* (гоёл чимэглэлийн үнэт чулуу) || Ж= *'nigen **qas** büs-e ögügsen ajuyu'* [нэгэн хас бүс өгсөн ажгуу](Jig. 25) || Kha, Ord, Oir. *xaš*

Хасар |qasar| *'тэнгэрийн нохой'* (монгол хоточ банхарын дээд өвөг болох том биетэй, сахалаг үстэй нохой)

Хасбуу |qasbuu|{< Chin. *has + bǎo*] *'эрдэнэ'* (төрийн их тамга)

Хат* I |qata| *'хамуу'* гэсэн утгыг хадгалсан язуур || Cf. Turk. *katy* 'твердый' (Радлов, II:20) Энэхүү язгууртаас *qataγa-* [qata-γa] 'хатаа-', *qatayir* [qata-yi-r] 'хатайр', *qatamǰi* [qata-mǰi] 'хатамж', *qatan* [qata-n] 'хатан', *qatayu* [qata-γu] 'хатуу', *qatangγui* [qata-ŋγui] 'хатангуй' гэх мэт үндэс үүсч, тэдгээр нь цаашид задаран илүү олон шинэ үг үүссэн байна || Ж= *'terigün-ü arasun yasun **qataǰu**'* [толгойны арис яс нь хатаж](Burq. 38b)

Хат* II |qatu| *'хаман'* гэсэн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Энэ үгээс *qatun* [qatu-n] 'хатан', *qatud* [qatu-d] 'хатад', *qatuγtai* [qatu-γtai] 'хатагтай' гэх мэт үгс үүсчээ. || Ж= *'amin ele činu bö'ësü ökі* ***qatu*** *oluyi je či* [амь чинь л байвал охин хатан олдоноо чи минь](MNT 55-8)

Хатагтай |qatuγtai|[= qatu-γtai] *эмэгтэй хүний хүндэдхэлийн нэр* || Ж= *'**qatuγtai** kümün-ü bey-e-yi üjegü]lüged'* [хатагтай хүний биеийг үзүүлээд] (Turf. LI 18) // *qatuqtai* 'femme mariée' (Ist. 43) || Kha, Bur. *χatagtai*

Хатан I qatan|[= qata-n] *'төмөр мэт хатуу'* || Ж= *'хар эрээн могойг* ***хатан*** *илдээр цавчиж'* (Ц. Дамдинсүрэн, Зөвлөлтийн ард түмэнд зориулсан ерөөл) || Kha, Bur. *xataŋ*, Ord. *ğatan*, Oir. *χatᵉn*

Хатан II |qatun|[= qatu-n] *язгууртан дээдэсийн гэргий* // Pl. *qatud* (Burq. 20) || Cf. Turk. *xatun* 'знатная дама' (Радлов II:1683); *qatun* 'госпожа, вельможная дама' (ДТС 436); *katun* 'frau des chans' (Räsänen 157); Man. *katun* 'хозяйка' (Цинциус I:384) || Ж= *'qaγan ečige* ***qatun*** *eke činü yašiγun-iyar nögči-küi-eče bolumui'* [хаан эцэг, хатан эх чинь харамсалтайгаар салах болов](Burq. 29b) // *'**qatun** sa'ūrin-dur qamtu sa'ūlumu ba'* [хатан сууринд хамт сууна бид] (MNT 64) // *qatun* 'знатная дама' (IM 444) // *qatun* 'Dame' (LH 1274) // *qatun* 'queen' (Ras.198 A30) // *katun* 'знатная дама' (IM M140) || Kha, Bur. *xataŋ*, Ord. *ğatun*, Oir. *χatᵉn*

Тусхай судалгаа: Т. А. Бертагаев, Об этимологии *хан ~ хаган, хатун* и об их отношении к *хат*, *'Тюркологические исследования'*, М., 1976, 45-50

Хатангуй |qatangγui|[= qata-ŋ-γui] *'хатуулаг'* || Ж= *'altan* ***qatangγu*** *böge-tele geskebesü boluyu'* [алт хатуулаг боловч гэсхээвээс зөөлөрнө](Sub. IV:2b)

Хатга- үз. **Хадха-**

Хатуу |qataγu|[= qata-γu| 'зөөлөн' гэдгийн эсрэг утгатай үг. || Ж= *'ebüge inü Ataibuq-a* ***qataγu*** *joriy-tu bayatur jirüke-tü bükü-yin šiltayabar'* [Атайбух өвөг нь хатуу зоригт баатар зүрэхэт бүхий учир](Hin.18) // ***qata'ū*** *bolba güri* 'камень стал тверд](Mu. 295) // *ökin köken nārča* ***qatū*** *bolba* [груди девушки стали похожими на гранаты](Mu. 275) // *qata'ū* 'твердый' (Mu. 295) // *qatâgu* 'hard' (Ras.192 C12) || Энэ үгээс *qataγuji-* [qata-γu-ji] 'хатууж-', *qataγuliγ* [qata-γu-liγ] 'хатуулаг', *qataγurqa-* [qata-γur-qa] 'хатуурх-' зэрэг үг үүсчээ. || хорш : *'xamyy бэрх', 'xamyy зөөлөн', 'xamyy хүтүү', 'xamyy чанга' // 'xaxup xamyy'* || Kha, Bur, Oir. *χatū*, Ord. *ğatū*

Хатууж- |qataγuji|[= qata-γu-ji] *'тэвчээр суух'* || Ж= *'daγusqui-a berke eldeb jobalangtu yabudal-iyar* ***qataγujin*** *yabuju'* [дуусахуйяа бэрх элдэв зовлонт явдалаар хатуужин явж](Burq. 19b) // *'anda bü ayū!* ***qata'ūji'*** [анд аа, бүү ай! хатууж!](MNT 170-54) || Kha. *xatūdz*, Bur. *χatūza-*, Oir. *χatūdzı*

Хаулуга |qaγuluγa| х у у ч : *'зам мөр'* || Ж= *'qayibasu* ***qa'ūlu'a*** *inu ülü olqu či'* [хайж эрсэн ч харгуй замыг чинь үл олох](MNT 56) Энэ үгийг F. Cleaves *'way'* (*The Secret History of the Mongols*, 1982, 13), Igor Rachewiltz *'trail'* (*The Secret History of the Mongols*, I. 2004, 12) хэмээн орчуулжээ.

Хахас |qaqasun| *‘бөөлжис’, ‘хахдас’* || *‘namayi yākin nidün-ü sormusun, aman-u **qaqasun** bolğamui ta’* [намайг яагаад нүдний сормуус, амны хахдас болгомуй та](MNT 77)

Хацар |qačar|{< qačir} *нүүрний хажуу тал* || *‘**qačar** ğo’ā ökid-i qahān boluğsan-a tan-u qasağ tergen-dür unu’ūlju’* [хацар гоо охидыг хаан болсон таны хасаг тэргэнд суулгаж](MNT 64:2-5) // *hulaiba yačarni* [его щеки покраснели] (Mu. 187) // *qačar* ‘Wange’ (LH 62) || х о р ш : *‘хацар нүүр’* || Kha. *xatsar,* Ord. *gatšar,* Bur. *xasar,* Oir. *xatś’r,* Dag. *xatšir*

Хачин |qačin|{< Man. *hačin*} *‘олон янзын’, ‘өвөрмөц’* || х о р ш : *‘хачин жигтэй’, ‘хачин сонин’* || Kha. *xatšiŋ*

Хаш |qas| *‘эрдэнийн чулуу’* || Cf. AT. *kaš* ‘jade’ (Clauson 669) || Kha. *xaš,* Ord. *xas*

Хаш- |qasi| *хажуугаас шахах, тал талаас нь хавчих.* Энэхүү язгуураас *qasiya* [qasi-ya] ‘хашаа’, *qasiyda-* [qasi-γda] ‘хашигд-’, *qasilya* [qasi-lγa] ‘хашилга’, *qasilta* [qasi-lta] хашилт’ гэх мэт үндэс үүсч, тэдгээрээс дам шинэ шинэ үгс үүссэн бий. || Ж= *‘öglige-yin eǰen-ü qoyina-ča **qašituγai’*** [өглөгийн эзэний хойноос хаштугай](Bod. 20b) // *‘čöl-ün qudu’ūd-i eri’ūljü **qašituğai’*** [цөлийн худагуудыг эргүүлж хаштугай](MNT 279-21) || х о р ш : *‘хааж хаших’* || Kha. *xaś-,* Ord. *ğaši-,* Oir. *χaš’-*

Хашаа |qasiy-a| *тойруулан босхосон хүрээ* || Cf. Turk. *kasi* ‘загон’, ‘огороженное место’ (ЭСТЯ, 5:346) || Ж= *‘өргөн цэлгэр хашааны талбар дээр өнгө тунгалаг цагаан байшингууд зэрэглэн’* (Д. Нацагдорж, Эрүүлийг хамгаалах газар) || х о р ш : *‘хашаа саравч’, ‘хашаа хороо’* || Kha, Bur, Oir. *xašā,* Ord. *ğašā*

Хашига |qasiγa| *‘модон халбага’* || Cf. Turk. *kašyk* ‘деревянная ложка’ (Радлов, II:394), AT. *kašuk* ‘spoon’ (Clauson 671) || Oir. *χašiğ*

Хаяг |qayiγ|{< Tib. *kha yig*} *‘нэр’* (албан байгууллагын нэрийн пайз)

Хиа |kiy-a|{< Man. *hiyai*} *‘шадар тусалагч’, ‘бараа бологч’* (Чин уласын үед хааны амь насыг хамгаалах болон элч зарлагын үүрэг гүйцэдхэж байсан доод тушаалын торгон цэрэг) // Pl. *kiyad* (MNT 63-8) || Cf. Man. *hia* || Ж= *‘čing ünen ǰoriy kü **kiy-a** ǰorin soyurqu či’* [чин үнэн зориг хиа зорин соёрх чи](Ail. 5a) || Kha. *xiā,* Ord, Oir. *kā*

Хиан |kiyan| *‘ясан төрөлийн угсаа’* || Ж= *‘Bartan-ba’ātur-un kö’ūd Meŋge-tü-**kiyān**’* [Бартан-баатарын хүвүүд Мэнгэт хиан](MNT 50-1)

Хив |kib|{< Tib. khebs} *‘бүрхүүл’* (нимгэн торгомсог эд) || Ж= *‘dal-a modud-un emün-e nijiged erdini **kib-iyer** čimegtü jedküger talbiju’* [дал модны өмөнө нэг нэг эрдэнийн хивээр чимсэн зэдхэр тавиж](Burq.46b) // *‘qara **kib** tayury-a emüčü, altan büsen büseleged’* [хар хив торго өмөсч, алтан бүс бүслээд] (Chimeg 36b) || х о р ш : *‘хив торго’* || Kha. *xiw,* Ord. *keb,* Bur. *xib,* Oir. *kib*

Хив- |kibi| *‘зажилах’* (хивэгч мал, амьтан идсэн хоолоо дахин зажилж боловсоруулах) || Cf. AT. *kew-* ‘to chew’ (Clauson 687) || Ж= *‘kebibe adu’usun’* [адуус хивэв](Mu. 212) || Kha. *xew,* Ord. *kewe-,* Bur. *xiwe-,* Oir. *kew-*

Хивэс |kebis|{< Pers. *kebis*} ноосон өнгө, олсон артай нэхмэл дэвэсхэр || Cf. AT. *kewiz* ‘carpet’, ‘rug’ (Clauson 642); Man. *kejbisü* ‘ковер’ (Цинциус I:444) ||

Хийморь |keyimori|[= kei-mori] *'аз хийморь', 'ног золбоо'* (аз хийморь, ног залийг бэлгэлсэн чандмани эрдэнийн зурагтай дарцаг) || Ж= *'үүдэн дээрээ шүхэр туг ба хийморь гэрчийг хийгээсэн хэдэн гэр'* (Д. Нацагдорж, Үеэлэгүй юм) || х о р ш : *'хийморь лундаа'* || х э л ц : *'хийморь доройтох'* (санаа сэдхэл, ажил үйлс доройтох)

Хийс- |keyis|[= kei-s] *'цисэх', 'муудах', 'дэрэлээх'* (салхины хүчтэй урасхалд дэрвэх) || Ж= *'sayin aldar inu kei metü keyisüyü'* [сайн алдар нь салхи мэт хийснөү] // *'nuğud, galawūd-un hüsün anu burğaliğ časun metü butaraju keyisčü iremü'* [нүгэс галууны од үс бургах цас мэт бутаран хийсч ирэ](MNT 31-4) // *keisbe kei* [ветер дул](Mu. 295) // *käyïs-* 'breath slightly' (Zir. 110) || Kha. *xïs-*, Bur. *χïde-*, Ord, Oir. *kïs-*

Хилгэс |kilyasun|[= kil-ya-sun] *'үс'* || Cf. Turk. *kyl* 'конские длинные волосы' (Радлов, II:764), *kïl* 'хвостовый конский волос' (Пекарский 1375), Turk. *kyl* 'haar' (Räsänen 262, AT. *kïl* 'a hair' (Clauson, 614); *kïl* 'волос' /конский/ (Цинциус I:392) Анхандаа зовхон адууны сүүлний үсийг нэрлэж байсан бол хожимоо адууны дэл, сүүл болон ноолуургүй шулуун үсийг нэрлэх болжээ || Ж= *'ğol da'ārïtu, ğodoli se'ûlü oro[ğ] šinqula-yin kilğasu-bār huraqalaju barïju asaraba'* [гол даарьт годил сүүлт орог шунхалын хилгасаар урхилаж](MNT 25) // *qilyasun* 'конский волос' (Mu. 298) || х о р ш : *'үс хилгас'* || Kha. *xilğas*, Ord. *kilğasu*, Bur. *xilgāhan*, Oir. *kilğɒsn*

Т у с х а й с у л а л г а а : W. Rozycki, Mongol *kilyasun* 'horse hair' ~ Proto-Tungus **k'inga* 'animal hair', PIAC 38, 1996, 291-298

Хилин I |kiling|{< Pers. *killing*} зүзаан нэхмэл даавуу || Kha. *xiliŋ*, Ord. *kiliŋ*, Bur. *xileŋ*, Oir. *kil'n*

Хилин II |kiling| *'уур'* || Ж= *'killng-iyen amurliyulbasu sayin'* [уур хилинтээ дарваас сайн](Burq. 62b) // *'čïn-u a'ūr killŋ-dür ayūju'* [чиний уур хилинтэс айж](MNT 277) || Энэ үгээс *kinilngle* [kiniŋ-le / kiniŋ-ne] 'хилигнэх' гэсэн үйл үг үүсчээ. || *'уур хилин'* || Kha. *xiliŋ*, Bur. *χilen*, Oir. *kil'n*

Хилинч |kilinče|{< Uig. *qïlïnč* < Skr. *kleśa*} *'ажил үйл', 'гэм нүгэл'* (таван муу зүршил, таван зүйл тачаал, таван муу ёр бүгэд нийлээд хилинч болно) // Pl. *kilinčes* (Burq. 40a) || Cf. Turk. *qïlïnč* 'дело, действие' (ДТС 443), AT. *kilinč* 'act', 'deed', 'action' (Clauson 623), *kilinčük* 'sünde' (Räsänen 270) || Ж= *'nigül killnčes-ün ijayurtu či öber-ün tusa-yin tula ireǰü amui'* [нүгэл, хилэнцийн язгуурт чи өөрийнхөө тусын тул ирж байна](Burq. 40a) // *'nigül qilinč-un ači ür-e-yi namančilan öčimüi'* [нүгэл хилинцийн ач үрийг наманчилан очмүй] (Turf. 12:14) || х о р ш : *'нүгэл хилинц'* || Kha. *xilintsə*, Ord. *kelintši*, Bur. *xilense*, Oir. *kil'ntsə*

Хилүгү |kilügü| х у у ч : *'ялуу', 'төрөгний арал'* || Ж= *'qoyar killügütei tergen nögö'ē killügü-bēn quğura'āsu hüker inü jïkdün yadayu'* [хоёр аралтай төрөгний нэг арал нь хугарвал үхэр нь зүдхэн ядаж](MNT 177) || F. Cleaves *'хилүү', 'ялуу'* гэсэн хоёр үгийн учир холбогдолыг *ilau* {< **ilayu* < **hilayu* < **qïlayu*} гэж тайлбарлажээ.

Хими |kimi|{< Rus. *химия* < Pol. *chimia* < Lat. *chymia*} *'хийм', 'хувилахуй ухаан'*

Хо* I |qo| *'хойно'*, *'хожим'* гэсэн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Энэ язгууpаас *qoǰi-* [qo-ǰi] 'хожи-', *qočar-* [qo-čar] 'хоцор', *qoyi* [qo-yi] 'хой' гэх мэт үүсмэл язгуур салаалан гарч, тэдгээрээс *qoǰida-* [qo-ǰi-da] 'хожид-', *qoǰiyda-* [qo-ǰi-yda] 'хожигд-', *qoǰim* [qo-ǰi-m] 'хожим', *qoǰiyu* [qo-ǰi-yu] 'хожуу', *qočaruyda-* [qo-ča-ru-yda] 'хоцорогд-', *qoyiči* [qo-yi-či] 'хойч', *qoyidu* [qo-yi-du] 'хойд', *qoyiyur* [qo-yi-yur] 'хойгуур', *qoyimar* [qo-yi-mar] 'хоймор', *qoyina* [qo-yi-na] 'хойно', *qoyisi* [qo-yi-si] 'хойш' гэх мэт олон үгс салбарлан гарчээ

Хо* II |qo| *'хоёр'* гэсэн тооны уттыг хадгалсан анхдагч язгуур Энэхүү язгууpаас *qori* [qo-ri] 'хори', *qos* [qo-s] 'хос', *qoši* [qo-ši] 'хош', *qoya* [qo-ya] 'хоё', *qoyi* [qo-yi] 'хой' гэх мэт үндэс үүсч, тэдгээрээс улам олон үг салбарлан гарчээ.

Хобби |hobbi|{< Rus. *хобби* < Eng. *hobby*} *'хообий'* (дур сонирхолтой зүйл)

Ховоо |qobuγ-a|[= qob-γa] *худагаас ус утгаж гаргах урт иштэй ширэн уут* || Cf. Turk. *koba / kowa* 'creux, fosse' (Räsänen 273), *kovgā* 'pail', 'bucket' (Clauson 583); Man. *xowō* 'ведро' (Цинциус I:467) || Ж= ***qobqa*** *dūren usun* [полный кувшин воды](Mu. 307) // *qobγa* 'ведро' (IM M141) // *qobγa* 'колодезная бадья' (IM M141) || Kha, Ord. *xowō*, Bur. *χobō*, Oir. *xowā*

Хожи* |qoǰi| *'хожидох'*, *'хожимдох'* гэсэн утгыг хадгалсан үүсмэл язгуур. Энэ язгууpаас *qoǰiyda-* [qoǰi-yda] 'хожигд-', *qoǰida* [qoǰi-da] 'хожид', *qoǰimda-* [qoǰi-mda] 'хожимд-', *qoǰiyu* [qoǰi-yu] 'хожуу' гэх мэт үгс үүсчээ.

Хожид- |qoǰida|[= *qo-ǰi-da] 'хожимд-' || Ж= *'kem boljal* ***qoǰidaǰu*** *čerigüd-i nemegülbesü yaγun tusa'* |болзсон цагаас хожимдож, цэрэгүүдээ нэмэж явуулвал юуны тус](Ar. I) // *qoǰid* 'delay', 'slow' (Zir.128) || Kha. *xodžid- / xodžimd-*, Ord. *xodžido-*, Bur. *xožomdo-*

Хоё* |qoya|[qo-ya] *'хоёр'* гэдэг тооны нэрийн үүсмэл язгуур. Энэхүү язгууpаас *qoyar* [qo-yar] 'хоёр', *qoyaγul* [qo-ya-γul] 'хоёул' гэсэн нийлмэл бүтэцтэй үгс үүсчээ.

Хоёр |qoyar|[qo-yar]{< *qo-yar} *'1 + 1 = 2'* || Ж= *'törü yosun* ***qoyar-iyar*** *delekei ulus-i ilübtekne'* [төр ёс хоёроор дэлхий уласыг түвшидхэн](Taq. 1b) // *'Alan-γo'ā Dobun-mergen-dūr ireǰü,* ***qoyar*** *kö'ün töre'ülbi'* [Алангоа Добун мэргэнд ирж хоёр хүвүүн төрүүлэв](MNT 10) // *aqa de'ü* ***qoyar*** *hodun* [созвездие близнецов](Mu.303) || Kha. *xojor / xojir*, Ord. *xojor*, Bur. *xojor*, Oir. *xojᵘr*

Хоёул |qoyaγula|[= *qo-ya-γula] *'цугтаа'*, *'хамтдаа'* (хоёр хүн, хоёр зүйл) || Ж= *'bida* ***qoyaγula*** *degel-iyen aralǰiy-a kemebesü tere ber aralǰiǰu ögčü'* [бид хоёулаа дээлээ солиё хэмээсэнд тэр сольж өгч](Burq. 25b) // *'Qači'ūn, Odčigin* ***qoya'ūla*** *boljᵘ, nigen kökö ūlü baraqu büle'ē'* [Хачиун, Отчигин хоёулаа болж, нэгэн хөх үл барах бөлгөө](MNT 244) // ***qoyāla*** *amuba* 'ruhten aus' (LH 65) || Kha. *xoyūl*, Ord. *χojūl*, Bur. *χoyūla*, Oir. *χojūlᵘn*

Хой* I |qoyi| *'хойно'* гэсэн үгийн үүсмэл язгуур. Тус язгууpаас *qoyiyur* [qo-yi-yur] 'хойгуур', *qoyidu* [qo-yi-du] 'хойд', *qoyimur* [qo-yi-mur] 'хоймор', *qoyina* [qo-yi-na] 'хойно', *qoyisi* [qo-yi-si] 'хойш' гэсэн зүг чиг, орон байрын холбогдолтой үгс үүсчээ.

Хой* II |qoyi| *'хоёр'* гэсэн тооны нэрийн үүсмэл язгуур. Тус язгууpаас *qoyayul* [qoya-yul] *'хоёул'*, *qoyimusun* [qo-yi-musun] 'хоймсон' (хоёр давхар), *qoyar* [qo-yar] *'хоёр'* гэх мэт үгс үүсчээ.

Хойд |qoyidu|[= *qo-yi-du] *'умард'* // Pl. *qoyidus* (Chang. 12) || Ж= *'bi **qoyidu** čay-un amitan-a tusayi ese üyiledügsen'* [би хойд үеийн амьтанд тус эс үйлдсэн] (Burq. 41a) // *'**qoyīdu** nuŋgasutu tergen-dūr unu'ūlju'* [хойд ноостой тэргэнд унуулж](MNT 85) // ***qoitu*** 'to-tomorrow' (Zir.127) || х о р ш : *'эцэс хойд'* || Kha. *xoid*, Ord. *xȱd*, Bur. *xoit*ᵒ, Oir. *χ̄d*

Хоймор |qoyimar|[= *qo-yi-mar] *'хойд тал'* || Ж= *'an-u urug bidan-dur ire'ēsü qoyīmar-a sa'ūju'* [тэдний ураг манайд ирвэл хойморт сууж](MNT 165) // *balyasun gerün **qoimar*** [почетное место в доме](Mu.110) // *qoimur* 'the part of the tent opposite the entrance' (Ras.203 B24) || Kha, Bur. *χoimor*, Ord. *χ̄mur*, Oir. *χ̄mōr*

Хойно |qoyina|[= *qo-yi-na] *'өмөнө'* гэдэгийн эсрэг утгатай үг (хойд зүг, ар тал, болж өнгөрсөн үйл явдалын дараа) || Ж= *'kümün bügüde umtaγsan-u **qoyina** γaγčaγar ečige-yügen qarši-dur odču'* [хүн бүхэн унтсаны хойно ганцаар эцэгийнхээ харшид очиж](Burq.12b) // *'**qoyīna**-ān čagdu'ūlsun bolγan, qara-'ūlsun talbiju'* [хойноо цагдаа болгон харуул тавьж](MNT 170) // *qoina* 'позади' (Mu.299) // ***qoināsa** ačiraba tūni* [принес его вслед](Mu.300) // *qoina* 'следующий' (IM 445) // *qoina* (hinten' (LH 65) // *qoina* 'after', 'behind' (Ras. 205 D41) // *qoina* 'после' (IM M145) // *qoina* 'after', 'behind' (Zir.127) || х о р ш : *'хойно өмөнө'*, *'хожим хойно'* || Kha, Bur. *xoino*, Ord. *χ̄no*, Oir. *χ̄n*

Хойтон |qoyitun|{< ***qo-yi-du on**} *'дараагийн жил'* (Уг нь *xoidoŋ* 'хойд он' гэж дуудагдах ĕстой боловч ярианы хэлэнд ***d*** гийгүүлэгч дуугүйшсэнээс *xoitoŋ* 'хойтон' гэж дуудагдах болжээ) || Kha. *xoitoŋ*

Хойч |qoyiči|[*qo-i-či] *'дараачийн'*, *'хоёр дахь'* || Ж= *'**qoyiči** čay-i urtu-da qaraγči'* [хойч цагийг эртнээс харагч](Sub. II:3b) // *'**qoyīči**-yu'ān surtuγai'* [хойч юугаан суртугай](MNT 260) || х о р ш : *'хожим хойч'* || Kha, Oir. *χoitš*

Хоккей |hokkei|{< Rus. *хоккей* < Eng. *hockey*} *'хокей'* (мөсөн дээр эсрэг талын хаалганд шайб цохиж оруулдаг спортын төрөл. Бас зүлэгэн дээр тоглодог хокей ч бий)

Хол |qola| *'ойр'* гэдэгийн эсрэг утгатай үг || Ж= 'qola *ber bögesü oyir-a metü sedkijü'* [хол ч байсан ойр мэт сэдхэж](Ölj. 9) // *'**qola** ǧaǰar-a nidün-ü ečine ilēye'* [хол газар нүднээс далд явуулая](MNT 278) // *qola* 'далеко' (Mu. 300) // *qola* 'lointain' (Ist. 44) // *qola* 'fern' (LH 65) // *qolā* 'a far' (Zir.127) // *qula* 'далекий' (IM M156) || х о р ш : *'алас хол'*, *'хол ойр'* || Kha, Oir. *xol*ᵒ, Ord. Bur. *xolo*

Холбо- |qolbu|[= qo-(l)bu] *'нийлүүлэх'*, *'ойртуулах'* Энэхүү үүсмэл үйл үгээс *qolbuγči* [qo-lbu-γči] 'холбогч', *qolbuγda-* [qo-lbu-γda] 'холбогд-', *qol-buγa* [qo-lbu-γa] 'холбоо'гэх зэрэг үгс салаалан гарчээ. || Ж= *'ayalγun **qolban** maγtaγči ayay-a tegimlig Čosgi odsir'* [аялгуу холбон магтагч аяга тэгимлиг Чойжи-Одсэр](Maha. 46) || Kha, Ord, Bur. *xolbo-*, Oir. *xolbʊ-*

Холбоо |qolbuγa|[= *qo-l-bu-γa] *холбогдон нэгдсэн зүйл* || Ж= *'**холбоо** хоёр зүрэх минь хувирахгүй янаглана'* (Д. Нацагдорж, Идэр хоёр) || Kha, Ord, Bur.

xolbō, Oir. *χolwān*

Холдинг |holding|{< Eng. *holding* 'эзэмших'} *'хоолдинг'* (өөрөө бараа, бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж, үйлчилгээ явуулдаггүй, харин бусад компанийн хувьцаат хөрөнгийн хагасаас илүү хувийг эзэмшдэг компани)

Холерик |qolerik|{< Rus. *холерик* < Lat. *cholericus* < Gr. *cholē*} *'холэрик'* (шаралхуу, түргэн зан)

Хом |qom| *тэмээнд ачаа ачихад зориулсан иж бүрэн хэрэгсэл.* || Cf. AT. *kōm* 'camel's pack-saddle' (Clauson 625), Turk. *kōm* 'kamelsattel' (Räsänen 278) || Ж= *qom* 'верблюжье седло' (Mu. Suppl. 406) // *qom* 'потник' (IM 445) || хорш: *'хом ширдэг'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *xom*

Хомголзуул- |qomuγalǰaγul|[= qomu-γalǰa-γul] х у у ч : *'хөхиүлэн дэмжих', 'сайшаах'* || Ж= *degedüs-ün kündü ači-yi büširen sedkijü edügülün aldaršiyuluγad qoyidus-i ber* ***qomuγaljaγulqui****-a buγu j-a'* [дээдэсийн хүндтэй ачийг биширэн сэдхэж, үүсхэн алдаршуулаад хойдосыг хөхиүлэн сайшаах буюу](Hin. 48)

Хонд |qonda|{< Chin. *hóng de*} *'улаан'* || х о р ш : *'хондон улаан'*

Хонжин |qonǰin| *'мүшмэл'* (ёслолын хэрэг явдал эрхэлсэн түшмэл)

Хонжоо |qongǰiy-a|{< Chin. *hóngqián*} *'улаан зоос'* || х о р ш : *'ашиг хонжоо'* || Kha. *xoŋdžō*, Ord. *χondžōn*, Bur. *xoŋžō*

Хонжоос |qonǰiyasun|{< ******qondi* + *γasun*} *'хошного'* || Ж= *'qonid adu'ūlaju,* ***qonǰiγasun*** *idesü'* [хонь хариулж, хошного идэе](MNT 124) || Bur. *χonžohon*

Хонзон |qongǰing|{< Tib. *'khon 'dzin*} *'өшөө хадгалах* || х о р ш : *'өс хонзон'*

Хони |qoni|{< qoi-ni} *'хонь'* // Pl. *qonid* (Jig.3) || Cf. Turk. *koi* 'овца, баран' (Радлов, II:20), *qoj / qon* 'овца' ДТС 453, 455), AT. *kōn* 'sheep' (Clauson, 631), Uig. *qoy* (Schwarz, 643); Man. *konin* 'овца' (Цинциус I:409) || Ж= ***'qonin*** *jil ōbülün dumdadu sarayin γunan šinede'* [хонин жил өвөлийн дунд сарын гурван шинэдээр](Turf. 19) // *'qabur nigen üdür kōŋšilemel* ***qonin*** *činaju'* [хаварын нэгэн өдөр хонины үүц чанаж](MNT 19) // ***qonin*** *belčildü orčiba* [овцы пошли на пастбище](Mu.302) // *qoni* 'овца' (IM 445) // *qonin* 'овца' (IM M145) // *qoni* 'Schaf' (LH 64) // *qoyun 'Cheval'* (Qaz. Pe 557) // *qonin* 'herd' (Kund.149) || Kha. *xoni*, Ord, Bur. *xoni*, Oir. *χō / χoi*

Хоовон |qobung|{< Chin. *huǒ pén*} *зуухны үүдэн дэх нүүрс, цогны сав*

Хоолой |qoγolai| 1. *хүзүүний өвөр тал* 2. *хоол унд* 3. *хоолойгоос гарах дуу авиа* || Ж= **1**. *'ayula-yin tedüi terigütü asuru narin* ***qoyolaitu'*** [уулын чинээ толгойтой, маш нарийн хүзүүтэй](Turf. 6:11) // *qōlain ebečin* [болезнь горла] (Mu. 306) // *qōlai* 'gorge' (Ist. 44) // qōlā 'Kehle' (LH 64) // *qolai* 'throat' (Zir.127) // *qūl* 'глотка' (IM M145) // *qôlai* 'throat' (Ras.198 C4) || х о р ш : *'хоолой багалзуур'* || Ж= **2**. *'degel qubčan idegen* ***qoyolai*** *terigüten oljas qilbar-a oluγad'* [дээл хувцас, хоол унд зэрэг олз олоод](BT 160a9) || Ж= **3**. *'****qoyolai*** *inu toγus sibaγun-u öngge-dür adali γowa boluγsan-iyar'* [хоолой нь тогос шувууны өнгөтэй адил гоо болсоноор](Chimeg 25b) || Kha, Bur. *xōloi*, Ord. *xōlō*, Oir. *xōlā*

Хоор |qoγor| *'зуур', 'дунд'* || Ж= *'Mergid Naiman-i busaŋqui **qo'ōr-tur'*** [Мэргэд, Найманыг бусних хооронд](MNT 208) || х о р ш : *'дуу хоолой'* || Oir. *χōr*

Хоормог |qoγormaγ|[= qoγar-maγ] *сүү, тараг хоёрын дундын байдалтай)* || Cf. AT. *kōr* 'residue of sour milk used to make yogurt' (Clauson 642) || Kha. *xōrmog*

Хооронд |qoγorundu|{< ***qoγorumda** < ***qoγor-dumda**} (W Kotwicz, *Contributions aux études altaïques*, RO 7, 1931, 166) *'дунд', 'завсар'* || Ж= *'olkiqui anu qoyar-un **qoγor dumda** ulam dasqaju olkiqui bui'* [олхихуй нь хоёрын хоор дунд дасхаж олхихуй буй](О. Ковалевский, *Монгольская Хрестоматия*, том II. Казань, 1837, 137) || Kha. *xōrondo*, Ord. *xōrondu*, Bur. *xōrondo*, Oir. *χōr dund*ª 'zwischen', 'in der mitte' (Ramstedt, Kalmückisches Wörterbuch, 192)

Хоосон |qoγosun|{< ***qoγa-sun**} *'хөндий', 'сул чөлөөтэй'* || Cf. Man. *kōhon* 'пустой' (Цинциус I:413) || Ж= *'merged yar **qoγosun** yabun bui* [мэргэд гар хоосон явах буй](Sub.III:5b) // *'qotola ulus-i inu **qo'ōsun** boltala hawūluya'* [хотол уласыг нь хоосон болтол уулгалан дайрая] (MNT 105) // ***'qo'ōsun** oqtorqui'* [хоосон огторгуй](KMQB A11) // *kōson* 'пустой' (IM M145) // *qōsun* 'сухость' (IM 445) // *qōsun* 'сухость' (IM M145) // *qôsun* 'empty'. 'void', 'poor' (Ras.204 A3) || х о р ш : *'хөндий хоосон', 'хий хоосон', 'ядуу хоосон'* || Kha, Ord. *xōson*, Bur. *xōhon*, Oir. *xōsᵉn*

Хор I |qour-a / qoru / qor| 1. *'хөнөөл', 'аюул'* || Cf. AT. *kōr* 'damage, loss' (Clauson 641) 2. эрүүл мэнд, амь насанд аюултай бодис || Cf. Man. *koro* 'яд' (Цинциус I:415) || Ж= **1**. *'boyol-dayan **qor** kürgekü bögesü'* [бооддоо хор хүргэвээс](Sub.VII:3a) // *'jögelen jasal tegün-dür **qoru** bolui'* [зөөлөн засал хор болой](Sub.V:6a) // *qor* 'dommage' (HY IIa Most.90) // *qor* 'убыток' (IM 445, IM M145) // *qor kibe* [причинал вред](Mu. 302) || Ж= **2**. *'Oločin kūregen-ū amin-a **qour** kürgegdebesü'* [Олочин хүргэнд хор хүргэвээс](Chang. 21) // *sarimsaγ kei ebedčin-dür tus-a bögesü ber šira ebedčin-dür **qoru** bolun bui* [саримсаг хий өвчинд тустай бөгөөд шар өвчинд хор болно](Sub. VIII:22b) // *'uridan-u dawūligdagsan kegēsū-bēn duradču, oyīsu-ladun gūjirču, **qoro** qoliju ögči'ūi'* [уридны булаагдсан өс хонзонгоо санаж, өширхөж хор хольж өгчээ] (MNT 67) // *qora* 'poison' (Ras. 205 C43) || Энэ үгээс *qorula-* [qoru-la] 'хорло-', *qorutan* [qoru-tan] 'хортон', *qoruqai* [qoru-qai] хорхой гэх мэт үгс үүссэн байна. || х э л ц : *'хор буцлах'* (хүчтэй эрмэлзэл төрөх), *'хор маажих / малтах'* (басамжилсан үгээр өдөх), *'хор тайлах'* (биед шингэсэн хорыг арилгах), *'хор хүргэх'* (хор хөнөөл учируулах) || х о р ш : *'qour ada', 'хор хөнөөл', 'хор уршиг', 'хор шар'* || Kha, Ord, Oir. *xorᵃ*, Bur. *xoro*,

Хор II |qor| *'хоромсог', 'сум'* || Cf. Ж= *'tede irgen Oŋ qan-ni **qor**-iyār-iyān ayu'ūlju* [тэдгээр иргэд Он ханыг сумаараа айлгаж](MNT 189) // *qor* 'колчан' (IM 445) // *qor* 'quiver' (Ras.205 A5)

Хор III |qor|{< Tib. *hor*] *'монгол'* (анхандаа уйгурыг нэрлэдэг байсанаа хожим монголчуудыг нэрлэх болжээ)

Хор- |qoru| *'хорогдох', 'хасагдах'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. || Cf. AT. *kora-* 'to suffer loss, be diminished' (Clauson 645) || Энэ язгуураас Ж= *'gagča-qan*

amin-i'ān qoroqun' [ганцхан амиа хороох](MNT 111) || Kha, Oir, Oir. *xor-*, Ord, Bur. *xoro-*

Хорвоо |qoru-a|{< Tib. *'khor ba}* *'орчилон', 'сансарын хүрд'* хэмээх тасаралтгүй эргэлдэх орчил. Орчин үед *'дэлхий ертөнц'* гэсэн утгаар хэрэглэгддэг) || х о р ш : *'хорвоо ертөнц' // 'орчилон хорвоо', 'сансар хорвоо'* || Kha. *xorwō*, Oir. *χorwā*

Хоргой |qorγoi|{< Tib. *hor gos}* *'торго'* (алтан утасаар нэхсэн зузаан артай торго) || х о р ш : *'хоргой торго'* || Kha, Bur. *xorğoi*

Хорз |qoorǰa|[= qoora-ǰa] *'нэрмэл арих'* (арзыг дахин нэрж гаргасан шимийн арих)

Хори- |qori| *'хориглох', 'хаах'* || Cf. AT. *kori-* 'to fence in, protect' (Clauson 645) Энэ үгээс *qoriγ* [qori-γ] 'хориг', *qoriγda* [qori-γda] 'хоригд-', *qoriy-a* [qori-ya] 'хорио', *qoriγul-* [qori-γul] 'хориул-' гэм мэт үгс үүсчээ. || Ж= *'qortan dayisud-i qotal-a-yi **qoriγulǰu'*** [хортон дайсаныг хотолоор хориулж](BT 167a 10) || х о р ш : *'хорьж цагдах'* || Kha, Ord, Bur. *xori-*, Oir. *xoŕ-*

Хори(н) |qorin|[= *qo-ri-n] *10 x 2 = 20.* Энэхүү тооны үгээс *qorid* [qo-ri-d] *'хорид', qoriγad* [qo-ri-γad] 'хориод', *qoriγul* [qo-ri-γul] 'хориул' гэх мэт үгс үүсчээ. || Ж= *'Dar-a-yin **qorin** nigen maγtal'* [дари эхийн хорин нэгэн магтаал](Taга. 1b) *// 'qorin ğučin kü'ün'* [хорь гучин хүн](MNT 177) *// qorin* 'двадцать' (Mu.303) || Тус язгуураас *qorid* [qo-ri-d] *'хорид', qoriγad* [qo-ri-γad] *'хориод', qorin* [qo-ri-n] *'хорин'* гэх мэт шинэ үгс үүсчээ.

Хорио |qoriγ-a| *'хориглолт'* || Ж= *'görügeči-yin tour-tur toruγsan bičin metü maγui čaγ-un **qoriγ-a-da** maγad bariγdan bui'* [анчины торонд орсон сармагчин мэт муу цагийн хорионд магад баригдан буй](Burq. 5a) *// **qoryanu** balγasun* [крепостная стена](Mu.302) *// **qoryan*** 'fort', 'fortification' (Ist. 45) || Kha. *xoŕĭō*, Oir. *χorā*

Хорол |qorlu|{< Tib. *khor lo}* *'хүрд'* (тасаралтгүй эргэлдэх хорвоогийн амьдаралын бэлгэдэл болох найман хигээс бүхий хүрд нь хаан төрийн долоон эрдэнийн нэг) || Skr. *chakra*, || Kha. *xorol*

Хоромсог |qorumsaγa|[= qor-msaγ] *'нум сумны уут'* (нум сумаа шургуулж, зүүн гар талдаа зүүдэг ширэн уут) || Ж= *qorumsaq* 'колчан' (IM 445) *// qorumsaqa* 'quiver' (Ras.187 C15) *// qorumsa* 'колчан', 'футляр для лука' (IM M 143) || х о р ш : *'хоромсог саадаг'* || Kha. *xoromsoğo*, Bur. *xormogo*, Oir. *xorᵒmsxᵖ*

Хорхой |qoruqai|[= qoru-qai] *'хортой шавж'.* Хожимоо хортой, хоргүй аль ч шавижийг ийн нэрлэх болжээ. || Ж= *'γaltu **qoruqai** γurban yirtinčü dügürbesü ber γaγča naran-u gerel-e daruγdaqu boluγu'* [галт хорхой гурван ертөнцийг дүүрвэл ганцхан нарны гэрэлд л дарагдах болно](Burq.55a) *// qoroqai* 'incecte' (HY M90) *// qoraγai* 'червь' (Mu. 302) *// qoryai* 'ver', 'insecte' (Ist. 45) *// qorqai 'Gewürm'* (LH 63) *// hümegei **qoroqai*** 'dung beetle' (Ras.200 A10) || х о р ш : *'хорхой шавж' // 'өт хорхой'* || Kha, Bur. *xorxoi*, Ord. *xoroxŏ*, Oir. *xorxă*

Хорч |qorči|[= qor-či] *'илдэч', 'харваач', 'торгон цэрэг'* // Pl. *qorčin* || Ж= *'tngri-yin küčün qaγan-u suu medetügei kemen Muskaril **qorči**-yi ilebei'* [тэнгэрийн хүч, хааны суу мэдтүгэй хэмээн Мусхарил хорчийг илгээв](Ar.

Хошилиг |qosilig|[qosi-lig]{< Turk. *qoš*} *'аяны гэр'* (Poppe, *Turkic Loan Words in Middle Mongolian*, CAJ 1, 1955, 40-41) || Ж= *'šiǧui-yin amasar-a* ***qošiliǧ-un*** *tedüi čagān gürü amasar-a böglen unaju'ū'* [шугуйн амсарт гэрийн чинээ цагаан чулуу бөглөн унаж](MNT 80)

Хошой |qošoi|[= qo-š-(o)i] *'хоёр удаагийн'* || Ж= *'qorčin jasay* ***qošoi*** *čing vang'* [хорчин засаг хошой чин ван](EE 85b) || Kha. *χošoi*, Oir. *χošā*

Хошоод |qošiyad|[= qo-ši-γad] *'мус бур хоёр'*, *'хоёр хоёр'* || Ж= *'**qošiyad** dala modud-un jayur-a jayur-a küjitü usun-iyar dügürügsen altan qumaki'* [хоёр хоёр дал модны хооронд](Burq. 46a) // *'čingya arban dörben kiged köndei arban dörben-eče **qosiyad qosiyad** qubilyaju'* [чанга арван дөрвөн хийгээд хөндий арван дөрвөнөөс хошоод хошоод хувилгаж](OM 9a) || Kha, Bur. *χošōd*

Хошуу |qosiγu| Чин уласын үед аймагуудын захиргаанд байсан орон нутагийн засаг захиргааны нэгж. Энэ нэр томъёо эдүгээ Өвөр Монголын өөртөө засах оронд хэрэглэгдсээр байгаа билээ. || Ж= *'bi arban γurban nasutai **qosiγu** uduridun ülemji kūčün-iyen sayitur öggügsen bülüge'* [би арван гурван настайдаа хошуу удирдан үлэмж хүчээ сайтар өгсөн бөлгөө](ET 58b) || х о р ш : *'аймаг хошуу'*, *'нутаг хошуу'* || Kha, Bur. *χošū / xušū*, Ord. *gušū*, Oir. *χošūn*

Хө* |*kö / *kü| *'хүйтэн'* гэсэн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Энэхүү язгуураас *köl-* [*kö-l] 'хөлд-', *kör* [*kö-r] 'хөр-', *köyi* [*kö-yi] 'хөй', / *küyi* [*kü-yi] 'хүй' гэх зэрэг үүсмэл язгуур гарч, уламаар тэдгээрээс [*kö-l-de] 'хөлд', *körüge-* [*kö-rü-ge] 'хөргө', *küyite* [*kü-yi-ten] 'хүйтэн' гэсэн үндэсүүд үүсчээ.

Хөв I |köb|{< Turk. *köp*} *'элбэг'*, *'дүүрэн'* (нуурын усны гүнзгий хэсэг) || х э л ц : *'нуурын хөв'* 'нуурын усны гүнзгий хэсэг) || Kha. *xöw*

Хөв* II |köb| *'хөвсгөр'*, *'хөнгөн'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. || Cf. *köp* 'рыхлый, мягкий' (Räsänen, 291) Энэхүү язгуураас *köbdü* [köb-dü] 'хөвд', *köbülje-* [köb-(ü)lje] 'хөвөлз-', *köbüng* [köb(ü)ng] 'хөвөн' *köbügür* [köb-(ü)gür] 'хөвүүр', *köbke* [köb-ke] 'хөвх', *köbsü* [köb-sü] *'хөвс'* гэх мэт олон үг үүсч, уламаар *köbke* гэсэн үүсмэл язгуураас *köbkegene-* [köb-ke-gene] 'хөвхгөнө', *köbkeger* [köb-ke-ger] 'хөвхгөр', *köbkelje-* [köb-ke-lje] 'хөвхөлз-', *köbsü* гэсэн үүсмэл язгуураас *köbsüger* [köb-sü-ger] 'хөвсгөр', *köbsüyi-* [köb-sü-yi] 'хөв-сий-' *köbsürgen* [köb-sü(r)gen] 'хөвсөргөн' зэрэг нийлмэл бүтэцтэй үгс салбарлан гарсан байна.

Хөвсгөл |köbsügül|{< Turk. *köp*} 'хөх' + *su* (ус) + *köl* 'нуур'} *'хөх уст нуур'* || Cf. *köp* 'очень синий' (ДТС 317)

Хөвүүн уз **Хүвүүн**

Хөвчин |köbčin|[= köb-čin] *'хамаг'*, *'бүх'*, *'бүтэн'* || Cf. Turk. *köp* 'много' (ДТС 317), *köp* 'many' (Starostin) || Ж= *'ta gege'ēn čaǧa'ān üdür* ***köbčin*** *kü'ü aldaba'* [та нар гэгээн цагаан өдөр бүхэл бүтэн хүнийг алдав](MNT 83) || Kha. *xöwtšin*

Хөг |kög| *'цуурианах'*, *'дэгжих'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. || Cf. Turk. *kög* 'звук, напев' (Радлов, II:1231), *'melodie,* lied' (Räsänen 287) || Ж= *'daγun kemebesü sonosdaqu metü čanggil-jaqui kög daγun, irayu egesig kemen nomlabai'* [дуун хэмээвээс соносдох мэт цангинахуй хөг дуу, яруу эгшиг хэмээн номлов]

(Chimeg 53a) || Энэхүү язгууpaac *kögji-* [kög-ji] 'хөгж-', *kögle-* [kög-le] 'хөглө-' гэх мэт үндэс үүсчээ. || х о р ш : *'хөг ая'*, *'хөг дуу'* || Kha, Ord. *хög*, Bur. *хüg*, Oir, Oir. *kög*

Хөгж- |kögji|{< kög-ji} *'дэгжин дээшлэх'*, *'урагшилан дэвших'*, *'баясах'* || Энэхүү үүсмэл үйл үгээс *kögjil* [kög-ji-l] 'хөгжил', *kögjim* [kög-ji-m] 'хөгжим', *kögjinggüi* [kög-ji-ŋgüi 'хөгжингүй', *kögjiye-* [kög-ji-ye] 'хөгжөө-', *kögjigül* [kög-ji-gül] 'хөгжүүл-' гэх мэт олон шинэ үгс үүсчээ. || Ж= *'quyur dayun sonosbasu ülü **kögjin**'* [дуу хөгжим соносовч үл хөгжин](Taq. 36a) // *kögjibe sara* 'месяц горел' (Mu. 220) || Kha. *χogdž-*, Bur. *χügzi-* Ord. *kögdži*, Oir. *kögdzi*

Хөгжил |kögjil|[= kög-ji-l] *'цэцэглэл'*, *'баясал'* || Ж= *'хурим найр, бүжиг дуу маш **хөгжилтэй** болж'* (Б. Ринчен, Заан залуудай) || х о р ш : *'хөгжил баясал'*, *'хөгжил дэвшил'*, *'хөгжил цэцэглэл'*

Хөгжим |kögjim|[= kög-ji-m] *'уянгат аялгуу'* || Ж= *'дуу, **хөгжим** улам өрнөж, үргэлжилсээр хоёр гурван цаг болов'* (Д. Нацагдорж, Хэлхээгүй сувад) || х о р ш : *'дуу хөгжим'* || Kha. *χögdžim*

Хөглөр |kögeler| *өвөлийн адаг сарын нэр.* || Ж= *'**kögeler** sara'* [хөглөр сар] (Turf. XV:F)

Т у с х а й с у д а л г а а : L. V. Clark, The Month Name *kögeler* in the Mongol Natural Calendar, *Bahşı Öğdisi.* (Festschrift fur Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags), Istanbul, 1998, 45-48

Хөдөл- |ködel| *'үйлдэл үйлдэх'* Энэхүү үндэсээс *ködelge-* [ködel-ge] 'хөдөлгө-', *ködelmüri* [ködel-müri] 'хөдөлмөр' гэсэн үгс үүсч, улам тэдгээрээс *ködelgegen* [ködel-ge-gen] 'хөдөлгөөн', *ködelgegür* [ködel-ge-gür] 'хөдөлгүүр', *ködelmüriči* [ködel-müri-či] 'хөдөлмөрчин', *ködelmürile-* [ködel-müri-le] 'хөдөлмөрлө-', *ködelül* [ködel-(ü)l] 'хөдөлөл' гэх мэт шинэ үгс үүссэн байна || Ж= *'modun-u gešigüd **ködeljü** mör-tür yabuqun-i dalalaqu metü eldeb šibayuqad dongyudču'* [модны мөчир хөдөлж, замаар зорчигсодыг даллах мэт элдэв шувууд донгодож](Buq.35b) // *'Tayiči'üd Onan müren hürü'ü **ködölbe**'* [Тайчууд Онон мөрөн рүү хөдөлөв](MNT 72) // ***ködelbe** debisker dotar* 'двигался в постели' (Mu. 219) || Kha. *χödöl-*, Ord. *ködöl-*, Bur. *χüdel-*, Oir. *ködəl-*

Хөдөлгө- |ködelge|[= ködel-ge] *'хөдөлгөөнд оруулах'* || Ж= *'delekei-yi köl-iyer-iyen **ködelgejü**'* [дэлхийг хөлөөрөө хөдөлгөж](Burq. 53a) // *'širuγai **ködöl-gebesü** ülü joqiqu'* [шороо хөдөлгөвөөс үл зохих](Turf. XV:21) // *'Büri-bökö Belgüdei-yi örö'ēle gar-iār bariju, örö'ēle köl-iyēr toyīdču unagaju, ülü ködölgen daruqu büle'ē'* [Бүрибөх Бэлгүдэйг өрөөсөн гарааraa барьж, өрөөсөн хөлөөрөө хавсарч унаган үл хөдөлгөн дарах бөлгөө](MNT 140) // ***ködelgebe** hekini* [покачал головой](Mu. 219) || Kha. *χödölgö-*, Ord. *ködölgö-*, Bur. *χüdelge-*, Oir. *köd^{n}lgə-*

Хөзөр |köjör|{< Rus. козырь} *'тоглоомын карт'* || Kha. *χözör*

Хөл I |köl|{< Turk. *köl*} *'нуур'* || Cf. Turk. *köl* 'der See' (Радлов, II:1267), *köl* 'See' (Gabain 315), *köl* 'озера' (ДТС 313) || Ж= Kөbsügül {< *kök* 'хөх' + *sü* 'ус' + *köl* 'нуур'} *'хөх уст нуур'* (= Хөвсгөл), *Bayiγal* {< *baj* 'баян' + *köl* 'нуур' (Баян нуур)

Тусхай судалгаа : Tatár Mária Magdolna, *Köl 'lake, flood, sourse, moor' in Northern Mongolian Hydronyms*, 'Turcological Letters to Bernt Brendemoen' edited by Éva Á. Csató, Gunvald Ims, Joakim Parslow, Finn Thiesen and Emel Türker, Novus Press – Oslo, 2009, 327-326

Хөл* II |kölö|{< kŏle} *'холос'* гэсэн утгийн уттыг хадгалсан язгуур. Энэ язгуураас *kölöre-* [kölö-re] 'холор-', *kölösü* [kölö-sü] 'холос' гэсэн үндэс үүсч, улам тэдгээрээс шинэ үгс үүссэн бүй.

Хөлгөн |kölgen| Буддийн сургаал номлолын их сударт. (Хураангуй номлолыг *'бага хөлгөн'* (Skr. *Hīnayāna*), дэлгэрэнгүй номлолыг *'их хөлгөн'* (Skr. *Mahāyāna)* хэмээнэ) || Ж= *'yeke* ***kölgen*** *nom-un gün ayui üjel yabudal-i uqayulqui Čaγ-a Avatar-a neretü sastir'* [их хөлгөн номын гүн агуу үзэл явдлыг ухуулах Чарияа аватара](BT 166a4) || Kha. *xölgön*, Ord. *kölgö*, Oir. *kölg'n*

Хөлд- |kölde|[= *kö-l-de] *хүйтэн орчинд царцаж хатуу бият болох.* Энэхүү үүсмэл үгээс *köldelte* [*kö-l-de-lte] 'холдолт', *köldege-* [*kö-l-de-ge] 'холдоо-', *köldegü* [*kö-l-de-gü] 'холдүү' гэх зэрэг шинэ үгс үүссэн байна. || Ж= *'ğar inu ğartaju, köl inü* ***köldejü*** *ögsügei'* [гарыг нь гартаж хөлийг нь хөлдөөж өгсүгэй] (MNT 166) || Kha. *xöld-*, Ord. *xöldö-*, Bur. *xülde-*, Oir. *köld'-*

Хөлөг |külüg| *'аят морь'* Pl. *külüg-üd* || Cf. Turk. *kölük* 'рабочий скот' (Радлов, II:1272), AT *kölük* 'вьючное животное' (ДТС 314) || Ж= ***'kölgen-ečegen*** *bayuju aday-tur inu mörgübei'* [хөлгөнөөсөө бууж хөлд нь моргов] (Burq. 32b) // *'sayin* ***külüg*** *morin-dur adali'* [сайн баатар морьтой адил](Jig. 33) || х о р ш : *'хөлөг морь'*, *'хөлөг онгоц'* || Kha. *xölög / xülleg*, Bur. *xülleg*, Oir. *kül^{u}g*

Хөлөр- |köler|[= köle-r] *'хөлөс гарах'* || Ж= ***kölerbe*** *manglai* 'лоб покрылся потом' (Mu. 222)

Хөлөргө- |kölörge|{< köle-r-ge} *'хөлөс гаргах'* || Ж= *'Činggis qayan-u er-e-yi ülü ǰobayan ayta-yi ülü* ***kölörgen'*** [Чингис хаан эрийг үл зовоон, айтыг үл хөлөргөн](Hin.16)

Хөлөс |kölösü|[= köle-sü]{< köle-r-sü} 1. *халууцаж, зүдэрсэнээс гадагшилсан биеийн шингэн* 2. *хөлөс хүчээ гаргаж хийсэн ажлын урамшуулал* || Ж= 1. *'manglai-ača suyu-dača* ***kölesün*** *yarqui'* [магнай, суганаас хөлөс гарахуй](Burq. 36a) // *'ula-yin* ***kölesün*** *manglai-dur ğartala'* [улын хөлөс толгойд гартал](MNT 254) // *kölösün* 'sueur' (HY Most 72) // *šimebe dēl kölesüni* 'шуба впитала пот' (Mu. 333) // *kölesün* 'Schweiss' (LH 67) // *kölesün* 'sweat', 'perspiration' (Ras. 186 C10) || Ж= 2. *kölesün* 'наем', 'заработная плата' (Mu. 222) // ***kölesündü*** *ögbe balyasun geri* [отдал здание в наем](Mu. 222) || Kha *xölös*, Ord. *kölösü*, Bur. *xülhen*, Oir. *köləsn*

Хөлчирх- |kölčirke|[= kölči-rke] *'халуурхах', 'химарах'* || Ж= *'Moŋğol-un ba ere ağta ğajar he'ūšiyējü* ***kölčirkemüi*** *ke'ēgdemüi'* [Монгол эрчүүд, аят морьд газар усаа үл зохицон хималдмуй хэмээнэ](MNT 248) || х о р ш : *'хөлөс хүч' // 'ацаг хөлөс', 'үнэ хөлөс', 'цалин хөлөс'*

Хөмөлдөрго |kömüldürge|[= kömü-(l)dürge] *морины чээжинд тогтоох бэхэлгээ* || Cf. AT. *kömüldürük* 'нагрудный ремень лошади' (ДТС 314); *kömüldürük* 'the breast-strap of a saddle' (Clauson 723); Turk. *kömüldürük* 'brust-

riemen' (Räsänen 289) || Ж= *'kömüldürge bava ker mültürekü büle'ē* [хомолдорго бас хэр мултарах билээ](MNT 80) // ***kömüldürügün*** уоqа [крючек нагрудного ремня](Mu.223) // *gömüldürüg* 'ярмо' (IM 437, IM M147) // *kömüldürük* 'грудной ремень' (Mu. Suppl. 405); *kömüldürge* 'Brustriemen' (LH 67) || Kha. *xömöldörög*, Ord. *kömöldörgö*, Bur. *xümelderge*, Oir. *köm'ldʳrgə*

Хомор- |kömür| *'доош нь харуулах'* (аяга, тогоо зэрэг дээшээ харсан савны амсарыг доош харуулах) || ш и л ж : *'эргүүлэх', 'сандаах'* || Kha. *xömör-*

Хоморог |kömürge|[= kömür-ge] *'унэт зүйлсийн сан'* || Ж= *kumurki* 'box' (MA 141) || Kha, Ord. *xömörög*, Oir. *kömrəg*

Хоп* |köŋ| *'хонгон', 'хондий'* гэсэн утгыг хадгалсан анхдагч язгуур. Энэхүү язгуураас *kongge* [köŋ-ge] 'хонго', *köndei* [kön-dei] 'хондий' гэсэн үндэсүүд үүсчээ.

Хонго* |kongge|[= köŋ-ge] *'хүнд', 'хэцүү'* гэсэн үгийн эзэрэг утгатай үүсмэл язгуур. Энэ язгуураас *könggebčile-* [= köŋ-ge-bči-le] *'хонговчил-', köng-gebtür* [= köŋ-ge-btür] 'хонговтор', *könggeken* [köŋ-ge-ken] 'хонгохон', *köng-ged-* [köŋ-ge-d] 'хонгод-', *könggele-* [köŋ-ge-le] 'хонгол-', *könggemsüg* [köŋ-ge-msüg] 'хонгомсог', *könggen* [köŋ-ge-n] 'хонгон', *könggere-* [köŋ-ge-re] *'хонгор'* гэх зэрэг үгс үүсчээ. || Ж= *'önečid belbisüd-i ülü* ***könggelen*** *törüber asaran bögetele'* [оночид бэлэвсэдийг үл хонголон төрөөр асаран бөгөөтөл](Taq. 14a)

Хонгол- |könggele|[= köŋ-ge-le] *'хилбарчилах', 'хонгоруулэх'* || Ж= *'ed tabar-i* ***könggelen*** *ayali aburi-yi degejileJü'* [эд таваарыг хонголон, ааль авирыг дээдэлж](Chang. 42)

Хонгон |könggen|[= köŋ-ge-n] *'хилбар', 'хүнд биш'* || Ж= *'küre'ēlegsed irgen* ***könggen*** *ülü čidaqun ke'ēn'* [хүрээлсэн иргэн] амар үл чадах хэмээн](MNT 146) // *könggen* 'léger' (HY M72) // *köngen* 'легкий' (Mu. 223) // *köngen bolba* [стал легким](Mu. 223) // *köngen* 'легкий' (IM 440) // *küngän* 'легкий' (IM M148) // *köngēn* 'léger' (Ist. 51) // *köngen* 'light of weight' (Ras.203 A2) || хорш : *'хонгон гавшгай', 'хонгон шингэн', 'хонгон шуурхай'* || Kha. Ord. *xöŋgöŋ*, Bur. *xüŋgen*, Oir. *köŋgən*

Хондий |köngdei|[= köŋ-dei] *'хоосон', 'зай ихтэй'* || Cf. Turk. *köndöi* 'пустой' (Радлов, II:1240) Ж= *'yajar-un deger-e* ***köngdei-e*** *aqun tngri-ner'* [газар дээр хондий орших тэнгэр нэр](Burq. 41b) // *köngdei yama* [полая вещь] (Mu. 223) || Энэ үгээс *köndeyile-* [kön-deyi-le] 'хондийл-', *köndeyire-* [kön-de-yi-re] 'хондийр-' гэх мэт үгс үүсчээ. || х о р ш : *'хондий хоосон'* || Kha. *xöŋdī*, Ord. *köndī*, Bur. *xüŋdy*, Oir. *köndā*

Хоног |könüg| *шингэн зүйл агуулах ширэн сав* || Cf. Turk. *könög* 'кожаное ведро для доения кобыл' (Радлов, II:1243), *könäk* 'сосуд', 'ведро' (ДТС 315), AT. *könek* 'pail bucket' (Clauson 731) || Kha. *xönög*, Ord. *könök*, Bur. *xüneg*

Хонорго үз **Хоронго**

Хоншил- |köngsile| х у у ч : *'мах борцлох'* Энэ нь уггаа *'хэсэглэх', 'зүсэх'*, гэсэн утгатай *'хошгилох'* гэсэн үгтэй холбоотой байж магадгүй. Проф. I de Rachewiltz энэ үгийг *'dried lamb'* (хонины хатаасан мах) гэж орчуулаад, уламаар түүнийг *'хиншүү'* гэсэн үгтэй холбож үзсэн бий. (The Secret History of

the Mongols, 2004, I:261) || Ж= ***көрзшетеі*** [illegible] койины мах чанаж](MNT 19)

Хөө I |kögе| *'утаа', 'тортог'* || Cf. Turk. *хӧ* 'древесный уголь', 'сажа' (Щербак 2005, 63) || Ж= ***'хөө*** *шавар болсон царайд нь баярлан мишээх байдал тодров'* (Б. Ринчен, Заан залуудай) || х о р ш : *'хөө тортог'* || Kha, Bur. *хӧ*, Ord, Oir. *кӧ*

Хөө* II |kögе| *'хөөрөх', 'хөөх'* гэх зэрэг утгыг илэрхийлсэн язгуур || Энэхүү язгууpаас *kögebür* [kögе-bür] 'хөөвөр', *kögelte* [kögе-lte] 'хөөлт', *kögemel* [kögе-mel] 'хөөмөл', *kögenggi* [kögе-ŋgi] 'хөөнги', *köger-* [kögе-r] 'хөөр-', *kögesü* [kögе-sü] 'хөөс' гэх мэт үгс үүсч, тэдгээрийн зарим нь цааш өөр олон шинэ үг үүсэх үндэс нь болжээ. || Ж= *kühäbä* 'распухать' (IM M149)

Хөөмий |kögemei| 1. *хоолойн үгт байрлах мөгөөрсөн цагариг* 2. хоолойн гүн угаас гаргах давхар хөг ая || Kha. *хӧmī*, Ord. *кӧmī*, Bur. *хӧmej*, Oir. *кӧmā*

Хөөр- |köger|[= kögе-r] *'өөдөө', 'дээшээ'* || Энэ үгээс *kögerge-* [köger-ge] 'хөөргө-' *kögerge* [köger-ge] 'хөөрөг', *kögergen* [kögе-r-gen] 'хөөргөн', *kögerül* [kögе-r-l] 'хөөрөл', *kögerüken* [köger-(ü)ken] 'хөөрхөн', *kögeregü* [köger-(e)gü] 'хөөрүү', *kögerčüg* [köger-čüg] 'хөөрцөг' зэрэг нийлмэл бүтэцтэй үгс үүссэн байна. || Kha. *хӧr-*, Ord. *кӧrö-*, Oir. *кӧr-*

Хөөргө- |*kögerge*|[= kögе-r-ge] *'дээшээ дэгдээх', 'худал магтах'* || Ж= ***kö'ērgebe*** *tūnlē* [хвастался перед ним](Mu. 220)

Хөөрөг |kögerge|{< kögе-rge} *'хийгээр дүүргэсэн уут', 'хэнгэрэг'* || Ж= *'temürči-yin yeke* ***kögerge****-yi kögergekü metü'* [төмөрчийн их хөөрөгийг хөөргөх мэт](Burq. 36b) // ***'kögörge****-yi doqiyur-iyar ese deledbesü busud-tača ilyal inu yaγun j-a aqu'* [хэнгэрэгийг дохиураар нь эс цохивол бусадаас юуны ялгаа байх вэ](Sub. I:4) // *ke'ürge* 'pont' (HY M71) // *kögürge* 'drum' (Ras.205 A9) // *кӧrge* 'барабан' (Mu. 224) // *кӧrge* 'мех для раздувания' (IM 440)

Хөөс |kögesün|[= kögе-sün]{< **köper-sün*} *хийгээр дүүрсэн цэвэрүү* (Энэ үг нь угтаа *'хөөр-', 'хөөргө-'* зэрэг үгсийн нэгэн адил эртний *köge* язгууpаас гаралтай үг) || Cf. AT. *köpük* 'пена' (ДТС 317), *köp* 'foam' (Clauson 689), Uig. *köwük* (Schwarz, 705), *хӧhen* 'пена' (Щербак 2005, 63); Man. *kösun* 'пена' (Цинциус I:417) || Ж= *idebe süni* ***köhēsüni*** 'ел молочную пенку' (Mu. 194) // *temēni* ***kö'ēsün*** [верблюжья пена](Mu. 346) || Энэ үндэсээс *kögesüre-* [köge-sü-re] 'хөөсөр-', *kögesürkeg* [köge-sü-rke-g] 'хөөсөрхөг' зэрэг шинэ үг үүсчээ. || Kha. *хӧs*, Kha. *körsü*, Bur. *хӧhen*, Oir. *кӧsən*

Хөр- |körü|[= *kö-r] *'хуйтэн болох', 'даарах'* || Ж= *'халуунд халж, хуйтэнд хөрч'* (Ц. Дамдинсүрэн, Гологдсон хүүхэн) Энэхүү язгууpаас *körge-* [kör-ge] 'хөргө-' гэсэн үг үүсчээ. || х о р ш : *'хөрч даарах'*

Хөрөг |körg/ körüg| *'дүр', 'дүрс'* || Cf. Turk. *körüg* 'вид, физиономия' (В Радлов II:1254), AT. *körk* 'образ, изображение' (ДТС 317), *körg* 'Aussehen, Gestalt, Bildnis' (Gabain 316), *körk* 'shape, form' (Clauson 741) || Ж= *'qamuγ erdem-üd-ün* ***körüg-i*** *jokiyaγdaγsan'* [хамаг эрдэмүүдийн дүрийг бүтээсэн] (Burq. 52) || х о р ш : *'хөрөг зураг'* || Kha. *хörög*, Bur. *хüreg*, Oir. *кör^{b}g*

Хөрөнгө |könerge /körüngge| *'идэвхий эх үүсэл'* (Монгол бичигийн дурасхалд *'будаа тариаяны исхүүр'* гэсэн утгатай хэрэглэгдсэн байдаг. Хожим

'эд баялаг' гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ.) || Ж= *'darasun-dur düledte ber* ***könörge talbiyu'*** [дарасанд уламаар хөрөнгө тавиюу](Sub. II:2b) // ***körenge*** *ügei juγ[u]raqsan γulir* [замешанное без закваска](Mu. 224) || х о р ш : *'хөронго зоорь'*, *'хөронго мөнгө'*, *'хөронго хогшил'*, *'хөронго чинээ'* // *'бэл хөрөнгө'*, *'өв хөронго'*, *'өмч хөрөнгө'*, *'эд хөрөнгө'* || Kha. *хөрөŋгө*, Ord. *көрөŋгө*, Bur. *хүреŋге*, Oir. *кör^{o}ŋгə*

Хөрөө |kirüge|[= kir-(ü)ge] *хурц шүдээр огтолж, зүсэх багаж* || Cf. Man. *kirō* 'пила' (Цинциус I:399) || Ж= *'süke, oğāli,* ***kirü'ē****, ši'ūči ere-yin jer jebseg jasa'ūlju'* [сүх, ооль, хөрөө, цүүц гэх зэрэг эрчүүдийн зэр зэвсэг бэлтгүүлж] (MNT 240-20) // *kirō* 'пила' (Mu. 219) // *kire* 'saw' (Ras.204 C282) // *kirä* 'шило' (IM M116) || Kha. *хörō*, Ord. *korō*, Bur. *хürō*, Oir. *körā*

Хөсөр |kösür|{~ körüsü} *'газар шороо'* || Ж= *'küjü'ün deki kündü modun-i* ***kösöre*** *o'oruğsan'* |хүзүүндэх хүнд модыг газарт хаясан|(MNT 146) // *'yasutu menekei* ***kösör-e*** *unajuγui'* [яст мэлхий газар унажээ](Sub III:10) // *bulaba tūni* ***kösere*** [зарыл его в могилу](Mu. 124) || х о р ш : *'хөдөө хөсөр'* || Kha. *хösör*, Ord. *gösör*, Oir. *kös^{o}r*

Хөт-* |kötü|{< köte} *'хөтөлөх'*, *'удирдах'* гэсэн утга илэрхийлэх язгуур. Тус язгууруас *kötöči* [kötö-či] 'хөтөч', *kötöl-* [kötö-l] 'хөтөл-' зэрэг үгс үүсчээ.

Хөтөл- |kötöl|[= kötö-l]{< köte-l} *'дагуулан залах'* || Ж= *'biraman* ***kötölügsen*** *imayaban geǰügüi'* [бирман хөтөлсөн ямаагаа гээжээ](Sub. V:3a) // *'Čanak Kantig ayta-yi* ***kötelǰü*** *irekü-yi üǰeǰü'* [Чанак Кантиг агт хөтөлж ирэхийг харж] (Burq. 27a) // *'nigen yadaŋgi kü'ün kö'ün-bēn* ***kötölǰü*** *yabuqu-yi jolğaju'* [нэгэн ядуу хүн хүүгээ хөтөлж явахтай дайралдаж](MNT 14) || Энэ үгээс *kötülbüri* [kötü-l-büri] 'хөтөлбөр', *kötülügči* [kötü-l-(ü)gči] 'хөтөлөгч', *kötülüge* [kötü-l-(ü)ge] 'хөтөлгөө' зэрэг үгс үүссэн байна. || Kha. *хötöl-*, Bur. *хütel-*, Oir. *kör^{o}l-*

Хөтөч |kötöči|[= kötö-či] *'хөтөлөгч'* || Ж= *'ja'ūd-un, harbad-un noyad-ača minu kešigtü-yin* ***kötöčin*** *de'ēre büi je'* [зуутын, аравтын ноёдоос хэшигтийн хөтөч дээр буй заа](MNT 228) // ***'kötečin-lüge*** *neyite bolun nigen jayun yeren nigen kümün büyü'* [хөтөчтэй нийлээд нэг зуун ерэн нэгэн хүн болно](Turf. 31) // *kötelči* 'служащий' (Mu. 440)

Хөх I |kökü| *'мээм'* (хүн амьтаны үр зулзагаа тэжээх сүүний булчирхай бүхий уут || Cf. Turk. *köküz* 'грудь' (ДТС 313), 'brust' (Räsänen 288) Энэ нь угтаа *'сорох'* гэсэн утгатай *kökükü* 'хөхөх' гэдэг үйл үгийн язгууруас нэршиж үүссэн үг || Ж= *'jarim-ud anu bultayiγsan* ***kökü-ben*** *üǰegülbei'* [зарим нэг нь булталсан хөхөө үзүүлэв](Burq. 60b) // *'kökögsen* ***köken*** *tanu ene büi'* [хөхсөн хөх чинь энэ](MNT 244) // *'Temüjin ene nigen* ***kökö*** *minü baraqu büle'ē'* [Тэмүжин энэ нэгэн хөхийг минь барах бөлгөө](MNT 244-31) // *köken* 'женская грудь' (Mu. 220) // *köke* 'sein', 'poitrine' (Ist. 51) // *köken* 'Brust' (LH 68) // *köke* 'female breast' (Ras.198 C23) // *kökä* 'nipple' (Zir.112) || Энэ үгээс *köküten* [kökü-ten] 'хөхтөн' гэдэг үг үүсчээ. || Kha. *хöх*, Ord. *göхö*, Bur. *хüхен*, Oir. *кök^{o}n*

Хөх II |*köke*| *цэлмэг тэнгэрийн өнгө* || Cf. Turk. *kök* 'голубой', 'синий' (Радлов, II:1218, AT *kök* 'голубой', 'синый' (ДТС 312), Uig. *kök* 'blue' (Schwarz, 705); Man. *kükü* 'синий' (Цинциус I:426) || Ж= *'arban jüg-ün* ***köke*** *oytoryu-yin*

the Mongols, 2004, I:261) || Ж= *xongaшeлг qoлг[illegible]* ...ионины мах чанаж](MNT 19)

Хөө I |kögе| *'утаа', 'тортог'* || Cf. Turk. *xō* 'древесный уголь', 'сажа' (Щербак 2005, 63) || Ж= *'хөө шавар болсон царайд нь баярлан мишээх байдал тодров'* (Б. Ринчен, Заан залуудай) || х о р ш : *'хөө тортог'* || Kha, Bur. *xō*, Ord, Oir. *kō*

Хөө* II |kögе| *'хөөрөх', 'хөөх'* гэх зэрэг утгыг илэрхийлсэн язгуур || Энэхүү язгууpаас *kögebür* [köge-bür] 'хөөвөр', *kögelte* [köge-lte] 'хөөлт', *kögemel* [köge-mel] 'хөөмөл', *kögenggi* [köge-ŋgi] 'хөөнги', *köger-* [köge-r] 'хөөр-', *kögesü* [kögе-sü] 'хөөс' гэх мэт үгс үүсч, тэдгээрийн зарим нь цааш өөр олон шинэ үг үүсэх үндэс нь болжээ. || Ж= *kühäbä* 'распухать' (IM M149)

Хөөмий |kögemei| 1. *хоолойн үгт байрлах мөгөөрсөн цагариг* 2. хоолойн гүн угаас гаргах давхар хөг ая || Kha. *xōmī*, Ord. *kōmī*, Bur. *xōmej*, Oir. *kōmā*

Хөөр- |köger|[= köge-r] *'өөдөө', 'дээшээ'* || Энэ үгээс *kögerge-* [köger-ge] 'хөөргө-' *kögerge* [köger-ge] 'хөөрөг', *kögergen* [köge-r-gen] 'хөөргөн', *kögerül* [köge-r-l] 'хөөрөл', *kögerüken* [köger-(ü)ken] 'хөөрхөн', *kögeregü* [köger-(e)gü] 'хөөрүү', *kögerčüg* [köger-čüg] 'хөөрцөг' зэрэг нийлмэл бүтэцтэй үгс үүссэн байна. || Kha. *xōr-*, Ord. *kōrö-*, Oir. *kōr-*

Хөөргө- |*kögerge*|[= köge-r-ge] *'дээшээ дэгдээх', 'худал магтах'* || Ж= ***kö'ērgebe tūnlē*** [хвастался перед ним](Mu. 220)

Хөөрөг |kögerge|{< köge-rge} *'хийгээр дүүргэсэн уут', 'хэнгэрэг'* || Ж= *'temürči-yin yeke* ***kögerge****-yi kögergekü metü'* [төмөрчийн их хөөрөгийг хөөргөх мэт](Burq. 36b) // *'****kögörge****-yi doqiyur-iyar ese deledbesü busud-tača ilyal inu yayun j-a aqu'* [хэнгэрэгийг дохиураар нь эс цохивол бусадаас юуны ялгаа байх вэ](Sub. I:4) // *ke'ürge* 'pont' (HY M71) // *kögürge* 'drum' (Ras.205 A9) // *kōrge* 'барабан' (Mu. 224) // *kōrge* 'мех для раздувания' (IM 440)

Хөөс |kögesün|[= köge-sün]{< **köper-sün*} *хийгээр дүүрсэн цэвэрүү* (Энэ үг нь уттаа *'хөөр-', 'хөөргө-'* зэрэг үгсийн нэгэн адил эртний *köge* язгууpаас гаралтай үг) || Cf. AT. *köpük* 'пена' (ДТС 317), *köp* 'foam' (Clauson 689), Uig. *köwük* (Schwarz, 705), *xōhen* 'пена' (Щербак 2005, 63); Man. *kōsun* 'пена' (Цинциус I:417) || Ж= *idebe süni* ***köhēsüni*** 'ел молочную пенку' (Mu. 194) // *temēni* ***kö'ēsün*** [верблюжья пена](Mu. 346) || Энэ үндэсээс *kögesüre-* [köge-sü-re] 'хөөсөр-', *kögesürkeg* [köge-sü-rke-g] 'хөөсөрхөг' зэрэг шинэ үг үүсчээ. || Kha. *χōs*, Kha. *kōrsü*, Bur. *χōhen*, Oir. *kōsəŋ*

Хөр- |körü|[= *kö-r] *'хүйтэн болох', 'даарах'* || Ж= *'халуунд халж, хүйтэнд хөрч'* (Ц. Дамдинсүрэн, Гологдсон хүүхэн) Энэхүү язгууpаас *körge-* [kör-ge] 'хөргө-' гэсэн үг үүсчээ. || х о р ш : *'хөрч даарах'*

Хөрөг |körg/ körüg| *'дүр', 'дүрс'* || Cf. Turk. *körüg* 'вид, физиономия' (В Радлов II:1254), AT. *körk* 'образ, изображение' (ДТС 317), *körg* 'Aussehen, Gestalt, Bildnis' (Gabain 316), *körk* 'shape, form' (Clauson 741) || Ж= *'qamuγ erdem-üd-ün* ***körüg-i*** *jokiyaγdaγsan'* [хамаг эрдэмүүдийн дүрийг бүтээсэн] (Burq. 52) || х о р ш : *'хөрөг зураг'* || Kha. *xörög*, Bur. *xüreg*, Oir. *kör^{b}g*

Хөрөнгө |könerge /körüngge| *'идээний эх үүсэл'* (Монгол бичигийн дурасхалд *'будаа тариааны исхүүр'* гэсэн утгатай хэрэглэгдсэн байдаг. Хожим

'эд баялаг' гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ.) || Ж= *'darasun-dur düledte ber* ***könörge*** *talbiyu'* [дарасанд уламаар хөрөнгө тавиюу](Sub. II:2b) // ***körenge*** *ügei juγ[u]raqsan yulir* [замешанное без закваска](Mu. 224) || х о р ш : *'хөрөнгө зоорь'*, *'хөрөнгө мөнгө'*, *'хөрөнгө хогшил'*, *'хөрөнгө чинээ'* // *'бэл хөрөнгө'*, *'ов хөрөнгө'*, *'өмч хөрөнгө'*, *'эд хөрөнгө'* || Kha. *хөрөңgө*, Ord. *көрөңgө*, Bur. *хүреңge*, Oir. *көр^{o}ңgə*

Хөрөө |kirüge|[= kir-(ü)ge] *хурц шүдээр огтолж, зүсэх багаж* || Cf. Man. *kirō* 'пила' (Цинциус I:399) || Ж= *'süke, oğāli,* ***kirü'ē****, ši'üči ere-yin jer jebseg jasa'ūlju'* [сүх, ооль, хөрөө, цүүц гэх зэрэг эрчүүдийн зэр зэвсэг бэлтгүүлж] (MNT 240-20) // *kirō̄* 'пила' (Mu. 219) // *kire* 'saw' (Ras.204 C282) // *kirä* 'шило' (IM M116) || Kha. *хөрō̄*, Ord. *korō̄*, Bur. *хүрō̄*, Oir. *körā̄*

Хөсөр |kösür|{~ körüsü} *'газар шороо'* || Ж= *'küjü'ün deki kündü modun-i* ***kösöre*** *o'oruğsan'* |хүзүүндэх хүнд модыг газарт хаясан|(MNT 146) // *'yasutu menekei* ***kösör-e*** *unaǰuγui'* [яст мэлхий газар унажээ](Sub III:10) // *bulaba tūni* ***kösere*** [зарыл его в могилу](Mu. 124) || х о р ш : *'хөдөө хөсөр'* || Kha. *хösör*, Ord. *gösör*, Oir. *kös^{o}r*

Хөт-* |kötü|{< köte} *'хөтөлөх'*, *'удирдах'* гэсэн утга илэрхийлэх язгуур. Тус язгууpаас *kötöči* [kötö-či] 'хөтөч', *kötöl-* [kötö-l] 'хөтөл-' зэрэг үгс үүсчээ.

Хөтөл- |kötöl|[= kötö-l]{< köte-l} *'дагуулан залах'* || Ж= *'biraman* ***kötölügsen*** *imayaban geǰügüi'* [бирман хөтөлсөн ямаагаа гээжээ](Sub. V:3a) // *'Čanak Kantig ayta-yi* ***kötelǰü*** *irekü-yi üǰeǰü'* [Чанак Кантиг агт хөтөлж ирэхийг харж] (Burq. 27a) // *'nigen yadaŋgi kü'ūn kö'ūn-bēn* ***kötölǰü*** *yabuqu-yi jolğaju'* [нэгэн ядуу хүн хүүгээ хөтөлж явахтай дайралдаж](MNT 14) || Энэ үгээс *kötülbüri* [kötü-l-büri] 'хөтөлбөр', *kötülügči* [kötü-l-(ü)gči] 'хөтөлөгч', *kötülüge* [kötü-l-(ü) ge] 'хөтөлгөө' зэрэг үгс үүссэн байна. || Kha. *хötöl-*, Bur. *хütel-*, Oir. *köt^{o}l-*

Хөтөч |kötöči|[= kötö-či] *'хөтөлөгч'* || Ж= *'ja'ūd-un, harbad-un noyad-ača minu kešigtü-yin* ***kötöčin*** *de'ēre büi ǰe'* [зуутын, аравтын ноёдоос хэшигтийн хөтөч дээр буй заа](MNT 228) // ***'kötečin-lüge*** *neyite bolun nigen ǰayun yeren nigen kümün büyü'* [хөтөчтэй нийлээд нэг зуун ерэн нэгэн хүн болно](Turf. 31) // *kötelči* 'служащий' (Mu. 440)

Хөх I |kökü| *'мээм'* (хүн амьтаны үр зулзагаа тэжээх сүүний булчирхай бүхий уут || Cf. Turk. *köküz* 'грудь' (ДТС 313), 'brust' (Räsänen 288) Энэ нь утгаа *'copox'* гэсэн утгатай *kökükü* 'хөхөх' гэдэг үйл үгийн язгууpаас нэршиж үүссэн үг || Ж= *'ǰarim-ud anu bultayiysan* ***kökü-ben*** *üǰegülbei'* [зарим нэг нь булталсан хөхөө үзүүлэв](Burq. 60b) // *'kökögsen* ***köken*** *tanu ene büi'* [хөхсөн хөх чинь энэ](MNT 244) // *'Temüǰin ene nigen* ***kökö*** *minü baraqu büle'ē'* [Тэмүжин энэ нэгэн хөхийг минь барах бөлгөө](MNT 244-31) // *köken* 'женская грудь' (Mu. 220) // *köke* 'sein', 'poitrine' (Ist. 51) // *köken* 'Brust' (LH 68) // *köke* 'female breast' (Ras.198 C23) // *kökä* 'nipple' (Zir.112) || Энэ үгээс *köküten* [köküten] 'хөхтөн' гэдэг үг үүсчээ. || Kha. *хöх*, Ord. *göxö*, Bur. *хüxen*, Oir. *kök^{o}n*

Хөх II |*köke*| *цэлмэг тэнгэрийн өнгө* || Cf. Turk. *kök* 'голубой', 'синий' (Радлов, II:1218, AT *kök* 'голубой', 'синый' (ДТС 312), Uig. *kök* 'blue' (Schwarz, 705); Man. *kükü* 'синий' (Цинциус I:426) || Ж= *'arban ǰüg-ün* ***köke*** *oytoryu-yin*

qiǰiyar-tur kürtele' [арван зүгийн хөх огторгуйн хизгаар хүртэл](BT 164a6) // *kök* 'небо' (Mu. 220 / IM 440) // *gügä* 'небо' (IM M148) // *köke* 'blau' (LH 68) // *kökä* 'blue' (Zir. 112) || Kha. *xŏx*, Ord. *gäxŏ*, Bur. *xüxe* Oir. *kök*^{a}

Хөхөл |kökül| *халтын үс* (хувүүний толгойд үлдээсэн туг үс. Мон морины дух руу унжсан үсийг ч бас *хөхөл* гэдэг) || Cf. Turk. *kekil* 'пучки волос на передней части головы мальчиков, которые не сбриваются' (Радлов, II:1061), *kähkül* 'schopf' (Räsänen 247), Kaz. *kekil* (Базылхан 138) || Ж= *'aqa minu, Čiledü kei ö'ede kekül-iyen keyisümser, ke'ër ǧajar-a ke'ëli-bën ölösümser büliyi'* [Чилэдү ах минь салхи өөд гоҳолөө хийсгэн, хээр хөдөө гэдэсээ өлөсгөн бөлгөө](MNT 56) // *morinu kekül del* [конская челка, грива и волосы хвоста](Mu. 239) // *kekül* 'boucle de cheveux pendant sur le front' (Ist. 48) // *kekül* 'forelock' (Ras.198 B16) || Kha. *xöxöl*, Ord. *gäxöl*, Bur. *xüxel*, Oir. *kök*^{a}*l*

Хөхүүр |köküür| гүүний айраг исгэж хадгалах ширэн уут || Cf. Turk. *kökür* 'lederflasche, schlauch' (Räsänen 288) || Ж= *'kökür nambuqa ǰasaǰu'* [хөхүүр намаа засаж](MNT 87) // *kökür* 'a container of leather for liquor' (Ras.204 B21) || Kha. *xöxür*, Oir. *kökür*, Bur. *xüxür*

Хөш-* |kösi| *тээслүүлэн татаж тогтоох, гөнжих, хатуурах.* Энэхүү язгууртаас *kösige* [kösi-ge] 'хөшиг', *kösiye* [kösi-ye] 'хөшөө'), *kösigün* [kösi-gün] 'хөшүүн', *kösigür* [kösi-gür] 'хөшүүр' гэх мэт үгс үүсчээ. || Kha. *xöši-*, Ord. *gösö-*, Bur. *xüše-*, Oir. *kös*

Хөшиг |kösige|[= köši-ge] *хөшиж татсан хаалт* || Cf. AT *köšik* 'покрывало', 'занавес' (ДТС 319) || Ж= *kösige* 'занавес' (Mu. 157) // *kösege* 'redeau' (Ist. 51) || Kha. *xöšig*, Ord. *gösögö*, Bur. *xüšege*, Oir. *kösig*

Хөшөө |kösiy-e|[= kösi-ye] *ой, дурасхалд зориулсан сэрэг дүр* || Ж= *'Баатадын талбайд түүний сайхан **хөшөө** бий'* (Б. Ринчен, Баатадын талбай) || х о р ш : *'хөшөө барьмал'*, *'хөшөө дурасхал'* || Kha. *xöšö*, Ord. *köšö*, Bur. *xüšö*, Oir. *kösä*

Христ |krest|{< Rus. *крест* < Ger. *Christ*} *'хирийст'*, *'загалмай'* (*загалмайн шашиныг үндэслэгч Йесус Христ* (Jesus Christ < Heb. *Yeshūa*)*-ийн нэр)*

Христан |kiristan|{< Lat. *christianus*} *'хирийст'*, *'загалмайтан'* || Ж= *'ta **kiristan** irgen-dür ada büükürtügei'* [та нар загалмайтануудад хор бүү хүргэтүгэй](Ar. III:11)

Христос |hristüs|{< Rus. *Христос* < Gr. *Χριστός*} *'хиристоос'* (загалмайн шашин)

Хуажуу ||{< Chin. *hua jiao*} *улаан жимэстэй, хар үртэй бутлаг ургамал*

Хуанди |quwangdi|{< Man. *hûwangdi* < Chin. *huáng dì*} *'түшмэл'*, *'эзэн хаан'*

Хуанли |quwangli|{< < Chin. *huáng lì*} *'цаг тооны бичиг'*

Хуантайз |quwang tayiǰi|{< Chin. *huáng tàizi*} *хаан суудал залгамжилах хүү*

Хуантайху ||{< Chin. *huáng tai hou*} *'хааны ээж'* (Чин улсын зарим хааны эх хаан эзэнийг орлон төрийн хэрэгийг удирдаж байсан үед энэ цолыг хэрэглэж байжээ.)

Хуар |quwar|{< Chin. *huā-er*} *'цэцэг'* (аливаа зүйлийн хуар цэцэгийн ерөнхий нэр)

Хуаран |quwaran|{< Man *kuwaran*} *'цэргийн хүрээ'* || Kha. *хийраŋ*

Хуацай |quačai|{< Chin. *huā cài*} *'цоохор ногоо'*

Хубури |quburi| х у у ч : *'гүвээ'* Ж= *'ğurba'ula qoyïnača nekejü dolo'an **quburï** dabatala hüldejü'* [гурвуул хойноос нь нэхэж долоон гүвээ давтал хөөж](MNT 56)

Хув I |quba|{< Chin. *hǔ pò*} гоёл чимэглэлд хэрэглэдэг чулуужсан мод || Kha. *xuw*, Ord, Bur. *xuwa*

Хув II |quba| *'зэвхий шаргал'* || Cf. Turk. *quba* 'pale yellow' Энэхүү өзгүүраас *'зэвхий цагаан'* гэсэн утгатай *qubaqai* [quba-qai] 'хувхай' гэдэг үг үүсчээ.

Хуварag |quvaraγ|{< Uig. *quvraγ*} *'бурханы шашины санваартан'* || Ж= *'bursang **quvraγ**-ūd nasu turqaru ey-e joqilduyād'* [бурсан хуварагууд насаа туршдаа эв найрамдаад](BT 159b) || х о р ш : *'лам хуварag'* || Kha, Bur. *xuwarag*, Ord. *xuwarak*, Oir. *χowrvg*

Хувин |qubing|{< Chin. *hú pén*} *'дарасны сав'* (шингэн зүйл агуулах сав) || Ж= *'temür ǰabiy-a, temür **qubing**, temürlegsen dongbu'* [төмөр завъяа, төмөр хувин, төмөрлөсөн домбо](QJ B35a) || Bur. *xuwiŋ*, Oir. *χŭwın*

Хувхай |qubaqai|[= quba-qai] *'зэвхий цагаан'* || Kha. *xuwxai*, Ord. *xuwaxá*, Bur. *xubxai*, Oir. *χūχā*

Хувц* |qubča| *'хувцас'* гэдэг үгийн язгуур. Энэ язгуураас *qubča-d* [qubča-d] 'хувцад', *qubčan* [qubča-n] 'хувцан', *qubčasun* [qubča-sun] 'хувцас' зэрэг түгс үүсчээ. || Ж= *qubča* 'одетый' (IM 445)

Хувцад |qubčad|[= qubča-d] *'хувцас'* гэдэг үгийн олон тоо. || Ж= *'uridu boγdas qad-un orošiγuldaγsad **qubčad**'* [урид богд хаадын оршуулсан хувцас] (Taq. 6a)

Хувцан |qubčan|[= qubča-n] *'хувцас'* гэдэг үгийн олон тоо. || Ж= *'degel **qubčan** idegen qoyolai terigüten olǰas qilbar-a oluγad'* [дээл хувцас, идээ хоол тэргүүтэн олз хилбар олоод](BT 160a) // *'tabin haran-u **qubčan** tonoǰu'üi'* [тавин хүний хувцасыг тоножээ](MNT 136)

Хувцас |qubčasun|[= qubča-sun] *биед өмсөх өмөсхөлийн ерөнхий нэр.* // Pl. *qubčad* // *qubčan* || Ж= *'ölösküleng-dür budaγan daγaraγsan-dur degel **qubča-sun*** [өлөссөн хүнд хоол, даарсан хүнд хувцас](Jig.18) // *'Jelme maqalai, gutusun, de'ēl **qubčasun** minu bügüde-yi ta[i]llǰu'* [Зэлмэ малгай, гутал, дээл, хувцасыг минь бүгэдийг тайлж](MNT 145-37) // *'ǰebe ügei γar qo'osun ši'idam **qubčasu**-bar yabuǰu'* [зэвгүй гар хоосон өнгөт хувцастай явж](KMQN A10) // *qubčasun* 'dress', 'clothes' (Ras. 205 B28) || х о р ш : *'хувцас хунар'*, *'дээл хувцас'* || Kha. *xuwtsas* Ord. *ğubčasu*, Bur. *xuwsahan*, Oir. *xubtsvn*

Худ |quda| *гэрлэлтээр холбогдсон садан* || Cf. Uig. *quda* 'relative by marriage' (Schwarz, 649) || Ж= *'**quda** uruγ barilduγsan-ača eǰiy-e kürtele egüri urtu-da soyurqaγdaqu šiltayan'* [худ ураг барилдсанаас эдүгээ хүртэл өни удаан соёрхогдох шалтгаан](Hin. 7) // *'Yesügei **quda** ken-dür ǰoriǰu ayïsula'ā'* [Есүхэй худ хэнд зорьж ирэв](MNT 62-1) || х о р ш : *'худ ураг'* || Kha. *xud*, Ord, Bur. *xuda*, Oir. *xudv*

Худаг |quduγ| *'усны ундарга дээр барьсан хашилгатай усан сан'* || Cf. Turk. *kuduk* 'колодец' (Радлов, II:20) AM. *quduγ* 'колодец' (ДТС 463), *kudug* 'well' (Clauson, 598); Man. *xuduγ* 'колодец' (Цинциус I:475) || Ж= *'gün* ***qud-duγ-un*** *iruγar-a üjegdekü ɔdun metü'* [гүн худагийн ёроолд харагдах од мэт] (Burq. 38b) // *'čöl-ün* ***qudu'ud****-i eri'üljü qašitugai'* [цөлийн худагуудыг эргүүлж хаштугай] (MNT 279) // *quduq* 'puits' (HY M59) // ***quduγasa*** *usun tataba* [таскал воду из колодца](Mu.308) // *quduγ* 'колодец' (Mu. 445) // *quduq* 'well' (Ras.201 C3) || Kha. Bur. *xudag*, Ord. *xudug*, Oir. *xudᵊg*

Хударга |*qudurγa*| *морины чэмж, хондлойд бэхлэсэн эмээлийн бэхэлгээ* || Cf. AT *qudruq* 'хвост' (ДТС 403); Man. *kudurğa* 'подхвостник' (Цинциус I:423) *id.* || Ж= *'čerig-ün kü'ün-ü eme'ël-ün* ***qudurğa*** *bü qudurgala'ül!'* [цэрэгийн хүний эмээлийн хударга бүү хударгалуул] (MNT 199) // *qudurγa* 'подхвостный ремень' (Mu. 308) // *qudurγa* 'подхвостник' (IM M141) // *qudurγa* 'Schwanzriemen' (LH 62) // *qudurγa* 'crupper of the saddle' (Ras.205 A20) || Kha, Bur. *xudarga*, Ord. *xudurğa*, Oir. *xudᵊrgᵊ*

Хужаа |qujiy-a|{< Chin. *huǒ jī*} *'түнш'* (китад цагаач иргэн)

Хуй |qui|{< Chin. *qiào*} *'хутаганы гэр'* || Ж= *qui* 'ножны' (IM P445), *qui* 'Scheide' (LH 65), ***'qui-du dürübe hildüyi'*** [сунул меч в ножны](Mu. 309) || Kha. *xui*, Ord, Bur. *xuj*, Oir. *xū*

Хуйвaн |quubing|{< Chin. *huí bīng*} *'бинтэй шөл'* || Kha. *xuiwaŋ*

Хуй хуй ||{< Chin. *huí huí*} *'уйгурчууд'* (анхандаа исламын шашинтаныг ийн нэрлэдэг байгаад хожим ислам шашинт уйгурчуудыг заасан нэр болжээ)

Хуйцай ||{< Chin. *huí cài*} *'ногоотой шөл'* (татаж амталсан бөөрөнхий мах, гахайн мах, тосонд хайрсан төмөс бүхий өдхөн шөлтэй хитад хоол) || Kha. *xuitsai*

Хул |qula| *халиун хонгор моринь зүс* || Cf. Turk. *kula* 'gelbbraun' (Räsänen, 298), AT *qula* 'dun with a black and tail' (Clauson, 617) || Ж= *'aman čağān* ***qula****-yin aman niri ü inu quğu ken qarbula'ā'* [ам цагаан хулын ам нурууг хэн хуга харвалаа](MNT 147) || Kha. *xul*, Ord, Bur. *xula*, Oir. *χulᵘ*

Хулаг- |qulaγ| *'эс өгсөнийг авах', 'хулгайл'* || Ж= *'süm-e-yin ed tabar-i* ***qulaγču*** *iden bülege'* [сүмийн эд таваарыг хулгайлж идэх бөлгөө](Turf. 10) // *Ciŋgis qa'ān-u ed a'ürasu ečine ün yākin* ***qulağču****, abčiraju ögümü či* [Чингис хааны эд агуурсыг далд яахин хулгайлж авчирч өгнө чи](MNT 252-15) || Kha. *xulgail-*, Oir. *χulχāl-*

Хулан |qulang|[= qula-n] *хул зүстэй зэрлэг адуу* || Cf. *kulān* 'the wild ass' (Clauson 622), *qulan* (ЭСТЯ, 127-128), Man. *qulan* 'a yellow horse with black tail and mane' (Rozycki, 148) || Ж= *'uğurğatu* ***qulan*** *sumutu buğu bolju odbai'* [уургат хулан, сумт буга болж одов](MNT199) // ***qulan*** *metü qurdun temē* [верблюд быстрый как кулан](Mu. 309) // *qulan* 'wild ass' (Ras. 199 C25) || Kha, Ord, Bur. *xulan*, Oir. *xulʊn*

Хуланц |qulunča| *өвөрийн биеэс урагш дөрөвдөх үеийн өвөг* || х о р ш : *'элэнц хуланц'* || Kha. *xulaŋtsʊ*, Ord. *xuluŋtši*

Хулас |qulusun| *голдоо хөндийтэй, олон үет иштэй халуун ороны модлог ургамал* || Ж= *'jimis idegen kiged* ***qulusun-u*** *eldeb kib-ūd-iyer čimegsen eldeb jüyilten modun'* [жимэс идээн хийгээд хуласны элдэв хивээр чимсэн элдэв зүйлийн мод](Bod. 20a) // *qulusun* 'bambou' (HY M59) // ***qulusun*** *ger* [тростниковый шалаш](Mu. 309) // *qulusun* 'canne' (Ist. 46); *qulusun* 'тростник' (IM 445, IM M144) // *qulusun* 'reed' (Ras.202 A28) || Kha. *xulos*, Ord. *xulus*, Bur. *xulhan*, Oir. *xulsʊn*

Хулгай |qulaγai|[= qula-γai] *эс өгсөнийг авах* || Ж= *'qudal* ***qulaγai*** *kikān toyid-i balaγad-un daruγas-ta noγad-ta daγaγulju ögtügei'* [худал хулгай хийдэг тойдыг хотын дарга ноёдод шилжүүлж өгтүгэй](Khub.I:32) // *'****qulaġai*** *qudal üyileten-i jarġulatuġai'* [худал хулгайн хэрэгтэнийг шүүгтүгэй](MNT 154) // *qulaγai* 'voleur' (HY M91) // ***qulaγai*** *kibe* 'совершил кражу' (Mu. 309) // *qulaqai kibe* 'stahl' (LH 63) // *qulaγai* 'thief', 'robber' (Zir.128) || х о р ш : *'хулгай дээрэм', 'хулгай дээрэм'* || Kha. *xulgai* , Ord. *xulaġa* , Bur. *xulgaj*, Oir. *xulxa*

Хулгана |qulυγana|[= qulu-γana] *урт сүүлтэй жижиг мэрэгч амьтан* || Ж= *'sira tosun-i saba-dur talbibasu saba-yi* ***quluγan-a*** *ūlūkū qajan bui'* [шар тосыг саванд хийвээс савыг нь хулгана эс хазах буюу](Sub. VIII:23) // *'****qulugana*** *jil jun-nu teri'ün sara-yin harban jirwa'ān ūdūr hula'ān tergel-e tug saću'ād, morilarun'* [хулгана жилийн зуны тэргүүн сарын арван зургааны улаан тэргэл өдөр туг засаад хөдөлөн](MNT 193) // *qulυγana* 'rat, souris' (HY M91) // ***qulγunayīn*** *jul̆jayan* 'мышенок' (Mu. 309) // *qulγuna* 'мышь' (IM 445) // *qulγana* 'мышь' (IM M144) // *qulγuna* 'souris' (Ist. 46) // *qulquna* 'Maus' (LH 64) // *thulquna* 'rat' (Qaz. Pe 563) || Kha, Bur. *xulgana*, Ord. *xuluguna*, Oir. *xulgʊnᵉ*

Хулих |quliki| *чихний хэнгэрэг* (Энгийн ярианд чихний хэнгэрэгээс гадана чихний угт хуралдаж наалдсан хагийг нэрлэдэг) || Cf. Turk. *qulqaq* || Ж= *'Залуудай бас сухээрээ* ***хулхи*** *руу нь нэг сайн буулгаад'* (Б. Ринчен, Заан залуудай) || Kha. *xulix*, Ord. *xuluġun*, Bur. *xulxi*

Хулуу |quluu|{< Chin. *hu lu*} нэг наст өвөслөг ургамалын жимэс

Хумас |kimusun|{< ****kimul*** *+ sun*} *хөл, гарын хуруугны үзүүрт ургасан эвэрлэг* || Ж= *'tabun quru'ūd-iyān* ***kimul*** *tamutala'* |таван хурууныхаа хумасыг хуурталаа](MNT 53) // *'niγur-iyan* ***kimusu-bar*** *mayaǰiqui'* [нүүрээ хумасаар маажих](Burq. 26a) // *'sidün üsün* ***kimusun*** *bi busu'* [шүд, үс, хумас би бус] (Bod. 16a) // *'harban quru'ūd-un* ***kimul*** *inu ha'ū[d]tala'* [арван хурууныхаа хумасыг хуурталаа](MNT 276) // *'tarbaġan bolju,* ***kimusu-****ār-iān maltaju'* [тарвага болж, хумасаараа малтаж](MNT 199) // *kimusun* 'ongle' (HY M72) // *qimusuni čaγān* [белая часть ногтя](Mu. 298) // *qimusun* 'ноготь' (Mu. 298) // *qimusun* 'ноготь' (IM M144) // *qimusun* 'Nagel' (LH 65) // *qimsûn* 'nail' (Ras.198 C21) // *qəmsun* 'nail' (Zir.126) || х о р ш : *'хумас хуруу'* || Kha. *xumās*, Bur. *humhan)*, Oir. *xumsᵃn*, Ord. *xumusu* Mog. *qimsun*

Хумах |qumqa|{< Skr. *kumbha*} *аршаатай бумба* (алт, мөнгө, зэс, гуулиар хийсэн жижиг амсар, өргөн бие, нарийн цорготой дэвэр) || Ж= *'kūjitū usun-iyar dügürügsen altan* ***qumaki'*** [хүжтэй усаар дүүргэсэн алтан хумах](Burq. 46a) // *'mingγan* ***qumqan*** *usun-iyar ukiyabasu anaqu'* [минган хумах усаар угаавал

эдгэрнэ](Chimeg 51a) // *qumγan* 'Pokal' (LH 64)

Хуми- |qumi|{< *qum-bi*} *'цуглуулах', 'нийлүүлэх'* || Ж= *'uruγul qumbi-'* [уруулаа нийлүүлэх](OM) // *'аяархан бөхийж уруул нь миний уруулыг* ***хумин авлаа'*** (Ч. Лодойламба, Чулуун) || х о р ш : *'хурааж хумих'* || Kha, Ord, Bur. *xumi-*, Oir. *xomi-*

Хумих |qumaki| *'бичил тоос'* || Cf. Turk. *qum* 'песок' || Ж= *'egüdügsen bügüde mongke busu gilbelgen ba* ***qumaki*** *ger-tür adali üdter ebderegči büi'* [үүсэн бүрдсэн бүхэн мөнх бус, гилбаа хийгээд хумих гэр шиг үтэр эвдэрнэ] (Burq.5b) // *qumaki* 'sable' (HY M91) // *qumaqi* 'песок' (Mu. 309) // *qumaq* 'sable' (Ist. 46) // *qumaq* 'sand' (Ras.201 C18) || Kha. *xumix*, Ord. *xumi***xi*, Bur. *xumxi* Oir. *xumng*

Хундага |qunday-a|{< Man. *huntaha*} *дарас хийх жүнз* || Kha, Ord, Bur. *xuŋdaga*

Хундан |qundan|{< Chin. *hóng dān*} *'цайвар улаан'* (хундан цагаан) || Kha. *xuŋdan*, Bur. *xuŋdagan*

Хунз |qungja|{< Chin. *huān gzi*} *'сагс', 'боодол'* || Ж= *'хунц цай'* (боодол цай)

Хунтайж |qungtayiǰi|{< Chin. *huang tai zi*} *'их хан хөвгүүн'* (үе залгамжилах хааны төрсөн хүү) || Kha. *xuntaidž*

Хунхууз |qungquǰa|{< Chin. *hóng hú zi*} *'улаан сахал'* (XIX зууны дунд үеэс XX зууны дунд хүртэл Манжуурт байсан зэвсэгт дээрэмчид)

Хунчир |qunčir|{< Chin. *huáng qí*} *эмийн ургамал* (үндэсийг нь эмэнд хэрэглэдэг зууван навчтай, шар цэцэгтэй өвөслөг ургамал.)

Хур |qura| *'бороо'* || Ж= *'tngri-ner ber čay-tur* ***qur-a*** *oruγulǰu tariyan tegüs sayin boltuγai'* [тэнгэр нэр цагт хур оруулж тариа төгөс сайн болтугай](BT 158a) // *'boro'ān ber bolu'āsu boljal-dur,* ***qura*** *ber bolu'āsu qural-dur bü qoǰidaya'* [бороотой байсан ч болзоондоо, хуртай байсан ч хуралдаа хожимдохгүй байя] (MNT 108) // ***qura*** *oraba* [послал дождь](Mu. 310) // *qura* 'дождь' (IM 445) // *qura* 'rain' (Ras.198 A16) // *qura* 'Regen' (LH 62) || х о р ш : *'хур бороо', 'хур тунадас'* || Kha, Oir. *χur*, Ord, Bur. *χura*

Хур- |qura-| *'цуглах', 'бөөгнөрөх'* || Ж= *'öglige-ber quriyabasu dayisun taqi* ***qurayu'*** [өглөгөөр хурааваас дайсан ч бас цуглана](Sub.VI:11a) // *'Tayiči'ūd Onan-nu Qorqonag-jubur* ***quraǰu'*** [Тайчиуд Ононы Хорхоног жубурт хурж] (MNT 57) || Энэхүү язгуураас *qural* 'хурал', *quraldu-* 'хуралд-' гэх мэт үг үүсч, тэдгээрээс *quralduγan* [qura-ldu-γan] 'хуралдаан', *quraldai* [qura-ldai] 'хуралдай' гэх мэт үгс үүсчээ. || Kha, Oir. *χur-*, Ord, Bur. *χura-*

Хураа- |quriya|[= quri-ya] *'цуглуулах', 'эмхэлэх'* || Ж= *'mital ügegüi-e ulus* ***quriγaγsan'*** [митаралгүй уласаа хураан нэгдхэсэн](Qqor.I) // *'quričaqui sedkil-iyen* ***quriyan*** *čidabasu qurdun-a sayin-dur kürkü mayad bui'* [хурьцахуй сэдхэлээ хураан чадваас хурдан сайнд хүрэх магад буй](Turf. VII:3) // *Qunar mawū Čilger bi qutugtai Sutai-üǰin-i* ***quriyāǰu'*** [хунар муутай Чилгэр би хутагтай Сутай-үжинийг хурааж](MNT 111) // *yeke buyant'u purγan baqšiyin šariri* ***quriyaǰu'*** [их буянт бурхан багшийн шарил хурааж](Chü-yung-kuan B2) // *quri'āba irgeni* 'собрал людей' (Mu. 311) || х о р ш : *'хурааж цуглуулах', 'хурааж хуримтлуулах'*

Т у с х а й с у д а л г а а : O. Сүхбаатар, *Qormusta* kemekü üge-yin γarul-un tuqai, MKUJ 1, 1995, 52-56

Хурууд |qurud| *зүсч хатаасан аарц* || Cf. AT. *kurut* 'dried curds, kind of hard cheese' (Clauson 649), Uig. *qurut* 'dry sour milk' (Schwarz, 652) || Ж= *qurūd* 'сыворотка' (IM 446) || х о р ш : *'ааруул хурууд'* || Kha. *xurūd*

Хурц |qurča| 1.*'нарийн иртэй', 'шовх үзүүртэй', 'ширүүн'* 2. *'их тод', 'ширүүн', 'маш сэргэлэн'* || Ж= **1.** *'**qurča** irten meses anu qoγosun-dur gilbelküi gilbelgen metū'* [хурц иртэй мэс нь агаарт гилалзах гилбаа мэт](Burq. 56a) // *'**qurča** ildü-ber nisvanis-i ündüsün selte-yi oγalju'* [хурц илдээр нисваанисын үндэс сэлтийг огтолж](Burq. 25b) || Ж= **2.** *'**qurča** bulğa-dur bulğaldun je yadamui je ba'* [ширүүн тулаанд тулалдаж ядмуй заа бид](MNT 249) // ***qurča** bolba hildū* [меч стал острым](Mu. 311) || х о р ш : *'хурц ширүүн'* || Kha, Oir. *xurts^{n}*, Ord. *ğurtsa*, Bur. *xursa*

Хус- |qusu| *хурц иртэй мэсээр ус хилгас зэрэгийг үлдээлгүй авах* || Ж= *'шээстэй усийг **хусан** арилгаж'* (Б. Ринчен, Заан залуудай) || Kha, Oir. *xus-*, Ord. *ğusu-*

Хутаг |qutuγ| *'хүндэдхэл'* || Ж= *'ingri-de ibegegdejü öljei **qutuγ** kürteged'* [тэнгэрт ивээгдэж өлзий хутаг хүртээд](Taq. 32b) // *'**qutuğ** e'ēde inü quğuru da'āriju'* [хутаг үүдийг нь хуга дайрч](MNT 105) // *qutuγtu* 'благословенный' (Mu. 446) // *qutuγti* 'благословенный' (IM143) || х о р ш : *'өлзий хутаг'* || Kha. *xutag*, Ord. *gutug*, Oir. *xutʊg*, Oir. *χut^{u}g*

Хутага |kituγa|[= kidu-γai] *урт иштэй, хурц иртэй огтолж зүсэх хэрэгсэл.* // Pl. *kituγad* 'ножи' (IM 440) || Cf. Man. *kitukan* 'scissors' (Rozycki 140) || Ж= *'kü'ün tutum qančun-dur-iyān **kituğai** qančulaju, dere abun üküye'* [хүн бүр ханцуйдаа хутага ханцуйлж, дэр аван үхэе](MNT 154) // *kituγa* 'нож' (IM 440) // *kituγa* 'Messer' (LH 69) // *kituğa* 'knife' (Ras. 205 A10) // *kiduqa* 'couteau' (Ist. 50) // *qətqai* 'knife' (Zir.126) // *kätγa* 'нож' (IM M146) || х о р ш : *'хутага мэс', 'хутага шөвөг'* || Kha. *xutagʊ*, Ord. *utağa*, Bur. *xutaga*

Хутагт |qutuγtu|[= qutuγ-tu] *'эрхэм дээд', 'хүндэт'* (Энэ үг бүддийн шашины томоохон лам хуварагуудын хүндэт цол болон хэрэглэгдсээр иржээ) || Ж= *'lčang skya **qutuγtu** degedü boγda tegünü gbum jarliγ-i mongγol kele-iyer orčiγulju'* [Жанжаа хутагт дээд богд бум зарлигийг монгол хэлээр орчуулж] (OM 8a)

Хуудуу |quuduu|{< Chin. *hú tu*} *'эргүү зөнөг'* (Монгол хэлэнд *хөнгөн, хуумгай* гэсэн утгаар хэрэглэдэг)

Хууз |quuja|{< Chin. *hú zi*} *'шанаа сахал'* (хоёр шанаа, эрүүн доогуур ургуулсан сахал)

Хуул- |qaγul| *'халислах', 'арисыг хуу матах'* (ан амьтаны арис шир, жимэс ногооны халис, дээл хувцасны гадарыг салгаж авах) Тус үгээс *qaγul-buri* [qaγul-buri] 'хуулбар', *qaγulγa* [qaγul-γa] 'хуулга', *qaγuluγul-* [qaγul-(u)γul] 'хуулуул-' гэх зэрэг үгс үүсчээ.

Хууль |qauli|{< *qawli*} *'жам ёс'* (хувирч өөрчилөгдөхгүй зүй тогтол, дагаж мөрдөх дүрэм журам) || Cf. Turk. Ж= *'edüge boyol jerge-yi **qauli**-bar öčimü'*

ахмад хүн), *'хүүчин цаг'* (эрт цаг) || Kha. *хӯšin*, Bur. *хӯšan*, Oir. *χūtšın*

Хуучир |quγučir|{< Chin. *hú qin er*} *'утасан хөгжим'* (урт иштэй, арисан цартай, хоёр утастай хөгжимийн зэмсэг) || Kha. *хӯšir*

Хуушаан |quwašang|{< Chin. *hwa shang*} *'хөхийн шашины лам'* (гэрээсээ гарч бисалгал хийдэг хөхийн шашины хувараг)

Хуушуур |*quwšuur*|{< Chin. *huŏ shāo*} *'шарсан бин'* (тосонд хайрсан махтай бин) || х о р ш : *'бууз хуушуур'* || Kha, Bur. *хӯšūr*

Хуц |quča| *агтлаагүй эр хонь* || Cf. Man. *kuca* 'баран' (Цинциус I:440) || Ж= *'mörgüčeldükü* ***quča-yin*** *čisun'* [мөргөлдөх хуцын цус](Sub.VII:6b) // *quča* 'баран' (Mu.307) // *quča* 'a horned fighting ram' (Ram.199 B21) // *quča* 'bélier' (Ist. 46) || х о р ш : *'хуц ухана'* || Kha, Oir. *xutsʊ*, Ord. *ǧutsa*, Bur. *xusa*

Хушуу |qosiγu| 1. *хүн, амьтаны амны тус газар* 2. *уул нуруу, хир довын шувтарах налуу хэсэг* || Энэ үгээс Ж= 1. *'qurmusta tngri včir* ***qošiγutu*** *garudi bolun qubilju'* [хурмаст тэнгэр очир хошуут гарди болон хувилж](Burq. 44b) // *qoši'un* 'museau' (HY M90), *qošûn* 'beak' (Ras.200 B13) || Ж= 2. *'qoqimai ebečid-i* ***qošiγun*** *dabaγulju'* [хохимой өвчинийг хошуун давуулж](BT 167a11) // *'Čiledü* ***qoši'ūn*** *qućilis qariju'* [Чилэдүү хошуу даван буцаж](MNT 55-3) || хорш: *'хушуу ам'* || Kha. *хošū / хušū*, Ord. *ǧušū*, Bur. *хušūn*, Oir. *хošū*

Хуяг |quyaγ| *хамуу бэх хамгаалалт.* || Cf. Turk. *kujak* 'панцырь' (Радлов, II:901), *quyag* 'panzer, panzerhemd' (Räsänen 301); Man. *kujak* 'панцирь' (Цинциус I:424) || *'kičiyegel-ün* ***quyaγ****-i emüs-čü, Bodistv-nar-un yabudal-i tegüsken'* [хичээлийн хуягийг өмөсч, бодисадва нарын явдалыг төгөсхөн](Burq. 47a) // *'hüdēsütü* ***quyag****-i ān emüsbe bi'* [үдээст хуягаа өмөсөв би](MNT 106) // *quyak* 'кольчуга' (IM M146) // *quyaq* 'кольчуга' (IM 446) // *quyaq* 'Panzer-hemd' (LH 65) // *quyaq* 'a coat of mail' (Ras. 204 C22), *kuyāg* 'brest-plate', 'cuirass' (Clauson 676) || х о р ш : *'хуяг дуулга'* || Kha, Bur. *xuyag*, Ord. *xuyak*, Oir. *χuj^{ə}g*

Хүвүүн |kȫbegün|{*köbe'ün > köbö'ün > köbü'ün > köbün > kö'ün > kü'ün > kün > kün > kū ~ xū*} *'хүүхэд', 'хүү'* // Pl. *köbegüd* || Энэ нь анхандаа хүйсийн ялгаа заадаггүй байсан учир ялгах тохиолдолд *'эм хүвүүн', 'эр хүвүүн'* хэмээн нэрлэж байгаад хожим зөвхөн эрэгтэй хүүхэдийг заан нэрлэх болжээ. || Ж= *'****köbegün*** *minü aqui ulus irgen-iyen tebčijü'* [хүвүүн минь ахуй улас иргэнээ хамгаалж](Burq.28a) // *Torogolǰin-nu* ***kö'ün*** *Duwa-soqor, Dobun-mergen qoyar büle'ē* [Торголжины хүү Дува сохор, Добун мэргэн хоёр билээ](MNT 3-4) // *köün* 'son' (Ras.200 B22) // *yeke bolba kü'ün* 'мальчик вырос' (Mu. 388) // *köbewün* 'Sohn' (LH 66) || Kha. *хöwün*, Ord. *köwögün*, Bur. *üxibwün*, Oir. *kowün*

Ж и ч : Энэ үг нь авианы түүхэн хувьсалын үр дүнд *χöwün* 'хөвүүн', *χü* 'хүү' болсон боловч заримдаа *χöwgün* 'хөвгүүн' гэсэн бичигийн хэлний хэлбэрийг шууд хэрэглэсээр байна.

Хүж |küǰi|{< Skr. *kuśa*} *'ариудхах үнэртэн'* (тахилын өмөнө асаадаг анхилуун үнэрт шахмал мөчир) // Pl. *küǰis* (Burq. 2a) || Cf. AT. *küǰi* 'insence' (Clauson 695) || Ж= *'tngri-yin ökid* ***küǰi*** *ayaγ-a barin bayiju'* [тэнгэрийн охид хүж, аяга барин байж](Burq. 46.) || х о р ш : *'арц хүж'* || Kha. *хüdz*, Ord. *küdzi*, Bur. *хüže*, Oir. *küdž*

Хүй* |küyi|[= *kü-yi] *'хүйтэн'* гэдэг үгийн уптыг хадгалсан үүсмэл язгуур. Энэхүү язгууpаас *küyidesü* [*kü-yi-desü] 'хүйдэс', *küyite* [*kü-yi-te] 'хүйт', *küyiten* [*kü-yi-ten] 'хүйтэн', *küyitere-* [*kü-yi-te-re] 'хүйтэр' гэх мэт үгс үүсчээ.

Хүйс |küyisü|[= küi-sü] 1. *хэвлий дээрхи хүйн угаас үлдсэн сорви* 2. *эр, эм бэлгэ* || Ж= ***'küyisün-dür** dabqur köbčiten'* [хүйсэндээ давхар хөвчтэй](Burq. 61b) || Kha. *xüis*, Ord. *kŭs*, Bur. *xüihen*, Oir. *kīsn*

Хүйтэн |küyiten|{< kö-yi-ten} *'халуун'* гэсэн үгийн эсрэг утгатай үг || Ж= *'qabur namur-tur **küyiten** qalaγun jöbleküi'* [хавар намарын халуун хүйтэн зохищож](Burq. 7b) // *'noyītan nobšildujū, **kōyīten** köbšildüjū yabuba je či'* [нойтонд новшилдож, хүйтэнд хөвшилдөж явав чи](MNT 213:6) // *köyīten* 'froid' (HY M73) // *küiten* 'холодный' (Mu. 226) // *küiten* 'kalt' (LH 69) // *kūiten* 'cold' (Ras.202 C9) || х о р ш : *'хүйтэн нойтон', 'хүйтэн шороо', 'халуун хүйтэн'* || Kha, Ord, Bur. *xüiten*, Oir. *kītən*

Хүл-* I |küli| *'хүлээх'* гэсэн утгыг илэрхийлсэн язгуур. Энэхүү язгууpаас *küliče-* [küli-če] 'хүлц-', *küliye-* [küli-ye] 'хүлээ-' гэсэн үндэс үүсчээ.

Хүл- II |küli| *уяа боодолоор уяж бэхлэх* || Ж= *'bari **küli** čabči kemen barkiraqui'* [барь, хүл, цавч хэмээн бархирахуй](Burq. 56а) // *kulibe* 'связал' (IM 440) // *küli* 'bind', 'tie' (Zir. 113) || Энэ язгууpаас *külig* [küli-g] 'хүлэг', *küligde* [küli-gde] 'хүлэгд-', *küliyesü* [küli-ye-sü] 'хүлээс' гэх мэт үгс үүсчээ. || х о р ш : *'боож хүлэх'* Kha. *xül-*, Ord. *kuli-*, Bur. *xūli-*, Oir. *kūlə-*

Хүлц- |küliče|[= küli-če] *'хүлээх', 'хэцүү бэрхийг тэвчих'* || Ж= *'edō'ē irekü čağ bolba. qorumūd **küliče** ke'ēbe'* [одоо ирэх цаг нь боллоо, түр зуур хүлээ] (MNT 31) || Энэхүү үүсмэл язгууpаас *küličel* [küli-če-l] 'хүлцэл', *küličenggüi* [küli-če-ŋgüi] 'хүлцэнгүй' гэх мэт үгс үүссэн байна. || Kha. *xülts-*, Ord.*tsi-*, Bur. *xülise-*, Oir. *kül'tsə-*

Хүлэг |külüg|{< kü-lüg} *'алдарт', 'баатарлаг'* || Cf. AT. *külüg* 'знаменитый', 'могущественный' (ДТС 314) || Ж= *'Bo'orču, Muqali, Boroğul, Čila'ūn-ba'ātur ede dörben **külü'ūd**-iyēn ilēbe'* [Боорч, Мухали, Борхул, Чулуунбаатар эдгээр дөрвөн баатараа илгээв](MNT 163) // *'anda sečen eketü tōrūlki **kūlūg** töreǰü'* [анд сэцэн эхэт төрөлхи хүлэг төрж](MNT 201) || Анхандаа *'алдарт', 'цуутай'* гэсэн утгатай хэрэглэглэж байгаад яваандаа утга нь тододхуулж байгаа үгэндээ шилжин *'агт морь'* гэсэн утгыг илэрхийлэх болжээ. || Kha. *xölög*, Ord. *külüg*, Bur. *xüleg*, Oir. *kül^{h}g*

Т у с х а й с у д а л г а а : Ш. Чоймаа, *'Монголын нууц товчоон'*-д гардаг *'külüg'* хэмээх үгийн утга, гарал хувьсал, ÖMYS 1, 1998, 66-71 // ОУМЭИХ VII, 2001, 258-264 // *'Монгол сурвалж судалгаа'*, УБ., 2017, 136-140

Хүлэмж |külemǰi|[= küle-mǰi] *'агуулах'* (Орчин үед нарны гэрэл нэвтэрэх тунгалаг эдээр бүрхсэн ургамал ногоо үржүүлэх газарыг ийн нэрлэж байна.) || Cf. Man. *xüle* 'ухах' || Kha. *xülemdž*

Хүлээ- |küliye|[= küli-ye] *аливаа үйл явдалыг угтан хүлээх.* || Ж= *'Bodistv **küliyen** bükü-yi üǰeǰü'* [Бодисадваг хүлээн байхыг үзэж](Burq.19a) || Энэ үйл үгээс *küliyegde-* [küli-ye-gde] 'хүлээгд', *küliyelge-* [küli-ye-lge] 'хүлээлгэ-', *küliyeče* [küli-ye-če] 'хүлээц' зэрэг нийлмэл бүтэцтэй шинэ үг үүссэн

байна. || х о р ш : *'хүлээн зөвшөөрөх'* || Kha, Bur. *хülē-*, Ord. *külē-*, Oir. *külā-*

Хүнд |kündü| 1. *'хөнгөн'* гэдэг үгийн эсэрэг утгатай үг. 2. *'өндөр нэр алдартай'* || Cf. Turk. *kündü* 'почтение' (Радлов, II:1444), *kündü* 'ehrfrücht, höflichkeit, gastmahl' (Räsänen 309) || Ж= **1.***'küjü'ün deki* ***kündü*** *modun-i kösör-e o'ōruğsan'* [хүзүүн дэх хүнд дөнгөө хөсөр орхисон](MNT 146) // *'köl* ***kündü*** *bolba eme'* 'женщина стала беременной' (Mu. 221) // *kündü* 'тяжелый' (IM 441, IM M148) // *kündü* 'heavy' (Ras. 202 C15) // *kündü* 'heavy' (Zir. 113) || х о р ш : *'хүнд хөнгөн'* || Ж= **2.** *'degedüs-ün* ***kündü*** *ači-yi büširen sedkijü'* [дээдэсийн хүнд ачийг биширэн сэдхэж](Hin. 47) || х о р ш : *'нэр хүнд'*, *'алдар хүнд'* || Энэхүү язгууртаас *kündüde-* [kündü-de] 'хүндэд-', *kündüle-* [kündü-le] 'хүндлэ-', *kündüre-* [kündü-re] 'хүндэр-', *kündütü* [kündü-tü] 'хүндэт' гэх мэт үгс үүсчээ. || х о р ш : *'хүнд бэрх'*, *'хүнд хөнгөн'*, *'хүнд хүчир'* || Kha. *хüŋdə*, Ord. *kündü*, Bur. *хünde*, Oir. *kündə*

Хүндлэ- |kündüle|[= kündü-le] *'дээдлэгдэх'*, *'бишрүүлэх'* || Cf. Man. *kündülē-* 'угощать' (Цинциус I:432) || Ж= *'öber-ün ečige eke-yügen* ***kündülebesü'*** [өөрийн эцэг эхээ хүндлэвээс](Taq. 3b) // *'de'ēre tenggiri-yin jorig-i* ***kündülen*** *daqan čidaju'* [дээр тэнгэрийн зоригийг хүндлэн даган чадаж](HY A2)

Хүнх |küngke| х у у ч : *'холдох'*, *'зайлах'* || Ж= *'Belgüdei, Bo'ōrču, Jelme ğurban-i Mergid-ün qoyīna-ča uqa'ūta ğurban qonoğ dağa'ūlju, Mergid-i* ***küŋke-'üljü***, *Temüjin Burqan de'ēre-če bawūju'* [Бэлгүүдэй, Боорч, Зэлмэ гурав мэргэдийн хойноос гурван хоног нэхэж, мэргэдийг холдуулж, Тэмүжин Бурхан халдун дээрээс бууж](MNT 103)

Хүр- |kür / küre| *зорьсон газартаа очих, хүссэн зүйлээ биелүүлэх.* Энэ язгууртаас *kürge-* [kür-ge] 'хүргэ-', *kürte-* [kür-te] 'хүрт-', *kürtele* [kür-tele] 'хүртэл', *kürülče-* [kürü-lče] 'хүрэлц-' гэх мэт үгс үүсч, улам тэдгээрээс нийлмэл бүтэцтэй олон үг салбарлан гарчээ. || Ж= *'qoyidus uruγ-a* ***kürkü*** *šiltayan ene büyü'* [хойч урагт хүрэх шалтгаан энэ буюу](Chang. 39) // *'Činggis qayan soyurqaju uruγ-un uruγ-a* ***kürtele*** *barilduγulqu belge bolγan'* [Чингис хаан соёр-хож урагийн урагт хүртэл барилдах бэлгэ болгон](Chang 20) // ***'kür*** *ke'ēgsen-dür gürü kemkelün, qal ke'ēgsen-dür qada qağalun'* [хүр хэмээхэд гүр чулуу хэмхэлэн халд хэмээхэд хад чулуу хагалан](MNT 209) // ***kürbe*** *bičik* [письмо дошло](Mu. 229) // *kürbe* 'достиг' (IM 441) // *kür-* 'arrive' (Zir. 113) || Kha. *хür-*, Ord. *küri-*, Bur. *хüre-*, Oir. *kür-*

Хүргэ- |kürge|[= kür-ge] *'аваачих'* || Ж= *'mayun aran samayuralduysan učirtur ejen-ügen amin-a qour* ***kürgegsen'*** [муу хүн самуурсан учир эзэнийхээ аминд хор хүргэсэн](Chang. 51) // ***kürgebe*** *tündü mali* [доставил ему имущество] (Mu. 229) || Энэхүү үгээс *kürgegči* [kür-ge-gči] 'хүргэгч', *kürgelte* [kür-ge-lte] 'хүргэлт', *kürgegül-* [kür-ge-gül] 'хүргүүл-', *kürgen* [kür-ge-n] 'хүргэн' гэх зэрэг нийлмэл бүтэцтэй үгс үүсчээ. || Kha, Bur. *хürge-*, Ord. *kürge-*, Oir. *kürgə-*

Хүргэн |kürgen|[= kür(e)-ge-n] *гэрлэсэн хосын хүүг охины талаас нэрлэх нэр* || Ж= *'yeke köbegün minü ökin* ***küregen*** *minü uruγ sadun minu'* [их хүвгүүн минь, охин хүргэн минь, ураг садан минь](ND 11) // *'Yesüi neretei ökin ögtegsen* ***küregen*** *kü'ün büle'ē bi'* [Есүй нэртэй охиныг авсан хүргэн хүн билээ би]

хүйс ялгалгүй хэрэглэгдэж байжээ. Хүйс ялган заах үед ***kűken*** *(Mu. 275), ere* ***kűken*** (Mu. 161) *гэх мэтээр хэрэглэж байсаныг 'Мукаддимат ал-Адаб' толийн монгол хадмал орчуулгад тусхасан бий. Яваандаа энэ үгийн утга өөрчлөгдөж 'төрсөн охин' [дочь / daughter] гэсэн утгатай болсон нь одоо хүртэл өөрлөгчидийн дунд хэвээр хэрэглэгдээр байна. Харин Ар Монголд 'залуу бүсгүй' [девочка / girl] гэсэн утгаар хэрэглэгдэж байна.* || Ж= *'Kűčű neretű nidün-dür-iyen galtu,* ***kö'űken****-i bidan-u čeri'üd .... olju abčiraju'* [Хүч нэртэй нүдэндээ галтай хүүхэдийг манай цэрэгүүд олж авчирч](MNT 114) // *kečken* 'petit garçon' (HY M71) // *kűken* 'Sohn' (LH 68) // *k'eűken* 'garçon' (Ist.50) || х о р ш : *'авгай хүүхэн', 'хүүхэн шүүхэн'* || Kha, Bur. *xűxen,* Ord. *kű'χen,* Oir. *kűkən*

Хүхэр |kükür|{< Turk. *kükür* < Pers. *gügard*} *шар онготой шатамхай боорцог* || х о р ш : *'дарь хүхэр'* || Kha, Bur. *xűxer,* Ord. *gű'xür,* Oir. *kükür*

Хүч |küčü(n) / küči(n)| *'чадал', 'тамир тэнхээ'* || Cf. Turk. *küč* 'сила' (Радлов, II:1489), AT. *küč* 'strenght' (Clauson 693), Uig. *küč* 'strenght' (Schwarz, 71) || Ж= *'möngke ingri-yin* ***küčün-dür*** *qayan jrly manu'* [мөнх тэнгэрийн хүчин дор хаан зарлиг ману](Khub. I:1) // *'čing sedkil-iyer taqin* ***küčü*** *ögügsen-i ta köbegüd minü büü umartadqun'* [чин сэдхэлээр тахин хүч өгсөнийг хүмүүд та нар минь бүү мартагтун](Chang.18) || х э л ц : *'küčü ög'* (биеэр туслах, үнэнчээр зүдхэх) || Энэхүү язгуураас *küčüde-* [küčü-de] 'хүчид', *küčüle-* [küčü-le] 'хүчил', *küčünde-* [küčün-de] 'хүчинд-', *küčir* [küči-r] 'хүчир', *küčürke-* [küčü-rke] 'хүчирх-', *küčürkeg* [küčü-rkeg] 'хүчирхэг', *küčütü* [küčü-tü] 'хүчит', *küčüten* [küčü-ten] 'хүчтэн' гэх мэт олон үгс үүсч, улам тэдгээрээс нийлмэл бүтэцтэй олон шинэ үгс үүсчээ. || х о р ш : *'хүч тамир', 'хүч ходолмор', 'холос хүч', 'хүч чадал' // 'бяр хүч', 'сүр хүч', 'хүн хүч', 'эрч хүч'* || Kha. *xütš',* Ord. *gütšin,* Bur. *xušen,* Oir. *kučn*

Хүчгэнэ |küčügene| *мэхээрийн бор хулгана* || Ж= *'küčütü arsalan ötelbesü* ***küčügene-yin*** *nüke sakimui'* [хүчит арслан өтөлвөөс хүчгэнийн нүх сахина](KB) // *'quladu mawū šibawūn quluğana* ***küčügene*** *idekü jayātu bö'ētele'* [хулд муу шувуу хулгана хүчгэнэ идэх хувьтай байтал](MNT 111-16)

Хүчид- |küčüde|[= küčü-de] *'хүч түрэх'* || Ж= *'ked ked ber bolju* ***küčüdejü*** *büü sayutuyai'* [хэн ч гэсэн хүч түрж бүү суутугай](Khub. 18)

Хүчил- |küčüle|[= küčü-le] *'хүч гаргах'* || Ж= *küčilebe* 'совершил насилие' (Mu. 225)

Хүчир- |küčire|[= küči-re] *'хийж чадах', 'дийлэх'* || Ж= *küčürebe* 'насилие' (IM 440)

Хүчирх- |küčirke|[= küči-rke] *'хүчээр давамгай байх'* || Ж= ***'küčürkekün-i*** *küjü'üd anu kinggüridkün'* [хүчирхийлэгсэдийн хүзүүг цавчигтун](MNT 124-18)

Хүчтэн |küčüten|[= küčü-ten] *'хүч ихтэн'* || Ж= *'sečen biligten* ***küčüten*** *köbegüd činü tegün-e bökeyimüi'* [сэцэн билигтэн хүчтэн хүмүүд чинь түүнд согдмүү](Burq. 58a) // *'bökös* ***küčüten****-i ilğaju'* [бөхчүүд хүчтэнийг ялгаж](MNT 139)

Хүчүр |kücügür| х у у ч : *'турам'* || Ж= *'tarbağad kücügür alafu ïden hüle'ë'* [тарвага турам алж идэх болгоо](MNT 89)

Хэв I |keb| *'хэлбэр дүрс', 'дарамлах бар'* Энэ язууралс *kehle* [keb-le] 'хэвлэ-' гэсэн үг үүсч, улам түүнээс илүү олон үг дам үүсчээ. || х э л ц : *'хэв сийлэх'* (тусхайлан бөлдрөсэн молон дээр номын үсгийг зорж сийлэх) || Ж= *'Engke amuyulang degedü qayan tere her ... mongyol bka' hyur-i artyudqan kigü kemen farly boluysan yosuyar xayitur sigüsü keb hayiyuluyad'* ['Эних-Амгалан дээд хаан тэрээр ... монгол Гажуурыг ариудхан шүү хэмээн зарлиг болсон ёсоор сайтар шүүж, хэв байгуулаад](OM 7B) || х о р ш : *'хэв маяг', 'хэв намба', 'хэв шинж', 'хэв яяц'*

Хэв° II |keb /kebe| *'хэлий', 'налуу'* Энэхүү язууралс *kebgei* [keb-gei] 'хэвгий', *kebeyi-* [keb-(e)yi] 'хэвий-', *kebte-* [keb-te] 'хэвт-' зэрэг үндэс үүсчээ.

Хэвий- |kebeyi|[= kebe-yi] *'хэлтийх', 'хазайх'* || *'нар хэвийх'* (орой болж, нар гудайх) // 'нас хэвийх' (өтлөх)

Хэвлий |kebeli / kegēli|{ > *ke'eli* > *kēli* > *xēl*} *'гэдэс'* (дотор эрхтэн байрлах хөндий) || Ж= *'tedeger kebeli kegeli dekï qoriqal terigüten'* [тэдэгэр хэвлий хэвл дэх хорхой тэргүүтэн](Turf. II:24) // *'kebeli yeke-yin tulada unïysan kebe-lüü kemeyü'* [хэвлий ихийн тул унжсан хэвлийт хэмээюу](Chimeg 30a-30b) // *'ba Jamuqa-lu'ä ke'ēli nigeten'* [бид Жамухтай хэвлий нэгтэн](MNT 121) || Kha. *xewll*, Ord. *keweli*, Bur. *xēli*, Oir. *kāl*

Хэвнэг |kebeneg| *'номороо', 'чээжмэг'* || Ж= *kebeneg* 'felt raincoat' (Ras. 205 B44) || Kha, Bur. *xewneg*, Ord. *kemelek*, Oir. *kemnag*, *kewnag*

Хэвт- |kebte|[= keb-te] *'налах', 'хажуулдах'* || Ж= *'tergegür-ün dergede enelün ïinalun kebtekü ebečin kümün-i üjefü'* [замын хажуул энэлэн шаналан хэвтэх хүнийг харж](Burq.8b) // *'usun-u qargi-dur gedergü kebteju'* [усны харгиаид гэрэг харан хэвтэж](MNT 81) // *dergede kebtebe* [лежал у него](Mu. 141 // *kebtebe* 'lag', 'schlief' (LH 66) || Энэ үгээс *kebtegül* [keb-te-gül] 'хэвтүүл', *kebter* [keb-te-r] 'хэвтэр', *kebtesi* [keb-te-si] 'хэвтэш', *kebtege* [keb-te-ge] 'хэвтэг' гэх мэт үгс үүсчээ. || Kha. *xewtə-*, Ord. *gehte-* Bur. *xehte-*, Oir. *keptə-*

Хэвтүүл |kebtegül| *'шөнийн харуул'* || Ж= *'naran šingekü-yin urida kebte'ül-e ǰayilaǰu'* [нар шингэхийн урид шөнийн харуул зайлж](MNT 192) // *kebteül 'the night watch'* (Ras.205 C27) // *kebtül* 'garde' (Ist. 47)

Хэвтэш |kebtesi|[= keb-te-si] *'хэвтэр'* (байнга хэвтэх газар) || Ж= *kebteši-yēn könde'esü ömērkü čö'ēbüri metü'* [хэвтэшээ хөндвөл хамгаалах цоовор мэт] (MNT 78)

Хэгээс |kegesü|[= kege-sü] х у у ч *'ошоо хорсол'* || Ж= *'uridan-u dawūlïdağ-san kegēsü-bēn duradču, oyïsuladun'* [урид булаагдсан ошоогоо санаж оширхон] (MNT 67)

Хэдэй |kedïye|[< kedi-ye] *'хэдийд'* Энэ нь уттаа *'хэдэн', 'хэдий'* гэсэн утгыг хадгалсан *kedi / kedü* гэсэн язууралс гаралтай үг. Орчин цагийн монгол хэлэнд тухайн үгийн *kedüi-dü* 'хэдийд' гэсэн хувилбар нь хадгалагдан үлджээ. || Ж= *'amitan kedïy-e aqu bolbasu tedïy-e-de bi her afu bürün'* [амьтан хэдэй байх болвоос би ч бас тэр үед байх болно](BT 163b) // *'ger kedï'ē büyü' ke'ēbi'*

[гэр хаа байна хэлэх](MNT 100) *Өрнийн монгол хэлний *e- *le* янзуурт ааах үгийн *eǰiy-e* 'олийд', *teǰiy-e* 'толийд' гэсэн хэлбэр нь *keǰiye* гэсэн асуух үгтэй бүтцээрээ тохирдогоос гадна утгаараа ч уялдаатай байдаг. Үүний *тэнд, тэрэнд* гэсэн толгой үгийн жишээтэй харьцуулан үзэж үз. || Kha. *yedzə*, Ord. *kedžə*, Bur. *xezə*, Oir. *kezə*

Хэл |kele(n)|{< *ke-le} 1. *'амт мэдэрэх, үгүүлэх эрхтэн'* 2. *'үг яриа', 'мэдэх сураг'* || Ж= 1. *kelen* 'язык' (Mu. 214) // *kelen* "Zunge' (LH 69) // *kelen* 'tongue' (Ram. 198 B20) // *kelə* 'tongue' (Zir.111) 2. *'Gorolas-un Qoridai Činggis-qahan-ni Kürelkü-de bükül-dür ene kele kürgesü'* [Төөрөлсөн Хорилай Чингис хаанаа Хүрэлгүд байхад энэ хэл сураг хүргэж](MNT 141) // *'To'oril qan-na kelen kürgebe'* [Тоорил хаанд мэдэх хүргэв](MNT 107) // *kelen* 'langue' (HY M70) // *kelen* 'рассказ' (IM 440) // *keleyēn keleldübeler* [говорили друг другу] (Mu. 256) // *kələn* 'известие', 'весть' (IM M147) // *kelən* 'speech', 'saying' (Zir. 111) || Энэ үгээс *keleče* [kele-če] *'хэлц', kelegde-* [kele-gde] 'хэлэгд-', *kelelče-* [kele-lče] 'хэлэлц-', *kelegei* [kele-gei] 'хэлгий', *kelele-* [kele-le] 'хэллэ-', *kelelge* [kele-lge] хэллэг', *kelekül* [kele-kül] 'хэлэхүй', *kelemegei* [kele-megei] 'хэлэмгий', *keleten* [kele-ten] хэлтэй' гэх мэт олон шинэ үг үүсчээ || х о р ш : *'хэл ам', 'хэл мэдэх', 'хэл сураг', 'хэл чимээ', 'хэл яриа' // 'үг хэл'* || Kha. *xel*, Ord. *kele*, Bur. *xele*, Oir. *kelə*

Хэлгий |kelegei|[= kele-gei]{< kele ügei} *'мултираа'* | Cf. Turk. *kälägdi* 'заика' (Раллов, II.1113); Man. *kelegej* 'заика' (Цинциус I:447) || Ж= *kelegei* [хэлгий](Turf. 59) // *kelegei* 'qui a le défaut de balbutier' (HY M70) // *kelegei* 'заика' (Mu. 214) // *kelegei* 'говорящий с трудом', 'немой' (IM 440) // *kälägdi* 'немой' (IM M147) // *kellegei* 'stumm' (LH 69) || х о р ш : *'хэлгий дүлий'* | Kha. *xelgī*, Ord. *kelegī*, Bur. *xelegül*, Oir. *kelkə*

Хэллэ- |kelele|[= kele-le] *'хэлэх', 'ярих'* (*kele* гэсэн нэр үгийн язгуур дээр үйл үг бүтээх *-le* лагавар залгаж бүтээсэн үг. Дараалан орсон *le-le* гэсэн үе нь үгүүлэгдэхийн явцад хураагдаж, тод хэлэгдэхгүй болжээ.) || Ж= *'suryan čidayčin toti šibayun-i suryabasu kelelen čidamui'* [сургагч тэтгэ шувуун сайн сургавал яриж чадна](Sub. VIII:3a) // *'namayi üjebe ke'ēn kü'ün-e üjegde'ēsü üjegdebe ke'ēn bü kelelel'* [хүнтэй уулзвал намайг харлаа гэж битгий хэлээрэй] (MNT 83) // *kellebe bi tüni dergede* [я говорил около такого-то](Mu. 216) // *kelelebe* 'sprach' (LH. 67) || Орчин цагийн монгол хэлний *xel-* 'хэл-' гэсэн үйл үг нь үгаа ***kelele*** гэдэг үгийн хураангуйлсан хэлбэр юм. || Kha. *xel-*, Ord. *kele*, Bur. *xele-*, Oir. *kel-*

Хэлт* |kelte| *'эмтлэх', 'зайлах'* || Cf. Man. *kelte-* 'отломить' (Цинциус I:446) || Энэхүү язгуураас *keltegei* [kelte-gei] 'хэлтгий', *kelteyi-* [kelte-yi] 'хэлтий-', *keltele-* [kelte-le] 'хэлтэл-', *keltere-* [kelte-re] 'хэлтэр-', *kelterkei* [kelte-rkei] 'хэлтэрхий' гэх мэт үгс салбарлан гарчээ

Хэлтэл- |keltele|[= kelte-le] *'эвдэх', 'эмтлэх'* || Cf. Man. *keltele-'* 'ломить (Цинциус I:446) || Ж= ***keltelbe*** *balyasun* 'выщербил стену' (Mu. 215) || Kha, Bur. *xeltel-*, Ord. *keltel-*, Oir. *keltəl-*

Хэлтэр- |keltere| *'эвдэрэх'*, *'элтэрэх'* || Ж= ***kelterebe hildü*** 'меч выщербился' (Mu.215)

Хэм |kem| *'хэмжээ'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур || Cf. Turk. *kem* 'das Maass', die Zeit' (Радлов, II:1203), *kem* 'mass', 'zeit' (Räsänen, 250) || Ж= ***'kem boljal qojīdaju čerigüdi nemegülbesü yayu joqiqu'*** [хэм болзол хожимдож цэрэгүүдийг нэмвэл юу зохих](Ar. II:22) // ***'kem** ügei bü abaladqun'* [хэмжээгүй бүү авлагтун](MNT 199) || Тус язгуураас *kemji-* [kem-ji] 'хэмж-', *kemle-* [kem-le] 'хэмлэ-', *kemne-* [kem-ne] 'хэмнэ-' гэх мэт үндэсүүд үүсч тэдгээрээс *kemjigde-* [kem-ji-gde] 'хэмжигд-', *kemjigči* [kem-ji-gči] 'хэмжигч', *kemjil* [kem-ji-l] 'хэмжил', *kemjigür* [kem-ji-gür] 'хэмжүүр', *kemjiye* [kem-ji-ye] 'хэмжээ', *kemle-* [kem-le] 'хэмлэ-', *kemnel* [kem-ne-l] 'хэмнэл' гэх мэт олон шинэ үгс үүсчээ. || х о р ш : *'хэм хэмжээ'* || Kha, Bur. *xem*, Ord, Oir. *kem*

Хэмнэ- |kemne / kemle| *'хэмжих'*, *'тохируулах'*, *'хэм хэмжээг хадгалах'* || Ж= *'jögen qalayun-u čay-tur nimlayun jujayan-i joqiyan **kemleged'*** [халуун дулааны цагт нимгэн зузааныг зохиомжилон тохируулаад](Chang.16) // *'in-ü emčü qubi-ača ayigida, bidan-u **kemlegsen** kem-iyēr qubčiju'* [түүний өмч хувиас ангид бидний хэмлэсэн хэмээр гувчиж](MNT 224) Угтаа адил утгатай байсан *kemne-* [kem-ne] 'хэмнэх' *kemle-* [kem-le] 'хэмлэх' гэсэн энэ хоёр үг орчин үеийн монгол хэлэнд өөр өөр утгатай болжээ. Үүнд: *'хэмнэх'* (арвилан гамнах) *'хэмлэх'* (хэмжих) || х о р ш : *'арвилан хэмнэх'* || Kha, Bur. *хетпе-*, Ord, Ord. *kemne-*

Хэнхэдэг |kengküdeg|[= ken-kü deg]{< kön-kü-deg} *'хоосон'*, *'хөндий'* Cf. *köndei* [kön-dei] 'хөндий', *köngkür* [köng-kür] 'хөнхөр' || Ж= *'Ibarai-yin **kekü-deg-iyer sibtu qarbun'*** [Ибарайн хөндий чээжээр нэвт харван](ET 63) Энэ үг нь бас *'хоосорох'*, *'юу ч үгүй үлдэх'* гэсэн утгыг илэрхийлж байжээ. || Ж= *'medel-ün irgen inu ečige eke yügen **kekügdeglečegsen** sitü emgenin'* [харъяат иргэд нь эх юүгээн алдсан мэт эмгэнэн](Jig. 9) || Ж и ч : Энэ үгийн утгын талаар F. W. Cleaves-ийн дэлгэрэнгүй тайлбар *бий* (*The Sino-Mongolian Inscrip-tion of 1338*, HJAS 14, 1951, 82-83) || х о р ш : *'хэнхэдэг чээж'* || Kha. *χeŋkedeg*, Oir. *keŋkərdəg*

Хэр-* |kere| *'хэсэх'*, *'зөрөлдөх'*, *'сүлжих'* || Ж= *'Altai-yin ölkes kürtele noqai kerel **kerejü** yabuju'* [Алтайн өлгөс хүртэл нохой хэрэлээр хэрэн явж](MNT 194:12) || Энэхүү язгуураас *keremel* [kere-mel] хэрмэл', *keregül* [kere-gül] 'хэрүүл', *kereldü-* [kere-ldü] 'хэрэлд', *kereg* [kere-g] 'хэрэг' гэх мэт утга санаа нь шилжиж, холдсон олон шинэ үг үүсчээ. || Kha. *χerə-*, Ord. *kere-*, Bur. *χere-*, *Oir. ker-*

Хэрүүл |keregül|{< kere-gür} *'хэрүүл маргаан'* (санаа бодол зөрчилдөж, үг хэлээр маргалдах үйл) || Ж= ***'keregür** qudal qulayai üyile'* [хэрүүл худал хулгай үйл](Turf. 7-3) // ***'kere'ür-i** qulağai qudal üyīleten-i jarğulatuğai'* [хэрүүл, хулгай, худал үйлтэнийг](MNT 154) // ***kere'ür** kibe tünlē* [подрался с ним](Mu. 217) // ***'qariba** qaridin kerürēse'* [вернулся с войны против неверных](Mu.178) || х о р ш : *'хэрүүл доруул'*, *'хэрүүл маргаан'*, *'хэрүүл цуугиан'*, *'хэрүүл шуу-гиан'* || Kha, Bur. *xerül*, Ord, Oir. *kerül*

Хэтэр- |ketüre|[= ketü-re] *'ерийн хэр хэмжээнээс давах'* || Энэ үгээс *ketüregül-* [ketü-re-gül] 'хэтэрүүл-', *ketürkei* [= ketü-rkei] 'хэтэрхий' гэх мэт үгс үүсчээ. || Ж= *'амсгийн хүсмүүс, отог олондоо тус намэр болох наснаас хэтэрч'* (Б. Ринчен, Заан залуудай) || Энэ үйл үгээс *ketüregü* [ketü-re-gü] *'хэтэрүү'*, *ketürkei* [ketü-rkei] 'хэтэрхий' гэх мэт үгс үүссэн байна. Kha, Bur. *χeter-*, Ord. *getür-*, Oir. *ketər-*

Хэтэрхий |ketürkei|[= ketü-rkei] *'ерийн хэр хэмжээнээс илүү'* || Cf. Man. *keter* 'большой' (Цинциус I:456) || Ж= ***ketürkei*** *oron daki amitan-u gem-ün ündüsü qoyar tüyidker eče kemjiy-e ügei toniɣayči Manjzušri* ***ketürkei*** *uqayan-i öggün soyurq-a'* [хэтэрхий орон дахь амьтаны гэмийн үндэс хоёр түйдхэрээс хэмжээгүй тонилгогч Манзушри хэтэрхий ухааныг өгөн соёрх](OM 1) || Kha. *xeterxī*, Ord. *getürχī*, Bur. *xeterxei*, Oir. *ketərkā*

Хэх |keke| *'хэвлий'*, *'умай'* || Ж= *'ba Jamuqa-lu'ā ke'ēli nigeten,* ***keke*** *ǧaǧčaɪan būle'ēi ba'* [бид Жамухтай хэвл нэгтэй, хэвлий ганцтай](MNT) Академич Д. Цэрэнсодном, проф. Ш. Чоймаа нар тус үгийг *'хойтохын шингэн'*, *'нилхасын ихэс'* хэмээн тайлбарласан байна. (Д. Цэрэнсодном, Монголын нууц товчоо, 2000, 241; Ш. Чоймаа, Монголын нууц товчоо, 2011, 70)

Хэшиг |kesig|[= keši-g] 1. *'өглөг'*, *'бэлэг'*, *'хувь'* 2. *'харуул'*, *'ээлж'* || Ж= 1. *ečige-yin ögügsen qubi* ***kešig'*** [эцэгийн өгсөн хувь хишиг](MNT 28) // ***kešik*** *abuba* 'взял долю' (Mu 217) // *'Эебээр засагч хуандий, Ар монголын хаад ноёдыг илбэн дотнолж, есөн цагааны алба авч,* ***хишиг*** *шан хүртээх ёс үүсгэж'* (Б. Ринчен, Ану хатан) || Ж= 2. *'Qada'an, Bulagadar qoyar nigen* ***kešig*** *bolju ɐɣetüldüjü'* [Хадаан Булгадар хоёр нэгэн ээлж болон нийлж](MNT 278) // *kešik* 'очередь', 'смена (IM M147) || Kha. *xišig*, Ord. *gešik*, Bur. *χešeg*, Oir. *kišıg*

Хэшигтэн |kešigten|[= keši-g-ten| *'ээлжит харуул'* || Ж= *'Oŋqojid-Kereyid-i* ***kešigten*** *anu boltugai'* [Онхожид хэрэйдийг хэшигтэнээ болготугай](MNT 187) || Их Монгол уласын үеийн *хэшигтэн* нь дотороо *turqaɣ* 'өдөрийн харуул', *kebtegül* 'шөнийн харуул' гэсэн хоёр зүйлээс бүрдэж байжээ.

Хээл |kegeli| 1. *'хэвлий'*, *'хэвлийд тогтсон үр хөвөрөл'* 2. *'гэдэс'*, *'ходоод'* || Cf. Man. *keli* 'брюхо' (Цинциус I:387) || Ж= 1. ***'kegeli****-dür-iyen arban sara ergügsen ačitu eke činü büyü bi'* [хэвлийдээ арван сар тээсэн ачит эх чинь би байна](Burq. 37b) // *'ta tabun kö'üd minü gagča* ***ke'ēli-eče*** *törebe'* [та таван хүү минь нэг хэвлийгээс төрсөн төрсөн] (MNT 22) // *'Jamuqa-lu'ā* ***ke'ēli*** *nigeten'* [Жамухатай хэвлий нэгтэн](MNT 121) || Ж= 2. ***'kegeli*** *ölöscü idebesü ber gesel tülegdejü joban bui'* [гэдэс өлөсч хоол идвээс ходоод түлэгдэж зовон буй] (Turf. VI:19) // *'ayilun tedüi* ***kegelitü'*** [гэрийн чинээ гэдэстэй](Turf. 6-9) // *ke'eli* 'ventre' (HY M70) // ***kēli*** 'брюхо' (Mu. 218) // *kēli* 'Bauch' (LH 66) // *kehēli* 'живот' (IM 439) // *kāhäli* 'живот' (IM M149) // *kehli* 'belly' (Ras.198 C24) // *kehli* 'ventre' (Ist. 48) || Орчин цагийн халх аялгуунд зөвхөн мал амьтаны хэвлий дэх үр хөвөрөлийг ингэж нэрлэдэг бол буриад аялгуунд жирэмсэн хүнийг ч бас нэрлэдэг байна || Kha. *xēl*, Ord. *kēl*, Bur. *xēli*, Oir. *kēlə*,

Хээл |kegeli| *хахуул* || Ж= ***kēli*** *abuba* [получил взятку](Mu. 218) // ***kēli*** *ögbe tündü* [дал ему взятку](Mu. 218) // *kiheli* 'Bestechung' (LH 69)

Хязгаар үз Хизгаар

Хялгас үз Хилгас

Хяр |kira| намхан дов толгод || Cf. Turk. ***kir*** 'горный хребет' (Радлов, II:860), AT. ***kir*** 'block of mountains' (Clauson 641), ***kyr*** 'berg, bergrücken' (Räsänen 265) || Kha. *xar*, Ord. *kirā*, Bur. *xjara* Kalm *kirə*

Хярга- үз **Хирга**

Хяруу үз **Хируу**

Хяс- үз **Хис-**

Хясаа үз **Хисаа**

Ц

Ца* |ča| *'цагаан'* өнгө заасан анхдагч язгуур. Энэхүү язууpаас *čab* [*ča-b] 'цав', *čaγa* [*ča-γa] 'цагаа', *čal* [*ča-l] 'цал', *čaki* [*ča-ki] 'цахи', *času* [*ča-su] 'цас', *čaγi* [*ča-γi] 'цай' гэх мэт үүсмэл язгуурууд үүсч, тэдгээрээс олон шинэ үг салбарлан гарчээ.

Цаа* |čaγa| *'цаана'* гэсэн уттыг хадгалсан язгуур. Энэ язгууpаас *čaγādu* [čaγā-du] 'цаад', *čaγāγur* [čaγā-γur] 'цаагуур', *čaγāγsi* [čaγā-(γ)si] 'цааш', *čaγāna* [čaγā-na] 'цаана' гэх мэт үтс үүсч, тэдгээр нь улам цааш задарч, олон шинэ үг үүсчээ.

Цаад |čaγadu|[= čaγa-du] *'наад'* гэдэгийн эсэрэг утгатай үг. (*'нөгөө талд буй', 'өөр', 'нөгөө'* гэсэн утга илдхэнэ) || Ж= *'čing sedkil-iyer kücü ögügseber degedūs-ūn oyir-a čaγada yabuγuljuqui'* [чин сэдхэлээр хүч хавсарсаар дээдэсийн наана цаана явуулжээ](Chang. 55) // *'bidan-u čaγāda tümen kešigten-i bökelejü, yeke ǧol bolun atuǧai'* [биднийн цаад түмэн хэшигтэнг бэхлэж их гол хүч болготугай](MNT 226) || Kha. *tsād,* Ord. *čādu,* Bur. *sāda*

Цааз |čaγaja|{< Chin. *cháo zhi*} *'төрийн тогтоосон ёс журам'* || Ж= *'γurban qosiγun-u yeke čaγaja'* [гурван хошууны их цааз](QJ A1b) || х о р ш : *'хууль цааз'* || Kha. *tsādz,* Ord. *tšādži,* Bur. *sāza,* Oir. *tsādzɨ*

Цаана |čaγāna|[= čaγā-na] *'наана'* гэдэгийн эсэрэг утгатай үг (*'нөгөө талд', 'гадана'* гэсэн утга илдхэнэ) || Ж= *'нэг толгой тойрмогц,* ***цаана*** *нь нэг хар өвөохой харагдана'* (Ч. Лодойдамба, Тунгалаг тамир) || Kha. *tsāna,* Ord. *tšāna,* Bur. *sāna*

Цаас |čaγalsun|[= ča-γa-(l)sun] бичиж, зурахад зориулсан нимгэн хавтагай хуудас || Ж= *'bey-e jirüγ-ud-un čiγulγan ...* ***čaγasun****-iyar kürün'* [бие дүрсийн чуулган цаасаар хүрч](Bod. 20a) // *'kökö bičig čaǧa'ān* ***ča'ālsun****-dur debterlegsen-i bū ye'ūdketügei'* [хөх бичиг цагаан цаасан дээр бичиж дэвтэрлэсэнийг бүү усдхатугай](MNT 203) // *ča'alsun* 'papier' (HY M45) // *čālsun* 'бумага' (Mu. 131) || х о р ш : *'бичиг цаас'* || Kha. *tsās,* Ord. *tšās, tšāsu,* Bur. *sārhan,* Oir. *tsāsⁿn*

Цааш |čaγāγsi|[= čaγā-(γ)si] *'наашаа'* гэдэгийн эсэрэг утгатай үг (*'эсэрэг зүг тийш', 'өөр', 'илүү'* гэсэн утга илдхэнэ) || *'тэртээ уулыг өнгөрвөл, айлгүй хэмээн бодож, тэнгэрийн хаяанаас* ***цааш*** *газаргүй гэж сэтгэсээр'* (Д. Нацагдорж, Хуучин хүү) || Kha. *tsāš,* Ord. *tšāš,* Bur. *sāša,* Oir. *tsākšɨ, tsārān*

Цав* I |čab| *'ан', 'ангал', 'зай'* гэсэн утга хадгалсан язгуур. Энэ язгууpаас *čabči* [čab-či] 'цавч' гэсэн үйл үг үүсчээ.

Цав II |čaba|{< Tib. *tsha ba*} *'халуун хоол'* (сүм хийдийн үдийн хоол) || Kha. *tsaw,* Oir. *tsawⁿ*

Цав III |čau|{< Chin. *ch'ao*} *'цаасан мөнгө'* || Ж= *'Sečen qaγan Ying sui-yi soyurqaju belge bolγan tabun jaγun* ***čau*** *sükes ögüged'* [Сэцэн хаан Йин сүйг соёрхож, бэлэг болгон таван зуун цаасан мөнгө өгөөд](Chang. 25)

Цавуу |čabau|{< Chin. *jiāo*} *'наалдамхай бодис'* (аливаа материалыг нийлүүлж наах наалдамхай бодис) || Ж= ***čabun*** 'клей' (IM M131) // ***čabaġun*** 'glue' (Ras.204 C28) || Kha. *tsawū*, Ord. *tšawū*, Bur. *sawū*, Oir. *tsawʊ̄g*

Цавч- |čabči|[= čab-či] *иртэй багажаар цохиж тасдах* || Cf. Turk. *čap-* 'to chop' (Starostin 417), Uig. *čap-* 'to cut, chop, carve' (Schwarz 330) || Ж= *'Onan-nu tün-dür qurimlaqui-dur Belgüdei-yin mörü qaŋğas* ***čabčiğsan*** *tere büle'ē'* [Ононы шугуйд наадамлахуйд Бэлгүүдэйн мөрийг ангайтал цавчсан нь тэр бөлгөө](MNT 50) // ***čabčiba*** *tūni hildüwēr* [рубил его мечом](Mu. 129) || Энэхүү язгуураас *čabčiγči* [čab-či-(γ)či] 'цавчигч', *čabčidasu* [čab-či-dasu] 'цавчдас', *čabčil-* [čab-či-l] 'цавчил-', *čabčim* [čab-či-m] 'цавчим', *čabčiyal* [čab-či-yal] 'цавчаал', *čabčiyur* [čab-či-γur] 'цавчуур', *čabčirya* [čab-či-rγa] 'цавчирга' гэх зэрэг үгс үүсчээ || Kha. *tsawtš'-*, Ord. *džabtši*, Bur. *sawša-*, Oir. *tsaptš'-*

Цавчаал |čabčiyal|[= čabči-yal] *'үүн хавцал', 'үүу жалга'* || Ж= ***čabčiyāl*** *daba'ān-i bekilegdejü* [цавцаал даваа бэхлэж](MNT 247)

Цавьдар |čabidar| *цавь, дэл, сүүл нь цагаан, зээрд морины зүсэм* || Cf. Uig. *čabdar* 'a horse with white mane and tail' (Schwarz 330) || Ж= ***čabdar*** *morin* 'игреневый конь' (Mu. 129) || Kha. *tsaw'dar*, Ord. *tšawidar*, Bur. *sawidar*, Oir. *tsäbd'r*

Цаг |čaγ| *хугацааны нэгэж, уе* || Ж= *'ed tabar jögejü ögbesü jaruju baraqu* ***čay*** *boluyu'* [эд таваар зөөж өгвөл зарж дуусах цаг болюу](Chang.12) // *nuğud irekü* ***čag****-tur qarčiğai-bān teyīle'ūljü oğōrba'* [нугас ирэх цагт харцгайгаа сойж тавив](MNT 27) // *čağ* 'temps, saison' (HY M45) // *'boljal ögbe tūndü niken* ***čaq****'* [назначил ему сроком некое время](Mu. 120) || х о р ш : *'цаг мөч', 'цаг улирал', 'цаг хугацаа' // 'он цаг'* || Kha, Oir. *tsag*, Ord. *tšag*, Bur. *sag*

Цагаа I |čaγa| х у у ч : *'хүү', 'хүүхэд'* (энхэрийлэн дуудах үг) Cf. Uig. *čaqa* || Энэ үг өнөөгийн баарин аялгуунд хадгалагдан үлдсэн тухай дурдсан зүйл бий. || Ж= *'alta(n)qan yurγuldai* ***čay-a*** *minu eke elbür eke-düriyen qariγu dayu dayu-[lar-a] kürbe'* [алтанхан гургалдай хүү миньэлбэрэлт эхдээ хариу дуу хүргэхээр хүрэв](Alt. 20) // *'kö'ü minü Temüjin-i ötörken odču abču ire!* ***čağa*** *minu Müŋlig ke'ēd nökčibe'* [Тэмүжин хүүг миньтүргэн явж авчир. Мүнлиг хүү миньгэж хэлээд нас нөгчив](MNT 68)

Цагаа II |čaγa|[= *ča-γa] *'цагаан'* гэсэн үгийн үүсмэл язгуур. Тус язгуу-раас *čaγabtur* [*ča-γa-btur] 'цагаавтар', *čaγada-* [*ča-γa-da] 'цагаад-', *čaγaγči* [*ča-γa-(γ)či] 'цагаагч', *čaγala-* [*ča-γa-la] 'цагаал-', *čaγan* [*ča-γa-n] 'цагаан', čaγara- [*ča-γa-ra] 'цагаар-' гэх мэт үгс үүсчээ.

Цагаан |čaγan|[= ča-γa-n] *'хар'* өнгөний эсрэг утгатай үг || Ж= *'tümen* ***čayan*** *mingyan qar-a'* [түмэн цагаан минган хар](Bod.20a) // *'****čağān*** *šiŋqor naran sara qoyar-i adqun niscü irejü, ğar de'ēre minü tu'ūba'* [цагаан шонхор нар сар хоёрыг адхан нисч ирээд гар дээр минь суув](MNT 63) // *čağān* 'blanc' (HY M45) // ***čaγān*** *e'ūlen* [белое облако](Mu. 130) // *čaγān* 'белый' (IM M132) // *čaγān* 'blanc' (1st. 23) // *čaqān* 'weiss' (LH 1271) // *čaγān* 'white' (Zir. 94) // *čağân* 'white' (Ras.202 B26) || Kha, Oir. *tsağān*, Ord. *tšağān*, Oir. *čağān*, Bur. *sağān*

Цагдуул |čaydaγul|{< čaγ-da-γul} *'харуул', 'хамгаалагч'* || Ж= *'uriangqadai Jelme Go'a-yi itegejü qoyina'ün* ***čayda'ülsun*** *bolyan* [урианхай Зэлмэ гоо итгэж, ардаа цагдаа болгон](MNT 170) || Энэ үгийг N. Poppe, (*On Some Military Terms in the Yüan ch'ao pi-shih*, Mon Ser 26, 1967, 510), Igor de Rachewiltz (*The Secret History of the Mongols*, I. 2004, 89) *'rearguard'* хэмээн орчуулжээ. || Ord. *tšagdül*

Цад- |čad| *бие, сэдхлээ хаханат хоол идэх.* || Ж= *'ünegen čadbasu omuγiyaran üküdkülü. arslan* ***čadhasu*** *nuta kebten büi'* [үнэг цадваас омогоороо үхэдхийнэ, арслан цадваас ямагт хэвтэх буй](Sub. IV:10b) || Энэ язгуураас *čadqu* [čad-qu] 'цадха', *čadqulang* [čad-qu-lang] 'цадхалан' гэх мэт үгс үүсчээ. || Ж= ***čadba*** *idēndü* 'насытился пищей' (Mu. 131)

Цадиг |čadiγ|{< Uig. *čadik* < Skt. *jātaka*} *'төрөлийн ус'* (өмөнөх үеийн хаад нөөд, хутагт хувилгаадын түүх) || х о р ш : *'цадиг түүх'* || Kha. *tsadig*, Oir. *tsedik*

Цадхалан |čadqulang|[= čad-qu-lang] *'хоолондоо цадсан'* || Ж= *'ümbü šibar berke hoi inu* ***čadqulaŋ*** *mogai ya širğu ösu ülü bolqu berke šigui'* [үмбэ шавартай бэрх ой нь цадхалан могой ч шургаж үл болох бэрх шугуй](MNT 102) // ***čadqulan eme*** [сытая женщина](Mu. 131) // *čatqulan* 'сытый' (IM 434) // *čatlan* 'сытый' (IM M131) // *čatqulan* 'sated' (Ras. 203 A17) || Kha. *tsadχalan*, Ord. *ʤadχulaŋ*, Bur. *sadχalan*, Oir. *tsatχulᵊn*

Цай-* |čayi|[= *ča-yi] *'цагаарах', 'гэгээ орох'* || Ж= *'edür* ***čayiysan****-dur Sudadani qayan qamuγ sakiliγ-ud-i čiyulyaju'* [үүр цайхад Судадани хаан хамаг сагилигуудаа цуглуулж](Burq. 14a) // *'esüg-iyēn söni-de üdür* ***čayītala*** *bülekü būle ē'* [шөнөөс үүр цайтал айрагаа бүлэх бөлгөө](MNT 85) // *ödür* ***čaiba*** 'le jour vient à poindre' (Ist. 23) // *ödür* ***čaiba*** 'день забрезжил' (Mu. 273) || Тус язгуураас *čayiburi* [*ča-yi-buri] 'цайвар', *čayira-* [*ča-yi-ra] 'цайр-' зэрэг шинэ үгс үүсчээ.

Цай |čai|{< Chin. *chá*} хатааж бэлдхэсэн цайны ургамалын навч || *'Nandi, Nandibali ner-e-ten ökid edür-tür naiman ǰayun biraman-nuγud-ta* ***čai*** *bariju'* [Нанди, Нандибали нэртэй охид өдөрт найман зуун бирманд цай барьж] (Burq. 43a) || Kha. *tsai*, Ord. *tšā*, Bur. *sai*, Oir. *tsä*

Цайвар |čayiburi| *'цагаавтар'* || Ж= *'*[*čayibar*] *noγuγan önggetü'* [цайвар ногоон өнгөт](Ад. I:7)

Цайдам |čayidam|[= ča-yi-da-m] *'даваст шавар'* (хужир мараа цайрсан газар) || х о р ш : *'цайдам хөндий'*

Цайз |čayiǰa|{< Chin. *zhai zi*} *'бэхлэлт'* (харуул хамгаалалт бүхий өндөр хашаа хэрэм) || х о р ш : *'хэрэм цайз'* || Kha. *tsaidz*, Ord. *tšädza*, Ord. *tšädži*

Цал |čal|[= *ča-l] *'цагаан'* (зөвхөн үсний өнгийг заана) || Cf. AT. *čal* 'серовато-белый', 'пепельно-белый' (ДТС 137), *čāl* 'grey-haired' (Clauson 416) || х о р ш : *'цал буурал'* || Kha, Oir. *tsal*

Цалам |čalma|[= čal-ma] *'урхи', 'бугуйл'* || Cf. Turk. ***čal-*** *'шид-', 'чулуул-'* || Kha. *tsalam*, Ord. *tšalma*, Bur. *salma*, Oir. *tsalmᵊ*

Цалин |čaling|{< *ch'ián-liáng*] *'марианы татвар'* (анх арилжааны хэрэгсэл болох цагаан мөнгөн зоосыг нэрлэж байгаад хожим мөнгөөр олгодог ажилын хөлөсийг нэрлэх болжээ. || х о р ш *'цалин хөлөс'* || Kha. *tsaliŋ*, Ord. *tšaliŋ*, Bur. *saliŋ*, Oir. *tsälᵊn*

Цам |čam|{< Tib. *mchams*} *'бүжиг'* (чөдхөр, сахиус, араатан гөрөөс зэрэг элдэв төрөлийн баг өмөсч харайн бүжиглэх шашины зан үйл) || х о р ш : *'цам майдар'* || Kha, Oir. *tsam*, Ord. *tšam*, Bur. *sam*

Цамхаг |čamqaγ|{< Tib. *tshams khag*} *'завсарын гэр'* (анхандаа харуулын байрыг нэрлэж байгаад хожим байшин барилгын өндөр сүрлэг оройг нэрлэх болжээ) || Ж= *'dabqur čamqay-tu ger'* [давхар цамхагт гэр](Burq.11a) || Kha, Oir. *tsamxag*, Bur. *samχag*, Ord. *tšamxak*

Цамц |*čamča*|{< Tib. *cham tshe*} *'чээживч'* (чээжин биед өмсөх богино дотуур хувцас) || Cf. Turk. *čamča* 'hemd' (Räsänen 98); Man. *čamča* 'шуба' (Цинциус II:383) || Ж= *'hünür minü hünüsčü yabu ke'ēn čamča-bān mültüljü'* [үнэрийг минь үнэрлэж яв хэмээн цамцаа мултлаж] (MNT 55) // *'jayan-u arasun čamča-tai'* [зааны арисан цамцтай](Turf. 1:18) // *oqar čamčai* [короткая рубашка](Mu. 262) // *čamča* 'shirt' (Ras.205 B30) || х о р ш : *'цамц өмөд'* || Kha, Oir. *tsamtsv*, Bur. *samsa*, Ord. *tšamtša*, Bur. *samsa*

Цан I |čang|{< Tib. *cha lang*} хавсаран дэлдэж дуу гаргах гуулин цар || Cf. AT. *čaŋ* 'bell, cymbals' (Clauson 424) || х о р ш : *'хэнгэрэг цан'* || Kha, Oir. *tsaŋ*, Ord. *tšaŋ*, Bur. *saŋ*

Цан II |caŋ|{< Chin. *ts'ang*} *'үр тарианы татвар'* || Ж= *'caŋ tamqa bü ögtügei'* [үр тарианы татвар бүү өгтүгэй](Buyantu 1313)

Цана |čan-a| цасан дээр гулгадаг хос нарийхан модон хэрэгсэл || Cf. Turk. *saŋa* 'лыжа' (Радлов, IV:286), *čana* 'лыжи' (Щербак 1997, 112) || х о р ш : *'цана чарга'* || Kha. *tsana*, Bur. *sana*, Oir. *tsanv*

Цанид |čanid|{< Tib. *mtshan nyid*} *'бэлгэ чанар'* (юмсын бэлгэ чанар, шинж төрхийг судалах бүддийн гүн ухааны сургаал) || х о р ш : *'цанидын дацан'* (юмс үзэгдэлийн бэлгэ чанарыг судалах шашины гүн ухааны сургууль)

Царай |čirai| *нүүрний шинж байдал* || Cf. Turk. *čyrai* 'лицо, вид' (Радлов III:2075), Uig. *čiray* 'face' (Schwarz, 362); Man. *šira* 'лицо' (Цинциус II:426) || Ж= *'Üǰin eke qoyar kö'üked-ü'ēn čirai uqaju ügülerün'* [Үжин эх хоёр хүүхэдийнхээ нүүр царайг харж үгүүлэ-рүүн](MNT 78) // *'ede esergülekü čirai ügei'ün büi'* [эд эсэрүүцэх янзгүй буй] (MNT 196) || Ж= *'čerig-ün haran-u čirai qugulju odba'* [цэрэг ардын урам нь хугарч одов](MNT 277) // *'sutu qahān-nu altan čirai-dur a'ūlja'ūlun'* [суут хааны алтан царайд уулзуулан](MQB B1) // *čirai* 'лицо' (Mu. 135) || х э л ц : *'царай хугар-'* (урам хугарах, сэдхэл алдарах), *'царай алдах'* (өвдөж ядарсанаас нүүр царай нь муу харагдах / аргадан гуйх) || Kha. *tsarai*, Ord. *tšarā*, Bur. *šarai*, Oir. *tširā*

Царван |*čarbung*|{< Tib. *tshar bong*} *'морин шарилж'* (ус чийгтэй газар ургадаг нэг наст ургамал) || Kha. *tsarwan*, Bur. *sarwan*

Цахар |čaqar| *монгол угсаатаны бүлэгийн нэг* (XV зуунаас хойш их хааны шууд харъяан дахь Зүүн Монголыг бүрдүүлж байсан зургаан түмэний нэг. Цахарууд хожим Дарайсун, Лигдэн хааны үед улам бэхжин, нөлөөгөө өргөжүүлжээ.)

Т у с х а й с у д а л г а а : Ж. Төмөрцэрэн, *'Цахар'* хэмээх үгийн учир, МС 3, 1961, 107-115 // Надмид, *'Čaqar'* gedeg ner-e-yin tuqai, MKB 2, 1982, 55

Цахи- |čaki|[= *ča-ki] *'гилгээх'* || Ж= *'bolur-i yal čakiqui gürü bolγaγčin-u γaǰar-a'* [чулуучины газар болорыг гал цахихуй](Sub.XI:11a) // *yal čaqiqu* [высекать огонь](Mu. 174) || Энэ үгээс *čakila-* [*ča-ki-la] *'цахил-'*, *čakilyan* [*ča-ki-l-γan] *'цахилгаан'* зэрэг үг үүссэн байна. || Kha. *tsaxí-*, Ord. *džaᵏχi-*, Bur. *saχi-*, Oir. *tsäk-*

Цахил- |čakila|[= ča-ki-la] *'дахин дахин гилгээх'* || Cf. AT. *čakil* 'the lightening, flashed' (Clauson 407) || Ж= *yal čaqilba köke* 'небо сверкало огнем' (Mu. 174) || Kha. *tsaxil-*, Ord. *džaᵏxil-*, Bur. *saxil-*, Oir. *tsäkᵈl-*

Цац |čača|{< Tib. *tsha tsha* < Skr. *saccha*} *'дээдийн дур хорөг'* (Анхандаа тэнгэрт хальсан дээдэсийн хөрөгийг зааж байсан энэ үг хожим дээдэсийн шарилын дэргэд босхосон шовх оройтой олон суваргыг нэрлэх болж, уламаар сүрлэг суваргын нэр болсон ажээ.) || х о р ш : *'цац суварга'*

Цац- |saču / sačυ-| *'бутраах'*, *'тараах хаях'*, *'сацах'* || Cf. Uig *čač-* 'to sprinkle, sprαy' (Schwarz 332) || Ж= *'üre sačubasu ülü joqiqu'* [үр цацваас үл зохих](Turf. 15g) // *'nigen gergei qayan-u terigün-dür čečeg sačuba'* [нэгэн бүсгүй хааны толгой руу цэцэг цацав](Chimeg 47b) // *'urtu qara ätu tuğ-iyān sačuba bi* [урт хараат тугаа дэлгэв би](MNT 106) || Энэхүү язгуураас *sačuγ* [sačυ-γ] 'цацаг', *sačuli* [sačυ-li] 'цацал', *sačura-* [sačυ-ra] 'цацар-', *sačulya* [sačυ-lγa] цацлага' гэх мэт үндэс үүсчээ. || Kha. *tsats-*, Ord. *džatšu*, Bur. *sasa-*, Oir. *tsatsᵒ-*

Цацаг |čačaγ| *'олон салаалсан чимэглэл'* || Ж= *čačaγ* 'бахрома' (Mu.129) || Kha. *tsatsag*, Ord. *džatzuk*, Bur. *sasag*, Oir. *tsatsυg*

Цацал |sačuli|[= sačυ-li] *'тахилын өргөл'* || Ж= *'taqil sačuli ögbesü tngriner kiged birid-tür kürtele bayasčυ* [тахил цацал өгвөөс тэнгэр нэр хийгээд бирд хүртэл баясюу](Sub VIII:5b) // *'naran [jüg] yisün-te sögö[d]čü, sačuli öči üli ö[g] be'* [нарны зүг есөн удаа цацал, өчүүл өргөв](MNT 103)

Цацалал |sačala|[= sača-la-l] *'тахил'*, *'өргөл'* || Ж= *'sačalal ügei ilayuγsad-un bilge bilig-i törügülün soyurq-a'* [өргөлгүй ялгуусадын бэлгэ билигийг төрүүлэн соёрх](Burq. 3a)

Цацар- |sačura|[= sačυ-ra] *'сацарах'* || Ж= *'usun-u dolgiyan sačuran'* [усны долгио цацаран](Chimeg 54b) // *'čisuni nilbusuni čačaraqsan'* [пролитие крови и слез](Mu. 135) Энэ үйл үгээс *sačural* [sačυ-ra-l] 'цацарал', *sačurayula-* [sačυ-ra-γula] 'цацаруул-' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || Kha. *tsatsar-*, Bur. *sasar*, Oir. *tsatsυr-*

Цемент |cement|{< Rus. *цемент* < Ger. *Zement* < Lat. *caementum*} *'цээмент'* (барилгын эд ангийг гагнадаг тусхай зуурмаг)

Цензур |cenzur|{< Rus. *цензура* < Lat. *censura*} *'цэнзүүр'*, *'хиналт'* (ном бүтээл, хэвлэл мэдээлэлийг үзэл суртал, утга агуулгын талаас хинан үзэх)

Цирк |cirk|{< Rus. *цирк* < Lat. *circus*} *'цийрк'* (агаарын гимнастик, акробат, илбэ ухаан, сургуультай амьтан тоглуулдаг үзвэрийн газар)

Цог |čoγ| 1. дөл нь унтарсан улаан нүүрс 2. сүр жавхаа, золбоо хийморь || Cf. AT. *čoγ* 'glanz' (Gabain 307), *čōğ* 'glowing heat, flame' hence metaph 'splendour, glory' (Clauson 405), *čoğ* 'glühende kohle' (Räsänen 113). || Энэхүү язгуураас *čoγtan* [čoγ-tan] 'золбоотой', *čoγliy* [čoγ-liγ] 'золбоолог', *čoγtu* [čoγ-tu]

'цогт', *čoγsi-* [čoγ-si] 'цогш-' гэх зэрэг үгс үүссэн байна. || Ж= 1. *'čoγšiγ-san γal metü nidüten'* [цогшсон гал мэт нүдтэн](Burq. 55b) || Ж= 2. *'ččügüken čoγ-tan amitan yeke čoγ-tu boltuγai'* [өчүүхэн цогтон амьтан их цогт болтугай] (BT 156a) // *čoγtai eme-yi arbilaju'* [сэргэлэн эмсийг нь булааж] (MNT115) || х о р ш : *'цол заль', 'цол золбоо', 'цог хийморь'* || Kha, Oir. *tsog*, Ord. *tsog*, Bur. *sog*

Цогц |čoγča| *'иж бүрэн', 'бүхэл бүтэн'* || Ж= *'lin]qu-a niγur-un negegsen čoγča-ča bol[uγsa]n-a mörgümü'* [линхуат нуурын дэлгэрсэн цогц болсоноо мөргөмү](Arj. II:4) || х о р ш : *'бие цогц'* || Kha. *tsokts*, Bur. *sogso*, Oir. *tsokts*[a]

Цогчин |čoγčin|{< Tib. *tshogs chen*} *'их чуулган'* (бурханы шашины залбирал үйлдэх хурал) || х о р ш : *'цогчин дуган'* (залбирал үйлдэх гол дуган) || Kha. *tsogtšin*

Цол |čola| *өндөр зэрэг хэргэм* || Cf. Turk. *čol* 'beiname' (Räsänen 115) || Ж= *'noyan čola'* [ноён цол](Ail. 4a) // *'čola küčü öggün olan on baraba'* [цол хүч нэмэн олон жил өнгөрөв](Ail. 17b) // *čolo* 'poste officiel' (HY M47) // *čola eribe tengriyēse dušmandu* [просил тенгрия о даровании бобеды над врагом] (Mu. 136) || х о р ш : *'цол хэргэм'* || Kha, Oir. *tsol*, Ord. *tšolo*, Bur. *solo*

Цолмон |čolmon|{< *čolban*} Баасан гариг (долоо хоногийн тавдахь өдөр) || Cf. AT. *čolpan* 'the planet venus' (Clauson 417), *čolpan* 'Венера' (Щербак 1997, 113); Man. *čolbon* 'Венера' (Цинциус II:404) || Ж= *čolban* 'morning star' (Ras. 198 A12) || Kha. *tsolmon*, Ord. *tšolmon*, Bur. *solbon*, Oir. *tsolw*[a]*n*

Цом |čom| 1. *'цомбогор'* гэсэн уттыг хадгалсан язгуур. 2. *цомбогор амтай, гүнзгий ёроолтой сав.* || Энэ язгуураас *čombuγar* [čom-bu-γar] цомбогор', *čombui-* [čom-bu-yi] 'цомбой-', *čomčui-* [čom-ču-yi] 'цомцой-', *čombun* [čom-bu-n] 'цомбон' гэх мэт үгс үүсчээ. || Kha. *tsom*, Ord. *tšomō*

Цомцог |čomčuγ| *цоргон ороймтой, ханагүй гэр.* || Kha. *tsomtsog*, Ord. *tsomtsʊg*, Bur. *somsog*, Oir. *tsomtsʊg*

Цондон |čondong|{< Tib. *mtshan don*} *'ёр бэлгэ'* || Kha. *tsoŋdon*

Цонх |čongqu|{< Chin. *chuāng hù*} *'гэрэзвч'* || Ж= *'yayiqamšiγ sayin qayaly-a čongqos-tu degedü sayin ordo qarši'* [гайхамшиг сайн хаалга цонхтой орд харш] (Burq. 2a) || Kha. *tsoŋkʷō*, Ord. *tšoŋxo*, Bur. *soŋxo*, Oir. *tsoŋxʊ*

Цоо* |čoγo|{< *čoγa} *'цоолох'* гэсэн уттыг хадгалсан язгуур. Энэхүү язгуураас *čoγol-* [čoγo-l] 'цоол-', *čoγora-* [čoγo-ra] 'цоор-' гэсэн үндэс үүсчээ. || Kha, Oir. *tsō*, Bur. *sō*

Цоож |čoγoji|{< Chin. *suǒ zi*} *'оньсон түгжээ'* (авдар савын таг, орон гэрийн үүдийг түгжих онис) || х о р ш : *'цоож түлхүүр', 'цоож цүүрга'* || Kha. *tsōdž*, Ord. *sōdži*, Bur. *sōži*, Oir. *tsödž*[i]

Цоол- |čoγol|{< čoγa-l} *'нүхлэх', 'бар сийлэх'* Энэхүү язгуураас *čoγolburi* [čoγo-l-buri] 'цоолбор', *čoγolid-* [čoγo-l-(i)d] 'цоолд-', *čoγoltur* [čoγo-l-tur] 'цоолтуур' зэрэг нийлмэл бүтэцтэй үгс үүсчээ. || Ж= *čōlō* 'hole' (Zir. 96) || Kha, Oir. *tsōl-*, Ord. *tšōl-*, Bur. *sōlo-*

Цоолуул- |čoγoluγul|[= čoγo-lu-γul] *'нүх гаргах', 'сийлүүлэх'* || Ж= *'čaγa-γan suburγatu yeke süme-dür tamγa čoγolγayulju mingγan tegüs tamγalayulju tügügülbe'* [цагаан суваргат их сүмд тамга сийлүүлж, минган хувь барлуулж, түмэнд

Цөө-* |čöge| *'цөөн'* гэдэг үгийг утгыг хадгалсан язгуур. Энэхүү язгууpаас *čögebtür* [čöge-btür] 'цөөвтөр', *čögede-* [čöge-de] 'цөөд-', *čögele-* [čöge-le] 'цөөл-', *čögen* [čöge-n] 'цөөн', *čögere-* [čöge-re] 'цөөр-', *čögeken* [čöge-ken] 'цөөхөн' гэх мэт үгс үүсчээ.

Цөөн |čögen| *'олон бус', 'том бус'* || Ж= *'ene üge **čögen** ber bögesü yabiy-a inu ayui delger'* [энэ үг хэдий цөөн ч гэсэн гавияа нь агуу их](Chang. 40) // *'ulus-i'ān gējü, **čö'ēn** kü'ün duta'āju ǧarču ... Sarta'ūl-un ǧajar-a odba je'* [цөөн хүн уласаа орхин дутаан гарч, Сартуулын газар одов](MNT 177) // *čö'ēn* 'peu nombreux' (HY M47) // *čokiba **čöken** güruyēr* [ударил маленьким камнем Mu.263) // *čön* 'немногий' (IM 435) // *čübän* 'немногий' (IM M133) || Орчин цагийн монгол хэлэнд зөвхөн *'олон бус'* тооны утгаар хэрэглэх болжээ. || Kha, Oir. *tsön*, Ord. *tšön*, Bur. *üšön*

Цөс |sösü|{< *söl + sün*} 1. *элэгнээс гарсан шүүрэлийг агуулсан уут* 2. *'эрэлхэг зориг'* || Ж= **1.** *sölsün* 'желчь' (IM 446) // *sülsün* 'желчь' (IM M136) // *sölüsün* 'gall' (Ras.199 B29) || Ж= ***'sölsütei** töregsen Üjin eke'* [зоригтой төрсөн үжин ээж](MNT 74) || х о р ш : *'элэг цөс'* || Kha. *tsös*, Ord. *džüsü*, Bur. *hülhen*, Oir. *tsös²n*

Цөх- |čökü| *'ядах', 'оролдож ядах'* || Ж= *'Tayiči'ūd aqa de'ü činü naidamu ke'ēn medejü, maši herüjü **čökele'ēi'*** [Тайчиуд ах дүү чинь атаархму хэмээн мэдэж, ихээр эрж ядав](MNT 94) Энэ язгууpаас *čöküre-* [= čökü-re] 'цөхөр-' гэсэн үйл үг үүсчээ. || х о р ш : *'ядаж цөхөх'*

Цөхөр- |čöküre|[= čökü-re] *'бэрхшээх', 'шантарах'* || Ж= *'eyimü čerig-eče ber **čökerekü** ügei-iyer ene söni mayad bidan-i daruqu'* [ийм цэрэгээс цөхөрөхгүйгээр энэ шөнө магад биднийг дарах](Burq. 58a) || Kha. *tsöxör-*, Ord. *džö*xörö-*, Bur. *süxer-*, Oir. *tsök²r-*

Цув |čuba|{< Tib. *chu ba* < Pers. *jubba*} *бороонд өмөсөх ус нэвтэрэхгүй гадуур хувцас* || Kha. *tsuw*, Ord. *tšuwa*, Bur. *suba*, Oir. *tsuw*

Цуг |čuγ| *'хамт'* || Cf. AT. *čūǧ* 'bundle' (Clauson 405) || Ж= *'tabu'ūla tabun **čuǧtai** müsüd kü'ūleldün bariju bitü'ūljü quǧulun yadaba'* [тавуул таваар багцласан сумыг дараалан барьж тойруулан хугалж дийлсэнгүй](MNT 19) || Энэхүү язгууpаас *čuγla-* [čuγ-la] 'цугла-', *čuγ-iyar* [čuγ-iyar] 'цугаар' гэх зэрэг үгс үүсчээ. || Kha, Oir. *tsug*, Ord. *tšug*, Bur. *sug*

Цугла- |čuγla|[= čuγ-la] *'хамтарах', 'хуран чуулах'* || Cf. AT. *čuǧlā-* 'to wrap, pack up' (Clauson 407) || Ж= *'tabun müsüd qamtu **čuǧlaju** quǧuludqun! kējü ögbe'* [таван сум нийлүүлэн багцлаад хугалагтун гэж өгөв](MNT 19) || Энэ үгээс *čuγlayan* [čuγ-la-γan] 'цуглаан', *čuγlara-* [čuγ-la-ra] 'цуглар-', *čuγlayul-* [čuγ-la-γul] 'цуглуул-' гэх мэт үгс үүсчээ. || Kha. *tsugla-*, Ord. *tšugla-*, Bur. *sugla-*, Oir. *tsuǧlɒ-*

Цуйван |čuyibing|{< Chin. *chǎo bing*} *'хуурга'* (хэрчиж жигнэсэн гурилтай хуурга)

Цул |čulu| *голдоо хөндийгүй зүйл* || Cf. Turk. *čulu* 'крепкий, прочный' (Räsänen 120) || Kha. *tsul*, Ord. *tšulu*, Bu. *sula*, Oir. *tsul*

Цулбуур |čulburur| *хазаарын урт оосор* || Cf. Turk. *čilbur* 'pferdeleine' (Räsänen 108); Man. *čilburi* 'a guide rope fastened to a bridle ring' (Norman, 44) || *Ж= Bŏrte-ūǰin, Qo'āqčin ǰirin Temūǰin-ū* ***čilbur*** *sŏni taniǰu'* [Бөртэ-үжин, Хоогчин хоёр Тэмүжиний цулбуурыг шөнөөр таниж](MNT110) // *čilbur* 'longe' (HY M46) // *čulbur* 'чумбур' (Mu. Suppl. 403) // *čulbur* 'bride' (Ist. 25) // *čilbur* 'leather cord attached to the bridle' (Ras.187 C12) || Kha. *tsulbūr*, Ord. *tšulbūr*, Oir. *tsulwūr*

Цун |čung|{< Chin. *ts'un*} *'цун'* (10 пунтэй тэнцэх уртын хэмжээс)

Цус |čisun|{> čusun > čusu > Kha. *tsusʊ*} *'судасаар гүйх улаан өнгөтэй шингэн'* || *Ж= 'ene nigen bey-e-dūr nilbusun, nisun, usun kiged* ***čisun*** *ögesŭn burtaγ-iyar dūgūrūgsen bodatu-yi ūǰeged'* [энэ нэгэн биед нулмис, нус, ус хийгээд цус зэрэг буртагаар дүүрсэн байхыг үзээд](Burq. 18a) // *'Belgūdei teyĭn ča[b]čigdaǰu bŏ'ēd ya'ūn-a ba ūlū bolgan, ūlū seŋkeren,* ***čisun*** *čuburi'ūlǰu yabuqui-yi Čiŋgis-qahān ... ūǰeǰū'* [Бэлгүүдэй тийнхүү цавчуулсанаа юунд ч эс тоон, эс хайхаран цусаа дуслуулан явахыг Чингис хаан ... харж](MNT 131) // *čisun* 'sang' (HY M47) // *čisun irebe qabarāsa* [пошла кровь носом](Mu. 135) // *čisun* 'кровь' (IM 435, IM M134) // *čisun* 'Blut' (LH 1274) // čisun 'blood' (Ras.199 B26) // *čusun* 'blood' (Zir. 96) || х о р ш : *'цус нөж'* // *'мах цус'* || Kha. *tsus*, Ord. *džusu / tšis*, Bur. *šuhan*, Oir. *tsusᵊn*

Цуу I |čau|{< *čaw < *čab} *'алдар', 'суу'* || Cf. AT. *čaw* 'слава' (ДТС 142) // *čāw* 'fame, good reputation' (Clauson 393) || *Ж= 'dörben dalai-dur kürtele delge-regŭlǰŭ aldar* ***čab****-iyan qamiγ-ā ūlū uqaγdayu'* [дөрвөн далай хүртэл дэлгэрүүлж, алдар цуугаа бүхэнд үл ойлгогдоно](Taq 33b) || х о р ш : *'цуу алдар'* || Kha. *tsū*, Ord. *tšū*, Bur. *sū*,

Т у с х а й с у д а л г а а : F. W. Cleaves, *Aldar Čab - Čab Aldar*, HJAS 18, 1955, 225-237)

Цуу II |čuu|{< Chin. *cù*} *'цуу'* (дарж исхэсэн исхэлэн амттай хоол амтлагч) || Kha, Ord, Oir. *tšū*, Bur. *sū*

Цуух |čuuq-a|{< Man. čooha} *'troops', 'soldier'* (Norman, 47) || х о р ш : *'цэрэг цуух'*

Цууямбуу |čuuyangbuu|{< Chin. *cū yáng bŭ*} *будүүн нэхээст даавуу*

Цухас |čuqas| *'нэн даруй', 'тургэн зуур', 'товч төдий'* || Ж= *'Čiledŭ qurdun qubi-yin ğuya inu deledčū,* ***čuqus*** *duta'āǰu'* [Чилэдү хурдан хуви морио гуядаж, даруй түргэн зайлж](MNT 55)

Цуцал- |čučala| *'салга-', 'задал-', 'майл-'* (орчин цагийн монгол хэлэнд уридаас тохирсон зүйлээ хүчингүй болгох утгыг илэрхийлэх болжээ.) || Ж= *'buğa'ū inu* ***čučalǰu****, ğal-dur tūleǰū'* [гавыг нь салгаад, галд шатааж](MNT 85) // *'ǰarim anu ūsūn-iyen* ***čučalun'*** [зарим нь үсээ задлан](Burq. 9b) || Kha. *tsutsal-*, Ord. *džutšal-*, Bur. *susal-*, Oir. *tsutsʊl-*

Цүнх |čŭngkŭ|{< Rus. *сумка*} *'бичгийн сав'* || Kha. *tsŭŋkʰə*, Bur. *sumka*

Цүү |čigŭ| *'цүү'* (тэргэний аралын чагт мод) || *Ж= 'ebüges ečiges-ün ösŏl ösŏǰŭ, kisal kisaǰu,* ***či'ŭn-dŭr*** *ülijŭ'* [өвгөд эцэгийн өсөл өсөж, хисал хисаж, цүүнд уяж](MNT 154)

Цүүц |čüče|{< Chin. *záo zi*} *'цүүц'* (мод ухаж шоолох багаж) || Kha. *tsüts*, Ord. *tšütši*,

Цэвэрүү |čöbürigü|{= čöbüri-gü} *'усан гуваэруу', 'хөөсөн бомболог'* || Ж= *'činu nidün usun-u čöbürigün büi'* [чиний нүд усны цэвэрүү мэт буй](Burq. 62a) || Ж= *'цэцэг цэвэрүү шиг'* (цэцэг шиг цэвэрхэн)

Цэг |čeg|{< Tib. *tsheg*} *'уг'* (бичигт хэрэглэдэг жижиг дусал) || *'tegünčilen ša üsüg-ün gejegen-dür qoyar čeg talbiyad'* [түүнчилэн ша үсэгийн гэзэгэнд хоёр цэг тавиад](OM 9a) || Kha, Oir. *tseg*, Ord. *tšig*, Bur. *seg*

Цэгдэг |čegedeg|{< *čege [чэжж] + deg} *'богино чэжсивч'* || Cf. Turk. *čāgādāg* 'Oberkleid der werheirateten Frauen' (Räsänen 102) || Kha. *tsegdeg*, Ord. *tšigedek*, Oir. *tseg'deg*

Цэгээ |čege| *'гүүний айраг'* || Cf. Turk. *ičägän* 'кумыс' (Радлов, I:1515), *čägän* (Räsänen 102) || х о р ш : *'айраг цэгээ'* || Kha. *tsegē*, Ord. *tšigē*, Bur. *segē*, Oir. *tsegā*

Цэгээн |čegen| *'цагаавтар', 'бүгээн'* || Ж= *'sönid büri čeügen sira kü'ün ger-ün erüke **todoğa-yin** gege'er oroju'* [шөнө бүр цэгээн шар хүн гэрийн өрх тотогын завсараар орж](MNT 21) || Kha. *tsegēn*, Ord. *tšigēn*, Bur. *segēn*, Oir. *tsegān*

Цэмбэ |čengme|{< Tib. *phying ba*} *'эсгий'* (нэхээстүй үслэг зүзаан даавуу) || Kha. *tsembe*, Ord. *tšiŋme*, *tšimbü*, Bur. *sembe*

Цэн |čin|{< Chin. *ch'ién*} *'мөнгө зоос'* (лангийн аравны нэг буюу 10 пунтэй тэнцэх жин /3,7301 грамм/) || Kha. *tsenə*, Bur. *seŋ*

Цэрэг |čerig| *'байлдагч'* // Pl. *čerigūd* (Khub. I:5) || Монгол, түрэг хэлний дундын үг. Cf. AT. ***čerig*** 'troops' (Clauson 428), Uig. *čerik* 'soldier' (Schwarz, 357); Man. *čerig* 'война' (Цинциус II:421) || Ж= *'**čerig** aran-a toyid-ta irgen-e duyul-yaqui jarliy'* [цэрэг, ард, тойд, иргэдэд дуулгах зарлиг](Khub. I:6) // *'esergün-eče **čerig** haran qataraju, hergijü kürčü irejü'* [эсэрэг талаас цэрэг ардууд давхиж хүрч ирээд](MNT 100) // *čerik* 'armée' (HY M46) // *'olan **čerik**'* многочисленное войско' (Mu. 264) // *čerik* 'войско' (IM M132) // ***čirik*** 'Heer' (LH 1272) || х о р ш : *'цэрэг цуух'* || Kha. *tsereg*, Ord. *tširik*, Bur. *sereg*, Oir. *tserig*

Цэс |čes|{< Chin. *cè zi*} *'бүрэдхэл'* (нэрсийн жагсаалт)

Цэхэр |čeker| *'цэгээн'* || Cf. Uig. ***čeqir*** 'gray' (Schwarz, 358) || Kha. *tsexer*, Ord. *džŕxer*, Bur. *sexer*

Цэцэг |čečeg| уран тод *өнгөтэй* ургамалын эрхтэн || Монгол, түрэг хэлний дундын үг. Cf. Turk. *čäčäk* 'цветок' (Радлов, III:1988), AT. *čäčäk* 'цветок' (ДТС 143), *čäčäk* 'Blume' (Gabain 307), *čečeg* 'flowery, flower garden' (Clauson 404); Man. *čeček* 'цветок' (Цинциус II:422) || Ж= *'öngge ünür sayitu eldeb **čečeg** delgeren bayiqui'* [өнгө үнэр сайт элдэв цэцэг дэлгэрэн байхуй](Burq. 2a) // *čeček* 'fleur' (HY M46) // *čečegīn ūta* 'коробочка цветка' (Mu. 131) // *čeček* 'цветок' (IM 434) // *čičäk* '*цветок*' (IM M134) || х о р ш : *'цэцэг навч', 'цэцэг ногоо'* || Kha. *tsetseg*, Ord. *džitšik*, Bur. *seseg*, Oir. *tset*

Цэцэн |sečen| *'мэргэн'* || Cf. Man. *čečen* 'ум' (Цинциус II:422) || Ж= *'**sečen** biligten küčüten köbegüd činü tegün-e bökeyimüi'* [цэцэн билигтэн хүчтэн хүвгүүд

чинь түүнд бөхийнө](Burq. 58a) // *'anda* ***sečen*** *eketü törülki külüg töreǰü'* [анд цэцэн эхтэй, төрөлхийн баатар эр төржээ](MNT 201) // *čečen* 'умный' (IM 434) // *čäčän* 'умный', 'способный' (IM M132) || Эртний монголчууд цэцэн мэргэнийг дээдлэн бэлгэдэж, энэ нэрийг хүүхэддээ өгөх нь нийтлэг байсаны жишээг MNT-оос мэдэж болно. Үүнд: *Tumbinai-sečen* (MNT 47), *Dei-sečen* (MNT 61), *Suğu-sečen* (MNT 120), *Quyildar-sečen* (MNT 185) гэх мэт || х о р ш : *'цэцэн мэргэн', 'цэцэн цэлмэг'* || Kha. *tsetsen,* Ord. *džitšin, setšin,* Bur. *sesen,* Oir. *tsetsən*

Цэцэрлэг |čečerlig|[= čečeg-lig] *'цэцэрлэг'* (Анхандаа *čečeglig* байгаад гийгүүлэгч авианы солигдолын уламаас *čečerlig* болсон байна.) || Cf. Turk. *čečäklik* 'цветник' (Щербак 2005, 43) || Ж= *'küseg-seger yarqui ğalbavarags neretü modud-iyar küreyelegsen* ***čečeglig*** [хүссэнээр гарах галбарваас модоор хүрээлсэн цэцэрлэг](BT 157b) // *'čečeglig deki čambu modun-u següder-tür sayuǰu'* [цэцэрлэг дэх замба модны сүүдэрт сууж](Burq. 40b) || Kha. *tsetseg,* Ord. Bur. *seserlig*

Цээл |čegel| *'усны цунхээл', 'гүнзгий ус'* || Ж= *'gün* ***čegel****-ün dergede yabuqu metü'* [гүн цээлийн дэргэд явах мэт](Taq 6a) // ***'če'ēl*** *usun niduralu'ā'* [цээлийн ус цалгиллаа](MNT 72) || Kha, Oir. *tsēl,* Bur. *sēl*

Ч

Чавга |čibuγa| *'амтат жимэс'* || Монгол, түрэг хэлний дундын үг. Cf. Uig. *čubuqan* || Kha. *tšawagɒ*, Ord. *tšiwaga*, Bur. *šawga*, Kalm *tšiwgɒ*,

Чавганц үз Шимнанц

Чагна- |čingna-|{< **tïŋna*} *'чихээрээ соносох'* || Cf. Turk. *tynla- 'слушать'* (Радлов, III:1319), *tïŋla* 'слушать' (Щербак 2005, 45) || Ж= *'нүдээ нээлгүй **чагнан** хэвтэж байлаа'* (Б. Ринчен, Гүнж) || Kha. *tšagna-*, Ord. *tšiŋna-*, Bur. *šagna-*, Oir. *tšiŋnᵃ-*

Чагшаавад |čaγsabad|{< Skr. *śikṣapada*} *'сурталын шүтээн'* (бурханы шашин зан үйл, ёс сурталыг нарийн мөрдөх журамууд. Шашины санваартанууд цол зэрэгийнхээ дагуу өөр өөр ёс сурталыг мөрддөг байжээ) || Ж= *'büširel ügei **čaγsabad** ebdegsen nigen qulaγai toyin'* [биширэлгүй чагшаавад эвдсэн нэг хулгайч тойн](Turf. 10)

Чад- |čida| *'хийх', 'гүйцэтгэх', 'дийлэх'* Энэхүү язгуураас *čidabki* [čida-bki] 'чадавхи', *čidal* [čida-l] 'чадал', *čidamaγai* [čida-ma-γai] 'чадамгай', *čidamji* [čida-mji] 'чадамж', *čidaburi* [čida-buri] 'чадвар', *čidamaγ* [čida-maγ] 'чадмаг' зэрэг үгс үүсчээ. || Ж= *'ada tülegen-eče aburan tonilγaγulun **čidaquγu'*** [ад түлэгэнээс аваран зайлуулж чадах уу](Chang. 21) // *'γal anu usun-i **čidaqu** ügei'* [гал нь усыг чадахгүй](OM 22b) // *'Tayiči'ūd aqa de'ū-yīn ǧaši'ūn dawūsun yadan hači ken-e aburan **čidaqun** ū'* [Тайчууд ах дүүгийн гашуун зовлон дуусан ядан ач хэн авч чадах](MNT 77) // *čidaqu bolba* [стал способным](Mu. 133) || Kha. *tšadɒ-*, Ord. *tšida-*, Bur. *šada-*, Oir. *tšadᵇ-*

Чадал |čidal|[= čida-l| *'хүч тамир', 'чадвар'* || Энэхүү үүсмэл үг түрэг хэлэнд орсон байна. Turk. *čydal* 'сила, терпение' (Радлов, III: 2092) || Ж= *čidān* 'power', 'strength' (Zir. 95) || Kha. *tšadal*, Ord. *tšidal*, Bur. *šadal*, Oir. *tšidɒl*

Чадуу |čiduu|{< Chin. *zhá dāo*} *'заазуур'* (мах, гурил хэрчдэг хурц иртэй хутага)

Чакраварди |čakravardi|{< Uig. *čakiravrt* < Skr. *cakravartin*} *'хүрдэн эргүүлэгч'* (эртний энэдхэгт хүрд мэт туйлын хүчтэй эргэлддэг нэгэн зүйлийн зэвсэг эргүүлдэг дайчиныг ийнхүү нэрлэж байгаад хожим хүчирхэг хааныг нэрлэдэг болжээ) || Ж= *'dörben dvib-ün erketü **Čakravarti** qan'* [дөрвөн тивийн эрхэт Чакраварди хаан](Burq. 19b) || Kha. *tšakarvardi*, Ord. *dzagarvardi*

Чам |čim|{< *čin* < **tin*} Ганц тоот хоёрдугаар биеийн төлөөний *'чи'* гэсэн нэрийн шууд бус тийн ялгалын үүсмэл язгуур. || Ж= *'degedü včir **čima-dur** sögüdümü'* [дээд очир чамд сөгөдмүү](Manj. 81) // *'Dobun-mergen de'ū-de'ēn **čima-da** ǧuyuγa'* [Добун мэргэн дүү чамдаа гуйя](MNT 6) // *'bügüdeger **čimayi** qarančen sayun amui'* [бүгэдээр чамайг харан хүлээн сууна](Burq. 6b) // ***čima-dača** asayurun* [чамаас асуууун](Burq. 24b) // ***čima-lu'ā** miŋǧalaju eyetüldüjū* чамтай мингалж эвсэлдэе](MNT 209)

Чамар I |cimar|{< Tib. *phyi mar*} *'мостой малх'* (Бурхан тахилын өмөнө тавьдаг тосонд багсарсан арвайн гурилаар хийсэн өргөлийн идээ)

Чамар II |čimar| х у у ч : *'гэм буруу'*, *'зэмлэл'* || Ж= *'edö'ē qan ečige minū yambar* ***čimar-tur*** *minu čimadba'* [эдүгээ хан эцэг минь ямар гэмийг минь буруудхав](MNT 177) // *'bolǰal-un* ***čimar*** *edüi ügüleldüǰü'* [болзооноос хожимдсоны зэмлэлийг өдий хэлэлцэж](MNT 108) Энэ үгээс *čimarla-*[čimar-la] 'чамарлах-' гэсэн үйл үг үүсчээ.

Чамарла- |čimarla| *'зэмлэх'*, *'буруушаах'* || Ж= *'bolǰal ǧaǰar-a ǧurban üdür qoǰid bayiba ke'ēn qodulaqu-yi,* ***čimarlaqu-yi*** *Jamuqa de'ü medetügei'* [болзооны газартаа гурван хоног хожимдсон хэмээн яллан зэмлэхийг Жамуха дүү мэдтүгэй](MNT 108)

Чамин |čamin|{< Chin. *qiān men*} *'өмөнөд хаалга'* (Бээжин хотын өмөнөд үүдний дэргэдэх худалдааны гудамжнаас авчирсан тансаг барааг авсан газарынх нь нэрээр *'чамин'* хэмээн нэрлэж байжээ. Хожим хээнцэр гоё зүйлийг ийн нэрлэх болжээ)

Чанар |činar|{< **tinar*} *'амин сүлд'*, *'сэдхэл'* (хожимоо аливаа юмын дотоод бодит шинжийг заах болжээ.) || Ж= *'ǰürüken-eče töregsen eke-yü'ēn čimadqa ̄asu* ***činar*** *inu ǰekirčü'* [зүрэхнээс төрсөн эх юүгээн гомдоовоос сэдхэл нь хөрч] (MNT 254-53) || Kha. *tšanar*, Ord. *tšinar*, Bur. *šanar*, Oir. *tšinᵊr*

Чангаанз |čangyanǰa|{< Chin. *xìnggānzi*} *'хатаасан гүйлс жимэс'*

Чандар |čindar| *шатаасан шарилын унэс* || Kha. *tšaŋdar*, Ord. *tšindar*, Bur. *šaŋdar*, Oir. *tšindᵊr*

Чандаруу |čindaruu| *'үнэс нурам'* || х о р ш : *'үнэсэн чандаруу'*, *'үнэс нурам'* || Kha. *tšaŋdarū*, Ord. *tšindarū*, Bur. *šaŋdarū*

Чандмань |čindamani|{< Skr. *čintāmani*} *'хүсэлийг хангагч зэндмэнэ эрдэнэ'* (бүддийн ном зохиолд бие, хэл, сэдхэл гуравыг төлөөлсөн гурван дүгуй дүрсээр бэлгэдсэн хан төрийн долоон эрдэнийн нэг) || Ж= *'todqar arilqui* ***čindamani-yin*** *γurban tarni'* [тодхорыг арилгах чандманын гурван тарни](Bud. Col):1) // *'dalai-dur* ***cindamani*** *bui'* [далайд зэндмэнэ эрдэнэ бий] (OM 13a) || Kha. *tšandmani*, Ord. *tšindamuni*, Bur. *zendemeni*, Oir. *tšindᵊmāni*

Чансаа |činsaγ-a| *'яс чанар'* || Ж= *'Жомбоогийн гол мэдлэг бол аливаа морийг унаж тав гурван километр яваад тэр морины чанар* ***чансааг*** *бараг тоочиж чадна'* (Ц. Дамдинсүрэн, Морь шинжээч Жомбоо хүү) || х о р ш : *'чанар чансаа'* || Kha. *tšaŋšā*

Чантуу ||{< Chin. *ch'án-t'óu*} Анхандаа узбекуудыг ийн нэрлэдэг байсанаа хожим нь Дундад Азийнханыг нийтэд нь нэрлэх болжээ.

Чао |čau|{< Chin. *chāo*} х у у ч : *'цаасан мөнгө'* || Ж= *'tabun ǰayun* ***čau*** *sükes ōgūged'* [таван зуун цаасан мөнгө, мөнгөн ембүү өгөөд](Chang. 25)

Чаралба |čirulba|{< Tib. *phyi rol pa*} *'мэрсүүд'* (бүддийн шашины ёс жаягийг эсэргүүцэгч)

Чарга |čirγ-a|{< *čir-γa*} (цас, мөсөн дээр чирч, гулсуулдаг хэрэгсэл. Өөрөөр хэлвэл *čir-* 'чирэх' гэдэг үгээс гаралтай) || Cf. Turk. *syrγa* 'сани' (Räsänen 419) || Энэ нь уттаа *čire-* 'чир-' гэсэн үгээс гарсан бололтой. || Kha. *tšarga*, Ord. *tširga*, Bur. *šarga*, Oir. *tširgᵕ*

Час |čisa|{< Tib. *'chi gza*} *'үхэлийн гараг'* (хар зурхайн ёсонд юмс

үзэгдэлийн хоорондын харьцааг од гаригийн солбицолтой уялдуулан тайлбарладаг бөгөөд од гаригийн таван орчил, цаг хугацааны улиран давтагдах байдал нь тухайн хүний бие махбод, оюун сэтгэхүйд сөрөг нөлөөлдөгийг зурхайн аргаар тогтоож, тэр өдөрийг *муу өдөр* буюу *'час гариг'* гэж нэрлэдэг ажээ. Тухайлвал, бар, туулай жилтэнд *сугар гараг*, могой, морь жилтэнд *буд гараг*, үхэр, луу, хонь, нохой жилтэнд *бархасбадь гараг*, бич, тахиа жилтэнд *ангараг гараг*, гахай, хулгана жилтэнд *санчир гариг* муу өдөр буюу час гариг болно) || х о р ш: *'час өдөр'* || Kha. *tšas*

Чаур |čaγūr|{> *ča'ūr*} х у у ч : *'аян'* || Ж= *'ündür daba'ā daban, örgen mürеd getülün urtu* ***ča'ūr*** *ča'ūran, olon ulus-i'ān jibši'ērün'* [өндөр даваа даван өргөн мөхөн гаталан холын аян аялан олон уласыг түвшидхэн](MNT 254)

Чачир |čačir|{< Pers. *čādar*} *'acap'* (дөрвөн талтай том даавуун майхан) || Cf. AT. *čačïr* 'шатерь', 'палатка' (ДТС 135) || Ж= *'salalčaqui qurim qurimlaya ke'ēldüjü, yeke* ***čačir*** *bosqaju'* [салахын хурим хуримлая хэмээлцэн том асар босхож](MNT 275) // *čadur* 'палатка' (Mu. 130) // *čačir* 'tent' (Ras.202 A7) || Kha. *tšatšir,* Oir. *tsätš[i]r*

Тусхай судалгаа: H. Serruys, *Cacir, Cacar, Cadr* 'tent' in Mongol, ZS 17, 1984, 76-81

Чемодан |čemodan|{< Rus. *чемодан* < Pers. *jāmadān*} 'чимдаан' (аялал, зугаалгад авч явдаг түгжээтэй хөнгөн хайрцаг)

Чи |či|{< *čin* < **tin*} *'чи'* (хоёрдугаар биеийн төлөөний үгийн ганц тооны язгуур) || Энэхүү төлөөний нэрийн тийн ялгалаар ялгалагдах үндэс нь *čin-* 'чин', *čim-* 'чим', тийн ялгалаар ялгалагдсан хэлбэр нь *čimada* (Loc.), *čimadur* (Dat.), *čimača* (Abl.), *čimayi* (Acc.), *čimabar* (Instr.), *čimaluya* (Com.) болно. || Ж= *'ele mayui sedkiltü* ***či*** *namayi yakin čidaqu'* [ийм муу сэдхэлт чи намайг хэрхэн дийлэх](Burq. 40b) // *'Temüjin* ***či*** *ulus-un ejen bolu'āsu'* [Тэмүжин чи уласын эзэн болвол](MNT 121) || Kha, Ord, Oir. *tši,* Bur. *ši*

Чивил |čibil| *'хор хөнөөл', 'нүгэл'* || Cf. Turk. *čibil* || Ж= *'edüge bi amaramay yirtinčü-yin ejen inü* ***čibiltü*** *šimnu-da ese medegüljü'* [эдүгээ би амармаг ертөнцийн эзэн нүгэлт шимнуст эс мэдүүлж](Burq. 54a) || х о р ш : *'нүгэл чивэл'* || Kha. *tšiwel,* Oir. *tšiw[ə]l,* Bur. *šebel*

Чигүүрс |čigūresün|[čigū-re-sün] х у у ч : *'чөөрс'* (нарсны төрөлийн мод) || Ж= *'narasun* ***čigüresün*** *modu-tu kegür-tür yeke bii tas bayiyulju'* [нарс чөөрс модоор хийсэн шарилд их хөшөө босхож](Chang. 55) // *'Üjin eke sütan kö'üdiyēn teji'ērün* ***čigürsün*** *širo bariju södün gičigine uquju teji'ēbi'* [Үжин эх суутан хүвүүдээ тэжээхээр чөөрс шор барьж, сөд гичгэнэ ухаж тэжээв](MNT 74-7) // *čigörsün* 'cyprès' (HY M47)

Чигчий |čigečei|{< čigi-čei} *'жижиг хуруу'* || Ж= *'šigi quru'ün-u-'ān toli onuči kitugai-bār qadquju'* [чигжий хурууныхаа толиог хурц хутагаар хадхаж] (MNT 178) // ***šikčī*** *qurūn* 'мизинец' (Mu. 330) || Kha. *tšigtšī,* Ord, Bur. *šegšī,* Oir. *tšigtšigä*

Чидун |čidun|{< Chin. *ci tun* < Pers. *zeitun*} ногоон халистай, цагаан цэцэгтэй, анхилам үнэртэй бут

Чий |čii|{< Chin. *ch'ih*} *'чий'* (10 цун буюу 0,32 метртэй тэнцэх уртын хэмжээ)

Чийдэн |čideng|{< Chin. *ch'i-tēng*} *'хийн дэн'* (гэрэлтүүлэх цахилгаан дэн) || Kha. *tšīdeŋ*

Чийрэг |čigireg|{< *čigiraγ* < *tigiraq*} *'бат хатуу', 'эрүүл саруул'* || Cf. AT. *tigrāk* 'firm, though' (Clauson 471), Turk. *čīrak* 'dick, fest' (Räsänen, 112) || Ж= *'būlteyigsen* ***čigiraγ*** *kökōten'* [булцайсан чийрэг хөхтэй](Burq. 61b) // *'altan čila'ūn metū čing* ***či'īraq*** *ese bolu'āsu'* [алт чулуу мэт чин чийраг болваас] (KMQB A6) || Kha. *tšīreg,* Ord. *tširak,* Bur. *šīrag,* Oir. *tšīrəg*

Чийчаан |čičan|{< Chin. *ch'i-ch'ē*} х у у ч : *'уурын тэрэг'* (дотоод шаталтын хүчээр хөдөлөх тэрэг)

Чилийсан ||{< Chin. *qī lī xiāng*} *'хүж өвөс'* (ясны бэртэнгэд хэрэглэдэг эмийн ургамал)

Чим- |čime| *'гоёх'* || Cf. Turk. ***čīmä-*** 'arabeske' (Räsänen 111) || Ж= *'morin-u qaγan kantag-i üdter* ***čimeǰü*** *ögtügei'* [морины хаан кантагийг үтэр чимэж өгтүгэй](Burq. 1a) Энэхүү язгуураас *čimeg* [čim-(e)g] 'чимэг' гэсэн нэр үг үүсч, түүнээс хэд хэдэн шинэ үг дам үүссэн байна. || Kha, Oir. *tšim-,* Ord. *tšime,* Bur. *šeme-*

Чим* |čim|{< *čin} ганц тоот хоёрдугаар биеийн төлөөний нэрийн шууд бус тийн ялгалын үндэс. || ***čimada*** *önggeten dotortu törges soyurqaǰu* [чамд өнгөт дотортой торго барьж](Alt. 5) // ***čimadur*** *mayui belge yaγuqan ber ügei bui* [чамд муу шинж огтхон ч алга](Burq. 11b) // *bügüdeger* ***čimayi*** *qarančen sayun amui* [бүгэд чамайг хүлээн хүлцэн сууна](Burq. 6b) // *bi* ***čima-ača*** *anggi-da moridiyan ker abqui bölüge* [би чамгүйгээр морьдоо хэрхэн олж авах билээ](AT 22a) // *γayiqamsiγ lagšan-tu* ***čimaluγ-a*** *qamtudču* [гайхамшигт лагшинт чамтай хамтарч] (Burq. 61a)

Чимад- [čimad] х у у ч : *'зэмлэх', 'зөрчилдөх'* || Ж= *'Činggis qaγan-u uruγud döčin tabun od-ača inaγši-da* ***čimadulčaγsan-i*** *edüge ǰoqilduǰu'* [Чингис хааны урагийнхан дөчин таван жилээс нааш зөрчилдөн тэмцэлдэж байгаад эдүгээ ... зохилдож](Ölǰ.26) // *'kerbe γartabasu nöküd-tegen* ***čimaduyu'*** [хэрэв гартваас нөхөддөө зөрчилдүү](Sub. III:11) // *'delekei deger-e qamiγ-a yabubasu* ***čimadqu*** *yoloqu bolu'* [дэлхий дээр хаа явсан ч зөрчилдөх, голох үгүй бол] (Taq 7)

Чималихай |čimaliqai|[= čimali-qai| х у у ч : *'гомдол', 'хорсол',* || Ж= *'deger-e-eče dorudus-tur kürtele* ***čimaliqai*** *ügei-yi uqamu yu či'* [дээрээс дорогш хүртэл гомдолгүй буйг чи ойлгоно биз](Taq. 1b) // *'aqa de'ī̄-deče čimaliqai üge sonosba bi'* [ах дүүгээсээ гомдолын үг соносов би](MNT 281)

Чимар |čimar| х у у ч : *'гэм буруу'* || Ж= *'edö'ē qan ečige minü yambar* ***čimar****tur minu čimadba či'* [хан эцэг минь одоо чи миний ямар гэм бурууг чамлав] (MNT 177)

Чимархай |čimarqai|[čima-rqai] духны хоёр хажуу тал || Ж= *'deger-e-eče dorudus-tur kürtele* ***čimaliqai*** *ügei-yi uqamuyu či'* [дээрээс доош хүртэл чимархайгүй гэдэгийг чи мэдэхүү](Taq 1b4) || Kha. *tšimarxai,* Ord. *tšimarxā̄,* Oir. *tsam°rxā̄*

Чимэг |čimeg|[= čime-g] *'гоёл'* || Ж= *'linqu-a čečeg-iyer* ***čimegtü*** *nayur-un dotur-a'* [линхуа цэцэгийн чимэгт нуурын дотор](Burq. 2a) // *'jokistu ayalyu kemebesü udq-a-yin* ***čimeg****, ayalyu-yin* ***čimeg****, niγuča üge-yin* ***čimeg****'* [зохист аялгуу хэмээвээс утгын чимэг, аялгууны чимэг, нууц үгийн чимэг](Chimeg 2a) // *ene hirtüncīn* ***čimek*** [украшение этого мира](Mu. 157) || Энэ үгээс *čimegle-* [čime-g-le] 'чимэглэ-' *čimeglel* [čime-g-le-l] 'чимэглэл' зэрэг үгс үүсчээ || Kha. *tšimeg*, Ord. *tšimek*, Bur. *šemeg*, Oir. *tšimәg*

Чин |čing|{< Chin. *chéng*} *'үнэн шударга'* || Cf. AT. ***čiŋ*** 'true', 'genuine' (Clauson 424) || Ж= *'****čing*** *ünen sedkil-tü bögetele nasu ürgülji sayin üyile üyiledküi'* [чин үнэн сэдхэлт бөгөөтөл насан турш сайн үйл үйлдэх](Chang. 11) || х о р ш : *'чин сэдхэл'*, *'чин зүрэх'*, *'чин үнэн'* || Kha, Ord, Oir. *tšiŋ*, Bur. *šeŋ*

Чина* |čina| *'цаана'* гэсэн утгыг хадгалсан язгуур. Энэхүү язгуураас *činadu* [čina-du] 'чинад' (*цаад талд*), *činaγši* [čina-(γ)ši] 'чинагш *(цаашаа)*, *činaji* [čina-ji] *'цаадхи'*, *činaru* [čina-ru] 'чинару' *(цаашаа)* зэрэг үгс үүсчээ. || Ж= *čanaji ödür* 'après-demain' (Ist. 24) // *čināči ödür* 'послезавтра' (Mu. 134)

Чинагши |činaγši|[= čina-γši] *'цааш'* || Ж= ***'činaγšida*** *türgen-e odbasu'* [цаашид түргэн одвоос](Burq.27a) // *'dayīsun-u to'ōsun* ***činaġši*** *Mau-ündür-ün ebür-iyēr Hula'ān-buruġad jüg to'ōsun urtu-da ġarču,* ***činaġši*** *yorčibai'* [дайсаны тоос Мау өндөрийн өвөрөөр Улаан бургас тийш тоос татан цааш одов](MNT 173)

Чинаду |činadu|[= čina-du] *'цаад'*, *'тэртээ'*, *'эсрэг талын'* || Ж= *'čibiltü či* ***činadu*** *dayisun-a daruγdaju'* [чивэлт чи эсрэг талын дайсандаа дарагдаж] (Burq. 64a) // ***'činadu*** *dayīsun kü'ūn olon qarin bui'* [эсрэг талын дайсан олон харь хүн бий](MNT 270)

Чинажи |činaji|[=čina-ji] *'цаад талын'* || Ж = *'Tayiči'ūd Onan-u* ***činaji*** *ete'ēd hüle'ūd-turastan čeri'ūd-iyēn jasaju qadqulduya ke'ēn jasaju baiju'ūi'* [Тайчууд Ононы цаад тал дахь бусад бэхлэлтийн цэрэгүүдэс бэлдхэн тулалдая хэмээн бэлдхэж байв](MNT 144-13) // ***činači*** *ödür* 'послезавтра' (Mu.134) // *čanaji ödür* 'après-demain' (Ist.24) // ***činâji*** *ödür* 'the day after tomorrow' (Ras.201 A26)

Чинару |činaru|[= čina-ru] *'цаашаа'*, *'илүү'* || Ж= *'qan oron-iyan qayiralal ügei nilbusun-ača ber* ***činaru*** *sedkijü'* [хаан суудалаа хайрлалгүй нулмиснаасаа ч илүүгээр санаж](Burq. 30b) // *'Oŋ qan düled nadača* ***činaru*** *aju'ū'* [Он хаан надаас бүрмөсөн цааш харжээ](MNT 170)

Чингис |Činggis| *Их Монгол уласыг үндэслэн байгуулагч их хаан.* || Чингис хааны нэрийн талаар олон эрдэмтэдийн өөр өөр санал байдаг байна. Анх XVIII зууны эхээр Абул-гази гэдэг эрдэмтэн *'Татаарчуудын гаралын түүх'* гэдэг бүтээлдээ уг нэрийг *Чин* 'агуу их' + *гис* 'давуу зэргийг илэрхийлсэн дагавар' хоёроос бүтсэн *'бүхэнээс хүчирхэг'* гэсэн утгатай үг гэсэн таамаг дэвшүүлжээ. Түүний дараа франц эрдэмтэн Langlѐ түүнийг перс хэлний *jeŋ-engiz* 'дайнч' гэсэн үгтэй холбон үзсэн байна. Энэ нь угтаа дөрвөлжин бичигийн монгол дурасхалуудад их хааны нэрийг *Jiŋgis* хэмээн бичсэнтэй холбоотой байж магадгүй. Хожим D'Ohsson *Чин* 'агуу их' + *гис* 'олон тооны дагавар' гэсэн бүтэцтэй *'хүчирхэг хаан'* гэсэн утгатай үг гэж тайлбарласан бол нэрт эрдэмтэн

Д. Банзаров дээрхи саналыг үгүйсхэж, уг нэрийг их хааная *'тэнгэрийн хүвүүн'* хэмээн өргөмжилдөг байсан эртний Хүннүгийн уламжи-лалтай холбоотой байж магадгүй гэж үзжээ. Проф. G. J. Ramstedt тухайн нэрийг *teŋgis* гэдэг үгийн хувьсалын үр дүнд үүссэн гэж үзэн бий.

Т у с х а й с у д а л г а а : Aboul-Gasi, *Histoire généalogique des Tatares,* 1731, 194 // Langlè, Notices de l'Histoire de Djenguyz-khan. *Noteces et Extraits des Manuscripts de la Bibliothèque Nationale,* V, Paris, VII, 1799, 192-229 // D'Ohsson, *Histoire des Mongolia,* La Haye, 1834, I:99 // Д. Банзаров, О происхождении имени *'Чингис', 'Собрание сочинений'*, М., 1955, 175-177 Шонхор, *'Činggis'* kemekü ner-e-yin tuqai, MKUJ 4, 1985, 42-44; Ванжил, *'Činggis'* gedeg üge-yin tuqai mŏčidken oyilγalta, MKUJ 4, 1985, 45-51

Чинжаал |činǰal|{< Rus. *кинжал* < Arab. *χanǰar*} *хутага* (хоёр талдаа иртэй хурц хутага)

Чинжүү |činǰüü|{< Chin. *ch'ing chiāo*} хоолонд хэрэглэдэг халуун ногоо || Kha. *tšiŋdžū*

Чинсан |čingsang|{< Chin. *chéng xiàng*} *'түшмэл'* (хаан эзэний шадар туслагч. Чингис хаан Их Монгол уласаа байгуулаад өрлөг Мухулайд анх *'чинсан'* цол олгосон байдаг) || Ж= *'Iduγ-qud **čingsang**'* [Идуг худ чинсан] (Turf 18)

Чинцай |činčai|{< Chin. *qín cài*} *'майлс'* (бөөрөнхийдүү навчтай, цагаан цэцэгтэй, хавтагай жимэстэй, хүнсэнд хэрэглэдэг ургамал)

Чинь |čin|{< Chin. *qín*} НТӨ 221-206 онд одоогийн БНХАУ-ын Шанси мужийн дунд хэсэг, Ганьсу мужийн зүүн хэсэгт оршин тогтнож байсан хитадын анхны төрт улас

Чип |čip|{< Eng. *chip*} *'чийп', 'санамж'* (электрон технологийн хэрэглээнд цахим үйл ажиллагаа явуулах цахиурын талст суурилуулсан хагас дамжуулагч схем бүхий үйлдэлийн санах ой)

Чипс |čips|{< Eng. *chips*} *'чийпс'* (шарсан төмөсөөр хийсэн нимгэн хавтагай жигнэмэг)

Чисчүү |čisčeü|{< Chin. *zuosi chòu*} царасны хүрээр нэхсэн нимгэн даавуу

Чих |čikin|{< *čiqin*} *соносох эрхтэн* || Cf. Turk. *čikin* 'часть тела между шеей и плечевыми лопатками' (Радлов, III:2112) || Ж= *'suu-tu qaγan-u altan **čikin**-dür kürgegülüged'* [суут хааны алтан чихэнд хүргээд](Qqor.I:31) // *'ödür üǰekü-yin nidün, söni sonosqu-yin **čikin**'* [өдөр үзэх нүд, шөнө соносох чих]-(MNT 138:8) // *čiqin* 'ухо' (Mu. 134) // *čikin* 'ухо' (IM 434, IM M132) // *čikin* 'oreille' (Ist. 25) // *čikin* 'Ohr' (LH 1272) // *čikin* 'ear' (Ras.198 C1) // *čiqən* 'ear' (Zir. 96) || Kha. *tšix,* Ord. *dži^{k}xe,* Bur. *šexe,* Oir. *tšikən*

Чихэр |sikir|{< Turk. *'čikir'* < Pers. *śakar*} *нүүрс ус бүхий амтлаг идээ* || Cf. Turk. *čikir* 'сахар' (Радлов, III:2112), *šexer* 'сахар' (Щербак 2005, 46) || Ж= *'edüge bi buram **šikir** terigüten küčütü čibigin idegen-i idemüi'* [одоо би бурам, чихэр зэрэг хүчтэй шимт идээн иднэ](Burq. 41a) // ***šiker*** 'сахар' (Mu. 333) || х о р ш : *'чихэр жимэс'* || Таширамд дурдахад, орос хэлний *сахар,* англи хэлний *sugar,* герман хэлний *zucker,* франц хэлний *sucre* зэрэг нь цөм перс хэлний *śakar* гэдэгээс гаралтай ажээ. || Kha. *tšixer,* Ord, *ši^{k}xer,* Bur. *šexer,* Oir. *šik^{h}r*

Чөлгэ |čölge| х у у ч : *'муж', 'дүүрэг'* || Ж= *urida Ön čang luu neretü čölge bülege* [урид Өн чан луу нэрт газар бөлгөө](Qqor 29) || Энэ үгийн талаар Б. Я. Владимирцов (*Заметки к древнетюркским и старомонгольским текстам*, ДАН, 1929, 94), P. Pelliot (*Notes sur le 'Turkestan'*, T'P 27, 1930, 195), N. Poppe (*The Mongolian Monuments in hP'ags-pa Script*, 98) нарын дурдсан тайлбар бий

Чөлөө |čilūge| *'зав зай', 'аз завшаан'* || Cf. Turk. *čölö* 'простор, свобода' (Радлов, III:2043); Man. *čülē* 'досут' (Цинциус II:403) || Ж= *'čöle-tü bütügsen kümün-ü beye olju'* [хувь заяагаар бүтсэн хүний биеийг олж](BT161) || х о р ш *'чөлөө зав', 'чөлөө завсар' // 'зай чөлөө', 'эрх чөлөө'* || Kha. *tšölö*, Ord. *tšölö*, Bur. *sülö*, Oir. *tšölăn*

Чөмөг |čimūge|[= čimū-ge]{< *šimü-ge*} *'чөмөг'* (тулгуур ясны гол дахь тослог шим) || Cf. Tat. *čəməj* 'knuckle-bone' 'Starostin 430) || Ж= *'yasunāsa čimegen yarqaba'* [вынул из кости мозг] (Mu.388) // *čimge* 'marrow' (Ras.199 A25) || Kha. *tšömög*, Ord. *tšömögö*, Bur. *šemeg*, Oir. *tšimg'n*

Чулуу |čilayun|{< **tilayun* > *čilawūn* > *čila'ūn* > *čilu'ūn* > *čulu'ūn* > *čulūn* > *tšulū* (Kha.)} *газарын хөрөсөн дээрхи хатуулаг эрдэс* || Cf. Turk. *taš* 'stein' (Räsänen, 466), AT. *taš* 'stone' (Clauson 555), Čuv. *čul* 'камень' (Щербак 2005, 47); *ǯolo* 'камень' (Цинциус I:263) || Ж= *'čilayun-i tungyayabasu ber ken ǰ-e abqun'* [чулуут тунгаасан ч хэн авах](Sub. VI:5a) // *'čeügēn čilawūn čawūra-lu'ā'* [цэгээн чулуу цуурлаа](MNT 72) // *čila'un* 'pierre' (HY M47) || Kha. *tšulū*, Ord. *tšilū*, Bur. *šulū*, Oir. *tšolūn*

Чүдэнз |čüdenǰe|{< Chin. *ch'ü dēn dzi*} *'гэрэл гаргагч'* (гал ноцоох зориулалттай фосфорын хүчил түрхсэн гал асаах нарийн мод. XX зууны эхээр Зөвлөлтөд бараа захиалан хийлгэх үед буриад сургагч *чүдэнз* гэдэгийг *'шүдэнз'* гэж бичсэний уламаас тэр хэвээрээ дуудагдах болсон тухай акад. Б. Ринчен тэмдэглэсэн бий) || Kha. *tšüden*, Bur. *šüdenze*

Чүнчигноров |čüngčügnorbu|{< Tib. *khyung skyug nor bu*} *'гардийн бөөлжис'* (могой идсэн гарди шувууны бөөлжисөөс гарсан гэдэг домог бүхий цайвар ногоон өнгөтэй шил мэт тунгалаг эрдэнийн чулуу)

Чэрби |čerbi| х у у ч : *'түшмэл'* (Чингис хааны үеэс буй болсон хишигтэн цэргийн түшмэлийн цол) || Ж= *'Qoŋqotan-ača Süyiketü čerbi irebei'* [Хонхтоноос Сүйхэт түшмэл ирэв](MNT 120)

Чээж |čegeǰi| 1. *'биеийн дээд хэсэг'* || Cf. Man. *čežen* 'грудь' (Цинциус II:419) 2. *'оюун ухаан'* || Ж= 1. *'čegeǰi bey-e arslan, bögsen inu kümün bögetele'* [чээжин бие нь арслан, бөгсөн бие нь хүн бөгөөтөл](Chimeg 17a) // *'čēǰi dotaraqi qabudar* [опухоль внутри в груди](Mu. 132) || Ж= 2. *'sašin nom-un yosun-i čegeǰin doturayan sedkir-ün'* [шашин номын ёсыг оюун ухаандаа сэдхэрүүн](Qqor. I) // *'če'ēǰi dotora minu atugai'* [чээж дотор минь орштугай] (MNT 125) || Kha. *tsēdz*, Ord. *tšše̋dzi*, Bur. *sēze*, Oir. *tsēdzi*

Ш

Шаа |ša|{< Chin. shā} *'сиймхий тор'* (хаалга, цонхонд хаддаг сиймхий тор)

Шаа |siγ-a|{< *šiyai* > *ši'ai* > *ši'ā* > *ša'ā* > *šā*} *'шагай'* (шаант чөмөгний үзүүрт бэхлэгдсэн дөрвөн талтай жижиг яс) || Ж= *'törekü-dür bara'un ğar-tur-iyān **ši'ā-yin** tedüi nödün hadqun töreǰü'üi'* [төрөхдөө баруун гартаа шагайн төдий нөж адхан төржээ](MNT 59) // *'Jamuqa guraltuğ **ši'ā** Temüǰin-ne öğči, Temüǰin-ü činggültügtü **ši'ā** [aralǰiju] anda bolulčaju'* [Жамуха гурын шагай Тэмүжинд өгч, Тэмүжиний цудхамал шагайгаар сольж, анд бололцож](MNT 116) // *ši'a* ' cheville du pied' (HY M96)

Шаазан |šaγaǰang|{< Chin. *shā-jing*} *'ваар'* (нарийн шаварыг шатааж боловсруулан өнгөлсөн гилгар ваар) || Kha. *šādzaŋ*, Ord. *šādžiŋ*, *šādzaŋ*, Bur. *šāzaŋ*, Oir. *šāz°n*

Шаазгай |siγaǰiγai|[= siγa-ǰi-γai] *алаг өдтэй, урт сүүлтэй, шагширч дуугардаг жижиг шувуу* || Ж= *'**siyaǰiyai-yin** juǰiyan eke-yügen üsün-i isüǰü ači qariγuluγsan-a toγamui'* [шаазгайн зулзага эхийнхээ үсийг зулгааж ач хариулсанаа тооно](Sub. V:4b) // *sāǰiyai* 'сорока' (Mu. 319) // *sāǰiyai* 'pie' (Ist. 62) // *sāghsaghān* 'Pie' (Qaz. Pe 577) // *sâǰigai* 'magpie' (Ras.200 B2) || Kha. *šādzgai*, Ord. *šādžagā*, Bur. *šāzgaj*, Oir. *šāz°gä*

Шаахай |šaqai|{< Chin. *shā xiē*} *'даавуун гутал'* (түрийгүй гутал) || Kha, Bur. *šāxai*, Ord. *šāxā*

Шавдан |šabdan|{< Tib. *zhabs rten*} *'өлмий батдах'* (гүрэм засалын хүндэдхэл нэр)

Шавран |šabrung|{< Tib. *zhabs drung*} *'шадар хувилгаан'* (дахин төрөл авч хуварагч болсон хувилгаан)

Шавь |šabi|{< Uig *šabi* < Chin. *ša-mi*} *'багшаас сурагчаг'* || Cf. Skr. *śramana* || Ж= *ene tūnī **šabi*** [это его ученик](Mu. 160) || Kha. Ord, Bur. *šawī*, Oir. *šäwī*

Шагай |siγai|{> *ši'ai* > *ša'ai* > *šā* } шаант чөмөгний үзүүр дэх дөрвөн талтай жижиг яс || Cf. Turk. *šagaj* 'лодыга', 'лодыжка' (Räsänen 440) || Ж= *'**šiyaidu** kürkü usun'* [вода, доходящая до лодыжки](Mu. 333) // ***šiyai*** 'cheville de l'homme ou des animaux' (Ist 66) // *šiyai* 'Knöchel' (LH 60) // *siga* 'ankle bone' (Ras.199 A19) || Kha, Bur. *šağai*, Ord. *šā*, Oir. *šağā*

Шагжамуни |Šaγjamuni|{< Uig *šikaminu* < Skr. *śākyamuni*} *'Шагжагийн чадагч'* (буддийн шашиныг үндэслэгч Шакиямуни багшийн нэр. Хуучин ном сударуудад *'ялж төгөс нөгчсөн'*, *'сайвар одсон'*, *'чадагчийн эрхэт'* гэх мэтээр нэрлэдэг || Ж= *'**Šagimuni**-yin mör-iyer tngri-yi jalbariju bidan-a irüger ögün atuγai'* [Шагимүнийн мөрөөр тэнгэрт залбирч бидэнд ерөөл өгөх болтугай](Khub. I:14) || Энэ үг нь монгол бичигийн хэлэнд *Šagjamuni*, *Šagimuni*, *Šagiyamuni*. *Šigemuni* гэх мэт олон хувилбартай бичигдэг. || Kha. *šagdz°mün*, Ord. *šagdžamuni*

Шагимуни үз **Шагжамуни**

Шанз I |šanǰa|{< Chin. *xián zi*} урт иштэй, могойн арисаар бүрсэн дөрвөлжин цартай, гурван утастай чавхдаст хөгжимийн зэмсэг || Kha. *šaŋdzʊ*

Шанз II |siyanǰa|{< Chin. *xiàn zi*} *'хольц'* (хоол идээний амталсан хольц)

Шанзав |šangǰab|{< Tib. *phyag mdzod pa*} *'мутарын сан'* (сүм хийдийн санч)

Шанлуу |šanglu|{< Chin. *xiāng lú*} арц, хүж уугиулах дөрвөн хөлтэй жижиг таваг

Шантаж |šantaž|{< Rus. *шантаж* < Fr. *chantage*} *'шантааж', 'илчи-лэхээр заналхийлэх'*

Шанх |šangqu|{< Chin. *shang huán*} хагалбарлан унжсан үс || Kha. *šaŋxʊ*, Ord. *šaŋxu*, Oir. *šaŋχᵘ*

Шанцай |xian čai|{< Chin. *xián cài*} *даваслаж дарсан ногоо*

Шанши |šangši|{< Chin. *shàng-shí*} *'өндийн зоогло-'* (тэнгэр лусаас бороо гуйхын тул тахидаг өнчин мод)

Шаолин |šaolim| *сүм* (Хитадын Хенан мужийн Дэнфен тосхон дахь 1500 жилийн түүхтэй бүддийн шашины сүм)

Шар |sir-a| алтны өнгө || Cf. Turk. *saryk* 'желтый' (Радлов, IV:321), AT. *sariğ* 'yellow' (Clauson 848), *sāryγ* 'gelb' (Räsänen 403) || Ж= *'törülki uryuysan* ***šira*** *üsütei'* [төрөлхи ургасан шар үстэй](Maha I:7) // *'naran sara-yin kili-yēr* ***šira*** *noqai metü šiǰabalǰaǰu ğarqu büle'ē'* [үүр шөнийн заагаар шар нохой мэт шарвалзан гарах бөлгөө](MNT 21) // ***šira*** *čeček* [желтый цветок](Mu. 335) // *sira* 'желтый' (IM M137) // *sira* 'gelb' (LH 60) // ***šira*** *tosun* 'butter' (Ras. 205 B12) // *širā* 'yellow' (Zir.134) || Kha. *šar*, Ord, Bur. *šara*, Oir. *šarᵘ*

Шарвин |šarbin|{< Chin. *xiàn er bing*} *'шанзтай бин'* (тосонд хайрсан бин, хуушуур) || Kha. *šarwiŋ*

Шарз |siraǰa|[= sira-ǰa] *'нэрмэл арих'* (хорзыг дахин нэрж гаргасан шимийн арих)

Шариг |šariγ| *'шаргал'* || Cf. Turk. *sarïγ* 'желтый' (ДТС 488) || Ж= *'яриг цагаан ингэний шариг цагаан ботого'* (аман зохиол)

Шарил |šaril|{< Skr. *śarīra*} *'бие цогц'* (анх бурхан багш Шагжамуны чандар дээр гарч ирсэн гэрэлийг зааж байгаад хожимоо дээдэсийн *'ариун чандар'* гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ) || Kha, Ord, Bur. *šaril*, Oir. *šalʲr*

Шармани |šramani|{< Skr. *śramaṇerī*} *'буяны ёст эх'* (36 төрөлийн санваар хүртсэн гэлэнмаа)

Шастир |šastir)|{< Uig *šastir* < Skr. *śāstra*} *'зарлиг', 'туурвил'* (Буддийн сургаалд ариун номлолыг ийн нэрлэж байгаад хожим олон салбар ухааны ном сударыг нэрлэх болжээ.) || Ж= *'sayin ügetü erdini-yin caŋ neretü* ***šastir****-ača sayin haran-i onoqui nögö'e ǰüyil da'usbayi'* [сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастираас сайн ардыг онохуй нөгөө зүйл дуусав](Sub. IV) // *'nayiraγulun qolbaqui ayalγu-bar ali ba* ***sastir****-i ǰokiyabasu'* [найруулан холбох аялгуугаар аливаа шастирыг зохиовооc](Chimeg 2a) || Kha. *šaštir* Ord. *šastir*, Oir. *šastʲr*

Шат |šatu| *өөд авирах гишгүүр* || Cf. Turk. *šatu* 'лестница' (Радлов, IV:970), AT. *šatu* 'ladder', 'staircese' (Clauson 867) || Kha. *šatʊ*, Bur. *šata*, Oir. *šatᵘ*

Шатар |sitar-a|{< Pers *šatranj* < Skr. *caturanga*} *'дөрвөн хэсэг'* (анхандаа заан, тэрэг, морин цэрэг, явган цэрэг дөрөвөөр хаан эзэнээ хамгаалдаг хөлөгт тоглоом байсанаа хожимоо бага зэрэг өөрчилөгджээ.) || Cf. AT. *šatranǰ* (ДТС 521) || Ж= *'манж ноён, монгол* ***шатар*** *сураад, Гөлөгдэй заримдаа өнжин шатар нүүдэг болгоо'* (Б. Ринчен, Нууцыг задаруулсан захиа) || Kha, Ord. *šitar*, Bur. *šatar*, Oir. *šaťr*

Шах |šah|{< Pers. *šāh*} *'эзэн хаан', 'ван', 'ноён'* (эртний Перс, орчин үеийн Иранд төрийн тэргүүнээ өргөмжилөх цол. Энэ цолыг хожим исламын шашинт бусад оронуудад өргөн хэрэглэдэг болжээ)

Шах- |siqa| *'хавчих', 'дарах'* || Cf. Uig. *siq-* 'to press, squeeze' (Schwarz, 503) || Ж= *'küčü öčüken kümün-i qoyolai-ača bariju gedergü* ***šiqaqui*** *metü'* [хүч чадалгүй хүний хоолойгоос барьж гэдэрэг шахах мэт](Burq. 36a) // *'a'üla* ***šiqan*** *bawūya'* [уул шахан буруя](MNT 118)

Шахаа |siqaγ-a| *'гэсхээлтийн арга'* (Чин уласын үед гэрч баримтгүй хэрэгийг шүүхдээ сэжигтэн эттээдийг эвдэрсэн нум сум, хүний хувхай гавал, нохойн яс, эхнэр хүний өмөд зэрэгийг өлгөсөн бохир хэцний доогуур шургуулан гаргаад байцаадаг байжээ.)

Шашин |šasin|{< Skr. *šāsana*} *'ном', 'сургаал', 'цааз'* (шашин гэдэг нь эрт цагийн хүмүүс орчилон ертөнцийн аливаа юмсын мөн чанар, сүр хүч, шүтэн барилдлага хийгээд хүмүүний амьдаралын олон талыг тухайн үеийнхээ танин мэдэхүй, төсөөлөлийнхээ хэрээр тайлбарласан зүйлээс үүсэн бүрэлдэж, хийсвэрлэн хөгжсөөр ирсэн сургаал номлол юм. Дэлхий дээр загалмайтаны, исламын, буддийн, бомбын зэрэг томоохон шашин бий) || Ж= *'**šasin** nom-i ebdegčin samayui mayui sedkilten'* [шашин номыг эвдэгч самуун муу сэдхэлтэн] (Maha II:26) || Kha. *šašin*, Ord, Oir. *šadžin*, Bur. *šazan*

Шашир |šaser|{< Tib. *zhwa ser*} *'шар малгай'*. (Шарын шашины тойн хувараг хүн сүмийн хурал, ёслолын үед өмсдөг монгол гуталын оймосны хэлбэртэй, дээрээ цацагтай, ардаа залаатай өндөр малгай.)

Шейх |šeyik|{< Pers. *shīkh*} *'хүндэт ахмад'* (исламын шашинт оронуудад 50-аас дээш настай шашины зүдхэлтэний хүндэдхэлийн цол. Дээд язгууртай эрэгтэй хүнийг *шейк* (sheikh), эмэгтэй хүнийг *шейка* (sheikha) хэмээн ялган нэрлэдэг байна.)

Шив- |sibe| *'хадха', 'цоолох'* || Ж= *'qabudar bükü yaǰar-a* ***sibekü*** *kituya'* [хавдар бүхий газар шивэх хутага](Chimeg 51a) || Энэхүү язгуураас *sibegür* [sibe-gür] 'шивүүр', *sibege* [sibe-ge] 'шивээ', *sibegesü* [sibe-ge-sü] 'шивээс', *sibūge* [sibü-ge] 'шөвөг' зэрэг үгс үүсчээ || Kha. *šiw-*, Ord. *šiwe-*, Bur. *šebe-*, Oir. *šiw-*

Шивүүр |sibegür|[= šibe- / šibe + gür] *'шивээс хийх багаж'* || Kha. *šiwür*

Шивэгчин |šibegčin|[= šibe-gčin] *'зарц эмэгтэй'* || Ж= *'Utari neretei* ***šibeg-čin-iyen*** *jaruju'* [Утари нэрт шивэгчинээ зарж](Burq. 43b) || Kha, Ord. *šiweg-tšin*, Oir. *šiwəktšɪn*

Шивэлгэр |sibilger| *'гөрж сулжссэн гэзэг'* || Ж= *'qoyar* ***šibülger****-iyēn nigen-te aru de'ēre-yēn o'ōrću, nigen-te ebür-ēn de'ēre o'ōrću'* [хоёр гэзэгээ хойшоо нэг, урагшаа нэг хаяж](MNT 56) || Kha. *šiwelger,* Ord. *sirwegel*

Шивэр |siber| *царсан ойн төгөл* || Cf. Turk. *sybar* 'urwald' (Räsänen 414) Өнөөгийн *'Сибирь'* гэдэг газар зүйн нэр нь энэ үгээс гаралтай || Ord. *šiwer,* Bur. *šeber,* Oir. *šiw'r*

Тусхай судалгаа: З. Я. Баяршинова, О происхождении и значении слова *'Сибирь'*. Научн. доклады высш. школы, ист. наук, 3, 1959, 101-110

Шивээ |sibege|[= sibe-ge] 1. *'өргөс', 'хадхуур'* 2. *'хайс', 'хашаа'* || Ж= 1. *'Belgüdei modud quguru tatalaju,* ***šibe'ē*** *bariju'* [Бэлгүдэй мод хуга татаж, хадхуур барьж (MNT 79) // *čayanu šibege* 'жало скорпиона' (Mu. 131) // *sibege* 'awl' (Ras. 204 C2) || Ж= 2. *'Belgüdei modud quguru tatalaju,* ***šibe'ē*** *bariju'* [Бэлгүдэй мод хугалж, хайс барьж](MNT 79-4) // *šibe'e* 'haie' (HY M96) || Kha, Ord. *šiwē,* Bur. *šibē,* Oir. *šiwā*

Шид |šidi|{< Uig. *sidi* < Skr. *šiddhi*} *'оюуны хүч'* || Ж= *'ükügsen-ü qoyina ülü törüküi nigeken be* ***šidi****-yi öggün soyurqabasu'* [үхсэний хойно үл төрөх нэгээхэн шидийг өгөн соёрхвоос](Burq. 13) // *'Esrün-e degedü* ***siddi*** *ögtegsen-iyer'* [Эсэрүнээ дээд шид өгсөнөөр](Chimeg 14b) || х о р ш : *'ид шид'* (ер бус далдын хүч) || Kha. *šid,* Ord. *šide,* Bur. *šedi,* Oir. *šid*

Шидхэл |šidkül | х у у ч : *'хуршмын бэлэг'* || Ж= *'Čotan eke-yin* ***šidkül*** *ke'ēn qara buluğan daqu abčiraju büle'ē'* [Цотон эхийн бэлэг хэмээн хар булган дах авчирч билээ](MNT 96)

Шижим |= sejim / sijim|{< *seji-m*} *'оосор', 'үзүүр'* || Cf. Turk. *sizim* 'веревка, шнурок' (Радлов IV:721) // *'mal-un külig, čidür, noytu,* ***sijim****'* [малын хүлэг, чөдөр, ногт, шижим] (QJ B32b) || Kha. *šidžim,* Ord. *šidžim,* Bur. *šežem,* Oir. *šidžim*

Шижир |šijir| < Uig *sitir* < Sogd *st'yr* < Gr *stater*} *'мөнгөний нэгэж'* (Монгол хэлэнд *'цэвэр алт'* гэсэн утгаар хэрэглэх болжээ.) Cf. *şicir* 'refined gold', 'gold leaf' (Clauson 802) || Kha, Ord. *šidžir,* Bur. *šežer,* Oir. *šidž'r*

Ший |ši|{< Chin. *xi*} *'наадам', 'тоглоом'* (урлагийн үзүүлбэр)

Шийгуа |ši yuw-a|{< Chin. *xī guā*} *'тарвас'* (мөлхөө иштэй, шар цэцэгтэй шүүслэг том жимэс)

Шийд |seyid| *'шийдвэр'* гэсэн утгыг илэрхийлсэн язгуур. Энэхүү язгууртаас *seyidbüri* [seyid-büri] 'шийдвэр', *seyidümeg* [seyid-(ü)meg] 'шийдмэг', *seyidül* [seyid-(ü)l] 'шийдэл', *seyidke-* [seyid-ke] 'шийдэх' гэх мэт үгс салбарлан гарчээ || Kha, Bur. *šīd-*

Шийдвэр |seyidbüri|[= seyid-büri] *'шийдэл'* || х о р ш : *'тушаал шийдвэр'* || Kha. *šīdwer,* Bur. *šīdeberi*

Шийдэх- |seyidke|[= seyid-ke] *'шийдвэр гаргах'* (Хуучин албан бичигт *'шийдхэх'* гэдэг үг нь зөвхөн *'шийдвэрлэх'* гэдэг утгыг илэрхийлж байв.) Ж= *'Чи тэрэнд зар бичиг* ***шийдхэн*** *өгөх гэж явна уу*? (Л. Түдэв, Олз эрсэн хоёр) || Орчин цагийн монгол хэлэнд энэ үг нь *'ял зэм хүлээлгэх'* гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ.) || Kha, Bur. *šīdxe-*

Шинэ [illegible]
415) || х о р ш : *'тэлгүү[illegible]*

Шийянз |siyangǰa|{< Chin. *хэ уи[illegible]*

Шил |sil|{< Tib. shel} *'тунгалаг хавтан'* (*эле[illegible]* хавтан) || х о р ш : *'шил толь'*, *'шил шаазан'* || х о р ш : *'шил шаазан'* || Kha, Ord, Oir. *šil*, Bur. *šel*

Шил- |sil /sili| *'сонгох'* Энэхүү язгууртаас *sildeg* [sil-deg] 'шилдэг', *silǰi-* [sil-ǰi] 'шилж-', *silemel* [sile-mel] 'шилмэл' гэх мэт үгс үүссэн байна. || Ж= *'šilekü irge šülen bolğaju'* [шилдэг ирэгээр шөл барьж](MNT 124) || х о р ш : *'шилж сонгох'*

Шилам |šilam|{< Pers. šilām} *'услах'* (загалмайтаны шашины ёсны угаал үйлдэх ёслолтой холбоотой үг) || Ж= ***šilam**-dur oraysad tanu metüs maya ünen sedkilten ariyun aran'* [загалтайтаны шашинд орсон та мэтийн магад үнэн ариун сэдхэлтэн ардууд](Ar.1290:20-21) // ***šilan** bariba* 'соблюдал пост' (Mu. 333) // ***šilam** sara* 'месяц рамазан' (Mu. 333) // ***silam** bariba 'fastete'* (LH 59) || Проф. N. Poppe энэ үгийг *Fasten* 'мацаг' хэмээн орчуулжээ. (*Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift*, Bull. de l'acad. des sc. de l'URSS, S. 59)

Шилгүд- |šilgüdü| х у у ч : *'чичирэх'*, *'дагжих'* || Ж= ***'šilgüdüged** ayuyad gün čegel-ün dergede yabuqu metü'* [гүн цэлийн дэргэд айж чичирэн явах мэт] (Taq. 5b7) // *'silǰirin bükü boro'ön-a,* ***šilgüdken** bükü ǰü'ēn-e, čidqun bükü qura-da'* [шилжирэн бүхий бороонд, чичиргүүлэн бүхий жихүүнд, цудхан бүхий хурд] (MNT 230) // *šilgütbe tüni bezgek* [его трясла лихородка](Mu. 333)

Шилж- |silǰi|[= sil-ǰi] *'байрлалаа солих'* (шилж сонгосон газартаа нүүх) || Cf. Uig. *silji-* 'to move' (Schwarz, 506) Энэхүү язгууртаас *silǰilte* [sil-ǰi-lte] 'шилжилт', *silǰigüle-* [sil-ǰi-güle] 'шилжүүл-' зэрэг үгс үүсчээ. || х о р ш : *'нүүж шилжих'* || Kha. *šildž-*, Ord. *šildži-*, Bur. *šelže-*, Oir. *šildž-*

Шилтгээн |šiltegen|[= šilte-gen] Эртний монгол хэлэнд *'тосхон'*, *'суурин'* гэсэн утгаар хэрэглэгдэж байгаад эдүгээ *'хаад ихэсийн ордон'*, *'үзэсхэлэнт харш'*-ийг нэрлэх болжээ. || Ж= *'yurban **šilteged**-ün irgen bur-a tar-a odčuyu'* [гурван тосхоны ардууд ийш тийшээ одож](Turf. 22) // *šilte'en* 'hameau, village' (HY M97) || х о р ш : *'орд шилтгээн'* || Kha. *šiltəgēn*

Шилэгү |silegü| х у у ч : *'шүдлэн'* || Ж= ***'silegü** irge šülen bolğaju'* [шүдлэн ирэгийг шөл болгож](MNT 124) || Bur. *šülegen*

Шим |sim-e| *'тэжээл'*, *'шүүс'* || Cf. Turk. *simä* 'сок', 'костный мозг' (Räsänen 422) || Ж= *'öl **šim-e** ügei bolurysan belges-i üǰeǰü'* [өл шимгүй болсон бэлгэсийг үзэж](Burq. 10b) Энэхүү язгууртаас *šimeǰi-* [šime-ǰi] 'шимжи-', *simel-deg* [sime-(l)deg] 'шимэлдэг', *šimegüsü* [šime-güsü] 'шимүүс', *šimetü* [šime-tü] 'шимт' гэх мэт үгс үүсчээ. || х о р ш : *'шим тэжээл'*, *'үр шим'* || Kha. *šim*, Ord. *šime*, Bur. *šeme*, Oir. *šim*

Шим- |sime| *'зөөлөнөөр сорох'*, *'шингээж авах)* || Ж= *'böglegsen čisun-i ǰelme **šimin šimin**, ama-'ān čisudaju'* [Зэлмэ бөглөрсөн цусыг нь шимэн шимэн

хэрэлдэх, хөнөөл...

tšiwağantša, Bur. *šabğaŋsa*

Шимну |šimnu|{< Turk. *šimnu* < Sogd. *šmnw*} *'шулам'* // Pl. *šimnus* (амьтанд хор хөнөөл, буянд тодхор үйлдэгч хүсэлт тэнгэрийн нэгэн зүйл амьтан) || Cf. AT. *šimnu* 'evil spirit' (Clauson 868) || Ж= *'Bodistw qataγuǰin terigülegsen ćaγaća čibiltü* ***šimnu*** *ireǰü'* [Бодисадва хатуужин тэргүүлсэн цагаас нүгэлт шулам ирж](Burq.39) // *'dörben* ***simnus****-i nomuqadqaγsan-u tulada'* [дөрвөн шулмасыг номходхосоны тул](Chimeg 2b) || Kha. *šulmas*, Ord. *šulmus*, Bur. *šolmos*

Шимурга- |šimurγu| х у у ч : *'шийдэх'*, *'шүүд хийх'* || Ж= *'ačitu eǰen-e* ***šimurγuǰu*** *kürbesü arqaγun dora unaǰu ög'* [ачит эзэндээ шууд хүрвээс ялун дор унаж өг](Alt. 21b)

Шимүүл |šimegül|[= šime-gül] *шимдэг хорхой. (цус шимдэг жижиг ялаа.* Энэ нь угтаа *šime-* 'шим-' гэсэн үйл үгээс гаралтай. Энэ үгийн *šimaγul* 'шумуул' гэсэн хувилбар нь эдүгээ уламжилан үлджээ) || Ж= *'****šimuγul*** *sona-da idegdebesü'* [шумуул сонод идүүлвээс](Burq. 39a) // *šimül* 'муха' (Mu. 333) // *šimûl* 'gnat' (Ras. 200 B11) || Kha, Ord, Bur. *šumül*, Oir. *šomül*

Шимэдхэ- |šimedke|[= šime-dke] *'шингээх'*, *'суудхах'*, || *šimedkebe* 'to liquefy' (LH. S 21) || Kha. *šimədxe-*

Шингэ- |singge|[= šing-ge] *'уусах'*, *'нэвтэрэх'*, *'далд орох'* || Cf. AT. *siŋ* 'to sink into, to be absorbed, be digested' (Clauson 833) || Ж= *'naran* ***šinggekü****i-dür kürtele nigedügsen-dür'* [нар шингэх хүртэл нэгдсэнд](MNT 145) *//'naran* ***šiŋge'ülün*** *mün tende šitüldüǰü bawüǰu'* [нар шингэнгүүт мөн тэндээ зэрэглэн бууж](MNT 145) // *'šingebe ide'ēn* [переварил пишу](Mu. 334) // ***šingebe*** *naran* [солнце зашло](Mu. 334) // *naran* ***singekü*** *jüg* 'запад' (IM 442) // *naran šingebe* 'le soleil se coucha' (Ist. 66) // *singā* 'set the sun' (Zir. 132) || х о р ш : *'уусч шингэх'* || Kha, Ord. *šiŋge-*, Bur. *šenge-*, Oir. *šiŋgə-*

Шинель |šinel|{< Rus. *шинель* < Fr. *chenille*} *'шинээл'* (цэрэгийн хүний гадуур дүрэмт хувцас)

Шиншинүүд |senšhingüd|{< Chin. *hsien-sheng*} *'бомбын шашины лам'* || Ж= *'toyid erkegüd* ***šingšingüd*** *dašmad aliba alba γubčiri ülü üǰen'* [тойд, эрхүүд, сэншинүүд, дашмад аливаа алба татвар үл төлөн](Khub. I:8)

Шир |sir| *бод малын арис* || Cf. Uig. *širā* 'raw hide' (Schwarz, 530) || Ж= *Qasar ... Čiŋgis qahān-i erin olun yadan* ***širi****, širbüsün ideǰü yabu'ād'* [Хасар ... Чингис хааныг эрж, олж ядан шир, шөрмөс идэж яваад](MNT 183-6) || хорш : *'арис шир'* || Kha, Oir. *šir*, Ord. *šire*

Шир- |siri| *утасаар бэхлэж оех, хайлуулж гагнах* || Cf. PT *širī* 'to sew tightly', 'quilt, smock' (Starostin, 1259) Энэхүү язгууртаас *širimel* [širi-mel] 'ширмэл', *širemū* [šire-mū] 'ширэм', *širigesū* [širi-ge-sū] 'ширээс' гэх мэт үгс үүсчээ || Kha, Oir. *širə-*, Ord. *šire-*, Bur. *šere-*, Dag. *širi-*

Ширавраг |širavag|{< Uig. *širavag* < Skr. *śrāvaka*} *'соносогч', 'шавь'* (бурханаас соносон сургаалыг бусадад дамжуулан соносгох) || Ж= *'tegünčilen biratikabud kiged* ***širavag-ud*** *ber jiryalangtan boltuγai'* [түүнчилэн биратикабуд хийгээд ширвагууд жаргалантан болтугай](ВТ 162a5)

Ширгэ |širge|{< Turk. *sirkā*} х у у ч : *'цагаан цуу', 'исгэгч'* || Ж= *'kebideče* ***širge*** *kōnōrge-deče aliba alba qubčiri bü abtuqayi'* [дэлгүүрээс, исгүүрийн хөрөнгөөс алба татвар бүү автугай](Khub 1280) // *sirke* 'уксус' (Mu. 323) || Kha, Ord. *širge-*, Bur. *šerge-*, Oir. *širgə-*

Ширмэл |širimel|[= širi-mel} *'утасаар ширсэн эсгий'* || х о р ш : *'ширмэл тойруулга'*

Широлга үз Шорлог

Ширэм |siremū|[siremū] *'ширээж гаргасан төмөрийн хүдэрийн хайлш'* || Ж= *'tede dörben noqais* ***širemün*** *manǰlaitan'* [тэр дөрвөн ноход ширэмэн магнайтан](MNT 195-28) || Kha. *širem*, Ord. *širme*, Bur. *šerem*, Oir. *širm'n*

Ширээ |sirege|[= šire-ge] *дороо хөлтэй, дээрээ тавцантай тавилга* || Монгол, түрэг хэлний дундын үг. Cf. Turk. *širā* 'ein viereckiger Tisch' (Räsänin 447), Uig. *širā* 'short-legged table' (Schwarz, 530) || Kha, Ord. *širē*, Oir. *širā*, Bur. *šerē*

Шит |sitü| *'мэт'* || Ж= *'qola ber bögesü oyir-a* ***šitü*** *'* [хол ч гэсэн ойр мэт (Taq. 35a) *'medel-ün irgen inü ečige eke-yügen kekūdeglečegsen* ***šitü*** *emgenin ajuγu'* [харият иргэд нь эцэг эхээ алдсан мэт эмгэнэн байв](Jig. 9)

Шифр |šifer|{< Rus. *шифр* < Fr. *chiffre*} *'шийфер', 'нууц тулхүүр'* (номын сан, архивын баримт, шалгалтын материал зэрэгийг үсэг, тоогоор ялган илэрхийлсэн тулхүүр)

Ши Шиа |si siya|{Chin. *xī xià*} XI-XIII зууны үед одоогийн Шанси, Ордос, Ганьсугийн зарим хэсэг дээр Тангадуудын байгуулсан улас. Уул нэр нь *Да Шиа* (Их Шиа) гэж байсан боловч Сүн уласын баруун талд байсан учир *Ши Шиа* (Баруун Шиа) хэмээн нэрлэгдэх болжээ. Монголчууд түүнийг Тангуд гэж нэрлэдэг байжээ.

Шогол |šoγul|{< Tib. *sho ka li*} *хайрцагны нүд* (ном судар, бичиг цаас хийх олон шургуулгатай хайрцаг) || Ж= *'дэнгийн гэрэлд завилан сууж,* ***шоголтой*** *номоо хааяахнаа нэг харан, уруул хөдөлгөн уншина'* (Д. Намдаг, Нүгэл буян хоёр)

Шок |šok|{< Rus. *шок* < Eng. *shock* // Fr. *choc*} *'шоок', 'гэнэтийн цохилт', 'дайрлага'*

Шоколад |šokalad|{< Rus. *шокалад* Fr. *chocolat* // Eng, Sp. *chocolate*} *'шоклаад'*

Шон |šong|{< Chin. *shuān*} *'уяаны мод'* (утас, хэц татахад зориулан босхосон өндөр багана)

Шонхор |šongqur| бэсэрэг биетэй махчин шувуу || Cf. AT *siŋkur* 'a bird of prey (Clauson 898), Uig. *šuŋqar* 'hawk, falcon' (Schwarz, 524), Pers. *shunǧhār* 'a royal falcon' (Steingass, 768) || Ж= *'čagān* ***šiŋqor*** *naran sara qoyar-i adqun nisčü irejü, ğar de'ēre minü tu'ūba'* [цагаан шонхор нар сар хоёрыг адхан нисч ирээд гар дээр минь суув](MNT 63) // ***sonqur*** 'gerfalcon' (Ras. 200 A19), *shunqār* 'Gerfaut' (Qaz, Pe. 576) || Kha. *šoŋkʻor*, Ord. *šoŋxor*, Bur. *šoŋxor*, Oir. *šoŋχʻr*

Шоо |šo|{< Tib. *sho* < Chin. *xiao*} *'дөрвөлж'* (мэргэ төлгө үзэх зургаан талтай дөрвөлжин шагай) || х о р ш : *'шоо дөрвөлжин'* (тэгш дөрвөлжин)

Шоожуу |šooǰiy-a|{< Chin. *xiāo jie*} *'бага эгч'* (дээдэсийн охидыг хүндэдхэсэн нэр) || Ж= *'арван тавтай* ***шоожуу*** *нь аав ээждээ дэнлүү дээ'* (Ардын дуу)

Шоохууз |šooquuja|{< Chin. *xiāo huǒ zi*} *'залуу эр'*

Шор | širu / šoru| хадхаж сүлбэх хурц үзүүртэй нарийн мод. || Ж= *'čigürsün* ***širo*** *barīju, södün gičigine uquǰu teǰi'ēbi'* [модон шор барьж сөд гичгэнэ ухаж тэжээв](MNT 74) // ***šor*** *suqai* 'тамариск' (Mu. 337) || Энэ үгээс *šoruda-* 'шорд-', *šorula-* 'шорло-', *šorulya* 'шорлог' зэрэг үгс үүсчээ. || Ж= *širo* (MNT 74) || Kha, Oir. *šor*, Ord, Bur. *šoro*

Шорвог |šorbuγ|[= šor-buγ]{< Pers. *šor + buy*} *'гашуун', 'давастай'* || Cf. AT. ***šor*** 'salty' < Pers. *sōr* 'sour', 'bitter' (Clauson 868) || Kha. *šorwog*, Ord. *šorwok*, Oir. *šorwng*

Шоргоолж |širγulǰi|[= *širγu-* 'шурга' + lǰi] дундуураа нарийхан, хурдан хөдөлгөөнтэй шавьж (уттаа *širγu-* 'шурга-' гэсэн язгууртаас гарсан үг. Түүнийг буриад хэлэнд тусхан үлджээ.) || Ж= *'****širuγolǰin*** *nidün ügei ber bögesü busud nidüteen]-eče ülemǰi qurdun'* [шоргоолж нүдгүй боловч нүдтэй бусад амьтанаас илүү хурдан](Sub.I:6a) // ***sirğoljin*** 'ant' (Ras.200 A9) || Kha. *šorğōldž*, Ord. *šurğuldži*, Bur. *šurğalža, šorgōlzon*, Oir. *šorgɒldžʻn*

Шорлог |sirolγa|[= siro-lγa]{< sira-lγa} *шор модонд хадхаж шарсан ангийн мах.* Энэ нь уттаа *sira-* 'шарах' гэсэн язгуур дээр нэр үг бүтээх *-lγa* дагавар залгаж үүссэн ажээ. Проф. I de Rachewiltz *'roast'* (шарсан мах) хэмээн орчуулжээ. || Ж= *'Dobun-mergen ügülerün 'nökör* ***širolğa-da'*** *kējü ü* [Добун мэргэн үгүүлэрүүн: 'нөхөр шорлогодоо' хэмээжээ](MNT 13)

Тусхай судалгаа : P. Pelliot, *širolya – širalya*, T'P Ser 37, 1944, 102-112 // A. Mostaert, *A propos du mot širolya de l'Histoire secrete des Mongols*, HJAS 12, 1949, 470-476 // Ш Гаадамба, *'нөхөр сиролга-да'* гэдэг үгийн учир, *Монгол судалалын зарим асуудал* III, 1961, 36-49

Шорон |šorung|{< Chin. *qiu long*} *гэмт хэрэгтэнийг хорих газар* (шор модон хашаатай хорих газар) || х о р ш : *'шорон гиндан'* || Kha, Ord. *šoroŋ*

Шороо |širui| *газарын хөрөсний нунтаг ширхэг* || Ж= *'bulay öbesün es-e ele širgibesü* ***širuγai-bar*** *darun qamiγ-a čidaqu'* [булаг өвөө эс ширгэвээс шороогоор дарж яахин чадах](Sub. VII:8b) // *'qo'āğčin üni'ēn ... jamuqa-yin jüg mö'ören mö'ören,* ***širo'āi*** *sačun sačun bayītu'* [ухаа үнээ ... Жамухагийн зүг мөөрөн мөөрөн шороо сацан байв](MNT 121) // ***široidu*** *qutquba* [выпачкался в земле](Mu. 336) // *γajarīn doraqīn* ***širō*** [пыль находящаяся под землей](Mu. 174) // *širū* 'песок' (IM 447, IM M137) // *široa* 'dust' (Ras.201 C17) || х о р ш : *'шороо*

тоос', 'газар шороо' || Kha, Ord. *šorō*, Bur. *šorōj*, Oir. *šorā*, Dag. *širō*

Шоу |šovū|{< Eng. *show*} 'шоу', *'үзүүлэх тоглолт'* (их төлөв урлаг, спортын сонирхолтой тоглолтыг хэлнэ)

Шохой |čoqoi|{< Chin. *shih hui*} *цэрд* (цагаан чулуулагийг шатааж гаргасан нунтаг) || Kha, Bur. *šoxoi*, Oir. *šoχ"ē*

Шош |šosi{< Tib. *zho sha*} *нэг наст буурцагт ургамал* (шош нь дотороо *'бөөрөн шош', 'зүрэхэн шош', 'элэгэн шош'* гэх зэрэг олон зүйл байдаг)

Шошиго |šosiy-a|{< Chin. *zhu šog*} *'айлдхал бичиг', 'бичигтэй пайз'* (Анхандаа хаад ноёдод өргөн мэдүүлэх бичигийн нэр бүхий модон хавтанг нэрлэж байгаад хожим бичигтэй пайз модыг нэрлэх болжээ. Орчин үед эд барааnd зүүсэн танилцуулгыг нэрлэнэ)

Шөвөг |sibūge|[= šib-(ü)ge] *шивж цоолдог хурц үзүүртэй багаж* || Ж= *'kōbčin beye inū širemū-'ēr širegdegsen, šibūge-de qadququi-a čölō ügei ū'* [хөвчин бие нь ширэмээр ширэгдсэн, шөвөгөөр хадхах зайгүй](MNT 199) // *šibūge* 'шило' (Mu. 332, IM 446) // *sibege* 'awl' (Ras. 204 C2) // *sibgä* 'род шила' (IM M136) || х о р ш : *'хутага шөвөг'* || Kha. *šöwög*, Ord. *šöwögö*, Bur. *šübge*, Oir. *šöw·g^a*

Шөл |šōlū| *чанасан хоолны шингэн* || Cf. AT. *sōl* 'the juice in meat, lymph' (Clauson 824) || Ж= *'šilekū irge* ***šülen*** *bolgaju'* [шүдлэн ирэгийг шөл болгож] (MNT 124) // *sülen* 'soup', 'bouillon' (Ras. 205 B44) // *šilen* 'суп' (Mu. 333) *šile* 'суп' (IM 447) // *šila* 'бульон', 'суп' (IM M138) || *'шөл ус'* || Kha. *šöl*, Ord. *šölö*, Bur. *šülen*, Oir. *šolən*

Шөнө |sōni| *үдэшийн бүрийгээс үүрийн гэгээ хүртэлхи хугацаа* || Ж= *'surγaju ele öggügsen söyüger-i činü* ***söni*** *ödür saqiju es-e umurtabai'* [сургаж хэлсэн сургаалыг чинь өдөр шөнөгүй сахиж эс мартав](Hin. 52) // *'Bodončar ... sōni ebesün nembüle ger-tūr-iyēn ireǰü qonoqu büle'ē'* [Бодончар... шөнө өвөсөн эмбүүл гэртээ ирж хонох бөлгөө](MNT 28) // *söni* 'ночь' (IM 446) // *söni* 'nuit' (Ist. 65) // *sōni* 'Nacht' (LH 59) // *sōni* 'night' (Zir.133) // *süni* 'полночь' (IM M137) // *söni* 'Nacht' (LH 59) // *sōni* 'night' (Ras. 200 C20) || х о р ш : *'өдөр шөнө'* || Kha. *šönō*, Ord. *sönō*, Bur. *hüni*, Oir. *sön*

Шөрмөс |sirbüsū|{< **širbūr + sün*} *булчин махны доторхи булх, шандас* || Ж= *'arasun* ***širbüsün*** *miqan-iyar torlaydaysan kümün-dür adali'* [арис, шөрмөс, махаар торлогдсон хүн мэт](Burq.18a) // *Qasar ... Čiŋgis qahān-i erin olun yadan širi,* ***širbüsün*** *ideǰü yabu'ād'* [Хасар ... Чингис хааныг эрж, олж ядан шир, шөрмөс идэж яваад](MNT 183) // *širbūsün* 'tendon' (HY M97) // *širbüsün* 'жила' (Mu. 335, IM 446) // *širbüsün* 'tendon' (Ist. 64) // *širbüsün* 'Sehne' (LH 60) // *sirbūsün* 'sinew' (Ras. 199 A23) || *'шөрмөс шиндас'* // *'булчин шөрмөс'* || Kha. *šörmös*, Ord. *šörwös*, Bur. *šürmeheŋ / šürbeheŋ*, Oir. *šürws^n*

Шөрөг |šörge| *шовх үзүүртэй модон сав* || Cf. AT. *siruk* 'a pole, tent pole' (Clauson 848) || Kha. *šörög*, Oir. *šörg^a*

Шрифт |šrift|{< Rus. *шрифт* < Ger. *Schrift*} *'ширийфт', үсэгийн хэв'*

Штаб |štab|{< Rus. *штаб* < Ger. *Stab*} *'штаав'* (цэрэгийн төв удирдлага) || Ж= *'жанжин штаб'*

Шуба |šüba|{< Rus. *шуба* < Arab. *šüba*} *'шүүб', 'үстэй дээл'* (үнэт үсийг гадагш харуулан хийсэн дээл)

Шулам үз Шимну

Шулуун |silaγun| *'чигээрээ', 'цэх шударга'* || Cf. Man. *šilun* 'прямой' (Цинциус II:426) || Ж= *'šiliγun sayid ečige eke-degen tabiylaqu taqimdaγu bolqu'* [шударга сайчуул эцэг эхээ хүндэлэх тахимдуу болох](Taq. 27b) || х о р ш : *'шулуун шударга'* || Kha, Bur, Oir. *šulūŋ*

Шумуул үз Шимүүл

Шунга- |šungγu| *'шумбах', 'шурган орох'* || Cf. Uig. *šuŋgu-* 'to dive, slip' (Schwarz, 524) || Kha, Bur. *šuŋga-*, Ord. *šuŋgur-*, Oir. *šuŋgv*

Шунх |singqu|{< Chin. *zhū hóng*} *'улаан'* (шороо чулуунаас гаргаж авсан улаан будаг) || Kha, Bur. *šuŋxa*, Ord. *šuŋxu*, Oir. *šoŋxv*

Шуудай |šiγudai|{< Chin. *xiāo dài*} *'нэхмэл уут'* || х о р ш : *'уут шуудай'* || Kha, Bur. *šūdai*

Шуудан |siudan|{< Chin. *shou dian*} *'бичиг захидал* (ачаа тээш дамжуулах үйлчилгээ)

Шуудуу |šuuduu|{< Chin. *shuǐ dào*} *ус урасхах нарийн суваг* || х о р ш : *'суваг шуудуу'*

Шууз |siγuja|{< Chin. *shāo zi*} *давастай шүүсэнд нь болгосон мах*

Шуумааз |šuumaja|{< Chin. *shāo mǎ zi*} *'жижиг маахуз'* (моринд тэгнэх богц)

Шуур- |siγur| *хүчтэй салхи үлээх, хурдан хөдөлөх.* Энэ язгуураас *siγurγ-a* [siγur-γa] 'шуурга', *siγurqai* [siγur-qai] 'шуурхай' зэрэг үг үүсчээ. || Kha, Ord. *šūr-*, Bur. *šūra-* Oir. *šūr-*

Шуурга |siγurγa|[= siγur-γa] *хүчтэй салхи* || х о р ш : *'салхи шуурга'* || Kha, Bur. *šūrga*, Ord. *šūrgan*, Oir. *šūrgvn*

Шушмаа |šusim-a|{< Chin. *shuō shén me*} *'юу гэнээ?'* (Монгол хэлэнд учир мэдэхгүй жижиг хүүхэдийг хэлнэ)

Шүглэ |šüglü|{< Tib. *shugs glu*] *'исгэрэлт'* (үлээж дуугаргах дохионы хэрэгсэл)

Шүдра |šudara|{< Skr. *šudhra*} *'доод төрөл'* (хиндү шашины ёсонд хүн төрөлхитөнийг дөрвөн анги язгуурт хуваадаг бөгөөд шүдра нь хамагийн доод давхаргынханыг заасан нэр)

Шүдэнз үз Чүдэнз

Шүдэрт- |šüdertü| х у у ч : *'шударуулах', 'хадхуулах'* || Ж= *'šüdütü moγai-a südürtü'ēsü södürgen-dür bü oroya'* [шүдэт могойд шударуулвал шудараанд нь бүү ороё](MNT 164)

Шүлэг |šilüg|{< Uig *šlük* < Skr. *śloka*} Эртний энэдхэгийн уламжилал ёсоор дөрвөн мөртэй яруу найрагийг *šilüg* 'шүлэг' */a šlüg must consist of four verses/* (HJAS 17, 1954, 106) хэмээн нэрлэж байсаныг монголчууд XIV зуун хүртэл

Шүтээн |sitügen|[= sitü-gen] *'махил'* || Ж= *'sayuysan tabčang-i takil-un* ***šitü-gen*** *bolyan'* [суусан тавзанг тахилын шүтээн болгон](Burq. 45a) // *'tere yaǰar-a nigen yeke luus-un qayan-a* ***sitügen*** *selte bui aǰuyui'* [тэр газар нэгэн их луусын хаанд шүтээн сэлт буй ажгуу](Chimeg 23b) // ***šütü'ēn*** *bolbe tündü noyan dergede* [оказал ему заспутничество перед беком](Mu. 337) || Kha, Ord. *šütēn*, Bur. *šütõn*, Oir. *šütār*

Шүү |šeü|{< Chin. *xiāo*} *'шүлт'*, *'хүжир'* (арис идээлэх эрдэс давас)

Шүү- |sigü| *'шалгах'*, *'хинах'*, *тунгаах'* Энэхүү язгуураас *šigügde-* [šigü-gde] 'шүүгд-', *šigügči* [šigü-gči] 'шүүгч', *šigülge* [šigü-lge] 'шүүлэг', *šigülte* [šigü-lte] 'шүүлт', *šigümǰi* [šigü-mǰi] 'шүүмж', *šigür* [šigü-r] 'шүүр', *šigü-r-de-* [šigü-r-de] 'шүүрд-', *šigürel* [šigü-r-(e)l] 'шүүрэл', *šigüsü* [šigü-sü] 'шүүс', *šigükü* [šigü-kü] 'шүүх' гэх мэт үгс үүсчээ || х о р ш : *'шүүн тунгаах'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *šü-*

Шүүгээ |šügüi|{< Chin. *shú gui*} *'босоо авдар'* (шургуулга, тавиур бүхий хорго) || Kha. *šügē*

Шүүдэг |šüdüg|{< Tib. *zhu dag*} *'шүүж ариудхах'* (аливаа ном бичигийг тулган шүүж, алдаа мадагийг засан заларуулах үйл)

Шүүр |sigür|[= sigü-r] 1. олон жижиг нүхээр гоожуулан шүүх хэрэгсэл. 2. хилгас, дэрэс тэргүүтэнийг багцалж хийсэн хог шүүрдэх хэрэгсэл || Ж= *'erdem-i ülü toytayayči mayui kümün* ***šigür-tür*** *adali'* [эрдэмийг үл тогтоогч муу хүн шүүртэй адил](Sub.III:7b) || Kha, Ord, Bur, Oir. *šür*

Шүүс |šigüsü| *мах, жимэс зэрэгээс ялгарсан шингэн* (Монголчууд малын махыг шүүсэнд нь шингээн алсын аян жин, дайн байлдаанд хэрэглэдэг байсан тул аяны махан хүнэсийг *'шүүс'* хэмээн нэрлэдэг байгаад уламаар *'хоол хүнс'* гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ.) || Ж= *'ulay-a* ***šigüsü*** *büü barituyai'* [улаа шүүс бүү барьтугай](Khub I :20) // *'ula'ān-u ağtas,* ***ši'ūsün****-ü qonid, sa'ālin ge'ūd'* [улааны агт, шүүсний хонь, саалийн гүү](MNT 280-22) || Kha. *šūs*, Ord. *šūsü*, Bur. *šūhen*, Oir. *šūsn*

Тусхай судалгаа: A. Mostaert, F Cleaves, Trois documents mongols des archives secretes vaticanes, HJAS 15, 1952, 440-442)

Шүхэр |*sikür*| *'дэрэвгэр дэлгэц'*, *'халхавч'* || Ж= *'erdini-yin* ***šikür*** *dabquča-yuluysan neretü Bodistv'* [эрдэнийн шүхэр давхарласан нэрт бодисадва](Burq. 51b) // ***'sikür****-ün oroi-dur adali'* [шүхэрийн орой шиг](Chimeg 39a) || Kha, Bur. *šüxer*, Ord. *šü^{k}xür*

Шээ- |sige| *шээсээ гаргах.* Энэ үгээс *šigeg* [šige-g] 'шээг', *šigereng* [šige-reng] 'шээрэн', *šigesü* [šige-sü] 'шээс' зэрэг үг үүсчээ. || Cf. Uig. *siy-* 'to urinate' (Schwarz, 504) || Ж= *'kündü eme-yin* ***ši'ēküi*** *ğaǰar-a ese ğaruğsan, kür-dün-ü tuğul-un belči'ēl-dür ese kürügsen eme'* [хөл хүнд эмийн шээх газараас эс холдсон, хүрдний тугалын билчээрт эс хүрсэн эм](MNT194) // *noqai kölēn örgün* ***šēbe*** [собака поднял свою ногу и помочилась](Mu. 337) // *sigeba* 'to urinate' (LH S19) // *sei* 'urin' (Zir.132) || Kha, Ord, Bur, Oir. *šē-*

Шээс |šigesü|[= šige-sü] *давсагаар дамжин ялгарах биеийн шингэн* || Ж= *'burtay ber* ***šigesün*** *ber bi busu'* [би буртаг ч биш, шээс ч биш](Bod. 16a) // *sesün* 'urine' (Ras. 199 B3) // *šēsün* 'моча' (Mu. 331) // *ši'ēsün* 'моча' (IM 447) // *sēsün* 'urine' (Ist. 63) || Kha, Ord, Oir. *šēs*, Bur. šēhen

Э

Э-* |e| *төлөөлөх үг* (үгүүлэгчийн оршин буй газар, үгүүлэн буй цагт харьцангуй ойр байгаа газар орон, цаг хугацааг төлөөлөн заасан анхдагч язгуур) Тус язгуураас газар орон заасан *ende* [e-(n)de] 'энд' зүг чиг заасан *eyisi* [e-yi-si] 'ийш', цаг хугацааг заасан *ejiye* [e-jiye] 'эзээ' гэсэн үгс үүсчээ. Дээрхээс гадана нэрийг төлөөлөн заах *ene* [e-ne] 'энэ', *ede* [e-de] 'эд', *egün* [e-gün] 'үүн', нэрийн шинжийг төлөөлөх *eyimü* [e-yi-mü] 'ийм', үйлийн байдалыг заасан *eyin* [e-yin] 'ийн' тоо хэмжээ заах *edüi* [e-düi] 'өдий' гэх мэт заах үгс үүссэн байна.

Эв I |eb| *'эе', 'найрамдал'* Энэхүү язгуураас *ebgüi* [eb-güi] 'эвгүй', *ebde-* [eb-de] 'эвд-', *eble-* [eb-le] 'эвлэ-', *ebse-* [eb-se] 'эвс-', *ebtü* [eb-tü] 'эвт', *ebke-* [eb-ke] 'эвх-', *ebče-* [eb-če] 'эвц-' зэрэг үндэс үүсч, тэдгээрээс олон шинэ үг салбарлан гарсан байна || х о р ш : *'зе эв', 'эв дүй', 'эв зүй', 'эв хав', 'эв найрамдал', 'эв нэгдэл', 'эв санаа', 'эв тунжсин'* || Kha, Bur. *ew*, Ord, Oir. *eb*

Эв* II |ebe| *'өвөд'* гэдэг үгийн анхдагч язгуур. Энэ язгуураас *ebečiyē-* [ebe-či-yē] 'өвчил-', *ebečile-* [ebe-či-le] 'өвчил-', *ebed-* [ebe-d] 'өвөд-' гэх мэт үгс үүсчээ

Эвгүй [= eb-ügei] *'таарамжгүй', 'нийцгүй'* Энэ үгээс *ebgüyide-* [eb-güi-de] 'эвгүйд-', *ebgüyiče* [eb-güi-če] 'эвгүйц-', *ebgüyirke-* [eb-güi-r-ke] 'эвгүйрх-' гэх мэт нийлмэл бүтэцтэй үгс үүсчээ. || Kha. *ewgüi*, Bur. *ewgüi*

Эвд- |ebde|[= eb-de] *'хэмхэлэх', 'эвгүй болгох'* || Ж= *'sedkil inü čöken genüjü nasuda čiyšabd **ebdegsen** nigül-iyen arilyaju'* [сэдхэл нь цөөн гэмшиж, насандаа шагшаавад эвдсэн нүгэлээ арилгаж](BT 160b) // *'ene eye-bēn bü **ebdedkün**'* [энэ эеэ бүү эвдэгтүн](MNT 126) // ***ebdebe** balyasuni* [разрушил стену](Mu. 148) // *ebdebe* 'разрушил' (IM 436) || Энэхүү язгуураас язгуураас *ebdele-* [eb-de-le] 'эвдлэ-', *ebdere-* [eb-de-re] 'эвдэр', *ebderkei* [eb-de-rkei] 'эвдэрхий' гэх зэрэг үндэс үүссэн байна. || х о р ш : *'эвдэж хэмхлэх'* || Kha. *ewde-*, Ord, Bur. *ebde*, Oir. *ebdə-*

Эвдэр- |ebdere|[= eb-de-re] *'эвдэрхий болох'* || Ж= *'sayitur onuju üyiledbesü ele üyile **ebderekü** qamiy-a bolqu'* [сайтар онож үйлдвэс тэр үйл хаанаас эвдэрэх](Sub.VIII:20a) // *'senšhiŋüd asara'ūlju güŋ gon **ebdere'ēsü**'* [хуварагууд асаруулж сүм эвдэрвээс](Ph. TT 1351) || Kha. *ewder-*, Ord. *ebdere-*, Bur. *ebder-*, Oir. *ebdər-*

Эвдэрхий |ebderkei|[= eb-de-r-kei] *'эвдэрсэн'* || Ж= *'dabqur čamqay-tu ger **ebderkei** oryiltu ayula-yin ölke'* [давхар цамхагт гэр, сэрвэн оройтой уулын энгэр](Sub.V:6b) // *ebderkei* 'разрушенный' (Mu. 149) // *ebderkei* 'destroyed' (Ras. 202 C18) || х о р ш : *'эвдэрхий хэмхэрхий'* || Kha. *ewderxī*, Ord. *ebder'χī*, Bur. *ebderxei*, Oir. *ebdərkā*

Эвс- |ebse|[= eb-se] *'нийлэх', 'нэгдэх'* Энэ үгээс *ebseg* [eb-se-g] 'эвсэг', *ebsel* [eb-se-l] 'эвсэл' гэсэн үгс салбарлан гарч, идэвхитэй хэрэглэгдэж байна || Kha. ewsə-, Ord. *ebse-*, Bur. *ewse-*, Oir. *ewsə-*

Эвсэл |ebsel|[= eb-se-l] *'эвлэлдэн нэгдэхүй'* || х о р ш : *'эвсэл холбоо'* || Kha. *ewsel*, Bur. *ewselge*, Oir. *ewsəl*

Эвх- |ebke|[= eb-ke] *'эвд нь оруулах'* || Ж= *ebkebe bičigi* [сложил письмо] (Mu. 151) Энэ язгууpаас *ebkemel* [eb-ke-mel] 'эвхмэл', *ebkegürge* [eb-ke-gür-ge] 'эвхүүрэг', *ebkere-* [eb-ke-re] 'эвхэр-', *ebkegesü* [eb-ke-ge-sü] 'эвхээс' зэрэг үгс үүсчээ. || Kha. *ewxə-*, Ord. *ebᵘxe-*, Bur. *ewxe-*, Oir. *epkə-*

Эвэр |eber|[= eb-r] х у у ч : *'овчин'* || Ж= *doturaki* ***eber****-i em-iyer yaryayu'* [доторхи овчинийг эмээр гаргаюу](SubVI:6) // *'Jamuqa bura'ū-yin qoyar* ***eber*** *ni'āju, nükelejü'* [Жамуха бирууны хоёр эвэр нааж нүхлэж](MNT 116)

Эгч үз **Эгэч**

Эгшиг |egesig| *'зөөлөн дуу', 'ая'* || Ж= *'egülen luu-yin* ***egešig*** *dayun neretü Bodistv'* [үүлэн луугийн эгшиг дуу нэрт бодисадва](Burq. 52a) // *'kōg dayun, irayu sayin* ***egesig*** *kemen nomlabai'* [хөг дуу яруу сайн эгшиг хэмээн номлов] (Chimeg 53b) || х о р ш : *'эгшиг дуу'* // *'ая эгшиг'* || Kha, Oir. *egšig*, Ord, Bur. *egešeg*, Oir. *ekšīg*

Эгэл |egel| *'энгийн', 'жирийн'* || Cf. AT. *égil* 'ordinary' (Clauson 106) || Ж= ***egil*** *aran toyid-i büü jaryulatuyai'* [эгэл ард тойнтой бүү заргалдтугай] || хорш: *'эгэл жирийн'* || Kha, Ord. *egel*, Bur. *egēlei*

Эгэм |egem| *мөрний дотор талын хөндөлөн яс* || Cf. AT *egin* 'плечо' (ДТС 166), Turk. *ägin* 'schulter' (Räsänen, 37); Man. *egem* 'ключица' (Цинциус II:347) || Ж= ***'egem-eče*** *tanu tataju, ere-lü'ē saca'ū bolgaju'* [эгэмээс чинь татаж эр лүгээ сацуу болгож](MNT 214) // *egem* 'Schulter' (LH 1262) // *egem* 'shoulder' (Ras,198 С6) || Kha, Ord. *egem*, Bur. *ēm*, Oir. *ām*

Эгэч |egeči|[= ege-či]{< eke-či} *враг төрөлийн доторхи насаар илүү бүсгүй хүн* || Ж= ***'egeči*** *döi qoyar ökid-i ülemji maši nigüleskü sedkil-iyer ... soyurqaju'* [эгэч дүү хоёр охиныг үлэмж их нигүүлсэхүй сэдхэлээр ... соёр-хож](Burq. 44) // ***egeči*** *inü čima-dača sayin bügsen bö'ēsü eri'ūlūye.* ***egeči****-yēn ire'ēsü jayīlaju ögkü yü či'* [эгэч чинь чамаас сайн байх бөгөөс эрүүлэ. Эгэчээ ирвээс чи зай тавьж өгөх үү](MNT 155) // *egeči* 'sœur' (HY M52) // *egeči de'ū* [старшая и младшая сестра](Mu.151) // *egeči* 'ältere Schwester' (LH 1257) || х о р ш : эгэч дүү || Kha, Ord. *egetši*, Bur. *egeše*, Oir. *egətš*

Эд |ed| *'бараа', 'тавааp'* || Cf. AT. *ed* 'имущество', 'богатство' (ДТС 162), *ed* 'movable property' (Clauson 33); Cf. Man. *et* 'товар' (Цинциус II:469) || Ж= *'oytoryui-yin sang metü bügüde dayusqali-ügei* ***ed tabar-tan*** *boltuγai* [огторгуйн сан мэт бүгэд дуусашгүй эд тавaартан болтугай](BT156a) // *'altan, mōŋgün, a'ūrasun,* ***ed tabar'*** [алт мөнгө, агуурс, эд тавaар](MNT 248) // *'bilig-ün küčün-iyer oluγsan* ***ed'*** [ухааны хүчээр олсон эд](Sub II:7b) // ***et*** *qudalduqči* [торговец товаром](Mu. 167) || х о р ш : *'эд тавaар', 'эд бараа'* || Kha. *edə*, Ord, Bur. *ede*, Oir. *ed*

Эе |eye| *'эв найрамдал', 'эвсэл', 'зөвшил'* Энэхүү язгууpаас *eyeten* [eye-ten] 'эвтэн', *eyetü-* [eye-tü] 'эвлэлд-' гэсэн үг үүсчээ. || Ж= *'tabun kō'üd metü yākin eye üge'ün büi ta'* [таван хүвүүд минь та нар ягаад эв найргүй байна вэ](MNT 76) // *'Tatar-un Yeke-čeren Belgüdei-eče 'yambar* ***eye*** *eyetüldübei' ke'ēn asaġču'ū.*

Belgūdei ügülerün: *'tan-i būgūde-yi či'ün-dür ülijü kiduya' ke'ēldüb'* [Татаарын Их-цэрэн Бэлгүүдэйгээс *'ямар зөвшилцөл зөвлөлдөв'* хэмээн асууваас Бэлгүүдэй *'та бүгэдийг тэрэгний цүүтэй чиҷулан үхүүлэе'* хэмээлдэв] (MNT 154) || хорш : *'эе эв'* || Kha. *еуэ*, Ord, Bur. *eye*, Oir. *ey*

Эстэлд- |eyetüldü|[= eye-tü-ldü] *'эвлэлд-', 'зөвшилц-'* || Ж= *'Čiŋgis qahān yeke eye uruğ-iyār-iyān ğağča ger-tür oroju* ***eyetüldübe'*** |Чингис хаан их эвсэг урагаараа нэгэн гэрт орж зөвшилцөв| (MNT 154)

Эз* |eje| *'эзэн'* гэсэн уттыг хадгалсан язгуур. || Энэхүү язгуураас *ejegüi* [ejegūi] эзгүй', *ejele-* [eje-le] 'эзлэ-', *ejed* [eje-d] 'эзэд', *ejemde-* [eje-m-de] 'эзэмд-', *ejemsi-* [eje-m-si] 'эзэмш-', *ejen* [eje-n] 'эзэн', *ejengne* [eje-n-ne] 'эзэгнэ-', *ejerke-* [eje-rke] 'эзэрх-' гэх мэт үндэс үүсч, улам тэдгээрээс олон шинэ үг дам үүссэн байна || Kha. *edzə*, Ord. *edže*, Bur. *eze*

Эзотерик |esoterik|{< Rus. *эзотерик* < Eng. *esoteric* < Gr. *ἐσωτερικός*} *'изотээрик', 'далдын хүч'* (одоогоор шинжилэх ухааны үүднээс тайлаагүй нууцлаг зүйлийн тухай ойлголт)

Эзэл- |ejele|[= eje-le] | *'эрхшээх', 'эрхэндээ оруулах'* || Ж= *'ablin-a eliy-e-de kürtegsen kümün-i tarni bütüge[g]sen aran* ***ejelemüi'*** [албин чөдхөрт хүртсэн хүнийг тарни бүтээсэн хүн эзэлмүй](Sub.II:2b) // *'mongqol qa'ān delekei-yi* ***ejeleju*** *büle'ē'* [монгол хаан дэлхийг эзэлж билээ](KMQB A6) || х о р ш : *'эзэлэн түрэмгийл-' // 'байлдан эзэл-'*

Эзэн |ejen|[= eje-n] *'эзэмшигч этгээд', 'дээд тэргүүн'* // Pl. *ejed* (Mu. 127) || Cf. AT *idi* 'хозяин', 'владелец' (ДТС 203), *iḍī* 'property master', 'lord' (Clauson 41), Turk. *ijä* 'Herr, Besitzer' (Räsänen 169); Man. *ejen* 'master', 'lord' (Norman, 72) || Ж= *'tus* ***ejen-dür-iyen*** *sögüdkegülün mön yaǰar-tayan qariyuluy-san aǰuγu'* [өөрийн эзэндээ сөгдүүлэн уул газартаа хариулсан ажээ](Chang. 25) // *'ulus-un* ***ejen*** *qahān bö'ētele yosu ügei aljiās üyīle-dür dölesgekü minü nigen buru'ū ene bolba'* [уласын эзэн хаан бөгөөтөл ёсгүй буруу үйлд автах минь нэгэн буруу болов](MNT 281) // *ejen* 'seigneur, maître' (HY M53) // *eme malun* ***ejen*** [женщина – хозяйка скота](Mu.153) // *ejen* 'owner', 'master' (Ras.203 C6) // *ezän* 'husband' (Zir. 103) || х о р ш : *'эзэн хаан'* || Kha. *edzen*, Ord. *edžin*, Bur. *ezen*, Oir. *ezᵊn*

Эзээ |ejiye|[= *e-jiye] *'эдүгээ', 'өдийд', 'энэ хооронд'* (эртний монгол хэлний **e* язгуурт заах үгийн энэ хэлбэр нь үгүүлэн буй тухайн агшинд ойр хугацааг заана) || Ж= *'quda uruy barilduysan-ača* ***ejiy-e*** *kürtele'* [худ ураг барилдсанаас өдий хүртэл](Hin.7) // *'eji'ē turug ima'āri bolju'* [эдүгээ түүгээр түшиг болгож](MNT 167) // *'erten-eče* ***ejiye*** *kürtele olon ulus irgen-ü de'ēre qan bolqarun'* [эртнээс эдүгээ хүртэл олон улас иргэний дээр хан болгарун](HY A2)

Эй Би Си {< Eng. ABC} *'эй би си', 'аа бээ'* (англи хэлний цагаан толгойн эхний гурван үсэгээр *'хамагийн наад захын ойлголт'* гэсэн утгаар хэрэглэдэг. Энэ нь монгол хэлний *'аа бээ ч үгүй'* гэсэн хэллэгтэй адил)

Эй Ти Эм {< Eng. *automated teller machine*} *'эй ти эм', 'мөнгөний автомат машин'*

Эйч Ди {< Eng. HD *'high definition'*} *'эйч ди', 'өндөр нарийвчлал'* (өнгө, дүрсний өндөр нарийвчилалтай дамжуулах тоон технологийн зурагт радио)

хэмээн энэ хэл хүргэн элчин илгээв] (MNT 133) // *elčin kelečin-iyen yosu'ar yabu ülju'* [элчин хэлэрчээ ёсоор явуулж](KMQB B4) || х о р ш : *'элчин сайд'* || Kha. *eltšin*, Bur. *elšen*, Oir. *eltšin*

Элэг |eligen| 1. бодисын солилцоог тэнцүүлэгч, таван цул эрхтэний нэг, өвөр тал || Cf. Man. *eligen* 'печень' (Цинциус II:447) 2. *'зүрэх сэдхэл'* || Ж= 1. *'eligen ayuski ber bi busu'* [элэг уушхи ч би биш](Bod. 16) // *helige* 'liver' (Ras. 198 C28) || Ж= 2. *'heligen-ü urug busut-u bida'* [сэдхэл зүрэхний садан бусуу бид](MNT 105) // ***helige*** *ba anu hemtelbei bida'* [сэдхэл зүрэхийг нь эмтэлэв бид] (MNT 105) *hümekei helige ebüridčü yabuyu'* [өмхий санаа өвөрлөж явая](MNT 152) || х о р ш : *'элэг зүрэх'* (сэдхэл санаа) || х э л ц : *'элэг барих'* (басамжилах), *'элэг дэлэх'* (өнчирөн шаналсан сэдхэлийг сэргээх), *'элэг хөших'* (зоргоолтгүй инээх), *'элэг эмтэрэх'* (шаналан зовох) || Kha. *eleg*, Bur. *el'ge*, Oir. *elk'n*

Элэгд- |elegde|[= ele-gde] *'хуучирч муудах'* || Ж= *'хэдэн уе дамжиж элэгдсэн төмөр тухүүр'* (Д. Напагдорж, Хэлхээгүй сувд) || х о р ш : *'элэгдэж хорогдох'* || Kha. *elegdə-*, Ord, Bur. *elegde-*, Oir. *eləgdə-*

Элэнцэг |elinčüg|{< elin-čüg} *'дээд өвөг'*, *'элэнц өвөг'* || Ж= *'qoyina* ***elinčüg*** *inu qara yiučing ebedčin kürtefü'* [хожим элэнц нь хар юучин өвчин хүрч] (Hin.18) // *elinčük* 'bisaïeul paternel' (HY M53) || Kha. *elentseg*, Ord. *ölöŋtši*, Bur. *elinseg*, Oir. *el'ntsəg*

Элээ |eliye| х у у ч : *'шувууны дүртэй ороолон'* || Ж= *'ablin-a* ***eliy-e-de*** *kürtegsen kümün-i tarni bütügegsen aran eǰelemüi'* [албин, ороолонд хүртсэн хүнийг тарни бүтээсэн хүн ээлнэ](Sub. II:2b) // *hele'e* 'milan' (HY M60) // *elē* 'дьявол' (Mu. 164) // *eliye* (LH S11) // *eliye* 'the Devil' (Ras.198 A6) || Kha, Ord. *elē*, Bur. *elyē*, Oir. *elā*

Эм I |em| *'өвчинийг анагаах ерөндөг'*. || Cf. *em* 'лекарство' (ДТС 171) Энэ үгээс *emne-* [em-ne] 'эмнэ', *emči* [em-či] 'эмч' зэрэг үгс үүсчээ. || Ж= *'qouru bey-e-dür qour-tu buyu j-a. joqiyan čidabasu* ***em*** *bolumui'* [хор биед хортой буюу, хэрэглэж чадваас эм болно](Sub.VIII:4a) // *em* 'medicament, médecine' (HY 54) // *em* 'лекарство' (Mu. 152) // *em* 'Arznei' (LH 1263) || х о р ш : *'эм дом'*, *'эм тан'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *em*

Эм II |eme| *'эр'*-ийн эсэрэг хүйсийн нэр. // Pl. *emes* (Mu. 125) || Ж= *'er-e* ***em-e*** *nigen yosutu bögesü ber sayin mayui-yin ilγal bui'* [эр, эм нэгэн ёст атал сайн муугийн ялгал бий](Sub. VI:15b) // *'ke'ēlitei* ***eme****-yi barijū'* [жирэмсэн эмийг барьж](MNT 38) // *eme* 'самка' (Mu. 153) // *ėme* 'femme' (Ist. 29) // *ämä* 'женщина' (IM M123) // *eme* 'Frau' (LH 1263) // *eme* 'woman' (Ras. 198 B11) || Энэхүү язгуураас *emege* 'эмэг', *emegčin* 'эмэгчин', *emegtei* 'эмэгтэй', *emegen* 'эмгэн' гэх мэт үгс үүсчээ. || х о р ш : *'эр эм'* || Kha. *em*, Ord, Bur. *eme*, Oir. *em'*

Эмбүүл |embüle| х у у ч : *'өвөсөн овоохой'* || Ж= *'Bodončar ebesün* ***embüle*** *ger kijü'* [Бодончар өвөсөн овоохой гэр хийж](MNT 24)

Эмбүр- |embüre-| х у у ч : *'нурах'*, *'өмөрөх'* || Ж= *'tüšimel noyan* ***embüreg-sen*** *dabqur čamqaγtu ger'* [түшмэл ноён нурсан давхар цамхагт гэр](Sub. V:6b)

Эмгэг |emgeg|[= em-geg] *'биеийн гэм согог'* || Cf. AT. *emgēg* 'pain' (Clauson 155) || х о р ш : *'өвчин эмгэг'* || Kha, Bur. *emgeg*, Ord. *emgek*

Эм-Эр-Ай {< Eng. MRI *'magnetic resonance imaging'* (соронзон долгионы дүрслэл)} *'эмэрай'* (цөмийн соронзон долгионыг ашиглан хүний биеийн эд эрхтэнийг нарийвчилан харах төхөөрөмж)

Эмч |emči|[em-či] *'эм бариач'*, *'овчинийг анагаан засагч'* || Cf. AT. *emči* 'лекарь' (ДТС 172), *emči* 'physician' (Clauson155) || Ж= *emči* 'Arzt' (LH 1257) || х о р ш : *'эмч домч'*, *'эмч сувилагч'* || Kha. *emtš*, Ord. *emtši*, Bur. *emše*, Oir. *emtši*

Эмэг |emege|[= eme-ge] *эцэгийн талын ахмад эмэгтэй хүн* || Ж= *'yeke emege inū Lii obuytai'* [их эмэг нь Лии овогтой](Chang. 14) // *emege* 'mere du man' (HY M54) || Kha, Ord. *emeg*, Oir. *emgə*

Эн |eng| бөс даавууны өргөний хэмжээ || Cf. AT. *en* 'ширина' (ДТС 173) || Kha, Ord, Bur, Oir. *eŋ*

Энгэсэг |engeske|{< Skr. *kiṃsuka*} *'гинсүгийн цэцэг'* (хацарыг гоёлон буддаг улаан өнгөтэй нэгэн зүйлийн давирхайт мод) || Ж= *'Seŋgüm esergü dobtulqu bolun, eŋgesge qačar-iyān qagdaju, Seŋgüm mūn tende unaju'ū'* [Сэнгүм эсэрэг довтолох болон энгэсгэ хацараа харвуулж мөн тэнд унажээ](MNT 171) // *enggeske oo-a jegüü yambar-iyar soyurqaqu-yi jrḫ medemū j-e'* [энгэсэг оо зүү хэрхэн соёрхохыг зарлиг мэдмүү](Ail. 37a) // *engeske* 'румяна' (Mu. 161) // *ėngeske* 'fard', 'rouge' (Ist. 29) || Ж= *'Мядагмаа гээгч үсээ самнаж, нүүртээ оо энгэсэг түрхэн'* (Д. Нацагдорж, Цагаан сар ба хар нулимс) || х о р ш : *'оо энгэсэг'* || Kha. *eŋgesge*, Ord. *eŋgesᵏxe*

Т у с х а й с у д а л г а а : G. Kara, Mongol *enggeske* and Turkic *englik* in the Yemen Polyglot', AMo 9, 2009, 1-4

Энтерпренер |enterprener|{< Eng. entrepreneur} *'энтерпрээнэр'*, *'үйлдвэр худалдааны эзэн'* (бараа таваар, хөрөнгө мөнгөө зах зээл, үйлдвэр худалдааны газар нийлүүлээд ашиг орлогоо олж авдаг үйлдвэр худалдааны эзэд)

Энэ* |ene| *'энэрэх'* гэсэн утга хадгалсан язгуур. Энэхүү язгуураас *enel-* [ene-l] 'энэл', *eneri-* [ene-ri] 'энэр-' гэсэн үгс үүсчээ.

Энэл- |enele|[= ene-le] *'шаналах'* || Ж= *'tergegür-ün dergede **enelün** šinalun kebtekūi ebečin kümün-i ūjejū'* [замын хажууд энэлэн шаналан хэвтэх өвчтэй хүнийг үзэж](Burq. 8b) // *'**eneljū** šinalju yasalbasu aqu irgen-ū tōb ujayur anu edūi kū būyū'* [энэлж шаналж гасалваас аху иргэний төв язгуур нь тийм буюу] (Taq. 37b) // *enel-* 'lament', 'complain' (Zir. 102) || х о р ш : *'энэлэн шаналах'* || Kha, Ord, Bur. *enel-*, Oir. *enəl-*

Энэр- |eneri|[= ene-ri] *'хайрлах'*, *'өршөөх'*. Энэ үгээс *eneril* [eneri-l] 'энэрэл', *eneringgüi* [eneri-ŋgüi] 'энэрэнгүй' гэсэн үгс үүсчээ || Ж= *'eden-i **enerin** ōrūšiyen ülükü sedkimüyü'* [эднийг энэрэн өршөөн үл хүү сэдхэмүү] (Burq. 20b) // *eneribe* 'был сострадателен' (Mu. 160) || х о р ш : *'энэрэн нигүүлсэх'*, *'энэрэн хайрлах'* || Kha, Bur. *ener-*, Ord. *enere-*, Oir. *enᵊr-*

Энэрэнгүй |eneringgüi|[= eneri-ŋgüi *'өршөөнгүй'*, *'энэрэлтэй'* || Ж= *'тэр өвгөний **энэрэнгүй** үг соносоод, баярлан бишрч'* (Б. Ринчен, Заан залуудай) || Kha. *enereŋgüi*, Bur. *enereŋgy*

Эр |ere| *'эр'*-ийн эсрэг хүйсийн нэр. // Pl. *eres* (Mu. 153) || Cf. AT *er* 'мужчина' (ДТС 175), Turk. *ār* 'Mann', Herr, Mannschaft (Gabain 298), *ār* 'man'

(Starostin 312) || Ж= *er-e kümün bolqu-yin belge* büi' [эр хүн болохын шинж буй] (Burq. 11b) // *'Dobun-mergen-i ügei bolugsan-u qoyina Alan-go'ā ere ügei'üi bö'ed gurban kō'üd tore'ülbi'* [Добун мэргэнийг үгүй болсоны хойно Алангоо эргүй атал энэ гурван хүвүүдийг төрүүлэв](MNT 17) // *ere* 'самец' (Mu. 161, IM 437) // *ere* 'мужчина' (Mu.161) // *ère* 'homme' (Ist. 29) // *ere* 'Mann' (LH 1262) // *ere* 'man' (Ras.198 B10) || х о р ш : *'эр эм'* || Kha, Oir. *erə*, Ord, Bur. *ere*

Эр-* |erū| х у у ч : *'зовних'* || Ж= *'sedkil-iyen yayča uruyši-da maytayulqu-yi yayun* ***erütele*** *būi tan-a'* [сэдхэлээ гагцхүү өөд магтуулахыг юунд зовних буй танд](Hin. 53) // *'Hō'ēlün eke, Qasar ki'ed de'ü ner inü* ***herüjü*** *aju'* [Өэлүн эх, Хасар хийгээд дүү нар нь сэдхэл зовниж ажу](MMT 93)

Эрдэм |erdem| *'зэмшсэн мэдлэг', 'чадвар'* || Cf. AT. *erdäm* 'достойнство' (ДТС 176), *erdem* 'образование' (Щербак 2005, 35) || Ж= *'mongyol irgen bičig* ***erdem*** *es-e ber surbasu'* [монгол хүн бичиг эрдэм эс сурваас](Jig 17) // *'bilig* ***erdem*** *oyorabasu adusunača taqi dor-a kemegdeyü'* [билиг эрдэмийг орхигдуулваас адуусанаас ч дор хэмээгдюу] (Turf. 7:3) // *erdem* 'наука' (Mu. 161) // *erdem* 'Tugend' (LH 1255) || х о р ш : *'эрдэм билиг', 'эрдэм мэдлэг', 'эрдэм ном', 'эрдэм ухаан'* || Kha, Ord, Bur. *erdem*, Oir. *erdᵊm*

Эрдэнэ |erdeni|{< Uig *ärdini* < Sogd *rtny* < Skr. *ratna* > Tib. *radna* > Mo. *ardnaa*} 1. *дээдийн чухал зүйл.* Монголчуудын шашин соёлын хүрээнд *'гурван эрдэнэ', 'таван эрдэнэ', 'долоон эрдэнэ', 'есөн эрдэнэ'* гэсэн ойлголтууд байдаг. 2. *'үнэт эрдэнийн чулуу'* (үнэт эрдэнийн чулуунд бадмараг, биндэряа, доржпалам, индранил, маргад, сувад, шүр зэрэг багтана) || Cf. AT *erdäni* 'драгоценность', 'сокровище' (ДТС 176), AT *ertini* 'jewel' (Clauson 212) || Ж= *'alayan metü vaiduri* ***erdini****-bēr törülki jilmayān boltuγai'* [алга мэт биндэрьяа эрдэнэ төрөлхи зөөлөн болтугай](BT 157a || х э л ц : *'гурван эрдэнэ'* ('бурхан эрдэнэ', 'ном эрдэнэ', 'лам эрдэнэ') || Kha. *erdenə*, Ord, Bur. *erdeni*, Oir. *erdᵊni*

Т у с х а й с у д а л г а а : Х. Лувсанбалдан, *'Erdeni'* kemekü üge-yin učir, *'Mongyol kele bičig'*, 10, 1989, 60

Эрин |erin|{< Man. *erin*} *'цаг уе'* || *'эрин уе', 'эрин зуун' 'эрин цаг'* || Cf. Man. *erī* 'время' (Цинциус II:463) || Kha. *eren*

Эрих |erike| *бөөрөнхий хэлбэртэй үнэт чулуун сондор.* (Энэ үг шашины сургаал ном унших цагт хуруугаараа эргүүлдэг 108 ширхэгээр хэлхэсэн бөөрөнхий мөхлөгийг нэрлэнэ. Эрихний мөхлөгийг үнэт мод, эрдэнийн чулуугаар хийдэг.) || Ж= *'kümün-ü terigün-ü čimeg, unjiyuluysan* ***erike****, jayan-u arasun degel'* [хүний толгойн чимэг, зааны арисан дээл](Chimeg 53b) || Ж= *erike* 'ожерелье' (Mu. 163) || Kha. *eriχ*, Bur. *erχi*, Oir. *erkᵊn*

Эрлийз |erliǰe|{< Chin. *èr lèi zi*} *'хоёр төрөл'* (хоёр өөр үндэстэн болон үүлдэрийн дундаас гарсан холимог шинжтэй үр төл) || х о р ш : *'эрлийз хурлийз'*

Эрлэг I |erlig|{< Uig *erklig*} *'хүчирхэг'* (урид насны муу үйлийн үр) || Cf. Turk. ***erklig*** 'могущество' (ДТС 180), AT ***erklig*** 'possesing power' (Clauson 214), *erlig* 'повелитель', 'владыка подземного мира' (Щербак 2005, 35) || Ж= *'****erklig*** *qayan-u jüg-tür jüglegsen ebedčin kemegdekü ene büi'* [эрлэг хааны зүгт чиглэсэн

өвчин хэмээх энэ буй](Burq. 9a) // ***'erlig*** *qaγan-u egeči bükü-yin tula'* [эрлэг хааны эгэч бүхийн тул](Chimeg 55a) || Kha. *erleg,* Ord. *erlek, erlik,* Bur, Oir. *erlig*

Эрлэг II |erelig|[= ere-lig] х у у ч : *'эр хүний дусал', 'дочиг'* || Ж= ***ereligĕn*** *asqaba oqaqči 'совершающий coitus пролил свою сперме'* (Mu. 162)

Эрмэг |eremeg|[= ere-meg] *'эршүүд', 'эрийн шинжтэй'* (их төлөв унагалдаггүй гүү гэх мэт адуун дээр хэрэглэдэг) || Ж= *aman ćaγa'ān* ***eremüg*** *qulagčin-i unu'ūlju'* [ам цагаан эрмэг хулыг унуулж](MNT 87) || Kha, Bur, Oir. *ermeg*

Эротика |erotik|{< Eng. *erotica*} *'эроотиг', 'тачаангуй шинжтэй'* (урлаг, уран зохиолд хуял тачаангуйн үйлийг элдэвзэр дүрслэн үзүүлэх чиглэл)

Эрс |ersü| *'саармаг'* (шүтэн барилдсан харьцангуй шинжтэй хос шинж) || Ж= *'yaγun-u tula kemebesü urbaqu* ***ersü*** *inü sar-a-yin qayas-tur er-e kiged sar-a-yin qayas-tur em-e bolqu metü'* [юуны тул хэмээвээс урвах эрс нь сарын хагаст эр хийгээд сарын хагаст эм болох мэт](OM 11b)

Эрүү |eregü| *'гэм', 'ялтаныг гэсхээх цааз'* || Ж= *'ōber-ün kōbegün šibayun metü tayalaǰu yabubasu ta* ***eregü*** *qour-tur ülü oruγad'* [өөрийн хүүхэд шуухад мэт хайрлан явбаас та гэм хорт оруулалгүй](Hin. 29) // *'Jelme yisün aldal alda'āsu* ***ere'ū-dür*** *bü orotugai'* [Зэлмэ есөн алдаа алдсан ч гэмд бүү тооцсугай](MNT 211) // ***ere'ü*** *kibe* [совершил грех](Mu. 162) || Чин уласын үед ялтаны хэрэгийг хүлээлгэхийн тул есөн эрүү (банз, шаахай, цавчирга, туйван, сараалж, савслага, хүлэлгээ, дүүжилүүр, төөнүүр) хэмээх хүнд гэсгээл оногдуулдаг байжээ. || х о р ш : *'эрүү шүүлт'* || Kha, Ord. *erū*

Эрх |erke| *'хүч', 'эрх мэдэл'* || Cf. Turk. *erk* 'сила, могущество' (ДТС 179) *erk* 'authority', 'free will' (Clauson 220); Man. *erke* 'powerful', 'strong' (Norman, 78) || Ж= *'teyin amiduraqui* ***erke*** *kučün qamiγ-a bui'* [тийн амьдарах эрх хүчин хаа буй] (Burq. 57a) || х о р ш : *'эрх ашиг', 'эрх мэдэл', 'эрх чөлөө'* || Kha. *erxə,* Ord. *erᵏxe,* Bur. *erxe,* Oir. *erkə*

Эрхүүн |erkegün|{< Pers. *arkaūn* < Gr. *Ἀρχων} 'христийн санваартан' //* Pl. *erkegüd* (Khub.I:8) Орчин үеийн ордос аялгуунд загалмайтаны шашинтаны удамынханыг *erᵏχut* хэмээн нэрлэдэг ажээ (A Mostaert, *Ordosica, Les Erküt, descendents des chrétiens médiévaux chez les Mongols Ordos,* Bulletin of the Catholic University of Peking, VIII, 1934, 1-17 // *idem.* Dictionnaire Ordos, 247) || Б. Я. Владимирцов, *Mongolica* I. *Об отношении монгольского языка к индоевропейским языкам Средней Азии,* 'Работы по истории и этнографии монгольских народов', 131) || Ж= *'toyid* ***erkegüd*** *šingšingüd dašmad aliba alba yubčiri ülü üǰen'* [бурханы шашин, христийн шашин, бомбын шашин, исламын шашины санваартан нарыг аливаа алба татвараас чөлөөлж](Buyantu 1313) // ***erke'ūnü*** *mesǰid* [христианская церковь](Mu. 164) || Ord. *erkχūt,* Bur. *erxūt*

Эрэл |eril[= eri-l] *'хүсэл', 'мөрөөдөл'* || Ж= *'luus-un qad* ***eril-iyer*** *kei qur-a čay-tur törügülüged'* [лусын хаад хүсэлээрээ дуртай цагтаа бороо хур оруулж] (BT 167a6) // ***eril*** 'просьба' (Mu. 195) || х о р ш : *'эрэл сурал'* || Kha. *erel,* Ord, Bur. *eril,* Oir. *erʲl*

Эрэмбэ |erimbe|{< Tib. *rim ba*} *'зэрэг дэв'* (дэс дараалал) || х о р ш : *'эрэмбэ дараа'* || Kha. *eremba*

Эсгий |isegei|{< **sisegej*} || *хонины ноос зулж, хавтгайлан дагтаршуулж хийсэн бүтээгдэхүүн.* || Cf. Man. *iseki* 'войлок' (Цинциус I:332) // *sisigi* 'войлок' (Цинциус II:98) || Ж= *'qubi irgen-ü nere-'ēr* ***isgei*** *tu'ürgatan-i iriče'ülfü'* [хувь иргэний нэрээр эсгий туургатаныг хувааж](MNT 203) // *sisegei* 'войлок' (Mu. 323) // *sisege* 'feutre' (Ist. 64) // *siskei* 'felt' (Ras.202 A12) // *siskɛi* 'felt', 'coarse cloth' (Zir.132) || Kha. *esgī*, Ord. *esegī*, Bur. *ešegy*, Oir. *iškā*

Эснэ- |eseni| *'төрөх', 'мэндлэх'* (ихэс дээдэсийн таалал төгөссөнийг хүндэдхэлтэйгээр илэрхийлэхэд энэ үгийг хэрэглэнэ) || Cf. AT. *esen* 'to enquire after, to great' (Clauson 249)

Эссе |esse|{< Rus. эссе < Fr. *essai*} *'эсээ', 'найруулан зохиож бичих'*

Эстрад |estrad|{< Rus. *эстрада* < Fr. *estrade*} *'эстраад'* (хөнгөн хөгжимийн төрөл)

Эсхэл |eskel|[- eske-l] хусаран гүүний сүүг гурван жил хөхөж өссөн морь || Ж= *'Togto'ā-yin* ***esgel*** *qali'ūn-i Jamuqa anda-da unu'ūlbai'* [Тогтоогийн эсхэл халиуныг Жамуха андад унуулав](MNT 117)

Эсэг |esüg|{< *is-(ü)g*} *'айраг цэгээ'* (гүүний сүүг исхэж боловсоруулсан ундаа) || Ж= ***esüg*** *olun yadaju'* [цэгээ олж ядан](MNT 145) // *esük* 'lait de jument' (HY M55) Энэ үгээс *'esügčile'* [= *esüg-čile*] 'эсэгчил' гэсэн үйл үг үүсчээ || Ord. *esük / üsük*

Эсэгчил- |esügčile|[= esüg-čile] *'айрагдах'* (олуулаа цуглаж айраг уущгаах) || Ж= *'Bodončar tede irgen-dür odču, üdür* ***esügčilejü'*** [= Бодончар тэдгээр иргэн дээр очиж, өдөр нь айрагдаж](MNT 28)

Эсэн |esen| *'эрүүл энх', 'энх эсэн'* || Cf. AT. *esän* 'здоровый' (ДТС 183), *esenlik* 'good health, soundness' (Clauson 249), *esän* 'здровый' (Щербак 1997, 116) || Ж= *'en-e bey-e* ***esen****-dür erdem bilig sursu'* [энэ биеийн эсэн мэнд дээр эрдэм билиг сурая](Turf. VII:3) // *'Ögödei-yin amin* ***esen*** *kürgejü ireǰü büle'ē'* [Өгөдэйн амийг эсэн мэнд хүргэж ирж бөлгөө](MNT 214-61) // *esen* 'здровый телом' (IM 437) || х о р ш : *'эсэн мэнд'* || Kha. *esen*, Oir. *es²n*

Эсэргүү |esergü|[- eser-gü] *'сөрөг үзэлтэн'* (Орчин үеийн монгол хэлний улас төрийн хэллэгт энд ийм утгаар хэрэглэгдэж байна.)

Эсэруа |esru-a|{< Uig. *äzrua* < Sogd. *azruwa* < Skr. *īśwara*} *'ертөнцийг бүтээгч бурхан'.* (Энэдхэгийн *'индуизм'* шашины гурван их шүтээний нэг, дэлхий ертөнцийг бүтээгч) || Ж= *'buyan-tu üyiles-iyer amitan-i imayta* ***Esru-a****-yin qutuy-tur jokiyabai'* [буянт үйлсээр амьтаныг ямагт эсэруагийн хутагт зохиов](Burq. 4a)

Эсэрэг |esergü|[= eser-gü] *'өөдөөс', 'сөрөг'* || Ж= *'naran* ***esergü*** *büse-bēn küjü'ün-dür-iyēn erikelejü'* [нарны өөдөөс бүсээ хүзүүндээ ороож](MNT 103) // *'širui usun* ***esergü*** *tesergü nökür böged'* [шороо ус хоёр эсэрэг тэсэрэг нөхөр бөгөөд](OM 23a) // *'gurban kü tümed bolju, jamuqa-yin* ***esergü*** *inü morilaju, Dalan-baljud-[ta] bayīlduju* [гурван түмэд болж, Жамухын өөдөөс хөдөлөн Далан-балжудад байлдаж](MNT 129) || х о р ш : *'эсэрэг тэсэрэг'* || Kha. *esereg,*

Ord, Bur. *esergü*, Oir. *esərəg*

Эсэрэгэн |esergün|[= eser-gün] *'ирэх цаг'* || х о р ш : *'эсэрэгэн жил'* (ирэх жил)

Эт- |ete| *'үүсхэх'*, *'одөөх'*, *'эргүүлж нугалах'* || Cf. AT. *et-* 'совершать, создавать' (ДТС 186) || Ж= *'ulus-a qour-tu üyiles-i* ***eten*** [уласдаа хорт үйлс өдүүлэн](Hin.16) // *'kijig ebedčin-i* ***etegči*** [хижиг өвчинийг өдөөгч](Tara 21) || Kha. *etə-* Bur. *ete-* 'зайлуулах' , Oir. *et-* 'малтах', 'ухах'

Эталон |etalon|{< Rus. *эталон* < Fr. *étalon*} *'эталоон'*, *'хэмжүүр'*

Этүгэн |etügen|[=etü-gen] *'газар эх'* || Ж= *'balar* ***etügen*** *geyigsen metü'* [харанхуй дэлхий гийсэн мэт](Turf. VII:2) // *körisütei* ***etügen*** *körbejü büle'ē'* [хөвөст дэлхий хөрвөж бөлгөө](MNT 254)

Тусхай судалгаа: М. Хашимото, *'Монголын нууц товчоон'*-ы *'etügen, ötögen'* гэдэг үгийн тухай, ОУМЭИХ IX:II. 209-211

Этюд |etyud|{< Rus. *этюд* < Fr. *etude*} *'этюүд'* (судалбар зураг, жүжигчилсэн тогтолт)

Эүшээ ||[= egüšiye] х у у ч : *'тэвчишгүй'*, *'тааламжгүй'* || Ж= *'Moŋgol-un ba ere agta gajar* ***he'üšiyeji'ü*** *kölčirkemüi ke'ēgdemüi'* [монголын цэрэг эрс, агт морьд нутаг газартаа үл дасан химаралдмуй](MNT 248)

Эф-Эм || {< Eng. F *'frequency'* + M *'modulation'* (давтамжийн өөрчилөлт)} *'эф-эм'* (өндөр дамтамжтай богино долгионы радио нэвтрүүлэг)

Эфир |efir|{< Rus. *эфир*} *'эфийр'* (радио, телевизийн шууд нэвтрүүлэг)

Эфү |efu|{< Man. *efü*} *'хүргэн'* (Манжийн хааны хүргэн) || Ж= *'дайчин уласын дөрөвдүгээр тавнан 'гүрүн-и эфү' болгох чимээ ордоноо цахилгаан мэт хурдан түгээж'* (Б. Ринчен, Гүнж)

Эх I |eke| 1. *үр төлийг төрүүлэгч* 2. *эхлэл, үүсхэл* || Ж= 1.*'qaγan ečige qatun* ***eke*** *činü γašiγun-iyar nögčikü-eče bolumui'* [хаан эцэг, хатан эх чинь харамсалтай нөгчсөнөөс болмуй](Burq. 29b) // *'****eke****-deče asagsu ke'ēn irebe bi'* [эхээсээ асууя хэмээн ирлээ би](MNT 118) // *eke* 'mere' (HY M53) // *eke* 'мать' (Mu. 152*)* // *eke* 'Mutter' (LH 1256) // *eke* 'mother' (Ras.200 B21) || х о р ш : *'эх эцэг'*, *'эх орон'* || Kha. *exə*, Ord. *eᵏxe*, Bur. *exe*, Oir. *ekᵊ*

Эх II |eki(n)|{< heki(n)} *'тэргүүн'*, *'толгой'* || Ж= *'****eki*** *ebedkü-i tedüiken-i ber arilγasu kemen sedkigsen-dür'* [толгой өвөдөх тэдийхөнд эдгээх хэмээн сэдхэсэнд](Bod. 2b) // *'****eki*** *teri'ü üge'ün tula Buda'ād obogtan tede bolba'* [тэд толгой түрүүгүй тул Будаад овогтон болов](MNT 46) // *buga'ü tataju abču,* ***heki*** *inü nigen-te deledü'ēd'* [гараа суга татаж аваад толгойг нь нэг удаа цохиж аваад] (MNT 81) // *hekin* 'голова' (Mu. 183) // *eke* 'mere' (Ist. 28) // *hekin* 'Kopf' (LH 77) // *ekin* 'head' (Zir. 101) || х о р ш : *'эх адаг'* || Bur. *exi*, Oir. *ekᵊn*, Mog. *ekin*, Dag. *xeki*

Эхнэр |ekener|[= eke-ner] *'эх'* гэдэг үгийн олон тоо. (нэг эр олон гэргий авч байсан тэр цагт тэднийг тийнхүү нэрлэж байжээ. Энэ үг аяндаа олоны утгаа алдаж *'гэргий'* гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ) || Kha. *exner*, Ord. *eᵏxener*, Bur. *exener*

Эхтэн |ekiten|[= eki-ten] *'тэргүүтэн'* || Ж= *'Qudluγ-Qy-a **ekiten** daruγas noγad'* [Хутлуг хиа тэргүүтэн дарга, ноёд](Turf. 22)

Эцэг |ečige| *'аав хүн'* || Ж= ***ečige** eke kȫbegün-i asaraqu metü kȫbegün ečige eke-yi qamiγ-a sedkikü'* [эцэг эх хүүгээ асарах шиг хүү нь эцэг эхээ яахин тэгэж сэдхэх](Sub. IX:4b) // ***ečige** minü Naqu-bayan ke'ēgdeyü'* [эцэг минь Наху баян гэдэг](MNT 90) // *ečige* 'père' (HY M52) // ***ečige** ügei bolba* [лишился отца](Mu. 151) // *ečige* 'père' (Ist. 28) // *āčā* 'отец' (IM M119) // *ečge* 'Vater' (LH 1255) || х о р ш : *'эцэг эх'* || Kha. *etseg*, Ord. *etšige*, Bur. *esege*, Oir *etsᵉgə*

Эчнээ |ečin-e|[= ečі-ne] *'далд', 'нууц'* (Орчин үеийн монгол хэлэнд их төлөв хичээлд бичилэн суухгүй, бие даан суралцах хэлбэрийг хэлж байна.) || Ж= *'nidün-ü **ečin-e** naγur-un dotur-a orošiγul-bai'* [нүднээс далд нуурын дотор оршуулав](Burq. 30b) // *'nidün-ü **ečine** gēdkün' ke'ēbe'* [нүднээс далд хаягтун хэмээв](MNT 156) || Kha. *etsᵉnē*

Эш |esi|{< Uig. *išі*} 1. *'үг яриуур'* 2. *'хамаатай'* || Ж= **1**. *'ene bayiγuluγsan bii tas egüri urtu-da **eši** boluγad'* [энэ байгуулсан чулуун хөшөө өни мөнхөд яригуур үндэс болоод](Jig. 35) // *'eke boluγsan qamuγ amitan-i **eši** onol-un nom-dur jokiyaqu boltuγai'* [эх болсон хамаг амьтаныг эш онолын номд зохиох болтугай](OM 25b) || х о р ш : *'эш үндэс'* **2**. *'sayin sayin **eši** minü teyin kisügei'* [сайн сайхан хатагтай минь тийн хийсүтэй](Burq. 43b) || х о р ш : *'эш хатан'* (их хатан, тэргүүн хатагтай) || Kha. *eš*, Ord. *eši /išі*, Bur. *eše*, Oir. *iš*

Ээл |egeli|{< *e'ēli* < *ehēli* < *ibēli* < *ibe'eli* < *ibegeli*} *'ивээл', 'өгөөж'* (Энэ үг нь *ibegeli 'ивээл'* гэдэг үгийн хувьсалын үр дүнд үүсчээ.) || Kha. *ēl*

Ээр- |egere-| х у у ч : *'сахин хамгаал-', 'дайр-', 'довтол-'* || Ж= *'e'ületei sȫni ȫrȫketei ger minü **e'ēren** kebtejü'* [үүлтэй шөнө өрхтэй гэрийг минь сахин хэвтэж](MNT 230) || Kha, Oir. *ēr-*, Ord, Bur. *ēre-*

Ю

Юань |yuwan|{< Chin. *yuán*} *'мэргүүн', 'язгуур'* (XIII-XIV зууны үед Хубилай хааны үндэслэн байгуулсан их гүрэний нэр.) Эдүгээ БНХАУ-ын мөнгөний нэгэжийг мөн ийн нэрлэнэ.)

Юбка |yübka|{< Rus. *юбка* < Fr. *jupe*| *'юүпэг', 'банзал'* (эмэгтэй хүний биеийн доод хэсэгт углаж өмөсөх хувцас)

Югти |yugti|{< Uig. *yukdi* < Skr. *yukti*} *'дасал', 'зохиццол'* || Ж= *'qayan-u jrly-iyar agam yugti nom-ud-tur sayitur daduysan bi Čosgi-odsir'* [хааны зарлигаар агам югти номуудад сайтар дадсан Чойжи-Одсэр би](ВТ 166а7)

Юм |yüm|{< Tib. *yum*} *'эх бурхан'* (билиг бармидын хураангуй) || Kha. *yūm*, Ord. *im*, Bur. *yum*

Юмбүү |yuwembü|{< Chin. *yuán bāo*} *'өлгий мөнгө'* (тусхай хэвд цудхасан өөр өөр жинтэй дээд тал нь дэрэвгэр алт, мөнгөн зоос)

Юмдүүжин |yumdüüjin|{< Tib. *yu mo mde'u 'byin*] *'юмдүүжин'* (ягаан өнгийн нарийн туузан илтэстэй, эмийн ургамал)

ЮНЕСКО {< Eng. UNESCO 'United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization'} 'ЮНЕСКО' (НҮБ-ын боловсорол, шинжилэх ухаан, соёлын байгууллага)

ЮНИСЕФ {< Eng. UNICEF *'United Nations International Children's Emergency Fund'* ЮНИСЕФ (НҮБ-ын Хүүхэд хамгаалалын сан)

Юникод |unikod|{< Eng. Unicod} *'тэмдэгтийн кодчилолын стандарт'* (цахим бичвэр дэх хөрвөх чадвартай үсэг, тэмдэгтийн тогтолцоо)

Юудэн |yeüden|{< Chin. *yǒu dan*} *'бороонь халх'* (урд хэсэгээрээ үстэй, толгойг бүтэн бүрхсэн өвөлийн малгай. Сүүлийн үед цув, пальтоны заханд залгасан толгойн бүрхэвчийг ийн нэрлэх болжээ.) || Kha. *yūdeŋ*, Bur. *yuden*

Юүл- |yegüle| *'соли-', 'шилжүүл-'* || Cf. Uig. *yul-* 'to pull out (Schwarz, 805) || Kha, Bur. *yūl-*, Ord. *yūle-*

Юүтүб {< Eng. *youtube*} *'юутүб' 'таны хоолой'* (2005 оноос олон нийтэд зориулан нээсэн видео дүрс, кино үзэж, дуу хөгжим сонсох цахим хуудас)

Я

Яам |yamun|{< Chin. *yá mēn*} *'түшмэлийн суух газар'* (Манжийн үед алба шийдхэх газарыг нэрлэж байгаад эдүгээ тодорхой салбарын төрийн бодлого хэрэгжүүлэх төв байгуулгыг нэрлэх болжээ) || Ж= *'**yamun** bayiγuluyad noγad-i tüsikūi-dūr'* [яам байгуулаад ноёдыг түшихүйд](Chang. 27) || Kha. *yām*, Ord. *yāmu*, Bur. *yāman*

Ярмаг |yaγarmaγ|{< Rus. *ярмарка* < Ger. *Jahrmarkt*} *'үзэсхэлэн худалдаа'* || Kha, Bur. *yārmag*

Яатуу |yatuu|{< Chin. *yā tou*} *'салаа гээгт'* (охин хүнийг өхөөрдсөн үг байсанаа эдүгээ бүсгүй хүнийг дороомжилсон үг болжээ)

Явуу |ibau|{< Chin. *yi bèi*} *'явуу'* (усанд амьдардаг зузаан хуягтай нилцгай биетэн) || Kha. *yawū*, Bur. *yuwū*

Ягчис |iγčas||{< Uig. *yakṣa* < Skr. *yakṣa*} *'хор өвөгч'* (газар лусын сахиус)

Яд- |yada| *'чадан ядах'*, *'арга барах'* Энэ язгууртаас *yadanggi* [yada-ŋgi] яданги', *yadar-* [yada-r] 'ядар-', *yadamaγ* [yada-maγ] 'ядмаг', *yadayu* [yada-γu] 'ядуу' гэх мэт үндэс үүсчээ. || Ж= *'asuru narin qoγolai-tu alqun **yadaqu** költen'* [асар нарийн хоолойтой, алхан ядах хөлтэй](Turf. 6:12) // *'tabu'ūla tabun ċugtai müsüd kū'ūleldün bariǰu bitü'üljü quġulun **yadaba**'* [тавуул таван багц сум нийлүүлэн барьж тойруулан хугалж ядав](MNT 19) // *yadaba* 'устал' (Mu. 450) || х э л ц : *'арай ядан'* (арайхийж), *'арга ядах'* (мухардалд орох), *'тэсч ядах'* (тэвчээр алдах), *'үзэн ядах'* (ихэд дургүйцэх) || х о р ш : *'ядаж цөхөх'* || Kha. *yadɔ-*, Ord, Bur. *yada-*, Oir. *jad*-*

Ядам |idam|{< Tib. *yi dam*} *'хувийг сахигч'* (эртний энэдхэгийн их бандида нарын бисалгалын гол шүтээн болсон амарлингуй болон догшин бурхан бүтэдийн мөн чанарыг багтаасан бурхадын чуулган. Энэ нь бурхан багшийн номлосон нууц тарнийн үндэс буюу дандарын аймагийн бисалгал бүтээлийн цогц юм) || Ж=*'üsüg terigüten uqaγan-u geyigülügči **yidam** burqan mön böged öber-iyen **yidam** bariγsan-u tula bolai'* [үсэг тэргүүтэн ухааны гийгүүлэгч ядам бурхан мөн бөгөөд өөрөө ядам барьсаны тул болой](OM 8a)

Яданги |yadanggi|[yada-ŋgi] *'ядуу'*, *'ядарсан'* || Ж= *'nigen **yadaŋgi** kü'ün kō'ün-bēn kötöljü yabuqu-yi ǰolγaǰu'* [нэгэн яданги хүн хүүгээ хөтөлж явахтай уулзаж](MNT 14) // *'hon to'ōriqui-ber **yadanggi** ulus-a ǰobolang bolqu'* [жил тойроход яданги уладаа зовлон болох](KMQB B6)

Ядар- |yadara|[= yada-ra] *'эцэж цуцах'*. Энэ үгээс *yadaraya* [yada-ra-γa] 'ядараа', *yadaray-a* [yada-ra-γa] 'ядаргаа', *yadarangγui* [yada-ra-ŋγui] 'ядарангуй', *yadarayu* [yada-ra-γu] 'ядаруу' зэрэг үгс үүсчээ. || х о р ш : *'ядарч зүдэрэх'* || Kha, Bur. *yadar-*, Ord. *jadara-* Oir. *jad*r-*

Ядуу |yadaγu|[= yada-γu] *'дорой буурай'*. || Cf. Man. *jadakū* 'бедный' (Цинциус I:337) Энэхүү үүсмэл язгууртаас *yadaγuliy* [yada-γu-liγ] 'ядуулаг', *yadayur-* [yada-γur] 'ядуур-', *yadayural* [yada-γu-ral] 'ядуурал' зэрэг шинэ үгс үүссэн байна. || Ж= *'öčüken bay-a atala **yadaγu** ary-a bilig'* [өчүүхэн бага атал

ядуу арга билиг](Qqot. IV:14) || х о р ш : *'ядуу зүдүү'* || Kha, Ord, Bur, Oir. *yadū*

Язгуур |iǰaγur|{< **hiǰaγūr* < **χiǰaγūr* < **φiǰaγūr*} > *χiǰaγūr* > *hiǰaγūr* > *iǰa'ūr* < *iju'ūr* > *uǰu'ūr* > *uju'ūr* > *uǰūr*] *'үг гарал', 'өвөг дээд'* || Cf. Man. *fuǯuri* 'начало', 'корень' (Цинциус II:302) || Ж= *hiǰa'ūrtu kürbe yama* 'вещь достигла конца' (Mu. 184) || (Эртний монгол хэлэнд **φiǰaγūr, *φuǰaγūr* гэсэн хоёр хувилбар байсан бөгөөд тэдгээрийн цаашдын хувьсалын үр дүнд орчин цагийн монгол хэл аялгуунуудын *udzūr / udzūr, yadzūr / yadzūr, odzōr / odzōr / oyōr* гэх мэт олон хувилбар үүсчээ. || Cf. Man. *oǯōr* 'происхождение' (Цинциус II:7) || Хэдий тийм боловч орчин цагийн монгол хэлэнд бичигийн хэлний *'язгуур'* (iǰaγur) гэсэн үг нь уугуул утгаа хадгалж, *'язуур'* (yadzūr), *'озоор'* (odzōr), *'оёор'* (oyōr) гэсэн үгс нь *'уг'*, *'ёроол'* гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ.) || Ж= *'olangkin köbegüd-ün aburi inu uridu **iǰaγur-iyan** kü dayan bui'* [олонхи хүвүүний зан авир нь урид язгуураа дагах буй](Sub. VI:15a) // *'Činǰgis qahan-nu **huǰa'ur** de'ere teŋgeri-eče ǰaya'atu töregsen Börte čino aǰu'u'* [Чингис хааны язгуур дээр тэнгэрээс заяатай төрсөн Бөрт-чоно ажгуу](MNT 1) // *'**huǰa'ūr** mongqol qahān-nu uruq'* [язгуурын монгол хааны ураг](HY A4) // *hiǰa'ūrtu kürbe* yama 'вещь достигла конца' (Mu. 184) // *hujawur* 'Wurzel, Herkunft' (LH 76) // *hujaur* 'root' (Ras. 202 A17) || Kha. *udzūr/ idzūr / yadzūr*, Ord. *udzūr/ iǯūr*, Bur. *izaǧūr / uzūr*, Oir. *jozūr* Dag. *хоǯōr*

Ял |yala| *'гэмт этгээдэд оногдуулах гэсхээл шийдхэл'* || Ж= *'tayiǰi, tabunang qarača kümün-i iretü üǰügürtü-yi yaryabasu ba ǰančibasu eng-ün kümün-ü adali **yala'*** [тайж тавнан хүн харц ардад иртэй, үзүүртэй /мэс/ гаргах болон занчваас энгийн хүний адил ял /эдэлнэ/](QJ B15a) || х о р ш : *'ял зэм'*

Ялга- |ilγa| *'мусхаарлах', 'салгах'* || Ж= *'bökös küčüten-i **ilgaju** ögčü'* [бөхчүүд хүчтэнийг ялгаж өгч](MNT 139) // *ilγa-* 'distinct', 'separate' (Zir. 107) || Энэхүү язгуураас *ilγay-a* [ilγa-γa] 'ялгаа', *ilγaburi* [ilγa-buri] 'ялгавар', *ilγal* [ilγa-l] 'ялгал', *ilγamǰi* [ilγa-mǰi] 'ялгамж', *ilγara-* [ilγa-ra] 'ялгар-', *ilγaγūl-* [ilγa-γūl] 'ялгуул-' гэх мэт үндэсүүд үүсч, улам тэдгээрээс нийлмэл бүтэцтэй олон шинэ үг үүссэн байна || х о р ш : *'ялгаж салгах'* || Kha. *yalga-*, Ord, Bur. *ilga-*, Oir. *ilgɒ-*

Ялгал |ilγal|[= ilγa-l] *'ялгаа'* || Ж= *'er-e em-e nigen yosutu bögesü ber sayin mayui-yin **ilyal** bui'* [эр эм нэгэн ёст бөгөөс сайн муугийн ялгал бас бий](Sub. VI:15b) || Kha. *yalgal*, Bur. *ilgalga*

Ялгар- |ilγara|[= ilγa-ra] *'мусхаарлах', 'салгах'* || Ж= *'Өөд хөөрөх нарны цацараг үүлний сиймхийгээр гэрэлтэн, өнгө бүрийн туяа ялгарна'* (Д. Намдаг, Нүгэл буян хоёр) || Kha. *yalgar-*, Bur. *ilgar*, Oir. *ilgɒr-*

Ялгуусан |ilaγūγsan|[= ilaγū-γsan] *'ялан дийлсэн', 'бухэнийг мэдэгч'* || Ж= *'**ilayuy-sad-un** bilge bilig-i törügülün soyurq-a'* [ялан дийлэгсэдийн бэлгэ билигийг төрүүлэн соёрх](Burq. 2b) || х э л ц : *'ялгуусан хувисхал'*

Ялуу |ilau|{< Chin. *yá lìu*} *'бор бургас'* (тэрэгний арал, хаалга цонхны хөндөлөвч мод) || Kha. *yalū*

Ям |yam-a|{< Tib. *yams*} *'хижиг'* (адуу тэргүүтэн битүү туурайт амьтанд туссаг халдварт өвчин) || Kha. *yam*

Яма |yama|{< Skr. *yama*} *'эрлэг'* (бүддийн ёсонд нас барагсадын урд төрөлдөө хийсэн муу үйлийг шүүгч) || Ж= *Ямаранз* (хүний нэр){< Skr. *yamaraja*} 'эрлэгийн хаан'

Ямандага |yamandaγ|{< Skr. *yamantaka}* *'айлган үйлдэгч эрлэг хаан'* (Орой дээрээ үхэрийн эвэртэй, 9 толгой, 34 мутар, 16 хөлтэй догшин бурхан. Хуйларан боссон гэзэг үсээ таван өнгийн хохимой толгойгоор чимсэн, хөмсөг сахалаас нь галын дөл бадарсан, цус нь дусалсан хохимой толгойтой эрих хүзүүндээ зүүж, өвөр дээрээ нүцгэн эм тэвэрч суугаа сүрлэг догшин дүртэй бурхан)

Ямбий- |yangbiyi|{< Chin *yang pi*} *'ямбий'* (эвдэрч муудсан, хэрэгцээгүй болсон зүйл) || Ж= *'ямбий машин'*

Ямбуу |yangbuu|{< Chin. *yáng bù*} *'бөс даавуу'* (тэгш артай, бүдүүвтэр ширхэгтэй хөвөн нэхмэл даавуу)

Янаг үз **Инаг**

Янгир |yanggir|{< Tib. *gyang dkar*} *'халилын цагаан'* (уул хадаар нутагшсан зэрлэг ямааны илт үгүүлэх нэр) || х о р ш : *'янгир ямаа'* || Kha, Ord, Bur. *yaŋgir,* Oir. *jaŋǧor*

Янгирцаг |yanggirčaγ|[= yanggi-rčaγ] *'янгиа эмээл'* || Cf. Yak *ïŋïr* 'эмээл', Turk. *ïŋgïrčaq* (ачааны эмээл, хуучин муу эмээл гэх зэрэг утга) || Ж= *ači'ā inu hogtolǰu, iŋgirčag-tur inu unuǰu'* [ачааг нь оготолж, эмээлийг нь унаж](MNT 172) || Kha. *yaŋgirtsag,* Ord. *yaŋǧartšak,* Oir. *yaŋgïrcag id.*

Янгуу |yangγuu|{< Chin. *yān gāo*} *'янгуу'* (модон хөл дээр явж тоглодог жүжиг) || хорш : *'ший янгуу'* (хитад үндэстэний хөгжимт жүжиг)

Яндан |yandung|{< Chin. *yān tong*} *'утаа дамжуулах хоолой'* || Kha, Bur. *yaŋdaŋ*

Яндар |yandar|{< Tib. *gyang dar*} *'хадаг самбай'* (буян хишиг гуйж элдэв шүтээний газар өлгөсөн даллагын цагаан хадаг) || х о р ш : *'хадаг яндар'*

Янжин |yangǰing|{< Chin. *yán jīng*} *Бээжин* хотын анхны нэр. (Бээжин хотын Фан шань тойрогт байх Ян шань уулын нэрээр тийн нэрлэдэг байжээ)

Янжинлхам |yangǰinlhamu|{< Tib. *dbyangs can lha mo*} *'эгшигт охин тэнгэр'* (Эсэргэ тэнгэрийг баясхасан яруу аялгууны тухай домогоос гаралтай дуун ухаан, яруу найрагийг тэдхэгч охин тэнгэр. Энэ нь эртний энэдхэгт урлагийг тэдхэгч гол шүтээн байсан бол төвөд, монголд яруу үгүүлэхүйг тэдхэгч гол шүтээн болдог ажээ)

Янжуур |yangǰuur|{< Chin. yān juar} *'ороомол тамих'* (нимгэн цаасанд ороосон урт иштэй тамих) || х о р ш : *'самбуутай янжуур'* (гурван их бууны зурагтай хитад янжуур) || Kha. *yaŋdžūr*

Янз |yangǰu | Chin. *yaŋ zi*} *'хэв маяг', 'дүр дүрс'* || х о р ш : *'янз маяг', 'янз донж', 'янзтай гоё', 'янзын муухай'* || х э л ц : *'янзыг нь олох'* (хэв маягийг нь тохируулах) || х о р ш : *'янз байдал', 'янз донж', 'янз маяг'* || Kha. *yaŋdzʊ,* Ord. *yandžu,* Bur. *yaŋza,* Oir. *janzᵘ*

Ян-иг |yang ig|{< Tib. *dbyangs yig*} *'эгшиг үсэг'* 1. төвөд цагаан толгойн эгшиг үсэг 2. хөгжимийн ая тэмдэглэх нэгэн зүйлийн ноот.

ХАВСАРАЛТ

Нэг. НОМ ЗҮЙ

1. МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ҮГСИЙН САНГИЙН МАТЕРИАЛ

1.1 БИЧИГИЙН ДУРАСХАЛУУДЫН ҮГИЙН САНГИЙН МАТЕРИАЛ

1.1.1 Уйгаржин монгол бичгийн дурасхалуудын үгийн сангийн материал

Балданжапов, *Jirüken-ü tolta-yin tayilburi.* Монгольское грамматическое сочинение XVIII века, Улан-Удэ, 1962, 134 стр.

Балданжапов, *Kelen-ü čimeg.* Монгольское грамматическое сочинение XIX века, Улан-Удэ, 1962, 34-62, 131-133

Банзаров, Д. Черная вера, или шаманство у монголов, *'Собрание сочинений'*, М., 1955, 48-100

Банзаров, Д. Разъяснение одной монгольской надписи на серебряной дощечке найденной в Екатеринославской надписи губернии в имении барона А фон-Штиглиц (*читано 19 мая 1848 г.*), *ibid.* 125-139

Банзаров, Д. Пайзе, или металлические дощечке, с повелениями монгольских ханов, *ibid.* 140-160

Банзаров, Д. Объяснение монгольской надписи на памятнике князя Исунке, племянника Чингис-хана, *ibid.* 187-206

Банзаров, *'Собрание сочинений'*, М., 1955, примечания 253-349

Батдорж, Ц. (ed.) *Čikin-ü čimeg* (Эх бичгийн судалгаа) Удиртгал бичиж, галиг, тайлбар, үгийн хэлхээ үйлдсэн Ц. Батдорж, Уб., 2009, 59-172 (index)

Баярсайхан, Б., Оюунбилиг, Б., Батбаяр, Б. *Халх журам* (Эх бичгийн судалгаа) Уб., 2009, 971 тал

Бямба, *Asaraγči neretü-yin teüke* (Эх бичгийн судлагаа), I дэвтэр, Галиглаж үгийн хэлхээг үйлдэн хэвлэлд бэлтгэсэн Ц. Шагдарсүрэн, И Сөн Гю (Lee Seong-Gyu), Уб., 2002, 95-239 (index)

Бямба, *Асрагч нэртийн тууж,* Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор, профессор Д. Заяабаатар. Хянан тохиолдуулсан доктор, професоор Ш. Чоймаа, Уб., 2011, 13-49

Гарди, С. *'Jang Ying Šüi-yin kösiy-e'*-yin mongγol bičig-ün sudulul, *'Erdem sinjilegen-ü ügülel-üd'*, ӨМАКҚ, 1990, 363-499

Дэмчигмаа, О. *'Субашид'*-ын монгол орчуулгуудын үгийн сангийн онцлог, Уб., 2013, 21-74

Лувсанбалдан, Х. Ачлалт номын тухай {= SM III:12}, Уб., 1961, 125-146

Лувсанданзан, Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчилон

хураасан алтан товч: *Erten-ü qad-un ündüsülegsen tōrū yosun-u jokiyal-i tobčilan quriyaγsan altan tobči kemekū orusibai* {= XVII зууны монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд II}, Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор, профессор Шаравын Чоймаа, Уб., 2011, 269-577

Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, Уб., 2006: *Арван буянт номын цагаан түүх*, 46-125; *Чингис хааны Алтан товч нэртийн цэдиг*, 16-44; *Чакраварди Алтан хааны тууж*, 88-138; Лувсанданзан, *Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчилон хураасан Алтан товч хэмээх оршивой*, 26-274; *Хаадын үндсэн хураангуй Алтан товч*, 29-120; *Эртний монголын хаадын үндэсний их шар тууж оршивой*, 110-190; Сагансэцэн, *Эрдэнийн товч*, 196-338; Жамба, *Асрагч нэртийн түүх*, 90-134; Гомбожав, *Гангын урсгал*, 38-77; Ломи, *Монгол боржигод овгийн түүх*, 12-74; Мэргэн гэгээн Лувсандамбий-жалцан, *Алтан товч*, 104-207; Рашпунцаг, *Болор эрих*, 1-218; Дарма гүүш, *Алтан хурдэн минган хигээст*, 1-266; Хөх түүх, 84-177; Гомбованжил, *Алтан эрих*, 119-181; Гончигжав, *Сувад эрих хэмээгдэх шастир оршив*, 86-170; Ишбалдан, *Эрдэнийн эрих*, 58-158; Галдан, *Эрдэнийн эрих*, 1-424; Жамбадорж, *Болор толь*, I:1-139, II:1-96, III:1-98; Инжинаши, *Хөх судар*, 1-174; Амар, *Монголын товч түүх*, 260-281

Намкамидог, *'Burqan-u arban qoyar jokiyangγui'*-yin sudulul, ÜKQ, Begejing, 2005, 98-107

Нарангоо, Jigüntei-yin kösiyen-ü bičig ba tusqai ner-e-yin tayilburi, MKUJ 1, 1994, 11-20

Поппе, Н. Золотоордынская рукопись на бересте, СВ 2, 1941, 88-89, 91, 92-95, 97-103, 105-113

Пюрбеев, Г. Ц. Памятник монгольского права XVIII в. *'халха джирум'* Лексика, грамматика, транслитерация текста, М., 2012, 8-96

Сагансэцэн *Хаадын үндэсний эрдэнийн товч*. {= XVII зууны монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд IV}, Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор Магсаржавын Баярсайхан, Уб., 2011, 189-422

Төмөртогоо, Д, Ил-хаант уласын үеийн монгол хэлний бичгийн дурасхалууд, *'Эл-хаант уласын бичиг, соёлын дурасхалууд'* Уб., 2018, 85-124, 135-218, 224-231

Тулгуур, *'Indü ong-un kösiy-e'*-yin mongγol bičig-ün sudulul, ÖMSKQ, 1992, 141-312

Улаан, *'Erdeni-yin tobči'*-yin sudulul {= *Dumdadu ulus-un mongγol sudulul-un kömürge*}, Liyonin, 2005,129-161, 193-221, 256-337, 363-397, 434-538, 570-650, 675-708, 737-775

Хаадын үндэс хураангуй Алтан Товч {= *Mongγol tuγar bičig-ün čuburil*}, ÖMS KKQ, Хөххот, 1989, 215-441

Хас-Эрдэнэ, Mongγol kelen-ü *'Takimdayu bičig'* (*Ačilaltu nom*) ba tegün-ü üges-ün bürildekün-ü tuqai angqan-u sinjilge, ÖMBYS 3(1983) 1-18

Хас-Эрдэнэ, Гарди, Данзан, Бүрэнбат, Батжаргал, Агјаі ауui-yin uyiγuljin mongγol bičigesü-yin sudulul {=*Dumdadu ulus-un mongγol sudulul-un*

kdmiyze}. LUKQ.
Цагийн жамыг толруулагч цаасан [illegible]
унших ном болгон үйлдсэн Ш. Чоймаа]. УБ.
Цендина, А. Д. (ed.) *Желтая история* (Шара туужи) Перевод с монгольского транслитерация, введение и комментарий А. Д. Цендиной {= *Памятники письменности востока CXLVII*} М., 2017, 5-406
Цыбиков, Г. Ц. Материалы к русскому переводу *лам-рим чэн-по, 'Избранные труды'*, том I, Новосибирск, 1981, т. 1, 243-265; т. 2, 71-101, 191-220
Цэрэнсодном, Д. Хадаа, Ц. *Бурхан багшийн арван хоёр зохиогуйн тайлбар*, Уб., 1997, 93-98
Чингис хааны алтан сургаал (Хөрвүүлж, зүүлт, тайлбар хийсэн Э. Пүрэвжав), Уб., 1999, 25-40
Чингис богдын дурсгалын түүвэр (Хөрвүүлж, зүүлт, тайлбар хийсэн Э. Пүрэвжав), Уб., 2000, 44-77
Чингис богдын захиосон Алтан товч хэмээх шастир (Хөрвүүлж, зүүлт, тайлбар хийсэн Э. Пүрэвжав), Уб., 2001, 23-34
Чингисийн хоёр эр залгын түүж (Хөрвүүлж, зүүлт, тайлбар хийсэн Э. Пүрэвжав), Уб., 2002, 40-55
Чингисийн есөн өрлөгтэй өнчин хөвгүүний цэцэлсэн шастир (Хөрвүүлж, зүүлт, тайлбар хийсэн Э. Пүрэвжав), Уб., 2003, 29-49
Чоймаа, Ш. Буддын шашин, соёлын тайлбар толь, Уб., 2000, I:5-622 , II:4-603
Чоймаа, Ш. (ed.) *Qad-un ündüsün quriyangyui altan tobči.* (Эх бичгийн судалгаа) {= *Monumenta Mongolica* II} Centre for Mongol Studies. National University of Mongolia, Уб., 2002, 106-255 (index)
Чоймаа, Ш. *'Монголын нууц товчоон'*, Лувсанданзаны *'Алтан товч'*. Эхийн харьцуулсан судалгаа, Уб., 2002, 185 тал
Чоймаа, Ш. 'Монгол судлалын өгүүллүүд, Уб., 2003, 372 тал
Чоймаа, Ш. 'Монгол түүхэн сурвалжийн эх бичгийн харьцуулсан судалгаа' (Хэл шинжлэлийн ухааны докторын (Sc.D) зэрэг горилсон зохиол), Уб., 2004, 185 т.
Чоймаа, Ш (ed.) *Оюун тулхүүр нэрт шастир* (Кирил үсэгт хөрвүүлж, тайлбар хийсэн Ш. Чоймаа), Уб., 2006, 36-62
Чоймаа, Ш. *'Монголын нууц товчоон'* хийгээд монгол сурвалж бичгийн судлал, ӨМААХХ, Хөххот, 2007
Чоймаа, Ш. Буддын шашны уламжлалт монгол нэр томъёоны уламжлалын тухай, *'Антоон Мостаэрт ба Монгол судлал'*, Уб., 2011, 433-44
Чоймаа, Ш. (ed.) Хаадын үндсэн хураангуй алтан товч: *Qad-un ündüsün quriyangyui altan tobči* {= XVII зууны монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд I}, Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор, проф. Шаравын Чоймаа, Уб., 2011, 125-239
Чулуун, С. (ed.) *Эртний монголын хаадын үндэсний их шар тууж.* Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор, профессор С. Чулуун, Ш. Цэрэндоо, Уб., 2011, 17-80

114-129, 153-214, 219-222, 241-267, 351-454, 566-571

Bosson, J. E. A Treasury of Aphoristic Jewels. The *Subhāsitaratnanidhi* of Sa-Skya Pandita in Tibetan and Mongolian {= UAS 92}, Indiana University Publications. Bloomington, 1969, 398 pp.

Cerensodnom, D - Taube, M. Die Mongolica der Berliner Turfansammlung. {= Berliner Turfantexte XVI}, Berlin, 1993, 205-230

Cleaves, F. W. The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince *Hindu*, HJAS 2, 1949, 93-133

Cleaves, F. W. The Sino-Mongolian Inscription of 1335 in Memory of Chang Ying-jüi, HJAS 13, 1950, 79-93, 94-104, 105-131

Cleaves, F. W. The Sino-Mongolian Edict of 1453 in the Topkapi Sarayi Müzesi, HJAS 13, 1950, 431-446

Cleaves, F. W. The Sino-Mongolian Inscription of 1338 in Memory of Jigüntei, HJAS 14, 1951, 1-104

Cleaves, F. W. The Sino-Mongolian Inscription of 1346, HJAS 15, 1952, 72-78, 79-83, 84-122

Cleaves, F. W. The Mongolian Documents in the Musée de Teheran, HJAS 16, 1953, 1-107

Cleaves, F. W. The *Bodistw-a čari-a awatar-un tayilbur* of 1312 by Čosgi Odsir, HJAS 17, 1954, 1-129 + 24 Plates

Cleaves, F. W. An Early Mongolian Loan Contract from Qara-qoto, HJAS 18,1955, 1-49

Cleaves, F. W. An Early Mongolian Version of the Alexander Romance, HJAS 22, 1959, 1-99

Cleaves, F. W. The Lingji of Aruγ of 1340, HJAS 25, 1964-65, 31-78

Cleaves, F. W. The Sino-Mongolian Inscription of 1348, HJAS 27, 1967, 76-102

Cleaves, F. W. The First Chapter of an Early Mongolian Version of the H*siao-ching,* AOH 36, 1982, 69-88

Cleaves, F. W. The Second Chapter of an Early Mongolian Version of the *Hsiao-ching, Documenta Barborum.* Festschrift für W.Heissig zum 70 Geburts-tag, Wiesbaden, 1983, 272-281

Cleaves, F. W. The Third Chapter of an Early Mongolian Version of the *Hsiao-ching,* MS 14, 1991, 117-143

Cleaves, F. W. The Fourth Chapter of an Early Mongolian Version of the *Hsiao-ching,* MS 15, 1992, 137-150

Cleaves, F. W. The Fifth Chapter of an Early Mongolian Version of the *Hsiao-ching, Mongolian Studies* (Journal of the Mongolia Society) 16, 1993, 19-40

Cleaves, F. W. The Sixth Chapter of an Early Mongolian Version of the *Hsiao-ching*, *Mongolian Studies* (Journal of the Mongolia Society) 17, 1994, 1-20

Cleaves, F. W. An Early Mongolian Version of the *Hsiao-ching*, (The Book of Filial Piety), Chapters Seven, Eight, and Nine. Transcription, Translation, Commentary. Chapters Ten through Seventeen, Transcription, Translation, *The Mongolia Society. Occasional Papers*, Bloomington, Indiana, No 23, 2001, 7-58

Cleaves, F. W. An Early Mongolian Version of the Hsiao Ching, Chapters Ten to Thirteen, AOH 59, 2006, 395-405

Cleaves, F. W. An Early Mongolian Version of the Hsiao Ching, Chapters Four-teen to Seventeen, AOH 60, 2007, 146-158

Cleaves, F. W. Chapters Ten through Seventeen, Transcription, Translation, *Mongolia Society. Occasional Papers*, Bloomington, Indiana, No 23, 2001, 7-58

Cleaves, F. W. The Eighteenth Chapter of an Early Mongolian Version of the *Hsiao-ching*, HJAS 45, 1985, 225-254

Cleaves, F. W. An Early Mongolian Version of the *Hsiao-ching*, Chapters one to Eighteen, AOH 60, 2007, 248-267

Cleaves, F. W. The Mongolian Text of the Tri-Lingual Inscription of 1640 (Part I) *Mongolian Studies* (Journal of the Mongolia Society), 18 (1995), 1-47

Cleaves, F. W. The Mongolian Text of the Trilingual Inscription of 1640, (Part II: Notes to the Translation), *Mongolian Studies* (Journal of the Mongolia Society), 19, 1996, 1-49

Doerfer, G. Mongolica aus Ardabil, ZAS 9, 1975, 187-263

Haenisch, Zu den Briefen der mongolischen Il-khane *Argun* und *Öljeitü* an den Kõnig Philipp den Schönen von Frankreich (1289 und 1305), Or. 2, 1949, 216-235

Heissig, W. Die Pekinger lamaistischen Blockdrucke in mongolisher Sprache, Materia-lien zur mongolischen Literaturgeschichte {= GAF 2} Wiesbaden, 1954, XV + 220 + 18

Heissig, W. Die Familien- und Kirchengeschichtsschreibung der Mongolen. (Materialien zur mongolischen Literaturgeschichte. Teil. I:16-18 Jahr-hundert), AF 5, Wiesbaden, 1959, 206 + 111 S. + 11 Tafeln

Heissig, W. Die mongolische Steininschrift und Manuskriptfragmente aus *Olon Süme* in der Inneren Mongolei [= AAWG 3:63], Gottingen, 1966, 93 S + 32 Tafeln

Heissig, W. Die mongolischen Handschriften-Reste aus *Olon Süme* Innere Mongolei (16.-17. Jahrhundert)[= AF 46], Wiesbaden, 1976, 634 S.

Herrmann, G. Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325, ZDMG 1975, 317-346

Kara, G. L'inscription mongole d'Aruγ, prince de Yun-nan, AOH 17, 1964, 145-173

Kara, G. Weitere mittelmongolische Brüchstücke aus der Berliner Turfan-sammlung, AoF 6, 1979, pp. 181-203

Kara, G. Mediaeval Mongolian Documents from Kharakhoto and Eastern Turkestan in St. Petersburg, *Manuscript Orientalia*, vol. 9, No 2, 2003, 4, 5, 6-7, 11, 17-18, 21-23, 28-30, 34, 36

Kara, G. Books of the Mongolian Nomads. More than Eight Centuries of Writing Mongolian. First English Edition Translated by John R. Krueger, Indiana University, Bloomington, 2005, IX+1-331+Plates I-XXXVIII

Kara, G. Dictionary of Sonom Gara's Erdeni-yin Sang. A Middle Mongol Version of the Tibetan Sa skya Legs bshad. Mongol-English-Tibetan, Brill. Leiden / Boston, 2009, 1-332

Kotwicz, W. En marge des lettres des il-khans de Perse, RO 16, 1953, 369-404

Ligeti, L. Monuments Préclassiques. I. XIIIe et XIVe siècles {= *Monumenta Linguae Mongolicae Collecta* II}, Budapest, 1972, 295 pp.

Ligeti, L. Monuments Preclassiques II. XIIIe et XIVe siècles {= *Indices Verborum Linguae Mongolicae Monuments Traditorum* II}, Budapest, 1972, 11-374

Ligeti, L. Hiao-king, Monuments Preclassiques I. XIIIe et XIVe siècles {= *Indices Verborum Linguae Mongolicae Monuments Traditorum* II}, Budapest, 71-153

Ligeti, L. Tresor des sentences. *Subhāsitaratnanidhi* de Sa-skya Pandita traduction de Sonom Gara, {= *Indices Verborum Linguae Mongolicae Monuments Traditorum* IV}, Budapest, 1973, 5-339

Ligeti, L. Les douze actes du Bouddha. *Arban qoyar jokiyangyui üiles* de *Choskyi od zer*, Traduction de *Ses-rab sen-ge* {= *Monumenta Linguae Mongolicae Collecta* V}, Budapest, 1974, 184 pp.

Ligeti, L. Les douze actes du Bouddha. *Arban qoyar jokiyangyui üiles* de Čhoskyi 'od-zer traduction de Šes-rab sen-ge, {= *Indices Verborum Linguae Mongolicae Monuments Traditorum* V}, Budapest, 1974, 5-514

Liu Rogers, L. The Golden Summary of Činggis Qaγan. Činggis qaγan-u Altan Tobči, {= *Tunguso Sibirica* 27}, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 151 pp.

Mostaert, A. Cleaves, F. W. Trois documents des Archives secretes vaticanes, HJAS 15, 1952, 434-445, 452-467, 471-478 + 8 Pl.

Mostaert, A - Cleaves, F. W. Les lettres de 1289 et 1305 des ilkhan *Aryun* et *Öljeitü* a Philippele Bel {= *Scripta Mongolica Monograph Series* 1}, Harvard-Yenching Institute, Cambridge Mass. 1962, 18-54, 57-85, 87-94 (index)

Nakamura, J. & Matsukawa, T. Newly Discovered Inscription of Mongolian-Chinese Bilingual Edicts from Shao-lin si Temple, SIAL VIII, 1993, pp. 32-48

Poppe, N. Eine mongolische Fassung der Alexandersage, ZDMG 107, 1957, 105-129

Poppe, N. The *Twelve Deeds of Buddha*. A Mongolian Version of the *Lalitavistara*. Mongolian Text, Notes and English Translation {= AF 23}, Wiesbaden, 1967, 71-110

Poppe, N. *The Diamond Sutra*. Three Mongolian Versions of the Vajracchedika Prajnaparamita Texts, Translations, Notes and Glossaries, {= AF Bd 35}, Wiesbaden, 1971, 35-49, 71-97, 148-158, 205-217

Rachewiltz, Igor de. Some Remarks on the Stele of Yisüngge, *'Tractata Altaica'*. Denis Sinor Sexagenario Optime de Rebus Altaicis Merito Dediata, Wiesbaden, 1976, 487-508

Rachewiltz, Igor de. Some Remarks on Töregene's Edict of 1240, PFEN 23, 1981, 38-63

Rachewiltz, Igor de. The Preclassical Mongolian Version of the Hsiao-ching, ZS 16, 1982, 7-109

Rachewiltz, Igor de. Krueger J. R. Sayansečen, *Erdeni-yin Tobči.* (Precious Summary). I: A Mongolian Chronicle of 1662. II: Word-Index to the Urga text prepared by Igor de Rachewiltz and J. R. Krueger {= *Faculty of Asian Studies Monographs:* New Series, 18}, The Australian National University, Canberra, 1991, 1-251

Rachewiltz, Igor de. The Mongolian *Tanjur* Version of the *Bodhicaryāvatāra,* Edited and transcribed, with a Word-Index and a Photo-Reproduction of the Original Text (1748) {=AF 129}, Wiesbaden, 1996, 127-231 {AF 129}, 1996, 127-231

Rachewiltz, Igor de. Notes on F. W. Cleaves: An Early Mongolian Version of the Hsiao ching, AOH 60 (3), 2007, 247-271

Tumurtogoo, D. Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI centuries) Introduction, Transcription and Bibliography, [= *Language and Linguistics Monographs Series* A11], With the collaboration of G. Ceceg-dari, Academia Sinica, Institute of Linguistics, Taipei, Taiwan, 2006, 726 pp.

Vietze, Hans-Peter & Gendeng Lubsang (eds.) *Altan Tobči.* Eine mongolische Chronik des XVII. Jahrhunderts von Blo bzan bstan jin, Text und Index, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo, 1992, 123-278

1.1.2 Дөрвөлжин бичгийн дурасхалуудын үгийн сангийн материал

Ligeti, L. Monuments en ecriture 'Phags-pa {= *Monumenta Linguae Mongolicae Collecta* III}, Budapest, 1972, 9-127

Poppe, N. The Mongolian Monuments in hP'ags-pa Script. Second Edition. Translated and edited by John R. Krueger {= *Göttinger Asiatische Forchungen* 8}, Wiesbaden, 1957, pp. 67-133

Tumurtogoo, D. Mongolian Monuments in Phags-pa Script. Introduction, Texts, Transliteration, Transcription and Bibliography, {= *Language and Linguistics Monographs Series* 42}, Academia Sinica, Institute of Linguistics, Taipei, Taiwan, 2010, 280 pp.

I.1.3 Хитад үсгээр тэмдэглэсэн монгол дурсхалуудын үгсийн сангийн материал

Гаадамба, Ш. *Монголын нууц товчоо* (худам монгол бичгээр монгол хэл бичиг, утга зохиолын үүднээс төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлгэ эх, тайлбар), Уб., 1990, 221-416

Мандах, Ө. Mongγol I-yu toli bičig, ÜKQ, Kökeqota, 1995, 168-691

Мандах, Ө. Hua-i i-yu, ÖMSKQ, Kökeqota, 1998, 67-92, 118-129, 150-153, 181-190, 215-219, 237-239, 248, 263-267, 285-288, 304-309, 336-339, 366-369

Мансан, Sine-ber orčiγulju tayilburilaγsan Mongγol-un niγuča tobčiyan, ÖMA KQ, 1985

Хашимото, М. *Монголын нууц товчооны* монгол хэлний судалгаа, Уб., 2001, 3-105

Хүрэлбаатар, У. *'Mongγol-un niγuča tobčiyan'*-u keleče-yin tobči tayilul, ÖMYS 2, 1993, 24-38

Цэрэнсодном, Д. *Монголын нууц товчооны* хятад хадмал орчуулгад орхигдсон үг хэллэгийн учир, МСБ, 1991, 1-9

Цэрэнсодном, Д. *'Mongγol-un niγuča tobčiyan'*-u orčiγulγ-a, tayilburi, ÜKQ, Begejing, 1993, 272-498

Цэрэнсодном, Д. *Монголын нууц товчоо*. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, Уб., 2000, 190-366

Чоймаа, Ш. Монголын нууц товчооны зарим сул үгийн тухай, *Mongolica* 1, 1990, 269-279

Чоймаа, Ш. *'Монголын нууц товчоон'*. Лувсанданзаны *'Алтан товч'*. Эхийн харьцуулсан судалгаа, Уб., 2002, 1-182

Чоймаа, Ш. *Монголын нууц товчоо*. Эртний үг хэллэгийн түгээмэл тайлбартай шинэ хөрвүүлэг, Шинээр хөрвүүлж, тайлбар үйлдсэн проф. Ш. Чоймаа, Уб., 2011, 8-253

Шонхор, *Quva-i i-yui* bičig-ün üges-ün sang-un sudulul, MKUJ 4, 1984, 29-40

Элдэнтэй, Оюундалай, Heyiniš-ün *'Mongγol-yn niγuča tobčiyan'*-u üges-ün toil-yin endegürel-i jalaraγulqu anu, MKUJ 1, 1985, 36-278

Элдэнтэй, Ардажав, Оюундалай, *Mongγol-un niγuča tobčiyan*-u seyiregülül, tayilburi, Kökeqota, 1986, 1-974

Apatoczky, Akos Bertalan. Yi yu (*Beilu Yiyu*): A Middle Mongolian Dictionary of the Dengtan Bijiu, *Altaica*. Budapestinensia MM II, Budapest, 2003, 8-12

Apatoczky, Akos Bertalan. *Yi yu* (*Beilu yi yuan*) Indexed Critical Edition of a 16th Century Sino-Mongolian Glossary {= *The Languages of Asia Series*}, Global Oriental, University of Hawai'i at Manoa, 2009, 67-180

Apatoczky, Akos Bertalan. Dialectal Traces in *Beilu yiyu, 'The Early Mongols: Language, Culture and History'*. Studies in Honor of Igor de Rachewiltz on the Occasion of His 80th Birthday, Bloomington, Indiana, 2009, 9-20

Cleaves, F. W. *The Secret History of the Mongols.* For the first time done into English out of the original tongue and provided with an exegetical commentary. vol. I (Translation), Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1982, 1-277

Gerbers M & Schlepp, W. Felt and Tent Cars in the *Secret History of the Mongols, 'Монголын нууц товчооны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын бага хурал'*, Уб., 1995, 276-287

Haenisch E. Wörterbuch zu Manghol-un Niuča Tobča'an (*Yüan-ch'ao pi-shi*), Geheime Geschichte der Mongolen, Leipzig, 1939, 191 S.

Haenisch, E. Sino-mongolische Glossare. I. Das *Hua-i ih-yü.* Abh. der Deutschen Akademie d. Wiss. zu Berlin. Berlin, 1957, 37 S.

Kara, G. *Zhiyuan yiyu.* Index alphabetique des mots Mongols, AOH 44, 1990, 279-344

Kuribayashi, H. Word- and Suffix-Index to *Hua-yi Yi-yu* based on the Romanized Transcription of Ligeti, CNEAS, Tohoku University, Sendai, 2003, 119-166

Kuribayashi, H. Word-Index to the Secret History of the Mongols with Chinese Transcriptions and Glosses, CNEAS, Tohoku University, Sendai, 2009, 9-530

Lewicki, M. La langue des transcriptions chinoises du XIVe siècle. Le *Hua-yi yi-yu* de 1389, {= *Travaux de la Société et des Lettres de Wroclaw,* Ser. A, No. 29}, Wroclaw, 1949, 225 pp.

Ligeti L. Un vocabulaire sino-ouigour des Ming. Le *«Kao-ch'ang-kouan yi-chou»* du bureau des traducteurs, AOH 1966. T. XIX:2-3.

Ligeti, L. Pieces de chancellerie en transcription chinoise {= IVLMMT III}, Budapest, 1973, 117-242

Ligeti, L. Un vocabulaire sino-mongol des Yuan. *Tche-yuan yi-yu,* AOH 44, 1990, 259-277

Mostaert, A. La material Mongol du *Houa i i iu* de Houng-ou (1389) {= *Mélanges Chinois et Bouddhiques* XVIII}, ed. par Igor de Rachewiltz, Bruxelles, I, 1977, 33-111; II: Commentaires, par Antoine Mostaert et Igor de Rachewiltz, {= *Mélanges chinois et bouddhiques* XXVII}, 1995, 1-117; Bruxel-les, 1995, XXII + 144 pp.

Onon Urgunge, *The Secret History of the Mongols.* The Life and Times of Chinggis Khan, Translated, edited and with an Introduction by Urgugnge Onon, Curzon, 2001, 31-34, 37-278

Ozawa Sh. Genchō-hishi zenshaku {= A Complete Study of Secret History of the Mongols}, Tokyo, I:1984, 283-362; II:1985, 387-434; III:1986, 357-408; IV:987, 375-399; V:1988, 317-351; VI:1989, 567-609

Rachewiltz, Igor de. Index to Indiana University Publications, Bloomington, 1972, 177-343

Rachewiltz, Igor de. *The Secret History of the Mongols.* A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. Translated with a Historical and Philological Commentary, Brill, Leiden-Boston 2004, vol. I:CXXVI + 1-642; vol. II: 643-1347

Urgunge Onon (ed.) The Secret History of the Mongols. The Life and Times of Chinggis Khan, Translated, edited and with an Introduction by Urgugnge Onon, Curzon, 2001, 31-34,

1.1.4 Араб үсэгээр тэмдэглэсэн монгол дурасхалуудын үгсийн сангийн материал

Боровков, А. Монгольские глоссы в бухарском списке Мукаддимат ал-Адаб, НАА 1, 1964, 140-145

Мелиоранский, П. М. Араб филолог о монгольском языке {= *Записки Восточ. Императорск. Рус. Археологическ Общества* XV}, СПб., 1904, 107-154

Поппе, Н. Монгольские названия животных в труде Хамдуллаха Казвини {= ЗКВ 1}, 1925, 195-208

Поппе, Н. Монгольский словарь Мукаддимат ал-Адаб {= *Труды института Востоковедения* XIV}, часть I-II, М-Л., 1938, 60-87 93-451

Поппе, Н. Список монгольских слов из глоссария Ибн-Муханны, *Монгольский словарь Мукаддимат ал-Адаб* , т. I-II, М-Л., 1938, 432-451

Төмөртогоо, Д. Араб үсэгийн монгол дурасхалын судалгаа {= *Monuments in Mongolian Language* III} , Уб., 2002, 172 тал

Төмөртогоо, Д, Ил-хаант улсын үеийн монгол хэлний бичигийн дурасхалууд, Эл-хаант улсын бичиг, соёлын дурасхалууд, Уб., 2018, 124-135

Golden, Peter B. The King's Dictionary. The Rasulid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol, Edited with notes and commentary by Peter B. Golden, {= *Handbook of Oriental Studies,* 8}, Brill. Leiden / Boston / Köln, 2000, 211-319

Iwamura, Sh. The *Zirni* Manuscript. A Persian-Mongolian Glossary and Grammar, Kyoto, 1961, IX + 161 + 42 plates

Japan Soc. for the Promotion of Sc. The *Muqaddimat al-Adab:* A Facsimile Reproduction of the Quadrilingual Manuscript (Arabic, Persian, Chagatay and Mongol), Tokyo, 2008. 22 + 001a – 534b

Ligeti, L. Un vocabulaire mongol d'Istanboul, AOH 14, 1962, 1-99

Ligeti, L. Notes sur le vocabulaire mongol d'Istanboul, AOH 16, 1964, 107-174

Ligeti, L. Le lexique de Kirakos de Gandzak, AOH 18, 1965, 264-297

Pelliot, P. Le pretendu vocabulaire mongol des kaitak de Daghestan, JA 12:9, 1927, 279-294

Pelliot, P. Les formes turques et mongoles dans la nomenclature zoologique du Nuzha-tu'l-kulûb. BSOAS 6:3, 1931, 556-578

Poppe, N. Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift, *Bull. de l'acad. des. Sc. de l'URSS*, 1927(1009-1040, 1251-1274); 1928(55-80)

Saito, Yoshio. A Phonetic Study of the Middle Mongolian Language in Arabic Transcriptions, Tokyo Gakugei University, January 1997, 397 p.

Wörterbuch
1-546 + Index 1-201
Weiers, M. Ein arabischer-mongolischer
in Rom, ZS 6, 1972, 7-29

1.1.5 Тод үсэгийн дурсхалуудын үгсийн сангийн материал

Баатар Увш, Дөрвөн ойрадын түүх оршив {= *Bibliotheca Oiratica* II}, Уб., 2006, 165 тал

Бату, Ч. *'Mongγol-oyirad-un čaγaja-yin bičig'*-üge kelelge-yin sudulul, ÜKQ, Begejing, Бээжин, 2006, 352 тал

Дармаабадраа, Шашины алтан нарны гэрэлийн илч тогтоон өгүүлсэн өлзий цагаан бадам номлол бүтээл өргөн дэлгэр сүмийн эх туурвил, *'Алтан эрих'* хэмээх оршив {= *Bibliotheca Oiratica* VIII}, Уб., 2008, 306 тал

Раднаабадраа, Равжамба Зая бандидын тууж *'Сарны гэрэл'* хэмээх энэ мэт болой {= *Bibliotheca Oiratica* IX}, Уб., 2008, 201 тал

Тод үсэгийн дурсхалууд {= *Corpus Scriptorum Mongolorum* XIX, Fasc. 14} Уб., 1976, 432 тал

Kara, G. Le colophon de *Altan gerel* oïrat, AOH 10:3, 1960, 255-261

Krueger, John R. Remarks on the Oirat Vajracchedika in Vienna, {= *Kalmyk-Oirat Symposium*}, Philadelphia, 1966, 223-227

Krueger, John R. The Arthasiddhi Avadāna - Tale in Oirat-Mongolian, *The Mongolia Society Bulletin* 6:1, 1967, 29-33

Krueger, John R. Oirat Literary Resources and Problems of Oirat Lexicography, *American Oriental Society*, Middle West Branch, Semicentennial Volume: {= *Asian Studies Research Institute, Oriental Series* 3}, Indiana University Press, 1969, 134-157

Krueger, John R. Three Oirat-Mongolian Diplomatic Documents of 1691, CAJ 12:4, 1969, 286-295

Krueger, John R. The Ch'ien-lung Inscriptions of 1755 and 1758 in Oirat-Mongolian, CAJ 16:1 1972, 59-69

Krueger, John R. New Materials on Oirat Law and History, Part I. The Jinǰil Decrees, CAJ 16:3, 1972, 194-205; Part II: The Origin of the Torguts, CAJ 18:1, 1974, 0-42

Krueger, John R. Materials for an Oirat Mongolian to English Citation Dictionary, I: The Vowels, 1978, 1-204; II: The Consonants, 205-816, 1984, Bloomington

Luvsanbaldan, Kh. Deux syllabaries Oïrates, AOH 25, 1972, 209-219

Luvsanbaldan, Kh. *Subhasitaratnanidhi* Oïrate du Zaya Pandita, AOH 26, 1972, 195-225

Boyle, J. A. On the Titles Given in Juvaini to Certain Mongolian Princes, HJAS 19, 1956, 146-154
Boyle, J. A. Some Additional Notes on the Mongolian Names in the History of the Nation of the Archers, *'Researches in Altaic Languages'*, Budapest, 1975, 33-42
Clark, L. V. The Turkic and Mongolian Words in William of Rubruck's Journey (1253-1255), JAOS 93, 1973, 181-189
Cleaves, F. W. The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor of Acanc, HJAS 12, 1949, 400-443
Miller, R. A. Two Middle Mongolian Titles in Early Korean, *Studia in Honorem Stanislai Stachowski Dicata,* Krakow, 2000, 205-218
Pelliot, P. Le prétendu vocabulaire mongol des Kaitak du Daghestan, JA 210, 1927, 279-294
Shiraiwa, K. On the *Ötegü Boyol* in the Jāmi 'al-Tavārīkh of Rashīd al-Dīn, AOH 47, 1986, 27-31
Shiraiwa, K. On the *ötegü boyod* in Chinggisid Dynasties in Mongolia, China and Persia in the 13th-14th Centuries, Proceedings of the 38th PIAC, Kawasaki, Japan: August 7-12, 1995, Wiesbaden, 1996, 334-344

1.2 ХЭЛ АЯЛГУУНУУДЫН ҮГИЙН САНГИЙН МАТЕРИАЛ

1.2.1 Халх аялгууны үгийн сангийн материал

Амаржаргал, Б. БНМАУ дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь. I. Халх аялгуу, Уб., 1988, 718 тал
Туяа, Д. Туул, Д. Дархад аман аялгууны товч толь, Уб., 2008, 94 тал.
Poppe, N. Khalkha-Monglische Grammatik. Mit Bibliographie, Sprachproben und Glossar, Wiesbaden, 1951, 164-188
Rona-Tas, A. Dariganga Vocabulary, AOH 13:1-2, 1961, 147-174
Troxel, D. A. Mongolian Vocabulary: Modern Khalkha Language: Mongolian-English, English-Mongolian (Department of the Army Technical Manual TM 30-537), U. S. Govt. Print. Office, Washington, 1953, 725 pp.

1.2.2 Буриад аялгууны үгийн сангийн материал

Будаев, Б. Ц. Лексика бурятских диалектов в сравнительно-историческом освещении, Новосибирск, 1978

Гантогтох, Г. Роль бурятских диалектных лексико-грамматических единиц и форм в исследовании некоторых слов и выражений *'Сокровенного сказания'*, *'Лексико-грамматические исследования бурятского языка'*, Улан-Удэ, 1989, 116-125

Гантогтох, Г. *'Монголын нууц товчоо'*-ны зарим үг хэллэгийг нутгийн аялгуунаас сурвалжилсан нь, *Mongolica* I(22), 1990, 123-128

Гантогтох, Г. Буриад аялгууны толь, Уб., 2011, 700 тал

Дамдинов, Д. Г. О земледельческой терминологии современного бурятского языка, *'Вопросы литературного бурятского языка'*, Улан-Удэ, 1963, 100-108

Дугаров, Н. Б. Заметки о животноводческой терминологии бурятского языка, *'Вопросы литературного бурятского языка'*, Улан-Удэ, 1963, 109-115

Поппе, Н. Аларский говор, [ММК 11], Лгр., 1930-31, 130 стр. (76-127)

Рассадин, В. И. Об этимологии некоторых бурятских диалектных слов, *'Исследование бурятских и русских говоров'*, Улан-Удэ, 1977, 127-149

Рассадин, В. И. Бурятская животноводческая терминология как источник по исторической этнографии, *'Этническая история и культурно-бытовые традиции в Бурятии'*, Улан-Удэ, 1984, 55-80

Рассадин, В. И. Об этимологии некоторых бурятских шаманистических терминов, *'Банзаровские чтение'*, Тез. и докл. науч. конф., посвящ. 170-летию со дня рожд. Доржи Банзарова Улан-Удэ, 1992, 125-130

Рассадин, В. И. Об этимологии некоторых бурятских охотничьих терминов, *'Проблемы истории и культуры монгольских народов'*, Улан-Удэ, 1993, 83-85

Рассадин, В. И. Животноводческая лексика в языке окинских бурят и сойотов, *'Проблемы бурятской диалектологии'*, Улан-Удэ, 1996, 45-57.

Рассадин, В. И. Бурятская коневодческая терминология в алтаистическом аспекте, *'Живой язык: теоретические и социокультурные аспекты функционирования и развития современных монгольских языков'*, Элиста, 2007, 40-42.

Руднев, А. Д. Материалы по говорам Восточной Монголии, СПб., 1911, 61-162

Тугутов, Р. Ф. Бурят-монгольские названия зверей, птиц и рыб, *'Сборник трудов по филологии'*, Вып. 2, Улан-Удэ, 1949, 126-132

Ууда, Barγu aman ayalγun-u üges {= *Mongyol törül-ün kele ayalγun-u sudulul-un čuburil* 003}, ÖMAKQ, 1983, 225 тал.

Хөхбарс, Üjümüčin aman ayalγu {= *Mongyol kelen-ü aman ayalγun-u sudulul-un čuburil* 001}, ÖMYSKQ, 1997, 474 тал

Черемисов, Бурятско-русский словарь, М., 1973, 803 стр.

Castren, M. Alexander, Versuch einer burjatischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichniss, St. Peterburg, 1857, 3-175

1.2.3 Ойрд аялгууны үгийн сангийн материал

Бадгаев, Н. Б. Заимствованная лексика в ойратском языке, *Монголоведение* №1, РАН. Калмыцкий института гуманитарных исследований, Элиста, 2002, 15-31

Вандуй, Э. Дөрвөд аман аялгуу, Уб., 1965, 174 тал (90-126)

Корсункиев, Ц. К. К вопросу об ойратских элементах в языке *'Сокровенного сказания'*, *'Исследования по грамматике и лексике монгольских языков'*, Элиста, 1985, 65-68

Лүнтү, Oyirad nutuγ-un ayalγun-u üges-ün quriyangγui, ÖMYSKQ 1994, 246 тал

Муниев, Б. Д. Калмыцко-русский словарь, М., 1977, 764 стр.

Норжин, Чойдандар, Nutuγ-un ayalγun-u üges-ün quriyangγui, ÜKQ, Бээжин, 1992, 510 тал

Позднеев, А. М. Калмыцко-русский словарь. В пособие к изучению русского языка в калмыцких начальных школах, СПб., Тип. Имп. АН, 1911,. 306 с.

Пюрбеев, Г. Ц. Антропонимы и апелятивы в калмыцком языке, *'Тюркологические исследование'*, М., 1976, 194-201

Рассадин, В. И. Скотоводческая лексика калмыцкого языка в сравнении с турецко-месхетинской, *II Международная научно-практическая конференция «Проблемы функционирования и развития языков в полилингвальном пространстве»*, 7-8 октября 2010, Элиста, изд-во Калмыцкого университета, 2010, 22-34

Сэцэн, Va. Oyirad ayalγun daki erten-ü mongγol kelen-ü üges, ÖMBYS 1, 1987, 55-67

Сэцэн, Va. Oyirad ayalγun-u öbermiče üges-ün sinjilege, *'Erdem sinjilegen-ü ügülel-üd'*, ÖMAKQ, 1990, 510-526

Сэцэн, Ba. Oyirad ayalγun daki erten-ü mongγol kelen-ü üges, ÖMBYS 1, 1987, 55-67

Цолоо, Ж. Захчины аман аялгуу, Уб., 89-202

Цолоо, Ж. БНМАУ дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь. II. Ойрд аялгуу, Уб., 1988, 943 тал.

Цолоо, Ж. Монгол хэлний нутгийн аялгуу. Үгсийн сан, Уб., 1997, 226 тал

Цэндээ, Ю. Дөрвөд аялгууны язгуурлаг үгс, Уб., 2001, 399 тал

Чойжинжав, Гэрэлтү, Oyirad ayalγun-u üges {= *Mongγol törül kele ayalγun-u sudulul-un čubaril* 020}, ÖMAKQ, 1998, 289 тал.

Kara, G. Notes sur les dialects oirat de la Mongolie Occidentale, AOH 8:2, 1959, 125-168

Kara, G. Un glossaire üjümüčin, AOH 16:1, 1963, 1-43

Krueger, John R. The Kalmyk-Mongolian Vocabulary in Strahlenberg's Geography of 1730, Stockholm, 7-205

Krueger, John R. Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary. 3 vols. Bloomington, Indiana: *The Mongolia Society*, 1978-1984

Ramstedt, G. J. Kalmückisches Wörterbuch {= *Lexica Societalis Fenno-Ugricae* 3}, Helsinki, 1935, XXX + 560 S

Svantesson, Jan-Olof, Cornelius Rahmn's Kalmuck Dictionary, Translated and edited by Jan-Olof Svantesson {*Turcologica* 93}, Yarrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2012, 199 pp.

1.2.4 Өвөрлөгч аялгууны үгийн сангийн материал

Руднев, А. Д. Материалы по говорам Восточной Монголии, СПб., 1911, 61-162

Соном, Ordos aman ayalγun-u üges-ün quriyangγui, ÜKQ, Begejing, 1999

Тодаева, Б. Х. Язык монголов Внутренней Монголии. Материалы и словарь, М., 1981, 105-274

Чимэг, Üjümüčin ayalγun-du qadaγalaγdaǰu bayiγ-a erten-ü üges-ün tuqai, *'Mongγol sudulul-un ügülel-ün tegübüri'*, 1994, 261-275

Чингэлтэй, Баарин аман аялгууны авиазүй ба үгсийн зүй, МС 2, 1961, 361-396, 424-450

Эрдэнэмөнх, Ordos ayalγun daki erten-ü üges-ün tuqai, ÖMBYS 2, 1990, 12-28 // *'Mongγol sudulul-un ügülel-ün tegübüri'*, ÖMSKQ, 1992, 29-57

Kara, G. Un glossaire üjümüčin, AOH 16:1, 1963, 1-43

Mostaert, A. C.I.C.M. Dictionnaire Ordos, {= *Monumenta Serica* V} Peking, I (1941), XII + 390; II (1942), 391-767; III (1944) 769-950

1.2.5 Бусад хэл аялгуунуудын үгийн сангийн материал

Бөхэ, Dungsiyang kelen-ü üges {= *Mongγol törül kele ayalγun-u sudulul-un čubaril* 017}, ÖMAKQ, 1983, 192 тал

Бөхэ, Моγол kelen-ü sudulul, ÖMYSKQ, 1996, 318-409

Булчулуун, Jegün Yogur kelen-ü üges {= *Mongγol törül kele ayalγun-u sudulul-un čuburil* 017}, ÖMAKQ, 1985, 1-8 + 1-132

Ивановский, А. О. *Mandjurica.* I. Образцы солонского и дахурского языков, СПб., 1894, 36-56

Мэндсүрэн, *'Mongγol-un niγuča tobčiyan'* daki daγur kelen-ü üges-ün tuqai, ÖM BYS3, 1989, 26-32

Намсрай, Хас-Эрдэнэ, Daγur kele, mongγol kelen-ü qaričaγulul, ÖMAKQ, Kökeqota, 1983, 651 тал (94-314)

Норжин, Чойдандар, Nutuγ-un ayalγun-u üges-ün quriyangγui, ÜKQ, Begejing, 1992, 510 тал

Поппе, Н. Дагурское наречие [ММК 6], Лгр., 1930, 158 стр. (143-158)

Потанин, Г. Н. Тангутско-тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. Путешествие Г. Н. Потанина 1884-1886, Пб., , 1893, т. I-II, 410-425

Тодаева, Б. Х. Дунсянский язык, М., 1961, 147 стр. (110-144)

Тодаева, Б. Х. Боаньский язык, М., 1964, 156 стр. (132-152)

Тодаева, Б. Х. Монгорский язык. Исследование, Тексты, Словарь, М., 1973, 313-386

Тодаева, Б. Х. Дагурский язык, М., 1986, стр. 118-184

Тумурдэй, Г. Цыбенов, Б. Д. Краткий дагурско-русский словарь, Улан-Удэ. 2014, 235 стр.

Хасбаатар, Mongyor kelen-ü üges, {= *Mongyol törül kele ayalyun-u sudulul-un čubaril* 014} ÖMAKQ, 1986, 244 тал

Чен най шюн, Bou-an kelen-ü üges {= *Mongyol törül kele ayalyun-u sudulul-un čubaril* 011}, ÖMAKQ, 1986, 239 тал

Энхбат, M. Dayur kelen-ü üges {= *Mongyol törül kele ayalyun-u sudulul-un čubaril* 005}, ÖMAKQ, 1984, 337 тал

Godzinski, S. Deux contes dagours de la région de Kouldja. D'apres les matériaux de F. V. Muromskij, *Mongolian Studies* edited by L. Ligeti, Budapest, 1970, 149-164

Iwamura, Sh. The Zirni Manuscript. A Persian Mongolian Glossary and Grammar, Kyoto, 1961, 84-150

Kaluzynski, S. Dagurisches Wörterverzeichnis, RO XXXIII, z. 1-2, 1969, 103-144; z. 2, 1970, 109-143

Krueger, John R. The Kalmyk-Mongolian Vocabulary in Stralenberg's Geography of 1730. *Asiatica Suecana.* Early 18th Century Documents and Studies vol. 1, The Royal Academy of Letters History and Antiquities, Stockholm, 1965, 205 pp.

Kuribayashi, H. Comparative Basic Vocabularies for Mongolian (Chakhar), Dagur, Shera-Yögur, Monguor, Bao-an and Dungshang, *'Studies of Linguistic and Cultural Contacts*}, No 1, Tokyo, 1989, 153-383

Ligeti, L. Le lexique moghol de R. Leech, AOH 4:1-3, 1954, 119-157

Mannerheim, C. G. A Visit to the Sarö and Shera Yögurs, JSFOu 27:2, 1911, 1-70

Martin, S. Dagur Mongolian Grammar, Texts and Lexicon based on the Speech of *Peter Onon* {= UAS 4}, Indiana University Publications, 1961, pp. 109-237

Mostaert, A. Le dialecte monguor parlé par les mongols du Kansu occidental IIIe Partie: Dictionnaire monguor-francais, Pei-ping, 1933, 1-496 (502-519 word Index)

Mostaert, A. Le dialecte monguor parlé par les mongols du Kansou Occidental, IIe partie: Grammaire, Peking, 1945, 205 pp. (11-74, 80-85, 91-132, 137-154, 165-170)

Nugteren Hans & Roos Marti, Common Vocabulary of the Western and Eastern Yugur Languages: Turkic and Mongolic Loanwords, AOH XLIX (1-2), 1996, 25-91

Poppe, N. Über die Sprache der daguren, AM 10, 1935, 5-32; 183-197

Ramstedt, G. J. *Mogholica.* Beiträge zur Kenntnis der Monghol-Sprache in Afghanistan, JSFOu 23:4,1906, IV + 60

Smedt, A. de et Mostaert, A. Le dialecte monguor parlé par les Mongols du Kansou occidental, IIe Partie: Dictionnaire monguor-francais, Pei-p'ing, 1933, XIII + 521

Weiers, M. Die Sprache der Moghol der Provinz Herat in Afghanistan. Sprachmaterial, Grammatik, Wortliste, Opladen, 1972, 110-147, 158-184

1.3 ТОЛЬ БИЧИГИЙН МАТЕРИАЛ

1.3.1 Монгол хэлний толь бичиг

Амид бодисын толь (Amidu bodas-un toli), ÖMAKQ, Kökeqota, 1994, 2210

Баатар, Д. Иж үгийн толь (Iǰi üge-yin toli), ÖMAKQ, Kökeqota, 1992, 41 + 1-

Болд, Л. (ed.) Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь, Уб., 2008, 3278 тал

Буянтогтох, Таван хошуу малын нэрийдэл (Tabun qosiγu mal-un nereyidül), ÖMŠU TMKQ, 1988, 388 тал

Ванжил, Хөх түлхүүр (Köke tülkigür), ÖMSKKQ, Kökeqota, 1987, 696 тал

Гучин зургаатын тайлбар толь (Gučin ǰirγuγatu tayilburi toli) эрхлэн хэвлүүлсэн Б. Сумъяабаатар, Улаанбаатар, I-V (2003) 3-513, VI (2003) 3-493, VII (2005) 3-477, VIII (2006) 3-397

Дамбажав, И. Оюун билгийн мэлмийг нээгч аялгуу сайхан монгол үгийн дээж, Уб., 2006, 1238 тал

Ковалевский, О. М. Монгольско-русско-французский словарь, т. I (1844), т. II (1846), т. III (1849)

Монгол үгийн бүтэд тайлбар бичиг (Mongγol ügen-ü bügüde tayilburi bičig) CNEAS, Tohoku University, 2010, Sendai, 5-592

Мэргэд гарахын орон (Merged γarqu-yin oron), ÜKQ, Begejing, 1988, 1526

Норжин, Манмөрөн, Mongγol kelen-ü toli, ÖMGKQ, Kökeqota, 1999, 3142 тал

Санжеев, Г. Д. Орловская, М. Н. Шевернина, З. В. Этимологический словарь монгольских языков, Том I (A-E) Москва, 2015, 3-222, Том II (G-P) Моска, 2016, 3-230

Содбилиг, Шашины толь (Šasin-u toli), ÖMSKKQ, Kökeqota, 1996, 932 тал

Сумъяабаатар, Б. (ed.) Gučin ǰirγuγatu tayilburi toli, I-VIII, Уб., 2003-2006

Сүхбаатар, О. Монгол хэлний харь үгийн толь, Уб., 1999, 273 тал

Сэцэнцогт, Монгол үгсийн язгуурын толь (Mongγol üges-ün ǰiayur-un toli), ÖMA KQ, Kökeqota, 1988, 1-2972

Хааны бичсэн манж, монгол, хятад гурван зүйлийн аялгуу нийлсэн толь бичиг / Qaγan-u bičigsen manǰu mongγol kitad γurban ǰüyile-yin ayalγu neyilügsen toli bičig, CNEAS, Tohoku University, 2006, Sendai, 9-630

Хорин нэгт тайлбар толь (Qorin nigetü tayilburi toli), ÖMAKQ, Kökeqota, 1979, 851 тал

Хорин наймт тайлбар толь (Qorin naimatu tayilburi toli), ÖMAKQ, Kökeqota, 1994, 2012 тал

Хааны бичсэн манж-монгол-хитад гурван зүйлийн аялгуу нийлсэн толь (Qaγan-u bičigsen manJu mongγol kitad γurban JüyileΓyin ayalγu neyilügsen toli bičig), CNEAS, Tohoku University, 2006, Sendai, 9-630

Цэвэл, Я. Монгол хэлний товч тайлбар толь (Нэмэн дэлгэрүүлсэн хоёрдугаар хэвлэл. Уг, утга, жишээ, тайлбар, хавсралт тэргүүтнийг нэмж хяна-сан Ц. Шагдарсүрэн, Уб., 2013, 1301 тал

Чоймаа, Ш, Баярсайхан, М, Мөнх-Учрал, Э, Батхишиг, С. Монгол хэлний хэлзүйн толь бичиг, Уб., 2005, 1489 тал

Шагж, Монгол үгний тайлбар толь (Mongγol ügen-ü tayilburi toli), ÜKQ, Begejing, 1994, 933 тал

Чоймаа, Ш. Буддын шашин, соёлын тайлбар толь, I-II боть, Уб., 2006

Gombojab, Hangin, A Modern Mongolian-English Dictionary. Indiana University, 1986, 900 pp.

Kuribayashi, H. & Hurelbator (comp.) Manchu-Mongolian-Chinese Triglot Dictionary of 1780 arranged by Mongolian Words, Compiled by H. Kuribayashi and Hurelbator, CNEAS (Monograph Series No.20), Tohoku University, Sendai, 2006, 640

Kuribayashi, H. (Ed.) Manchu-Mongolian-Chinese Triglot Dictionary of 1780 arranged by Manchu Words, Compiled by H. Kuribayashi and Hurelbator, CNEAS (Monograph Series No.30), Tohoku University, Sendai, 2008, 569

Kuribayashi, H. (Ed.) Mengwen Zonghui. Mongolian-Chinese-Manchu Triglot Dictionary of 1891, CNEAS {= *Monograph Series* No.37), Tohoku University, Sendai, 2010, 592 pp.

Lessing, F. D. (ed.) Mongolian-English Dictionary. Compiled by M. Haltod, J. G. Hangin, S. Kassatkin and F. D. Lessing. University of Californea Press, Berkeley & Los Angeles, 1960. Mongolian Buddhist Terms and Phrases 1159-1193

Raghu Vira, Mongol-Sanskrit Dictionary, With a Sanskrit-Mongol Index, New Delhi, 1956, 653 pp.

Tumurtogoo, D. A Modern Mongolian-English-Japanese Dictionary, Tokyo, 1978, 892 + 1-9

1.3.2 Алтайн хэлнүүдийн толь бичиг

Древнетюркский словарь, Редакторы: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак, Лгр., 1969, XXXVIII + 1-668

Древнетюркский словарь, Редакторы: Д. М. Насилов, И. В. Кормушин, А. В. Дыбо, У. К. Исабеков. Издание второе, пересмотренное, Астана, 2016, 708 стр.

Захаров, И. Полный маньчжурско-русский словарь, СПб., 1875, 1232 стр.

Левитская Л. С. Дыбо А. В. Рассадин В. И. Этимологический словарь тюркских языков. Том IV-VII. Общетюркские и межтюркские основы на буквы Ж, Ж, Й, К, Қ, Л, М, Н, П, С (pdf. 42 Mb)

Пекарский, Э. К. Словарь якутского языка, (в трех томах), 3-е издание, исправленное и дополненное, СПб., 2008, том 1 (1-1280), том 2 (1281-2508), том 3 (2509-3858)

Радлов, В. В. Опыт словаря тюркских наречий, / Wörterbuches der Türk-Dialekte, СПб, том I (1893) 1-1914 + 66; том II (1899) 1-1814 + 64; том II (1905) 1-2203 + 98; том IV (1911) 1-2230 + 107

Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков, М., 1974 (768 стр. // pdf, 44Mb), 1978 (349 стр. // pdf, 29Mb), 1980 (395 стр. // pdf, 22Mb), 1989 (pdf, 19Mb), 1997 (pdf, 19Mb), 2000 (pdf, 4Mb), 2003 (pdf, 4Mb)

Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка, Новосибирск, т. I (2000) 344 стр. т. II (2002) 388 стр. т. III (2004) 440 стр. т .IV (2008) 442 стр.

Федотов, М. Р. Этимологический словарь чувашского языка, в двух томах, Чебоксары, 1996. том 1 (3-470), том 2 (3-509)

Цинциус, В. И. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, Материалы к этимологическому словарю, Лгр., том I. (1975) XXIX + 1-672, том II.(1977) 1-992

Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972, 48 + 989 pp.

Erdal M. Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon, Wiesbaden, 1991, Vol. I:59-400; Vol.II:415-632

Räsänen, M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki, 1969, XVI + 1-533

Schwarz, H. An Uyighur-English Dictionary, Western Washington, 1992, XXIV + 1-1082

Starostin S. A. Dybo A. V. Mudrak O. A. An Etymological of the Altaic Languages, Leiden / Boston: Brill, 2003, vol. I-III (2003), 2096 pp.

1.3.3 Төрөл бус хэлний толь бичиг

Арапова, Н. С. Кимягарова, Р. С. Баш Л. М. и др. Словарь иностранных слов. Актуальная лексика, толкования, этимология. 2-е изд. допол. М., 1999

Бабкин, А. М. Шендецов, В. В. Словарь иноязычных выражений и слов, том 1-2, М-Л., 1966. 13-44 стр.

Балжинням, Н. Монгол хэлний гадаад үгийн толь, Уб., 2008, 311 тал

Балжинням, Н. Монгол хэлний хятад ормол үгийн судалгаа, Уб., 2011

Пчелкина, В. В. (ed.) Этимологический словарь русского языка. В 4 томах. второе изд. М., 1987

Рерих, Ю. Н. Тибетско-русско-английский словарь с санскритскими параллеями, вып. 1-10, М., 1983-1987

Сүхбаатар, О. Монгол харь үгийн толь, Уб., 1997, 233 тал

Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. В 4 томах. 2-е изд. М., 1987

Баяршинова, З. Я. О происхождении и значении слова *'Сибирь'*, Научн. доклады высш. школы, ист. наук, 3, 1959, 101-110

Бертагаев, Т. А. Об этимологии *хан ~ хаган, хатун* и об их отношении к *хат, 'Тюркологические исследования'*, М., 1973, 45-50

Бертагаев, Т. А. Об этимологии слов *баргуджин, баргут* и *тукум, 'Филология и история монгольских гародов'*, М., 1958, 173-176

Билиг, Dayur kelen-dü qadayalaydaju bayiy-a *'Mongyol-un niγuča tobčiyan'*-u jarim üges-ün tayilburi, MKUJ 4, 1989, 25-32

Богданов, А. К. К значению слов *jigür-e ayulyan* в письме иль-хана Аргуна к Филиппу Красивому, ДАН СССР, 1928, 237-240

Болд, Д. *Монголын нууц товчооны 'hudaru'asu'* гэдэг үгийн тухай асуудалд, *'Антоон Мостаэрт ба Монгол судлал'*, Уб., 2011, 528-536

Бордаев, Э. И. Монгольские термины, обозначающие пол, возрасти и масть домашних животных. *'Проблемы алтаистики и монголоведения'*, Элиста, 1972, 9-101

Бордаев, Э. И. Названия птиц в калмыцком языке, *'Ономастика калмыки'*, Элиста, 1983, 123-141

Будаев, Ц. Б. О Флористической терминологии, *Труды Бурятского комплексного научно-исследовательского института,* Вып. 3, Улан-Удэ, 1966, 80-88

Бүрэнбат, *Mongγol-un niγuča tobčiyan* daki jarim kümün-ü nere-yin učir, *Mongγol-un niγuča tobčiyan-u sudulγan,* Kökeqota, 1981, 525-535

Бүрэнбат, *Mongγol-un niγuča tobčiyan* daki nigen öbermiče kelelge-yin tayilburi *'čegerei-yin čegeji-dür aturγai. bögörei-yin bögse-dür aturγai'*-yin tuqai, ÖMYS 1, 1990, 1-17

Ванжил, *'Činggis'* gedeg üge-yin tuqai möčidken oyilγalta, MKUJ 4, 1985, 45-51

Владимирцов, Б. Я. Об одном слове, встречающемся в грамоте Иль-хана Аргуна, ДАН, В. 1929, 152 // *'Работы по монгольскому языкозна-нию'*, М., 2005, 845

Владимирцов, Б. Я. Общественный строй монголов (1934) *'Работы по истории и этнографии монгольских народов'*, М., 2002, 297-488

Владимирцов, Б. Я. Монгольское *nökür, ibid.* 852-853

Владимирцов, Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия, Лгр., 1929, стр. 131-195

Гаадамба, М. *'Нөхөр сиролга-да'* гэдэг үгийн учирт, МС 3, 1961, 36-49

Гаадамба, М. Монголын нууц товчооны нэг уран хэллэгийн учир, МС 4, 1964, 145-153

Гаадамба, М. Монголын нууц товчооны *'өрлүүд'* гэдэг үгийн учир, ШУАМ 1,1966, 81-89

Гаадамба, М. Нууц товчооны *'тоног'* гэдэг үгийн учир, ХЗ 5, 1968, 67-78

Гаадамба, М. Монголын нууц товчооны *'шинчи байан'* гэдэг үгийн учирт, ЭС 4, 1969, 15-28

Гаадамба, М. Монголын нууц товчооны зарим үг хэллэг, ШУАМ 4, 1970, 25-35

Гаадамба, Ш. Нууц товчооны нууцаас, Уб., 1976, 171 тал

Гаадамба, Ш. Монголын нууц товчоо (худам монгол бичгээр монгол хэл бичиг, утга зохиолын үүднээс төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлгэ эх, тайлбар), Уб., 1990, 221-416

Гантогтох, Г. Зарим үгийн хэлбэрийг сэргээх гэсэн оролдлого, ХЗ 22, 1989, 49-54

Гантогтох, Г. *'Монголын нууц товчоо'*-нд гардаг бөө мөргөлийн гурван нэр томъёо, МХ 2, 1994, 144-152

Горохова, С. О. О некоторых терминах родства у древних монголов, *'Филология и история зарубежной Азии и Африки'*, Лгр., 1966, 62-63

Далай, Ч. Urtu dur-a-yin kümün, ÖMNSU 1, 1989, 12-15

Дамдинов, Д. Г. О земледельческих терминах в монгольских языках, *'Исследования по восточной филологии'*, М., 1974, 51-63

Дамдинов, Д. Г. О названиях рыб в монгольских языках, *'Исследования по лексике калмыцкого языка'*, Элиста, 1981

Дамиранжав, Б. (ed.) *'Qan qarangyui'*. Oyirad-un bayaturliγ uulis-un tekst kiged üges-ün tayilburi, Baljir-un Damiranjab čuγlayulun emkidkebe. ÜKQ Begejing, 2006, 515-762

Дамиранжав, Б. (ed.) Qalimaγ *'Jangγar'*. Tekst qaričaγulul kiged üges-ün tayilburi. A. Š. Kičikov, N. Ts. Bitkeev, A. B. Ovalov emkidkebe. Baljir-un Damiranjab sin-e-ber emkidken qalimaγ kelen-eče körbegülün tayilbu-rilaju tekst qaričaγulul kiged üges-ün tayilburi kibe. ÜKQ Begejing, 2002, 1099-1337

Догсүрэн, Ч. *'Хэрлэн'* гэдэг үгийн тухай, МС 12(20), 164-170

Догсүрэн, Ч. Монголын газар усны нэрийн тогтолцооны зарим асуудалд, МС 2(10), 1974, 243-251

Догсүрэн, *'Монголын нууц товчоон'* дахь газар усны дэвсгэр нэр, МС 5(13), 1977, 180-192

Жанчив, Ё. Монголын нууц товчооны нэгэн хэллэгийн учир, *'Дундад үеийн монгол хэлний судлал'* (Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн эмхтгэл), Уб., 2011, 29-35

Жанчив, Ё. *'Монголын нууц товчоон'*-ы *'urtu düri-yin gü ün'* хэмээх хэллэг-ийн тухай, *ibid.* 93-118

Жараннэг, Ж. *'Mongγol-un niγuča tobčiyan'*-u *'daγu bariγulqu'* gedeg-ün učir, *'International Symposium on the Secret History of the Mongols and Mongolian Culture'*. Absracts of Papers, 2001, 10-11

Иринчин, И. Arban qoyar sara-yin erten-ü mongγol nereyidül, *'Mongγol sudulul-un bütügel-ün čiyulyan'*, ÖMAKQ, 2001, 62-69

Калужински, С. О значении слов *irgen* и *obog* в 'Сокровенном сказании', ОУМ ЭИХ III, т. II, 1977, 79-85

Кичиков, А. Ш. К вопросу о происхождении слова *«калмык»*, Уч. Зап. Калм. НИИ ЯЛИ Вып. 5, Серия филологии, Элиста, 1968, 133-134

Корсункиев, Ц. К. К вопросу об ойратских лексических элементах в языке *'Сокровенного сказания'*, *'Исследования по грамматике и лексике монгольских языков'*, Элиста,1985, 65-68

Коссе, А. Д. Термин *nisvanis* 'суета мирская' в старописьменном монгольском тексте эпохи Юань *Arban qoyar fokiyangyui* «Двенадцать деяний Будды», *'Проблемы исторического развития монгольских языков'*, СПб., 2007, 82-85

Лувсанбалдан, Х. К вопросу правописания слова *'үвтэгш'*, МС 19, 1986, 65-66

Лувсанбалдан, Х. О названиях лошадиных зубов, встречающихся в гиппологических сутрах, Проблемы монгольской филологии, Элиста, 1988, 80-87

Лувсанбалдан, Х. *'Mongyol-un niyuča tobčiyan'* daki *'ebertü ünügen čayan'*-u tuqai dakin ügülekü ni, NŠU 38, 1989, 73-75

Лувсанбалдан, Х. *'Erdeni'* kemekü üge-yin učir, *'Mongyol kele bičig'*, 10, 1989, 60

Лувсанбалдан, Х. Энхтуяа, Л. *Монголын нууц товчоонд* гардаг ургамлын нэр, түүний холбогдол бүхий үгс, *'Монголын нууц товчоо'*-ны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын бага хурал, Уб., 2000, 40-45

Лувсандэндэв, А. *'Тоба'* гэдэг нэрийн учир, ХЗ 14, 1980, 12-14

Лхамсүрэн, Tabun qosiγu mal-un jisüm-ün nereyidel, MKUJ 2, 1982, 38-51

Мижиддорж, Г. Монгол-манж хэлний ижил язгуурт үгийн толь, ХЗ 2, 1964, 125-186

Михайлова, М. О. Сопоставительный анализ скотоводческой лексики в алтайских языках, *'Проблемы исторического развития монгольских языков'*, СПб., 2007, 86-91

Монраев, М. У. О происхождении этнонима *«хальмг»* (калмык), *Монголоведение* № 1, РАН Калмыцкий института гуманитарных исследований, Элиста, 2002, 28-35

Мөнхдалай, *'Mongγol-un niyuča tobčiyan'* daki jarim üges-ün türüg γarul-un asaγudal-du, ÖMBYS 2, 1991, 15-21

Мэндсүрэн, *'Mongyol-un niyuča tobčiyan'* daki daγur kelen-ü üges-ün tuqai, ÖMBYS 3, 1989, 26-32

Надмид, *'Čaqar'* gedeg ner-e-yin tuqai, MKB 2, 1982, 55

Намжилов, Б. Ч. К вопросу о военной терминологической лексике в *'Сокровенном сказании'*, МХШ 1:9, 1992, 65-71

Намжилов, Б. Ч. К истории военной терминологической лексики монгольского языка (XIII-XIV вв.), *'Монгольский лингвистический сборник'*, М., 1992, 54-64

Намжилцэвээн, *'Монгол'* гэдэг нэрийн тухай, Уб., 1959

Нарангоо, Jigüntei-yin kõšiyen-ü bičig ba tusqai ner-e-yin tayilburi, MKUJ 1, 1994, 11-20

Неклюдов, С. Ю. Тумурцерен, Ж. Монгольские сказание о Гесере. Новые записки, М., 1982, 295-359

Номинханов, Ц-Д. Происхождение слова «калмык», Вестник АН Каз. ССР №11, Алма-Ата, 1958, 99-103

Нуганзаяа, *'Mongγol-un niyuča tobčiyan'* daki *'töbed-üd noqod'* gesen üge-yi sübegčilekü ni, MKUJ 2, 1987, 70-75

Оттон, Mongγol kelen-ü dotunačilal-un öngge-tei üges, MKB 2, 1982, 53-54

Оттон, Mongyol kelen-ü kündüdkel üges ba čeger üges-ün jarim asayudal-du, MKB 3, 1982, 36-43

Очир-Гаряев, В. Э. О происхождении названия *'Алтай'*, *'Вопросы сравнительной этнографии и антропологии калмыков'*, Элиста, 1980, 130-134

Оюунцэцэг, Degedü Mongyol-un aman ayalyun-du erten-ü üges qadayalaydaju bayiγ-a tuqai, MKB 8, 1988, 10-16

Поппе, Н. Монгольский этимологии, ДАН СССР, сер. В, 1925, 19-22

Поппе, Н. Монгольские числительные, *Языковедных пробрлемах по числительным*. Вып. 1, Лгр., 1927, 99-119

Пэрлээ, Х. Чингисийн чулууны бичээс, SM 3:13, 1962, 13-23

Пэрлээ, Х. *'Зон'* хэмээх үгийн тухай, ХЗ 14, 1980, 15-16

Рамстедт, Г. И. Этимологии имени *'ойрат'*, *Зап. Русск. Геогр. Общ. по отд. Этнографии*, т. 34, СПб., 1999, 549

Рассадин, В. И. Охотничья терминология в языке *'Сокровенного сказания'*, МХШ 1:9, 1992, 73-79

Рассадин, В. И. Термины охоты и рыболовства в языке средневековых монголов, *'Средневековая культура монгольских народов'*, Новосибирск, 1992, 102-107

Рассадин, В. И. Будаев, Б. Ж. Названия молочных продуктов в монгольских языках, *'Этно-культурная лексика монгольских языков'*, Улан-Удэ, 1994, 3-22

Рассадин, В. И. Иноязычная лексика в языке эпоса «Гэсэр», *'Гэсэриада - духовное наследие народов Центральной Азии'*, Улан-Удэ, 1995, 147-150.

Рассадин, В. И. Проблемы исторического словообразования монгольских языков, *'Историко-сравнительное изучение монгольских языков'*, Улан-Удэ, 1995, 120-131

Рассадин, В. И. Некоторые проблемы этимологизации слов монгольского языка, *VII Международный конгресс монголоведов*, Улан-Батор, август 1997 (Доклады российской делегации), М., 1997, 151-157

Рассадин, В. И. О коневодческой терминологии монгольских языков в свете тюрко-монгольских языковых связей, *Third International Conference «Past and Present of the Mongolic Peoples»*, Уб., 2009, 95-99

Рашицэрэн, Tabun qosiγu mal-un nasu sidü ba öngge jisüm-i nerelekü üge-yin tuqai, MKB 2, 1982, 34-52

Рыгдылон, Э. Р. О Монгольском термине *онгу-богол*, *'Филология и история монгольских народов'*, М., 1958, 166-172

Рыкин, П. О. Термины родства и средневековых монголов, *'Монгольская империя и кочевой мир'*, Улан-Удэ, 2004, 444-462

Рыкин, П. О. О семантики и этимологии термина свойство *abulin ete* в *'Тайной истории монголов'*, *'Радловский сборник'*, СПб., , 2008, 362-368

Санжеев, Г. Д. Монгольские термины *удха, бөге* и *бүлү*, *'Монгольский лингвистический сборник'*, М., 1985, 99-104

Скрынникова, Т. Д. Монгольские термины сакральности правителя XIII в. *'Международный Конгресс Монголоведов'* V:I, 1987, 126-132

Скрынникова, Т. Д. Ранние представления монголов о *sülde*, *Цыбиковские чтения*. Тезисы докладов и сообщения, Улан-Удэ, 1989, 115-116

Скрынникова, Т. Д. *'Oboq'* и *'irgen'* в контексте *'Сокровенного сказания'*, *Mongolica* I (22), 1990, 92-102

Содном, Б. Монгол эсгий гэрийн нэр томъёо, МС 8:18, 1970, 243-253

Сүхбаатар, О. Этимология некоторых слов в *'Гесере'*, *'Гесэриада'* - духовное наследие народов центральной Азии РАН БИОН, Улан-Удэ, 1995, 155-158

Сүхбаатар, О. *Qormusta* kemekü üge-yin yarul-un tuqai, MKUJ 1, 1995, 52-56

Сэржээ, Ж. Монгол хүний нэрийн бүтцийн зарим асуудалд, ХЗ 16, 1980, 144-155

Сэцэнмөнх, *'Mongyol-un niyuča tobčiyan'*-u *'tösürge'* gedeg ügen-eče sedübleků inu, *International Symposium on the Secret History of the Mongols and Mongolian Culture*. Absracts of Papers, 2001, Kökeqota, 51-52

Төмөрбагана, Mongyol kelen-ü törül-ün qaričayan-u ner-e-yin tuqai, MKB 3, 1984, 41-50

Төмөрцэрэн, Ж. *'Далан тогоонд буцалгаж'* хэмээх үгийн учир, *МНТ-ны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын бага хурал*, Уб., 1995, 99-103

Төмөрцэрэн, Ж. *Altai, 'Qangyai'* kemekü ner-e-yin yarul egüsül, *'Erdem sinjilegen-ü ǰokiyal-un tegübüri'*, ÖMSKKQ, 1999, 402-412

Трофимова, С. М. О лексике монгольских языков, отражающей ориентацию в пространстве, *'Проблемы исторического развития монгольских языков'*, СПб., 2007, 125-134

Түвшинтөгс, Б. Малгай тавибал манайх ... буюу *'богтог'* хэмээх үгийн тухай, *Монголын Алтай Судлал*, Уб., 2011, 238-245

Убушаев, Н. Н. Происхождение этнонима *'калмык'*, (7 Международный конгресс Монголоведов «Улан-Батор, 12 августа 2002 г.) доклады Российской делегации. М., 2002. С. 282-286.

Ууганбаатар, М. *'Монголын нууц товчоо'*-ны үг хэллэгийн тайлбар, Уб., 1998

Хамутаев, В. А. Об этимологий этноним «Бурят», *'Присоединение бурятии к России'*. История, право, политика, Улан-Удэ, 18-28

Харькова, С. С. Наименования видов одежды в монгольских языках (к вопросу об их этимологии), *Монголоведения*, Элиста, 2004, 48-64

Хасдорж, *'Монгол'* гэдэг нэрийн тухай, Уб., 1959, 19 тал

Хашимото, М. Монгол хэлний зарим үгийн гарал, *'Монголын нууц товчооны монгол хэлний судалгаа'*, Уб., 2001, 28-30

Хашимото, М. *'Монголын нууц товчоон'* дахь зарим үйл үгийн үндэс *'qori-'* зэргийн хэлбэрийн тухай, *ibid.* 31-35

Хашимото, М. *Монголын нууц товчоон* дахь *jügeli* гэдэг үгийн гарал үүслийн тухай, *Mongolica* 14, 2004, 235-237

Хашимото, М. *'Монголын нууц товчоон'*-ы *'etügen, ötögen'* гэдэг үгийн тухай, ОУМЭИХ IX:II. 209-211

Хомонов, М. П. Из наблюдений над лексикой древне монгольского памятника *Сокровенного сказание*, Труды Бурятского Института Общественных Наук, Улан-Удэ, 13, 1970, 29-40

Хомонов, М. П. О генезис слова *'тэнгри'* и *'огторго'*, *'Традиционный фольклор бурят'*, Улан-Удэ, 1980, 55-58

Хотол, Mongγol kelen-ü čeger üges-ün tuqai güyüken aǰiγlalta, MKB 4, 1982, 37-51

Хүрэлбаатар, У. *'Mongγol-un niγuča tobčiyan'* daki ökі – ökin ǰerge qoyar kelberitei üges-ün tuqai sin-e tayilburi, ÖMYS 1, 1992, 75-81

Хүрэлбаатар, У. *'Mongγol-un niγuča tobčiyan'*-u keleče-yin tobči tayilul, ÖMYS 2, 1993, 24-38

Цолоо, Ж. О некоторых названиях монгольской одежды, *'Монгольский лингвистический сборник'*, М., 1992, 135-148

Цыбиков, Г. Ц. Материалы к русскому переводу *«Лам-рим чэн-по»*, *'Избранные труды'*, том 1, Новосибирск, 1981, 71-102

Цэрэнсодном, Д. XIV зууны үеийн яруу найрагч Чойжи-Одсэр, Уб., 1969, 132-135

Цэрэнсодном, Д. Об этимологии одного из выражений *Сокровенного сказания* монголов, ХЗ 20, 1987, 152-158

Цэрэнсодном, Д. *'Mongγol-un niγuča tobčiyan'*-u ǰarim üge kelelge-yin asaγudal-du, BQÜYS 38, 2006, 1-14

Цэрэнсодном, Д. *'Монголын нууц товчоон'* дахь *'yekes-ün γaǰaru inegü'* хэмээх хэллэгийн тухай, *'Антоон Мостаэрт ба Монгол судлал'*, Уб., 2011, 318-320

Чоймаа, Ш. Монголын нууц товчооны зарим сул үгийн тухай, *Mongolica* 1, 1990, 269-279

Чоймаа, Ш. *'Mongγol-un niγuča tobčiyan'*-du γarqu *'kūlūg'* kemekü üge-yin udq-a, γarul qubisul, ÖMYS 1, 1998, 66-71

Чоймаа, Ш. *'Mongγol-un niγuča tobčiyan'*-u *'buγaγu'* kemekü üge-yin oyira toγarin-du sinǰilekü ni. ÖMNSU 3, 2001, 56-62

Чоймаа, Ш. *'Монголын нууц товчоон'*-д буй нэгэн санскрит үгийн тухай, *'Энэтхэг-Монголын сурвалж соёлын хэлхээ холбоо'*, Уб., 2005, 152-156

Шагдарсүрэн, Ц. *'Монголын нууц товчоо'*-ны *'тоног'*, ХЗС 8, 1970, 315-320

Шагдарсүрэн, Ц. Монгол хэлний *'qoyar / ǰirin'* гэдэг тооны нэрийг мөшгисөн нь, АН 9, 1999, 313-334

Шагдарсүрэн, Ц. Монгол хэлний язгуурын утга учир, *Quaestiones Mongolorum Disputate* {= *Association for International Studies of Mongolian Culture*}, Tokyo, No 1, 2005, 111-118

Шинэхүү, М. Архивын даанс харааная гарах зарим нэр, үг хэллэг, ХЗ 8, 1970, 269-282

Шонхор, *'Činggis'* kemekü ner-e-yin tuqai MKUJ 4, 1985, 42-44

Шонхор, Erten-ü mongγol kelen-ü sudulul, ÖMSKKQ, 1996, 412-440

Элдэнтэй, Оюундалай, Heyinii-ün *'Mongyol-yn niγuča tobčiyan'*-u üges-ün toil-yin endegürel-i Jalarayulqu anu, MKUJ 1, 1985, 36-61, 70

Элдэнтэй, Оюундалай, Асаралту, *'Mongyol-un niγuča tobčiyan'*-u Jarim üges-ün tayilburi, ÜKQ, Begejing, 1991, 10-558

Элдэнтэй, Ардажав, *Монголын нууц товчоон* – сийрүүлэл, тайлбар, Хөххот, 1996, 1-974

Эрдэнэмөнх, *'Niγuča tobčiyan'* daki ordos ayalγun-u Jarim üges-ün tuqai, MKB 3, 1989, 45-49

Aalto, P. Ayay-qa tegimlig, *Studia Altaica*, Wiesbaden, 1957, 17-22

Befla M.-L & Hamayon, R. The Concept of *Tänggäri* in the Secret History of the Mongols, *'Монголын нууц товчооны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын бага хурал'*, Уб., 1995, 185-194

Bela Kempf, Two Mongolian Compound Suffixes from the Middle Mongolian Period {= *Altaica Budapestinensia* MMII}. Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference, Budapest, Hungary, June 23-28, 2002, Budapest, 2003, 181-184

Bela Kempf, On Mongolic *belge* and *mengge* 'sign, mark', AOH 65/3/(2012), 317-322

Bertagaev, T. A. On the Etymology of a Colour Name on Mongolian, *'Mongolian Studies'*, Budapest, 1970, 67-70

Bese, L. Some Turkic Personal Names in the *Secret History of the Mongols*, AOH 32, 1978, 353-369

Bese, L. The Shaman Term *Jükeli* in the *Secret History of the Mongols*, AOH 40, 1986, 241-248

Bese, L. Some Passages in the *Secret History of the Mongols* I, AOH 41, 1987, 41-51

Bese, L. On Some Ethnic Names in 13th Century Inner Asia, AOH 42, 1988, 17-42

Boodberg, P. A. An Early Mongolian Toponym, HJAS 19, 1956, 407-408

Bosson, J. E. A Treasury of Aphoristic Jewels. The *Subhāsitaratnanidhi* of Sa-Skya Pandita in Tibetan and Mongolian {= UAS 92}, Bloomington, 1969, 398 pp.

Bosson, J. E. A Modest Proposal for the Etymology of Mongγol, OUMEIX V:2, 1992, 391-394

Boyle, J. A. *'Iru'* and *'Maru'* in the *Secret History of the Mongols*, HJAS 17, 1954, 403-410

Boyle, J. A. Some Additional Notes on the Mongolian Names in the Nation of the Archers, *'Researches in Altaic Languages'*, Budapest, 1975, 33-42

Chiodo, E. The Horse White as Egg (*öndegen čaγan*). A Study of the Consecrating Animals to Deities, UAJ N. F. 11, 1992, 125-151

Chiodo, E. The Black Standard (*qara sülde*) of Chinggis Qaγan in Baruun Xüree, UAJ N. F. 15, 1997/98, 250-254

Chiodo, E. The White Standard (*čaγan tuγ sülde*) of the Čaqar Mongols of Üüsin Banner, UAJ N. S. 16, 1999/2000, 232-244

Choi, Hak-kun. Remarks on the Numerals of the Altaic Languages, Proceedings of the 5th East Asian Altaic Conference, Dec. 26. 1979 – Jan 2. 1980, Taipei, 1980, 45-54

Clark, L. V. The Turkic and Mongolian Words in William of Rubruck's Journey (1253-1255), JAOS 93, 1973, 181-189

Clark, L. V. The Month Name *kögeler* in the Mongol Natural Calendar, *Bahşi Ögdişi*. (Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags), Istanbul, 1998, 45-48

Clauson, G. Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses. An Etymological Study, CAJ 10, 1965, 161-166

Cleaves, F. W. The Expression *dur-a qočarulčaju* in the Letter of Öljeitü to Philippe le Bel, HJAS 11, 1948, 441-455

Cleaves, F. W. The Expression *jöb ese bol-* in the SHM, HJAS 11, 1948, 311-320

Cleaves, F. W. The Mongolian Names and Terms in the History of Nation of the Archers by Grigor of Akanc', HJAS 12, 1949, 400-443

Cleaves. F. W. A Chancellery Practice of the Mongols in the Thirteenth and Fourteenth Centuries, HJAS 14, 1951, 493-526

Cleaves. F. W. *Daruya* and *Gerege*, HJAS 16, 1953, 237-259

Cleaves, F. W. *'Aldar čab ~ čab aldar'*, HJAS18, 1955, 221-233

Cleaves. F. W. *Qabqanas ~ Qamqanas*, HJAS 19, 1956, 390-406

Cleaves, F. W. *'Bökesün ~ Bökegül'*, UAJb 35 1964, 384-393

Cleaves, F. W. Alaba = '(A)l(a)f(a)h, UAJb 35, 1964, 181-188

Cleaves, F. W. Addendum to *'Bökesün ~ Bökegül'*, UAJb 39, 1967, 49-52

Cleaves, F. W. On the Expression *Čul ulja'ur* (*Čöl olja'ur*) in § 254 of the Secret History of the Mongols, JTS 9, 1985, 213-217

Cleaves, F. W. The Verb *isayljayul-un/ nisayljayul-un* in Two Mongolian Letters Patent of 1725 and 1726, *Gedanke und Wirkung*. Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe, {AF 108}, Wiesbaden, 1989, 76-82

Doerfer, G. Der Name der Mongolen bei Rašid ad-Dīn, CAJ 14, 1970, 68-77

Haltod, M. Mongolische Ortsnamen. Aus mongolischen Manuskript-Karten zusammengestellt, Teil I. Einleitung von W. Heissig, Wiesbaden, 1966, 217 S

Heissig, W. Die Čayadai *'bilig'* und ihre Historizität, *Tractata Altaica*. Denis Sinor Sexagenario Optime de Rebus Altaicis Merito Dedicata, Wiesbaden, 1976, 277-290

Hovdhaugen, E. The Mongolkian Suffix *-lig* and Its Turkic Origin, *'Researches in Altaic Languages'*, Budapest, 1975, 71-77

Isona, F. A Few Reflections on the *anda* Relationship, *Aspects of Altaic Civilization* II. Proceedings of the XVIII PIAC, Bloomington, 1975, Bloomington, 1978, 81-87

Isona, F. More About the *Anda* Relationship, JAMS, 8, 1983, 36-47

Isono, F. *Küriyen* Reconsidered, JAMS 12, 1989, 3-25

Kaluzynski, Zum Begriff *obog* in der Geheimen Geschichte der Mongolen, *'Gedanke und Wirkung'*, Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe,

1989, 189-195
Kara, G. Le dictionnaire etymologique et la langue mongole, AOH 18:1-2, 1965, 1-32
Kara, G. On Middle Mongolian *ni'urqa, Biläk Bitig,* Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag, Wiesbaden, 1995, 103-107
Kara, G. Mongol *enggeske* and Turkic *englik* in the Yemen Polyglot', AMo 9, 2009, 1-4
Kara, G. Books of the Mongolian Nomads. More than Eight Centuries of Writing Mongolian, Indiana University, Bloomington, 2005, 5-285
Kara, G. Dictionary of Sonom Gara's *Erdeni-yin sang.* A Middle Mongolian Version of the Tibetan Sa skya Legs bshad. Mongol-English-Tibetan {= Brill's Inner Asian Library 23}, Brill. Leiden/Boston, 2009, XLII + 1-337
Khabtagaeva, B. Colour Names and their Suffixes. A Study on the History of Mongolian Word Formation, AOH 54, 2001, 85-165
Luvsanjav, Choi. On the Types of Mongolian Word Roots, *Fifth International Congress of Mongolists,* vol. II, 1992, 380-381
Luvsanvandan, Š. Remarks on Some Roots and Stems in Modern Mongolian, *'Studies in General and Oriental* Linguistics', Tokyo, 1970, 423-425
Miller, R. A. Two Middle Mongolian Titles in Early Korean, *Studia in Honorem Stanislaw Stachowski Dicata,* Krskow, 2000, 204-218
Mostaert, A. Trois passages *de l'Histoire secrète des mongols,* SO 14, 1950, 1-6
Mostaert, A. A propos du mot *širolya* de *l'Histoire secrète des mongols,* SO 14, 1950, 470-476
Mostaert, A. Sur quelques passages de *l'Histoire secrète des Mongols*, Harvard-Yen ching Institute, Cambridge, Massachusetts, 1953, 1-277 pp. // Монголын нууц товчооны зарим хэсгийн тухай, Уб., 2010, 1-208
Mostaert, A. Le mot *Natigay/Nacigay* chez Marco Polo, *Oriente Poliano,* Rome, 1957, 95-101
Murakami, M. On the Term *'ger-ün kö'üd'* as Appeared in the *Yuan-cha'o Pi-shi,* ОУМЭИХ т. II, 1973, 320-321
Murakami, M. On the *'madasari irgen'* and *'abtu balaghasun'* appeared in the 261 Paragraph of the *Secret History of the Mongols,* ICM 3, 1979, 344-347
Ozawa, Sh. On the *'Qa'an'* in the Language of the Secret History, JLJS 53, 1968, 91-100
Pelliot, P. Les Mongols et la Papauté, *Revue de l'orient chrétien,* III (23) 1922, 16-21
Pelliot, P. Sur *yam* ou *jam* 'relais postale', T'P 27, 1930, 192-195
Pelliot, P. *Širolya ~ širalya,* T'P 37, 1937, 102-113
Pelliot, P. *Qubčiri ~ qubčir* et *qubčiur ~ qubčur,* T'P Ser 37, 1944, 153-164
Poppe, P. Remarks on Some Roots and Stems in Mongolian, *Silver Jubilee Volume of the Zinbun-Kagaku-Kenkyuso,* Kyoto University, Kyoto, 1954, 294-300
Poppe, N. On Some Mongolian Names of Wild Beasts, CAJ 9, 1964, 161-174
Poppe, N. On Some Military Terms in the *Yuan-ch'ao pi-shih, Mon.Ser.* 26, 1967, 506-517

Poppe, N. Über die Bildungssuffixe der mongolischen Bezeichnungen der Körperteile, UAJb 45, 1973, 223-243

Poppe, N. The Use of Colour Names in Mongolian, *The Canada-Mongolia Review.* A Journal of Mongolian Studies, III, Saskatoon, 1977, 118-134

Poppe, N. On Some Proper Names in the *Secret History, 'Euroasia Nostratica'.* Festschrift für K. H. Menges, Wiesbaden, 1977, Bd. I, 161-167

Poppe, N. On Some Suffixes of Plant Names in Mongolian, ZAS 15, 1982, 383-390

Pritsak, O. Mongolisch *yisün* und *yiren* 'neunzig', UAJb 26, 1964, 243-245

Pritsak, O. The Origin of the *Sibir, Gedanke und Wirkung.* Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe, {= AF 108}, Wiesbaden, 1989, 271-280

Rachewiltz, Igor de. *Qan, Qa'an* and the Seal of Güyüg, *Documenta Barborum.* Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag, Wiesbaden, 1983, 272-281

Rachewiltz, I de. On the Expression *čul ulja'ur* (= *čol olja'ur*) in § 254 of the *Secret History of the Mongols,* JTS 9, 1985, 213-217

Rachewiltz, Igor de. The Title Činggis Qan / Qayan Re-examined, *Gedanke und Wirkung,* Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe, Wiesbaden, 1989, 281-298

Rachewiltz, Igor de. The Expression *Qaǰaru Inerü* in Paragraph 70 of the *Secret History of the Mongols,* OUMEIX V:2, 1992, Ulaanbaatar, 337-343

Rachewiltz, Igor de. Some Puzzling Words in the *Secret History of the Mongols,* OUM EIX VI:2, 1995, Ulaanbaatar, 278-283

Rachewiltz, Igor de. The Name of the Mongols in Asia and Europe: A Reappraisal, Études mongoles et sibériennes, 27, 1996, 199-210

Rachewiltz, Igor de. A Note on the Word *Börte* in the *Secret History of the Mongols,* EAH 13/14, 1997, 153-155

Rachewiltz, Igor de. On a Puzzling Words in the Sino-Mongolian Inscription of 1335 in Memory of Chang Ying-jüi, UAJ N. F. 15, 1997/98, 255-259

Reid, Robert W. Mongolian Weaponry in the *Secret History of the Mongols, Mongolian Studies,* 15, 1992, 85-95

Rona-Tas, A. Preliminary Report on the Study of the Dwellings of the Altaic Peoples, *Aspects of Altaic Civilization* I, Proceedings of the Fifth Meeting of the PIAC Held at Indiana University, 1962, Bloomington, 1978, 47-65

Rona-Tas, A. Some Notes on the Terminology of Mongolian Writing, AOH 18, 1965, 119-147

Rozycki, W. Mongol *kilyasun* 'horse hair' ~ Proto-Tungus **k'inga* 'animal hair', PIAC 38, 1996, 291-298

Rybatzki, V. Fish in the *Secret History of the Mongols,* IJCAS 1996, 1-19

Rybatzki, V. Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkuc Inscriptions, CAJ 44, 2000, 205-292

Rybatzki, V. Names of the Months in Middle Mongol, *Altaica Budapestinensia,* MMII, Proceedings of the 45th PIAC, Budapest, 2003, 256-290

Rybatzki, V. Personal Names and Titles of the Naiman in the *Secret History of the Mongols, 'The Black Master'* Essays on Central Eurasia in Honor of Geörgy

Kara on His 70th Birthday, Wiesbaden, 2005, 103-114
Rybatzki, V. Female Personal Names in Middle Mongolian Sources, *The Role of Women in the Altaic World* edited by Veronika Viet, Wiesbaden, 2007, 211-230
Rykin, P. The Social Group and its Designation in Middle Mongolian: the Concepts *irgen* and *oboq*, *Forum for Anthropolody and Culture,* 1, 2004, 183-210
Rykin, P. The System of Kingship and Affinity Terms in Middle Mongolian, AOH 64, 2011, 25-47
Serruys, H. A Note on Arrows and Oaths Among the Mongols, JAOS, 78, 1958, 279-294
Serruys, H. The Office of *Tayisi* in Mongolia in the Fifteenth Century, HJAS 37, 1977, 353-380
Serruys, H. A Mythological Animal in Central Asia, CAJ 26, 1982, 119-121
Serruys, H. Mongγol: Moγal and Mangγus: Maγus, AOH 36, 1982, 475-484
Serruys, H. *Cacir, Cacar, Cadr* 'tent' in Mongol, ZS 17, 1984, 76-81
Serruys, H. *Deresü:* Lasiogrostis splendens, EMS 16, 1985, 69-79
Shiraiwa, K. On the *Ötegü Boyol* in the Jāmi 'al-Tavārīkh of Rashīd al-Dīn, AOH 47, 1986, 27-31
Shiraiwa, K. On the *ötegü boyod* in Chinggisid Dynasties in Mongolia, China and Persia in the 13th-14th Centuries, Proceedings of the 38th PIAC, Kawasaki, Japan: August 7-12, 1995, Wiesbaden, 1996, 334-344
Vietze, H-P. The Title of the *Secret History of the Mongols,* CAJ 39, 1995, 303-309

2.2 МОНГОЛ ХЭЛЭНД ОРСОН ГАДААД ХЭЛНИЙ ҮГСИЙН СУДАЛГАА

2.2.1 Төрөл хэлнээс монгол хэлэнд орсон харь үгийн судалгаа

2.2.1.1 *Түрэг хэлнээс монгол хэлэнд орсон үгсийн судалгаа*

Баскаков, Н. А. Душа в древних верованиях тюрков Алтая (термины, их значение и этимология), СЭ 5, 1973, 108-113
Болд, Л. Орчин цагийн монгол хэлэнд буй түрэг хэлний үгсийн сангийн элемент, түүний үүрэг, ОУМЭИХ,V т. 2, 1984, 530-536
Владимирцов, Б. Я. Турецкие элементы в монгольском языке, ЗВОИРАО 20, 1911, 153-184 // *'Работы по монгольскому языкознанию'*, М., 2005, 31-58
Владимирцов, Б. Я. Географические имена орхонских надписей, сохранившиеся в монгольском, *'Работы по монгольскому языкознанию'*, М., 2005, 846-851
Владимирцов, Б. Я. Заметки древнетюркским и старомонгольским текстам, *'Работы по монгольскому языкознанию'*, М., 2005, 854-860
Грунтов, И. А. Общее наследие и заимствовния. Древнейшие тюрко-монгольские заимствования: Обязательны ли радикальные решения? *'Проблемы исторического развития монгольских языков'*, СПб., 2007, 44-51

Ишре Дьярмати, Названия планеты *'венера'* в тюркских языках, *'Altaic Religious Beliefs and Practices'*, Proceedings of the 33rd Meeting of the PIAC, Research Group for Altaic Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 1992, 117-124

Ман Мөрөн, Mongγol kelen-ü qari γarultai üges-ün irel γarul-un tuqai, *'Mongγol sudulul-un ügülel-ün tegübüri'*, ÖMSKQ, 1992, 402-406

Мөнхдалай, *'Mongγol-un niγuča tobčiyan'* daki Jarim üges-ün türüg γarul-un asaγudal-du, ÖMBYS 2, 1991, 15-21

Мөнхдалай, *'Mongγol-un niγuča tobčiyan'* daki türüg γarultai üges-ün angqan-u sinJilege *'Mongγol-un sudulul-un ügülel-ün tegübüri'*, 1994, 21-41 ÖMB YS 4, 1992, 1-14 //

Рассадин, В. И., О тюркизмах в бурятском языке, *К изучению бурятского языка'*, Улан-Удэ, 1969, 129-134

Рассадин, В. И. Тюркизмы в халха-монгольском языке, Тр. Бур. Ин-та. Общ. Наук, БФСО АН СССР, Вып. 5, 1970, 52-58

Рассадин, В. И. Тюркские лексические элементы в калмыцком языке, *'Этнические и историко-культурные сзязи монгольских народов'*, Элиста, 1983, 90-93

Рассадин, В. И. Тюркские элементы в калмыцком языке, *'Енисейские и историко-культурные связи монгольских народов'*, Улан-Удэ, 1983, 70-89

Рассадин, В. И. Тюркские элементы в языке *'Сокровенного сказания монголов'*, *'Тайная история монголов: источниковедение, история, филология'*, Новосибирск, 1985, 108-115 // *Монгольский лингвистический сборник'*, М., 1992, 109-116 // *'Монголын нууц товчоо'*-ны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын бага хурал, Уб., 2000, 60-65 //

Рассадин, В. И., О тюркском влиянии на развитие говора нижнеудинских бурят, *'Проблемы монгольского языкознания'*, Новосибирск, 1988, 62-74

Рассадин, В. И. О тюркском влиянии на развитие монгольских языков, *'Проблемы исторического развития монгольских языков'*, СПб., 2007, 105-111

Рассадин, В. И. Монгол хэлнүүдэд орсон түрэг гаралтай үгсийн шинж чанарын тухай, *Altaica* IV, Уб., 2007, 45-49

Рассадин, В. И. Влияние тюркских и тунгусо-маньчжурских языков на формирование лексического состава бурятского языка, *'Актуальные проблемы современного монголоведения'*, Уб., 2007, 169-187

Рассадин, В. И., О коневодческой терминологии монгольских языков в свете тюрко-монгольских языковых связей, *'Монгол туургатны эрт ба эдүгээ'* Уб., 2009, 95-99.

Санжеев, Г. Д., К проблему о тюркских заимствованиях в монгольских языках, *Лингвистический сборник*, Ташкент, 1971, 29-34

Санжеев, Г. Д. О тюрко-монгольских лингвистических параллелях, СТ 6, 1973, 73-78

Сыдыков, С. Монгольско-тюркские языковые параллели, Фрунзе, 1983, 32-84

Харькова, С. С. Тюркские лексические элементы в эпосе *'Джангар', 'Джангар' и проблемы эпического творчества тюрко-монгольских народов'*, М., 1980, 353-358

Харькова, С. С. О некоторых тюркских лексических заимствованных в калмыц-ком языке, *'Монголоведные исследования'*, Элиста, 1983, 90-93

Харькова, С. С. Собственно калмыцкие заимствования из тюркских языков, *'Исследования по грамматике и лексике монгольских языков'*, Элиста, 1985, 52-64

Харькова, С. С. О словах тюркского происхождения монгольских словарей Мукаддимат ал-Адаб и Ибн-Муханны, *'Филологические исследования старописьменных памятников'*, Элиста, 1987, 81-88

Харькова, С. С. Об одном критерии выявления тюркизмов в монгольских языках, *'Проблемы монгольского языкознания'*, Новосибирск, 'Наука», 1988, 75-82

Aalto, P. *Ayay-qa tegimlig, Studia Altaica,* 1957, 17-22

Béla Kempf, Kalmyk – Semantical Categories of Turkic Elements in Kalmyk, *'Oirad and Kalmyk Linguistic Essays'* ed. by Birtalan Agnes, Elte Eötvös. Kiadó, 2012, 134-162

Bese, L. Some Turkic Personal Names in the *Secret History of the Mongols,* AOH 32, 1970, 353-369

Clark, Larry V. Turkic Loanwords in Mongol, I. The Treatment of non-initial *s, z, š, č*, CAJ XXIV, 1980, 36-59

Clauson G. The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian, CAJ 1959, IV:3, 174-187

Clauson G. The Turkish Elements in 14-th Century Mongolian, CAJ 1960, V:4, 301-316

Doerfer, G. Türkische und mongolische elemente im Neupersischen, *(Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Veröffentlichungen der Orientalistischen Kommission, Bd. XIX.)* pp. iv, 671. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, Bd. I, 1963, V + 671 S.

Erdal, M. Die türkischen-mongolischen Titel *elχan* und *elči, Altaica Berolinensia.* The Concept of Sovereignity in the Altaic World, {= AF 126} Wiesbaden, 1993, 81-99

Kara, G. L'ancien ouigour dans le lexique mongol, JA 269, 1981, 317-323

Kara, G. Late Mediaeval Turkic Elements in Mongolian, *'De Dunhuang à Istanbul'.* Hommage à Russel Hamilton. Ed. L. Bazin and P. Zieme (Silk Road Studies V), Turnhout, Brepols, 2001, 73-120

Krueger, John R. Rev: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish by Sir. Gerard Clauson, London: Oxford University Press, 1972, 48 + 988 pp. in: *Mongolian Studies,* 2, 1975, 143-149

Li Yong-Song, The Uighur Word Materials in a Manuscript of *Hua-yi yi-yu* in the Library of Seoul University, *Altai Hakpo* 16, 2006, 143-176

Poppe, N. The Turkic Loanwords in Middle Mongolian, CAJ 1955. 1, 36-42

Poppe, N. On Some Vowel Correspondences in Mongolian Loan-Words in Turkic, CAJ 13, 1969, 207-214

Rachewiltz, I de. The Name of the Mongols in Asia and Europe: A Re-appraisal, EMS 27, 1996, 199-210

Rybatzki, V. Personal Names and the Titles of the Naiman in the Secret History of the Mongols, The Black Master: *'Essays on Central Eurasia'*, Harrasso-witz Verlag, 2005, 103-114

Rybatzki, V. Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente eine Lexikalische Untersuchung, Helsinki, 2006

Rybatzki, V. Classification of Old Turkic Loanwords in Mongolic, *'Ötükem'den Istanbul'a Türkçe'nin 1290 yili'* (720-2010) // From Ötüken to Istanbul 1290 Years of Turkish (720-2010), Papers, Istanbul, 20108, 185-202

Sanzheyev, G. D. A Mongolistic Reconstruction of Turkisms, *'Researches in Altaic Languages'* ed. by Louis Ligeti, Budapest, 1975, 213-218

Shogaito, M. On Uighur Elements in Buddhist Mongolian Texts, MRDTB 49, 1991, 27-49

Shogaito, M. Uighur Influence on Indian Words in Mongolian Buddhist Texts, in: *'Indien und Zentralasien Sprach und Kulturkontakt'*, Wiesbaden, 2003, 119-143

Tatar Magdolna Maria, *Kol* 'lake, flood, source, moor' in Northern Mongolian Hydronyms, *'Turcological Letters to Bernt Brendemoen'*, The Institute of Comparative Research in Human Culture, Novus Press – Oslo, 2009, 327-339

2.2.1.2 *Манж-түнгүс хэлнээс монгол хэлэнд орсон үгсийн судалгаа*

Гоа, Д. *'Mongγol-un niγuča tobčiyan'* bolun manju kelen-ü neyite dumda-yin üges-ün abiyan-u sudulul, *'Mongγol kele jokiyal sudulul'*, MSKQ, 1997, 93-117

Гоа, Д. *'Mongγol-un niγuča tobčiyan'* bolun manju kelen-ü öngge jisüm-ün nere-yidül üge-yi qaričaγulun sinjilekü ni, *Mongγol-un niγuča tobčiyan-u olan qaraγasutu sudulγan*, ÖMSKKQ, 2001, 321-349

Ман Мөрөн, Mongγol kelen-ü qari γarul-tai üges-ün irel γarul-un tuqai, *'Mongγol sudulul-un ügülel-ün tegübüri'*, ÖMSKQ, 1992, 399-402

Мишиг, Л. Монгол бичгийн хэлэнд орсон зарим манж үгийн тухай, МУИС ЭШБ 1972, 39-45

Рассадин, В. И. О Тунгусо-маньчжурских элементах в монгольском языках, *'Этно-культурные процессы в Юго-восточной Сибири в средние века'*, Новосибирск, 1989, 145-152

Рассадин, В. И. Влияние тюркских и тунгусо-маньчжурских языков на формирование лексического состава бурятского языка, *'Актуальные проблемы современного монголоведения'*, Уб., 2007, 169-187

Чимиддоржиева, Г. Н. Влияние тунгусо-маньчжурских языков на бурятские говоры, *'История и внешние связи бурятского языка'*, Улан-Удэ, 2004, 96-106

Элдэнтэй, Ардажав, Manju kelen deki *'Mongyol-un niyuča tobčiyan'*-u üges, *Mongolica*, 1(22), 1990, 192-208

Doerfer, G. Tungusische Lehnwörter im mongolischen: Urheimatfrage, *Mongolo-Tungusica {Tungusica* 3}, Wiesbaden, 1985, 246-254

Doerfer, G. Mongolo-Tungusica {= *Tungusica* 3}, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1985, 246-253

Poppe, N. Mongolian *-γur* and Evenki *-wūn*, CAJ 13, 1969, 253-262

2.2.1.3 *Алтайн хэлнүүдийн үгсийн сангийн харьцуулсан судалгаа*

Абрамзон, С. М., О некоторых терминах родства в тюркских языках, *Turcologica*, Лгр., 1976, 204-206

Базылхан, Б. Монгол, казак хэлний үгийн сангийн харьцааны асуудалд, ХЗ 13, 1978, 31-46 // *Монголын Алтай Судлал*, Уб., 2011, 50-63

Базылхан, Эртний түрэг бичээсний хэлний үгийн бүтэц, Уб., 1984, 24-142

Барашков, П. П. Монголо-бурятских и якутских языковых связях, *'Сборник по филологии'*, Вып. 3, Улан-Удэ, 1958,

Бертагаев, Т. А. Внутренняя реконструкция и этимология слов в алтайских языках, *'Проблема общности алтайских языков'*, Лгр., 1971, 90-109

Болд, Л. Түрэг, монгол хэлний тооны нэр, Уб., 2005, 122 тал

Болдырев, Б. В. Словообразование имен существительных в тунгусо-маньчжурских языках в сравнительно-историческом освешении, Новосибирск, 1987, 11-192

Бугаева, Э. Г. Цинциус, В. И. О названиях некоторых металлов в алтаиских языках, *'Проблемы алтайстики и монголоведения'*, Вып. 2, серия лингвистики, Москва, 1975, 69-87

Булкаева, А. А. Общие слова в лексике современного киргизского и бурятского языков, *Уч. зап. Бур. ГПИ*, Вып. 16, Улан-Удэ, 1958, 113-143

Бурыкин, А. А. Проблемы семантической реконструкции терминов родства в алтайских языках и перспективы реконструкции общеалтайской системы терминов родства, *Алгебра родства* 7, СПб., 2001, 136-172

Владимирцов, Б. Я. Заметки к древнетюркскими и старомонгольским текстам, ДАН СССР сер. В. 1929, 289-296

Грунтов, И. А. Общее наследие и заимствования. Древнейшие тюрко-монгольские заимствования: обязательны ли радикальные решения? *'Проблемы исторического развития монгольских языков'* (Мате-риалы международной научной конференции, СПб., 24-26 октября 2007), СПб., 2007, 44-51

Дёрфер, Г. Базисная лексика и алтайская проблема, ВЯ 4, 1981, 35-43

Дмитриева, Л. В. Названия растений в тюркских и других алтайских языков, *'Очерк сравнительной лексикологии алтайских языков'*, Лгр., 1972, 151-223

Дмитриева, Л. В. Фитонимы и фитонимическая терминология, общие для тюркских и монгольских языков, *'Проблемы алтайстики и монголоведения'*, Вып. 2, серия лингвистики, М., 1975, 125-141

Дмитриева, Л. В. Из этимологий названий растений в тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языках, *'Исследования в области этимологии алтайских языков'*, Лгр., 1979, 135-189

Дондуков, У-Ж. Ш. Развитие лексики монгольских языков в сравнительном освещении с тюркскими языками, Улан-Удэ, 2007, 248 стр.

Дыбо, А. В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. Сематические термины (плечевой пояс), М., 1996, 216-238

Дыбо, А. В. Некоторые заимствования в соматической лексике монгольских языков, *'Монгольский лингвистический сборник'*, М., 1992, 212-223

Дыбо, А. В. Монголизмы у Махмуда Кашгарского? *Altaica* X, 2005, 51-60

Зоригту, Го. Mongγol törül kele ba türüg törül-ün kelen-ü üges-ün qaričaγuluγsan sudulul, ÖMSKKQ, 2000, 40-90 91-98, 129-342, 368-416

Ишбердин, Э. Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирсков и монгольских якыках, *'Проблема общности алтайских языков'*, Лгр., 1971, 204-207

Калужински, С. Монгол, якут хэлний харьцаа, ОУМХЭИХ I, 1961, 116-129

Кенесбаев, С. К. К вопросу о тюрко-монгольской языковой общности, *'Проблема общности алтайских языков'*, Лгр., 1971, 322-330

Колесникова, В. Д. О названиях частей тела в алтайских языках, *'Проблема общности алтайских языков'*, Лгр., 1971, 139-151 // Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker. XII PIAC in Berlin, 1969, Berlin, 1974, 327-332

Колесников, В. Д. Названия частей тела человека в алтайских языках, *'Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков'*, Лгр., 1972, 71-103

Колесников, В. Д. К характеристике названий частей тела человека в тунгусо-маньчжурских языках, в кн: *'Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков'*, Лгр., 1972, 257-332

Колесников, В. Д. О названиях лица и наружности в алтаиских языках, *'Проблемы алтайстики и монголоведения'*, Вып. 2, серия линг., М., 1975, 59-67

Константинова, О. А. К характеристике лексического комплекса *'очаг-жилище-народ'* в тунгусо-маньчжурских, монгольских и тюркских языках, *'Проблема общности алтайских языков'*, Лгр., 1971, 164-175 // К характеристике лексического комплекса *'очаг-жилище-народ'* в основных алтайских языках, Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker. XII PIAC in Berlin, 1974, 333-339

Корнилов, Г. Е. Алтайские параллели к чувашском названиям оленя, верблюда и слона, *'Проблема общности алтайских языков'*, Лгр., 1971, 208-213

Котвич. В. Исследование по алтайским языкам, Перевод с польского, М., 1962, 103-138

Кудайбергенов, С. Материалы о киргизско-монгольских лексико-грамматических параллелях, Тр. ИЯЛ. Фрунзе, 1965

Кузьменков, Е. А. Монгольские элементы в маньчжурском и диалектная база старо-монгольской письменности, ВЯ 4, 1988, 117-122

Летягина Н. И. Заметки по поводу тюркских заимствований в маньчжурском и *'чжурчжэньском'* языках, *'Алтайские языки и Восточная филология'*, М., 2005, 230-239

Мижиддорж, Г. Монгол-манж хэлний ижил язгуурт үгийн толь, ХЗ 2, 1964, 127-186

Мижиддорж, Го. Монгол, манж хэлний ижил язгуурт үндсийн бүтээврийн бүтцийн өөрчлөлт тохироо, ХЗ 12, 1977, 149-159 // *Монголын Алтай Судлал*, УБ., 2011, 157-165

Михайлова, М. О. Сопоставительный анализ скотоводческой лексики в алтайских языках, *'Проблемы исторического развития монгольских языков'*, СПб., 2007, 86-91

Мусаев, К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освешении, М., «Наука», 1975

Мухамедова, Э. Б. Об особенностях некоторых туркменских названий растений, *'Проблема общности алтайских языков'*, Лгр., 1971, 161-163

Новикова, К. А. Иноязычные элементы в тунгусо-маньчжурских наименованиях животных, *'Проблема общности алтайских языков'*, Лгр., 1971, 236-254

Новикова, К. А. Иноязычные элементы в тунгусо-маньчжурской лексике относящейся к животному миру, *'Очерки сраавнительной лексикологии алтайских языков'*, *'Наука'*, Лгр., 1972, 104-150

Новикова, К. А. Названия животных в тунгусо-маньчжурских языках, *'Алтайские этимологии'*, Сборник научных трудов, Лгр., 1984, 189-221

Номинханов, Ц-Д. Термины родства в тюрко-монгольских языках, В кн: *'Вопросы истории и диалектологии казахского языка'*, Вып. 1, Алма-Ата, 1958, 42-47

Номинханов, Ц-Д. Термины животноводство в тюркских и монгольских языках, *Труды сектора Востоковедения* АН Каз. ССР, Алма-Ата, т. 1, 1959, 87-116

Номинханов, Ц-Д. Название частей тела человека в тюркских и монгольских языках, Зап. Калм. НИИК ЯЛИ, Вып. 2, Элиста, 1962, 193-204

Номинханов, Ц, Д. Исследования по тюркским и монгольским языкам, Уч. зап. Калм, НИИЯЛИ, вып. 7, серия филол. Элиста, 1967, 9-37

Орузбаева, Б. О. О киргизских и монгольских лексических параллелях в топонимике, Изв. АН Кирг. ССР, 1971, № 1

Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков, Лгр., 1972, 3-360

Петрова, Т. И. Бугаева, Т. Г. Общие основы и лексические модели в словах, обозначающих признак *'красный'* в тунгусо-маньчжурских и других алтайских языках, *'Проблема общности алтайских языков'*, Лгр., 1971, 191-201

Покровская, Л. А. Термины родства в тюркских языках, *'Историческое развитие лексики тюркских языков'*, М., 1961, 11-81

Покровская, Л. А. Гагаузско-монгольские лексические параллели, *'Историко-культурные контакты народов алтайской общности'* {= XXIX PIAC}. 1986, 95-97

Поливанов, Е. Д., К вопросу о родственных отношениях корейского и *'алтайских'* языков, *'Статьи по общему языкознанию'*, М., 1968, 156-164

Рамазанова, Д. Б. Термины родства и свойства в татарских говорах, *'Алтайские языки и Восточная филология'*, М., 2005, 377-387

Рассадин, В. И. О монгольских заимствованиях в тюркских языках Южной Сибири, *'Материалы 2-го Междунар. конгресса монголоведов'*, Улан-Батор, 1973. том 2, 47-51.

Рассадин, В. И. Роль контактов в образовании тюрко-монгольской языковой общности, *'Историко-культурные контакты народов алтайской языковой общности'*, Ташкент, 1986, 100-101.

Рассадин, В. И. Влияние тюркских и тунгусо-маньчжурских языков на формирование лексического состава бурятского языка, *'Актуальные проблемы современного монголоведения'*, Улан-Батор, 1987, 169-183

Рассадин, В. И. О тюркском влиянии на развитие говора нижнеудинских бурят, *'Проблемы монгольского языкознания'*, Новосибирск, 1988, 62-74.

Рассадин, В. И. О тунгусо-маньчжурских элементах в монгольских языках. *'Этно-культурные процессы в Юго-Восточной Сибири в средние века'*, Новосибирск, 1989, 145-152

Рассадин, В. И. К характеристике тюрко-монгольских языковых отношений, *VIII Международный конгресс монголоведов* (Улан-Батор, 5-12 авг. 2002 г.) Докл. рос. делегации, М., 2002, 263-269.

Рассадин, В. И. К характеристике тюрко-монгольских языковых отношений, О характере тюрко-монгольских языковых отношений, *'Проблемы этнокультурных связей монгольских и тюркских народов'*, Улан-Удэ, 2004, 132-148.

Рассадин, В. И. К истории тюрко-монгольских языковых связей, *'Исследователь монгольских языков'* (К юбилею Б.Х. Тодаевой), Элиста, 2005, 163-180.

Рассадин, В. И. О проблеме тюрко-монгольской языковой общности, *Proceedings of the 7th Seoul International Altaistic Society:* Perspectives on the Studies of Endangered Manchu-Tungus, Seoul, 2006.

Рассадин, В. И. Бурятская коневодческая терминология в алтаистическом аспекте, *'Живой язык: Теоретические социокультурные аспекты*

функционирования и развития современных монгольских языков', Элиста, 2007. 40-42

Рассадин, В. И. Очерки по истории сложения тюрко-монгольской языковой общности, Часть I. Тюркское влияние на лексику монгольских языков, Элиста, 2007, 22-146

Рассадин, В. И. Очерки по истории сложения тюрко-монгольской языковой общности, часть II. Тюркское влияние на лексику монгольских языков, Элиста, 2008, 12-223

Рона-Таш, А. Общее наследие или заимствование? (К проблеме родства алтайских языков), ВЯ 2, 1974, 54-68

Рона-Таш, А. Языковое влияние монгольской империи XIII-XIVвв. *'Language and History'* Contributions to Comparative Altaistics {= *Studia Uralo-Altaica* 25}, Szeged, 1986, 217-225

Санжеев, Г. Д. Маньчжуро-монгольские языковые параллели, ИАН СССР, Отд. гум. наук. 1930, 704-707

Санжеев, Г. Д. Сравнительно-исторические и типологические исследования в алтаистике, в кн: *'Лингвистическая типология и восточные языки'*, М., 1965, 77-92

Санжеев, Г. Д. К вопросу о тюркских заимствованиях в монгольских языках, *'Лингвистических сборник'*, Ташкент, 1971, 29-34

Сарыбаев, Ш. Ш. Монгольско-казахские лексические параллели, *'Проблема общности алтайских языков'*, Лгр., 1971, 256-262

Серебренников, Б. А. Являются ли тюркско-монгольские параллели средством проникновения в глубины истории тюркских языков? СТ 6, 1980, 23-30

Старостин, С. А. Проблема генетической общности алтайских языков, *'Историко-культурные контакты народов Алтайской языковой общности'*, Тезисы докладов XXIX сессии постоянной международной Алтайстической конференции, II. Лингвистика, Ташкент, 1986, М., 1986, 104-112

Сыдыков, С. К изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, *'Материалы по общей тюркологии и Дунгановедению'*, Фрунзе, 1964, 12-25

Сыдыков, С. Тюрко-монгольские лексических параллели, в кн: *'Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири'*, Фрунзе, 1966, 178-187

Сыдыков, С. Монгольско-тюркские языковые параллели, Изд-во 'Илим', Фрунзе, 1983, 164 стр.

Татаринцев, Б. И. Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику, Кызыл, 1976

Харькова, С. С. Тюркский архетип и тюрко-монгольские лексические параллели, *'Этническая история тюркоязыкчных народов Сибири и отдельных территорий'*, Омск, 1984, 124-172

Харькова, С. С. Тюрко-монгольская якыковая общность, *VI Международный конгресс монголдоведов, Улан-Батор*, 1992, ч. 2, М., 1992, 194-198

Цинциус, В. И. О некоторых лексических моделях алтайских языков, *'Языковые универсалии и лингвистическая типология'*, М., 1969, 297-307

Цинциус, В. И. Вопросы сравнительной лексикологии алтайских языков, *'Проблема общности алтайских языков'*, Лгр., 1971, 77-89

Цинциус, В. И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии, *'Проблема общности алтайских языков'*, Лгр., 1971, 127-138 // *'Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker'* {= *Schriften zur Geschichte und kultur des alten Orients 5*}, Berlin, 1974, 175-186

Цинциус, В. И. К этимологии алтайских терминов родства, *'Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков'*, Лгр., 1972, 15-70

Цинциус, В. И. Проблемы сравнительно-исторического изучения лексики алтайских языков, *'Исследования в области этимологии алтайских языков'*, Лгр., 1979, 3-17

Цареков, С. Л. Прилагательные в монгольских языках в сравнении с другими алтайскими, Лгр., 1990, 73-93

Чимитдоржиева, Г. Н. Исторические связи бурятского и эвенкийского языков (на примере лексики), Улан-Удэ, 2012, 24-152,

Чоймаа, Ш. Алтайн хэлний *gi* (*ki*-) язгуурт үгийн тухай, МУИС 7, 1996, 10-112

Щербак, А. М., О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков, ВЯ 3, 1966, 21-35

Щербак, А. М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках, *'Исторических развитие лексики тюркских языков'*, М., 1967, 137-138

Щербак, А. М. Тюрско-монгольские языковые связи, ВЯ 4, 1986, 47-59

Щербак, А. М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV вв.), СПб., 1997, 35-47, 92-182, 183-226, 239-249

Щербак, А. М. Тюркско-монгольские языковые контакты в истории монгольских языках, СПб., «Наука», 2005, стр. 19-70-89

Baitchura, U. On Some Problems of Comparative Linguistics, In Connection with Mongolian-Turkic and Some Other Altaic Relations, CAJ 31, 1987, 161-177

Birtalan Agnes, On Some Mongolian Loanwords in Nogai, *'Altaic Religious Beliefs and Practicies* (Proceedings of the Meeting of the PIAC, Budapest, 1990, 37-40

Choi, Hak-kun. Remarks on the Numerals of the Altaic Languages, *Proceedings of the 5th East Asian Altaic Conference*, 1979. 1980, Taipei, 1980, 45-54

Clark, Larry, V. The Turkic and Mongol Words in William of Rubruck's Journey, JAOS 93, 1973, 181-189

Clark L.V. Mongol Elements in Old Turkic? JSFOu 75, 1977, 110-68

Clark L.V. Turkic Loanwords in Mongol. I: The Treatment of non-initial *s, z, š, č*, CAJ. Vol. 24:1-2. 1980, 36-59

Clark, Larry V. Manchu Suffix List, *Manchu Studies Newsletter*, Issue III, 1979-1980, Seattle, University of Washington, 29-40

Clauson G. Turkish and Mongolian studies. {= *Prize Publication Fund* XX}, London, 1962, 140-159, 195-204

Clauson, G. Turk, Mongol, Tungus, AM NS 8:1, 1960, 105-123

Clauson, G. Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study, *Proceedings of the 7th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference,* 1964, CAJ 10:3-4, 1965, 162-163

Csáki, Eva, Middle Mongolian Loanwords in Volga Kipchak Languages, *Turcologica* 67, Harrassowitz, Wiesbaden, 2006

Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1963. I. Wiesbaden, 1963, 557 S.

Doerfer, G. Mongolo-Tungusica. {= *Tungusica* 3}, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1985, 238-254

Doerfer, G. The Problem of Rhotacism / Zetacism, CAJ 28, 1984, 36-42

Doerfer, G. Mongolic aim Alttürkischen, Bruno Lewin zu Fhren. Festschrift aus Anlaβ seines 65. Geburtstags. Bd. III:8, Bochum, 1992, 39-56

Doerfer, G. The Older Mongolian Layer in Ancient Turkuc. Festschrift für Talat Tekin, Istanbul, 1993, 79-86

Erdal, M, Die türkish-mongolischen Titel *elχan* und *elči*, *Altaica Berolinensia.* The Concept of Sovereignty in the Altaic World. PIAC 34th Meeting, Berlin 21-26 July, 1991, {= AF 126}, Wiesbaden, 1993, 81-99

Éva Kincses Nagy, Mongolian Loanwords in Chagatay, *'Historical and Linguistic Interaction Between Inner Asia and Europe'* Proceedings of the 39th PIAC, Sxeged, Hungary, 1996, 139-145

Gabain, A. Alttürkische Grammatik, {= PLO N.S. XV}, Wiesbaden, 1974, 59-83, 291-357

Georg S. Türkisch / Mongolisch *tengri* 'Himmel, Gott' und seine Herkunft. *Studia Etymologica Cracoviensia,* vol. 6, 2001, 83-100

Fedotoff, A. On Symbolism of White Colored Animals in Altaic Myths and Epic, IJCAS 2, 1997, 31-40

Hamp, Eric P. On the Altaic Numerals, *'Studies in General and Oriental Linguistics'*, Tokyo, 1970, 188-197

Han Woo Choi, On the Origin of Old Turkic *bičin/bečin,* CAJ 33:3-4, 1989, 218-222

Han-Woo Choi, On the Turkic Shamanistic Word *Bögü, Altaic Religious Beliefs and Practices'.* Proceedings of the 33rd Meeting of the PIAC, Budapest, June 24-29, 1990, Budapest, 83-88

Hovdhaugen, Even. The Mongolian Suffix *-lig* and its Turkic Origin, *'Researches in Altaic Languages'* {= Bibliotheca Orientalis Hungarica XX}, Budapest, 1975, 71-78

Janhunen, J. Prolegomena to a Comparative Analysis of Mongolic and Tungusic, *'Proceedings of the 38th Permanent International Altaistic Conference'*, Kawasaki, Japan. August 7-12, 1995, edited by J. Stary, Wiesbaden, 1996, 209-218

Poppe, N. On Some Words for 'Guest' in the Altaic Languages, *Jean Deny Mélanges*, Ankara, 1958, 197-201

Poppe, N. Jakutische Etymologien, UAJ 33:1-2, 1961, 1326-141

Poppe, N. On Some Altaic Names of Dwellings, SO 28:3, 1964, 1-11

Poppe, N. On Some Ancient Mongolian Loanwords in Tungus, CAJ. 1966. Vol. 11, No 3, 187-198

Poppe, N. Über einige Vokalentsprechungen in mongolischen Lehnwörter in Tuwinischen, ZDMG. 1968. Bd 118, 113-123

Poppe, N. On Some Vowel Correspondences in Mongolian Loan-words in Turkic, CAJ 13, 1969, 207-214

Poppe, N. On Some Mongolian Loanwords in Evenki. CAJ 16. 1972, 95-103

Poppe, N. Über einige Verbalstammbildungssuffixe in der altaischen Sprachen, OS (*Orientalia Suecana*, Uppsala) XXI, 119-141

Poppe, N. Remarks on Comparative Study of the Vocabulary of the Altaic Languages, UAJb 46, 1974, 120-134

Posch, Udo. Introduction to a Comparative and Etymological Dictionary of the Mongolian Languages and Dialects, *Davidson Journal of Antropology* II:2, 1956, 1-137

Rachewiltz, I de, Rybatzki, V. Introduction to Altaic Philology. Turkic, Mongolian, Manchu {= *Handbook of Oriental Studies* VIII}, Brill. Leiden / Boston, 2010, 136-154

Ramstedt, G. J. Über die Zahlwörter der altaischen Sprachen, JSFOu 24, 1907, 1-24

Ramstedt, G. J. Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen, JSFOu 28, 1912, 4-84

Ramstedt, G. J. Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte, KSz 15 (1915), 135-150, 16 (1916), 66-83

Ramstedt, G. J. Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache, JSFOu. 1916-1920, T. 32, No 1.

Ramstedt, G. J. Alte türkische und mongolisch Tutel, JSFOu 55:2, 1939, 59-82

Ramstedt, G. J. Über Stämme und Endungen in den altaischen Sprachen, JSFOu. 1951. T. 55.

Ramstedt, G. J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II. Formenlehre {= MSFOu 104}, Helsinki, 1952, 155-247

Ramstedt, G. J. Marginal Notes on Pashto Etymology, StO 17:5, 1952, 4-14

Ramstedt, G. J. Über die Struktur der altaischen Sprachen, JSFOu 1958, 55:2, 87-97

Ramstedt, G. J. Alte türkische und mongolische Titel, JSFOu 1958, 55:2, 59-82

Räsänen, M. Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen [= SO XXI] Helsinki, 1957, 256 S.

Róna-Tas, A. Dream, Magic Power and Divination in the Altaic World. AOH 25, 1972, 227-236

Rona-Tas, A. The Altaic Theory and History of a Middle Mongolian Loan Word in Chuvash, *'Researches in Altaic Languages'*, Budapest, 1975, 201-211

Róna-Tas, A. Studies in Chuvash Etymology. I. Szeged, 1982, 240 pp.

Rona-Tas, A. Loanwords of Ultimate Middle Mongolian Origin in Chuvash, *'Studies in Chuvash Etymology.* 1. {= *Studia uralo-altaica* 17} Szeged, 1982, 66-134

Rozycki, W. Mongol Elements in Manchu {= UAS 157}, Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington, Indiana, 1994, 9-226

Rozycki, W. Mongol *kilyasun* 'horse hair' ~ Proto-Tungus **k'inga* 'animal hair', Proceedings of the 38th PIAC, Kawasaki, Japan: August 7-12, 1995, Wiesbaden, 1996, 291-298

Rybatzki, V. Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente eine lexikalische Untersuchung. Helsinki, 2006

Rybatzki, V. Mongolische Lehnwörter bei Mahmud al-Kašgari, The Dīvānu Lugāti't-Turk International Symposium: In Commemoration of Mahmūal Kāşgarī's 1000th Birtrhday, September, 2008, Istanbul, 2011, 367-380

Rybatzki, V. Some Mongolic Words in Özbek (I), *Yalim Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağam,* Ed. Hatice Şirin User – Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştirma Enstitüsü, Ankara, 2013, 511-532

Shastina, N. P. Mongol and Turkic Ethnonyms in the *Secret History of the Mongols, 'Researches in Altaic Languages'* ed. by Louis Ligeti, Budapest, 1975, 231-244

Shogaito, M. On Uighur Elements in Buddhist Mongolian Texts, MRDTB 49, 1991, 27-49

Schönig, C. Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen, *Turcologica* 47, Wiesbaden, 2000

Sinor, D. *Tayar – tavar – TOBAP – tar – tara, 'American Studies in Altaic Linguistics'* {= UAS 13}, Bloomington, Indiana, 1962, 229-235

Sinor, D. Some Altaic Names for Bovines, AOH 15, 1962, 315-324

Sinor, D. Notes on the Altaic Equine Terminoligy, CAJ 1965. Vol. X, No 3-4.

Sinor, D, Mongol and Turkic Words in the Latin Versions of John of Plano Carpini's Journey to the Mongols (1245-1247), *'Mongolian Studies'* edited by L. Ligeti, Budapest, 1970, 537-551

Sinor, D. Two Altaic Etymologies, *Studies in General and Oriental Linguistics* presented to Shirō Hattori on the Occasion of his Sixtieth Birthday, Tokyo, 1970, 540-543

Sinor, D. *'Urine' ~ 'star' ~ 'nail'*, JSFOu 72, 1973, 392-397

Sinor, D. Remarks on Comparative Study of the Vocabulary of the Altaic Languages, UAJb 46, 1974, 120-134

Sinor, D. Uralo-Tunguz Lexical Correspondences, *'Researches in Altaic Languages'*, Budapest, 1975, 245-265

Sinor, D. The Altaic Verbs for *'writing'* and Their Uralic Connection, *'Studies in Finno-Ugric Linguistics'* {= UAS 131}, Indiana University, Bloomington, 1977, 319-332

Sinor, D. An Altaic Word for *'Snowstorm'*, StO 47, 1977, 219-231

Sinor, D. The Origin of Turkic *baliq* 'town', CAJ 1981, 25, 95-102

Sinor, D. *'Umaj'*, A Mongol Spirit Honored by the Türks, *'Proceedings of the International Conference on China Border Area Studies'*, April 22-29, 1984, Taipei, 1985, 1771-1781

Sinor, D. Turkic *yer* 'ground, place, earth' - Chuvash *æer* - Hungarian *szer*, *'Gedanke und Wirkung'*. Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1989, 690-694

Sinor, D. Qungyar: A Curious Mongol Appellation of the Turks, *Varia Eurasiatica.* Festschrift für Professor András Rona-Tas, Szeged, 1990, 165-170

Sinor, D. On Vessels, Bags, Coffins and Melons Musing over Turkic qap, AOH 48, 1995, 457-464

Sinor, D. Some Altaic Terms for Containers, Proceedings of the 38th PIAC, Kawasaki, Japan: August 7-12, 1995, Wiesbaden, 1996, 345-357

Sinor, D. Some Altaic Terms for Containers, Proceedings of the 38th PIAC, Kawasaki, Japan: August 7-12, 1995, Wiesbaden, 1996, 345-357

Schönig, C. Turco-Mongolic Relations, J. Janhunen (ed.) *'The Mongolic Languages'*, London / New-York, 2003, 403-419

Schwarz, H. G. Animal Words in Mongolian and Uyghur, MS 24, 2001, 1-6

Tekin, T. Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic. AOH 22, 1969.

Tekin, T. Further Evidence for «*zetacism*» and «*sigmatism*». *'Researches in Altaic Languages'*, Budapest, 1975, 275-284

Tekin, T. Once More Zetacism and Sigmatism, CAJ 23, 1979, 118-137

Tekin, T. Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory, CAJ 30, 1986,141-160

Talat Tekin, Proto-Altaic **ji* '2' and Its Derivatives, *Essays in Honor Ki-moon Lee*, Seoul, 1996, 1117-1124

Thomsen, K. Zwei türkisch-mongolische Korrespondenzreihen, *Aspects of Altaic civilization* {= Uralic and Altaic Studies XXVI], 1963, 239-251

Vovin, A. Some Thoughts on the Origin of the Old Turkic 12-Year Animal Cycle, CAJ 48, 2004, 118-131

2.2.2 Төрөл бус хэлнээс монгол хэлэнд орсон үгсийн судалгаа

2.2.2.1 *Санскрит хэлнээс монгол хэлэнд орсон үгсийн судалгаа*

Дэмчигмаа, О. *'Субашид'*-ын монгол орчуулгуудын үгийн сангийн онцлог, Уб., 2013, 21-74

Зоригт, Tõbed, Jayar jigelge üges-ün tuqai, ÖMBYS 4, 1982

Ковалевский, О. М. Монгольская хрестоматия, изданная Императорского Казанского Университета Экстраординарным Профессором Осипом Ковалевским, Том первый, Казань, 1836, 247-588

Коссе, А. Д. Термин *nisvanis* 'суета мирская' в старописьменном тексте эпохи Юань *Arban qoyar jokiyangyui* 'Двенадцать деяний Будды', *Проблемы исторического развития монгольских языков,* СПб., 2007, 82-85

Лувсандэндэв, А. Санскритизмы в территориальных диалектах монгольского языка, Хэл бичгийн ухааны зарим асуудал, Уб., 1980, 118-124 // *'Монгольский Лингвистический сборник'*, М., 1985, 72-75

Мөрөн, Mongγol kelen-ü qari γarul-tai üges-ün irel γarul-un tuqai, *'Mongγol sudulul-un ügülel-ün tegübüri'*, ÖMSKQ, 1992, 388-399

Номинханов, Ц. Д. Тибетские и санскритские лексические элементы в калмыцком языке, Уч. Зап. КНИИЯЛИ Вып. 5, Сер. Филолог, Элиста, 1967, 155-160

Сүхбаатар, О. Монгол бичгийн хэлнээ санскрит үгийг тарнийн дуудлагаар тэмдэглэж ирсэн нь, МС 13:10, 72-75

Сүхбаатар, О. Монголжсон санскрит үгс, МС 8:16, 1982, 180-189

Сүхбаатар, О. Монгол хэлнээ орсон зарим санскрит үгийн утга зүйн хувьсал, ХЗ 20:8, 1987, 84-97

Сүхбаатар, О. Монгол бичгийн хэлэнд орсон санскрит үгийн уйгар уламжлал, ХЗ 21:11, 1988, 70-79

Сүхбаатар, О. Санскритские элементы в монгольском языке, Автореф. дис. канд. филол. наук, Улан-Батор, 1992

Сүхбаатар, О. Монгол газар усны төвд, самгарди гаралтай зарим нэрийн учир, *'Монгол-Солонгосын эрдэм шинжилгээний бичиг'*, 4, 1995, 377-385

Сүхбаатар, О. Монгол хэлэн дэх самгарди махбод, Уб., 2014, 160 тал

Сэржээ, Ж. Монгол хэлний санскрит нэр, ШУАМ 2, 1991, 45-51

Төмөртогоо, Д. XIII-XIV зууны үеийн монгол бичгийн дурасхал дахь самгарди үгсийн бичлэгийн онцлог, ХЗ 7:7, 1970, 209-219 // *'Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудалууд'*, Уб., 2002, 342-351

Хүрэлбаатар, Л. Монгол хэлэнд орсон санскрит үг, ОУМЭИХ III, боть 3, 1979, 268-273

Чоймбол, Mongγol ügen-e siljigülen kereglegsen tobed bolun sanskrit ireltei üge-nügüd, *Alaša kele,* 3, 1981, 55-59

Шүрэнхүү, Mongγol kele ayalγun daki sanskrit jigelge üge-yin abiyan-ončaliγ, *'Mongγol sudulul-un bütügel-ün čiγulγan'*, ÖMYS 1 (Mongγol kele), 2006, 94-104

Burnee, D. About two sanskrit words in the Mongolian language, *'Энэдхэг ба Монгол'*, Уб., 1982, 261-265

Eddy Moerloose, Sanskrit Words in Uighur, JTS, 9, 1985, 61-77

Krueger, J. R. Sanskrit Loanwords in Kalmyk, *Kalmyk-Oirat Symposium* {= *Kalmyk Monograph Series* 2}, Philadelphia, 1966, 181-189

Mattai Haltod, Johy Gombojab Hangin, Serge Kassatkin & Ferdinand D. Lessing, Mongolian Buddhist Terms and Phrases, in Mongolian-English Dictionary, Berkeley & Los Angeles, 1960, 1159-1217

Poppe, N. The Mongolian Monuments in 'Phags-pa Script, Wiesbaden, 1957, 119-133

Rinchen, B. Sanskrit in Mongolia, *Studies Indo-Asian Art and Culture,* Vol. 3, 1973, New Delhi, 91-103

Sarkōzi, A. A Buddhist Terminological Dictionary, The Mongolian Mahavyutpati, In collaboration with Janos Szerb {= AF 130}, Wiesbaden, 1995, 836 pp.

Schiefner, A. Buddhistiche Triglotte. Sanskrit-tibetisch-mongolisches Wörterverzeichnis, St. Petersbueg, 1859

Stobdan, P. Sanskrit Names in Mongolian, *'Монгол ба Энэдхэг'*, Уб., 1989, 212-228

Sukhbaatar, O. The Meaning Transformation of Loanwords from Sanskrit into Mongolian, *Proceedings of the International Sanskrit Conference,* New Delhi, 1982, 171-175

2.2.2.2 *Төвөд хэлнээс монгол хэлэнд орсон үгсийн судалгаа*

Бадгаев, Н. Б. Заимствованная лексика в ойратском письменном языке, *Монголоведение,* № 1, 2002, Элиста, 15-35

Дамдинсүрэн, Ц. Монгол хэлэнд орсон төвд үгс, МС II:1716, 1961, 7-86

Жамбалсүрэн, Н.Тибетские слова в монгольском языке, автореферат дис. д-ра филол. наук. М., 1961, 26 стр.

Жамбалсүрэн, Н. Тибетские имена монголов, ОУМЭИХ IV боть II, 1972, 323-331

Лувсандэндэв, А. Монгол орны газар усны төвд нэрийн учир, ХЗ 17, 1981, 3-7 // *'Хэл бичгийн ухааны зарим асуудал'* II, Уб., 1983, 146-150

Ман Мөрөн, Mongγol kelen-ü qari γarul-tai üges-ün irel γarul-un tuqai, *'Mongγol sudulul-un ügülel-ün tegübüri'*, ÖMSKQ, 1992, 380-387

Номинханов, Ц. Д. Тибетские и санскритские лексические элементы в калмыцком языке, Уч. Зап. КНИИЯЛИ Вып. 5, Сер. Филолог, Элиста, 1967, 155-160

Рерих, Ю. Н. Монгол хэлэнд орсон төвд үгс, ХЗ 10:16, 1975, 237-243

Рерих, Ю. Н. Тибетские заимствования в монгольском языке, *Буддизм и культурное единство Азии,* М., 2002,

Хүрэлбаатар, Л. Зарим эмийн ургамлын нэр томьёо, ХЗ 22:13, 1988, 121-139

Чоймбол, Mongγol ügen-e siljigülen kereglegsen tobed bolun sanskrit ireltei üge-nügüd, *Alaša kele,* 3, 1981, 55-59

Шантидева, Бодичариятара, Төвд хэлнээс орчуулж, удиртгал, тайлбар хийсэн Т. Булган, Уб., 1998

Шүрэнхүү, Mongγol törül kelen deki töbed jigelge üge-yin abiyan-u ončaliγ, MKUJ 29, 2001,

Farquqar, David M. Some Technical terms in Ch'ing Dynasty Chinese Documents Relating to the Mongols, *'Mongolian Studies'*, Edited by L. Ligeti, Budapest, 1970, 119-127

Krueger, John. R. Die Tibetische Lehnworte in Kalmückischen, SSECA, 1968, 53-60
Rintchen, B. Sanskrit in Mongolia, *'Studies Indo-Asian Art and Culture'*, vol. 3, 1973, 91-103
Roerich, Yu. N. Tibetan Loan-Words in Mongolian, *'Избранные труды'*, M., 1967, 248-254
Róna-Tas, A. *Tibeto-Mongolica.* The Tibetan Loanwords of Monguor and the Development of the Archaic Tibetan Dialects. Budapest, 1966, 232 pp.

2.2.2.3 *Хятад хэлнээс монгол хэлэнд орсон үгсийн судалгаа*

Балжинням, Н. Монгол хэлний хятад ормол үгийн судалгаа (хятад-монгол-орос) Уб., 2011, 78 тал
Бөх, Mongγol kelen-ü doturaki kitad γarultai üges-ün tuqai, MTKB 12, 1958, 8-13
Гантогтох, Г. Хятад хэлнээс монголжиж буриад аялгуунд орсон үгс. Историко-сравнительное изучение монгольских языков, Улан-Удэ, 1995
Дамдинова, В. Китайско-монгольские языковые контакты, *'Проблемы исторического развития монгольских языков'*, СПб., 2007, 52-59
Дондокова, Д. Д. Китайские заимствованные элементы в бурятском языке, *'История и внешние связи бурятского языка'*, Улан-Удэ, 2004, 120-136
Ман Мөрөн, Mongγol kelen-ü qari γarul-tai üges-ün irel γarul-un tuqai, *'Mongγol sudulul-un ügülel-ün tegübüri'*, ÖMSKQ, 1992, 372-380
Мөнхсайхан, С. Монгол хэлний хятад гаралтай үг [Монгол хэлний хятад гаралтай үгийн судалгаа] Монгол хэлний хятад гаралтай үгийн толь, Уб., 2014, 3-237
Туяацэцэг, Н. Монгол хэлэнд орсон хятад үг, Уб., 210 тал
Түргэн, Mongγol sin-e bičig-ün kelen-deki kitad-ača jigeldügsen üge-yin bayidal, MKUJ 4(38), 1959, 14-27
Хасбаатар, Mongγol kelen-deki kitad jigelele üge-yin asaγudal-du, MKB 5, 2002
Цагаансар, Uyiγurǰin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-tü kitad jigelege üge-yi temdeglegsen ončaliγ, ÖMYS 1, 2004, 61-67
Юн Фань Б. Мань-Лянь Б. Хорчин аялгууны соёлын орчин ахуй ба хятад зээллэг үгийн тухай өгүүлэх нь, МУИС ЭШБ 34/360/, 2012, 104-124
Эрдэнэтогтох, Б. Daγur kelen-dü bayiγ-a kitad kelen-eče jigeldügsen üges-üd, MKJT 2, 1960, 17-24

Kara, G. On Sino-Mongol Cultural Relations as Seen in the Mongolian Lexicon, *'Proceedings of the International Conference on the Relations between Mongols and Their Neighbouring Nations'*, Taipei, Taiwan, 61-80
Serruys, H. Hsiao-ssu//Seüse, A Chinese Loan Word in Mongol, AOH 28, 1974, 319-325
Slater, Keith W. Chinese Loanwords in Mangghuer: On the Nature and Mechanism of Massive Borrowing, Mongolic Language Workshop, Academia Sinica, Taipei, 4-5 Septembr, 2002, 8 pp.

1.1.1.4 Бусад хэлнээс монгол хэлэнд орсон үгсийн судалгаа

Аръяажав, Б. Дундад үеийн монгол хэлэнд орсон исламын шашны зарим араб нэр томъёоны тухай, *'Антоон Мостаэрт ба Монгол судлал'*, Уб., 2011, 455-466

Владимирцов, Б. Я. *Mongolica* I. Об отношении монгольского языка к индоевропейским языкам Средней Азии, ЗКВ, т. I, 1925, 305-341 // *'Работы по монгольскому языкознанию'*, М., 2005, 105-137

Владимирцов, Б. Я. Арабские слова в монгольском, ЗКВ 5, 1930, 73-82 // *'Работы по монгольскому языкознанию'*, М., 2005, 873-880

Лауфер, Б. Арабские слова в монгольском, Зап. Колл. Вост. 5, 1930, 73-82

Ман Мөрөн, Mongγol kelen-ü qari γarul-tai üges-ün irel γarul-un tuqai, *'Mongγol sudulul-un ügülel-ün tegübüri'*, ÖMSKQ, 1992, 406-413

Doerfer, G. Prolegomena zu einer Untersuchung der altaischen Lehnwörter im Neupersicshen, CAJ 5, 1959, 1-26

Gerelmaa G. Regarding the European Words in Mongolian language Since 1990's. *'Statehood of Nomads'*: History and Tradition, UB., 2007, 125-127

Хоёр. ТОВЧИЛСОН НЭРСИЙН ТАЙЛБАР

I. Сэдхүүл, цуваралын товчилсон нэрсийн тайлбар

Монгол, орос хэлээр

Зап.	БМНИИК Записки Бурят-Монгольские научно-исследовательский институт культуры
ВЛГУ	Вестник Ленинградского Гос. Университета
ВЯ	Вопросы Языкознания, М.,
ДАН СССР	Доклады Академии Наук СССР, Л-М.,
ЗВАРАО	Записки Восточного отделения Русского Археологического Общества, СПб.,
ЗКВ	Записки Коллеги Востоковедов, Лгр.,
ИАН СССР	Известия Академии Наук СССР, М-Л.,
КНИИЯЛИ	Калмыцкого Научно-исследовательского Института Языка, Литературы и История, Элиста
ММК	Материалы Монгольской Комиссии , Лгр.,
МС	Монголын судлал (= Studia Mongolica)
НАА	Народы Азии и Африки, Москва
ОУМЭИХ	Олон улсын Монголч Эрдэмтдийн их хурал
СВ	Советское Востоковедение, М-Л.,
СЯ	Советская Языкознания, М-Л.,
ТИВ	Труды Института Востоковедения, Лгр.,
Тр. БКНИИ	Труды Бурятского Комплексного Научно исследовательского Института, Улан-Удэ
Уч. зап. ЛГУ	Ученые записки Ленинградского Государственного Университета, Лгр.,
ХЗ	Хэл зохиол судлал, Улаанбаатар
ШУАМ	Шинжилэх Ухааны Академийн Мэдээ, Уб.,
DUMS	Dumdadu Ulus-un Mongγol Sudulul, Kökeqota
MKB	Mongγol kele bičig, Kökeqota
MKJT	Mongγol kele jokiyal teüke, Kökeqota
MKUJ	Mongγol kele udqa jokiyal, Kökeqota
ÖMBDS	Öbür Mongγol-un Baγsi-yin Yeke Surγaγuli ЭШБ
ÖMYS	Öbür Mongγol-un Yeke Surγaγuli ЭШБ

AM...	
AO	Acta O...
AOH	Acta Orientalia Hungarica, -
BSO(A)S	Bulletin of the School of Oriental (and African) -
CAJ	Central Asiatic Journal, The Hague, Wiesbaden
CO	Collectanea Orientalia, Wilno
CSM	Corpus Scriptorum Mongolorum, Ulaanbaatar
GAF	Göttinger Asiatische Forschungen, Wiesbaden
GK	Gengo Kenkyu, Tokyo
HJAS	Harvard Journal of Asiatic Studies, Cambridge, Mass.
HdO	Handbuch der Orientalistik, Leiden / Köln
JA	Journal Asiatique, Paris
JAAS	Journal of Asian and African Studies, Tokyo
JASB	Journal of the Asiatic Society of Bengal, Calcutta
JAMS	
JOUFS	Journal of Osaka University of Foreign Studies,
JSFOu	Journal de la Socintn FinnoOugrienne, Helsinki
JTS	Journal of Turkic Studies, Cambridge, Mass.
KSz	Keleti Szemle, Budapest
L	Language, Baltimore
M	Mongolica, Ulaanbaatar
MFL NU	Memoirs of the Faculty of Letters, Nagoya University
MIO	Mitteilungen des Instituts für Orientforschung, Berlin
MKB	Mongyol Kele Bičig, Kökeqota
MKUJ	Mongyol Kele Udqa Jokiyal, Kökeqota
Mon Ser	Monumenta Serica Journal of Oriental Studies of the Catholic Universityof Peking
MS	Mongolian Studies, Bloomington
MSFOu	Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, Helsinki
O	Orienes, Leiden
PLO	Porta Linguarum Orientalium, Wiesbaden
RO	Rocznik Orientalistyczny, Krakow
S	Sciences of Language, Tokyo
SM	Scripta Mongolica. Monograph Series, Cambridge
SO	Studia Orientalia, Helsinki
T'P	T'oung Pao, Leiden
UAB	Ural-Altaische Bibliothek, Wiesbaden

ӨМЬ
ӨМNSUA Өвөр Монголын Нийгмийн Шинжлэх Ухааны Академи
ӨМSKKQ Өвөр Монголын Сурган Хүмүүжилийн Хэвлэлийн Хороо
ӨМYS Өвөр Монголын Их Сургууль
ҮКQ Үндэстэний Хэвлэлийн Хороо

III. Зарим хотын товчилсон нэрсийн тайлбар

Лгр Ленинград
М Москва
Пб Петербург
СПб Санкт Петербург
Уб Улаанбаатар

IV. Эш татсан бичигийн дурасхалуудын жагсаалт

Abaga I **Ил-хаан Абагын захидал** (1271) {G. Doerfer, *Mongolica* aus Ardabīl, ZS 9, 1975, 193-194, 240-243 // Д. Төмөртогоо, Ил-хаант улсын үеийн монгол хэлний бичигийн дурасхалууд, *'Эл-хаант улсын бичиг, соёлын дурасхалууд'*, Уб., 2018, 97-98}

Abaga II **Ил-хаан Абагын захидал** (1279) {A Mostaert & F. W. Cleaves, Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes, HJAS 15, 1952, 430-445 // L. Ligeti, Monuments Préclassiques. I. XIIIe et XIVe siècles {= MLMC II], Budapest, 1972, 243-244 // Д. Төмөртогоо, Ил-хаант улсын үеийн монгол хэлний бичигийн дурасхалууд, *'Эл-хаант улсын бичиг, соёлын дурасхалууд'*, Уб., 2018, 98-99}

Abu **Ил-хаан Абусайдын зарлиг** (1320) {F. W. Cleaves, The Mongolian Documents in the Musée de Teheran, HJAS 16, 1953, 1-107 // L. Ligeti, Monuments Préclassiques. I. XIIIe et XIVe siècles, {= MLMC II], Budapest, 1972, 258-263 // Д. Төмөртогоо, Ил-

хаант улсын үеийн монгол хэлний бичгийн дурасхалууд, *'Эл-хаант улсын бичиг, соёлын дурасхалууд'*, Уб., 2018, 109-112)

Ail. **Айлдхал бичиг** {Dobu, Uyiγurǰin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd Begeǰing, 1983, 501-575 // D. Tumurtogoo, Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries), Taipei, Taiwan, 2006, 266-279}

Alt. **Алтан ордны үйсэн дээрхи бичиг** (1289) {H. Поппе, Золотоордынская рукопись на бересте, СВ 2, 1941, 88-89, 91, 92-95, 97-103, 105-113 // L. Ligeti, Monuments Prélassiques. I. XIIIe et XIVe siècles [= MLMC II], Budapest, 1972, 279-283 // D. Tumurtogoo, Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries), Taipei, Taiwan, 2006, 266-279}

Ar.I **Аргун хаанаас Францын хаан Гоо Филиппэд илгээсэн захидал** (1289) {A. Mostaert, & F. W. Cleaves, Les lettres de 1289 et 1305 des ilkhan *Aryun* et *Öljeitü* a Philippe le Bel, 1962, 200-220 // L. Ligeti, Monuments Prélassiques. I. XIIIe et XIVe siècles [= MLMC II], Budapest, 1972, 245-246 // Д. Төмөртогоо, Ил-хаант улсын үеийн монгол хэлний бичгийн дурасхалууд, *'Эл-хаант улсын бичиг, соёлын дурсгалууд'*, Уб., 2018, 100-103}

Ar. II **Ил хаан Аргун хаанаас Ромын пап IV Николайд илгээсэн захидал** (1290) {A. Mostaert & F. W. Cleaves, Trois documents des Archives secrètes vaticanes, HJAS 15, 1952, 445-467 // L. Ligeti, Monuments Prélassiques. XIIIe et XIVe siècles, [= MLMC II], Budapest, 1972, 248-249 // Д. Төмөртогоо, Ил-хаант улсын үеийн монгол хэлний бичгийн дурасхалууд, *'Эл-хаант улсын бичиг, соёлын дурсгалууд'*, Уб., 2018, 103-104}

ArJ. **Аржайн агуйн ханын бичээс** {Хас-Эрдэнэ, Гарди, Данзан, Бүрэнбат, Батжаргал, Arǰai aγui-yin uyiγurǰin mongγol bičigesü-yin sudulul, 1997, 337-370) // Batu-Jiryal, Yang Haiying, *Arjai Grotto.* The Rise and Fall of a Buddhist Memorial for Chinggis Khan, Tokyo, 2005, 223 pp. // D. Tumurtogoo, Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries), Taipei, Taiwan, 2006, 39-49}

Asaraγči **Асрагч нэртийн түүх** {Ц. Шагдарсүрэн, И Сон Гю (eds.) Byamba-yin *Asaraγči neretü-yin teüke* (Эх бичгийн судлагаа), Уб., 2002, 95-239 // Д. Заяабаатар (ed.) Бямба, Асрагч нэртийн түүх. Уб., 2011, 111-207}

Monu-ments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries), Taipei, 2006, 15-20}

Chimeg Čikin-ü čimeg {Эх бичгийн судалгаа)Удиртгал бичиж, галиг, тайлбар, үгийн хэлхээ үйлдсэн Ц. Батдорж, Уб., 2009, 227 тал.}

Chu-yung-kuan **Чавчаал боомтын хаалган дээрхи бичээс** A, B {N. Poppe, The Mongolian Monuments in hP'ags-pa Script, Wiesbaden, 1957, 60-66 // L. Ligeti, Monuments en écri-ture 'Phags-pa, Budapest, [= MLMC III], 1972, 85-87, 92-97 // Ё. Жанчив, Дорволжин үсгийн монгол дурсгал, Уб., 2002, 112-128 // Hugjiltu & Sarula, A Collec-tion of 'Phags-pa Monuments in Mongolian, 2004, 424-449 // D. Tumurtogoo, Mongolian Monuments in Phags-pa Script, Academia Sinica, Taipei, 2010, 104-109}

Dun. **Дунхуаны агуйгаас олдсон дурасхалууд** {L. Ligeti, Monuments Préclassiques. I. XIIIe et XIVe siècles, Budapest, 1972, 33-34 // Archeological Academy of Dunhuang, Research Institute and Mongol Character Department of Inner Mongolia Teacher's College, A Report of the Examination of the Uighur Forms Mongol Inscriptions in the Dunhuang Grottoes, DYa [= Dunhuang Research] 4, 1990, 1-19 + 30 plates // Dunhuang Academy, Northern Grottoes of Mogaoku, Dunhuang, Beijing, 2004, Vol. II. 376-386; Vol. II. 397-419 + Tables}

ET **Санансэцэний *'Эрдэнийн товч'*** {Igor de. Rachewiltz, J. R. Krueger, Sayansečen, *Erdeni-yin Tobči*. (Precious Summary). I: A Mongolian Chronicle of 1662. II: Word-Index to the Urga text, Canberra, 1991, 1-251 // (Баярсайхан, М. (ed.) Хаадын үндэсний эрдэнийн товч. [= *XVII зууны монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд* IV], Уб., 2011, 189-422}

Hin. **Хун тайз Индүгийн дурасхалын хошооний бичээс** /1362/ {F. W. Cleaves, The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince *Hindu*, HJAS 2, 1949, 93-133 // L. Ligeti, Monuments Préclassiques XIIIe et XIVe siècles [= MLMC II] Budapest, 1972, 63-75 // D. Tumurtogoo, Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries), Taipei, 2006, 27-32}

HY M **Хуа-й й-юү хэмээх хитад-монгол толь** /1389/ {M. Lewicki, La langue des transcriptions chinoises du XIVe siècle. Le *Hua-yi yi-yu* de 1389, vol. I, Wroclaw, 1949, 5-132 + Tables 149-176 // A. Mostaert, La material Mongol du *Houa i i iu* de Houng-ou,

Bruxelles, I, 1977, 33-111 // H. Kuribayashi, /Word- and Suffix-Index to Hua-yi Yi-yū based on the Romanized Transcription of L. Ligeti, Sendai, 2003, 3-62 // Shongqur, Quwa-i i-iui bičig [= Mongyol sudulul-un surbalji bičig-un čiyulyan] *Kele bičig*. ÖMSK KQ, 2017, 1-104}

IM. **Ибн-Муханны зохиосон перс-монгол толь** {H. Poppe, Список монгольских слов из глоссария Ибн-Муханны, *Монгольский словарь Мукаддимат ал- Адаб'*, т. I-II, М-Л., 1938, 432-451}

IM M **Ибн-Муханны зохиосон перс-монгол толийн нэгэн хувилбар** {П. М Мелиоранский, Араб филолог о монгольском языке [= *Записки Восточ. Императорск. Русского Археологического Общества* XV], СПб., 1904, 107-154}

Isi **Истамбулын араб-перс-түрэг-монгол толь** {Ligeti, L. Un vocabulaire mongol d'Istanboul, AOH 14, 1962, 1-99}

Jig. **Жигүүнтэйн дурасхалд зориулсан хөшөөний бичээс** /1338/ {F. W. Cleaves, The Sino-Mongolian Inscription of 1338 in Memory of Jigüntei, HJAS 14, 1951, 1-104 // L. Ligeti, Monuments Préclassiques. I. XIIIe et XIVe siécles [= MLMC II], Budapest, 1972, 51-58 // D. Tumurtogoo, Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII -XVI Centuries), Taipei, 2006, 20-23}

Khub. I, II **Хубилай хааны зарлиг** /1261, 1268/ {J. Nakamura, T. Matsukawa, A Newly Discovered Inscription of Mongolian-Chinese Bilingual Edicts from Shao-lin si Temple, SIAL VIII, 1993, 34-37, 41-45 // D. Tumurtogoo, Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries), Taipei, 2006, 12-14}

KMQB **Хитад Монголын харилцааны бичиг** {M. Lewicki, La langue des transcriptions chinoises du XIVe siecle. Le *Hua-yi yi-yu* de 1389, vol. I. Wroclaw, 1949, 135-146 + Tables 177-225 // Mostaert, A. La material Mongol du *Houa i i iu* de Houng-ou (1389), ed. par Igor de Rachewiltz, Bruxelles, I, 1977, 1-32 // L. Ligeti, Pieces de chancellerie en transcription chinoises, [= MLMC III], Budapest, 1972, 135-163 // H. Kuribayashi, Word- and Suffix-Index to *Hua-yi Yi-yu* based on the Romanized Transcription of Ligeti, Sendai, 2003, 63-166 // A. Shongqur, *Quwa-i i-iui* bičig [= Mongyol sudulul-un surbalji bičig-un čiyulyan] *Kele bičig*, ÖMSKKQ, 2017, 107-160 + 315-340}

LH **Лейдений гар бичмэл толь** {N. Poppe, Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift, *Bull. de l'acad. des. Sc. de l'URSS*, 1927(1009-1040, 1251-1274); 1928 (55-80) // Yoshio Saito, The Mongolian Words in *Kitâb Majmû Turjumân Turkî wa-'ajamî wa-Mugalî*: Text and Index, Kyoto, 2006, 1-27}

Maha. **Махагал бурханы магтаалын шүлэг** {E. Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW Nr. 1, 1959, Berlin, 1959, 10-15 // H. Franke, H., Kleine Nachlese zu der mongolischen *Mahākālī-Hymne* aus Turfan, ZS 15, 1981, S. 11-26 // L. Ligeti, Monuments Prélassi-ques. XIIIe et XIVe siècles, [MLMC II], Budapest, 1972, 135-140 // D. Cerensodnom & M. Taube, Die Mongolica der Berliner Turfansammlung, Berlin, 1993, 114-119, Tafel VIII-XIII // С. Гарди, *'Dörben muturtu Maqagali'*-yin ungsilγ-a, üsüglel kiged seyiregülül tayilburi, ÖMBYS 3, 1997, 1-15

MNT **Монголын нууц товчоо** {Igor de. Rachewiltz, Index to the *Secret History of the Mongols,* Indiana University Publications, Bloomington, 1972, 177-343 // L. Ligeti, Histoire secrète des Mongols [=MLMC I], Budapest, 1971, 260 pp. // Sh. Ozawa, Genchō-hishi zenshaku [= A Complete Study of Secret History of the Mongols], Tokyo, I:1984, 283-362; II:1985, 387-434; III:1986, 357-408; IV:987, 375-399; V:1988, 317-351; VI:1989, 567-609 // H. Kuribayashi, Choijinjab, Word- and Suffix-Index to the Secret History of the Mongols based on the Romanized Transcription of L. Ligeti, Sendai, 2009, 3-954}

Mön. **Мөнх хааны дурасхалын хөшөөний бичээс** /1257/ (Y. Rinčen, L'inscriptrion sino-mongole de la stele en l'honeur de Möngke qayan, CAJ 4, 1958, 130-138 // N. Poppe, Notes on the Monument in Honour of Möngke Khan, CAJ 6, 1961, 14-18 // L. Ligeti, Monuments Prélassiques. XIIIe et XIVe siècles, [MLMC II], Budapest, 1972, 21 // D. Tumurtogoo, Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries), Taipei, 2006, 11}

Mu. **Мукаддимат ал-Адаб толийн монгол хадмал орчуулга** {Поппе, Н. Монгольский словарь Мукаддимат ал-Адаб [= *Труды института Востоковедения* XIV], часть I-II, М-Л., 1938, 60-87, 93-451 // Saito, Y. The Mongolian Words in the Muqaddimat al-Adab. Romanized Text and Word Index, The Japan Society for the Promotion of Science, Tokyo, 2008, Text 1-546 + Index 1-261) // The Muqaddimat al-Adab: A Facsimile

Reproduction of the Quadrilingual Manuscript /Arabic, Persian, Chagatay and Mongolian/ The Japan Society for the Promotion of Science, Tokyo, 2008, 1-22 + Text 001a-534b}

ND **Нур ал-Диний бичиг** {L. Ligeti, Monuments Préclassiques. I. XIIIe et XIVe siècles [= MLMC II], Budapest, 1972, 270-274 // Д. Төмөртогоо, Ил-хаант улсын үеийн монгол хэлний бичигийн дурасхалууд, *'Эл-хаант улсын бичиг, соёлын дурсгалууд'*, Уб., 2018, 114-116}

OM Данзандагва, *'Jirüken-ü tolta-yin tayilburi üsüg-ün ende-gürel-ün qarangqui-yi arilyagči Oytaryui-yin mani'* /1723-1735/ (Зүрэхний толтын тайлбар, үсэгийн эндүүрэлийн харанхуйг арилгагч Огторгуйн маань)

Ölj. **Ил хаан Өлзийтөөс Францын Филипп ванд илгээсэн захидал** {E. Haenisch, Zu den Briefen der mongolischen Il-khane *Argun* und *Öljeitü* an den König Philipp den Schönen von Frankreich (1289 und 1305), Or. 2, 1949, 216-235 // A. Mostaert & F. W. Cleaves, Les lettres de 1289 et 1305 des ilkhan *Aryun* et *Öljeitü* a Philippele Bel [= *Scripta Mongolica Monograph Series* 1], Harvard-Yenching Institute, Cambridge Mass. 1962, 55-85 // L. Ligeti, Monuments Préclassiques. I. XIIIe et XIVe siècles [= MLMC II], Budapest, 1972, 252-255 // Д. Төмөртогоо, Ил-хаант улсын үеийн монгол хэлний бичигийн дурасхалууд, *'Эл-хаант улсын бичиг, соёлын дурсгалууд'*, Уб., 2018, 106-109}

Ph. Anand **Анандын зарлиг** /дөрвөлжин үсэгээр бичсэн/ {N. Poppe, The Mongolian Monuments in hP'ags-pa, [= GAF 8], Wiesbaden, 1957, 56 // L. Ligeti, Monuments en écriture 'Phags-pa [= MLMC III], Budapest, 1972, 32-33 // Ё. Жанчив, Дөрвөлжин үсгийн монгол дурсгал, Уб., 2002, 35-36 // Hugjiltu & Sarula, A Collection of 'Phags-pa Monuments in Mongolian, 2004, 383-389 // D. Tumurtogoo, Mongolian Monuments in Phags-pa Script, Academia Sinica, Taiwan, Taipei, 2010, 20-21}

Ph.Khub. I, II **Хубилай хааны зарлиг** /дөрвөлжин үсэгээр бичсэн /1277, 1289/ {L. Ligeti, Monuments en écriture 'Phags-pa [= MLMC III], Budapest, 1972, 25-31, 34-37 // Ё. Жанчив, Дөрвөлжин үсгийн монгол дурсгал, Уб., 2002, 26-30 // Hugjiltu & Sarula, A Collection of 'Phags-pa Monuments in Mongolian, 2004, 11-19, 21-30 // D. Tumurtogoo, Mongolian Monuments in Phags-pa Script, Academia Sinica, Taipei, Taiwan, 2010, 11-17}

Ph.Sub **Дөрвөлжин үсэгээр бичсэн** (дөрвөлжин үсэгээр бичсэн) {E. Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung II, Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, Berlin, 1959, 55-57 // L. Ligeti, Monuments en écriture 'Phags-pa, Budapest, 1972, 99-107 // Ё. Жанчив, Дөрвөлжин үсгийн монгол дурсгал, Уб., 2002, 136-141 // Hugjiltu & Sarula, A Collection of 'Phags-pa Monuments in Mongolian, 2004, 475-489 // D. Tumurtogoo, Mongolian Monuments in Phags-pa Script, Academia Sinica, Taiwan, Taipei, 2010, 99-103}

Ph.TT 1343 **Тогоонтөмөр хааны зарлиг** (дөрвөлжин үсэгээр бичсэн) {Ё. Жанчив, Монгол дөрвөлжин үсгээр бичсэн Тогоонтөмөр хааны хонин жилийн зарлиг, ЭШБ МУИС 15, 2000, 77-86 // Hugjiltu & Sarula, A Collection of 'Phags-pa Monuments in Mongolian, 2004, 276-285 // D. Tumurtogoo, Mongolian Monuments in Phags-pa Script, Academia Sinica, Taipei, Taiwan, 2010, 82-83}

Ph.TT 1351 **Тогоонтөмөр хааны зарлиг** (дөрвөлжин үсэгээр бичсэн) {L. Ligeti, Monuments en écriture 'Phags-pa, Budapest, 1972, 77-82 // Ё. Жанчив, Дөрвөлжин үсгийн монгол дурсгал, Уб., 2002, 100-102 // Hugjiltu & Sarula, A Collection of 'Phags-pa Monuments in Mongolian, 2004, 304-317 // D. Tumurtogoo, Mongolian Monuments in Phags-pa Script, Academia Sinica, Taipei, Taiwan, 2010, 87-90}

Qas. **Ил хаан Хасанаас Ромын пап VIII Бонифаци-д илгээсэн захидал** /1302/ {Mostaert, A. Cleaves, F. W. Trois documents des Archives secrètes vaticanes, HJAS 15, 1952, 467-495 // Ligeti, L. Monuments Préclassiques. I. XIIIe et XIVe siécles [= MLMC II], Budapest, 1972, 250-251 // Д. Төмөртогоо, Ил-хаант улсын үеийн монгол хэлний бичигийн дурасхалууд, *'Эл-хаант улсын бичиг, соёлын дурсгалууд'*, Уб., 2018, 105-106}

Qaz.Pe. **Хамдуллаха Казвины толинд орсон монгол үгс** /1305/ {Pelliot, P. Les formes turques et mongoles dans la nomenclature zoologique du Nuzha-tu'l-ḳulûb. BSOAS 6:3, 1931, 556-578}

Qaz.Po **Хамдуллаха Казвины толинд орсон монгол үгс** /1305/ {Поппе, Н. Монгольские названия животных в труде Хамдуллаха Казвини [= ЗКВ 1], 1925, 195-208}

Zhi Yuan — **Zhi Yuan Yi-Yu** {G. Kara, *Zhiyuan yiyu.* Index alpha-betique des mots Mongols, AOH 44, 1990, 279-344 // Ligeti, L. Un vocabulaire sino-mongol des Yuan. *Tche-yuan yi-yu,* AOH 44, 1990, 259-277

Zir. — **Зирни гар бичмэл толь** {Sh. Iwamura, The *Zirni* Manuscript. A Persian-Mongolian Glossary and Grammar, Kyoto, 1961, IX + 161 + 42 plates

V. Зарим ном, толь бичигийн товчилсон нэрсийн тайлбар

ДТС — Древнетюркский словарь, Редакторы: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак, Лгр., 1969, XXXVIII + 1-668

Пекарский — Э. К. Пекарский, Словарь якутского языка, (в трех томах), 3-е издание, исправленное и дополненное, СПб., 2008, том 1 (1-1280), том 2 (1281-2508), том 3 (2509-3858)

Радлов — В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий /Wör-terbuches der Türk-Dialecte, СПб, том I (1893) 1-1914 + 66; том II (1899) 1-1814 + 64; том III (1905) 1-2203 + 98; том IV (1911) 1-2230 + 107

Татаринцев — Б. И. Татаринцев, Этимологический словарь тувинского языка, Новосибирск, т. I (2000) 344 стр. т. II (2002) 388 стр. т. III (2004) 440 стр. т IV (2008) 442 стр.

Цинциус — В. И. Цинциус, Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, Материалы к этимологическому словарью, Лгр., т. I (1975) XXIX + 1-672, т. II(1977) 1-992

Щербак 1997 — А. М. Щербак, А. М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV вв.), СПб., 1997, 291 стр.

Щербак 2005 — Щербак, А. М. Тюркско-монгольские языковые контакты в истории монгольских языках, СПб., «Наука», 2005, 191 тал

ЭСТЯ — Этимологический словарь тюркских языков, М., 1974 (768 стр. // pdf, 44Mb), 1978 (349 стр. // pdf, 29Mb), 1980 (395 стр. // pdf, 22Mb), 1989 (pdf, 19Mb), 1997 (pdf, 19Mb), 2000 (pdf, 4Mb), 2003 (pdf, 4Mb)

Jap.	Япон хэл
Kalm.	Халимаг хэл
Kaz.	Казах хэл
Kha.	Халх аялгуу
Lat.	Латин хэл
Man.	Манж хэл
Mngr.	Монгор хэл
Mog.	Могол хэл
Mon.	Монгол хэл
Nan.	Нанай хэл
Neg.	Негидал хэл
Oir.	Ойрд хэл
Ord.	Ордос аялгуу
ÖM	Өмөнөд монгол хэл
PA	Өвөг алтайн хэл
Pers.	Перс хэл
PM	Өвөг монгол хэл
Pol.	Польш хэл
Rus.	Орос хэл
Skr.	Санскрит хэл
Sp.	Испани хэл
Tib.	Төвөд хэл
Tokh	Тохар хэл
Turk.	Түрэг хэл
Uig.	Уйгур хэл
Ul.	Ульча хэл

VII. Зарим нэр томъёо, товчилсон үг, ялгах тэмдэгийн тайлбар

Ж=	Жишээ
Нийл:	Нийлэмж үг
Хорш:	Хоршоо үг
Хэлц:	Хэлц үг
Шилж.	Шилжсэн утга
РАН	Российской Академи Науки
PIAC	Permanent International Altaic Conference
Cf.	харьцуулан үз
ibid	өмнө дурдсан зохиол
id	адил утгатай үг
idem.	өмнө дурдсан зохиогч
<	авиа дэвшин ижилших чиглэл
>	авиа ухаран ижилших чиглэл

ГАРЧИГ

Өмөнөх үг 4
Толь бичиг ашиглагчидын анхааралд 7

А 9-35
Б 36-67
В 68-69
Г 70-88
Д 89-108
Е 109-110
Ё 111-112
Ж 113-119
З 120-135
И 136-144
К 145-148
Л 149-153
М 154-170
Н 171-188
О 189-199
Ө 200-209
П 210-213
Р 214-215
С 216-240
Т 241-264
У 265-274
Ү 275-279
Ф 280-281
Х 282-329
Ц 330-340
Ч 341-348
Ш 349-361
Э 362-372
Ю 373
Я 374-377

ХАВСАРАЛТ

Нэг. НОМ ЗҮЙ

1. МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ҮГСИЙН САНГИЙН МАТЕРИАЛ 378

1.1 Бичигийн дурасхалуудын үгийн сангийн материал 378
1.1.1 Уйгуржин монгол бичигийн дурасхалуудын үгийн сангийн материал 378
1.1.2 Дөрвөлжин бичигийн дурасхалуудын үгсийн сангийн материал 384
1.1.3 Хитад үсгээр тэмдэглэсэн монгол дурасхалуудын үгсийн сангийн материал 385
1.1.4 Араб үсгээр тэмдэглэсэн монгол дурасхалуудын үгсийн сангийн материал 387
1.1.5 Тод үсэгийн дурасхалуудын үгсийн сангийн материал 388
1.1.6 Бусад бичигийн дурасхалуудын үгийн сангийн материал 389

1.2 Хэл аялгуунуудын үгийн сангийн материал 389
1.2.1 Халх аялгууны үгийн сангийн материал 389
1.2.2 Буриад аялгууны үгийн сангийн материал 390
1.2.3 Ойрд аялгууны үгийн сангийн материал 391
1.2.4 Өвөрлөгч аялгууны үгийн сангийн материал 392
1.2.5 Бусад хэл аялгуунуудын үгийн сангийн материал 392

1.3 Толь бичигийн материал 394
1.3.1 Монгол хэлний толь бичиг 394
1.3.2 Алтайн хэлнүүдийн толь бичиг 395
1.3.3 Төрөл бус хэлний толь бичиг 396

2. МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ҮГИЙН ГАРАЛЫН СУДАЛГАА 397

2.1 Монгол язгуур үсгийн гаралын судалгаа 397
2.2 Монгол хэлэнд орсон гадаад хэлний үгсийн судалгаа 408
2.2.1 Төрөл хэлнээс монгол хэлэнд орсон харь үгийн судалгаа 408
2.2.2 Төрөл бус хэлнээс монгол хэлэнд орсон үгсийн судалгаа 422

Хоёр. ТОВЧИЛСОН НЭРСИЙН ТАЙЛБАР

I. Сэдхүүл, цуваралын товчилсон нэрс 427
II. Зарим хэвлэлийн газарын товчилсон нэрс 429
III. Зарим хотын товчилсон нэрс 429
IV. Бичигийн дурасхалуудын товчилсон нэрс 429
V. Зарим ном, бүтээлийн товчилсон нэрс 439
VI. Зарим хэл, аялгууны товчилсон нэрс 440
VII. Зарим нэр томъёо, ялгах тэмдэгийн тайлбар 441

Нийт үг	3670
Гадаад үг	1477
Санскрит үг	178
Төвөд үг	332
Хитад үг	402
Түрэг, уйгур үг	38
Манж үг	19
Перс, согд үг	45
Европ хэлний үгс	610
Араб үгс	14

Text zize: normal Front line 4 space before 0, back line 4,5